

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

BALOGH CSILLA

RÉGÉSZETI ADATOK
A DUNA-TISZA KÖZI AVAROK
TÖRTÉNETÉHEZ

ARCHAEOLOGIA

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 6

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

BALOGH CSILLA

RÉGÉSZETI ADATOK A DUNA–TISZA KÖZI AVAROK
TÖRTÉNETÉHEZ

THE HISTORY OF THE AVARS IN THE
DANUBE–TISZA INTERFLUVE AS REFLECTED IN
THE ARCHAEOLOGICAL RECORD

Szerkesztők

MAJOR BALÁZS – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

BUDAPEST
2016

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem KAP15-109-1.8-BTK programjának keretében készült

A kötet az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolában 2014-ben megvédett disszertáció átdolgozott és javított változata

Első és hátsó borítókép
Arany álcsat a kunbábonyi 1. sírból

© A szerző és az Archaeolingua Alapítvány
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészeti Tanszék

ISBN 978-963-9911-85-7
HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2016

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

ARCHAEOLOGUA

H-1014 Budapest, Úri u. 49

Angol összefoglaló: Seleanu Magdaléna és Balogh Csilla
Tördelés és layout: Kovács Rita

Nyomda: Prime Rate Kft.

TARTALOM

1. Bevezetés	7
2. A Duna–Tisza köze avar kutatásának fontosabb állomásai	11
3. A kutatás során alkalmazott módszerek	15
3.1. Az adatgyűjtés	15
3.2. A feldolgozás elvei és módszerei	17
3.2.1. A lelőhelyek és tárgytipusok keletkezésének problémája	17
3.2.2. A tipológiai megközelítés	19
3.2.3. A kvantitatív módszer és buktatói	19
4. A terület természeti képe az avar korban	21
4.1. A terület eltartóképessége	25
5. A „lakatlan” Duna–Tisza köze az avarok előtt	29
6. A Duna–Tisza közti avarság temetkezési szokásai	31
6.1. A temetkezési szokások sajátosságai az avar kor első felében	31
6.1.1. A lelőhelyek jellege	31
6.1.2. A sírok tájolása	39
6.1.3. A sírok formája	42
6.1.4. Sírépítmények: cölöpös sírok	44
6.1.5. A halottak sírba helyezésének módja	45
6.1.6. Koporsóhasználat és halotti szemfedők	46
6.1.7. Halotti áldozatok	48
6.1.8. Halotti útravalók	67
6.2. Változások a temetkezési szokásokban az avar kor második felében	75
6.2.1. A lelőhelyek jellege	76
6.2.2. Régi és új sírformák	80
6.2.3. Sírépítmények és a sírok jelölése	93
6.2.4. A halott sírba helyezésének új módja: a kettős- és többes sírok	99
6.2.5. Koporsó, halotti kerevet és szemfedő	105
6.2.6. Halotti áldozatok	113
6.2.7. Edények	129
6.2.8. Húsadományok és tojás a sírban	136
6.2.9. Bolygatások és a sírrablások	138
6.3. A temetkezési szokások és változásaik tanulsága	142
7. A Duna–Tisza köze avar kori tárgyi emlékei	149
7.1. Az avar kor első felének leletanyaga	149
7.1.1. Ékszerek	149
7.1.2. Korai övtípusok	182

7.1.3. Az övvel összefüggő egyéb viseleti elemek	223
7.1.4. Az övvel összefüggő eszközök	236
7.1.5. Egyéb eszközök, szerszámok	267
7.1.6. Fegyveres sírok	274
7.1.7. Érmek és éremplétek az avar kori anyagban	319
7.2. A leletanyag társadalomtörténeti vonatkozásai	326
7.3. A Duna–Tisza köze sajátos történeti szerepe – hatalmi központ	328
7.4. „Kunbábony után” – a Duna–Tisza köze az avar kor második felében	331
7.4.1. Gazdag temetők a kora avar vezérek szálláshelyén	331
7.4.2. Fegyveres réteg temetői a Duna–Tisza közén	332
8. A leletanyag kronológiai fázisai	335
9. A leletanyag kapcsolatrendszere	343
9.1. Késő antik–bizánci (mediterrán) kapcsolatok	343
9.2. Germán kapcsolatok	344
9.3. Ázsiai kapcsolatok	346
10. A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének modellje	351
Irodalom	355
The history of the Avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record	401
Függelék – Appendix	413

1. BEVEZETÉS

E könyv *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái* címmel 2014-ben megvédett doktori disszertáció részben átdolgozott és kiegészített változata. A Bóna István professzor által javasolt téma választásakor az elsődleges cél az volt, hogy a Duna–Tisza köze nagyobb részben közöletlen avar kori emlékanyagának összegyűjtése, rendszerezése és feldolgozása során válaszokat keressek elsősorban a vizsgált terület avar kori betelepülésének kérdéseire. A disszertációban tárgyalt probléma-kör nem szorított kizárólag a megszállás kérdésére, hogy mikor, kik és miért érkeztek ide először és miként vettek birtokba ezt a területet. A régészeti leletanyag elemzése során vizsgáltam a későbbi bevándorlások, a belső migráció lehetőségét, továbbá azt, hogy az itt élő közösségek milyen válaszokat adtak az Avar Kaganátusban lejátszódó folyamatokra, hogyan reagáltak a környezeti változásokra, s milyen volt az itt élőknek az Avar Kaganátuson belüli és kívüli kommunikációja, a hivatalos és interperszonális kapcsolataik rendszere.

A disszertáció kéziratának kisebb mértékű átalakítására elsősorban a disszertáció opponensei, Garam Éva és Szőke Béla Miklós véleményének figyelembevételével került sor. Ennek következtében néhány új fejezettel bővült a mű, melyek a disszertációban kevésbé hangsúlyos részek részletesebb kidolgozása révén születtek. Mindezek együttesen indukálták a címváltozást, mivel a könyv már nem kizárólag a terület betelepülésének problematikájára fókuszál, hanem átfogó képet nyújt a Duna–Tisza közéről napjainkig ismerté vált avar kori emlékanyagról, közülük is a temetkezésekből származókról, noha hangsúlyoznunk kell, hogy nem minden egyes fejezet azonos részletességű.

A Kárpát-medence közel két és félezer avar kori lelőhelyéről¹ származó, majd 70 ezer sír ellenére máig hiányoznak a teljességre törekvő anyaggyűjtéseken alapuló, mind a temetkezési szokásokat, mind pedig a leletanyagot áttekintő, regionális vizsgálatok, noha ezek hiányában számos kérdésre csakis általános és sokszor pontatlan választ adhatunk. E munka a Duna–Tisza köze tekintetében egy ilyen áttekintés kíván lenni, mely kiindulópontja lehet e terület vonatkozásában a további kutatásoknak és a Kárpát-medence egyéb régióval pedig összehasonlító anyagként szolgálhat.

A kutatás térbeli kereteit a Duna–Tisza köze, mint földrajzi értelemben vett régió jelenti. A Duna és a Tisza között elhelyezkedő, kb. 25000 km² kiterjedésű terület, a két folyó medrének köszönhetően három oldalról egyértelműen lehatárolható területi egység. Északi határát a Szolnok–Jászberény–Göd vonalnál jelölhetjük ki, vagyis a Zagyva és a Galga menténél, mert tájtipológiailag a Duna–Tisza közehez tartozik a területtel északon határos domb- és hegyvidék felé átmenetet képviselő peremterület, a Pesti-síkság és a kettő közé ékelődő Gödöllői-dombság is. A vizsgált területre esik Pest megye keleti része, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyék nyugati harmada, egész Bács-Kiskun megye, alsó harmada pedig a mai országhatáron kívül, Szerbiában (Vajdaság Autonóm Tartomány) van, Közép- és Dél-Bácska területe. Egyes jelenségek, tárgyak vizsgálatánál indokolt volt a vizsgált terület határainak kiterjesztése: összehasonlító anyagként az elemzésbe bevonásra kerültek az északkeletről szomszédos Jászság publikált nagyobb temetői (Abony, Alattyán-Tulát, Jászapáti-Nagyállási út és Jánoshida-Tótkérpuszta), mert ezek olyan területen fekszenek, amely természetföldrajzi szempontból közel azonos feltételeket nyújtott, mint a Duna–Tisza köze: azaz azonosak a domborzati adottságai, hasonló geomorfológiai formák, talajviszonyok jellemzik, a vízhálózat nyújtotta adottságok megegyeznek.

¹ Az ADAM anyaggyűjtése az 1993. évi ásatási adatokkal zárult. A lelőhelykataszterben 3543 lelőhely szerepel, melyből 1068 településnyom, a fennmaradó 2475 lelőhely temetkezőhelyre utal. Azóta ez a szám jelentős mértékben növekedett, főként az elmúlt évtizedek nagyberuházásaihoz kapcsolódó, intenzív kutatásoknak köszönhetően.

Az áttekintés időbeli kerete felöleli az avar kor egészét, bár az avar kor első és második felének emlékményanyagát és az ezek kapcsán felvetődött kérdések körét nem vizsgálhattuk egységes intenzitással. Az avar kor második fele nagytömegű, részben homogenizálódó tárgyi anyagának részletes elemzésére nem került sor.

Az avar kor hazai kutatása alapvetően mindig is a sírleletekre, de ezen belül is elsősorban a tárgy-típológiai vizsgálatokra koncentrált, ezért egyáltalában nem meglepő, hogy a kor emlékményanyagát elsősorban ma is a temetkezésekből ismerjük. A kutatás állapotát jól tükrözi, hogy a Duna–Tisza közéről ismert 758 lelőhelynek még 5%-át sem teszik ki a – legalább részben – feltárt telepek száma. Ez a kutatási állapot határozta meg, hogy a vizsgálatoknál alapvetően a sírleletekre támaszkodhatunk: a teljes területre vonatkozóan, a lehetőségek szerinti legteljesebb anyaggyűjtés (sírleletek, települések, topográfiai adatok és szórványok) után így csak a sírleletek és a szórvány leletek, leletegyüttesek elemzésére került sor.

A könyv szerkezetében követi a doktori disszertáció felépítését. A nagy mennyiségű anyag feldolgozása során alkalmazott módszerek bemutatása után röviden áttekintésre kerülnek a terület természeti képére és eltartó képességére vonatkozó természettudományos kutatások eddigi eredményei és a terület avar kor előtti betelepültségére vonatkozó adatok. Ezután következik a Duna–Tisza közű avarság régészeti anyagának tárgyalása két nagy tematikai egységre osztva. Előbb a temetkezési szokások, majd a tárgyi emlékmény bemutatására került sor.

Az egyes tematikai egységeken belül az avar korszakot két nagy periódusra osztva (a korszak első és második fele) kerül sor a régészeti anyag elemzésére. A kora avar népesség jellegzetességeinek leírása mellett az egyes jelenségeket, tárgytípusokat a tipokronológiai és chorológiai kérdéseken túl tágabb kontextusba is vizsgáltam. Az itt, helyben kialakult sajátos színezetű avar anyagi műveltség Duna–Tisza közén meglévő kora avar kori emlékményanyagából leválasztva az idegen tárgyakat, jelenségeket (bizánci, germán, balkáni-mediterrán), a maradék alapján az első betelepülő népességről egy át fogó képet sikerült nyújtani. Áttekintettem e leletanyag társadalomtörténeti vonatkozásait és a 7. század középső harmadában a Duna–Tisza köze középső harmadára lokalizált hatalmi központ kérdését.

Az avar kor második felének nagytömegű anyagában a temetkezési szokások körében vizsgáltam a kora avar sajátosságok továbbélését, rendszereztem az új jelenségeket, és kerestem a változások indikátorait. A tárgyi emlékményanyagból azokat a résztemákat fejtettem ki, melyek az avar kor első feléhez képest történt változásokat markánsabban mutatták, és amelyek megadták a vizsgált terület eltérő sajátosságait az Avar Kaganátus egyéb régióihoz képest, illetve amelyekkel a korai hatalmi központ továbbélésének lehetőségét vizsgálni lehetett.

A tárgyalt témáknál, a vizsgált jelenségeknél az Avar Kaganátus más régióival való összehasonlításra alig volt lehetőség, mert egyéb területekről hasonló részletességű elemzések csak korlátozottan állnak rendelkezésre. Egyes résztemák esetében a Kisalföldről és a Körös–Tisza–Maros vidékéről készült regionális elemzések adataival tudtam a saját megfigyeléseimet összevetni.² Ezért a jövőben

² Az egyes régészeti jelenségek vizsgálatában a lokális szemlélet helyett egy nagyobb földrajzi egységre koncentrált Tomka Péter, amikor a Kisalföld avar sírleleteinél a tájolóást, a koporsóhasználatot, s legutóbb a kettős- és többes temetkezéseket áttekintette (TOMKA 1972; TOMKA 1975; TOMKA 1979; TOMKA 2003). Munkája újszerű volt abban a tekintetben is, hogy a Kisalföldről a lehető legtöbb adatot vonta be vizsgálataiba. A keltezésre alkalmasabb régészeti leletanyagon keresztül a temetkezési szokások egyes elemeinek is kronológiai vonatkozást adott, s a terület jellegzetességeit a szomszédos területekre való kitekintéssel állapította meg.

Hasonló szemléletet követett Lőrinczy Gábor, amikor a Tiszántúl kelet-európai eredetű, kora avar kori népességét körülírta a régészeti hagyaték és a temetkezési szokások sajátos elemeivel (LŐRINCZY 1991, 142). Ezt a módszert alkalmazta Bende Livia is (BENDE 2005). Kutatásom során több szempontból is példaként főként ez utóbbi munka szolgált, melyben egy viszonylag nagy, de jól körülhatárolható földrajzi egység (Körös–Tisza–Maros köz) egy egységnek lett tekintve, s a legteljesebb anyaggyűjtés alapján, csakis azok adataiból kiindulva a temetkezési szokások minden egyes eleme vizsgálat alá került.

újabb, hasonló regionális vizsgálatok a dolgozatban tett egyes megállapításokat e tekintetben finomíthatják, módosíthatják.

Az emlékmű tárgyalását követte az anyagban elkülöníthető időrendi horizontok és a leletanyag kulturális kapcsolatrendszerének feltárása, valamint az eddigi eredmények mintegy összegzésként elkészült a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének egyik lehetséges modellje.

A doktori disszertációban helyet kapott az ADAM megjelenése óta, az anyaggyűjtés 2012 decemberében történt lezárásáig előkerült lelőhelyek katalógusszerű felsorolása, valamint a publikálatlan lelőhelyek közül 25 temető, temetőrészlet 1018 sírjának leírása és 518 táblába rendezve leletanyagának közlése, melyek az elemző rész alátámasztását szolgálták. E helyen ezek publikálására terjedelmi okok miatt nem nyílt lehetőség, azonban a tartalmi mondanivaló alátámasztása céljából egyes jelenségek, tárgytipusok vizsgálatánál néhány, eddig publikálatlan sír, sírcsoport, kisebb leletegyüttes ismertetésére sor került.³ Ugyanakkor mégsem hagyhattuk el a publikálatlan leletre való hivatkozást, de a típus-táblák és a szövegben a közöletlen anyagoknál a részletezőbb megnevezés, leírás segíti az eligazodást és a mondanivaló megértését. Ábrák, tipológiai táblák és képes illusztrációk kaptak helyet a szövegben. A kötet tartalmi részének ellenőrzését, alátámasztását szolgáló, valamint a különböző áttekintő és statisztikai adatokat felsorakoztató 31 táblázat és lelőhelylista a kötet végén, a Függelékben található.

A mai országhatáron kívülre eső Duna–Tisza közti lelőhelyek esetében a szövegben a magyar elnevezés szerepel, az ország jelzés feltüntetése nélkül. A lelőhelyeket felsoroló *2. táblázatban* és a különböző lelőhelylistákban azonban az ország jelzés feltüntetésre került. Az egyéb, az országhatáron kívül eső idézett lelőhelyeknél a magyar és a mai elnevezés egymás után, az ország jelzés megjelölésével szerepel. Egy-egy téma kapcsán a lelőhelyek említésekor az anyagközlő cikkekre való általános hivatkozás csak az adott lelőhely első említésekor kerül feltüntetésre.

Az egyes tárgytipusok, szokáselemek Duna–Tisza közti elterjedésének illusztrálásához egy olyan alaptérképet készítettünk, amely a terület egykori természeti környezetét, egy tájrekonstrukciót is tartalmaz. A II. József-féle katonai felmérés készítésekor a Duna–Tisza köze több mint 75%-a természetközeli-féltermészetes vegetációval borított volt,⁴ ezért ez a forrás elég korai és mégis elég adat-gazdag ahhoz, hogy történeti referenciaként szolgáljon. Az I. katonai felmérés alapján egy, a 18. század végi tájat ábrázoló retrospektív térképet készítettünk.⁵ A Duna–Tisza közti területet 1783–1784-ben térképezték fel 91 térképlapon. A felmérést 24 térképező tiszt végezte el, s ez az oka annak, hogy a térképlapok tartalmi és grafikai kidolgozottsága, illetve geodéziai precizitása eltérő. A lapokat megfelelő kicsinyítés után a mai 1:10 000 méretarányú egységes országos vetületű (EOV) topográfia térképre illesztettük és georeferáltuk, amelynél a háromszögeléssel bemért tereptárgyakat vettük figyelembe, mint elsőrendű illesztési pontokat, pl. templomokat, kiemelkedően magas buckákat. Mivel azonban a katonai felmérés egységes koordinátarendszer és geodéziai alappontok nélkül készült, tehát vetületnélküli, ezért pontossága nem kifogástalan. Az egyes tereptárgyak közül a vízfolyásokat, az időszakosan és tartósan vízzel borított területeket, illetve a könnyebb tájékozódás kedvéért a nagyobb településeket rajzoltuk át. Az így elkészített térkép mellett egyes jelenségek elterjedésének ábrázolásához a Kárpát-medence domborzati térképét is felhasználtam. A térképeken a lelőhelyeket a Duna–Tisza közéről ismert valamennyi lelőhelyet felsorakoztató *2. táblázatnak* megfelelő sorszám jelöli, kivételt képez a *2. kép*, melyen a *3. táblázat* sorszámainak feleltethető meg a számozás (germán lelőhelyek). Ezért nem tartottuk

³ A katalógusban közzétett sírleletek közül publikálásra került: a Felgyő, Ürmös-tanyai temető (BALOGH 2010), a Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhely kora avar sírjai (BALOGH 2014), a petőfiszállási vezéri sír (BALOGH–WICKER 2012), a Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3. sírja (BALOGH 2011), a Mélykút-Sánc dűlői temető 14. sírja (BALOGH 2012), valamint egy-egy téma kapcsán néhány további sírlelet (BALOGH 2006; BALOGH 2009; BALOGH 2016).

⁴ HARMATI 1994.

⁵ A térkép elkészítésében Redenczky Antal (Archeoline Kft) geoinformatikus volt segítségemre.

szükségesnek a térképek feliratainál a lelőhelyek újbóli felsorolását, hiszen azok a táblázatból egyértelműen beazonosíthatók.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkám során segítségemre voltak: Bóna István (†) professzornak és Vida Tivadar témavezetőknek, Garam Éva és Szőke Béla Miklós opponenseknek, Gallina Zsolt, Lantos Andrea, Ricz Péter, Somogyvári Ágnes, Szekeres Ágnes, H. Tóth Elvira (†), Wicker Erika régészeknek közöletlen anyagaik feldolgozásának lehetőségéért, Marcsik Antóniának, Czékus Gézának az embertani anyag, Horváth Flóriánnak és Vörös Istvánnak az archeozoológiai leletek meghatározásáért. Hálás köszönettel tartozom Lőrinczy Gábornak és Türk Attilának a mű megírása során nyújtott önzetlen és baráti segítségéért. A megjelentetés lehetőségéért a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Régészeti Tanszékének tartozom köszönettel.

2. A DUNA–TISZA KÖZE AVAR KUTATÁSÁNAK FONTOSABB ÁLLOMÁSAI

A következőkben vázlatosan felsorolásra kerülnek mindazok a munkák, melyek az általunk vizsgált terület avar kori kutatásában meghatározó jelentőségűek.

A hazai népvándorlással foglalkozó, átfogó kutatásoktól – akár tárgytípológiai, akár tipokronológiai, vagy a Kárpát-medence egész avar korszakát összefoglaló, régészeti és történeti szempontú munkákról legyen is szó⁶ – eltérően, egy területi alapú, nagy anyaggyűjtésre épített áttekintés e könyv. Mivel alapvetően sírleletekkel dolgoztam, ezért a tipológia mellett a temetőelemzés módszere volt kézenfekvő. Az egyes jelenségek temetőterképen való ábrázolásának és magának a temetőelemzésnek a módszertani alapvetése László Gyula nevéhez fűződik,⁷ hiszen a korábbi munkák általában csak a sírok leírására szorítkoztak.⁸ Bár főként társadalmelemzésre összpontosított, és sokszor mellőzte az időrend kérdéseit, s eredményei ma több ponton meghaladottak, mégis munkái alapvető fontosságúak.

A korai, leíró jellegű temetőpublikációk között üde kivételnek számít Horváth Tibornak az üllői és kiskőrösi temetőket feldolgozó munkája,⁹ amelyben azzal, hogy a két temető temetkezési szokásait és a leletanyagát párhuzamosan tárgyalta, egyben összehasonlító munkát is végzett. Munkája e tekintetben fontos kutatástörténeti állomás az egész avar korszak kutatásában.

A László Gyula nyomán kialakult corpus-sémák¹⁰ szerint készült el az ürböpusztai sírok elemzése,¹¹ melyben Bóna István a sírokat két, markánsan elkülönülő csoportba osztotta: a 670 előtti kora avarokra és a 670 utáni késő avarokra. Máig alapvető fontossággal bíró temetőmonográfia Kovrig Ilona alattyáni munkája,¹² melyben a temetőelemzés során meghatározta a temető három nagy időrendi csoportját, s ezzel tulajdonképpen egy máig érvényes kronológiai modell alapjait tette le. Tulajdonképpen e vonulathoz tartozik Garam Éva mintaszerűen közzétett tiszafüredi monográfiája,¹³ amely a temető teljes horizontális statigráfiáját adja. E két utóbbi munka alapvető jelentőségű a korszak kutatásában is.

A 70–80-as években született városmonográfiákban a korszak leleteinek összefoglalásánál új szempontként jelentkezett a lelőhelyek egy közigazgatási egységhez való tartozása. Ezek között is máig alapmunkának tekinthető Szeged város monográfiája, amelyben Kürti Béla a környékről származó lelőhelyeket relatív kronológiai sorba és a történeti adatokkal is párhuzamba állította, de kísérletet tett a régészeti leletanyag eredet szerinti szétválasztására is.¹⁴ Szintén példaértékű az ugyanebben az időben megjelent keceli monográfia, amelynek régészeti fejezetében Biczó Piroska a gyűjteményekben

⁶ A teljesség igénye nélkül: kutatástörténeti alapmunka BÓNA 1983; az avar koron belüli egyes korszakok régészeti vetületéről, elsősorban tárgytípológia alapján KOVRIG 1963; SZABÓ 1969; BÓNA 1971; GARAM 1976; BÓNA 1984; MARTIN 1989; ZÁBOJNÍK 1991; a Kárpát-medencei avar korszak régészeti és történeti szempontú összefoglalása DAIM 1987; POHL 1988; POHL 2003.

⁷ LÁSZLÓ 1944; LÁSZLÓ 1955.

⁸ Ugyanakkor ezek a statikus, leíró munkák ma mégis fontos forrásul szolgálnak, hiszen ezen anyagok nagyrészt elpusztultak, elkallódtak, s csak e publikációkra támaszkodhatunk, mint pl. a gátéri (KADA 1905; KADA 1906; KADA 1908) vagy a gombosi sírmező (CZIRÁKY 1899; CZIRÁKY 1900; CZIRÁKY 1901; POGÁNY 1908) esetében.

⁹ HORVÁTH 1935.

¹⁰ Ld. GARAM ET AL. 1975; MADARAS 1995; SALAMON 1995; SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995; Cs. Sós 1955; Cs. Sós 1958; TÖRÖK 1995.

¹¹ BÓNA 1957.

¹² KOVRIG 1963.

¹³ GARAM 1995.

¹⁴ KÜRTI 1983.

található lelőhelyek adatait saját terepbejárásai megfigyeléseivel és topográfiai adataival egészített ki.¹⁵ Hasonló szemléletű volt Simon László munkája, amelyben a nagykőrösi aranyszerelés kard kapcsán felsorolta a közvetlen környék avar kori sírleleteit és a terepbejárásainak eredményeit is.¹⁶

A településmonográfiákon kívül szintén a 80-as években indultak a régészeti topográfiai munkálatok, amelyekben a terepbejárás adatok mellett a sírleletek is feldolgozásra kerültek, de a legtöbb ilyen munka egy-egy korszak vonatkozásában csak egy általános kép szintjén maradt. Gyakorlatilag ezt a szemléletet követi a néhány évvel ezelőtt megjelent Budapest monográfiájának avar fejezete is.¹⁷

Speciális műfajt képvisel Nagy Margit könyve, amelyben Budapest területének minden avar lelőhelyét, illetve anyagát publikálta.¹⁸ A leletek leírása a szűkszavú corpus-sémához igazodott, de a teljes anyaggyűjtés és a területi összetartozás tekintetében mégis újat hozott, bár a lelőhelyek elemzése elmaradt.

Nagyobb mennyiségű leletanyag egységes szempontú rendezését, összehasonlítását végezte el Eric Breuer a müncheni egyetemen írott szakdolgozatában, amelyben a Duna–Tisza köze északi részén lévő, az avar kor második felére tehető temetők anyagát kísérelte meg egy összetett statisztika módszer (*Kombinationstistik*) segítségével tagolni, és 7 horizontot különített el elsősorban az övek alapján.¹⁹ Munkájának újdonsága, hogy a feldolgozott 8 temető anyagát egymáshoz hasonlította, egymással kombinálva állapította meg a kronológiai viszonyokat, ugyanakkor a horizontoknak nem adott abszolút kronológiát. Ugyanezzel a módszerrel rendszerezte az egész Kárpát-medence anyagát Peter Stadler.²⁰ Mindkét elvégzett munka hatalmas, s eredményeik meggyőzőek, de magában a statisztikai módszerben rejlő buktatókat nem tudja kiküszöbölni. Valószínű, hogy nagy mennyiségű anyag áttekintéséhez és rendezéséhez jó a módszer, de az eredményeket túlságosan befolyásolja az adatfelvétel módja, s ezért nagy a hibalehetőség. Nyilván a tipológiával és kronológiai szempontokkal ötvözött statisztika már a szeriáció „javított” változata, de egyelőre nem több mint a statikus adatok dinamikusabb ábrázolásának módja.

A hazai kutatások és anyagközlések számával és minőségével szemben a vajdasági lelőhelyek publikálása, feldolgozása bátran mondhatjuk, hogy „gyerek cipőben” jár. Z. Vinski korai munkája²¹ és D. Mrkobrad sokat idézett katalógusa²² óta nem túl sok anyagközlés látott napvilágot. Régi adósságot törlesztett Gere László 1983-ban a bácskai avar leletekről írt szakdolgozatának megjelenése,²³ és fontos mérföldkő az elmúlt években a péterrévei²⁴ és az óbcesei temetők²⁵ közzététele. Szinte csak a különböző gyűjteményi összefoglalásokból és tudományos-ismeretterjesztő kiadványokban szereplő rövid ismertetésekből és az ásatási jelentésekből lehet némi képünk a vajdasági lelőhelyek jellegéről.²⁶ Az 1993-ig

¹⁵ BICZÓ 1984.

¹⁶ SIMON 1983.

¹⁷ PÁSZTOR–SIMON 2008.

¹⁸ NAGY 1998.

¹⁹ BREUER 2005. A kombinációstatisztika egy olyan összetett statisztikai módszer, amelyben a relatív kronológiai, a statográfiai és a tipológiai szempont egyszerre érvényesül. Az egyszerűbb változata a szeriáció, melynek egy temetőben való alkalmazására példa Kölked-Feketekapu A (STADLER 1996), Leobersdorf (DAIM 1987), Zwölfaxing (LIPPERT 1969). A módszertanról STADLER 1985; STADLER 1990; STADLER 1993; ZÁBOJNÍK 1991.

²⁰ STADLER 2005.

²¹ VINSKI 1958.

²² MRKOBRAD 1980.

²³ GERE 1998.

²⁴ BUGARSKI 2009.

²⁵ ANTONIH 2012.

²⁶ MEDURIĆ 2003; SZEKERES–RICZ 1998.

ismerté vált lelőhelyek katalógusa az ADAM-ból, Észak-Bácska avar kori lelőhelyei Ricz Péter rövid áttekintéséből ismertek.²⁷

A Duna–Tisza köze avar kori emlékanyagának kutatásában máig a legnagyobb nehézséget jelenti, hogy a nagyobb sírszámú, kulcsfontosságú temetők közöletlenek.²⁸

²⁷ RICZ 1997.

²⁸ Az elmúlt években érdemleges változás nem történt a Duna–Tisza közti nagytömegű közöletlen anyag publikálása terén: ld. 3. j., valamint pl. BUGARSKI 2012; LANTOS 2015; MADARAS 2009; SZALONTAI–KÁROLY 2013; SZALONTAI ET AL. 2014.

3. A KUTATÁS SORÁN ALKALMAZOTT MÓDSZEREK

Munkám kezdetén alapvetően egy statisztikai jellegű, vagy legalábbis kvantitatív módszeren alapuló feldolgozást kívántam készíteni. Az anyaggyűjtés során azonban szembesültem annak buktatóival és ezért inkább a területre vonatkozó, nagy mennyiségű anyagot egy adatbázisba rendeztem, s annak felöltöttségétől és az adatok minőségétől tettem függővé a lelőhelyek és a leletanyag rendszerezésének, elemzésének és az összefüggések értelmezésének módját.

3.1. AZ ADATGYŰJTÉS

Az adatgyűjtés megkezdése előtt egy összetett lelőhelykataszter készült, részben Csallány Dezső munkájára,²⁹ részben pedig az ADAM-ra alapozva.³⁰ Mindez kiegészült az 1993–2012 között ismerté vált lelőhelyekkel. Hamar kiderült, hogy különösen Csallány munkájában, de az ADAM-ban is meglehetősen sok hiba van, amely nagyrészt az adatok ellenőrizetlenségéből adódott. Néhány lelőhelyről kiderült, hogy nem avar kori,³¹ másoknál a kronológiai besorolást kellett felülbírálni,³² és több lelőhely esetében kétségesé vált, hogy egyáltalában létezett-e.³³ Ezek alapján elengedhetlenné vált a publikált lelőhelyek adatainak ellenőrzése is.

A bizonytalan adatokat mellőzve, végül a lelőhelykataszter 2012 végén 742 lelőhellyel záródott. Ebből 217 település (döntő többsége topográfiai adat), 366 lelőhelyről származik sírlelet, és további 159 a lelőhellyel rendelkező szórványleletek száma, melyek valószínűleg szintén temetkezésre, temetőre utalnak (1. ábra). A két utóbbi csoport által alkotott összesen 525 lelőhely (2. ábra) közül 154 az avar kor első feléből származó lelőhelyek száma (29%), ebből 20 lelőhely esetében az avar kor első felére keltezhető anyag mellett az avarkor második felének leletanyaga is jelen van. 346 lelőhely keltezhető csak az avarkor második felére (66%) és 25 lelőhely (5%) esetében a rendelkezésre álló információ alapján a keltezés nem egyértelmű (3. ábra). A doktori disszertáció átdolgozása során a 2013–2016 között előkevert új lelőhelyek összegyűjtését is megkíséreltem, ezek adatai a lelőhelyek áttekintő táblázatának kiegészítésébe kerültek bele. Az újonnan ismerté vált 16 lelőhellyel együtt jelenlegi tudásunk szerint a Duna–Tisza közén 758 avar kori lelőhely ismert (1–2. táblázat).

463 lelőhely anyaga, s ebben 8039 sír adata leletszinten került rögzítésre, ami a sírok temetkezési szokásainak, valamint régészeti anyagának lehető legrészletesebb adatfelvételét jelentette. A nagy

²⁹ CSALLÁNY 1956.

³⁰ ADAM 2002.

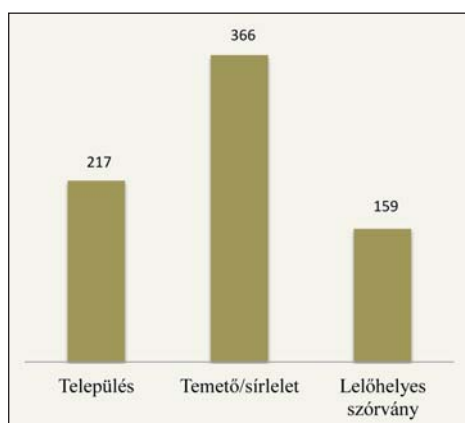
³¹ Kiragadott példa: Alpár-Madari tanya (Tiszaalpár-Madari tanya) (CSALLÁNY 1956, No. 18), amely szarmata és kora középkori lelőhely, azonos Lakitelek-Szikkraival (Kecskemét-Szikkra, Bódvány-hegy, Kecskemét-Szikkrai pusztá, Madari-tanya) (CSALLÁNY 1956, No. 943; STANCIK 1975, 193–198; BÓNA–NOVÁKI 1982, 97–98, 12. j.); Madaras (CSALLÁNY 1956, No. 569), amely egy szarmata halmos temető (ROEDIGER 1905).

³² Pl. Kiskunmajsa-Pálos (CSALLÁNY 1956, No. 490) tévesen szerepel kora avar leletként: a leletek között lévő hurkos fülű, villás szárú kengyelpár és szablyatöredék alapján a leletegyüttes az avar kor második felére tehető. A lelőhely törlendő a korai avar kengyel–lándzsa lelőhelyek (CSALLÁNY 1953, 137) sorából. Az ADAM-ban a fajszer-garadombi kiscsaládi temető a 8. századra keltezett (ADAM 2002, 134), de valójában a 7. század második negyedére datálható (vö. BALOGH–KÖHEGYI 2001, 345).

³³ Pl. Csallány Dezső gyűjtésében két arany, álcsatos övgarnitúra is szerepel, az egyik Kiskunfélegyháza, a másik Kiskunfélegyháza-Ferencszállása név alatt. A pákapusztai lelet képi hivatkozása ez utóbbinál szerepel (CSALLÁNY 1956, 141). Csallány ezen adatán kívül nincs információ a ferencszállási álcsatos leletről, ugyanakkor innen egy aranyszerelék, csillagos markolatú szablya van a kiskunfélegyházi múzeum régészeti gyűjteményében. Feltételezésem szerint Csallány hivatkozása nem volt pontos.

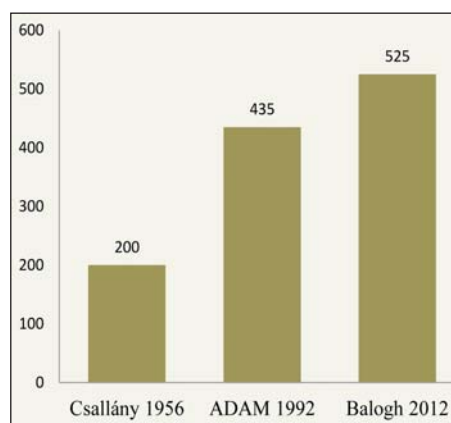
mennyiségű adat tárolásához és rendszerezéséhez „több a többhöz” reláción alapuló, tetszőlegesen bővíthető adatbázis kialakítására került sor. Az adatbázis 89%-os feltöltöttségű (4. ábra). 56 lelőhely anyagát, illetve dokumentációját nem volt lehetőségem tanulmányozni: ezek közé tartoznak azok a publikálatlan anyagok, amelyeket utalásokból ismerünk, de az idők folyamán elpusztultak, vagy elkeveredtek és több kisebb, valamint néhány nagyobb temető és temetőrészlet, amelyhez az ásató vagy a feldolgozást végző kolléga nem adott engedélyt. Így a gyűjtésből kimaradt közel ezer sír adata, amelynek zömét a 360 síros dunacsébi, a 100 síros tiszavárkony-hugyinparti temető, valamint az elmúlt években, Kiskundorozsma határában feltárt kb. 450 sír teszi ki. Természetesen az ezekről szóló előzetes beszámolókból, kiállítási katalógusokból nyerhető információkat felhasználtam.

A terület sírjaiból származó embertani anyagnak az anyaggyűjtés kezdetén kb. 35–40%-a volt szakember által meghatározva és kb. 2%-a volt publikálva. Az anyaggyűjtés végére Czékus Géza és Marcsik Antónia jóvoltából gyakorlatilag valamennyi lelőhely anyaga – ami egyáltalán megvolt – meghatározásra került, ugyanakkor a legtöbb esetben csak a nem és életkor volt megállapítható a csontanyag rendkívül rossz állapota és töredékessége miatt.

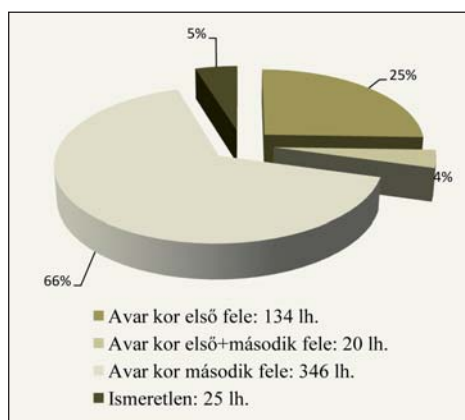
1. ábra. A Duna–Tisza közti avar kori lelőhelyek megoszlása jellegük szerint

Diagram 1. Distribution of the archaeological sites by type in the Danube–Tisza interfluvium

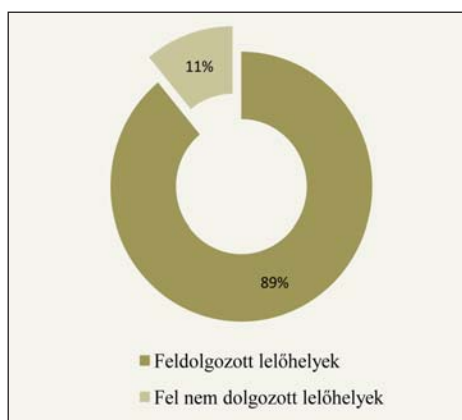
2. ábra. A lelőhelykataszterekben szereplő Duna–Tisza közti avar sírleletek és lelőhelyes szórványok száma

Diagram 2. The number of graves and stray finds from the Danube–Tisza interfluvium included in the archaeological site registers

3. ábra. A lelőhelyek megoszlása korszak szerint

Diagram 3. Distribution of the archaeological sites according to their era

4. ábra. A lelőhelyek feldolgozottsága

Diagram 4. Proportion of the processing of the archaeological sites

A legkevésbé feldolgozott adatsortot az állatsontleletek képezik, ugyanis mindössze 675 sír anyaga van meghatározva, az is eltérő pontossággal, amely részben Bökönyi Sándor, Matolcsi János, Horváth Flórián munkája, többségét azonban Vörös István végezte el.

A legnagyobb problémát a régi ásatások anyaga jelentette, ugyanis sok esetben a leletek már nem voltak síronként külön tartva, illetve jó néhány, jelentős temető anyaga megsemmisült.³⁴ Főként a határon kívüli múzeumokban nagy mennyiségű, restaurálatlan anyagot is kézbe kellett venni.

A munka végére az anyaggyűjtés jóval szerteágzóbbá és problémásabbá vált, mint amennyire a munka elején azt feltételeztem. Az adatok adatbázisba rögzítése során a már publikált anyagok teljes forráskritikáját is elvégeztem.

3.2. A FELDOLGOZÁS ELVEI ÉS MÓDSZEREI

Az adatbázis működtetésével, a különböző kombinációjú lekérdezésekkel kerültek előállításra az értelmezhető és értékelhető adatsorok. Ugyanakkor ezek értelmezése során tipológiai, kronológiai kérdések is felmerültek. Nagy mennyiségű adat feldolgozásánál az első lépés az adatok rendezése, melynél a kronológia elvét követtem. A rendezett anyag vizsgálatánál a típusonkénti áttekintést, elemzést végeztem el, valamint a statisztikai vizsgálat nyújtotta lehetőségeket használtam ki.

3.2.1. A LELŐHELYEK ÉS TÁRGYTÍPUSOK KELTÉZÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

A lelőhelyek adatbázisba rögzítésénél, az ADAM-hoz igazodva a semleges negyedszázados beosztás használatával került kitöltésre a keltezés oszlop, mert ez alkalmasnak tűnt arra, hogy a településtörténet statikus adatait dinamikusan lehessen ábrázolni. Ugyanakkor már a munka előtt nyilvánvaló volt, hogy hibalehetőséget is rejt magában ez a beosztás: eredményeit csak abban az esetben szabad fenntartások nélkül kezelni, ha objektív módon ellenőrzöttek. Az ADAM esetében az egyes szócikkek készítői „saját meggyőződésük szerint” töltötték ki a keltezés rovatát,³⁵ s ezzel a lelőhelykataszter adatai máris rendkívül szubjektívvá váltak. A temetők használata egy -tól-ig viszonyban lett megadva, de nem jelezték, ha a temető nem folyamatos, és azt sem, ha esetleg két, vagy akár több, különböző kronológiai helyzetű, különálló temetőről van szó.³⁶ Ennek a módszernek a következménye, hogy azon lelőhelyek alapján, amelyeknél több évszázadot átfogó keltezés szerepelt, a statisztika eredményei a kezdő és a záró időhatárnál törést mutattak.³⁷ Az avar kor legelején egyenletes emelkedés után a 7. század legelején ugrásszerűen megnőtt a lelőhelyek

³⁴ Erre a sorsra jutott például a gátéri sírtemető, amelyben Kada Elek mintegy 650 sírt tárt fel. A korabeli híradások alapján az elpusztított temetkezésekkel együtt mintegy 1200–1300-ra becsülhető az előkerült sírok száma, s ezzel az egész Duna–Tisza köze legnagyobb temetője lehetett. Sajnos leletei néhány sírszám nélküli szórvány kivételével nagyrészt megsemmisültek. Az első 297 sír leletanyagát legalább az ásató publikációjából ismerjük (KADA 1905; KADA 1906; KADA 1908), bár a sír- és tárgyleírások szűkszavúak. A feltárás legnagyobb hiányossága, hogy nem készült róla temetőterkép. A temető megmaradt, maréknyi lelete közül nagy valószínűséggel sikerült azonosítani az elpusztultnak hitt páhipusztai leletek (Cs. Sós 1961, 21. kép) egyes darabjait: a szűrőkanalat és a lancettát (BALOGH 2002, 309).

³⁵ SZENTPÉTERI 2006, 457.

³⁶ Pl. Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya: az ADAM-ban a temető a 6. század negyedik negyede és a 8. század első negyede közé van keltezve (ADAM 2002, 219–220). Ezzel szemben itt két temetőről van szó: a korai temetőhöz 15 sír tartozik, s ezek keltezése nem tehető a 7. század második negyede elé (H. TÓTH 1984, 18). Ezekből kissé északnyugatra húzódik egy kis sírszámú, mindössze 16 temetkezésből álló, soros elrendezésű, késő avar temető, amelyet a 8. század első felében használtak. Nagy valószínűséggel a két temető között semmilyen kapcsolat sincs.

³⁷ SZENTPÉTERI 2006, 1. ábra.

száma, majd a 7. század első és harmadik negyede között érezhetően csökkent, illetve a 8–9. század fordulóján nagyarányú zuhanás figyelhető meg. Ezeket a tendenciákat nehéz lenne történetileg interpretálni, és sem a források, sem pedig a régészeti leletanyag nem támasztja alá. Ezeknek a jelenségeknek a háttérben részben a jelenleg is követett, hazai keltezési gyakorlat anomáliái állhatnak.

Az adatbázis feltöltését követően, az egyes jelenségek, tárgytypusok értékelését az előbbieket miatt nem lehetett csak és kizárólag az adatbázis működtetésével elvégezni, hanem szükséges volt tipokronológiai vizsgálatokat, a lelőhelyek esetében horizontálistatigráfiai elemzéseket is végezni.

Az egyes jelenségek, tárgytypusok keltezésénél a hagyományosabb módszer az éremmel való keltezés, noha az avarok esetében a kevés hiteles, érmes sírt tekintve, viszonylag ritkán lehetséges. A Duna–Tisza közéről 26 éremről van tudomásom, közülük 14 szórványlelet, további négy éremről másodlagos forrásból, régi utalásból tudunk. Az érmes sírok száma 8, de közülük is mindössze 6 esetében van használható információ. Öt sírból bizánci érem, a többiben utánzatról van szó. Ezek alapján az éremmel való keltezéssel a vizsgált anyagban nem sokra megyünk, így az egyes tárgytypusok kísérőleletekkel való datálásakor az avar kor valamennyi éremleletes sírját figyelembe vettem.³⁸ A pénzzel való keltezés korlátozottságát tovább növeli, hogy a 7. század utolsó negyedétől kezdve a Kárpát-medencében nincsenek bizánci pénzek.

A kísérőleletekkel való keltezésnél az egyik legfőbb segédeszköznek az övgarnitúrák és azok kronológiai helyzete bizonyult.³⁹ A horizontálistatigráfiai elemzést, a leletkombinációs vizsgálatot, valamint a horizontokkal és analógiákkal való keltezést is alkalmaztam részben az éremmel és analógiákkal való keltezés ellenőrzéséhez, részben pedig az érmes sírok alapján tág időszakra keltezhető lelettypusok adott területen, vagy még inkább kisebb régió belüli használatának pontosításához, szűkítéséhez.

Mivel a munka egyik célja volt, hogy a Duna–Tisza köze egésze vagy annak egyes régiói viszonylatában, csak a leletanyag és a temetkezési szokások alapján az avar kor belső korszakhatárait is vizsgálja, ezért az anyaggyűjtés és adatbázisba rendezés során nem a korszak klasszikus hármas felosztása⁴⁰ szerint rendeztem a leletanyagot és a jelenségeket, hanem két nagy korszakra (avar kor első és második fele) bontva.

A tapasztalat az volt, hogy a hosszú életű tárgytypusoknál a keltezéssel érdemes óvatosan bánni. Probléma leginkább akkor támadt, ha egy tárgytypus (pl. rozettás lószerszámveretek) különböző tipokronológiai csoportba is beleillett. Ezeknél a leletegyüttes egyes darabjai egyértelműen kora avar típusok voltak, de a leletösszetétel már eltért a többi kora avar koritól, esetleg újdonságokat is hordozott. Ezeket kora avar jellegű leletegyütteseknek nevezem. Számbavételükkel az anyagi kultúrában elindult változások jól körvonalazhatóvá váltak. Ezt mintegy belső korszakhatárnak tekintettem, s az előtte lévő periódus jelenségeit és tárgyait vizsgáltam a dolgozat első felében (avar kor első fele). A tárgyi emléksanyagban ezután nyomon követhető változások a korábban sokszínű anyagi kultúra egységeseződése felé mutatnak, ezért ettől kezdve az avar kor végéig tartó periódust egy egységként kezeltem, mint az avar kor második felét. Természetesen ezt is a tárgyi-leletanyag változása tekintetében tovább lehet és kell is tagolni, s magam is úgy vélem, hogy markáns, egyértelműen megfogható a régészeti leletanyagban a

³⁸ Az éremmel való keltezés módszertani alapvetése ld. GARAM 1992, 135–250; MARTIN 2008, 162–163.

³⁹ Az övgarnitúrák kronológiáját újabban Peter Stadler (STADLER 1985), Jozef Zábójník (ZÁBOJNÍK 1991, 219–321) és Garam Éva (GARAM 2000, 379–391; GARAM 2001) tekintette át.

⁴⁰ Az avar kor kronológiájának kutatása gyakorlatilag a korszak emléksanyagának kutatásával egyszerre kezdődött. A legkorábbi munkák még csak két csoportot különítettek el, a lemezest és az öntöttet (HAMPEL 1905, 17–22). Ezek helyes sorrendisége a 30-as évekre tisztázódott (FETTICH 1943, 53–56; MAROSI–FETTICH 1936, 97–98). Csallány Dezső már statigráfiai megfigyelésekkel is igazolta ezek egymásutániságát (CSALLÁNY 1939, 133–134). A lemezes csoporton belül két horizontot szétválasztva László Gyula és Csallány Dezső alapozta meg a közép avar kor elkülönítését (LÁSZLÓ 1940, 145–148; CSALLÁNY 1948, 356–357). Csallány Dezső a későbbi lemezes csoportot az onogur vándorlással hozta összefüggésbe és 680–720 közé keltezte (CSALLÁNY 1952, 245–252). Ezen előzmények alapján az avarok hármas felosztásának egységbe foglalása, az egyes periódusok jellegzetességeinek meghatározása Kovrig Ilona nevéhez fűződik (KOVRIK 1963, 226–227).

7. század utolsó harmadától néhány évtizedig tartó periódus, melyet hagyományosan közép avar kornak nevezünk. A kora avar kor és az avar kor második fele határát 650/660 körüli időpontban határozhattuk meg a régészeti anyag alapján.⁴¹

Az anyag rendezésekor használt két korszakos tagolás ugyan nem az avar kor klasszikus hármas felosztása (kora, közép és késő avar kor), de nem előzmény nélküli. A közép és késő avar kor közötti kontinuitást már Tomka Péter régen felvetette a temetkezési szokások változatlanságával kapcsolatban.⁴² Később Bóna István a spoletói konferencián összefoglalt érvei alapján szintén nem tett különbséget a közép- és késő avar kori leletek között,⁴³ de Garam Éva és F. Daim is a folyamatosságot hangsúlyozták azon fontos temető-monográfiájukban, melyek a késő avar korszak kronológiai alapjait megteremtették.⁴⁴ Mindezek ellenére az avar kor két korszakú felosztása sem a magyar,⁴⁵ sem a nyugati szakirodalomban⁴⁶ nem talált visszhangra.

Ugyanakkor a keltezésnél nem hagyhattam figyelmen kívül, hogy a tárgy készülése, használata és földbekerülése között, sokszor igen komplex összefüggések lehetnek.

3.2.2. A TIPOLOGIAI MEGKÖZELÍTÉS

Akár a temetkezési szokások elemeinél, akár a tárgyi anyagban szükség volt a rendelkezésre álló adatok belső rendezésére, csoportosításra. Ezt a típusok és altípusok meghatározásával és a csoportosítással végeztem el. Ahhoz, hogy az adatbázis tipológiai szintű lekérdezésre is alkalmas legyen, alapfeltétel volt, hogy az adatok rögzítésénél következetesen a legpontosabb tipológiai megnevezések szerepeljenek. Itt azonban csak akkor járhatunk el helyesen, ha az egyes jelenségek besorolásnál olyan kritériumokat választunk, melyek biztosítják az objektivitást, és ha az egyes típusok/altípusok jól elválaszthatók egymástól. Természetesen mindig csak az azonos típusba sorolható jelenségek összehasonlításának van létjogosultsága. Az egyes tárgytípusok előfordulásának lekérdezése után, ahol lehetett típustáblákat állítottam össze.

Ez a tipológiai megközelítés alkalmas arra, hogy a Duna–Tisza közének vagy akár kisebb (földrajzi) egységeinek a többi területtől eltérő vagy azokkal megegyező jellemzőit meghatározzuk. Ezen kívül több tárgytípus esetében lehetőség nyílt nemcsak a kronológiai besorolásra, de az egyes típusok közötti kronológiai sorrend felállítására is.

3.2.3. A KVANTITATÍV MÓDSZER ÉS BUKTATÓI

A temetkezési szokások esetében az egyes jelenségek előfordulását az egész Duna–Tisza köze viszonylatában megvizsgáltam százalékosan, de azokban az esetekben, amikor viszonylag sok lelőhelyről (elsősorban a nagyobb sírszámú temetőknél) nagy adatmennyiség állt rendelkezésre, temetőnként is kimutatást készítettem. A statisztikákkal elsősorban az egyes jelenségek elterjedésének intenzitását lehet szemléltetni.

⁴¹ A közép avar kori átalakulás kezdetét korábban kizárólag a 7. század harmadik harmadára tették, ma már a 7. század közepe tájára (VIDA 2003, 306), sőt Bálint Csanád a közép avar kori átalakulást már bevándorlás nélkül magyarázza (BÁLINT 2004). A keltezési rendszerekről összefoglalva VIDA 1991, 194; a közép avar kor problematikájáról rendezett konferencia eredményeit ld. az Antaeus 2008. évi 29–30. kötetében.

⁴² TOMKA 1975; TOMKA 1989.

⁴³ BÓNA 1988, 440.

⁴⁴ GARAM 1995; DAIM 1987.

⁴⁵ BÁLINT 1989, 440.

⁴⁶ MARTIN 1990, 76, Anm. 21.

A csak mennyiségi adatokból levont következtetések minősége azonban kérdéses, több buktatót is rejt magában a kvantitatív módszer. Egy területre vonatkozóan bármilyen statisztika csak az adott időpontban ismert valamennyi adat objektív és teljes körű felhasználásával lehet megbízható. Ha csak a Duna–Tisza köze avar kori lelőhelyeit tekintjük, a megbízható statisztikának több akadályát is számba kell vennünk.

(1) A lelőhelyek között alig akad teljesen feltárt, vagy annak tekinthető temető. A legtöbb esetben csak néhány sír került elő, amelyből semmiképpen nem lehet megsaccolni, hogy mekkora sírszámú temetőkhez tartoznak. Tehát akár egy temetőre, akár a vizsgált területre vonatkozóan nem rendelkezünk a valós sírszámokkal.

(2) Az intenzív mezőgazdasági művelés és a csatornázások óta nagyarányú – be nem jelentett – leletpusztulással kell számolnunk.

(3) Szembesülnünk kell azzal, hogy a lelőhelyek egyenetlenül szóródnak el a területünkön. A teljes lelőhely szintű adatgyűjtés után, a lelőhelyek területi elhelyezkedése azt mutatja, hogy a sok lelőhely ellenére viszonylag fehér folt a Bajától közvetlenül Keletre húzódó löszplató (Illancs), ritkán vannak lelőhelyek a Telecskai-dombok területén és a Ferenc-csatorna és a Duna közti területen is. Bácska alsó felében a kevés ismert lelőhely a Ferenc-csatorna mellett mintegy 25–35 km szélességben, illetve a Duna magas partján fekszik. Az egyenetlen szóródás oka lehet a terület természeti adottsága, a megtelepedésre alkalmatlan volta, vagy a lelőhelyeket fedő vastag homokréteg. De egyes területeken egészen biztosan a kutatási/kutatottsági állapotnak tudható be a lelőhelyek kis száma.

(4) A régen előkerült leletek esetében sok anyag mára elpusztult, összekeveredett. Ezeknek az adatfelvétele sok pontatlanságot rejthet.

(5) A mára elveszett vagy elpusztult anyagokról fennmaradt publikációk a statisztikai vizsgálatokhoz csak ritkán használhatók. A temetkezési szokásokra vonatkozóan kevés adatot szolgáltatnak, a tárgymegnevezések nem egyértelműek vagy nagyon sematikusak. Jó esetben is csak egy részükhöz van illusztráció és temetőterképek is csak ritkán állnak rendelkezésre.

(6) Végezetül számolnunk kell azzal is, hogy nem minden esetben sikerül megszerezni az ásató engedélyét az adatfelvételhez.

Az adatgyűjtés során a fenti problémák mindegyike felmerült, ezért a Duna–Tisza köze vonatkozásában a kvantitatív módszert önmagában nem találtam használhatónak. Tendenciák megállapítására alkalmas, de eredményeit pontosítani kell hagyományos tipokronológiai vizsgálatokkal.

Valamennyi bemutatott módszernek vannak buktatói, ezért az anyaggyűjtés, az adatbázis feltöltése után az anyag feldolgozására egy kombinált módszert választottam: az adatbázist a hasonló jelenségek összekeresésére, listázására, a százalékos megoszlás meghatározására használtam (kvantitatív módszer). Figyelembe vettem a mennyiségi adatokon túl a leletek minőségét is (kvalitatív módszer⁴⁷). Ugyanakkor az adatbázisból készített kombinált lekérdezésekbe (leletkombinációk vizsgálata) sohasem vontam be a keltezés rekordját. Az így létrehozott listák alapján a temetőelemzéseket (horizontálstatigráfiai módszer), és tipokronológia vizsgálatokat külön-külön végeztem el. Tulajdonképpen egy összetett statisztikai módszert követtem, amelyben a relatív kronológiai, a statigráfiai és a tipológiai szempont egyszerre érvényesül.

Mivel a lelőhelyek többsége nincs koordinátával meghatározva, ezért az egyes lekérdezésekhez nem tudtam elterjedési térképet generálni, azokat manuálisan kellett előállítani. Néhány jellemző tárgytípus esetében szeriációs vizsgálatot végeztem, de ezek eredményeit kontrolláltam a hagyományos tipokronológia eredményeivel és bevontam az elemzésbe a kísérőleleteket. A lelőhelyeket abszolút kronológiába elhelyezett lelethorizontokhoz kapcsoltam és az egy időszakra soroltak alapján vázoltam fel a terület betelepülésének ütemét. Vagyis a lelettípusok, elterjedési térképek és leletkatalógusok kombinációjával dolgoztam.

⁴⁷ Ld. CHRISTLEIN 1973, 147–180.

4. A TERÜLET TERMÉSZETI KÉPE AZ AVAR KORBAN

A Duna–Tisza közti terület természeti adottsága az avar korként vizsgált több mint 3 évszázadban – a nomád birodalmi struktúra mellett – alapvetően meghatározhatta, hogy hol volt megtelepedésre alkalmas terület, hol, milyen életformához voltak meg a természeti adottságok. Mivel eddig az egész terület vonatkozásában átfogó munka e témában nem született, ezért csak az eddigi kutatások mozaikos eredményeire hagyatkozhatunk a Duna–Tisza köze 6–9. századi természeti képére és eltartó képességére vonatkozóan.

A Duna–Tisza köze a két folyó között elterülő alföldi tájak összefoglaló neve, az Alföld több mint 25000 km²-nyi kiterjedésű nyugati részterülete. Sem földrajzi, sem növényföldrajzi szempontból nem tekinthető egységesnek, s tájfeldrajzi értelemben nem is önálló földrajzi régió. Ugyanakkor a két legjelentősebb folyó általi határoltsága révén mégis a Kárpát-medence középső, nagy földrajzi egysége. Neve a földrajzi irodalomból terjedt el a 19. században, korábban „Két víz köze” névvel illették.

A Duna és a Tisza medrének köszönhetően három oldalról egyértelműen lehatárolható területi egység, északi határának megjelölése nem egyértelmű. Mivel tájtipológiailag a Duna–Tisza köze és a Pesti-síkság, az északnyugatról határos domb- és hegyvidék felé átmenetet képviselő peremterület, egyforma, ezért itt jelölhető ki a terület északi széle.

A Duna–Tisza köze tájfeldrajzi értelemben nem definiálható egységesen: a középső homokhátsági területektől természeti adottságait tekintve a Duna és a Tisza árterületéhez tartozó Duna- és Tisza-völgy markánsan különbözik. Geológiai és geomorfológiai felépítését tekintve a Dunamenti-síkságra, a Duna–Tisza közti síkvidékre (Homokhátság), az Alsó-Tisza vidékre és a Bácskai-síkvidékre tagolódik. 16 kistáj fekszik ezen a területen, északról dél felé haladva: Pesti-hordalékkúp síkság, Tápióság, Csepeli-sík, Solti-sík, Kalocsai-sárköz, Mohácsi-sziget, Gerje-Perje-sík, Pilis-Alpári-homokhát, Kiskunsági-homokhát, Bugaci-homokhát, Dorozsma-Majsai-homokhát, Kiskunsági-löszöshát, Dél-Tisza-völgy, Illancs, Bácskai löszös síkság, Telecskai-dombok.⁴⁸

A Duna–Tisza köze az ország legnagyobb összefüggő homokterülete. A Duna–Tisza közti hátság laza, vizet áteresztő eolikus üledékekből felépülő, enyhén hullámos síkság, ÉNy–DK irányú hosszanti medencékkel, köztük mészsizapos, szikes laposokkal.⁴⁹ Tengersizint feletti magassága nyugatról kelet felé csökken.

Kialakulását tekintve a Duna hordalékkúp területe, amelyet a folyó a negyedidőszak nagyobb részén délkelet felé, több ágban átfolyva épített fel, jelenlegi völgsíkját pedig csak a pleisztocén végén és a holocénben foglalta el.⁵⁰ A Duna völgyéből fújta ki és halmozta fel az északnyugati szél a Duna–Tisza közti homokhátság homokanyagát.⁵¹ A negyedidőszakban az Alföld süllyedő terület volt, különösen a Csongrád–Szentés–Makó–Szeged által határolt rész.⁵² Ennek következtében az Alföldre érkező folyók lefolyási irányát ez a süllyedék határozta meg. A legfontosabb felszinformáló tényező a Duna elvonulása után az egész területen a szél lett.⁵³

Sem az Alföld, sem a Duna–Tisza köze viszonylatában nem áll rendelkezésünkre olyan összefoglaló munka, amelyből a táj kora középkori állapotára következtethetnénk. A vaskorra vonatkozóan

⁴⁸ Részletesen ld. MAROSI–SOMOGYI 1990; DÖVÉNYI 2010.

⁴⁹ PÉCSI 1967, 214.

⁵⁰ BULLA 1950.

⁵¹ MOLNÁR 1961; MOLNÁR 1965.

⁵² BORSY 1987, 11–12.

⁵³ A három jelentős homokmozgásról ld. BORSY 1987, 20, 26, 35.

éghajlat-történeti adatokkal rendelkezünk,⁵⁴ a római korra⁵⁵ és kiváltképpen az Árpád- és középkorra vonatkozóan a földrajzi adatok mellett már írott források⁵⁶ is vannak, amelyek a tájrekonstrukciók felépítésében alapvető adatforrások lehetnek. Az avar korból mindezek teljesen hiányoznak, így legfeljebb egyes talajfúrások eredményei, valamint a régészeti lelőhelyeken jól keltezett rétegekből előkerült növényi maradványok, csigák nyújthatnak némi támpontot a flórára, és ezen keresztül a táj állapotára és az éghajlatra vonatkozóan.

Nagyon kevés avar kori objektumból származó famaradvány meghatározását ismerjük. A csengelejárti avar sír feltárása során a kedvező körülmények következtében famaradványok is előkerültek, amelyből megállapítható volt, hogy a nyílvevők nyírfából, az övveretek fabélései pedig nyárfából készültek.⁵⁷ Budapest-Rákosról koporsók faanyagára vonatkozóan áll rendelkezésünkre adat: az 5. sírban fenyő, a 20. sírban tölgy és a 28. sírban vörösre festett, bükkfából készített koporsó maradványa volt.⁵⁸ A növényzethez új adatokat az elmúlt évtizedekben leginkább a Gyulai Ferenc nevével fémjelzett archeobotanikai kutatások nyújtottak.⁵⁹

A kora középkor éghajlatára nincs adatunk, legfeljebb a római korra és a középkorra vonatkozó modellekből indulhatunk ki. Kr. e. 800 körül kezdődött és a római korban is biztosan tartott a szubatlanti fázis, ami valószínűleg a kora népvándorláskor éghajlatát is jellemezte. Ez egy szárazabb éghajlatú periódus volt. A 8. század vége és a 13–14. század fordulója közötti időszak az ún. középkori kis éghajlati optimum, amelyet helyenként a jelenkori felmelegedésnél is enyhébb klíma jellemzett.⁶⁰ Ez a kedvező klíma hozzájárult az európai gazdasági növekedést elindító középkori mezőgazdasági forradalomhoz, a marginális területek eredményesebb mezőgazdasági műveléséhez.⁶¹ Kedvező hatásai először Nyugat-Európában jelentkeztek, a grönlandi jégfúrások izotóp vizsgálatai a 7. századtól kezdődően jeleztek egy viszonylag meleg periódust.⁶²

Az Alföld honfoglalás és középkori tájrekonstrukciójának elkészítése Somogyi Sándor nevéhez fűződik.⁶³ Somogyi megállapítása szerint a honfoglalás idején már a mai fő tájtípusok lehettek jelen, csak más területi elosztásban. Az egész Kárpát-medence legnagyobb kiterjedésű tájtípus-csoportja ebben az időszakban az erdőssztyepp volt.⁶⁴ A települések az állandóan száraz területeken fejlődhetek ki, de elengedhetetlen volt, hogy a közelben élővíz is legyen. Az Alföld mai és akkori természeti

⁵⁴ SOMOGYI 2000, 14; SOMOGYI 2004, 15.

⁵⁵ Ezen időszak vízhálózati alakulásáról már írott, illetve rajzos történeti emlék is van, Ptolemaios atlasza. A folyóhálózatnak az abban szereplő, a maitól eltérő szakaszai egybeesnek a földtani és a geomorfológiai bizonyítékok alapján felvázoltakkal (SOMOGYI 2000, 16).

⁵⁶ A táj egykori természetes, zárt növénytakarójára találhatók utalások az országleírásokban, mint pl. Bertrandon de la Brocquiere (SZAMOTA 1891, 91–92), Evlia Cselebi (CSELEBI 1985, 287), vagy Bél Mátyás (BÉL 1984, 39) leírásában.

⁵⁷ GREGUSS 1939, 133.

⁵⁸ HEGEDŰS 1944, 106–109. Az Árpád- és középkori telepfeltárásokon e tekintetben is jobb a helyzet, egyre szaporodnak a faleletek. Ennek illusztrálására álljon itt néhány kiragadott példa: Kiskunfélegyháza-Haleszben egy Árpád-kori településen feltárt kút bélést közönséges boróka fonatból készítették (MORGÓS ET AL. 1997, 99). A csengelei pusztatemplom közelében feltárt kun vezéri sírból előkerült nyílhegyeken lévő famaradványt mogorónak határozták meg (BABOS 2001, 353). A középkori Szentkirály faluban feltárt gerendavázis kút bélést tölgyfából hasított gerendákból készítették el (PÁLÓCZI 1987, 86).

⁵⁹ GYULAI 2010; GYULAI 2011; GYULAI 2015; GYULAI–KENÉZ 2013.

⁶⁰ Ezt a 9. századtól a 13–14. század fordulójáig tartó nagytérségi felmelegedést H. H. Lamb mutatta ki a 60-as években, s az Ő nyomán terjedt el ezen időszak Medieval Warm Epoch (MWE) elnevezése (LUMB 1965, 13–37).

⁶¹ RÁCZ 2000, 292.

⁶² LAMB 1982, 163.

⁶³ SOMOGYI 1994. A rekonstrukció szépséghibája, hogy nem terjed túl a határokon, mert a szomszédos területekről hiányoznak a szükséges adatok.

⁶⁴ SOMOGYI 1994, 63.

képe valószínűleg a vízrajz tekintetében különbözött leginkább. A mainál jóval nagyobb területek – az ország mai területének csaknem negyede – tartoztak az időszakosan vagy állandóan vízzel borított területek közé.⁶⁵

A Duna–Tisza köze néhány lelőhelyén végzett talajvizsgálatok⁶⁶ alapján a szubatlanti fázis és a középkori kis éghajlati optimum 8. század végi kezdete között egy nedvesebb periódussal lehet számolni, amire a lelőhelyeken elfedett szerves talajrétegből következtethetünk. A talaj minden korban hűen tükrözi a környezeti változások nyomait, ezért az egykori felszínfejlődési folyamatok rekonstrukciójához felhasználhatók a jól datálható talajrétegek.⁶⁷ S mivel a régészeti lelőhelyeken megfigyelt talajrétegek a belőlük előkerült régészeti leletek segítségével megnyugtatóan keltezhetők, így megállapítható az a kor, amikor a talaj a felszínen volt.

A Duna–Tisza köze felszínfejlődéséből következően több futóhomokciklust lehet elkülöníteni. A homokmozgások felerősödésének számos oka lehetett: az éghajlat szárazabbá válása, a csapadék mennyiségének csökkenése, vagy a felszínt borító növényzet zártságának csökkenése. A homokmozgás befejeződése után, a frissen kialakult homokfelszínen megindult a humuszosodás és a talajképződés. Az eltemetett helyzetű talajréteg elvesztette kapcsolatát a környezetével, a talajképződési folyamatok ezután már nem voltak benne jelen.

A Duna–Tisza közén, Kiskunfélegyháza környékén, két avar kori telepen is dokumentálásra került elfedett talajréteg.⁶⁸ Kiskunfélegyháza-Haleszben,⁶⁹ majd néhány évvel később a tőle légvonalban 5–7 km-re lévő Petőfiszállás-Dósa tanya lelőhelyen⁷⁰ figyeltük meg, hogy a humusz alatti futó- vagy lepelhomok alatt vastag – helyenként 80–90 cm vastagságú – tömör, szerves fekete talajréteg húzódtott (*l. kép*). Az avar kori objektumok az eltemetett helyzetű talajszintből indultak. A lelőhelyeken megfigyelhető jelenségekből arra következtettünk, hogy a 9. század folyamán, esetleg utána, de még az Árpád-kor előtt – mindkét lelőhelyen az Árpád-kori objektumok a lepelhomok felső részén, a humuszos homokréteg alján jelentkeztek – a megélenkülő homokmozgás következtében kialakult lepelhomok takaró elfedte az avar korban felszínen lévő talajt. A vékony homoktakaró rövid ideig tartó homokmozgásra enged következtetni.

Az eltemetett talajréteg szervesanyag-mennyisége közvetett kapcsolatba hozható az egykori természetes növénytakaróval is. A ma már eltemetett helyzetben található talajok szerves anyag tartalma 2% körüli volt.⁷¹ A 40–50, helyenként 80–90 cm vastag humuszos szint kifejlődése mindenféleképpen zárt

⁶⁵ SOMOGYI 1994, 70.

⁶⁶ A Duna–Tisza közti homokhátság területén folytatott talajtani kutatásokat elsősorban a mezőgazdaság szemszögéből végezték. A Duna–Tisza közti homoktalajok vízgazdálkodásának vizsgálatokor már felfigyeltek az eltemetett helyzetű humuszos talajszintek kedvező tulajdonságaira (GEREI–ZENTAY 1992). Az eltemetett talajok más szempontú kutatásának lehetőségei régészeti lelőhelyek feltárása során merültek fel (FECHNER–LANGHOR 1993).

⁶⁷ A régészetben használható talajtani kutatások módszereinek kidolgozása a környezeti régészet, mint új irányzat kialakulásával párhuzamosan történt. A módszer angolszász területről terjed el (LIMBREY 1975; EVANS 1978; HASSAN 1978). Gyorsan elterjedt, hogy a talajfúrásokat a feltárandó régészeti lelőhely előzetes kutatására alkalmazták. A módszer a fúrásponatok megfelelő sűrítésével alkalmas a lelőhely szerkezetének meghatározására, a rétegtani viszonyok feltárására, valamint optimális esetben így a lelőhely kiterjedése is meghatározható (HOFFMANN 1993).

⁶⁸ Az M5 autópálya nyomvonalán 2003–2004-ben végzett ásásaink során, szinte valamennyi Duna–Tisza közti lelőhelyen (Csengele-Fecskés, Csengele, Czibolya-tanya, Kistelek-Gera föld) sikerült megfigyelnünk az elfedett talajréteget és felette az Árpád-kor előtt keletkezett, lepelhomok réteget. Ezekon a lelőhelyeken a szerves talajrétegek általában leletmentesek voltak, s alattuk késő szarmata–hun kori lelőhelyek húzódtak. E lelőhelyek talajrétegeinek tanulságát összefoglalta BÁLINT 2006.

⁶⁹ BALOGH 1999.

⁷⁰ BALOGH 1999a, 236; BALOGH 2006.

⁷¹ A szondázást és a talajvizsgálatokat Janzsó Mariann talajmechanikus végezte.

növénytakaró meglétét feltételezi. Ezen eltemetett talajok gazdasági hasznosítása hatékonyabb volt, akár gabonatermesztésre is alkalmas lehetett.

Az eltemetett talajréteg alapján feltételezhetjük, hogy a száraz éghajlatú szubatlanti fázis és a 8. század végétől számított középkori kis éghajlati optimum között valamikor csapadékosabbra fordult az éghajlat, aminek következtében a Duna–Tisza közén is fokozottabb volt a talajképződés, és ezzel összefüggésben dúsabb növénytakaró alakult ki. Vagyis az avar korban – ma még pontosan nem határozható meg, hogy mikor – kedvezőbbé váltak a természeti adottságok az emberi megtelepedésre. Ezt ismét szárazabb periódus váltotta fel, aminek következtében valamikor a 9. században vagy nem sokkal utána egyes területeken kisebb homokmozgások indultak meg.

4.1. A TERÜLET ELTARTÓKÉPESSÉGE

A terület eltartóképességének, azaz a tájökológiában használt kifejezést használva a környezetpotenciáljának⁷² vizsgálata adhat választ arra a kérdésre, hogy a természeti környezet milyen hasznosítási lehetőségek forrása volt. A környezetpotenciál meghatározásához szükséges a domborzat, éghajlat, talaj, vízellátottság, növényzet felmérése és minősítése abból a szempontból, hogy egy-egy természeti tényező melyik felhasználó ágazat céljaira és milyen mértékben alkalmas.

A Duna–Tisza köze felszínének kialakulásáról az első tudományos elméletet Cholnoky Jenő dolgozta ki, aki munkájában a szél által létrehozott homokformákat is leírta.⁷³ A második világháborúig végzett földrajzi kutatások a Duna–Tisza közének elsősorban talajtani jellegzetességeit,⁷⁴ agropotenciálját⁷⁵ és növényföldrajzi érdekességeit⁷⁶ vizsgálták. A természetföldrajzi kutatások elsődleges célja a futóhomok mozgások idejének minél pontosabb meghatározása volt a pleisztocén és holocén földtörténeti időszak pontosabb periodizációjának meghatározása céljából.⁷⁷ Ezen kutatásokat nagymértékben segítette a kor meghatározási módszerek fejlődése, pl. a radiokarbon adatok újralibrálása, továbbá az optikai kor meghatározás felhasználási lehetőségének bővülése.⁷⁸

A meteorológusok, klimatológusok között egészen a 20. század közepéig tartotta magát az a nézet, hogy történeti léptékben az éghajlat állandónak tekinthető. A 60-as évektől kezdődően jelentősen megszorodtak az olyan természettudományos eredmények (pollenanalízis, évgyűrű-analízis, varvok-vizsgálat), amelyek jelentős éghajlati változásokat mutattak ki a történeti korok idején is.⁷⁹ A legújabb éghajlat történeti kutatások pedig bizonyították, hogy a történeti korok alatt olyan mértékű időjárás változások következtek be, amelyek történeti események lefolyására is hatással lehettek. Egyes kutatók az avar birodalom bukását is igyekeztek kapcsolatba hozni a középkori kis éghajlati optimummal,⁸⁰ ami egy viszonylag enyhe és száraz éghajlati periódus volt.

A természeti környezet elemei közül a megtelepedés szempontjából legnagyobb jelentősége a víznek volt. A régészeti korokban lakott települések elhelyezkedésében megfigyelhető jelenségeket, törvényszerűségeket az egykori természetföldrajzi, vízrajzi tényezők figyelembevételével szükséges értelmezni, így az egyik legfontosabb feladat az egykor vízzel borított területek kiterjedésének

⁷² KERTÉSZ 2003, 21.

⁷³ CHOLNOKY 1910.

⁷⁴ KREYBIG 1937.

⁷⁵ TREITZ 1903.

⁷⁶ SOÓ 1931; SOÓ 1959.

⁷⁷ GÁBRIS 2003.

⁷⁸ LÓKI ET AL. 1994; NOVOTHNY–UJHÁZY 2000.

⁷⁹ RÁCZ 1993, 68.

⁸⁰ GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994, 28–33.

meghatározása.⁸¹ A Duna–Tisza közén a jelenlegi, meglehetősen szegényes vízhálózatot mutató kép az ember környezet-átalakító tevékenysége (belvízrendezési munkák) következtében alakult ki.

A vízhálózat kialakulását a terület geomorfológiai adottságai határozzák meg. Az uralkodó széliránynak megfelelően kialakult ÉNy–DK irányú homokbucka sorok kisebb-nagyobb medencéket foglaltak közre. A homokbuckák által elgátolt medencékben számos állóvíz alakult ki, vagyis ezek a szikes tavak sűrű vízhálózatot eredményeztek,⁸² amely akár egy viszonylag sűrű településhálózat fenntartására is alkalmas lehetett.⁸³ Emellett azonban a Homokhátság kiemelt helyzetének köszönhetően felszíni vízfolyásokban igen szegény volt. A Duna és a Tisza mellett viszonylag jelentős folyóvíz volt a Körös-ér és a Bács-ér. Az előbbi jelentőségét jól jelzi, hogy a medre mentén régészeti lelőhelyek hosszú láncolata található.⁸⁴ A szikes tavak és a vízfolyások változatos hasznosítási lehetősége jelentősen növelte a táj eltartóképességét.

Viszonylag nagy biztonsággal határolhatóak le az egykoron vízjárta területek a réti talajok elterjedése alapján, mert a réti talaj képződése szoros kapcsolatban van a hidrológiai viszonyokkal, kialakulására olyan területeken lehet számítani, ahol vagy magas a talajvíz szintje, vagy hosszabb-rövidebb ideig tartó felszíni vízborítás figyelhető meg.⁸⁵ A Duna–Tisza közti mélyebb medencékben lápos réti talajok jelentek meg. A talajban megfigyelhető láposodási folyamatok kialakulásához az állandóan bő nedveség jelenléte szükséges.

A Kárpát-medence növényzeti képének a történeti korokban bekövetkezett változása részletes elemzésével még adós a földrajzkutatás,⁸⁶ bár történtek kísérletek egy-egy korszak növényzeti képének rekonstruálására.⁸⁷ A kutatás abban nagyjából nyugvópontra jutott, hogy az Alföld egykori természetes növénytakarója az erdőssztyepp volt,⁸⁸ de nagy kiterjedésű, zárt erdők nem alakultak ki. A buckatetőkön, a talajvíztől távol, a szélsőségesen száraz élőhelyek sík felszínű, humuszos homoktalajjal jellemezhető homokterületein zárt homoki sztyepprétek voltak.⁸⁹ A homokbuckák szélvédett oldalain a kedvező mikroklímának megfelelően gyengén záródott fás társulások megtelepedésére is lehetőség nyílt.⁹⁰ A magas talajvízállású buckaközi medencékben a vízellátottságtól függően mocsárrétek, sásrétek, kékperjés láprétek, üde láprétek vegetációi telepedtek meg.⁹¹ A táj egyik legnagyobb tavához, a Kolon-tóhoz kiterjedt nádfelület, láprét, mocsárrét, láperdő, továbbá kőris ligetes kaszálórét kapcsolódott.⁹²

A Duna–Tisza közti homokhátság természetes vegetációja kisebb-nagyobb kiterjedésű homoki tölgyesekből állt, amelyet gyöngyvirágos tölgyesekből álló erdőfoltok tarkítottak. Nagyobb kiterjedésű,

⁸¹ A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete 1938-ban készítette el Magyarország vízzel borított és árvízjárta területeit az árvízmentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt bemutató térképet, az ún. pocsolyatérképet.

⁸² ANDÓ 1975, 74.

⁸³ A tavak kialakulásáról és hidrogeológiájáról ANDÓ 1975; FÉNYES 1983; további irodalommal MOLNÁR–TÓTH 1987; MOLNÁR 1996.

⁸⁴ BALINT 1997, 1. térkép.

⁸⁵ BALINT 2000, 173. A réti talaj hidromorf talaj, keletkezésében az időszakos túlnedvesedés játszott nagy szerepet (STEFANOVITS ET AL. 1999, 302).

⁸⁶ Az Alföld vegetációtörténetének kutatása középpontjában sokáig az erdős sztyeppkérdése, az erdősültség foka állt. Az Alföld területén folytatott flóra-, vegetáció- és faunatörténeti, klimatológiai, őstörténeti-ökológiai, földtani, talaj- és felszínalaktani, tájhasználat-történeti, történeti földrajzi kutatások központjában az állt, hogy kialakultak-e az Alföld területén nagy kiterjedésű, zárt erdőségek és mekkora lehetett az Alföld emberi beavatkozás előtti erdősültségi foka (BORBÁS 1881; RAPAICS 1918; SOÓ 1931; 1959; KAÁN 1939; CSÖRE 1980; SOMOGYI 1987; SOMOGYI 1988; ZÓLYOMI 1989; BORHIDI 1998).

⁸⁷ GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994.

⁸⁸ MOLNÁR–KUN 2000, 5.

⁸⁹ VIDÉKI 2003, 60–61.

⁹⁰ ANDRÉSI 2000, 3.

⁹¹ BAGI 1987; BAGI 1988; BAGI 1990, 38–42; KELEMEN 1997, 240.

⁹² MOLNÁR ET AL. 1979, 549; IVÁNYOSI 2005, 486–487.

összefüggő, zárt tölgyesek valószínűleg csak a Duna–Tisza közti homokhátság északi részén, Cegléd és Nagykőrös között húzódtak.⁹³

Az egykori természeti viszonyokat összegezve megállapítható, hogy a gazdálkodás feltételei a jelenleginél kedvezőbbek voltak. A homokbuckák által elgátolt medencékben kialakult tavak sűrű hálózata megfelelő vízbázist jelentett egy sűrű településhálózat fenntartásához. A középkori kis éghajlati optimum átlagosnál csapadékosabb időjárási periódusai alatt hullott csapadékmennyiség tartós vízborítás, nagy kiterjedésű összefüggő vízfelületek kialakulását tették lehetővé, jelentősen megjavítva a táj vízháztartását.

A folyószabályozási, vízrendezési, lecsapolási munkák előtt a Duna–Tisza közti homokhátság is vízben gazdag táj képét mutatta. A homokbuckák között kialakult medencékben a táj területén számtalan kisebb-nagyobb tó alakult ki. A sűrű tóhálózat képezte a régészeti korokban létrejött települések alapvető vízbázisát. Kellő mennyiségű csapadék utánpótlás esetén, a települések fenntartásához elegendő mennyiségű vizet tudtak biztosítani. A tavak halgazdagsága tovább növelte a terület eltartó képességét.

A táj természeti viszonyait alapvetően meghatározza annak talajadottsága. A Duna–Tisza közti homokhátság a Duna egykori hordalékkúpján húzódik, ennek következtében a tájat a különböző típusú homoktalajok jellemzik. Az eltemetett helyzetű talajszíntek laboratóriumi vizsgálata alapján a táj nagy részén humuszos homoktalajok kialakulásával számolhatunk, amelyek humusztartalma helyenként meghaladta a jelenlegi művelt szint humusztartalmát is. A humuszos homoktalajok nagymértékű elterjedéséből zárt növénytakaró meglétére következtethetünk. A kora középkorban a Duna–Tisza köze táji adottságai alapján elsősorban állattartó életmódra volt alkalmas, de kisebb területeken minden természeti feltétel adott volt a földműveléshez is.

⁹³ BENKŐ 1982, 80–81; TARI 1995, 176–178.

5. A „LAKATLAN” DUNA–TISZA KÖZE AZ AVAROK ELŐTT

A korábbi kutatás a hunkor után a Duna–Tisza közét gyepüként szolgáló, lakatlan területnek tartotta, s csak a Tisza mentén egy keskeny sávot tekintett gepida érdekeltségű területnek.⁹⁴ Bóna István a Duna–Tisza köze nyugati szélére, Bakodpuszta székhellyel a szkíreket feltételezte.⁹⁵ A Kr. u. 3–4. században a szarmata települések sűrű hálózata jellemezte az Alföldet, amely jelentősebb népsűrűsége utal. A régészeti leletek alapján igen nagy tömegben éltek az 5. században, sőt megélték a gepidák foglalását és uralmát. Jordanes tudósítása szerint 469-ben még ott voltak a gótok ellen szövetkező népek között,⁹⁶ sőt 516-ban Anastasius császár még viselte a *Sarmaticus* címet.⁹⁷ Valószínű, hogy nem tűntek el nyomtalanul a 6. században, azonban avar kori továbbélésük bizonyítása eddig nem járt sikerrel.⁹⁸

A Duna–Tisza köze középső tömbjében, a Szeged–Mélykút–Bácsandrászállás háromszögben van néhány olyan temető, amelyekben késő szarmata és avar kori temetkezések egymáshoz igazodva, horizontálisan helyezkednek el,⁹⁹ de ezek a temetők – két kora avar kori lelőhely kivételével¹⁰⁰ – mind csak a 7. század középső harmadában indulnak. A hun kori szarmata és az avar kori temetkezések között olyan mértékű időbeli hiátus van, ami egyelőre nem hidalható át, vagyis egyelőre sem az írott források, sem a régészeti anyag alapján nem lehet bizonyítani, hogy volt-e avar kori szarmata továbbélés.¹⁰¹

A Kárpát-medencei gepida szállásterület első térképi összefoglalását Bóna István végezte el.¹⁰² A lelőhelyek elterjedése alapján a langobard településterület határát szigorúan meghúzta a Dunánál, a gepidák érdekkörébe tartozó terület határát a Tiszától mintegy 12–20 km-re nyugatra ábrázolta, illetve – Sirmium 535-ben történt gepida visszafoglalása és az avarok honfoglalása közötti időszak gepida leletei alapján – a Sirmiumtól északra eső Duna szakasz mentét is a gepida szállásterülethez sorolta. Bóna történeti összefoglaló munkája után Cseh János a gepida leletanyag jellegzetes tárgytípusait elterjedési térképeken ábrázolta,¹⁰³ és már ebből sejteni lehetett, hogy a Tisza mentén szélesebb sávban helyezkednek el a lelőhelyek. Kiss Attila kutatásai pontosították ezt a képet: felvázolta a Duna mentén a szkírek településterületét, és a gepida lelőhelyekre vonatkozó alapos anyaggyűjtésből kiindulva megállapította, hogy gyakorlatilag a Duna–Tisza köze egész keleti fele – az anyaggyűjtése alapján fehér

⁹⁴ NAGY 1983, 155.

⁹⁵ BÓNA 1984, 290.

⁹⁶ ISTVÁNOVITS 1988, 46.

⁹⁷ ALFÖLDI 1942, 687.

⁹⁸ Éppen az egyik Duna–Tisza közti temető, Mélykút–Sánc dűlő kapcsán történt erre kísérlet. Az 54 síros temetőben 49 temetkezés avar kori, 5 késő szarmata – hun kori. Lengyel Imre a csontok kompozíciós hányadosáról készített méréseket, s ezek alapján a temetkezések relatív időrendiségével Kőhegyi Mihály és Marcsik Antónia foglalkozott (KŐHEGYI–MARCSIK 1974). Megállapításaik szerint a késő szarmata sírok mellett, korban egyidős, kora avar sírok is voltak, amelyhez viszonyítva a legkésőbbi sírokat 80 ± 20 év különbséggel ásták meg (MARCSIK 1971, 87). A lelőhely régészeti anyaga azonban nem támogatja ezt a megállapítást: a hun kori sírok sorba rendeződve, a temető északkeleti részén helyezkedtek el, az avar koriak rendszertelen csoportokat alkotva dél felé húzódtak. A legkorábbi avar temetkezések kronológiai helyét a félgömb alakú veretekkel díszített övek, a 14. sír Mezőszilas-típusú csüngője és a nagy üveggyöngyös fülbevaló adja meg a 7. század közepére.

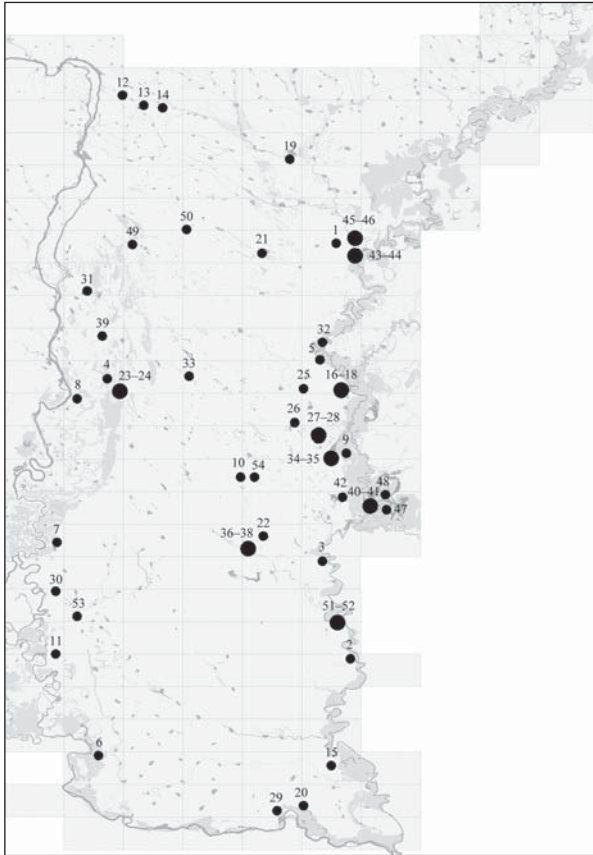
⁹⁹ Csolyospálos-Felsőpálos, volt Budai-tanya (WICKER 1990); Mélykút–Sánc dűlő, Szeged-Fehértó A (MADARAS 1995); Szeged-Makkoserdő (SALAMON 1995); Bácsandrászállás-Moravicai út, Topolya-Bánkert, Vágóhíd.

¹⁰⁰ Csanytelek-Felgyői határút (KÜRTI 1990; LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 282, VII. t. 11) és Csongrád-Berzsenyi út (PÁRDUZ 1963, 21; LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 282).

¹⁰¹ A nyelvészeti, vallástörténeti adatok alapján felmerül a gyanú, hogy egészen a magyar honfoglalásig, sőt azután is számolnunk kell a szarmaták hatásával (ISTVÁNOVITS 1998, 46).

¹⁰² BÓNA 1984, 24. térkép.

¹⁰³ CSEH 1990.

2. kép. Germán lelőhelyek a Duna–Tisza közén
 Fig. 2. Germanic archaeological sites in the
 Danube–Tisza interfluve

kezesek az 5. század második fele és a 6. század első harmada között szóródnak, vagyis legfeljebb 3–4 generáció temetkezései. Még ha a fel nem tárt vagy elpusztított temetkezések becsült számát is figyelembe vesszük, akkor is csak legfeljebb 25–40 főből álló közösségek egyidejű létezését feltételezhetjük. A Szentés környéki terepbejárások adatai is kisebb közösségek tanyaszerű településeit mutatták ki,¹⁰⁸ és hasonló településformát tükröznek a Kengyel határában és a Zagyva közelében végzett kutatások is.¹⁰⁹

A tiszántúli gepida szállásterületen a lelőhelyek kivétel nélkül víz mellett helyezkednek el, kisebb részük egykori állóvíz, nagyobb részük folyó partján, illetve morotva külső kanyarulatában található.¹¹⁰ Ennek részben gazdálkodó életmódjuk lehet az oka, de nyilván a Kárpát-medence akkor szárazabb klímája, az állatállományukkal együtt a gepidákat is a víz közelébe kényszerítette. Ha ezt vesszük alapul, akkor valószínűleg a Duna–Tisza közének természeti adottságai határozták meg, hogy a gepidák a Tisza-völgyétől nyugatabbra nem „kiváncsoztak”, a Duna–Tisza köze középső, élő vizektől távolabb eső része, a mai Homokhátság területe ezért természetes határt jelenthetett (2. kép).

foltként jelentkező délkeleti szeglet (Sajkás-vidék/Šajkaška, Srb) kivételével – a gepida településterülethez tartozott.¹⁰⁴ Cseh János Zagyva menti telepeltérítései a szállásterület északnyugati határát bővítették.¹⁰⁵ Két, délkelet-bácskai régi lelőhely (Csurog és Káty) revíziója¹⁰⁶ mutatott rá arra, hogy a gepidák megtelepedésével a Sajkás-vidéken is számolhatunk.

A Duna–Tisza közéről 54 germán lelőhelyet ismerünk, azonban ezek többsége szórvány, kisebb részük néhány sír, illetve kisebb sírsoport (3. táblázat). Ezek azonban jellegük miatt nem alkalmasak általánosságban a megtelepedés intenzitásának megállapítására. A nagyobb sírszámú temetők hiányát hiba lenne a gyér megtelepedés bizonyítékának tekinteni. A nagyobb közösségekre utaló, egyidejű intenzív használatot mutató temetők a Körös–Tisza–Maros közéről is hiányoznak annak ellenére, hogy ott helyezkednek el a Kárpát-medence legnagyobb sírszámú és gazdag temetői, melyek alapján valahol Szentés tágabb környékére feltételezhető a gepida településterület egyik súlypontja az 5. század utolsó harmadától a 6. század közepéig.¹⁰⁷ Ez a látszólagos ellentmondás viszonylag könnyen feloldható, ugyanis akár a 208 síros berekháti, a 79 síros kökényzugi és a 74 síros nagyhegyi temetőt nézzük, mindegyiket gyakorlatilag hosszú időn át használták; a temet-

¹⁰⁴ KISS 1998.

¹⁰⁵ CSEH 1999.

¹⁰⁶ JANKOVIĆ 1990, 15, cl. 94; BUGARSKI 2012, 23–25.

¹⁰⁷ BÓNA 1984, 296.

¹⁰⁸ GALLINA 2000, 46.

¹⁰⁹ CSEH 1999.

¹¹⁰ GALLINA 2000, 46.

6. A DUNA–TISZA KÖZI AVARSÁG TEMETKEZÉSI SZOKÁSAI

Az avar kor hazai kutatása nagyon sokáig alapvetően a sírleletekre, elsősorban a tárgytípológiai vizsgálatokra koncentrált. A temetkezési szokások, rítusok sokáig nem kerültek a kutatások látószögébe, mert csak viszonylag későn ismerték fel, hogy azok részletes leírása és vizsgálata jelentősen hozzájárulhat akár egy-egy temető, de akár egy nagyobb terület népességének jellemzéséhez, esetleg meghatározásához. Az elmúlt hat–hét évtizedben azonban a Duna–Tisza közén hitelesen megfigyelt, feltárt sírok száma olyan mértékben növekedett meg, hogy a teljességre törekvő anyaggyűjtésük után kellő alapot nyújtanak a területre jellemző avar kori temetkezési szokások részletes áttekintéséhez, a területi sajátosságok meghatározásához.

6.1. A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK SAJÁTÓSÁGAI AZ AVAR KOR ELSŐ FELÉBEN

A Duna–Tisza közének egészéről jelenleg 154 lelőhelyről (4. táblázat) ismert az avar kor első feléből származó leletanyag, melyek közül 41 (24%) lelőhellyel rendelkező szórvány tárgy, illetve leletegyüttes. 113 lelőhelyről mintegy 375 sír vált eddig ismerté, de sajnos ennek csak valamivel több, mint feléről áll rendelkezésre hiteles megfigyelés, dokumentáció. E lelőhelyek a temetkezések száma és jellege alapján meglehetősen változatosak, de temetkezési szokásaik tekintetében viszonylag egységes képet mutatnak.

6.1.1. A LELŐHELYEK JELLEGE

6.1.1.1. Magányos temetkezések¹¹¹

Az avar kor első feléből származó Duna–Tisza közti régészeti anyagban a magányos temetkezések a legjellemzőbbek. A 113 lelőhelyből 55 esetében csak egy-egy sír vagy sírlelet vált ismerté. Mivel azonban többségük nem hiteles feltárás során került elő, hiba volna mindegyiket automatikusan magányos sírnak tartani. A rendelkezésre álló adatok alapján mintegy 25 esetében beszélhetünk nagy valószínűséggel magányosan megásott sírról.¹¹²

A magányos sírok kérdése László Gyulának a bócsai sírleletről írott tanulmánya óta foglalkoztatja a hazai kutatást, ahol a kérdésről így ír: „*A fejedelmet magányosan temették el. Nem családja és nemzetsége temetőjébe, a kiskőrös-vágóhídi temetőbe került, hanem nyilván titokban ásott sírba temették. Ez a magányosság már egymagában is sejteti fejedelmi voltát, mert ilyen temetés csak kagánoknak,*

¹¹¹ A hazai és a nemzetközi kora középkori sztyeppi régészettel foglalkozó szakirodalomban is általános használt 'magányos temetkezés' terminológia helyett az 'elkülönült vagy izolált temetkezés' használatára tett javaslatot Gulyás Bence (GULYÁS 2013, 19–20). Nem tartom túl szerencsésnek ezen új terminológia alkalmazását. A 'magányos temetkezés' egy semleges kifejezés, mely utal arra, hogy a sír körül további sírok megásására nem került sor. Hogy e mögött milyen szándékoltság, közvetlen vagy közvetett okok voltak, az már a jelenség interpretálásának kérdése. A javasolt új terminológia viszont már magában hordozza a jelenség értelmezését, hogy a temetést végzők cselekvése mögött az a szándék – s e kifejezésben ezen van a hangsúly – húzódott meg, hogy az adott egyént a közösség temetkező helyétől elszakítva, távolabb temessék el.

¹¹² Összehasonlításként: a Tiszántúlról korábban 20 (LŐRINCZY 1996, 184), majd egy újabb anyaggyűjtés után 34 (GULYÁS 2013, 69), a Kisalföldről 14–16 (TOMKA 2005, 160) magányos sírra vonatkozóan van információnk.

*fejedelmeknek járt.*¹¹³ Tulajdonképpen attól kezdve a vezéri sírok és a magányos temetkezések kérdése összeforrt. Korábban a kutatás hiteles megfigyelések hiányában csak feltételezhette, hogy a Duna–Tisza köze gazdag korai avar fegyveres sírjai mind magányosan kerültek eltemetésre. 1998-ban a Petőfiszállás határában előkerült gazdag vezéri sír környékének megkutatásával azonban sikerült ásatással is bizonyítani, hogy valóban a gazdag sírok esetében magányos temetkezésekkel is számolhatunk. A vezéri sír előkerülése után végzett ásatás során több mint 5000 m²-es területet kutattunk át, azonban újabb sír nem került elő.¹¹⁴

A Duna–Tisza közti magányos sírok között azonban a jól ismert gazdag, vezéri sírok (Bócsa, Csepel-Kavicsbánya, Csengele-Jóhart, Dány, Kecel, Kunbáony, Kecskemét-Sallai út, Kiskunfélegyháza-Pákapuszt, Maglód, Nagykőrös, stb.) mellett átlagos gazdagságú temetkezések is előfordulnak, mint pl. Kiskőrös-Csukástórol,¹¹⁵ Szabadka-Mácskovics téglagyárból¹¹⁶ és a vaskúti homokbányából származó temetkezések,¹¹⁷ vagy az ezek sorába tartozó női–gyermek kettőssír Szeghegyről.¹¹⁸ A sort most egy újabbal egészítjük ki, Homokmégyről.

Homokmégy-Székes 139. sír

Homokmégy-Székesen, Kalocsától délre kb. 8 km-re, a Homokmégy és Alsómégy közötti földúttól közvetlenül délre, 1996–2002 között egy 10–11. századi temető feltárása során késő bronzkori, szarmata, avar és Árpád-kori településrészletek mellett egy avar sír került elő egy ÉK–DNy irányú, népvándorlás kori árok (138. objektum) északkeleti végében.

T.: KÉK–NyDNY (55,5–235,5°). Váz h.: 86 cm, árok sz.: 86 cm, árok m.: 108 cm. Rossz megtartású, hasra fektetett, nyújtott helyzetű csontváz került elő (3. kép 1). A valószínűleg az árokba eltemetett, 18–22 év körüli férfi arckoponyája lefelé, kissé balra fordult, bal felkarja szorosan a bordák alatt helyezkedett el, alkarcsontjait a hasára fektették. A jobb karsontok hiányoztak. A nyújtott helyzetben lévő lábesontokat a combesontok közepétől lefelé egy honfoglalás kori sír (155. sír) ásásakor megsemmisítették. Mell.: 1. A jobb oldali bordák között 1 db gyöngy feküdt. Elveszett. 2. Közélemben egy bronzdrót töredéket is találtak, mely szintén elkallódott. 3. A bal combtón egybeöntött pajzstestű bronzcsat (3. kép 3) hevert előoldalával felfelé. Az ovális alakú, profilált csatkarika tövistartós kialakítású. A csattest karika felőli oldalánál kerek áttörés van kialakítva a csattövis számára. A csattesten a karikával ellentétes irányba szökellő szarvas van bevésve. A csattest hátoldalán három egybeöntött bronz szegecs helyezkedik el, amelyek a csat felerősítésére szolgáltak. A csat deformálódott, a csatkarika felhajlik a csattest síkjából. H.: 5 cm, karika sz.: 3,77 cm, csattest sz.: 2,41 cm. 4–8. A felkarcsont mellett 1 db, a könyök külső oldalánál egymás közelében 3 db, a jobb medencecsont alatt további 1 db lemezből préselt, pajzs alakú bronz övveret (3. kép 5, 8–10) feküdt. A peremes vereteken kifli alakban kettős préselt gyöngysorkeret fut, amin belül nagyobb préselt gömbökből álló díszítés látható. A tenaxszal kitöltött vereteket téglalap alakú bronz ácskapcsok segítségével erősítették fel az övre. A veretek nagyrészt elporladtak. Kapocs h.: 1,27 cm. 9. A bal könyöknél a veretek között egy lemezből préselt, kettőspajzs alakú bronz övveret (3. kép 4) hevert. A veret mindkét részét a szélénél préselt, keresztben rovátkolt keret szegélyezi. A felső, nagyobb pajzs alakú részen a belső mező Y-alakú, keresztben rovátkolt szalaggal három mezőre van osztva. Az alsó, kisebb veretrészt egy függőlegesen haladó hasonló díszsor két mezőre osztja. A veretet kitöltő tenaxba egy bronz huzalból kialakított ácskapocs van rögzítve, amelynek egyik végére bronz ellentett lemez van húzva. A veret töredékes, hiányos állapotban került elő. Kapocs h.: 2,48 cm. 10–11. A bal combesont és az árok széle között, valamint a jobb medencecsont alatt ismeretlen típusú, préselt bronz övveretek feküdtek. Felszedéskor elporladtak. 12. A jobb medencecsont alatt vékony lemezből préselt, félgömb alakú bronz övveret (3. kép 7) hevert, amely tenaxszal volt kitöltve. A veret felerősítését téglalap átmetszetű vékony bronz huzalból hajlított, ácskapocs alakú füle szolgálta. Kapocs h.: 1,29 cm. 13. A keresztcsont felett, a bal alkarcsontok és a medencecsont között, deréktájon kerek átmetszetű, trapéz alakú vascsat (3. kép 6) került elő. H.: 2,6 cm, sz.: 2,7 cm. 14. A bal könyök külső oldalánál kerek átmetszetű vaskarika (3. kép 19) volt, amelyhez textilmaradvány rozsdásodott. Átm.: 4,12 cm. 15. A bal combtő külső oldalánál,

¹¹³ LÁSZLÓ 1976, 104.

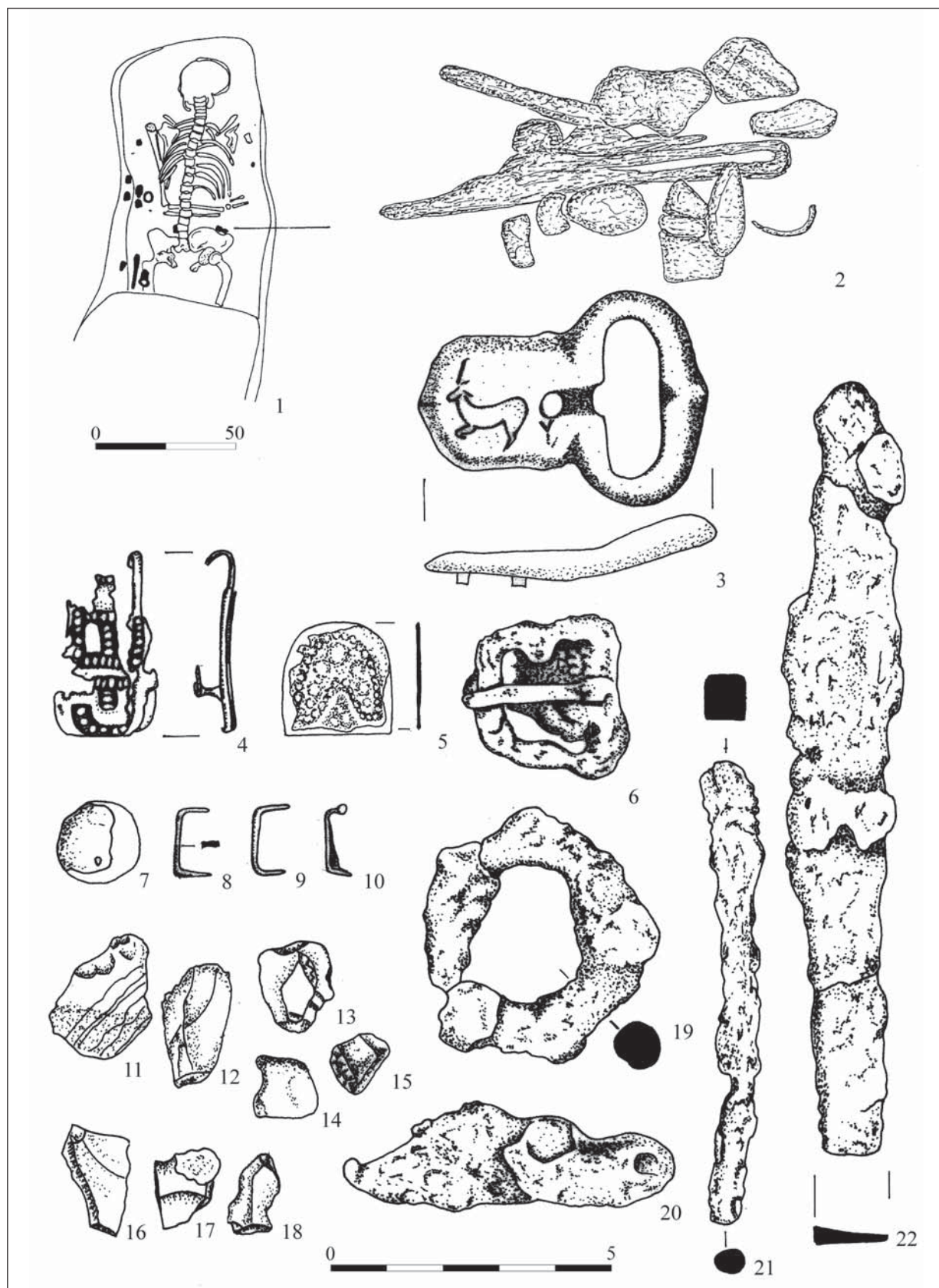
¹¹⁴ BALOGH–WICKER 2012, 551.

¹¹⁵ BALOGH 2002, 306, 13. kép.

¹¹⁶ BIBÓ-BIGE 1901; BIBÓ-BIGE 1902; BIGÓ-BIGE 1903.

¹¹⁷ BALOGH 2002, 312, 21–23. kép.

¹¹⁸ ROEDIGER 1901; ROEDIGER 1903; SOMOGYI 2002.

3. kép. Homokmégy-Székes 139. sír
 Fig. 3. Homokmégy-Székes, Grave 139

hegyével a lábak felé középső nyélállású, egyenes hátú, egyélű *vaskés* (3. kép 22) feküdt. H.: 13,7 cm, sz.: 1,6 cm. 16. A jobb medencecsont alatt *csiholó töredéke* (3. kép 20) volt. H.: 5,79 cm, sz.: 1,79 cm. 17. Közelében téglalap átmetszetű *vasár* (3. kép 21) hevert. A markolattüskén a fatok maradványa látható. H.: 8,33 cm. 18. Ugyanott egy kupacban 8 db különböző *kova* (3. kép 11–18) feküdt.

E temetési szokás mögött a leggazdagabbak esetében elsősorban nem a „titkos, elrejtett” temetésről lehet szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a közösségtől térben elkülönítve való temetéssel az elhunyt rangját, megkülönböztetett szerepét demonstrálták a temetést végzők. Ennek régészeti feltárással való bizonyítását csak akkor tekinthetjük megbízhatónak, ha a magányos sír és a szűkebb vagy tágabb környezetében feltárt temető összetartozása is bizonyítható. Mindössze két, e kritériumnak megfelelő esetet ismerünk az avar korból. Az egyikre Kürti Béla hívta fel a figyelmet, amikor a Szőreg-Tégagyár A temető és a Szőreg-Homokbányában előkerült lovas–fegyveres férfi sír összetartozását felvetette.¹¹⁹ A másik példát a Szeged-Kiskundorozsma, Daruhalom II. temető mutatja, ahol a 93 síros, teljesen feltárt, a 7. század végén használt temetőtől délnyugatra, 28 m-re a 21., magányos sírt találták, mely a temető egyik leggazdagabb sírja volt.¹²⁰

A nem kiemelkedő gazdagságú, de magányosan eltemetettek esetében logikus magyarázatnak tűnik, hogy ezek a sírok az adott terület családi, kiscsaládi közösségek rövid ideig való egy helyben lakására utalnak. Így érthető, hogy a magányos sírok között főként a Tiszántúlon gyermeksírr¹²¹ és női temetkezések¹²² is vannak. Lőrinczy Gábor felvetette, hogy a magányos sírok az első telepések temetkezései.¹²³ Ez egyes esetekben, mint pl. a szentes-borbásföldi,¹²⁴ derekegyházi,¹²⁵ vagy a lapistói¹²⁶ sírok, igaz is lehet, bár a szegvár-oromdűlői¹²⁷ és a Makó-Mikócsa halomi temetők legkorábban megásott sírjai, melyek szintén a legelső generáció hagyatékának tarthatók, azt mutatja, hogy a kérdés ennél összetettebb és a magányos sírok mellett már az első telepeseknél is számolhatunk egy-egy nagyobb létszámú közösség tartósabb egyhelyben lakásával. A Duna–Tisza köze magányos sírjai esetében is részben helytálló ez a felvetés, azonban néhány sír leletösszetétele a temetkezés 7. század középső harmadánál korábbi kelteztést nem tesz lehetővé (pl. Homokmégy-Székes, Kiskörös-Csukástó).

A magányos sírok esetében felvetődött az is, hogy az így eltemetettek pásztorkodó életmódja miatt kerültek távol eltemetésre közösségük temetőjétől.¹²⁸ Ez is elképzelhető, tekintve hogy a magányos sírok elsősorban a pásztorkodásra alkalmas területen találhatóak. Azonban ebben az esetben nehéz magyarázni, hogy a tiszántúli magányos sírok közel harmada női temetkezés, illetve a sírokból igen kevés olyan leletanyag származik, mely a pásztorkodó életmóddal közvetlen kapcsolatba hozható.

Az Avar Kaganátus különböző területein ismertté vált magányos sírok különbözőek, gazdagság és temetkezési szokások tekintetében is, és nem is egyidejűek. Így valószínű, hogy egy-egy sír magányosan, a közösség temetőjétől távol történő megásásának magyarázata sem azonos.¹²⁹

¹¹⁹ KÜRTI 1982, 38.

¹²⁰ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 145–148. Az avar kori példák mellé a honfoglalás kori anyagból lehet további analóg példákat felsorakoztatni (SZŐKE 1962, 27; TÜRK 2009, 95–97).

¹²¹ Gyula-511. lelőhely (RÓZSA–VÖRÖS 2004).

¹²² Pl. Csökmő-Sebes-Körös-part (CSÉPLŐ 1897); Gyula-Dobos I. utca (LŐRINCZY 1998); Hódmezővásárhely-Kopáncs II. lelőhely (HERENDI 2012); Magyarmajdány-Újtemető (LŐRINCZY 1998).

¹²³ LŐRINCZY 1998, 351.

¹²⁴ LŐRINCZY 1996.

¹²⁵ CSALLÁNY 1939.

¹²⁶ CSALLÁNY 1934.

¹²⁷ LŐRINCZY 2002.

¹²⁸ LŐRINCZY 1996, 184; TOMKA 2005, 161; BALOGH–WICKER 2012, 560.

¹²⁹ LŐRINCZY 1998, 351.

6.1.1.2. Kis sírszámú (családi/nemzetségi?) temetők

A lelőhelyek között 34 lelőhelyről néhány sírból álló (2–10/15 temetkezés) családi/nagycsaládi/nemzetségi temető, temetőrészlet van, mint pl. Fajsz-Garadomb,¹³⁰ Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya, Öregcsertő,¹³¹ Tiszaalpár-Várdomb¹³² stb.

A Duna–Tisza közti temetők közül 6 olyan nagyobb sírszámú temető ismert (Bugyi-Ürbőpuszta,¹³³ Csepel-Háros,¹³⁴ Gátér,¹³⁵ Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő,¹³⁶ Felgyő, Ürmös-tanya,¹³⁷ Szeged-Fehértó A¹³⁸), melyeket hosszú időn át használtak. Ezekben a temetkezések többsége az avarkor második felére tehető, azonban közöttük elszórtan néhány, az avar kor első feléből származó temetkezés is található. Ezek olyan korai temetőkezdemények, melyeknek az avar kor második felében megásott sírokkal nincs kapcsolata. Ezeket a korai sírokat a később megásott temetkezések következetesen kikerülték, többnyire azonban a korai sírok rendjéhez (sírsorához) igazodva kezdték a köztük lévő területeket „betelepíteni”, rátemetés csak kivételes esetben fordult elő.

A kis sírszámú temetők, korai sírcsoportok szerkezetére vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésünkre, főként a temetőterképek hiánya miatt. Általánosan jellemző, hogy a sírok egymástól nagyobb távolságokra helyezkednek el. Néhány esetben (Fajsz-Garadomb, Dávod, Kunpeszér, Öregcsertő és Tiszaalpár-Várdomb) legyezőszerűen szétnyíló, laza sorokba rendeződött sírokból álló temetőszerkezet rekonstruálható, míg más temetőkben (pl. Bácsandrászállás, Bugyi-Ürbőpuszta, Csepel-Háros, Felgyő, Ürmös-tanya és Szeged-Fehértó A) lépcsőzetes elhelyezkedésük a temetkezések. A temetők általában ÉK–DNy, ritkábban K–Ny/ÉNy–DK irányban húzódnak.

Néhány esetben világosan látható, hogy a temetkezések elhelyezkedése a temetőn belül társadalmi hierarchiát tükröz.

Fajsz-Garadombon a sírok Ny–K irányban helyezkedtek el, szabálytalan sort alkottak.¹³⁹ Az északi sírsorba egymástól közel azonos távolságra (kb. 8,2 m) három gazdag férfi sír (C, 1. és 4. sír) volt, középen az ezüst szerelések kardos legrangosabb sírral (C sír), a déli sírsorban pedig három női (?) sír (3., 5. és B sír) között egy veretes öves férfi sír (A sír) helyezkedett el. Ezekről távolabb, déli irányban tárták fel a melléklet nélküli 2. sír.

Ürbőpusztán, a dombháton elnyúló korai temető sírjai kisebb-nagyobb csoportokba rendeződtek, melyek közepén egy-egy lovas férfi sír (8., 14., 22., és 28. sír) helyezkedett el. Mellettük gazdagabb nők nyugodtak, s a temető széle felé egyre szegényebb temetkezések kerültek elő.¹⁴⁰

Valószínűleg hasonló lehetett a helyzet az öregcsertői temetőben is. A megmaradt adatok alapján a temető közepén négy lovas sír (1–4. sír) helyezkedett el.¹⁴¹ Bár nincs összeilleszthető temetőterkép, hasonló elrendezést mutatnak a csepel-hárosi korai sírok is.¹⁴² Ugyanakkor nem zárható ki, hogy az ide temetkező közösség legrangosabb tagját a temetőtől északnyugatra kb. 1 km-re, a Csepel-Kavicsbányában előkerült aranykardos sír¹⁴³ halottjában láthatjuk.

¹³⁰ BALOGH–KŐHEGYI 2001.

¹³¹ BALOGH 2002, 308–309.

¹³² BALOGH 2002, 311–312, 20. kép.

¹³³ BÓNA 1959.

¹³⁴ NAGY 1998, 144–178.

¹³⁵ KADA 1905; KADA 1906; KADA 1908.

¹³⁶ TÖRÖK 1975.

¹³⁷ BALOGH 2010.

¹³⁸ MADARAS 1995.

¹³⁹ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 12. kép 1.

¹⁴⁰ BÓNA 1957, 165.

¹⁴¹ BALOGH 2002, 2. kép.

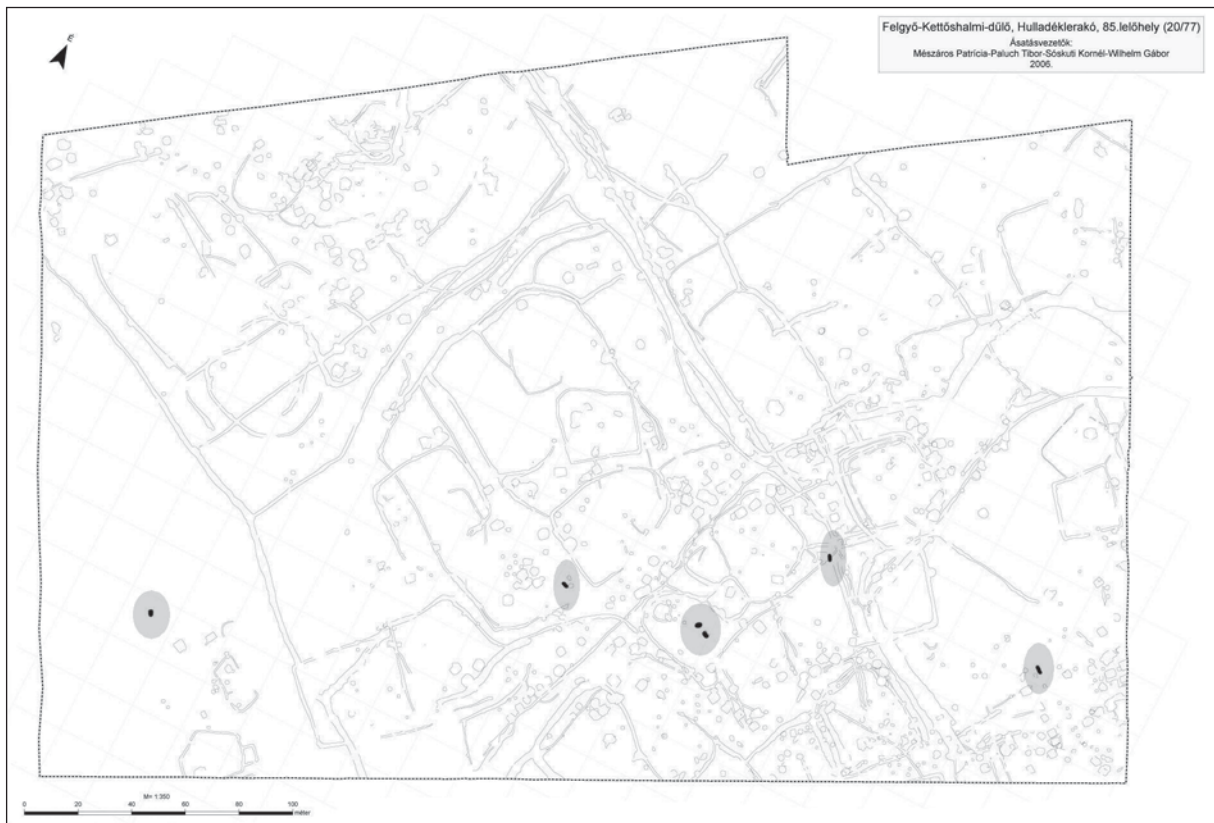
¹⁴² NAGY 1998, Abb. 63–64.

¹⁴³ FETTICH 1926a.

Felgyő, Ürmös-tanya esetében a temető legkorábbi temetkezései három kisebb csoportot alkottak a temető hossz tengelyében, középen és két szélén. A középső sírcsoport a 83. préselt gömbsorkeretes pajzs- és ovális veretekkel díszített övet viselő, kardos sír köré rendeződött, míg a déli csoport közepén a 215., Fönlak-típusú veretekkel díszített öves, íjas fiatal felnőtt férfi sírja helyezkedett el. A korai sírok között lévő harmadik, veretes öves–íjas–tegeztes idős férfi sírjának (197. sír) pontos helyét sajnos nem ismerjük.

6.1.1.3. Temetési körzetek

Néhány lelőhely esetben a sírok olyan nagy távolságra (30–90 m) helyezkednek el egymástól, hogy helytállóbb a „temetési terület”¹⁴⁴ elnevezést alkalmazni. Ilyen pl. a Felgyő-Kettőshalmi dűlőben¹⁴⁵ előkerült 6 avar sír, melyek a feltárt, közel 12 ha kiterjedésű terület déli harmadában, egy szabálytalan Ny–K irányú vonalban helyezkedtek el, egymástól 50–60 m-re (4. kép). A nemrégiben Dunavecse-Kovacsos-dűlőből közölt két kora avar kori sír közötti távolság 50 m volt.¹⁴⁶ A feltárt 26500 m² területen a két sír környezetében újabb sírok nem kerültek elő. Az egyik egy gazdag férfi sír volt, a másik pedig egy kislány sírja. Kunpeszéren a 15 kora avar sír ugyancsak az átlagosnál nagyobb, 20–40 m távol-

4. kép. Az avar kor első feléből származó sírok alkotta temetési körzet Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyen
Fig. 4. Burial zone on the archaeological site of Felgyő-Kettőshalmi dűlő from the first half of the Avar age

¹⁴⁴ TOMKA 2005, 160.

¹⁴⁵ Az ásatók a lelőhelyről szóló előzetes jelentésben két avar sírról tettek említést, melyek 300 m-re voltak egymástól (MÉSZÁROS ET AL. 2007, 125). A lelőhelyen feltárt avar kori telep feldolgozása kapcsán betekintheztem a dokumentációba és kiderült, hogy nem 2, hanem 6 avar sír került elő egy közel Ny–K irányú tengely mentén, ezért kisebb a sírok egymástól való távolsága. A sírok közlése BALOGH 2014.

¹⁴⁶ LANTOS 2015.

ságra feküdt egymástól.¹⁴⁷ Ezt az átlagosnál gazdagabb temetkezőhelyet tulajdonképpen besorolhatjuk a családi/nemzetségi temetők sorába is a nagyobb sírszám alapján, ugyanakkor a sírok közti nagyobb távolság okán temetési körzetnek is tarthatjuk. Jó példa ez arra, hogy a lelőhelyek jellegének megállapításánál nem szabad csak egy-egy szempontra hagyatkozni, hanem a lelőhely komplex elemzése szükséges a kérdés eldöntéséhez.

E három lelőhely mellé egy újabbat mutatunk itt be Szabadkáról.

Szabadka-Szand pálya

Szabadkán, a Partizán kerékpárgyár előtt folyó építkezés alkalmával 1963-tavasán három sírt találtak, amelyek közül egyet feldúltak a munkások, a másik kettőt Roka László, a szabadkai múzeum technikus a bontott ki. Feljegyzése szerint a sírok igen nagy, egymástól 20–30 m távolságban voltak.

1. *sír*: T.: É–D. H.: -, sz.: -, m.: -. Földmunka során feldúlt sír. Mell.: 1–2. Nagylemezgömbös *bronz fülbevaló* (5. kép 1–2). A fülkarika kerek átmetszetű bronz huzalból készült. Csak az egyik karika kis töredéke került elő. A sima, két félből összeforrasztott lemezgömbök is töredékesek voltak.

2. *sír*: T.: É–D. H.: 200 cm, sz.: 60 cm, m.: 140 cm. Bolygatatlan. A téglalap alakú sírgödör koponya felőli végében téglalap alakú, kb. 20 cm mély gödör jelentkezett. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *felöltött, mongolid nő* csontváza nyugodott. Mell.: 1. A medencében téglalap átmetszetű, téglalap alakú *vascsat* (5. kép 3) hevert töredékes állapotban. H.: 4,7 cm, sz.: 4 cm. 2. A bal kéztől szürke színű, homokkal soványított, korongolt *orsókarika* (5. kép 4) feküdt. Ma.: 1 cm, átm.: 3,2 cm. 3. A bal combtól külső oldalánál sima *csont tütartó* (5. kép 5) került elő. H.: 6,7 cm, sz.: 1,6 cm. 4. A koponya mögött *juh csigolya* volt.

3. *sír*: T.: ÉNy–DK. H.: 202 cm, sz.: 40 cm, m.: 160 cm. Bolygatott. A téglalap alakú sírgödör koponya felőli végében téglalap alakú, 20–25 cm mély gödör került elő. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben *felöltött nő* csontváza nyugodott. A koponyája balra billent. Mell.: 1–2. A halánték két oldalán egy-egy bronz *fülkarika* volt. Elvesztek. 3. A jobb kulcsont felett egy sorban 7 db *szemesgyöngy* (5. kép 9) hevert. 4. Mellettük egy kerek átmetszetű, torzírozott huzalból hajlított, *bronz láncszem* (5. kép 8) került elő. H.: 1,8 cm. 5. A bal medencecsonton egy *csontcsat* (5. kép 10) volt. A karikája ovális alakú, ovális áttörésű. A csattest rész négyzet alakú, közepén ovális áttöréssel. A csattüske számára a karika és a test találkozásánál egy kisebb kerek lyuk van kialakítva. A karikára hajló csatpecek vasból készült. A csat felületén zöld oxidnyomok láthatók. H.: 3,8 cm, karika sz.: 2,2 cm, csattest sz.: 1,9 cm. 6. A bal medencecsont mellett, hegyével a lábak felé fordulva egy nagyobb *vaskés* feküdt. Elveszett. H.: 16,5 cm. 7. Közelebről meg nem határozott helyen egy vörös színű, homokkal soványított anyagú, korongolt edény oldalából készített, szabálytalan *orsókarika* (5. kép 11) volt. Ma.: 0,8 cm, átm.: 3 cm. 8. A koponya mögött *juhsontok* heverték.

Tomka Péter a börcs-nagydombi lelőhelyen egymástól nagy távolságra előkerült öt sírt magányos sírokként értelmezte, amelyek azonban mégis kapcsolatban voltak egymással.¹⁴⁸

A Duna–Tisza közéről ismert hasonló esetekben a sírok anyaga, a temetkezési szokások egysége alapján egy közösséghez tartozókra gondolunk, ami nem feltétlen jelent rokoni kapcsolatot. S így tehát bizonyos értelemben mégis csak temetőről van szó, egy olyan speciális típusáról, ahol valami oknál fogva a közösség tagjait nem egymás mellé közvetlenül, hanem egy nagyobb területen szétszórva temették el. E temetési körzetek a sztyeppi nomád kurgántemetőkhöz hasonlatosak.

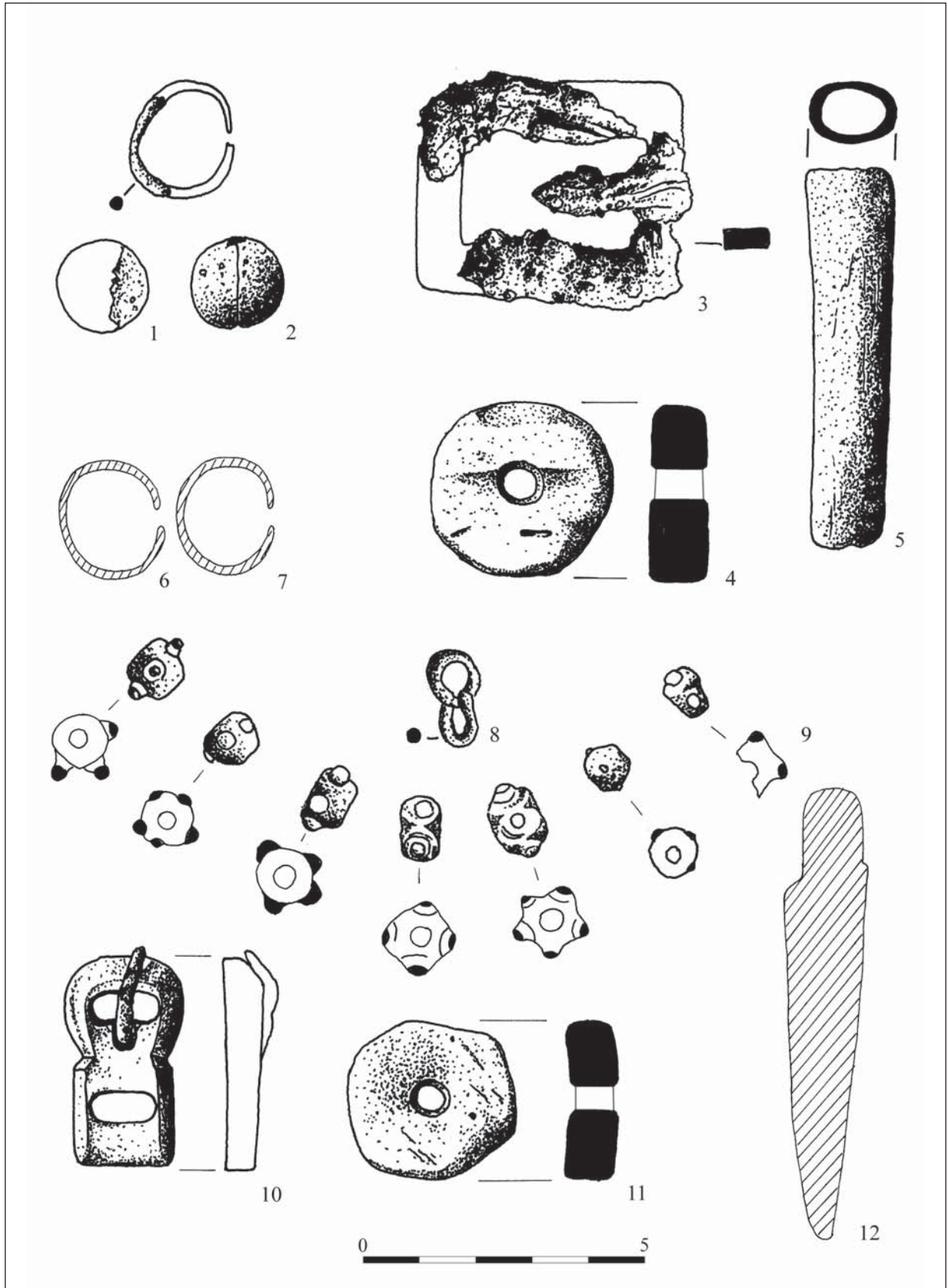
E gondolat folytatásaként a sírok közötti nagyobb távolságok kapcsán meg kell említeni annak lehetőségét, hogy e sírok fölött kisebb-nagyobb halmok lehettek. Tomka Péter a börcsi sírok fölött lapos földhalmokat feltételezett.¹⁴⁹ A Kárpát-medence kora avar településterületén belül is mindössze egyetlen, hiteles adat van árokkeretes, s ebből következtethetően valószínűleg halmos kora avar sírok feltárásáról. Az adat egészen friss, 2010-ben az M43-as autópálya nyomvonalán, Kövegy-Nagyföldek, M43 49. lelőhelyen Benedek András 12 kora avar sírt tárt fel, melyek között egymás mellett két árokkeretes is volt (az egyik körárkos, a másik négyszögletes árokkeretes).¹⁵⁰ Ma még – a szórvány kövegyi példától

¹⁴⁷ BALOGH 2011, 2. kép 6.

¹⁴⁸ TOMKA 2005, 175.

¹⁴⁹ TOMKA 2005, 160.

¹⁵⁰ Az adatért az ásató fogadja köszönetemet.

5. Szabadka-Szand pálya (Srb). 1–2: 1. sír; 3–5: 2. sír; 6–12: 3. sír
 Fig. 5. Subotica-igralište Sand (Srb). 1–2: Grave 1; 3–5: Grave : 2; 6–12: Grave 3

eltekinve – ásatási megfigyeléssel nem tudjuk igazolni, hogy a kora avar korban a halom emelés szokásban lett volna. Ugyanakkor a számos, pontosan sírra ásott rablógödör azt sugallja, hogy valamiféle sírjellel biztosan számolni kell, s ezek között lehetnek akár kisebb-nagyobb halmok is.

6.1.1.4. Nagyobb sírszámú temető

A Duna–Tisza közén egy nagyobb sírszámú kora avar temetőről van tudomásunk. A Péterrévén feltárt 118 síros temetőből 105 sír avar kori és valamennyi az avar korszak első felére tehető.¹⁵¹ Ugyanakkor a jelenleg ismert sírok alapján egyáltalán nem biztos, hogy a temetőt csak a kora avar korban használták, hiszen nem teljesen feltárt, de az bizonyos, hogy a kora avar korban hosszabb időn át, nagyobb közösség – a tájolás alapján két csoport van (ÉNy–DK és Ny–K tájolású sírok), s ez alapján lehet, hogy két közösség – használta. A sírok nagyfokú bolygatottsága miatt a két csoport között markáns kronológiai különbséget nem lehet megállapítani.

Duna–Tisza közti viszonylatban már nagyobbak tekinthetjük a 25 sírnál több korai temetkezést tartalmazó lelőhelyeket. Ilyen az óbecsei, ahol különböző építkezésekhez, közműfektetésekhez kapcsolódóan, nem összefüggő területen került sor 1979–2000 között összesen 50 avar sír feltárára, melyből 27 tehető a korszak első felére.¹⁵² A kora avar kori temetkezésektől keletre, kb. 10–15 méterre egy másik, a leletanyag alapján a 8. században használt temető részlete került feltárára. A feltárt sírok elhelyezkedése alapján nyilvánvalóan látszik, hogy egyik temető sem tekinthető teljesnek. A korainak csak a keleti széle határolható le, a többi irányba további sírok húzódnak.

Mivel a legtöbb temetőből csak kisebb-nagyobb részlet ismert, nem zárhatjuk ki, hogy lehetnek még nagyobb sírszámú korai temetők, azonban az eddigi adatok alapján ez a temetőforma a Duna–Tisza közére nem jellemző.

6.1.2. A SÍROK TÁJOLÁSA

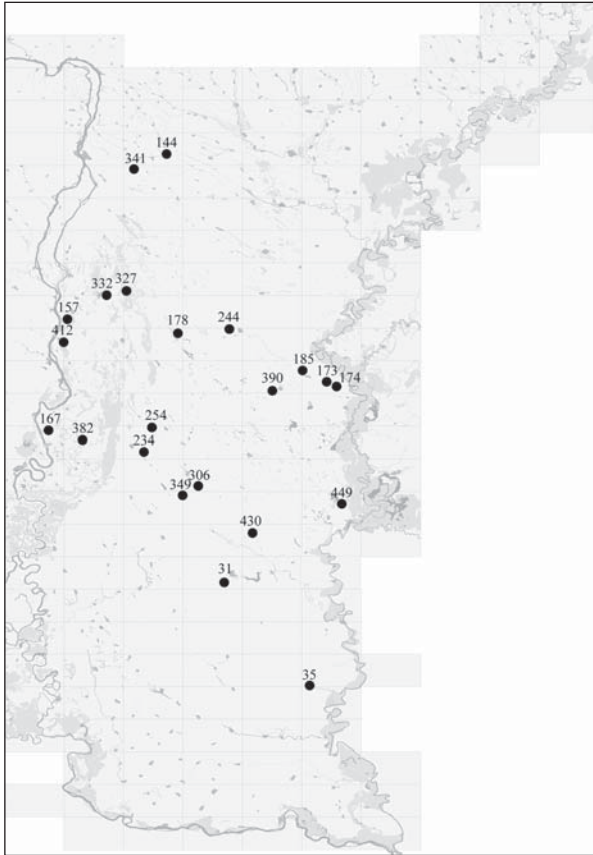
A tájolás a világba való beállást, és az azt befolyásoló világképet tükrözi, ezért sokat segíthet az eltérő hagyományok elemzésében. A Duna–Tisza köze 113 kora avar lelőhelyéből 36-nál (kb. 30%) rendelkezünk adattal a tájolásról. Ez a 375 kora avar temetkezésnek valamivel több, mint 70%-át jelenti (5. táblázat),¹⁵³ azonban fok-pontossággal csak ezek ötödénél van információnk. A lehetséges 16 irányultság közül csak 8 (É–D, ÉK–DNy, KÉK–NyDNy, K–Ny, Ny–K, ÉÉNy–DDK, ÉNy–DK, NyÉNy–KDK) fordul elő. Egy sem akad, mely ellentétes tájolású lenne.

A meghatározó tájolási irány az ÉÉNy–DDK, mely 13 lelőhelyen fordul elő. A ritkább É–D (3) és ÉNy–DK (7) tájolású lelőhelyekkel együtt a lelőhelyek közel 70%-ára jellemző az É-től Ny felé különböző mértékben eltérő tájolás (6. kép). A lelőhelyek a Duna–Tisza köze középső harmadában helyezkednek el. Láthatóan rögzült, következetes hagyományról van szó, ami a tájolás nagyfokú állandóságát mutatja és a szokás fontosságára utal.

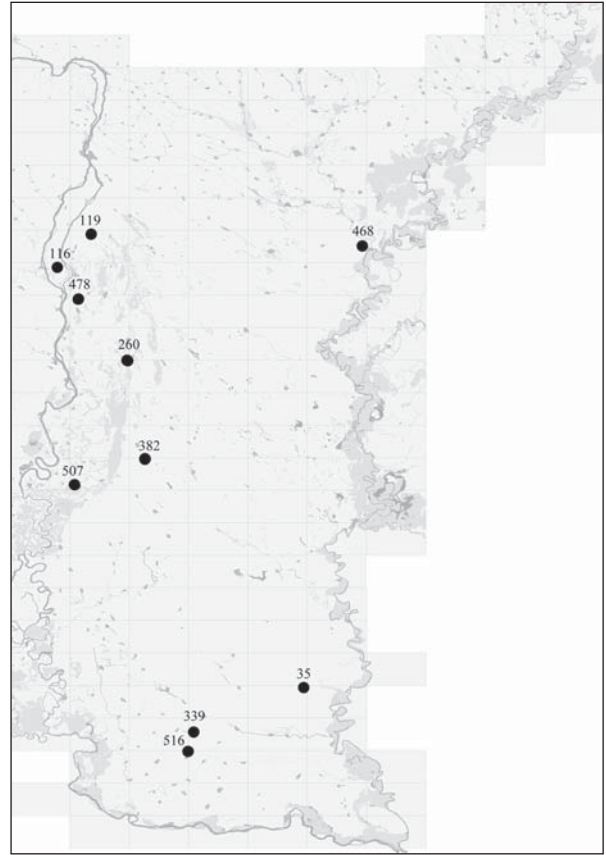
¹⁵¹ BUGARSKI 2009.

¹⁵² ANTONIH 2012, 10–11.

¹⁵³ Az égtájaknál a dokumentációban szereplő adatokkal dolgoztunk, ezek ellenőrizhetőségének hiányában elfogadtuk a publikációban szereplő adatokat. Szükség volt a tájolásra vonatkozó adatok rendezésére, egységesítésére, mivel az adatok többféle rendszerben (360°-os, 60°-os vagy 64°-os) kerültek rögzítésre. A 360°-os beosztás szerint az alábbi tartományokat alkalmaztuk: É–D/D–É: 349–11°/169–191°; ÉÉK–DDNy/DDNy–ÉÉK: 11–34°/191–214°; ÉK–DNy/DNy–ÉK: 34–56°/214–236°; KÉK–NyDN/ NyDNy–KÉK: 56–79°/236–259°; K–Ny/Ny–K: 79–101°/259–281°; KDK–NyÉNy/NyÉNy–KDK: 102–124°/281–304°; DK–ÉNy/ÉNy –DK:124–146°/304–326°; DDK–ÉÉNy/ÉÉNy–DDK: 146–169°/326–349°.

6. kép. É–D/ÉNy–DK/ÉÉNy–DDK tájolású lelőhelyek
 Fig. 6. Archaeological sites with north–south/
 northwest–southeast/north–northwest–
 south–southeast orientation

7. kép. Ny–K/NyÉNy–KDK tájolású lelőhelyek
 Fig. 7. Archaeological sites with west–east/
 west–northwest–east–southeast orientation

A Közép-Duna menti 20–30 km-es sávban és a Duna-Tisza köze alsó harmadában elszórtan, illetve szórványjelenségként Szolnok-Vegyiműveknél, összesen 9 lelőhelynél¹⁵⁴ a Ny–K és az ettől kis mértékben É-felé eltérő, NyÉNy–KDK tájolás a jellemző (7. kép).

K–Ny¹⁵⁵ és ÉK–DNy,¹⁵⁶ valamint KÉK–NyDNy tájolású¹⁵⁷ lelőhelyek a Tisza mentén tűnnek fel. E csoportba tartozik a Duna mentén az apatin-szikesi sír, valamint KÉK–NyDNy tájolásával a Homokmégy–Székesen előkerült, fentebb bemutatott temetkezés (8. kép).

A K–Ny, illetve ÉK–DNy tájolás a kora avar időszakban elsősorban a Tiszától Keletre eső területre jellemző,¹⁵⁸ leginkább a temetkezési szokásai alapján körvonalazott kelet-európai eredetű kora avar népesség temetkezési szokásainak egyik sajátossága.¹⁵⁹ Így a Duna–Tisza köze Tisza menti sávjában elhelyezkedő K–Ny és ÉK–DNy irányítású korai lelőhelyek tájolás szempontjából a tiszántúliakhoz kap-

¹⁵⁴ Budapest-Csepel-Háros, Bugyi-Úrböpuszta, Kiskőrös-Rákóczi u. 49. (LÁSZLÓ 1940); Öregcsertő, Tass 38-as km-kő (BALOGH 2002, 310–311, 18. kép 4–5, 19. kép); Péterréve, Szeghegy (ROEDIGER 1903; SOMOGYI 2002); Szolnok-Vegyiművek (MADARAS 2009), Vaskút-Kossuth u., Óverbász-Polet téglagyár (NAÐ 1971).

¹⁵⁵ Jászalsószentgyörgy-Borsi halom (STANCIK 1975, 154–155) és Tiszaalpár-Várdomb (BALOGH 2002, 311–312).

¹⁵⁶ Apatin-Szikés (GUBITZA 1909); Kishegyes-Sárgagödör (GUBITZA 1906; GUBITZA 1908; GUBITZA 1909) és Péterréve.

¹⁵⁷ Óbecse-Pionir utca (ANTONIH 2012, 27).

¹⁵⁸ CSALLÁNY 1939, 132.

¹⁵⁹ LŐRINCZY 1992, 164–165; LŐRINCZY 1998, 352.

8. kép. K–Ny/KÉK–NyDNy tájolású lelőhelyek
 Fig. 8. Archaeological sites with east–west/
 east–northeast–south–southwest orientation

kelte helyének figyelembevételével magyarázták.¹⁶⁴ Ez a tájolás a Kárpát-medencében a római kortól a középkorig jellemző, Mongóliától a kereszténnyé lett Európa majd minden területén elterjedt.¹⁶⁵ Az Észak a sötétség, a halál birodalma,¹⁶⁶ s így az É–D tájolás is viszonylag könnyen értelmet nyer. Ez az irány a sztyeppen a hun népmozgalmak nyomán terjedt el,¹⁶⁷ azonban az ázsiai pusztákon a türk korban

csolhatók. A Duna menti sáv Ny–K és NyÉNy–KDK tájolású korai temetkezései a Dunántúlon általános Ny–K tájoláshoz kapcsolhatók. Az avar kor első felében az É–D és ÉÉNy–DDK irányú Duna–Tisza közti jellegzetesség. A leletanyag áttekintésével válik majd világossá, hogy a három eltérő tájolás ezen a területen jelent-e más hagyományt vagy etnokulturális csoportot.

A tájolás és annak jelentése a temetkezési szokások egyik legtöbbet tárgyalt részlete. Kezdetben, több munkában is formalista módon kezelték a tájolarra vonatkozó adatokat: megállapították az eltéréseket, csoportokat képeztek, s ezzel a tájolar-tipológia első lépéseit tették meg.¹⁶⁰ Tomka Péter kisalföldi¹⁶¹ és Bende Livia Körös–Tisza–Maros közti¹⁶² vizsgálatain kívül nagyobb földrajzi egységre kiterjedő kutatás e témában nem áll rendelkezésre. A Kárpát-medence kora avar kori tájolarokra vonatkozó adatait Lőrinczy Gábor gyűjtötte össze.¹⁶³

A tájolás fontossága abban van, hogy a világba való beállást, és az azt befolyásoló világképet tükrözi, ezért sokat segíthet az eltérő hagyományok elemzésében. A fő égtáj felé való irányultság néprajzi példák alapján viszonylag könnyen magyarázható. Nyugat a halottak világa szempontjából nevezetes égtáj, s ezért a Ny–K tájolarat a napkultusszal, konkrétan a napjárással, a napfel-

¹⁶⁰ KOVRIG 1963, 89–102; SZATMÁRI 1969, 166. A tájolar formális vizsgálatánál szemléletes ábrázolási módot nyújtott a kördiagram, ld. KOVÁCS 1912, 250–367.

¹⁶¹ TOMKA 1975.

¹⁶² BENDE 2005.

¹⁶³ LŐRINCZY 1992.

¹⁶⁴ K. KOVÁCS 1944, 418. A hazai régészeti irodalomban a Ny–K tájolar és a napjárás összekapcsolása igen korán felmerült, ld. WOSINSZKY 1894; ROSKA 1913, 166–190. Ugyanakkor a kételkedés is megjelent a szakirodalomban, pl. Csalog Zsolt felismerte, hogy a népvándorlás kori sírok tájolarja nem értelmezhető a napkultusszal, mert azok nem felelnek meg a napjárás törvényszerűségeinek (CSALOG 1967, 236).

¹⁶⁵ A Ny–K és K–Ny tájolarási szokásra vonatkozóan Belső-Ázsiától Kazahsztánig számos példát gyűjtött össze Tomka Péter (TOMKA 1975, 142. j.). Ez a két uralkodó égtáj a lakóhely az isteneknek a burjátok dualista világszemléletében (LŐRINCZY 1975).

¹⁶⁶ K. KOVÁCS 1944, 420.

¹⁶⁷ WERNER 1956, 96.

nagyobb számban már csak két helyen fordult elő: az Altajban (pl. Kudyrge, Kapcsaly II. temető, Kuraj, Kokel¹⁶⁸), illetve a mai Kirgízia területén, a Tien-Sanban (Terskol, Kyzyl-Saj, Tas-basat¹⁶⁹).

A Duna–Tisza között a kora avar korra jellemző ÉÉNy–DDK/ÉNy–DK tájolás nem a fő égtájak felé irányul, s e tájolási mód értelmezése nem is egyértelmű. Azok a kísérletek, melyek közvetve vagy közvetlenül valamely főégtáji irányultsághoz akarták kapcsolni, nem jártak eddig sikerrel.¹⁷⁰ Az É–D tájolás mellett néhány 6–7. századi, baskíriai temetőben (Ufa, Szintis-tamak, Iszim) tűnt fel az ÉNy–DK tájolás.¹⁷¹

A Duna–Tisza között a 7. század közepe után nyitott temetőkben az uralkodó tájolási irány is az ÉNy–DK volt, de már kisebb-nagyobb eltéréssel nyugat felé, s az avar kor első felével összehasonlítva jóval gyakoribbá vált a Ny–K tájolás előfordulása. Ezen a területen az avar kor első és második felére keltezhető temetkezések tájolása között láthatóan nincs olyan gyökeres váltás, mint a Tiszántúlon, ahol a korai ÉK–DNy és a K–Ny tájolás helyett,¹⁷² vagy a Kisalföldön, ahol a Ny–K tájolás továbbélése mellett vált általánossá, sőt meghatározóvá az ÉNy–DK irány¹⁷³ az avar kor második felében, mely az avar kor vége felé haladva egyre inkább Észak felé közelített.

6.1.3. A SÍROK FORMÁJA

A sírgödör alakjára vonatkozóan a régi feltárásokból csak kivételesen van adat. A dokumentált sírok esetében – három gátéri sír kivételével, melyekről lentebb lesz szó – aknasírt figyeltek meg. Ugyanakkor a szabályos téglalap alakú síraknától kisebb mértékben eltérő, szabálytalan aknasírok jellemezték a kunpeszéri kora avar kori, rangos temető sírjait. A 15 korai temetkezésből 12 formája szabálytalan téglalap volt, amelyeknél a hosszoldaluk közepén 20–40 cm széles, ívelt vonalú, homogén sötétbarna betöltésű kitüremkedések jelentkeztek. Ezeket a foltokat a bontás során változó mélységig (70–140 cm) lehetett követni. Mivel a sírok bolygatatlanok voltak, kizárható, hogy e sírformát a rablógödörrel magyarázzuk.

A jelenségre legalább kétféle magyarázat adhatunk. Lehet a koporsók fölé emelt védőtetők és az azokat tartó padkák nyoma, melyek a homoktalajban beomlottak. Felvetődik azonban az a lehetőség is, hogy egy olyan speciális kialakítású sírról van szó, ahol a hosszoldalba kisebb üreget vájtak valami számára – aminek nem maradt nyoma, pl. szerves anyagból készített edény vagy más tárgy. A hasonló sírokat Danica Staššikova-Štukovska ún. Šarovce-típusként nevezte és a padmalyos sírforma egyik típusának tartotta.¹⁷⁴ Ezeknél a síroknál a gödör hosszoldalába, általában a gödör aljánál magasabban, mélyedést vájtak elsősorban az edénymellékletek számára. Avar kori példát is ismerünk hasonló sírkialakításra,¹⁷⁵ bár azt különbséggént meg kell jegyeznünk, hogy azokban a falba beásott gödrök mind a koponya vonalában kerültek kialakításra.

¹⁶⁸ GAVRILOVA 1965; LEVASEVA 1952; JEVTYUHOVA–KISZELJOV 1941; VAJNSTEIN–DJAKONOVA 1966.

¹⁶⁹ VINNIK 1963.

¹⁷⁰ Posta Béla a napjárással igyekezett összekapcsolni, s szerinte a napfelkelte utáni 2–3. órában történő temetéssel magyarázható (POSTA 1895, 59). E nézethez kapcsolódott Horváth Tibor is (HORVÁTH 1935, 54). Ugyanakkor pl. László Gyula cáfolta ezt az elképzelést és felhívta U. Harva nyomán arra a figyelmet, hogy a mellékégtájak is lehetnek kitüntetett irányok (LÁSZLÓ 1955, 143–144). Kovrig Ilona az ÉNy–DK tájolást az É–D variációjának tartotta (KOVRIK 1963, 98–100).

¹⁷¹ HALIKOV 1971, 24–26.

¹⁷² BENDE 2005, 269.

¹⁷³ TOMKA 1975, 60.

¹⁷⁴ STAŠŠIKOVA-ŠTUKOVSKA 1996, Abb. 1.

¹⁷⁵ Csongrád-Bokros, Buzáspart 5. sír (LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 272); Sommerein am Leitagebirge-Steinäcker 74. sír (DAIM–LIPPERT 1984, 230–231) és Tolna M6 29. lelőhely (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 285).

Hasonló gyakorlatra Európában a római kortól van példa, főként germán népességhez köthető lelőhelyeken. Ugyanakkor széles körben elterjedt gyakorlat volt Belső-Ázsiában is.¹⁷⁶

A kunpeszéri síroknál mindkét oldalon lehettek bevájt fülkék, amire csak a belső-ázsiai anyagban találunk analógiát. Ezért valószínűleg itt egy új, eddig a Kárpát-medencében ismeretlen temetési gyakorlatról van szó. Igazolásához újabb hiteles megfigyelések szükségeltetnek.

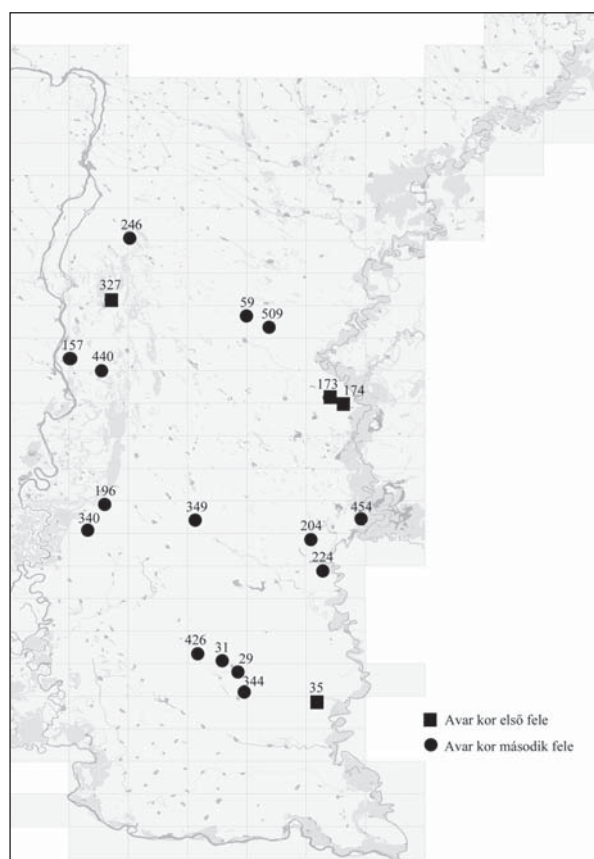
6.1.3.1. Padmalyos sírok

Az aknasírtól eltérő, összetett sírforma az avar kor első feléből csak a gátéri temetőből volt eddig ismert. Kada Elek a 193., 212. és 239. lovas sírokat padmalyosnak tartotta, megfigyelése szerint az ember feküdt az aknában és a ló pedig az oldalfülkében.¹⁷⁷ Az ásató kissé zavaros leírásai inkább padkás sírra utalnak, amelyek esetében idővel a bal oldali padka beszakadt és az alatta jelentkező sírbetöltést értelmezte Kada bevájt üregnek.¹⁷⁸ Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy az elhibázott ásatástechnika eredményeként, a sír szélét túlbontva alakultak ki a padkák.¹⁷⁹

A padmalyos sírforma a Tiszántúl kora avar temetőiben gyakori, azonban az avar kor második felében teljesen eltűnt a területről.¹⁸⁰ A korábbi ismert adatok alapján azt állapítottuk meg, hogy a Duna–Tisza közén csak bizonyos területeken és rövid ideig, a 7. század harmadik harmadában, legfeljebb a 8. század elejéig gyakorolták ezt a szokást.¹⁸¹ Az egyetlen öntött veretet tartalmazó, késői előfordulása a bácsandrászalási temető 36. sírja.¹⁸²

Az elmúlt években feldolgozásra került anyagok alapján ezen a képen némileg finomíthatunk. A mai tudásunk szerint a Duna–Tisza közén 19 lelőhelyről 48 padmalyos sír került eddig elő (9. kép; 6–7. táblázat). Ezek közül négy sír az avar kor első felére tehető.

A Felgyő, Ürmös-tanya melletti nagy kiterjedésű avar kori temető 83. sírja esetében az akna jobb oldalán került kialakításra a padmaly. A sírba temetett férfi melléklete ezüst kislemezgömbös fülbevalópár, 2 db szemesgyöngy, préselt gömb-sorkeretes, pajzs alakú veretekkel, ovális verettel, 10 db fogazott szalagfonatos bronz kisszívjéggel

9. kép. A padmalyos sírok lelőhelyei

Fig. 9. Archaeological sites containing the niche graves

¹⁷⁶ LEVINA 1994, ris. 12–85; BOTALOV 2003, ris. 6.

¹⁷⁷ KADA 1906, 207–208.

¹⁷⁸ KADA 1906, 210.

¹⁷⁹ A padmalyos sírok legutóbbi összefoglalásában a szerzők a gátéri lovas sírok padmalyos kialakítása mellett érveltek (vö. LŐRINCZY–STRAUB 2006, 36. j.).

¹⁸⁰ LŐRINCZY 1992, 165; LŐRINCZY 1996, 181.

¹⁸¹ BALOGH 2000, 114.

¹⁸² RICZ 1995, 474.

és sima nagyszíjvéggel díszített öv, vaskés, vasár, csont tarsolyzáró, bogozó és a bal válltól a combtőig nyúló vaskard volt.¹⁸³

Innen nem messze került elő egy másik padmalyos sír, Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyről. Az 1. sír esetében is az akna jobb oldalában alakították ki a padmalyt. A sírban nyugvó férfi mellékletei alapján (tarsolyzáró, csonttű, csont szíjvég és ismeretlen rendeltetésű csonteszköz) a terület középső harmadában, elszórtan elhelyezkedő, faragott csonttárgyakkal jellemezhető sírok¹⁸⁴ közé tartozik.

Padmalyos kialakítású volt a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbányában feltárt 31 avar kori sír közül a 2. sír, amelyet H. Tóth Elvira elhelyezkedése alapján sorolt a temető korai sírjai közé.¹⁸⁵ A sírba egy 1,5–2 éves gyermeket temettek el, amelyből egy vascsaton, késtöréden és okkerrögökön kívül egyéb lelet nem került. Kronológiai besorolása tehát egyáltalában nem egyértelmű.

Végül kora avar kori a péterrévei temető 116. padmalyos gyermeksíra is, a belőle előkerült korai szemesgyöngyök alapján.¹⁸⁶

Mind a négy, a 7. század második negyedére, legfeljebb közepére keltezhető padmalyos sír aknarésze üres volt, amint a Duna–Tisza közti többi padmalyos sír esetében is azt már megállapítottuk.¹⁸⁷ A padmalyos sírok feltűnését a Duna–Tisza között az avar kor első felében e négy példa alapján csak szórványjelenségnek tekinthetjük.

6.1.3.2. Fülkesír

Nemrégiben közlésre került egy kora avar kori lószerszámos temetkezés, Dunavecse-Kovacsos-dűlő lelőhely 1. sírja.¹⁸⁸ Az ÉNy–DK tájolású sír formája a Duna–Tisza között unikálisnak mondható. A hosszúság, ovális alakú, függőleges oldalú, egyenes aljú sírgödörhöz északnyugat felől keskeny nyakkal egy hosszúság, ovális alakú, enyhén a sírgödör felé lejtős aljú akna kapcsolódott, mely üres volt.¹⁸⁹ Az ásató a sírformát nem határozta meg, csak a sírhoz csatlakozó gödör esetében utalt az aknára. A sírforma a Tizsántúlról ismert fülkesírok formáját idézi, noha szokatlan az akna ovális kialakítása.

A korai fülkesíros lelőhelyek a Kárpát-medencének csak egy jól lehatárolható területén fordulnak elő, a Köröstől délre, a Tisza mentén és a Maros völgyében.¹⁹⁰ Ettől a törzsterülettől jelentős távolságra eső, egyedi jelenségként ismert és a tizsántúliaktól formában is kissé eltérő dunavecsei sírra ezért egyelőre magyarázatot nem adhatunk.

6.1.4. SÍRÉPÍTMÉNYEK: CÖLÖPÖS SÍROK

A vizsgált terület északnyugati sarkában, elszigetelt jelenségként feltűntek olyan sírok az avar kor első felében, melyek hosszanti oldalának falsíkjánál cölöplyuk szerű kiugrásokat figyeltek meg (8. táblázat). Ezt a jelenséget Wicker Erika a néprajzi analógiák alapján az ún. sasfás szerkezettel hozta összefüggésbe, amelynél a sír sarkaiba négy, vagy három pár gerendát ütnek le, ezeken keresztbe gerendákat és deszkákat fektetve, sírkamrát képeznek.¹⁹¹ Hasonló, sírkamra szerű konstrukciót feltételezett Tomka

¹⁸³ BALOGH 2010, 198, 28–29. kép.

¹⁸⁴ Pl. Felgyő, Ürmös-tanya 108. sír (BALOGH 2010, 39–40. kép); Szabadka-Mácskovics téglagyár, Szeged-Fehértó A. 26. és 373. sír (MADARAS 1995, 17, Pl. 4, 51, Pl. 37) stb.

¹⁸⁵ H. TÓTH 1984, 14.

¹⁸⁶ BUGARSKI 2009, cl. 71.

¹⁸⁷ BALOGH 2000, 113.

¹⁸⁸ LANTOS 2015, 29–32.

¹⁸⁹ LANTOS 2015, 2. tábla 2.

¹⁹⁰ LŐRINCZY 1995, 402. A Kárpát-medence más területeiről említett, fülkesírokra vonatkozó szórványos adatok (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 285) nem keltezhetőek vagy az avar kor második feléből származó példák.

¹⁹¹ WICKER 1990, 32, 24. j.

Péter és H. Tóth Elvira is.¹⁹² Kovrig Ilona a sír sarkaiban jelentkező és a falsíkból kiugró cölöplyukak között nem tett különbséget.¹⁹³ Ő, és nyomán mások is, a temetési szertartásnál használt, a sír fölé épített, lábakon álló, asztalszerű építményre gondoltak, amelyre az elhunytat vagy lovát felravatalozták, s amit a szertartás után elbontottak.¹⁹⁴

A fenti cölöpös sírok közül az avar kor első felére datálható a kunpeszéri 29.,¹⁹⁵ a csepel-hárosi 39., 68., 73 és 88.¹⁹⁶ és az óbecsei 26. és 27. sír.¹⁹⁷ A temetkezések közül a hárosi 39. és 73. sírok lovas temetkezések voltak, melyekben a férfivázak jobb oldalán, ellentétes tájolásban feküdtek a lóvázak.¹⁹⁸ A temetkezések 7. század második negyedére való keltezését biztonsággal jelöli ki a kunpeszéri sír jó minőségű aranyból készített, korai típusú, nagylemezgömbös fülbevalópárja, a szemes gyöngyökből fűzött lánc és a közéjük fűzött, füles tükör, az ezüst, hólyagos fejes gyűrű, az ezüst piperekészlet és az ezüst szerelékes tör. Ezekon kívül a sírból vascsat, bronz- és vas karperecpár, egy egyedi csont tarsolyzáró, orsókarika és átlukasztott madárcsontok kerültek elő. Ezt a keltezést alátámasztják az óbecsei sír rekeszdíszes öntött ezüst keresztje és amphorája,¹⁹⁹ valamint a hárosi 39. sírből származó háromkaréjos, rojtos végű lószerszámveretek.²⁰⁰

A cölöpös sírok kora avar kori előfordulására elsősorban a Dél-Dunántúl, erős germán kapcsolatokkal rendelkező temetőiből sorolhatunk példákat (Kölked-Feketekapu A, Gyöng-Vásártér, Szekszárd-Bogyiszlói út), gepida kori előfordulására azonban a Tiszántúlon is számos példa akad (pl. a Hódmezővásárhely-Kishomok, Szolnok-Szanda, Tiszafüred-Nagykenderföldek stb.).

6.1.5. A HALOTTAK SÍRBA HELYEZÉSÉNEK MÓDJÁ

Az avar kor első feléből ismert sírok nagy többségében egyetlen csontváz nyugodott, mindösszesen 7 példát hozhatunk kettős temetkezésre, ami csak alig több, mint 8%-a az egyébként a Duna–Tisza közéről ismert 122, avar kori kettős- és többes temetkezésnek.²⁰¹ Bugyi-Ürböpuszta 1.²⁰² és Sükösd-Ságod 57–58. sírjában²⁰³ férfi és nő csontváza nyugodott. Az előbbit csak elhelyezkedése alapján sorolta Bóna István a korai, 630–670 közé keltezett sírcsoporthoz.²⁰⁴ A Szeged-Fehértó A 17. és 240. sírokban nő és magzata,²⁰⁵ a Kiskőrös-Város alatti temető 29. sírjában férfi és gyermek,²⁰⁶ míg a csepel-hárosi 101. sírban két gyermek²⁰⁷ nyugodott. A leletanyag (kis- és nagylemezgömbös fülbevaló, szemes és ikergyöngyök) alapján valamennyi temetkezés a 7. század közepe elé keltezhető, egyértelműen kora avar jellegű leletanyag jellemzi őket. A Heraclius 616–625 között vert könnyű solidusával keltezett szeghegyi sír is

¹⁹² TOMKA 1979, 76; H. TÓTH 1981, 189.

¹⁹³ KOVRIG 1963, 63.

¹⁹⁴ ERDÉLYI 1958, 45; KOVRIG 1963, 61–62; GARAM 1995, 162–163.

¹⁹⁵ A sírformáknál már utaltunk arra, hogy Kunpeszéren a 15 kora avar sírból 12-ben szabálytalan sírformát dokumentáltak, amely esetleg a cölöpös sírokhoz hasonlóan, védőtetővel ellátott temetkezés nyoma is lehet akár.

¹⁹⁶ NAGY 1998, 155, 166–167, 169, 173, Abb. 68, Abb. 76–77, Abb. 80.

¹⁹⁷ ANTONIH 2012, T. I. 26, T. I. 27.

¹⁹⁸ KISS 1963: I. típus.

¹⁹⁹ Vö. GARAM 2001, 168.

²⁰⁰ NAGY 1998, Taf. 107.

²⁰¹ BALOGH 2006.

²⁰² BÓNA 1957, 165.

²⁰³ BALOGH 2006, 65–66, 5. ábra 2.

²⁰⁴ BÓNA 1957, 173.

²⁰⁵ MADARAS 1995, 16, Pl. 3, Pl. 25.

²⁰⁶ HORVÁTH 1935, 38, 27. tábla 17–23, 37. tábla 2.

²⁰⁷ NAGY 1998, 177–178, Taf. 119.

a legújabb értelmezés nyomán a kettős sírok sorába tehető: a sírban egy gyermek és egy nő csontváza nyugodott.²⁰⁸

A halottak sírba helyezéseinek kizárólagos módja az áttekintett anyagban a hanyatt, nyújtott helyzetbe való fektetés. Egyetlen eltérő adatot ismerek, a homokméggy-székesi 139. sírt, ahol az árokba magányosan eltemetett fiatal férfit hasra fektették. A 18–22 év körüli férfi arckoponyája lefelé, kissé balra fordult. Bal felkarja szorosan a bordák alatt helyezkedett el, de alkarcsonjtjai a hasa alatt nyugodtak.

Ismeretem szerint egyedülálló jelenséget dokumentált H. Tóth Elvira a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbányában feltárt temető 30. sírjában: a 30/A sír egy sima aknasír volt, amelyben koporsóba eltemetve apró ezüst kerek veretekkel díszített, sok mellékszijas övvel, ezüst szerelékes karddal, íjjal és öt nyílat tartalmazó tegezzel eltemetett gazdag, felnőtt férfi nyugodott. A sírt kirabolták, a mellkasi részt és a karcsontokat, valamint a bal medencecsontot bolygatták. H. Tóth Elvira úgy vélte, hogy a sírből csakis a vaskardot emelték ki a rablók, amelynek szerelékes hüvelyét, a többi fegyvert, az ezüst kislemezgömbös fülbevalókat és az ezüst övvereteket a sírban hagyták.²⁰⁹ A sír déli, bolygatatlan felére egy szabálytalan alakú gödörbe, bal oldalára fektetett, zsugorított helyzetben egy felnőtt nőt temettek (30/B. sír), akinek koponyáján trauma okozta elváltozás látható: ütés a homlokcsonti szakaszon, a nyakszirtnél vágás nyomai.²¹⁰ A két sír viszonya és a zsugorítva a gödörbe „elföldelt”, láthatóan trauma következtében meghalt (megölt?) nő felveti annak lehetőségét, hogy esetleg emberáldozatról lehet szó, az eltemetett gazdag férfi után megöltek és eltemettek egy nőt, talán a szolgáját vagy valamilyen hozzá tartozóját. Analógiák hiányában e jelenség magyarázata egyelőre minden tény nélkülöz.

6.1.6. KOPORSÓHASZNÁLAT ÉS HALOTTI SZEMFEDŐK

Az elmúlt évtizedek hazai kutatásának eredményeként az egész avar korban általános gyakorlatnak tekinthetjük a koporsóba való temetést.²¹¹ A Duna–Tisza közéről az avar kor első felére datálható sírleletek közül kevésről áll rendelkezésünkre dokumentáció, rajz vagy fotó. A régebbi sírleírások sem sok információt hordoznak a temetkezési szokásokra vonatkozóan. Az óbecsei, alpári és a gazdag kunpeszéri sírokban, a kunbányai temetkezésekben és legújabban pedig a petőfiszállási magányos sírban is koporsóra utaló nyomokat figyeltek meg. Alpáron a fej felé kissé szélesedő deszka koporsót.²¹² Hasonlóra következtethetünk az óbecsei 27. sír esetében, ahol eleve a sírgödör is szűkül a láb felé, s a temetkezés leletei között nagyméretű, elkalapált fejű, elhegyesedő végű koporsószőgek is voltak.²¹³ Kunpeszéren egy esetben kapcsos, a többi esetben kapocs nélküli, ácsolt koporsót írtak le,²¹⁴ míg Petőfiszálláson csak a sárga homoktalaj barnás elszíneződéséből lehetett következtetni az egykori koporsó jelenlétére. Bár az előkerülés körülményei miatt Kunbányában nem volt lehetőség a koporsóra vonatkozóan megfigyeléseket tenni, mindkét sír betöltéséből kerültek elő koporsókapcsok és pántdíszek. Az 1. sír esetében – európai és ázsiai példákat idézve – H. Tóth Elvira is felvetette annak lehetőségét, hogy az aranyozott ezüst lemezekkel díszített kerevet a sírba temetett férfi fekvőalkalmatossága volt, melyet

²⁰⁸ SOMOGYI 2002, 286. Roediger Lajos a sír első közlésében két emberi koponyát említett (ROEDIGER 1901, 87), mivel azonban az avar korból nem ismert olyan lovas sír, melyben a fegyveres, lovas harcost másodmagával temették volna el, ezért Garam Éva felvetette, hogy a második emberhez tartozó csontok a lovas sír mellé ástott másik temetkezésből származnak (GARAM 1992, 144, Taf. 50–52).

²⁰⁹ H. TÓTH 1984, 12.

²¹⁰ MARCSIK 2009, 177.

²¹¹ BÓNA 1979, 15–16; TOMKA 1979, 77, 81–82; WICKER 1990, 49.

²¹² BÓNA–NOVÁKI 1982, 96.

²¹³ ANTONIH 2012, T. I. 27, cl. 64, T. XII. 8–19.

²¹⁴ H. TÓTH 1984, 12.

a temetés céljára hordozó rudakkal alakítottak át és háztető formájú, pántokkal összeállított koporsófedéllel lefedtek.²¹⁵

A korábbi ásátásoknál az ásátási módszer miatt talán észre sem vették a koporsó nyomát, ha csak kapcsok vagy szegek nem utaltak jelenlétére. Épp ezért figyelemre méltó, hogy Kada Elek a legtöbb esetben koporsót vagy fakeretet figyelt meg Gátéren.²¹⁶ A szokatlanul kedvezőtlen körülmények között feltárt óbecsei sírok többségénél (24., 26., 27., 28., 35., 38., 39., 49. sír) a sír mindkét vagy egyik végén bemélyedő, hosszúkás gödrök is koporsóra utaltak.²¹⁷

Bóna István a szegvár-sápoldali sír komplex vizsgálatakor számos közép- és belső-ázsiai adat alapján bizonyította, hogy a deszkakoporsóba való temetés az ázsiai pásztornépeknél általános gyakorlat volt, azonban a korai avar sírokban ritkábban, a későbbiekben gyakrabban megjelenő vaskapcsokat helyi eredetűnek vélte.²¹⁸

A koporsókhhoz hasonló gyakorisággal, esetleg azokkal együtt is felfigyeltek arra, hogy a halottakat bőrbe, vagy lepelbe szorosán becsavarták. Jól példázza ezt a Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 9. és 27. sírja.

A két leggazdagabb vezéri temetkezésből, a bócsai²¹⁹ és a kunbábonyi 1. sírből²²⁰ aranyozott ezüst vékony lemeztöredékek ismertek, melyek a koporsók vagy halotti szemfedők lemezdíszeként értelmezhetők.²²¹

A bócsai vezér sírjából származó aranyozott ezüst lemeztöredékek sírbéli helyzetét nem ismerjük. A kunbábonyi sírből származó lemezek nagyon töredékesek. Néhány darab V alakú, apró lyukakkal a peremén, számos töredék ép oldalszéle alapján bizonyosan téglalap alakú nagyobb lemezhez tartozott. A lemezek döntő többségéről gyűröttségük ellenére is megállapítható, hogy díszítetlen volt, néhány darabon viszont préselt vonaldíszek nyoma látható. Feltételezésem szerint a többféle minőségű, vastagságú és formájú lemez különféle halotti ceremóniás kelléket díszített; nemcsak a halotti kerevetet – ahogyan azt a leleteket közlő szerzőpáros vélte.²²² A széles vaspántból hajlított, U alakú, két-két vasszeggel átütött vasalatok külső oldalát is aranyozott ezüstlemezek borították. A négyzet alakú lemezek a halotti kerevetre borított koporsótetőt díszíthették – a perescsepinoi lelet koporsódíszjeinek analógiájára, melyeket apró ezüst szegekkel erősítettek fel. A síregyüttes két-két levél és rombusz alakú, valamint két ívelt, keskenyebb téglalap alakú vékony aranylemezt H. Tóth Elviráék lábbeli vagy ruha szegélydíszének határoztak meg, azonban a kunmadarasi,²²³ a Szeged-Fehértó B 82. sír²²⁴ és az ozorai leletben lévő lemezek²²⁵ formai analógiája alapján ezek a kunbábonyi darabok is sokkal inkább halotti lepel díszei lehettek. Ugyancsak a leplet díszítették – a vélhetően a sír elpusztított felső részéről, a koponya környékéről, a találók által kiemelt amphora mellett lelt – vékony arany lemezek közül a V alakúak, egy vaskos szárú T alakú lemez és a nagyméretű lunetta, valamint az arany lemezből kinyírt tű,²²⁶ halotti maszkot

²¹⁵ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 69–72, 85, Abb. 33. A díszes nyugvóhelyek halotti ágyként való alkalmazására jól ismert példa a kölni dóm gyermeksírijából (DOPPELFELD 1960, Abb. 17), vagy az oberflächti alemann temető több sírjából előkerült kerevet (PAULSEN ET AL. 1972, 20–30).

²¹⁶ KADA 1905, 362.

²¹⁷ Vö. ANTONIĀ 2012, T. I–V. vonatkozó rajzai.

²¹⁸ BÓNA 1979, 15.

²¹⁹ GARAM 1993, Taf. 9. 12–15.

²²⁰ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Kat. 89d, Abb. 23–29.

²²¹ Az avar kori koporsók és a halotti szemfedők díszjeinek kérdését részletesen ld. BALOGH 2016.

²²² H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 85.

²²³ GARAM 1993, Kat. 108.

²²⁴ MADARAS 1994, Pl. 18. 82: 7–24.

²²⁵ GARAM 1993, Kat. 122.

²²⁶ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Kat. 75–77, Abb. 14.

alkotva. A vékony arany lemezből készült, csúcsos végű kúpok is – a Bikeqi halotti korona analógiájára – a halotti maszkot díszítő fejdíszről származhattak.²²⁷

Az arany és aranyozott ezüst lemezekkel díszített szertartási kellékekre utaló leletek a korszak leg-gazdagabb sírjaiból származnak, de lényegesen nagyobb gyakorisággal kerültek elő hasonló díszítményeknek tartható arany, aranyozott ezüst és ónozott bronz lemezek az avar kor második felének leg-rangosabb temetkezéseiből, gazdag temetőiből. Feltehetően nem véletlen, hogy a Duna–Tisza közti esetek mindkét periódusban ugyanarra a területre, a Duna–Tisza köze északi felére koncentrálnak. A leletegyüttesek gazdagsága jól illusztrálja, hogy mindkét periódusban elsősorban a társadalmi hierar-chia legfelső rétegére volt jellemző a szertartási kellékek fémlemezekkel való díszítése.

6.1.7. HALOTTI ÁLDOZATOK

A különböző áldozatok időben és térben valószínűleg a kezdetektől fogva jelen voltak a közösségek és az egyének életében, a ciklikusság képzetkörébe integrálódtak be azzal, hogy ritmikusan ismétlődtek, a kozmikus teremtés és a rombolás ciklikusságába illeszkedtek be.²²⁸ Az áldozati cselekmények alapvetően szimbolikus tartalmúak. Egyesek szerint a profán dolgok szakralizációjáról van szó, egy-fajta felajánlásról, mely megsemmisítéssel történik és a célja a kiengesztelés (pl. az állat fizet meg az emberért).²²⁹ M. Eliade az erőszakosan kifolyt vér teremtő erejét tekinti az áldozat lényegének,²³⁰ míg G. Durand szerint alapjában a „valamit valamiért” elven alapulnak a cselekmények.²³¹ Ezek csak kiragadott elképzelések, de jól mutatják, hogy az áldozat lényegének megragadása nem könnyű és legfőképpen nem egyértelmű. Az áldozatoknak számos megjelenési formájáról van adatunk a különböző korokból, az emberáldozattól kezdve az eufemizálódott áldozati cselekménynek tekinthető offerekig és áldozati állatokig.

Az áldozatok ünnepekhez vagy az emberi élet fordulóihoz kapcsolódnak, ez utóbbiak közé tartoznak a halotti áldozatok. Hogy térben és időben is közelebbre tekintsünk, az egész sztyepp-zónában széles körben, hosszú időn át szokás volt a halott számára a másvilágra küldeni a halotti tor maradványait, vagy különböző tárgyakat, állatokat. Ezeket a halotti áldozatokat a temetéskor végezték, de akár később (három, hét, negyvenkilenc, stb. nap elteltével) meg is ismételték.

A halotti áldozatok változatos formában jelentek meg. A temetés után sírra tett, a sírhoz beásott vagy a síron kívül elhelyezett tárgyak régészeti vetületei lehetnek a jelképes sírok, a sírba utólag beásott kis gödrök, az áldozóhelyek és az ún. rejtékhelyek (tajnyik), a halottal együtt eltemetett egész és részleges állatok, s ennek jelképes változatai is, mint pl. a lószerszamos temetkezés.

A temetkezésekben lévő állatok szerepét illetően nem könnyű elkülöníteni, hogy mikor beszélhetünk halotti áldozatról és mikor mellékletről. Ha arra gondolunk, hogy a lovak gyakran felszerszamosva kerülnek a sírokba, akkor joggal gondolhatjuk, hogy azokban az esetekben inkább hátszlóról van szó, ami mellékletként szolgált, rajtuk „lovagolt” a másvilágba a gazdája.²³² Ugyanakkor nagyon is valószínű, hogy magának a lónak sajátos szerepe volt és leölése, annak módja szakrális jelentést is hordozott, akár a temetési szertartásban, akár a toron, ezért profán szerepe mellett egyben szakrális szerepe is

²²⁷ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Kat. 81, Abb. 15. 90.

²²⁸ DURAND 1977, 384.

²²⁹ MAUSS–HUBERT 1899.

²³⁰ ELIADE 1998, 271.

²³¹ DURAND 1977, 386–387.

²³² STEPHAN 2008, 135. J. Oexle vizsgálta a Meroving kori lovastemetkezéseket ebből az aspektusból. Megállapítása szerint a lovastemetkezések és a lószerszamosok tér- és időbeli elterjedése megegyezik, s ebből arra következtetett, hogy a ló a Meroving világban hátszlóként, mint melléklet került a sírba (OEXLE 1984, 145–148). H. Steuer is hasonló értelemezést valószínűsített (STEUER 2003, 64).

volt, tehát kísérő és áldozat. Mivel e szerepek megkülönböztetéséhez objektív kritériumot nemigen lehet megállapítani, ezért a továbbiakban az állati eredetű mellékletek esetében azokat tekintem áldozatnak, melyeket térben elválasztva helyeztek a halott mellé.²³³

A vizsgált terület kora avar kori temetkezéseiben kevés számú, szórványos példa a halotti áldozatok majd minden formájára van, amelyek a sírhoz viszonyított helyzetük alapján kétfélék: a sírba helyezettek, vagy külön gödörbe elásottak.

Az ismert lószerszám és lószerszám–fegyver összetételű leletek egy részéről²³⁴ nem dönthető el egyértelműen, hogy szétdőlt lovas sírből, lószerszámos temetkezésből vagy halotti áldozatból származnak-e. A bizonytalanság egyrészt abból adódik, hogy nem szakember által végzett feltárás során kerültek elő, másrészt abból, hogy a 19. század végén és a 20. század elején előkerültek egy része a gyűjtemények háborús veszteségei közé tartozik. A leletek nagyobb része eleve ismeretlen körülmények között került gyűjteménybe. Mivel a halotti áldozatnak az írott és a régészeti forrásokban is nyomon követhetően számos változata élt akár egymás mellett és nemcsak az ázsiai török népek körében, ezért elképzelhető, hogy a lószerszám–kopja együttesek egy része még akkor is a halotti áldozatok csoportjába tartozik, ha nincs rajta, vagy nem észlelhető égésnyom.

6.1.7.1. Sírba helyezett áldozatok

A Duna–Tisza köze kora avar kori temetkezéseiben a közvetlenül a sírba helyezett halotti áldozatok körébe az állatáldozatokat és a lószerszámos temetkezéseket sorolhatjuk, melyeket a temetés alkalmával, esetleg előtte, vagy már a sír behantolása közben, esetleg bizonyos idő elteltével, utólag a sírba helyeztek el.

Lovastemetkezések

Az ember és egész ló közös sírgödörbe temetésének szokása nem jellemző a Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó temetkezéseire. Az általam ismert 113 korai lelőhely közül 11 temetőben összesen csak 31 lovas sír van (9. táblázat). A lelőhelyek a két folyó menti, keskeny sávban szóródnak, délen nem lépik át a lelőhelyek a Bács-ér vonalát (10. kép). Az egy temetőn belüli esetek száma kiemelkedően magas, 70% körüli a csepel-hárosi (a 11 korai temetkezésből 8 lovas sír) és a gátéri (a 6 korai temetkezésből 4 lovas sír) temetők korai sírjaiban.²³⁵ Ezek a sírok az adott temetőn belül relatíve gazdagabbak, azonban a Duna–Tisza köze valamennyi kora avar kori temetkezése között csak átlagos gazdagságúak. Egész lovat csak férfiak mellett találunk, s ezekben a sírokban a lovon kívül egyéb áldozati állat nem fordul elő.²³⁶

Kiss Attilának a kora avar kori lovas temetkezéseket csoportosító munkájában csak a gátéri temető három lovas sírja szerepelt,²³⁷ majd a 90-es évek elején megjelent, szélesebb adatgyűjtésen alapuló összefoglalásban, további 8 lelőhely jelent meg.²³⁸ E munkában a Baja–Allaga szőlőben előkerült lószerszámokat a máglyaleletek között szerepeltették a kengyeleken észlelhető égésnyomok alapján.²³⁹ Mivel

²³³ Vö. LÖRINCZY 1994, 319.

²³⁴ Baja-Belterület (BALOGH 2002, 302–303); Bátmonostor (GUBITZA 1909, 26); Csólyospálos (BALOGH 2002, 304, 7. kép); Csongrád (KOVRIK 1955, 36); Fülöpszállás-Temető út (CSALLÁNY 1953, 137; KOVRIG 1955, 36); Jászapáti (KOVRIK 1955, 36); Kecskemét (KOVRIK 1955, 36); Móricgát (CSALLÁNY 1953, 137); Nagykőrös (KOVRIK 1955, 37); Soltszentimre (KOVRIK 1955, 37; BALOGH 2002, 310, 24. kép 7); Szeged-Óthalom (HAMPEL 1905, Taf. 94).

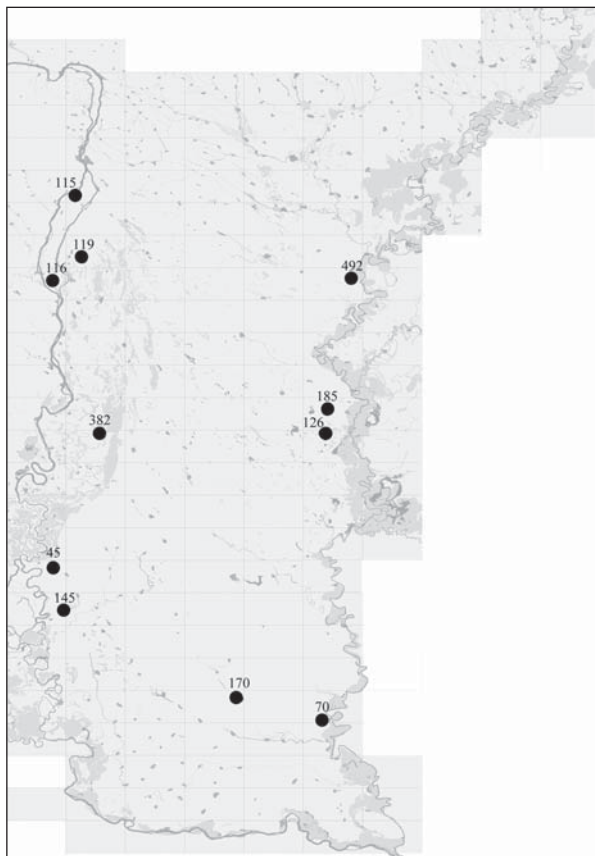
²³⁵ Természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy az eddig ismerté vált sírok alapján.

²³⁶ Ezzel ellentétben pl. a Tiszántúl kora avar kori temetkezéseiben általában két vagy több áldozati állat is került, vö. BÓNA 1979; BÓNA 1980; LÖRINCZY 1991; LÖRINCZY 1992.

²³⁷ KISS 1963, 154.

²³⁸ NÉMETHI–KLIMA 1992, 191–220.

²³⁹ NÉMETHI–KLIMA 1992, 191; GERE 1998, 51.

10. kép. Az avar kor első feléből származó lovassírok lelőhelyeinek elhelyezkedése

Fig. 10. Location of the archaeological sites containing graves with horse from the first half of the Avar age

szó. A rítus mellett a sír világosszürke, bepecsételt gepida típusú edénye, ívelt hosszoldalú kisszíjvége és ónozott bronz, karéjos lószerszámverete²⁴⁵ is tiszántúli kapcsolatokra utal.

Az úrbőpusztai, csepeli és gátéri lovas sírokból származó préselt rozetta, félgömb és peremes korong alakú veretek, valamint a háromkaréjos, rojtos végű lószerszámveretek – a Kárpát-medence többi, kora avar kori lószerszám-készletéhez hasonlóan – helyi készítmények. Ilyen díszítmények előállítására alkalmas préselőtövek a főnlaki²⁴⁶ és a kunszentmártoni ötvösleletekből ismertek.²⁴⁷ Az óbecsei 24. sír karéjos lószerszámveretének analógiáját Zamárdi-Rétiföldek 1233. sírból és Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont lelőhely egyik lovassírjából ismerjük.²⁴⁸

A verettípusok legkorábbi darabjai a kunágotai, szegvár-sárpoldali, a hajdúdorogi sírokban fordulnak elő, s minden bizonnyal ezek alapján sorolta a rozetta alakú és a háromkaréjos vereteket Garam Éva az

láthatóan nincsenek égésnyomok a kengyelekkel együtt előkerült, aranyozott bronzból préselt lószerszámdíszeken, ezért egyelőre az elsődleges közlés adatát meggyőzőbbnek tekinthetjük, hogy a leletek „szétmálló emberi csontváz és lócsontváz...” mellől kerültek elő,²⁴⁰ vagyis ezt a lelőhelyet a lovas sírok közé sorolhatjuk be.

A hárosi lovas sírokban a lóváz az emberváz jobb oldalán, ellentétesen feküdt,²⁴¹ a többi esetben a lóváz az emberváz balján, párhuzamosan²⁴² volt fektetve. Az I. típusú lovas sírok sem az avaroknál, sem Belső-Ázsiában nem tartoznak a leggyakoribb formához, míg a III. típus mindkét helyen nagyobb számban fordul elő.²⁴³ Ázsiában mindkét típus előfordul az Altaj azon temetőiben (Kapcsaly II. temető, Kuraj, Kudyrge), amelyek az É–D meridiális tájolás alapján is rokoníthatók a Duna–Tisza köze kora avar temetkezéseivel.

Külön kell említeni az egész Duna–Tisza közti területen ismeretem szerint egyedülálló óbecsei 24. lovassírt.²⁴⁴ Az aknasír rabolt volt, de ennek ellenére egyértelműen megállapítható volt, hogy a halott fölött kialakított deszkafedélre helyezték felszerszámozott lovát, azonban arra nézve nincs információ, hogy egészben vagy részlegesen. A szomszédos tiszántúli területekről nagyszámban ismert a koporsófedélre helyezett részleges ló (Szegevár-Oromdúló, Deszk G, H, M, stb.) rítusa, s ez alapján nem zárható ki, hogy itt is erről van

²⁴⁰ ROEDIGER 1904, 262.

²⁴¹ KISS 1963: I. típus.

²⁴² KISS 1963: III. típus.

²⁴³ BÓNA 1979, 17.

²⁴⁴ ANTONIH 2012, T. I. 24.

²⁴⁵ ANTONIH 2012, T. IX–X.

²⁴⁶ FETTICH 1926, V. tábla 26–29, 34–37.

²⁴⁷ CSALLÁNY 1933, II. tábla 2, 4–9, 10, 14.

²⁴⁸ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 140. 1233: 17; TOMKA 2008b, 126.

avarkor legkorábbi, ázsiai eredetű lelethorizontjába.²⁴⁹ Az említett három sír és az ezekben előforduló verettípusok a hajdúdorogi 1. sírból származó, 610–613 között vert Heraclius solidus alapján azonban sokkal inkább a 7. század elejére tehetők.

Az ürböpusztai temető korai sírcsoportját, köztük a négy lovas temetkezést, Bóna István – a keleti típusú tárgyak hiánya, a jó minőségű ezüst és aranyozott veretek és a bizánci áruk alapján – 630-tól keltezte, s a temetkezések idejének végső határát a 7. sír bordázott lemezgömbös fülbevalója alapján 670-ig jelölte ki.²⁵⁰ A gátéri 212. sírban a férfi övét párhuzamos szalagfonatos (Gátér-típusú) veretek és Pančevo-típusú szíjvég díszítette, amely a 7. század középső harmadára keltezhető.²⁵¹ A lovas sírok egyéb leletei a 7. század első felénél pontosabb keltezésre nem adnak módot.

Az eddigiek alapján a 7. század középső harmadánál pontosabban nem határozható meg az első lovas sírok felbukkanása a Duna–Tisza közén. Valószínű, hogy a Dunántúlon és a Tiszántúlon, ahol a kora avar korban a lóval való temetés általános gyakorlat volt, korábbi is volt. Az avarok körében a lóval való temetés rítusa valószínűleg ázsiai hagyomány,²⁵² ugyanakkor a Belső- és Közép-Ázsiában leggyakoribb lovas temetkezési forma – lóváz az emberváz jobb oldalán, azonos tájolásban²⁵³ és a lóváz az emberváz bal oldalán, ellentétes tájolásban²⁵⁴ – a Kárpát-medence kora avar kori lovas temetkezéseiben ismeretlen, a 7. század harmadik harmadából is csak néhány peremvidéki temetőből adatolt.²⁵⁵

Részleges állattemetkezések

A szokás háttérében vélhetően a *pars pro toto* elve húzódott meg, mellyel az avarok valahol Kelet-Európában ismerkedtek meg, ahol a hun mozgalom idején tűnt fel az alán vagy a hun sírokban.²⁵⁶ A Kárpát-medencei hun temetkezésből is adatolható a szokás: az Üllő határában (Üllő 9. lelőhely) nemrégiben feltárt két hun kori sír közül az egyik részleges lovastemetkezést tartalmazott lószerszámokkal.²⁵⁷ Ugyanakkor a részleges lovastemetkezés a Meroving környezetben és az angolszász temetkezési szokások között sem teljesen ismeretlen.²⁵⁸

Bóna István szerint a szükség vezette rá az avarokat az eltemetett felszerszámozott harci paripa és a halotti toron feláldozott ló egybekötésére, s az új rítus kialakítására.²⁵⁹ Ennek ellentmondani látszik, hogy különösen a Tisza–Körös–Maros vidéken előfordul, hogy egy sírban több, akár 8–10 részleges állat is van.

A lovak részleges eltemetése sohasem vált az avarok körében „népszerűvé”, az ismert kora avar kori lovas temetkezéseknek alig 20%-át teszi ki. A szokást elsősorban a kora avar korban gyakorolták. A temetkezési szokást Csallány Dezső a kuturgur-bolgárokhoz kötötte és az eredetét a dél-orosz sztyeppen kereste.²⁶⁰ Egyet értett ezzel Kiss Gábor²⁶¹ és H. Steuer is.²⁶² Bóna István a közép- és belső-ázsiai analógiák hiányában amellet érvelt, hogy a szokást valahol Kelet-Európában „ismerték” meg az

²⁴⁹ GARAM 1990, 257, Abb. 2–3.

²⁵⁰ BÓNA 1957, 173.

²⁵¹ H. TÓTH 1981, 32; GARAM 2000, 387.

²⁵² Az avar kori lovastemetkezések ázsiai párhuzamairól ld. BÓNA 1979, 15–22; ERDÉLYI 1982, 64–103.

²⁵³ KISS 1963: II. típus.

²⁵⁴ KISS 1963: IV. típus.

²⁵⁵ BÓNA 1979, 17.

²⁵⁶ A kérdéstről bőszéges hivatkozással BÓNA 1979, 132. j. A hun halotti áldozatokról áttekintés TOMKA 1986.

²⁵⁷ RÉGKUT 2006, 42–43, 46.

²⁵⁸ Vö. MÜLLER-WILLE 1971, 132, 180–185, Abb. 7; OEXLE 1984, 144–145; STEUER 2003, 105.

²⁵⁹ BÓNA 1979, 19.

²⁶⁰ CSALLÁNY 1934, 211–212.

²⁶¹ KISS 1996, 389.

²⁶² STEUER 2003, 4.

avarok,²⁶³ majd álláspontját a barabai sztyepről közölt leletek alapján módosította és a rítus ázsiai eredete mellett foglalt állást²⁶⁴ – noha a felhozott temetkezések időben későbbiek. Hasonlóan vélekedett Mesterházy Károly is.²⁶⁵ A 90-es években Lőrinczy Gábor és Somogyi Péter részben a csonkolt részleges állattemetkezések alapján különítette el a Körös–Tisza–Maros közének kora avar kori, kelet-európai sztyepei népességét.²⁶⁶

A kora avar kori részleges állattemetkezések többsége a Tiszántúlról került elő, de a szokás a Dunántúlról is szép számmal adathozható.²⁶⁷ Az erdélyi soros temetőkből, mint pl. Marosveresmart/Unirea-Vereşmort és Mezőbánd/Band (Ro) a részleges lovastemetkezésre utaló adatok elég bizonytalanok.²⁶⁸

A Duna–Tisza közén a kora avar korból csak szórványos adatok vannak részleges állattemetkezésekre. Részleges lovastemetkezés Tiszavárkony-Hugyinpart 46. sírban fordul elő.²⁶⁹ A már fentebb említett óbecsei 24. sír rítusa bizonytalan.²⁷⁰

Részleges juh került elő Dunavecse-Kovacsos-dűlőben az 1. fülkesírból. Az emberváz jobb oldalánál, a mellkas vonalában, a vázzal párhuzamos helyzetben egy juh koponya és a lábcsontok kerültek elő. A csontok alapján a megnyúzott állat bőrét kitérítve tették a halott mellé.²⁷¹

A részleges áldozati állatok körébe sorolhatjuk a szakirodalomban korábban lovas sírként számon tartott szeghegyi sírt, melyben a sírba utólag beásott lókoponyáról lehet szó.²⁷² Ennek analógiájára a kunpeszéri 1. sírban nyugvó, arany gúlacsüngős fülbevalóval eltemetett nő mellett megfigyelt juhkoponyát és a kishegyesi 72. sírnál, az emberkoponya felett előkerült juh állkapcsot²⁷³ is részleges állattemetkezésként, és halotti áldozatként értelmezhetjük.

A ma még csak szórványos adatokból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, azonban az tény hogy, ezek után a részleges állattemetkezések elterjedési térképén a Duna–Tisza köze már nem fehér folt.²⁷⁴

Lószerszámos temetkezések

A halotti áldozatok körébe sorolható az a jelképes tartalommal bíró szokás, amikor a temetés alkalmával vagy utána a sírba helyezték a lószerszámot, esetleg annak csak egyes elemeit anélkül, hogy a lovat egészen vagy részben is a sírba tették volna.²⁷⁵ A rítust a hazai szakirodalomban jelképes lovastemetkezésként is említik.²⁷⁶

²⁶³ BÓNA 1979, 18–21.

²⁶⁴ BÓNA 1990.

²⁶⁵ MESTERHÁZY 1987, 237.

²⁶⁶ SOMOGYI 1987; LŐRINCZY 1992.

²⁶⁷ LŐRINCZY 1992, 113–117. A kora avar részleges lótemetkezéseket a csókaai 43. sír kapcsán először Kovrig Ilona és Csalog József foglalta össze (KOVRIK–KÖREK 1960), majd Kiss Attila 16 esetet sorolt fel 6 típusba sorolva (KISS 1963, 158). Később Rosner Gyula egészítette ki az ismert adatokat a gyönki és a Szekszárd-Bogyiszlói úti előfordulásukkal (ROSNER 1976, 79–80). A lovak mellett az egyéb részleges állattemetkezéseket Lőrinczy Gábor gyűjtötte össze (LŐRINCZY 1992, 113–117). A kérdésről később LŐRINCZY 1998, 343–372.

²⁶⁸ DOBOS 2010, 384–385.

²⁶⁹ KISS 1963, 158.

²⁷⁰ ANTONIH 2012, 15–16.

²⁷¹ LANTOS 2015, 33.

²⁷² SOMOGYI 2002, 286.

²⁷³ ROEDIGER 1908, 125.

²⁷⁴ Vö. NÉMETHI–KLIMA 1992, 177.

²⁷⁵ Néhány esetben a lószerszámos temetkezésekben a ló fog- vagy csont-attribútuma is jelen volt, s ezek kétségtelenné teszik, hogy a szokás jelképes tartalmat hordozott. A pitvarosi 125. sírban a lószerszámosok közül lófog került elő (BENDE 2000, 243–244, 254), a Szarvas-Grexa-téglagyári 420. sírban lópata és *astragalus* volt (JUHÁSZ 2004, 62).

²⁷⁶ KÜRTI 1990, 80, 82; MADARAS 2004, 431.

A Duna–Tisza közéről eddig 6, az avar kor első felére tehető lószerszámos temetkezést ismert (10. táblázat), melyek területi szóródása a ló- és lovassírokhoz hasonló, vagyis a Duna és a Tisza mellett, keskeny sávban helyezkednek el (11. kép). Közülük a kishegyesi 70.,²⁷⁷ a szeghegyi, valamint a péterrévei 28. sírok²⁷⁸ területileg egy zárt csoportot alkotnak. Már a részleges állattemetkezéseknél említettük, hogy a szeghegyi sír esetében Somogyi Péter újabb vizsgálatai más megközelítésbe helyezték e temetkezést. Nemcsak a sírból említett lókoponyát értelmezte lovassír helyett utólag a sírba beásott állatáldozatként, hanem az állatkoponya közelében, egy csomóban talált tárgyakat (vasakasztó, üst, vaspántos favödör, fokos, kés, sarlótöredék, lándzsacsúcs formájú vastárgy) is halotti áldozatnak interpretálta. Ebben az értelemben tehát ez a sír lószerszámos temetkezésnek is tartható.

Ez a sír egyúttal figyelmeztet arra is, hogy a lószerszámos temetkezések is tartalmazó, régebben előkerült leletegyüttesek esetében a lószerszám pusztá megléte nem minden esetben jelez feltétlenül lovassírt, s ezért nem zárható ki, hogy a ma már sajnos ellenőrizhetetlen, régi lelőhelyeink egy részében ilyen lószerszámos temetkezéseket feltételezzünk.

A lószerszámos temetkezések körébe tartozik a Tass 38-as km-kőnél előkerült férfi sír is.²⁷⁹ A sort két újabb adattal egészíthetjük ki. Az egyik a László Gyula által Felgyő, Ürmös-tanyánál feltárt avar temető 197. férfi sírja,²⁸⁰ melyben a halott bal combcsontja és térde mellett lószerszámhoz tartozó vas szíjelosztó karikák feküdtek. Valószínűleg a nyerges lábszárakra helyezték, amelyre a szíjvezető karika utal. A karikákra szerelt, trapéz alakú szíjrögzőtő fülek analógiája a Kölked-Feketekapu B 541. sír leletei között fordul elő.²⁸¹

A másik a már többször említett Dunavecse-Kovacsos-dűlő 1. sír. A sírban a férfiváz mellkasára hosszúfűlű kengyelpárt fektettek, a bal kézfejnél kiskarikás csikózábla feküdt, s egy vékony, faragott csontlemezekkel díszített nyereg volt a halott bal lábfejére téve. A préselt félgömbös lószerszámdíszekből csak a bronz szegecsek maradtak meg. A lószerszám része volt ezeken kívül egy hevedercsat és egy szíjelosztó karika.²⁸²

E temetési gyakorlat avarok körében való előfordulására Kürti Béla hívta fel a kutatás figyelmét a gerlai kora avar sírok kapcsán.²⁸³ Legnagyobb számban a Körös–Tisza–Maros közéről, kisebb szám-

11. kép. Az avar kor első feléből származó lószerszámos temetkezések lelőhelyeinek elhelyezkedése

Fig. 11. Location of the archaeological sites containing graves with horse-harness from the first half of the Avar age

²⁷⁷ GUBITZA 1907, 357–358.

²⁷⁸ BUGARSKI 2009, 39, Fig. 20, T. VI–VII.

²⁷⁹ BALOGH 2002, 310–311, 18. kép 4–5, 19. kép.

²⁸⁰ BALOGH 2010, 216, 79–82. kép.

²⁸¹ KISS 2001, Taf. 89–91.

²⁸² LANTOS 2015, 33, 35.

²⁸³ KÜRTI 1990, 80–81.

ban a Felső-Tisza-vidékről és a Dunántúlról adatolt.²⁸⁴ Nagy számban fordul elő a Közép-Tisza-vidéken található Rákóczi-falva-Bagi-földek 8/A lelőhelyen is.²⁸⁵

Bende Livia a lószerszámos temetkezési szokás gyakorlatának feltűnését – a Körös–Tisza–Maros közti koncentrált előfordulása alapján – a 7. század közepe tájára vagy ezt követő időre tette.²⁸⁶ A tassi sír kapcsán már felvettem, hogy esetleg a Duna–Tisza közén e szokás feltűnése korábbra, a 7. század középső harmadának inkább az elejére vagy közepére tehető. A szeghegyi – Heraclius és Heraclius Constantinus 616–625 között vert solidusával keltezett – sír új elemzése, illetve a felgyői 197. és az újonnan feltárt dunavecsei sír –, melyben préselt ezüst, kettőspajzs alakú övveretes öv, csuklózsinór-tartós markolatú vaskard, és a csengele-jóharti bizánci korszó párja volt – feltevésemet igazolja.²⁸⁷ Ezt támogatják a Kölked-Feketekapu A 21. és 39. sírok is, melyek szintén e szokáskörbe tartoznak.

Bóna István a lóban való viszonylagos szegénységgel magyarázta a szokás feltűnését az avarok között.²⁸⁸ Ezzel biztosan nem magyarázható a szokás ázsiai megjelenése, mert pl. a kudyrgői lószerszámos sírok mellett előkerültek a valószínűleg hozzájuk tartozó, ellentétesen fektetett, külön gödörbe eltemetett, felszerszámozott lovak is.²⁸⁹ Ezen kívül lószerszámos temetkezés a 6–7. századból Ázsiából, az Altaj-vidéken kívül csak Tuvában, a Sagly-Bazs-i 27. kurgánban fordul elő.²⁹⁰ E szórványos feltűnés alapján nem látszik valószínűnek a szokás ázsiai eredete.

Az avarok körében e rítus eredete tekintetében érdemes számításba venni egy másik lehetőséget. A Kárpát-medencében szórványosan adatolt a szokás a Tiszántúlon gepida²⁹¹ és a Dunántúlon langobard temetkezésekből is.²⁹²

Közismert a kölkedi temető germán kapcsolata. A kishomoki temetőben feltárt 106 sírből 15 kora avar, 91 gepida. A gepida temetkezések közül csak a 7. sírban voltak lószerszámosok (zabla, kengyel, kantárveret, kerek, vas lószerszámosveretek), s ezen kívül a 37. női sírből került elő olyan tárgy – egy végein karikákkal ellátott vasrúd –, mely talán szintén lószerszámos része volt, egy feszítőzabla egyik rúdja lehetett.²⁹³

A 7. sír egyike a temető legfiatalabb gepida síregyütteseinek. Nagy Margit a piramis alakú, poncolt, aranyozott bronz kantárveret alapján – mely típus főként a frank-alemann szállásterületre jellemző, s a típus legkorábbi előfordulása 570 körülre tehető²⁹⁴ – az eltemetés idejét a 6. század utolsó harmadára tette.²⁹⁵ A sír egyéb leletei (láncza és veretes pajzs) a pannoniai langobardokkal fennálló kapcsolatra utalnak. A temető gepida és avar temetkezéseinek vizsgálata nyomán Nagy Margit felvetette, hogy a kishomoki gepida közösség túlélte az avar foglalást és a 7. század közepéig használták a temetkezési helyet.²⁹⁶

Nem lehet véletlen, hogy a lószerszámos temetkezések legkorábbi előfordulása két olyan temetőből származik, amelyben az avar–germán kapcsolatok megbízhatóan nyomon követhetők. Ez alapján

²⁸⁴ BENEDE 2000, 253–254, 18. kép.

²⁸⁵ MÁCSAI 2012.

²⁸⁶ BENEDE 2000, 254.

²⁸⁷ A témáról részletesen ld. BALOGH 2009, 18–21.

²⁸⁸ BÓNA 1989, 19.

²⁸⁹ Kudyrgye 1. és 3. sír (GAVRILOVA 1965, 22, Tab. 7A, Tab. 9A).

²⁹⁰ GRACS 1968, 105–111, Tab. 49–50.

²⁹¹ Hódmezővásárhely-Kishomok 7. (BÓNA–NAGY 2002, 43–44, Taf. 9) és Szolnok-Szanda 135. sír (BÓNA 2002, 219, Abb. 89).

²⁹² Szentendre-Pannoniatelep 34. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 110–111, Abb. 76. 34, Taf. 44); Gyöngy-Vásártér utca 6. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 30, Abb. 9, Taf. 3); Pilisvörösvár-Maria Pensee 46. sír (NAGY 2004, 155), illetve a Kölked-Feketekapu A temető 21. és 39. sírjai (KISS 1996, 25–26, 29, Taf. 21–22, Taf. 26, Taf. 110. 1–9, Taf. 111. 8).

²⁹³ BÓNA–NAGY 2002, Taf. 12; NAGY 2004, 155.

²⁹⁴ NAWROTH 2001, 85–88.

²⁹⁵ NAGY 2004, 156.

²⁹⁶ NAGY 2004, 175.

elképzeltető, hogy a lószerszámos temetkezés szokása az avarok körében a germán kulturális kapcsolatok körébe tartozik.

6.1.7.2. Külön gödörbe ástott áldozatok

A külön gödörbe elhelyezett áldozatok klasszikus példái a tajnyikok és – a lovastemetkezéseknél már említett érvek alapján áldozati állatként (is) értelmezhető – lósírok. Egyes lósírok párosíthatók a közeliükben lévő sírokkal (lovassírparók), azaz tulajdonképpen olyan lovassírokként értelmezhetők, ahol az ember és a ló számára külön gödröt ástak.²⁹⁷ Ezekon kívül vannak valóban önálló lósírok is.

Lósírok

4 lelőhelyről 12 kora avar kori, önálló ló sír került eddig elő a Duna–Tisza közéről (9. táblázat), amelyek területi elhelyezkedése az avar kor első felének lovastemetkezéseihez hasonló (12. kép).

A csepel-hárosi temető eddig ismert 101 sírja mellett, a sziget északnyugati részén 1999-ben Endrődi Anna és Horváth M. Attila egy gázvezeték nyomvonalában további 2 avar gödröt és 64 sírt tárt fel, melyek között három ló sír volt.²⁹⁸ Ezekben – akárcsak az óverbászi ló sírban²⁹⁹ – rozettás és háromkaréjos, rojtos végű lószerszámveretek és lándzsák voltak. Az óbecsei 28. sírban réselt félgömb alakú veretek és háromkaréjos, rojtos végű szíjelosztó került elő,³⁰⁰ míg a másik két ló sírban (13/az és 34. sír) melléklet nem volt.

A ló sírok és a lovastemetkezések a hasonló lószerszámveretek alapján egy kronológiai horizontba sorolandók. A tiszavárkony-hugyinparti két ló sírről közelebbi információ nem áll rendelkezésünkre. Ugyancsak nehezen tudjuk keltezni a csengele-feketehalmi temető sírjaitól messzebb előkerült, három ló sírt (93–95. sír),³⁰¹ azonban a 93. sír korai típusú, nagy germán lándzsája a sírok kora avar kori keltezése mellett szól.

A Duna–Tisza köze kevés ló sírjából egyelőre nincs elég adat ahhoz, hogy eldönthessük, hogy lovas sírpárról vagy önálló ló sírről van-e szó.

A kora avar kori önálló ló sírok³⁰² többsége a Dunántúlon került elő (Pókaszepetk, Budakalász-Dunapart, Linz-Zizlau [A]), főként azonban a Dél-Dunántúltra (Gyöngy-Vásártér, Kölked-Feketekapu A, Szekszárd-Bogyiszlói út) jellemzők. A Tiszántúlon egyelőre még a Duna–Tisza közénél is kevésbé adatolt, egyedül a Szőreg-Tégláégető 116. sír bizonytalan, összedobált lócsontjait³⁰³ és a Kiszombor-Tanyahalom dűlő 7. és 38. sírjait³⁰⁴ sorolhatjuk ide.³⁰⁵

Az önálló ló sírok bár Belső-Ázsiában, Tuvában³⁰⁶ és az Altaj-vidéken³⁰⁷ is előfordulnak, de a Kárpát-medencében a kora avar kori lelőhelyeik területi elhelyezkedése, e temetők meghatározó germán

²⁹⁷ MAKOLDI 2008, 115, 133–136.

²⁹⁸ ENDRÓDI–HORVÁTH 2002, 35–37.

²⁹⁹ НАД 1971, Tab. 40–41.

³⁰⁰ ANTONIH 2012, T. XI.

³⁰¹ TÖRÖK 1995, Pl. 5–6.

³⁰² KISS 1963: VII. típus; MAKOLDI 2008: I. típus.

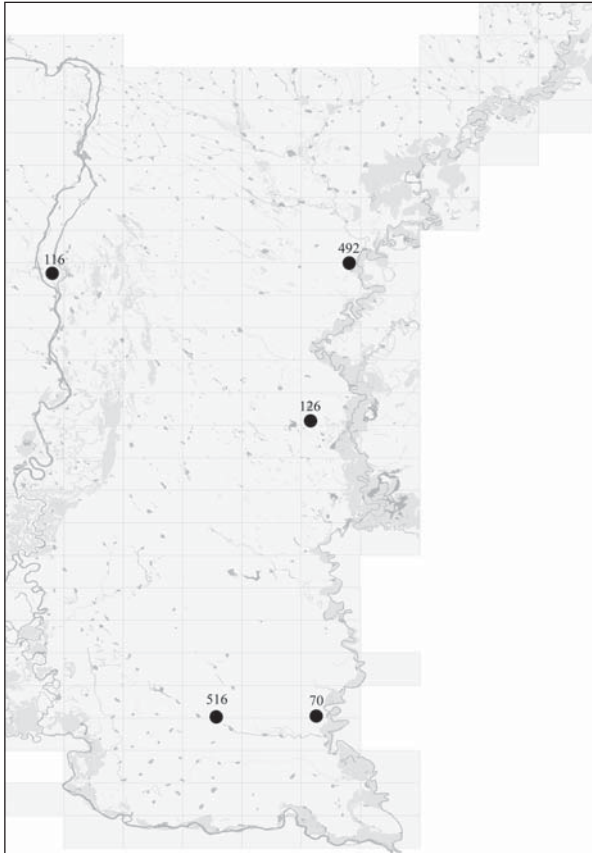
³⁰³ NÉMETHI–KLIMA 1992, 225.

³⁰⁴ LANGÓ–TÜRK 2004, 210, 59. j.

³⁰⁵ Kiss Attila a kora avar ló sírok között említi a Kiszombor E 1. sírját és a Tiszasziget-Vedresháza 62. sírt, mindkettőnél a MNM adattárában lévő anyagra hivatkozva (KISS 1963, 154–155). Az utóbbi sír késő avar kori, az előbbi honfoglaló. A Móra Ferenc által feltárt 49 sír között egyetlen ló sír sincs!

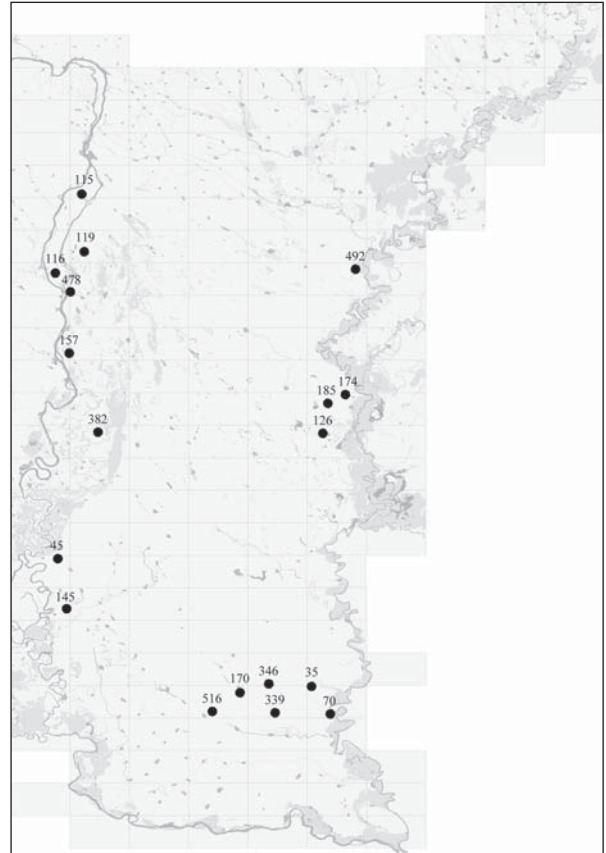
³⁰⁶ Pl. Mongun-Tajga, Kokel (GRACS 1968).

³⁰⁷ Pl. Kudyrge, Kuraj (GAVRILOVA 1965; VAJNSTEIN–DJAKONOVA 1966).

12. kép. Az avar kor első feléből származó lósírok lelőhelyeinek elhelyezkedése

Fig. 12. Location of the archaeological sites containing horse-graves from the first half of the Avar age

13. kép. Az avar kor első feléből származó ló-, lovas- és lószerszámos temetkezések

Fig. 13. Horse-graves, graves with horse and horse-harness from the first half of the Avar age

kapcsolatrendszere, a langobard,³⁰⁸ valamint a gepida³⁰⁹ környezetben való korábbi előfordulásuk, illetve az, hogy a szokás mind az angolszász, mind a Meroving kultúrkörben ismert, azt valószínűsíti, hogy az avarok itt helyben ismerték meg e temetkezési szokást. S az széles körben nem terjedt el közöttük. A dunántúli eseteknél valószínű, hogy avar kori nem-avar etnikum gyakorolta e rítust. A tiszántúli két példa is olyan lelőhelyekről származik, melyeknek egyértelmű germán kapcsolatai vannak: a Szőreg A egy gepida soros temető, amelyben a néhány kora avar sír arra utal, hogy a temető használata belenyúlik az avar korba is,³¹⁰ s a Kiszombor-Tanyahalom dűlői avar temetőben is került elő gepida sír.³¹¹ S tulajdonképpen az erős germán kapcsolat igaz a hárosi temetőre is.

Ha az avar kor első felének ló-, lovas- és lószerszámos temetkezését egy térképen ábrázoljuk (13. kép), az a kép tárul elénk, hogy egyrészt a lelőhelyek közvetlenül a Duna mellett sorjáznak, másrészt viszont a Közép-Tisza-vidéken és a Tisza–Bács-ér szegletében a lelőhelyek zárt tömböt alkotnak.

³⁰⁸ Pl. Kajdacs-Homokbánya 8. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 34); Szentendre-Pannoniatelep (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 80).

³⁰⁹ Pl. Baráthely/Bratei 3 (Ro) 21 ló sír (BÁRZU 2010); Marosnagyak/Noșlac (Ro) 5 ló sír (RUSU 1962, 270; RUSU 1962, 36); Mezőceked/Valea Largă (Ro) 3 sír (HICA 1974, 519) stb.

³¹⁰ Vö. NAGY 2005.

³¹¹ Vö. LANGÓ–TÜRK 2004.

Rejtekhelyek (tajnyikok)

A halotti áldozatok leggyakoribb formái a rejtekhelyek (tajnyikok), amelyek összetétele hasonló (14. kép) általában kerek talpú, hosszú- vagy hurkos fülű kengyelek, vaszabla, lándzsa, esetleg lószerszámdíszek alkotják ezeket a leletegyütteseket. Csak néhány esetében ismerjük az előkerülés körülményeit: kis gödörből, sekély mélységből kerültek elő. Részben ezzel magyarázható, hogy gyakran deformálódott vastárgyakról van szó. A bácsújfalusi leletekből az egyes tárgyakon lévő égésnyomok alapján Csallány Dezső egy máglyaleletet rekonstruált, a csengelei tajnyikból „hiányzó” lószerszámveretek esetében pedig azt feltételezte, hogy azok a máglyán megsemmisültek és csak az ellenállóbb vastárgyak kerülhettek a földbe.³¹² Csallány nyomán több hazai kutató valamennyi lószerszám–kopja együttest automatikusan a máglyaleletek közé sorolta.³¹³ A bácsújfalusi leletről jóval később Garam Éva bizonyította, hogy nem máglyaleletről van szó, hanem inkább egy halotti áldozatról, s hogy a száznál több tárgyból álló leletegyüttes semmiképpen nem lehetett az alig 12 cm átmérőjű, apró bronz bográcsban.³¹⁴ A keleti analógiák alapján végül Tomka Péter meggyőzően érvelt amellett, hogy az avar leletanyagban „máglyaleletként” számon tartott kengyel–zabla–lándzsa leletkombinációk is mind inkább áldozati leletek.³¹⁵

A többségében feltűnően jó megtartású vastárgyak egy részénél valóban megfigyeltek égésnyomokat, mint pl. Bajna,³¹⁶ Dévényújfalú/Devinská Nová Ves (Sl),³¹⁷ vagy Esztergom-Nagyhegy³¹⁸ esetében. Ugyanakkor néhány leletnél a természettudományos vizsgálatok kimutatták, hogy nem égtek meg és a rajtuk látható deformációk valószínűleg mechanikus eredetűek.³¹⁹

Kovrig Ilona úgy vélte, hogy a vastárgyak kiváló minősége a vasmegmunkálás magas színvonalával hozható összefüggésbe és e tárgyak lehetséges származási helyének Dél-Szibériát, Észak-Mongóliát és az Altajt jelölte meg,³²⁰ azonban nem az onnan származó vastárgyak minősége, hanem tipológiai

³¹² CSALLÁNY 1953, 135.

³¹³ KOVRIG 1955, 30; BÓNA 1971, 240; BÓNA 1988, 444; NÉMETHI–KLIMA 1992, 176–177.

³¹⁴ GARAM 1982, 26.

³¹⁵ TOMKA 2008, 250–252.

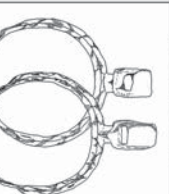

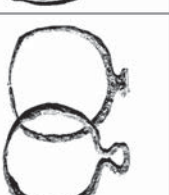

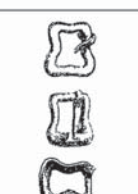

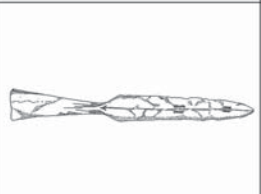

³¹⁶ KOVRIG 1955, 36.

³¹⁷ EISNER 1952, 399.

³¹⁸ HAMPEL 1900, 112–113.

³¹⁹ Az MTA Geokémiai Kutatóintézete és a Móra Ferenc Múzeum közös kutatásba kezdett 2007-ben, amelynek célja az avar kori, kiemelkedően jó megtartású vastárgyak és a tajnyikok vizsgálata volt. Természettudományos módszerekkel a tárgyak nyersanyagát, anyagösszetételét, készítés technikáját, az esetleges adalékanyagokat, szennyezőket vizsgáltuk. A kézirat lezárásáig az imrehegyi, a csengele-jójárta és a gyulavári tajnyik vastárgyait, valamint kontrollanyagként az Orosháza-Aradi úti leletegyüttes vaskengyel töredékét és a szeged-öthalmi leletek közül az ezüstberakásos kengyelpárt, valamint a csikózablát mértük. A scanning-elektromikroszkópos (SEM) vizsgálattal a szemcseközi jellemzők vizsgálata történt meg, amely során a mintákról egyértelműen kiderült, hogy azokat nem érte másodlagos „hősokk”, vagyis egyik sem máglyalelet! Vö. Csengele-Jójárta (CSALLÁNY 1953, 135); Orosháza-Aradi út (BÓNA 1965, 122). Az imrehegyi kengyelek és a lándzsa deformációja mechanikus eredetű. Azonban a vastárgyak jó megtartása további vizsgálatokat igényel. A következő feladat ezeknek, valamint a hasonló összetételű leletegyütteseknek az energia- (EDS) és a hullámhossz-diszperzív (WDS) spektrumaiból az elemösszetétel meghatározása lesz, mivel felvetődött, hogy esetleg e tárgyak jó megtartása ötvöző anyag felhasználásával, vagy pedig viszonylag jó minőségű vastárgyak újrahasznosításával magyarázható. A geokémiai vizsgálatokat Tóth Mária (MTA Geokémiai Kutatóintézet, Budapest) végezte.

³²⁰ KOVRIG 1955, 40.

14. kép. A Duna–Tisza közti tájnyíkok lelettipusai

Fig. 14. Artefact types of sacrificial pits from the Danube–Tisza interfluvie

rokonságuk révén. Bálint Csanád is e magas színvonalú kézművességre gondolt,³²¹ s az öntés lehetőségére is utalt.³²²

Mivel a lószerszám és lándzsa együttesek többsége, különösen pedig a jó megtartású vastárgyak véletlenszerűen kerültek elő, ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy gyakorlatilag minden, a témával foglalkozó kutató más és más leletegyüttest sorolt a tajnyikok körébe. Tomka Péter a hun halotti áldozatok kapcsán tekintette át az avar kori párhuzamokat.³²³ Az égésnyomokat mutató leleteken kívül feltételezte, hogy a lószerszám–kopja együttesek is ide vonhatók: 13 lelőhelyet sorolt e körbe, ebből 6 lelőhely esik a Duna–Tisza közé. Később Klima László sorolta fel a Kárpát-medence lovas temetkezéseit, s köztük a tajnyikokat is Némethi Mária anyaggyűjtése alapján.³²⁴ A máglyaletek közé 36 lelőhelyet sorolt, melyek közül 13 Duna–Tisza közti. A nagy esetszám abból adódott, hogy Kovrig Ilona³²⁵ és Csallány Dezső³²⁶ anyaggyűjtése nyomán minden, bizonytalan eredetű lószerszám–fegyver együttest, és az önállóan előkerült lószerszámokat is mind ezek közé tette. Legutóbb pedig Liska András foglalkozott a témával a Gyulavári 15. sz. lelőhelyen előkerült tajnyik ismertetése kapcsán.³²⁷ Szigorú szűrőn keresztül válogatta ki az általa e körbe sorolt, mindössze 8 lelőhelyet, amelyből 5 esik a Duna–Tisza közé. Minden bizonytalan adatot figyelmen kívül hagyott.³²⁸

Áttekintve a Duna–Tisza közéről szóba jöhető leletegyüttesek eredeti közléseit, úgy vélem, hogy a Duna–Tisza közén 8 leletegyüttest lehet tajnyiknak tartani (*II. táblázat*). Csengelén az előkerülés körülményei viszonylag egyértelműek voltak, Csengődön (*16. kép*), Imrehegyen (*17. kép*) és Bácsszentivánon ásatással megkutatták a leletek előkerülésének helyét, azonban egyebet nem találtak.³²⁹ A káposztásmegyeri leletek esetében találója egyértelműen állította, hogy a leletekkel sem emberi, sem állati csontok nem voltak.³³⁰ Legfeljebb a sztapári lelet besorolása lehet kétséges, de csak Radojević kötötte az előkerült tárgyakat lovassírhoz.³³¹ Ugyanakkor a leleteket találó munkások elmondása szerint a kengyelpáron, a zablán és a lándzsán kívül egyéb nem került elő.

A Duna–Tisza közéről ismert további lószerszám–fegyver (lándzsa) együttesek előkerülésének körülményei bizonytalanok, s származhatnak lovas-, lószerszámos temetkezésből, lósírból, de természetesen egyértelműen nem zárhatjuk ki azt sem, hogy áldozati gödörhöz tartoztak.

³²¹ BÁLINT 1995 261. Idézett példája hibás: A Mokraja Balka-i 39. katakombában Focas 602–610 között készült solidusával keltezett, rossz megtartású vastárgyait és velük szemben, a sírból származó jó állapotú vaskardot említette, s ez alapján érvelt amellett, hogy a vastárgyak különböző megtartása biztosan nem hozható összefüggésbe a temetkezési szokással (BÁLINT 1995, 261). Az említett katakombában két edényen, egy bronz fibulán és egy ugyancsak bronz lancettán kívül egyéb lelet nem volt (AFANASZJEV–RUNICS 2001, 112, ris. 57. 1–6). Kard a 113., 118. és a 123. katakombákból került elő (AFANASZJEV–RUNICS 2001, ris. 126, ris. 136, ris. 151), azonban ezek mellett nem került elő megtartás szempontjából összevethető vastárgy.

³²² BÁLINT 1993, 196. Az eddigi anyagvizsgálatok az öntés lehetőségét kizárták.

³²³ TOMKA 1986.

³²⁴ NÉMETHI–KLIMA 1992.

³²⁵ KOVRIG 1955.

³²⁶ CSALLÁNY 1963.

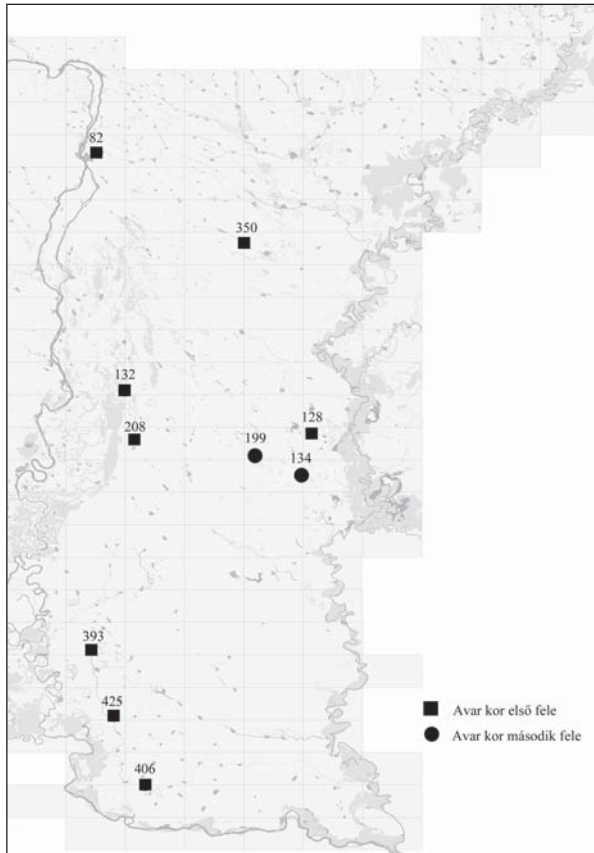
³²⁷ LISKA 1995.

³²⁸ Rákóczi-falva-Bagi-föld 8/A lelőhelyen ásatás előtti fémkereső-műszeres vizsgálata során szintén a halotti áldozatok körébe sorolható, jellegében a bácsújfalusi lelethez hasonló leletegyüttes került elő (KOVÁCS ET AL. 2008, 260). Vezérlelete egy préselt, emberalakot formázó aranyveret (RÁCZ 2012, 409, 1. kép 3, 2. kép 3), melynek legjobb párhuzama a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, öntött ezüst ember alakú verete (KISS 1984, 198, 20. kép). Az emberalak újabb analóg, sajnos szórvány darabja 2008-ban Paks-Gyapa 15. lelőhelyen (RÁCZ 2012, 409–410, 1. kép 2, 2. kép 2), illetve Mezőfalván került elő a legújabb példány. Hasonló ember alakú kistárgyak ezeken kívül Szegvár-Oromdűlő és Makó-Mikócsa halom kora avar kori temetőben is előkerültek (RÁCZ 2012, 414).

³²⁹ BALOGH 2002, 303–306; ROEDIGER 1904, 261.

³³⁰ KOVRIG 1955, 37.

³³¹ RADOJEVIĆ 1990, 131.

15. kép. A tajnyikok területi elhelyezkedése

Fig. 15. Geographical location of the sacrificial pits

562 között vert I. Iustinianus solidusát tartalmazó kunágotai sírt, illetve a velük kapcsolatba hozható leleteket használták fel. Ma már elfogadott a kunágotai lelet későbbre, a 6/7. század fordulójára, a 7. század elejére való keltezése.³³⁸ A szentendrei sírok esetében a II. Iustinus érem előkerülésének bizonytalansága, valamint a 3. sírból származó, Focas 609–610 között vert solidusa valószínűbbé teszi a temetkezések 7. század elejére való keltezését. Már ez alapján is szükséges, hogy alaposabban megvizsgáljuk a tajnyikok kronológiai helyét, hiszen ezek fényében a 6. század végére való keltezésük egyáltalán nem kizárólagos.

A csengelei sírt és ennél fogva a valószínűleg hozzá tartozó tajnyikot Csallány Dezső – elsősorban a karikás markolatú, hármassívű füllel ellátott, kétélű kard párhuzamai alapján – 620–640 közé keltezte.³³⁹ A bácsújfalusi leletet is – különösebb indoklás nélkül – 640-ig datálta Csallány.³⁴⁰

A tajnyikok elhelyezkedésének súlypontja egyértelműen a Dunántúl északi–északkeleti részére esik, a Duna–Tisza közén a Duna mentén egy viszonylag keskeny sávban helyezkednek el (15. kép).³³² A Tiszántúlon a korai településterület peremén fordulnak elő (Kótaj, Orosháza, Gyulavári); ahonnan hiányoznak (Köröstől délre), az éppen a legjobban kutatott területek közé tartozik.³³³

Kovrig Ilona részben a tajnyik, részben pedig a lószerszám–kopja együttesek elterjedése alapján a Kárpát-medence avar megszállásának egy lehetséges útját vázolta fel: véleménye szerint a Dél-Alföldről Dunaszekescsön át a Dunántúlt és a Tisza mentét szállták volna meg először.³³⁴ Ezzel szemben Csallány Dezső e leletkör középső-ázsiai kapcsolataira hívta fel a figyelmet, és a leletegyütteseket a kuturgurokhoz kötötte.³³⁵

A „máglyaleleteket” a rítus alapján a honfoglaló nemzedék hagyatékának határozták meg³³⁶ és a hamvasztás szokását belső-ázsiai eredetű szokásnak tartották.³³⁷ A tajnyikok nagyon korai keltezéséhez a szentendrei 1. sírt – ebben volt a hosszúfülű kengyelpár és a rácsmintás gyűrűvel ellátott lándzsa, de nem egyértelmű, hogy ebben vagy a 2. sírban volt-e II. Iustinus 567–578 között Konstantinápolyban vert tremissise –, és az 542–

³³² Vö. NÉMETHI–KLIMA 1991, 1. kép.

³³³ LŐRINCZY 1998, 353–354.

³³⁴ KOVRIG 1955, 39.

³³⁵ CSALLÁNY 1953, 135.

³³⁶ KOVRIG 1955, 36; BÓNA 1986, 165.

³³⁷ KOVRIG 1963, 181; BÓNA 1965, 122; ERDÉLYI 1982, 44.

³³⁸ KISS 1991, 67–84.

³³⁹ CSALLÁNY 1939, 147.

³⁴⁰ CSALLÁNY 1939, 140.

16. kép. A csengődi áldozati leletegyüttes
 Fig. 16. Sacrificial assemblages from Csengőd

A csengelei sír antropológiai anyagából a Poznan Radiocarbon Laboratoryban végeztek radiokarbon mérést. Az individuálisan kalibrált³⁴¹ radiokarbon adat alapján a sír eltemetésére – az egyszigmás értéket véve alapul – 595AD (68.2%) után 650AD (68.2%) előtt kerülhetett sor, vagyis a radiokarbon keltezés alapján nagyjából elfogadható e sír esetében a fenti keltezés.

Bálint Csanád is felvetette, hogy a hosszúfülű kengyelek, levél alakú lándzsahegyek és rojtos lószerszámveretek nem szükségszerűen keltezhetők csak a 6. századra, hanem egy részük a 7. század első felére is tehető.³⁴² Ugyanezt támasztja alá a hajdúdorogi 1. sír, amelyet Heraclius 610–613 között vert, felforrasztott füffel ellátott, csüngőként használt solidusa keltez a 7. század második negyedére.³⁴³

Nemrégiben Liska András az Ural nyugati lábánál jellemző, ún. Karajakupovszki-kultúra hasonló összetételű áldozati leleteinek 7. századra való keltezése³⁴⁴ alapján ugyancsak egyes Kárpát-medencei tajnyikok későbbi keltezésének lehetőségére utalt.³⁴⁵

A tajnyikok vezérleletei a hosszú- és hurkos fülű, kerek, bordás talpú kengyelek, a csikózáblák, a félgömb és a rozetta alakú, préselt lószerszámveretek, a háromkaréjos- vagy téglalap alakú, rojtmintás lószerszámdíszek, a rövid kopják és a széles, bordával ellátott lándzsák.³⁴⁶ Ezek közül a zabla (1–5 db) és a kengyel (2–4 db) az, amely mindegyikben megvan.

A zablák többsége aszimmetrikus, végkarikás csikózabla, amelyek között négy leletben (Bácsújfalú, Csengele-Jóárt, Imrehegy, Mikebuda) duplakarikás zablák³⁴⁷ vannak. Ezeknek a zabláknak a közös jellemzője, hogy mindkét száruk végén két-két karika van egy síkban. A többségnél egy nagyobb és egy vele érintkező, zárt, kisebb karikát alakítottak ki, illetve a mikebudai lelet esetében a zablavégén egy 8-as alakú karika került kialakításra.

³⁴¹ A Duna–Tisza köze leggazdagabb temetkezései közül 9 sírből került sor radiokarbon mérésre. Az individuálisan kalibrált adatokat – melyek minden esetben egyszigmás értékek, a nyers adatok pedig OxCal v3.9 (RAMSEY 2003) szoftverrel kerültek kalibrálásra – ebben a munkában felhasználjuk, hivatkozunk, de a nyers adatokat és a görbéket, a Bayes analízis után levont következtetések és régészeti elemzés általi keltezés tanúságait a későbbiekben jelentjük meg. A kalibrálást Gulyás Sándor (SzTE Geológiai és Őslénytani Tanszék) végezte, melyért fogadjuk köszönetemet.

³⁴² BÁLINT 1995, 257.

³⁴³ GARAM 1992, 142–143; SOMOGYI 1997, 43–44.

³⁴⁴ MAZSITOV 1981; TOMKA 1986, 41.

³⁴⁵ LISKA 1995, 8. j.

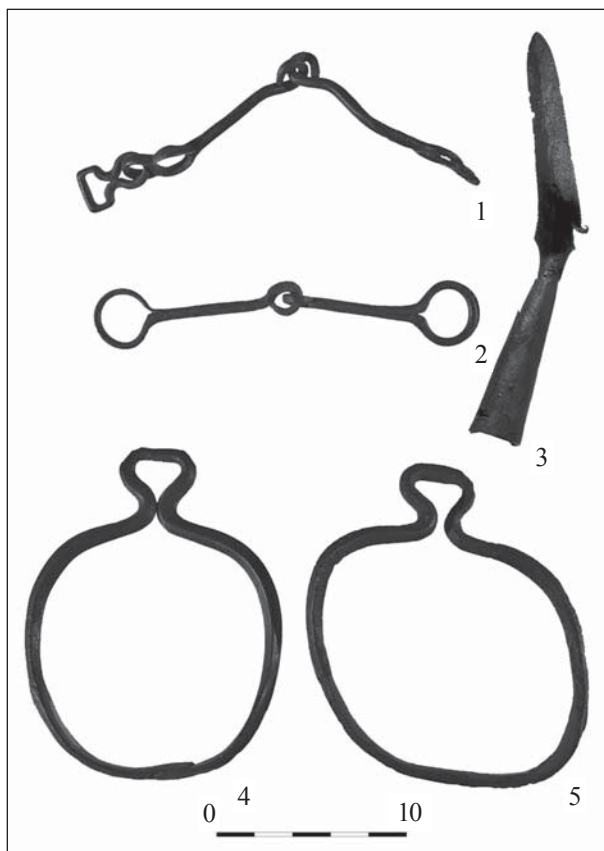
³⁴⁶ A bácsújfalusi leletben lévő ezüst lemezből készített, bordás peremű, tölcséres, illetve ovális alakú tárgyakat Csallány Dezső ezüsthüvelyként és szegélypántként írta le és szügyelődísznek gondolta (CSALLÁNY 1953, 133, 33. tábla 18–19). E tárgytöredékeket az analógiák alapján Szentpéteri József egy csótár részeként rekonstruálta (SZENTPÉTERI 1993, 1. kép). A csótárok használatának kezdetét a 8. század első harmadára teszik és használatuk felöleli az egész késő avar kort, illetve belenyúlik a 9. századba (BENDE 1998, 204). Ha igaza van a rekonstrukcióval kapcsolatosan Szentpéterinek, akkor felül kell vizsgálni a Kárpát-medencei csótáros síregyüttesek időrendi helyzetét.

³⁴⁷ Az imrehegyi leletegyüttes leírásában az egyik zablára a duplakarikás elnevezést használtam (BALOGH 2002, 298, 305–306), amelyet a szegvár-oromdűlői 81. sír ismertetése kapcsán a szerzők kifogásoltak, és helyette a kétgyűrűs elnevezést javallották (LŐRINCZY–STRAUB 2005, 22. j.). Visszatekintve és elismerve, hogy valóban nem egyértelmű az általam használt elnevezés, ugyanakkor az általuk javasolt sem; tekintve, hogy nem mindig két (zárt) gyűrűről, van szó, hanem több esetben – mint pl. az általuk feldolgozott szegvári sírnál is – a zablászár végén a szárat 8-as alakra kovácsolják (LŐRINCZY–STRAUB 2005, 2. kép 1). Az e típusba sorolható kengyelek másik részénél a zablászár végén lévő, egy síkba eső két karikát úgy alakították ki, hogy a nagyobb karika a zablászárból lett kikovácsolva, s ehhez külön kovácsolták hozzá a kisebb karikát. Konvención alapuló zabla-nevezéktan hiányában a két karikából kiindulva használtam a duplakarikás elnevezést, s mivel a két különböző méretű karika és a két, aszimmetrikus részre tagolt, 8-as alakú zablavég funkcióját tekintve azonos – ugyanis a zablászár felé eső, nagyobb karika illetve karikarész az oldalpálca helye – ezért egy típusba sorolásuk és közös megnevezésük indokolt. Mindezek alapján a zablátípusra továbbra is megfelelőbbnek tartom az általam használt kifejezést.

Ezek esetében a zablaszár felé eső karikába egykor valószínűleg szerves anyagból (fa, szaru) készített, kivételes esetekben fémveretekkel díszített oldalpálca volt. Ez utóbbira példaként a bácsújfalusi leletben lévők említhetők.³⁴⁸

A duplakarikás zablá a felsorolt példákon kívül a Duna–Tisza között csak a szeged-öthalmi leletben fordul elő. A zablátípus fő elterjedési területe a kora avar korban a Kelet-Dunántúl volt, több sírból ismert Cikórol³⁴⁹ és Pókasze-petről³⁵⁰ is. Ugyanerre a területre jellemzőek a kúpos formájú és díszített oldalpálcás zablák is.³⁵¹ A tiszántúli kora avar kori anyagban ez a zablátípus – hasonlóan az oldalpálcás zablához – ritka: a Békéscsaba belterületén, a szarvasi és a csorvási útelágazásnál előkerült lovassír jó megtartású zablája,³⁵² a Hódmezővásárhely-Szárász-dűlő 2. sír,³⁵³ a Hajdúdorog-Városkert u. 1. sír,³⁵⁴ valamint a magyarcsanak-bökényi, korai szórványleletek között fellelhető darab sorolható ebbe a körbe. Az avar kor második felében mind a Dunántúlon,³⁵⁵ mind a Tiszántúlon³⁵⁶ igen ritka típus a fa vagy szaru oldalpálcával ellátott zablá, a Duna–Tisza között nem is fordult elő. A korszakban a vas zablaludas típus előfordulása a jellemző.

A tajnyikokban – a bácsújfalusi kivétel – egy-egy pár kengyel van. A Duna–Tisza közére esők többségében, 6 esetben mindkettő hosszúfülű, a bácsszentiváni leletgyűttesben hosszú- és hurkos fülű, az imrehegyiben két hurkos fülű kengyel (17. kép 4–5) található. Az utóbbiak a Kárpát-medence hurkos fülű kengyelei között talán a legkiválóbb

17. kép. Az imrehegyi áldozati leletgyűttes
Fig. 17. Sacrificial assemblages from Imrehegy

³⁴⁸ A bácsújfalusi leletben lévő két, félhold alakú, kürtös végű ezüst henger (CSALLÁNY 1953, 33. tábla 14–15) meghatározása a mai napig nem egyértelmű. Csallány Dezső feltételelesen a zablá csüngődíszének tartotta (CSALLÁNY 1953, 139). Analógiája a vörösmarti síregyüttesből ismert, amelyet kürtös végű karperec egyik felének (HAMPEL 1905, Taf. 498. 1), illetve ivókürt végének (GARAM 1982, 192, Abb. 8; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 177–178) tartottak. Ezeknek a szárazdi és a zamárdi 190. és 1117. sírokból származó párhuzamaikkal együtt a lószerszámhoz, konkrétan a zablához való tartozását Lőrinczy Gábor és Straub Péter meggyőzően tárgyalta, s további fémborítású zablá oldaltagként említik a zamárdi 1182. sír (BÁRDOS 2001, 124, 137) példányát (LŐRINCZY–STRAUB 2005, 142). Megállapították, hogy a hengeres vagy ovális keresztmetszetű, sima, azaz díszítetlen zablapálcák a tiszántúli, míg a kúpos, díszített darabok a Duna–Tisza közti és dunántúli síregyüttesek jellemzői (LŐRINCZY–STRAUB 2005, 20. j.).

³⁴⁹ 172., 552. és 555. sír (KISS–SOMOGYI 1984, 13. tábla 1, 38. tábla 28, 41. tábla 18).

³⁵⁰ 68. és 168. sír (Cs. SÓS 1995, Pl. 5, Pl. 15).

³⁵¹ LŐRINCZY–STRAUB 2005, 20. j.

³⁵² MEDGYESI 1991, 112, 16. tábla 6.

³⁵³ KOREK 1942, 12. tábla 4.

³⁵⁴ GARAM 1992, 143, Taf. 48. 2.

³⁵⁵ Pl. Ozora-Tótipusztá (GARAM 1995, 14. kép 1); Kölked-Feketekapu B 541. és 581. sír (KISS 2001, Taf. 91. 1, Taf. 97. 1).

³⁵⁶ Pl. Szarvas-Grexa-téglagyár 68. és 416. sír (JUHÁSZ 2004, Taf. 10. 2, Taf. 48. 1).

minőségűek. Ezen kívül csak a gyulavári 15. sz. lelőhelyen előkerült és ásatással hitelesített tajnyikban van hurkos fülű kengyelpár.³⁵⁷ Az éremmel keltezett sírok sora (Szentendre 1. sír, Nyíregyháza-Kertgazdaság 3. sír, Hajdúdorog 1. sír, Szeghegy [Srb], Németszentpéter [Ro]) támasztja alá, hogy a hurkos fülű kengyelek időben kissé tovább voltak használatban, mint hosszúfülű társaik. A szegvár-sápoldali 1. sírban a teljes lóváz aranyozott bronz rozettás lószerszámához hurkos fülű kengyelpár tartozott, amely a kengyeltípus egyik legkorábbi előfordulása lehet. Legkorábbi éremmel keltezett előfordulását a szeghegyi és németszentpéteri lelet adja meg. Ugyanakkor a hurkos fülű kengyelek még a 7. század közepe után is bizonyára használatban voltak, sőt egyenes talpalójú típusuk a 7. század harmadik harmadában volt jellemző.

Egyedi a csengődi kengyelpár (16. kép 26–27): a többi hosszúfülű kengyeltől különbözik a fül kialakításában, ugyanis a fül tetején egybekovácsolt szíjszorító fül van kialakítva. Egyenes talpalója is megkülönbözteti a többi hosszúfülű kengyeltől. Különleges a profilált nyaka is. Szíjszorító fülének legjobb hazai párhuzama a mikebudai tausírozott kengyelpár.³⁵⁸ Közel áll ezekhez a cikói 109. sír kengyele is, de annak szíjszorítója már egy különálló kis karika, amit a kengyel nyakára húztak.³⁵⁹ A csengődi kengyelek tökéletes mását a voznyeszenkai és a jaszinovói leletben találjuk meg.³⁶⁰

A tajnyikok közül négyben volt hevedercsat, ami utalhat arra, hogy ezekkel együtt nyereg (vagy annak maradványa) is tartozott a halotti áldozathoz. Csak a bácsújfalusi leletben van meg a nyeregkápába vas sasszeggel sülyesztett ezüst szíjvezető karika.³⁶¹

Lószerszámveretek mindössze két leletben fordulnak elő. A bácsújfalusi kétféle (két) lószerszámveret-együttes is volt. Az aranyozott bronz rozettákhoz, az egyik oldalán íves, pajzs alakú veretekhez és a korongos fejű toldalékrészes veretekhez a keresztben rovátkolt peremes, szalagfonatos szíjvégek tartoztak.³⁶² A rozetták és az ívelt oldalú pajzs alakú veretek legjobb formai párhuzama a gátéri 193. lovassírból ismertek.³⁶³ A másik bácsújfalusi garnitúrában a préselt ezüst félgömbök és a háromkaréjos, rojtos végű veretek mellett sima, felül bordázott pánttal szegélyezett szíjvégek voltak.³⁶⁴ Valószínűleg ehhez tartoztak a bordázott pánttal szegélyezett ezüst zablapálca-borítások is.³⁶⁵ Mindkettő díszítményei valószínűleg helyi készítmények, hasonlóak előállítására alkalmas préselőtövek a főnlaki, a kunszentmártoni és a gátéri ötvössírokban is vannak, de maga – a csókai 45. és a szegvár-sápoldali sír alapján rekonstruált – kantárszerkezet, a díszítés módja és a rozetta belső- és közép-ázsiai eredetű.³⁶⁶ A hálós kantár jó párhuzama fordul elő pl. Kudyrge 10. sírjában.³⁶⁷ A kétféle díszítmény egykorúságára jó példa a sápoldali sírban való közös előfordulásuk.

A csengődi leletben lévő verettípusok között is előfordulnak a félgömb és a pajzs alakú veretek (16. kép 1–21). Koncentrikus díszítésük visszaköszön kora avar övvereteken³⁶⁸ és lószerszámdíszben, rojtos végű lószerszámveret felső tagján,³⁶⁹ melyek egy része préselt maszkos veretek társaságában került elő. Felbukkan a gátéri 239. sír háromkaréjos, összetett szíjelosztó-veretén is.³⁷⁰ Préselőmintán csak a

³⁵⁷ LISKA 1995, 93, I. tábla 3–4.

³⁵⁸ MÜLLER 2006.

³⁵⁹ HAMPEL 1897, 323, 209. tábla 1a–b.

³⁶⁰ KOMAR 2006, ris. 40. 1, 4.

³⁶¹ CSALLÁNY 1953, 33. tábla 28.

³⁶² CSALLÁNY 1953, 32. tábla 1–4, 7–36, 39–40, 33. tábla 1–2, 4.

³⁶³ KADA 1906, 207–210.

³⁶⁴ CSALLÁNY 1953, 33. tábla 3, 5–7, 20–22, 2–27.

³⁶⁵ CSALLÁNY 1953, 33. tábla 14–15.

³⁶⁶ BÓNA 1980, 60, 62. A rozetták avar kori előfordulásáról egy-egy lelet kapcsán több összefoglaló munka is született: KOVRIG 1957, 128–129; KOVRIG–KOREK 1960, 282; SALAMON–ERDÉLYI 1971, 63.

³⁶⁷ GAVRILOVA 1965, 24, Tab. 18A.

³⁶⁸ Deszk G 8. sír (CSALLÁNY 1939, 4. kép 14–16); Deszk M 2. sír (BALOGH 2004, 14. kép 11–18).

³⁶⁹ Deszk P 1. sír; Kiszombor E 2. sír; Deszk G 16. sír és Deszk P 2. sír.

³⁷⁰ KADA 1908, 331.

Rákóczifalva-Kastélydomb 3. sírjából származó, a 7. század harmadik negyedénél korábbra nem tehető, összetett darabon ismerjük.³⁷¹ A csengődi leletben ezeken kívül egy téglalap alakú, rojtos végű szíjvég és egy kisebb, peremes kerek veret volt még (16. kép 22–23), melyhez hasonlók előállítására alkalmas verőtövek ugyancsak a főnlaki³⁷² és a kunszentmártoni³⁷³ ötvösminták között lelhetők fel.

A Kárpát-medencében az avar kor első évtizedeiből, a 6. század harmadik harmadából préselőmintát nem ismerünk. A legkorábbi préselőtövek a főnlaki és a kunszentmártoni jó minőségű pont-vonal ornamentikával díszített és a Martynovka-stílusú verőtövek, az ausztriai, keresztben rovátkolt lécmintás szíjvég előállítására alkalmas préselőminták, és valószínűleg a lószerszámdíszek, illetve a nagylemezgömbös fülbevalók készítésére alkalmas rozettás és félgömb alakú préselőminták. Ezek egyike sem keltezhető azonban a 7. század elejénél korábbra. Így tehát a bácsújfalusi áldozati lelet, amelyekben e préselőtövekhez hasonló veretek voltak, biztosan nem tartozik az avarság legkorábbi hagyatékához.

A csengődi áldozati lelet kicsit későbbi lehet (7. század második negyede), de akár a 7. század közepe utáni földbe kerülése sem zárható ki a rákóczifalvi hasonló díszítésű préselőminta alapján.

A csengelei sír és a valószínűleg hozzá kapcsolódó tajnyik is a kettőspajzs alakú veretek és a rozetták alapján ugyancsak e kronológiai besorolást mutatja.

A Duna–Tisza közti tajnyikok és egyéb halotti áldozatok többségében a lószerszámokon kívül egy-egy lándzsa is található. A káposztásmegyeri, csengele-jójárta és a bácsújfalusi darabok a kora avar kori kötőtaggal ellátott, nádlevél alakú kopják rácsmintás gyűrűkkel díszített csoportjába³⁷⁴ tartoznak. A baccscentiváni és az imrehegyi (17. kép 3) lándzsák szintén a keskeny, nádlevél alakú típusba, de már az azonos köpű és penge hosszúsággal jellemzett altípusba³⁷⁵ sorolódnak. A sztapári lándzsának a köpűje a pengéhez viszonyítva rövid.³⁷⁶

Ezek és a Duna–Tisza köze többi, kora avar lándzsája is – a bajai széles, levél alakú lándzsa³⁷⁷ és a csepel-hárosi 5. sír középbordás darabja³⁷⁸ kivételével – a kora avar korban legelterjedtebb típushoz tartoznak. A típus megjelenését Csallány Dezső a kutrigurokhoz,³⁷⁹ Kovrig Ilona az avarok legkorábbi, honfoglaló generációjához kötötte és belső-ázsiai eredetűnek tartotta,³⁸⁰ s érvelését később Bóna István is osztotta.³⁸¹ Erre a fegyvertípusra a Meroving-kor régészeti kutatása is felfigyelt. U. Koch szerint a Regensburg környékén előkerült hasonló darabok az avarok hatására jelentek meg a germán királyságok területén a 7. század folyamán.³⁸² Felvetődött azonban bizánci eredetük is.³⁸³ U. von Freeden felfigyelt a magyarországi, az itáliai és a dél-németországi darabok tipológiai eltéréseire, valamint arra, hogy jelen-

³⁷¹ SELMECZI–MADARAS 1980, VII. tábla 4. A temetőtől mintegy 40 m-re előkerült, magányos sírban nyugvó ötvös készletében lévő, nyeles lószerszámveret előállítására alkalmas trébelőmag (SELMECZI–MADARAS 1980, VII. tábla 1) és a sírből származó szablya is ezt az időrendi helyzetet támogatja.

³⁷² FETTICH 1926, V. tábla 38.

³⁷³ CSALLÁNY 1933, II. tábla 1.

³⁷⁴ CSIKY 2007: I/1. típus.

³⁷⁵ CSIKY 2007: I/3. típus.

³⁷⁶ CSIKY 2007: I/4. típus.

³⁷⁷ CSIKY 2007: III. típus; GERE 1998, III. tábla 5. Ennek legközelebbi párhuzama szintén egy tajnyikból ismert, a dévényújfalusi/Devinská Nová Ves (SI) temetőn kívül, sekély mélységben előkerült kengyelpár–lándzsa együttesből (EISNER 1952, Obr. 108. 9–11).

³⁷⁸ CSIKY 2007: IV. típus; NAGY 1998, Taf. 100.

³⁷⁹ CSALLÁNY 1953, 133–137.

³⁸⁰ KOVRIG 1955, 40–41.

³⁸¹ BÓNA 1971, 240; BÓNA 1980, 47–48. Bóna a rácsmintás gyűrűkkel ellátott kopják jó minőségét egy másodlagos égéssel hozta összefüggésbe, azonban ennek az eddigi vizsgálatok egyértelműen ellentmondanak (ld. 319. j.; PIASKOWSKI 1974).

³⁸² KOCH 1968.

³⁸³ FREEDEN 1991, 619–623.

tős különbségek vannak a mellékletadási szokásokban is. Véleménye szerint az avarok technikai tudása nem lehetett elég e jó minőségű fegyverek előállításához. Mindezek alapján vetette fel, hogy azokat valószínűleg a bizánciaktól szerezték be,³⁸⁴ s az avar és a nyugati darabok közti különbségek eltérő műhelykörzetekkel magyarázhatók.³⁸⁵

Legutóbb M. Schulze-Dörrlamm foglalkozott ezzel a kopjatípussal, bizánci eredüket hangsúlyozva, de elterjedésüket Itáliából valószínűsítette.³⁸⁶

A típus a Kárpát-medencében csak 9 lelőhelyen fordul elő, melyek az Északkelet-Dunántúlon sűrűsödnek, a többi lelőhely egyenletesen a Duna–Tisza között, a két folyó menti keskeny sávban helyezkedik el.³⁸⁷

A fegyvertípus datálását sokáig a feltételezett belső-ázsiai eredete határozta meg, s ebből kifolyólag a legelső avar nemzedék hagyatékának tartották.³⁸⁸ A típus korai keltezéséhez a szentendrei lándzsacsúccsal együtt talált, II. Iustinus tremissise nyújthat támpontot. A típus a Kárpát-medencei gepida sírokból már feltűnt a 6. század első felében³⁸⁹ – ugyan az avar kori darabok jóval rövidebbek germán társaiknál –, tehát maga a típus biztosan nem az avarokkal került a Kárpát-medencébe.

Ha azonban igaza van U. von Freedennek, akkor a fegyvertípus eredete kronológiai érveként nem használható. A hasonló lándzsacsúcsokat alemann területeken a 6. század vége – 7. század első harmada közé helyezi a kutatás.³⁹⁰ Ezt a „késői” keltezést jobban alátámasztják a tajnyikokban előforduló lószerszámveret típusok is.

Összefoglalásképpen a tajnyikokról a következőket mondhatjuk: (1) Maga a szokás ázsiai eredetű. (2) A Kárpát-medencében való előfordulása a Dunántúl északkeleti sarkában sűrűsödik, a Duna–Tisza között az eddig ismert és biztosan ide sorolható tajnyikok többsége a Duna mentén helyezkedik el. A Tiszántúlon csak a peremterületeken fordulnak elő (pl. Kótaj, Gyulavári). (3) A Duna–Tisza közti gödörbe elásott, lószerszám és fegyver együtteseket nemcsak a rítus, de egyes tárgytipusok is a Dunántúl északkeleti feléhez kapcsolják (duplakarikás zablá, keskeny kopja, széles, bordás lándzsa). (4) Emellett azonban a duplakarikás csikózablák, a profilált vállú, hosszúfülű, egyenes talpalójú kengyelek és a szíjbefűzős karikacsüngők a kelet-európai sztyeppe felé is kapcsolatokat mutatnak, mivel legjobb párhuzamaik a 6–7. századra keltezett, nomád temetkezésben – pl. az arszybasevoi lovas sírban,³⁹¹ a szivasovkai 3. kurgán 2. sírjában,³⁹² illetve a voznjeszenkai áldozati leletben (talán ogradkiról, áldozóhelyről van szó)³⁹³ – fordulnak elő. Vagyis e tárgytipusok kapcsán a 6–7. századi kelet-európai sztyeppe és a Kárpát-medence avar kori régészeti anyagának kapcsolatát – amelyet eddig a tiszántúli kora avar népesség vonatkozásában vizsgáltak – egy új aspektusból is érdemes görcső alá venni: a kora avar kori tajnyikok és a 6–7. századi pontuszi nomád temetkezések a lószerszám egyes tartozékai kapcsán összekapcsolhatók. Ez annál is inkább érdekes, mivel a Tiszántúlon körvonalazott kora avar kori, kelet-európai sztyeppe népe régészeti hagyatékából teljesen hiányoznak a tajnyikok! (5) A Duna–Tisza közéről eddig ismerté vált tajnyikokban előforduló tárgyak kora avar kori típusok, ugyanakkor 6. század

³⁸⁴ A bizánciak már korábban, a szasszanidákkal vívott háborúban megismerték és elsajátították a lovassági kopja használatát. A kopja képi ábrázolására ld. az Isola Rizza-i ezüsttál jelenetét, melyen egy sisakos, lamellás páncélos bizánci harcos egy gyalogos germán harcost dőf le lándzsával (FREEDEN 1991, 621–623).

³⁸⁵ FREEDEN 1991, 621–623.

³⁸⁶ SCHULZE-DÖRRLAMM 2006, 488, 494–497.

³⁸⁷ Vö. CSIKY 2007, 3. kép.

³⁸⁸ KOVRIG 1955, 40.

³⁸⁹ BONA 1978, 157–158.

³⁹⁰ KOCH 1977, 37.

³⁹¹ MONGAJT 1951, ris. 43. 17.

³⁹² ORLOV 1985, ris. 18; RASEV 2000, Tab. 33. 11–14.

³⁹³ ERDÉLYI 1982, 42–43, 22. kép; RASEV 2000, Tab. 49. 6.

végi keltezésük nem bizonyítható. A csengelei és a bácsújfalusi leletek a 7. század második negyedére, a csengeői esetleg még későbbre, a 7. század közepe utánra tehető.

6.1.8. HALOTTI ÚTRAVALÓK

A halotti áldozatoktól meg kell különböztetni a halott számára túlvilági útravalóul elkészített, adott dolgokat.³⁹⁴ Ezek leginkább az ital- és az ételmellékletek. A sírban ezek egykori jelenlétére az edények³⁹⁵ és az állati eredetű mellékletek maradványai, az állatcsontok utalnak.

6.1.8.1. Edények

A 154 kora avar kori lelőhely közül 37 lelőhelyről 118 edény került elő: 81 sírból származik kerámia, 17 esetben szórványról van szó, 4 lelőhelyről rézüst, illetve annak része került elő (*12. táblázat*).³⁹⁶ A sírok valamivel több, mint harmadába helyeztek valamilyen edényt. Közel azonos arányban kerültek elő férfi (33) és női (34) sírokból. A sírok döntő többségébe egy került, 10 sírba kettő. A két kerámia-edény sírba helyezése gyakrabban fordult elő női sírokban. Ezeken kívül a leggazdagabb férfi sírokba, a kunbábonyi 1. sírba és a kunpeszéri 9. sírba fémveretes faedények, a kunbábonyi, bócsai és keceli vezéri sírokba, valamint a kunpeszéri 3., szintén gazdag férfi sírba fémedények is kerültek. Az edények konvenciózus helye a koponya környéke volt, gyakrabban helyezték őket a baloldalra. Eltér e képből a péterrévei temető, amelyben többségében a láb mellett kerültek elő az edények.

Kézzel formált edények

A kora avar kori sírokban talált edények között közel azonos a kézzel formált és a korongolt edények aránya. A kézzel formáltak többsége női sírokból való, melyek között a leggyakoribbak az edénytörmellekkel soványított agyagból formált, redukált égetésű, gondatlan kivitelű fazekak (43). Koncentráltabb előfordulásuk csak a Szeged-Fehértó A és a péterrévei temetők korai sírcsoportjára jellemző.

Emellett a kézzel formált edények között népeesebb csoportot alkotnak a bütykös-, csücskös- és négyszögletes szájú edények (6).³⁹⁷ E csoport képviselői nemcsak a kora avar anyagban vannak jelen, hanem a közép avar jellegű leletanyagra is jellemző előfordulásuk. A Kárpát-medencében az avarság emlékanyagában tűntek fel, közép-ázsiai hagyományokat képviselő edénytípus.³⁹⁸ A Mezőföld és Északkelet-Dunántúl mellett kiemelkedően magas számban ismertek a Duna–Tisza közéről. Az abonyi temető kivételével legfeljebb két-három darab fordul elő temetőként. Többségük viszonylag szegényes sírokból származik, s ez okozza keltezésük bizonytalanságát.

³⁹⁴ PEARSON 1999, 10.

³⁹⁵ Természetesen a sírokban az edények többféle szerepével is számolhatunk, mint pl. pollenvizsgálat eredményeként vetődött fel, hogy a Pitvaros-Víztározó késő avar temető egyes edényeiből kikerült föld olyan koncentrációban tartalmazott virágpollent, hogy azok feltehetően virágok tárolására szolgáltak (BENDE 2005, 336–337).

³⁹⁶ A táblázatba csak a leletösszefüggések, illetve az edénytípus alapján egyértelműen az avar kor első feléből származó darabok kerültek felsorolásra. Az atipikus kísérőleletekkel együtt előkerült, bizonytalan kronológiai helyzetű darabok száma nem jelentős annyira, hogy azok lényegesen módosítsanak a százalékos megoszlást (vö. VIDA 1999, Fundkatalog).

³⁹⁷ Az edénytípus átfogó elemzését, tipológizálását és a Kárpát-medencére vonatkozó lelőhelykatasztert ld. VIDA 1992.

³⁹⁸ BIALEKOVÁ 1967, 27–50. D. Bialeková kötötte össze először a négyszögletes szájkiképzést és a perem bütykös-csücskös kialakítását. Ugyanakkor tévesen a 7. század harmadik harmadától keltezte az edénytípus felbukknását és használatukat a 8. században is lehetségesnek tartotta (BIALEKOVÁ 1967, 70–71).

Ebbe a csoportba tárgyalja Vida Tivadar a sajátos díszítésű, ún. tüskés edényeket,³⁹⁹ melyeket a perem alatt vagy a vállon rányomott bütykök, illetve hegyes kis tüskék díszítenek. A budakalászi 218. sírban lévő⁴⁰⁰ edényen kívül ezen edénytípus képviselői csak a Duna–Tisza közén bukkannak elő, kora avar környezetben a mélykúti 13. és a péterrévei 60. és 77. női,⁴⁰¹ valamint az óbecsei 48. lovas, fegyveres férfi sírból⁴⁰² kerültek elő. Korai keltezésük mellett szól a péterrévei 77. sírból származó piperekészlet.

Csak szórványosan fordulnak elő (3) a Tiszántúlra jellemző, közép-ázsiai és Altaj-vidéki analógiákkal bíró, tölcséres szájú edények, amelyek csak a Duna–Tisza köze Marossal szembeni területén találhatóak meg.⁴⁰³ A tölcséres szájú edények között két fő típust lehet megkülönböztetni. Az egyik csoportra a hosszú, egyenes vagy kissé ívelt perem, és a megnyúlt forma jellemző, pl. Szeged-Fehértó A 24. sír.⁴⁰⁴ Ezek az edények a kora avar kori fémedényekkel való egyértelmű formai hasonlóságuk alapján, azok utánzatának tekinthetők. A másik formai – a szűk nyakú, alul hasasodó – csoporthoz tartozó edények a Duna–Tisza közén csak az avarkor második felében tűntek fel, s nem egyszer késő avar környezetben fordulnak elő.⁴⁰⁵

Korongolt edények

A korongolt edények többsége férfi sírból került elő. A galambszürke színű, finom szemcséjű homokkal soványított edénycsoport jellemző edénytípusa a kiöntőcsöves korsó (8) és a gömbös vagy kissé nyújtott testű fazék (11). Ezek az edények a Duna–Tisza köze kora avar kori anyagában kizárólag férfi sírokban jelentek meg.

A szürke kerámia eredetéről számos elmélet született. Horváth Tibor a kiöntőcsöves edényeket és a széles szájú fazekakat is nyugati eredetűnek tartotta,⁴⁰⁶ hasonlóan D. Bialeková is a nyugati germán eredet mellett foglalt állást.⁴⁰⁷ Csallány Dezső az edények jellegzetes hullámvonal díszítését a szlávokhoz kötötte.⁴⁰⁸ Mások a szürke kerámia megjelenését a gepida kapcsolatokkal magyarázták.⁴⁰⁹ Salamon Ágnes az edénytípust a késő antik hagyományokból vezette le és Dáciából áttelepült mesterek termékének tartotta.⁴¹⁰ K. Végh Katalin pedig a világosszürke kerámia eredetét a szarmata hagyományok továbbélésével magyarázta.⁴¹¹ Vékony Gábor az Ipotesti–Cіндеsti kultúra kerámiájával való hasonlósága alapján a szürke kerámia Kárpát-medencei megjelenését az Al-Duna vidéki népesség nyugati vándorlásával magyarázta.⁴¹² Gyökeresen más álláspontot képviselt Bóna István, aki a forma, a díszítés és technológia szempontjából is a Kárpát-medencei edények legjobb párhuzamát Közép-Ázsiában találta

³⁹⁹ VIDA 1999, 130.

⁴⁰⁰ VIDA 1999, 263, Taf. 89. 2.

⁴⁰¹ BUGARSKI 2009, Tab. XI, Tab. XIII.

⁴⁰² ANTONIH 2012, T. XV. 48: 1.

⁴⁰³ Vö. VIDA 1999, 121, Abb. 38–39.

⁴⁰⁴ MADARAS 1995, Pl. 5.

⁴⁰⁵ Pl. Szeged-Kundomb 307. sír (SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 38); Magyarkanizsa-Kültúrotthon 2. és 25. sír.

⁴⁰⁶ HORVÁTH 1935, 84–88.

⁴⁰⁷ BIALEKOVÁ 1968, 205–218.

⁴⁰⁸ CSALLÁNY 1940, 130.

⁴⁰⁹ FETTICH 1965, 109; KÜRTI 1983, 178.

⁴¹⁰ SALAMON–ERDÉLYI 1971, 62.

⁴¹¹ K. VÉGH 1965, 192.

⁴¹² VÉKONY 1974, 229. A történeti és etnikai ellentmondásokat úgy hidalta át, hogy az erdélyi gepida és az Ipotesti–Cіндеsti kultúra közeli kapcsolatát emelte ki, az utóbbit is részben germánnak határozva meg, s feltetelezte, hogy népességük és mestereik az avar kor első felében a Kárpát-medence belső területeire kerültek (VÉKONY 1974, 229, 352. j.). Valószínű azonban, hogy a formai egyezések a két terület kerámiája között a Bizánci Birodalom peremvidékének antik gyökereire vezethetők inkább vissza. Megatározó különbség, hogy

meg és az avarokkal együtt ideérkező mesterek termékeinek határozta meg azokat.⁴¹³ A mai Kazahsztán területére, a Szir-darja mentére és a Kuan-darja torkolatvidékére lokalizált Dzsetiaszar kultúra anyagából jelentős számban váltak ismertté,⁴¹⁴ ami Bóna elképzelését támasztja alá. Vida Tivadar szerint azonban nem zárható ki a keleti eredetű fazekas hagyomány mellett egy erős helyi, antik és germán hatás sem.⁴¹⁵

A galamszürke edények a kora avar korban az egész avar szállásterületen megtalálhatók, de többségük a belső területekről származik. Rosner Gyula a lelőhelyeik sűrűsödése alapján a műhelyeiket a Sió-völgyébe, a Mezőföldre és a Tisza–Maros környékére tette.⁴¹⁶

A különböző típusok a Duna–Tisza közén egyenetlenül szóródnak. A Kelet-Dunántúlon elterjedtebb, széles szájú, mélyített nyakívű, a nyak és a váll találkozásánál hornyolattal tagolt, gömbös testű típusok⁴¹⁷ kevés számú (2) Duna–Tisza közeli előfordulása csak a Duna mentén található meg. A kissé megnyúlt testű, rövid, erősen kihajló peremű edények⁴¹⁸ – melyek elterjedésének törzsterülete a Délkelet-Dunántúl, ezen kívül a Tiszántúlon Deszk és Szőreg környékén is felbukkannak – a Duna–Tisza köze középső harmadában fordulnak elő, hasonlóan a kiöntőcsöves edényekhez. A rövid, szűk nyakú, erősen vállas, gömbös testű palackok⁴¹⁹ nem túl népes csoportjának többsége ugyancsak ezen a területen került elő.⁴²⁰

A finoman iszapolt szürke kerámia gyártásával a 6–7. század fordulója óta számolhatunk, de egyes típusok a 7. század harmadik harmadában nyitott temetőekben is előfordulnak, mint pl. Kiskőrös-Város alatt 43. és 79. sírjának szürke edényei.⁴²¹

A korongolt sírkerámiák között szórványosan⁴²² fordulnak elő olyan füles fazekak, melyeket széles száj és közepén öblösödő test jellemez. A Duna–Tisza közén kívül ismert lelőhelyeik az avar szállásterület déli részére esnek, ami alapján Vida Tivadar ezt a típust az észak-balkáni edényművességgel hozta kapcsolatba.⁴²³ A fehértói temetőben az ezeket az edényeket tartalmazó temetkezések egyértelműen a temető korábbi horizontjához tartoznak, a városföldi 47. sír edénye azonban rámutat arra, hogy a típus a 7. század közepe után is tovább élt.

A csengele-jóhárti sír szürke színű, érdes felületű füles korsója⁴²⁴ az avar kori edények között máig egyedülálló. Közeli rokona Magyarcsanak-Bökényről ismert, gepidának tartott szórványlelet.⁴²⁵ Anyagában rokonítható ezekkel a Dunavecse-Kovacsos-dűlő 1. sírjából származó korsó is.⁴²⁶

Ezen edényeket Csallány Dezső a hunkori, ún. murgai-típusú korsók továbbfejlődött, 7. századi változatának tartotta.⁴²⁷ Apró, szitált kavicsal soványított anyagúak, s ebből adódó érdes felületük azonban inkább késő antik fazekas hagyományokra utal, amelyek az 5. századi gepida edényművészetben

az Ipotesti–Cіндеsti kultúra területéről hiányoznak a kora avar leletanyagra jellemző kiöntőcsöves edények, a kulacsok, nincs bepecsételt és hullám-, illetve vonalköteg díszítés sem (VÉKONY 1974, 231).

⁴¹³ BÓNA 1971, 323; BÓNA 1973, 75–76.

⁴¹⁴ LEVINA 1994.

⁴¹⁵ VIDA 1999, 63.

⁴¹⁶ ROSNER 1970, 154; ROSNER 1972, 45–50.

⁴¹⁷ VIDA 1999: I B2/a–f.

⁴¹⁸ VIDA 1999: I B2/g1–5.

⁴¹⁹ VIDA 1999: I B2/k.

⁴²⁰ A különböző típusok elterjedését vö. VIDA 1999, Abb. 8–11.

⁴²¹ HORVÁTH 1935, 39, 42.

⁴²² Kishegyes-Sárgagödör 56. sír (GUBITZA 1907, 353); Szeged-Fehértó A 9. és 33. sír (MADARAS 1995, Pl. 2, 5); Óverbász-Polet téglagyár (NAD 1971, Taf. 42. 2) és Városföld 47. sír (BALOGH–PINTÉR 1998, VIII. tábla 47: 6).

⁴²³ VIDA 1999, 97–99, 244–245, Abb. 29.

⁴²⁴ CSALLÁNY 1939, 7. kép 1.

⁴²⁵ CSALLÁNY 1939, 7. kép 2.

⁴²⁶ LANTOS 2015, 2. tábla 3.

⁴²⁷ CSALLÁNY 1939, 150.

18. kép. Óbecse-Pionir u. (Srb). 1–2: Gepida edények. 1: 24. sír; 2: 25. sír; 3: Szórvány amphora a temetőből
 Fig. 18. Bečej-ul. Pionir (Srb). 1–2: Gepid pottery from the Graves. 1: Grave 24; 2: Grave 25;
 3: Amphora, stray find from the zone of the cemetery

is tovább éltek. Vida Tivadar a csengelei korsó készítésének idejét a 6. század végére tette.⁴²⁸ Akár a csengelei, akár a dunavecsei korsót tekintjük, földbe kerülésük a kísérelőletek, leginkább a kettős-pajzs alakú veretek alapján a 7. század második negyedénél/középső harmadánál korábban nem valószínűsíthető.

A Kárpát-medencében a kora avar korból 8 amphora látott napvilágot,⁴²⁹ melyek többsége (6) a Duna–Tisza közén került elő, az átlagosnál gazdagabb férfi sírokból, illetve vezéri sírokból. Csak az óbecsei származott női sírből (18. kép 3). A Dunántúlon és az Észak-Alföldön eddig egy-egy példány került elő, de a Kárpát-medence azon területén, ahol a legkorábbi bizánci tárgyak elterjedtek, a Dél-Dunántúlon, hiányoznak. Már Horváth Tibor megállapította, hogy az amphorák legjobb párhuzamai a Balkánról, Dél-Itáliából és a Fekete-tenger környékéről származnak,⁴³⁰ Török Gyula a Kárpát-medencei darabok készítési helyét a Pontusz-vidékben határozta meg.⁴³¹ A későbbi kutatás is elfogadta, hogy többségük a Fekete-tenger környékén, valamely korai bizánci műhelyben készülhetett.⁴³² Vida Tivadar a balkán–bizánci kapcsolatokkal bíró daraboktól elkülönítette az óbecsei, általa korongolatlanak tartott amphorát, melyet helyi utáztatnak határozott meg a csákberényi 333. sír darabjával együtt.⁴³³ Vida megállapítását itt annyiban korrigálni szükséges, hogy az óbecsei edény egy után-korongolt darab.

Az amphorák formailag különbözőek. A gátéri 193. és a Kiskörös-Pohibúj-Mackó-dűlői 56. sír példányai alul hasasodnak és hegyes végűek. Ezeket a kutatás számoszi eredetűnek tartja, azonban a

⁴²⁸ VIDA 1999, 96.

⁴²⁹ VIDA 1999, 90–93; GARAM 2001, 166–168.

⁴³⁰ HORVÁTH 1935, Taf. 40. 1.

⁴³¹ TÖRÖK 1975, 295.

⁴³² H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 67; VIDA 1999, 90.

⁴³³ VIDA 1999, 90.

6. században nagy számban fordulnak elő a Fekete-tenger nyugati részén és az Al-Dunánál is. Ezek formailag Kuzmanov VIII. típusával rokoníthatók.⁴³⁴ A dányihoz – és a tiszavasvárihoz – hasonló karcsú, lekerekített aljú, testükön horizontális barázdákkal széles sávban díszített amphorák⁴³⁵ többsége a Balkánról ismert.⁴³⁶ A kunbányi gömbös testű amphora⁴³⁷ analógiáit elsősorban az Al-Duna vidékéről és a Fekete-tenger környékéről ismerjük,⁴³⁸ ez volt a legelterjedtebb késő antik típus az Észak-Balkánon.⁴³⁹

Az amphorák sírba kerülése a kísérőleletek (elsősorban a préselt és öntött álcatok) alapján a 7. század középső harmada,⁴⁴⁰ de talán maguk az edények korábban, az avar–bizánci kapcsolatok intenzívebb időszakában kerülhettek az Avar Birodalomba.

Unikális a Duna–Tisza közén, az óbecsei kora avar temetőből származó két gepida jellegű edény (18. kép 1–2). A 24. sírban szürke, bepecsételt edény volt,⁴⁴¹ melyet formája, technológiája és díszítése alapján is Vida Tivadar a pannoniai bepecsételt edényekhez kötött.⁴⁴² A tőle kb. 7 m-re lévő, szomszédos 25. női sírból egy szintén korongolt, sötétszürke, gömbös testű, cilindrikus nyakú, füles kisebb bögre származik.⁴⁴³ Az edény formája és apró sóderes soványítása is idegen a kora avar edénművességtől. Legjobb formai analógiáit a Baráthely 3. temető kerámiaanyagában találjuk,⁴⁴⁴ leginkább a 290. sír kis gömbös testű, füles bögréjéhez hasonlít.⁴⁴⁵ Emellett még a Várpalota-Gimnázium 218. és Mezőfalva-Vasútállomás 223. sírok⁴⁴⁶ edényeivel rokonítható, forma és arány tekintetében.

A Dunától keletre e két síron kívül, kora avar temetőben még egy olyan sír ismert, melybe gepida edényt helyeztek: a szegvár-oromdűlői 165. sír.⁴⁴⁷ A sírban nemcsak az edény, de a kinyírt maszkos kisszíjvég is germán kapcsolatokra mutat.⁴⁴⁸ Nem tartom kizártnak, hogy a sírban nyugvó, torzított koponyájú nő gepida volt, aki a szegvári kora avar kori közösség tagjaként halt meg és a környezete saját rítusa szerint temetett el, K–Ny felé tájolva megásott sírba, csonkolt részleges lóval kísérve.

⁴³⁴ KUZMANOV 1985, 70.

⁴³⁵ KUZMANOV 1985: XIV. típus; RILEY 1979: LR 1 típus.

⁴³⁶ KUZMANOV 1985, 70, T. 9. A 90–93.

⁴³⁷ RILEY 1979: LR 2 típus.

⁴³⁸ KUZMANOV 1985, 9. B. Böttger szerint ezekben az edényekben elsősorban a hadsereg számára szállítottak gabonát, s ezzel magyarázható, hogy elterjedtek a limes menti erődökben (BÖTTGER 1974, 134–135). Ezzel ellentétben W. Hautumm szerint elsősorban olajszállításra szolgáltak (HAUTUMM 1981, 21). H. Tóth Elvira szerint ezeket az edényeket avar területen bor tárolására használták (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 68). A kunbányi amphora kapcsán H. Tóth Elvira az edényforma részletes elemzését adja, széles körű párhuzamokkal (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 61–68).

⁴³⁹ KARAGIORGU 2001, 129–131.

⁴⁴⁰ A gátéri 193. sír és a benne lévő amphora földbe kerülésének idejével kapcsolatosan problémát jelent, hogy az ásató feljegyzései szerint a sírban a préselt lemezes övveretek mellett késői öntött indás darabok is voltak (KADA 1906, 208).

⁴⁴¹ ANTONIH 2012, cl. 59.

⁴⁴² VIDA 1999, 37.

⁴⁴³ ANTONIH 2012, cl. 60.

⁴⁴⁴ Vö. BÄRZU 2010, Typ 08.

⁴⁴⁵ BÄRZU 210, Taf. 78. 290.

⁴⁴⁶ VIDA 1999, Taf. 126. 1, 4.

⁴⁴⁷ LŐRINCZY 1998, 350–351, 15. kép 7.

⁴⁴⁸ A kisszíjvég legjobb párhuzamai Nocera Umbrából ismertek, a Kárpát-medencéből pedig a Keszthely-Bazilika 3. langobard sírból (SÁGI 1961, Taf. XIII. 4). A szegvári sírt ásatója és a leletgyűttes közlöje az edény, s a leletgyűttesben lévő, kinyírt, maszkos szíjvég, valamint a sírban a temetőben elfoglalt helye alapján keltezte a 6. század utolsó harmadára (LŐRINCZY 1998, 351). Véleményem szerint nem egy helyben készült darabról van szó, hanem Kárpát-medencei megjelenése – a keszthelyi másik lemezes, és a magyarországi-bökönyei, a szentes-nagyhegyi és a dél-magyarországi hasonló, de öntött darabokkal együtt – nem az avarokkal hozható összefüggésbe, hanem kereskedelmi úton kerültek ide. Szerintem bizánci készítményekről van szó, s ezért e darabokat a Bizánci Birodalom területén nagy számban előforduló öntött példányokkal egy időre, a 6. század középső harmadára datálhatónak tartom (BALOGH 2004, 261).

A két óbecsei sír a többi lelete (ecsettubus, csontmerevítéses íj, háromélű nyílhegyek, pajzs alakú verettöredék) alapján biztosan avar kori és a temetőhöz tartozik. A kísérőleletek alapján a szegvárihoz hasonló, korai keltezés nem lehetséges, de a 24. sír ívelt hosszoldalú kisszíjvége, a préselt pajzs (vagy kettőspajzs) alakú verettöredéke és a 25. sír ecsettubusa, szalagfonatos, négyszögletes préselt verete – mely inkább pártaveret lehetett, női sírról lévén szó – mindenképpen 7. század első évtizedeire utal.

Fém- és fémveretes edények

A legrangosabb férfi sírokban (Bócsa, Kecel, Kunbáony, Kunpeszér 3. sír) fémedények, illetve fémveretes fa-, illetve szaruedények (Kunbáony, Kunpeszér 9. sír) voltak: korsók, kelyhek/poharak, csészék/tálkák és ivókürtök, melyek ivásra szolgáltak.⁴⁴⁹ A kunpeszéri 3. sírban ezüst edény és ezüst ivókürt volt, melyek elporladtak, s így sem ezekről, sem a kunpeszéri 9. sírban megfigyelt faedényről nincs pontosabb információnk. A keceli sírban is csak egy ezüst fül utal fémedényre.⁴⁵⁰ A bócsai vezéri sírban egy széles szájú ezüstkorsó, egy talpas aranykehely és aranyveretes ivókürt alkotta az edénykészletet,⁴⁵¹ amely így hiányos, hiszen tálka nem volt benne. A kunbáonyi vezéri sírban lévő edénymellékletek összetételükben hasonlóak a többi avarföldi gazdag temetkezéshez, azonban az egyes típusok nagyobb számban vannak képviselve.⁴⁵² Az aranyedények közül a gyűrűfüles korsó és az ivókürt ép.⁴⁵³ A többi esetben azonban különböző rekonstrukciók születtek. H. Tóth Elvira a háromszögletű arany peremvereteket és a két független gyűrűfület⁴⁵⁴ magas, tölcseres nyakú korsó peremére rekonstruálta.⁴⁵⁵ Kiss Attila a peremvereteket – elsősorban a szilágysomlyói csészék alapján – három, félgömb alakú csészére, a két gyűrűfület az ép korsóhoz hasonló korsókra tette, s H. Tóth Elvirával egyetértve a két, kónikus lemezveret alapján másik két ivókürtöt is feltételezett.⁴⁵⁶ Kiss Attila szerint az edénykészlet három-három korsóból, tálkából és ivókürtből állt.⁴⁵⁷ Garam Éva felfigyelt azonban arra, hogy az egyik peremveret lényegesen szélesebb, mint az eddig ismert ivókürtöké, ugyanakkor az aranykorsóéval megegyezik. Ez alapján a keskenyebb peremverettel és a rombusz alapú gyűrűfüllel⁴⁵⁸ egy, az aranykorsóhoz hasonló másik edényt feltételezett, illetve a szűkebb peremveretből és a kisebb gyűrűfülből⁴⁵⁹ a perescsepinoi leletben lévő, nyomottabb gömbös testű bögrét rekonstruált.⁴⁶⁰ Szerinte tehát a készletben három korsó (egy arany és két fémveretes és füles fa [?]), három aranyveretes fatálka és az arany ivókürt lehetett, valamint – a perescsepinoi leletben lévőhöz hasonló – nagy aranykanál.⁴⁶¹ Az ivókürt számát tekintve valószínűleg igaza is van, hiszen egyetlen sírleletet sem ismerünk, amelyből két vagy több ivókürt származna.

⁴⁴⁹ Szemben a közép-ázsiai fémedényekkel, melyek többsége étkezésnél használt asztali edény volt (BÁLINT 2004, 175). A fémedények összefoglaló táblázatát ld. BÁLINT 2004, 30; edénytípusonként GARAM 2002, 14., 19., 22. és 24. kép. A faedények utolsó összefoglalása GARAM 2009.

⁴⁵⁰ LÁSZLÓ 1976, VII. tábla 18.

⁴⁵¹ LÁSZLÓ 1976, I–II. és V. tábla.

⁴⁵² A kunbáonyi darabok ismertetése kapcsán a szerzőpáros valamennyi típus részletes elemzését, párhuzamaik felgyűjtését elvégezte (H. TÓTH–HORVÁTH 1992).

⁴⁵³ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. IX, Taf. X. 2.

⁴⁵⁴ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XII. 7–11, Taf. XVI. 8–13.

⁴⁵⁵ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 76. 4.

⁴⁵⁶ KISS 1982, 166–167. Rekonstrukciójuk annyiban eltér, hogy a lemezvereteket az ivókürt peremére vagy a felső harmadára képzelik el (vö. KISS 1982, 167; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 175).

⁴⁵⁷ KISS 1982, 167.

⁴⁵⁸ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XVII. 1, Taf. XVI. 13.

⁴⁵⁹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XIV. 1, Taf. XII. 11.

⁴⁶⁰ GARAM 2002, 89, 11. kép.

⁴⁶¹ GARAM 2002, 89.

Mind a bócsai, mind a kunbábonyi edényegyüttes, összetételét tekintve antik készleteket utánoz, azonban a mindkét leletegyüttesben szereplő ivókürt idegen darab.⁴⁶² Mivel az egyszerűbb összetételű edényegyüttesekből hiányzik, de Kelet-Európa 7. századi leggazdagabb temetkezéseinek mindegyikében (Keledej, Mala Perescsepino), a nagyszentmiklósi kincsben és a szeged-átokházi 7. század végi vezéri sírban is jelen van, ezért feltehető, hogy rangjelző szereppel bírt.

Mivel az avar kori fémedényeknek több igen alapos, kiváló elemzése, sőt monografikus feldolgoása is megtörtént,⁴⁶³ ezért a további részletes tárgyalásukat ezen a helyen feleslegesnek gondoljuk.

A kora avar kori vezéri sírokból származó fémedények az uralkodói reprezentáció részét képezték. Alapvetően antik, bizánci összetételű edényegyütteseket utánoznak. Inkább ivóedényekről van szó, s nem evést szolgáló tálkákról, mint a közép-ázsiai edényleletek esetében. Többségük, főként a tölcseres szájú, füles, ún. „nomád korsók” formájukat tekintve közép-ázsiai eredetűek, de helyi készítésük valószínű.⁴⁶⁴

Az ivókürtök a sztyeppi fémedény-művesség körébe tartoznak,⁴⁶⁵ s Garam Éva szerint a Kárpát-medencében talált darabok nem helyben készültek.⁴⁶⁶ Ugyanakkor a mérhető példányok (Kunbábony, Nagyszentmiklós, Mala Perescsepino és Szeged-Átokháza) szinte pontos méretbeli egyezése biztosan nem lehet véletlen.

Az a tény, hogy az avaroknál a 7. században nagy valószínűséggel volt saját fémművesség,⁴⁶⁷ s hogy a társadalom csúcsán álló vezetők (vezérek, kagán) kiváló minőségű, értékes fémedényeket csináltathattak, együtt azt sugallják, hogy ezek az ivókürtök az Avar Birodalomban készültek, talán a kagán számára (is) gyártó ötvösműhely(ek)ben.

Ötletes Bálint Csanád azon felvetése, hogy az avar kori leletanyagban felbukkanó csontszopókák – melyeket általában tömlővégnak aposztrofálnak, és melyek érdekes módon épp a Duna–Tisza közén fordulnak elő leginkább – esetleg kapcsolatba hozhatók a fém ivókürtök végével.⁴⁶⁸

A Duna–Tisza közeli korai fémedények csoportjához kapcsolható a Tápíószentgyörgyről származó bizánci bronzmécses is,⁴⁶⁹ melynek a reprezentáció mellett kényelmi funkciója is volt. A Mediterráneumból ismert analógiáit, a hasonló kereszttel díszített lámpákat a 6–7. századra keltezik.⁴⁷⁰

A korai sírokban és leletegyüttesekben a fentiekén kívül réz/bronz bogrács (üst) ismert 4 helyről: a bácsújfalusi⁴⁷¹ és a szeghegyi áldozati leletegyüttesek részeként került elő, az ürböpusztai⁴⁷² és az óverbászi temetők szórvány leletei között⁴⁷³ csak az üstök bronz fülei találhatók meg.

Garam Éva ezeket római kori daraboknak tartja, s szerinte másodlagosan kerültek az avarok kezébe.⁴⁷⁴ Bálint Csanád ezzel szemben megjegyezte, hogy ez az edénytípus az 5. századtól kezdve kimutatható a kelet-európai sztyeppi népek körében is, a bronzlemezről készült darabok ismeretese a bizánci tartományokban is. S ezen kívül felhívta a figyelmet arra, hogy az „üstök” római–bizánci analógiáit „kézmosó tálként” írják le.⁴⁷⁵ A bográcsok keleti eredetéről tanúskodik szerintem, hogy rendszeresen

⁴⁶² GARAM 2002, 89.

⁴⁶³ H. TÓTH–HORVÁTH 1992; GARAM 2001; VIDA 2002; BÁLINT 2004.

⁴⁶⁴ BÁLINT 2004, 310.

⁴⁶⁵ MARSCHAK 1986, 326–327.

⁴⁶⁶ GARAM 1976, 145.

⁴⁶⁷ BÁLINT 2002, 68.

⁴⁶⁸ BÁLINT 2004, 495.

⁴⁶⁹ GARAM 2001, Taf. 133.

⁴⁷⁰ GARAM 2001, 175; VIDA 2002, 118.

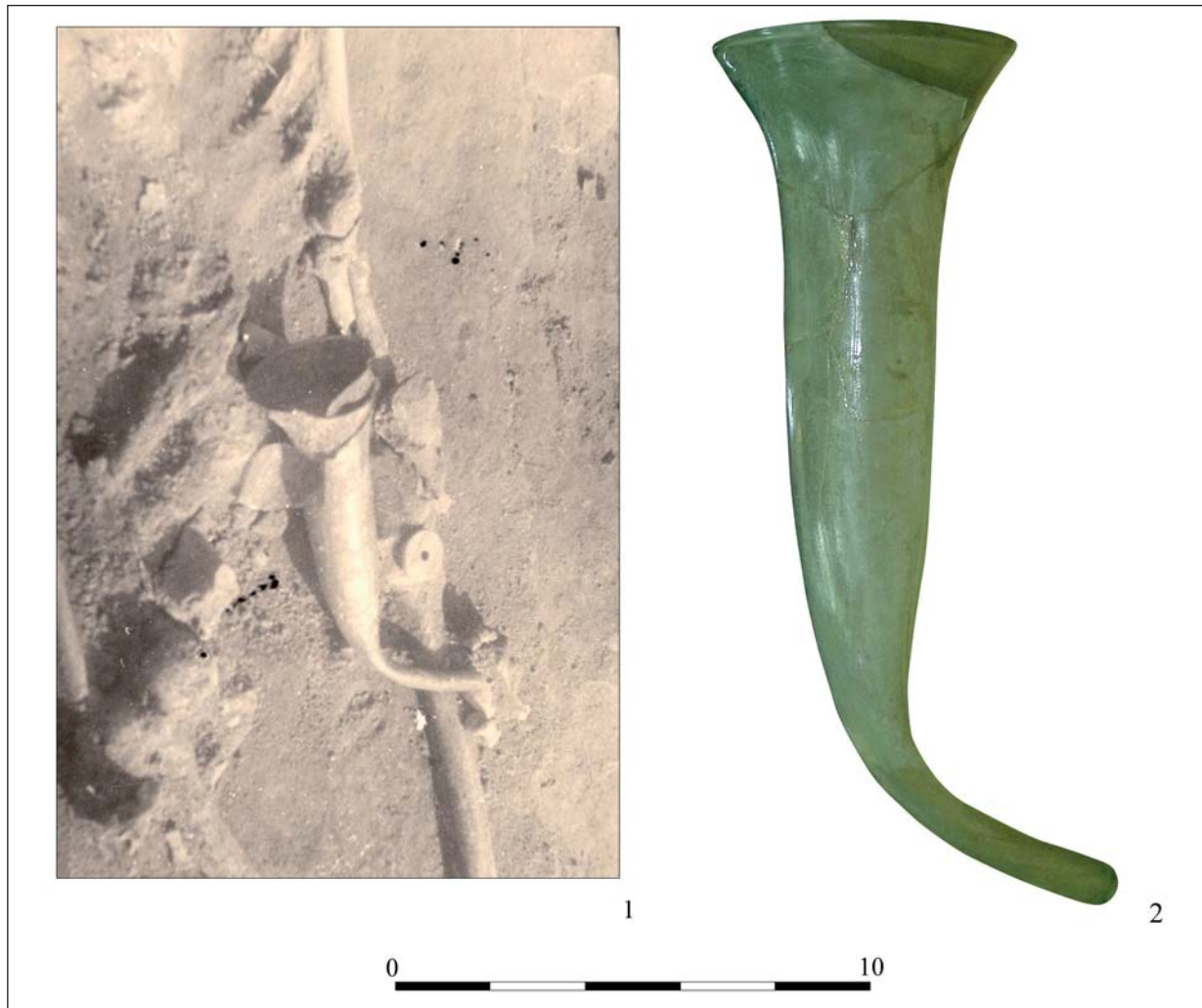
⁴⁷¹ CSALLÁNY 1963, 31. tábla 12.

⁴⁷² BÓNA 1957, 40. tábla 4.

⁴⁷³ NAÐ 1971, 32, Tab. 14.

⁴⁷⁴ GARAM 1982.

⁴⁷⁵ BÁLINT 2004, 309–310.

19. kép. Szenttamás-Barátság téglagyár (Srb). 1: A 2. sír részletfotója; 2: A sírből származó üveg ivókürt
 Fig. 19. Srbobran-ciglana Budućnost (Srb). 1: Detail photo of the Grave 2; 2: The glass drinking horn from the grave

részei a késő-hun áldozati leleteknek, és méretben olyan kicsik (14–20 cm perem átmérő jellemző), mint amilyenek az avar emlékanyagunkban lévők esetében, a fülek alapján elképzelhetők.⁴⁷⁶

Üveg ivókürt

A Bócsa-kör leletei között feltűnő ivókürtökhöz formailag és arányaiban nagyon hasonlít a Szenttamás-Barátság téglagyár 2. sírjából előkerült üveg ivókürt (19. kép).⁴⁷⁷ Ez a fém ivókürtök üveg utánzata, mely nem tartozik az italo-bizánci formát és díszítést mutató többi, Kárpát-medencei ivókürttel (Csólyospálos, Kisköre, Kiskőrös) egy csoportba.

Kronológiai helyzete ma még nem egészen egyértelmű, jellegtelen kísérőleletei (orsókarika, vascsat, vaskés) pontosabb keltezését nem tesznek lehetővé. Azonban az ugyanott előkerült 1. sírből korai jellegű,

⁴⁷⁶ Pl. Klin-Yar III. 29. katakomba (FLJOROV 2000); Kalinyin (ZASZECKAJA 1994, Tab. 22. 17); Melitopolja (ZASZECKAJA 1994, Таб. 7. 10).

⁴⁷⁷ HAGYMÁS 1957.

keskeny karú íjvég csontok, három élű nyílcsúcsok és tegezakasztó származik. Ez a sír azt sugallja, hogy a szenttamási ivőkürt a többségében a 7. század második harmadára tehető fém előképeivel tehető egy kronológiai horizontba, vagy legfeljebb azoknál kicsivel lehet fiatalabb.

6.1.8.2. Húsadományok

A sírokból származó állatsontleletek esetében sokszor nehezen dönthető el, hogy ételmellékletként vagy áldozatként került-e a halott mellé. Még az archeozoológusok sem értenek e tekintetben teljesen egyet: Vörös István a halimbai temető kapcsán tárgyalta, hogy azok az állatsontok, melyek nem vagy csak alig tartalmaznak húst, áldozati állatok vagy annak attribútumai, mint pl. a *tibia*, a *tarsus* (*astragalus*, *calcaneus*) vagy a hosszúfartó.⁴⁷⁸ Ezzel a véleménnyel ellentétben Bartosiewicz László éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a részleges állattemetkezéseknél megfigyelt, az állatbőrben benne hagyott koponya és lábszárcsont egyes területeken, mint pl. Anatólia, ingyencsögnek számít, és ez alapján hangsúlyozta, hogy még ezen állatrészeknél is többféle interpretáció jöhet szóba.⁴⁷⁹

Az avar kor első feléből ismert 375 temetkezéséből csak igen csekély esetben van állatsontokra vonatkozó adatunk. A leggazdagabb sírok közül a bócsai, keceli és maglódi sírok leletei között nincs állatsont, de ezek a sírok nem is hiteles feltárás során kerültek elő. A kunbábonyi, a petőfiszállási és a kunpeszéri 8. gazdag férfi sírokban juh lábközépcsont, a kunpeszéri 3. sírban juh gerinc és borda, a 6., 26. és 27. sírokban egy-egy marhacsigolya volt. Az átlagos gazdagságú temetkezések közül a Felgyő, Ürmös-tanyai temető kora avar kori női sírjaiban általában volt állatsont, ugyanakkor a veretes öves-íjas férfi sírok egyikében sem. Ezzel szemben Csepel-Hároson és Bugyi-Ürbőpusztán nemre és „rangra” való tekintet nélkül, majd mindegyik sírba helyeztek húsadományt. A nem túl sok adat egy-egy esetben abban a tekintetben, hogy legtöbbször csak egyféle húsadomány került a sírba: a leggyakoribbak a juhcsontok (láb és csigolya), jóval kevesebb esetben fordul elő marhacsont, amely azonban mindig csigolya. Kivételesnek számít a Mélykút-Sánc dülői 43. női sír, melyben a jobb lábszár mellett marha hát- és ágyékcsigolya, valamint bordacsont volt, illetve ezek mellé két tyúk törzsrészét tették, illetve a Felgyő, Ürmös-tanyai 92., szintén női sír, melynek lábszárcsontjai között három lúdláb volt, melyek külön-külön egyedekhez tartoztak. Ezek azonban elszórt, egyedi jelenségek.

Az állatsontok leggyakrabban a koponya mellől és a felsőtest tájékáról kerültek elő. Viszonylag ritkán helyezték az állatadományokat a lábak tájékára vagy a lábfejek környékére. Ezt a Jászapáti temető korai sírjaira találtuk jellemzőnek.

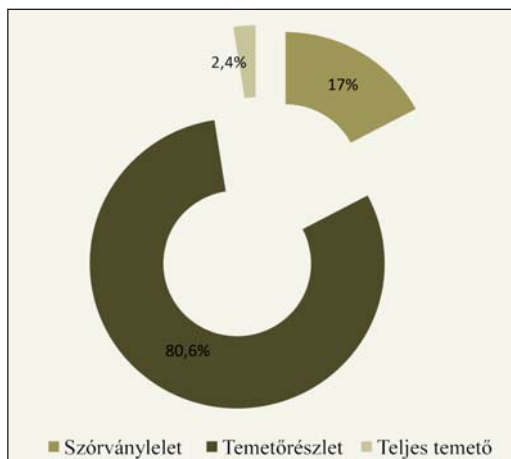
A sírokban kis esetszámban feltűnő, az egykori ételmelléklet maradványaként értelmezhető állatsontok arra utalnak, hogy e területen nem volt általános gyakorlat a csontos húsétel sírba helyezése. Ez persze annak lehetőségét nem zárja ki, hogy színhúst vagy más, maradandó rész nélküli ételadományt (kásaszerű ételek, gyümölcsök stb.) a sírba tehettek.

6.2. VÁLTOZÁSOK A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOKBAN AZ AVAR KOR MÁSODIK FELÉBEN

A vizsgált területről ismert 525 lelőhely közül 366 lelőhelyről (70%) származik az avar kor második felére (is) keltezhető leletanyag (5. ábra). 63 lelőhelyről (17%) szórványos leletek vannak, a fennmaradó 302 lelőhelyről való a leletszinten feldolgozott 8039 sír közül 7704 sír (95%). A nagy számok ellenére az adatok minősége, milyensége, a területi elhelyezkedése rendkívül hullámzó, ami egyrészt biztosan a kutatás területi egyenetlenséggel hozható összefüggésbe.

⁴⁷⁸ VÖRÖS 1999, 54.

⁴⁷⁹ BARTOSIEWITZ 2006, 66.

5. ábra. A feldolgozott lelőhelyek típusonkénti megoszlása
 Diagram 5. Distribution by type of processed archaeological sites

A Duna–Tisza közti temetőekben az avar kor első felére jellemző, egységes temetkezési szokásokhoz képest a korszak második felét nagyfokú változatosság jellemzi. A korai temetőket – egy-két kivételtől (pl. Gátér, Szeged-Fehértó A, Budapest-Csepel-Háros) eltekintve – nem folytatták, néhány esetben hosszabb-rövidebb idő elteltével a korai előzményeken új temetőt nyitottak (pl. Felgyő, Ürmös-tanya, Kiskörös-Pohibúj-Mackó-dűlő), de a korszak temetőinek nagy többsége kora avar kori előzmény nélküli. A temetkezési szokások szinte minden elemében új jelenségek is felbukkantak a régi hagyomány mellett. Miközben a régészeti leletanyag az avar kor vége felé haladva részben szegényesebbé, de mindenképpen homogénebbé vált, addig a temetkezési szokások tekintetében az egyes temetők, egyes területek között markáns különbségek maradtak. Ezért leginkább a temetkezési szokások régi és új elemeinek alapos vizsgálata vezethet el minket ahhoz, hogy egy-egy temető vagy egy jól körülhatárolt terület népességét jellemezzük.

6.2.1. A LELŐHELYEK JELLEGE

A közel 25000 km² nagyságú területen 302 temetőt, kisebb-nagyobb temetőrészletet ismerünk az avar kor második feléből. Ezek közül mindössze 10 a teljesen feltárt (3%), melyek sírszáma 4–94 között mozog: Apostag-Célitermelőhely B terület (44), Ballószög M5 91. lh. (20),⁴⁸⁰ Harkakötöny-Babó tanya (8), Horgos-Ördöglyuk (48), Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya (15),⁴⁸¹ Ruzsa-Honvédsori dűlő (27), Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II. temető (94),⁴⁸² Kiskundorozsma-Kettőshatár II. temető (43),⁴⁸³ Tatárszentgyörgy-Szabadrét (55) és Városföld (30).⁴⁸⁴ 182 lelőhelyről (60%) csak néhány (1–10) sírt ismerünk, ezek olyan töredékes adatnak tekinthetők, melyeknél a lelőhely jellege nem meghatározható. A nagyobb sírszámú temetők jellegét persze még annak ellenére is nagyjából meghatározhatjuk, hogy szélük nincs meg és kiterjedésüket, a sírok számát sem ismerjük pontosan. 79 (27%) lelőhelyen ismert 50-nél több sír, 32-nél (10%) 100-nál több temetkezés került elő. A legnagyobb feltárt temetőrészlet a gátéri, a Kada Elek által megmentett 650 sírból azonban csak 295-ről maradt valami adat. A 412 síros Jászapáti-Nagyállási úti temető egyelőre a legnagyobb, korszerűen feltárt és dokumentált lelőhely.

6.2.1.1. Magányos sírok

Az avar kor első felében a Duna–Tisza köze jellegzetes sírformájaként leírt magányos sír, mint temetési forma, az avar kor második felének régészeti anyagában is kimutatható. Három gazdagabb fegyveres

⁴⁸⁰ HORVÁTH 1994.

⁴⁸¹ H. TÓTH 1984.

⁴⁸² MÉSZÁROS ET AL. 2005, 145–148.

⁴⁸³ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 152–155.

⁴⁸⁴ BALOGH–PINTÉR 1998.

férfi sír, a Kecskemét-Miklós telepi,⁴⁸⁵ a ballószögi⁴⁸⁶ és a szeged-átokházi⁴⁸⁷ leletanyagában még sok tekintetben kora avar kori jellegzetességeket hordoz, de leletösszetételeik legjellegzetesebb darabja már a 7. század harmadik harmadára jellemző lelettipusok, mint pl. a fémveretes szablyák és varkocsszorítók. Mindhárom temetkezés régen került elő, ezért ezekről a temetkezésekről ma már meglehetősen keveset mondhatunk.

Bizonytalan a ferencszállási aranylemezes keresztvasú szablya⁴⁸⁸ előkerülésének körülménye és lelőhelye, de feltételelesen ezt is magányos sírból származónak gondolhatjuk.⁴⁸⁹

Magányos sírként ismerjük a Tápíószele-Somogyi B. út 21. szám alatt előkerült, ezüst négyszögletes, üvegbetétes veretekkel, aranyozott bronz egybeöntött pajzstestű csattal, szablyával, csontlemezes tegez-zel és nyílhegyekkel, íjjal eltemetett férfi sírt.⁴⁹⁰

Az újabb feltárások közül magányos sírként említhetjük a Kiskundorozsma-Daruhalom dülő II. temető 21. sírját, amit a 93 síros temető legnyugatibb sírjától 28 m-re ástak meg.⁴⁹¹ A sírt minden valószínűség szerint szándékosan ásták nagyobb távolságra közössége temetőjétől. Ez volt a temető egyik leggazdagabb temetkezése, legkiemelkedőbb lelete a férfi vállánál lelt II. Constans 667–668. szeptembere és novembere között vert, körbenyírt solidus.⁴⁹² Ebben az esetben bizonyos a magányos sír és a temető összetartozása. Ezzel ellentétes példaként említhetjük az átokházi magányos sír és a Szeged-Fehértó B temető összetartozását, mely elsősorban a temető 29. sírja és az átokházi sír leleteinek nagyfokú egyezése alapján is csak feltételezés.⁴⁹³

A magányos férfi sírok sorában itt egy további mutatunk be.

Solt-Járáspuszta

2005-ben előkerült földmunka során egy férfi sír, melynek leleteit a találók a kecskeméti múzeumba vitték be. Elmondásuk szerint a nagyobb területen végzett földmunka során ezen kívül további temetkezés, régészeti lelet nem került elő. A sírról egyéb adat sajnos nem áll rendelkezésünkre.

A sír leletei: 1. Öntött bronz *bizánci csat* (20. kép 1). A karika ovális, tüsketartós, a zoomorf alakú, áttört csattest egybe van öntve. A hátoldalán 3, egybeöntött négyszögletes fül. A csatkeret felé eső két fülbe kerek bronz huzaldarab van behúzva, amelynek egyik vége kissé vissza van hajlítva. A csattüske vasból van, a karikára hajlik. H.: 5 cm, karika sz.: 3,5 cm, csattest sz.: 2,6 cm. 2. Kerek átmetszetű *vascsat töredéke* (20. kép 2). 3. Préselt bronz *kisszívég* (20. kép 3). Az előlap peremes, a hátlap sima bronz lemezből kinyírt. Felül bronz pánt fogta össze, kerek fejű bronz szegeccsel áttört. H.: 4,2 cm, sz.: 2,2 cm. 4–8. 5 db préselt *bronz kisszívég* (20. kép 4–8). Az előbbinél hosszabbak. 3 veretnek az előlapja nincs meg. H.: 5,1 cm, sz.: 2,1 cm. 9. Felső nyélállású, egyenes hátú, egyélű *hosszúkés* (20. kép 9) fatokban. H.: 19 cm, sz.: 2 cm. 10. Állatcsontok.

Az avar kor első feléből a magányos gazdag sírok között csak fegyveres férfiakat találunk. Ezért figyelemre méltó, hogy az avar kor második felének gazdag magányos sírjai között egy női sír is található. Ecser 7. lelőhelyen egy korábbi edényégető kemence munkagödrébe beásva került elő egy magányosan megásott, Ny–K tájolású sír, melybe halotti ágyra fektetve egy nőt temettek el.⁴⁹⁴ Fülében ametisztcsüngős arany fülbevalót viselt, aranyozott ezüst fóliával díszített ruháját aranyozott ezüst boglárpár fogta össze. A ruhája ujját a könyöknél ezüst pántokból kialakított kereszt alakú díszek ékesítették. Derékon a

⁴⁸⁵ KADA 1896.

⁴⁸⁶ SZABÓ 1939.

⁴⁸⁷ CSALLÁNY 1948.

⁴⁸⁸ BALOGH–WICKER 2012, 13. kép.

⁴⁸⁹ A szablya és a Csallány Dezső által ezzel együtt említett álcsatos veretek kapcsolatáról BALOGH 2002, 293; BALOGH–WICKER 2012, 573–576.

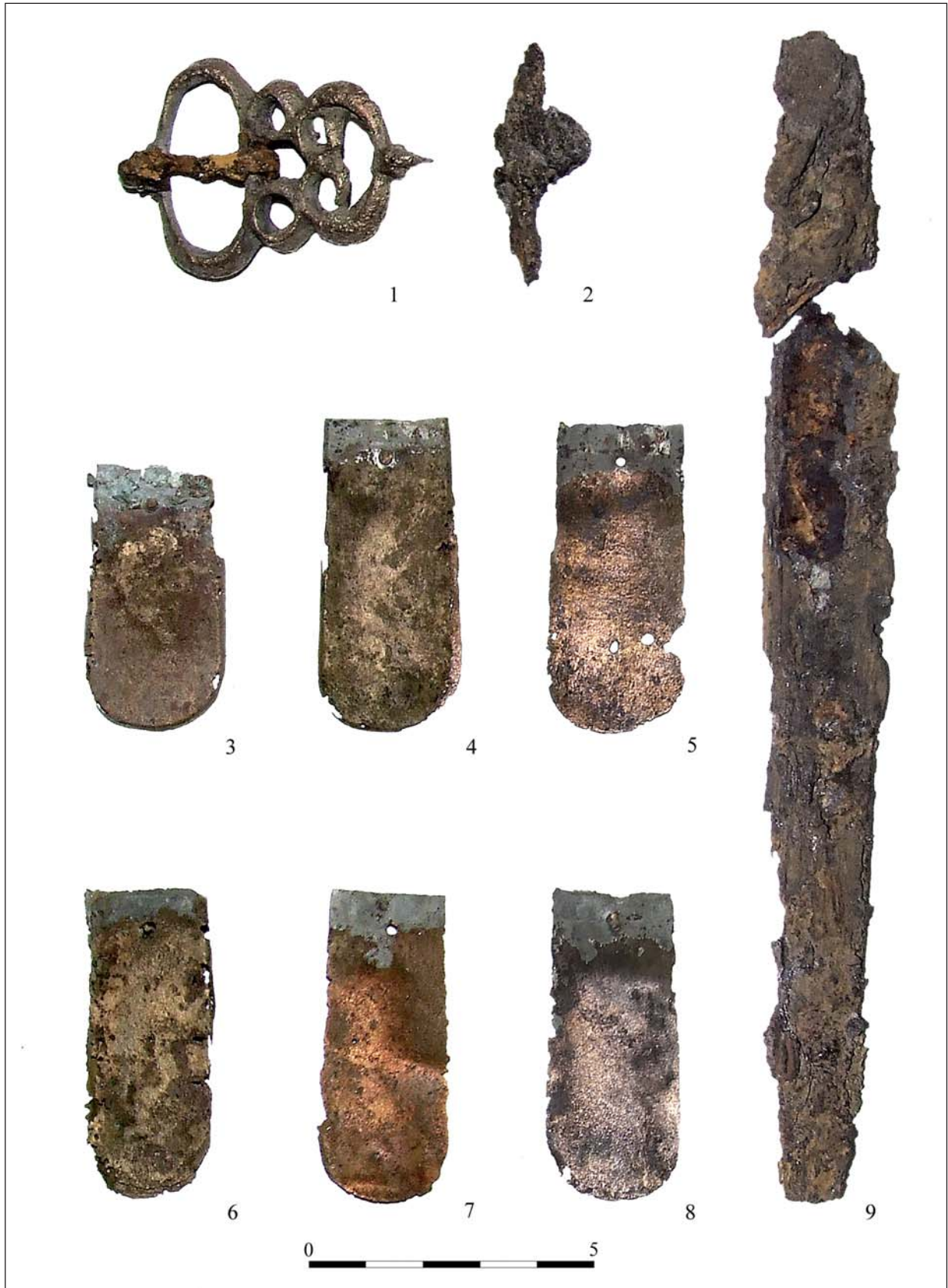
⁴⁹⁰ DINNYÉS 1973, 45–46, Taf. X. 1–20.

⁴⁹¹ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 146.

⁴⁹² MÉSZÁROS ET AL. 2005, 148.

⁴⁹³ MADARAS 1981, 42.

⁴⁹⁴ RÉGKUT 2006, 22.

20. kép. A solt-járáspusztai sírlelet
 Fig. 20. Grave find from Solt-Járáspuszta

ruhát ónozott nagyszíjvéggel záródó öv fogta össze. Mellékletei kés, veretes ládika és orsógomb voltak. A korszakban természetesen ez a női sír nem egyedülálló, gondoljunk az egyik leggazdagabb avar kori női sírra, mely Cibakházán került elő.⁴⁹⁵

Ezek a magányos sírként említett lelőhelyek nagyon szórta a Baja–Szeged vonaltól északra helyezkednek el, gyakorlatilag a kora avar kori vezéri sírok területét fedik le. Egy kronológiai horizontba tartoznak, a 7. század harmadik harmadára, az ún. közép avar korra datálhatók. A Duna–Tisza köze anyagában a 8. századra tehető, bizonyosan magányosnak tekinthető temetkezést már nem ismerünk.

Az avar kor első feléből ismert magányos sírokhoz hasonlóan e temetkezések között is találunk átlagos mellékletű temetkezéseket (pl. Tápiószele, Solt-Járáspuszta). Markáns különbségként azonban megjegyezhetjük azt, hogy a közép avar kori gazdag magányos sírok között női temetkezések is feltűnnek, amire az avar kor első feléből nem ismerünk példát.

6.2.1.2. Temetési körzet

A korszak eddig egyetlen, hitelesen feltárt és dokumentált olyan területe, amelyet a temetkezések szórt jellege és a köztük lévő nagy távolság alapján bizton temetési körzetként interpretálhatunk, Apostag határában, a II. Célkitermelőhelyen látott napvilágot, ahol egymástól 40–60 m távolságban mindössze 3 sír került elő.⁴⁹⁶ Leletanyaguk szegényes, vascsatok, kések és egy bogozó került elő.

Az elmúlt két évtized beruházásai kapcsán folyt nagyfelületű feltárások ellenére sincs több adat temetési körzetről, ezért vélhetően nem tévedünk, ha e temetőtípust a korszakban és a vizsgált területen nem tartjuk jellemzőnek.

6.2.1.3. Rövid ideig használt, kis sírszámú temetők

A korszak temetői között jó néhány olyan temetőt találunk, melyek 15–100 sírből állnak, újonnan nyitott temetők, kora avar kori előzmények nélkül. A kisebb sírszám, valamint az egy kronológiai horizonthoz tartozó leletanyag alapján ezek egy-egy kisebb közösség rövid ideig, legfeljebb egy-két generáción át használt temetkezési helyei.

Ebbe a csoportba két kronológiai horizontba tartozó temetők sorolhatók. A lelőhelyek egy részének megnyitása a 7. század közepe utánra tehető. Ezeket az ÉNy/Ny–DK/K irányban elterülő temetőket szabálytalan sírsorok jellemzik. Ide tartozik pl. Apostag-Célkitermelőhely B terület, Ballószög, Solt-Szölőhegy, Szabadszállás-Batthyányi u. 8/b. és a városföldi temető. A felsorolt temetők közös sajátossága – az apostagi kivételével –, hogy bennük a tiszántúli kora avar temetőkben jól megfigyelt temetkezési szokások bukkannak fel (padmalyos, padkás, füles és cölöpös sírok, részleges állattemetkezések, ételmellékletként juh hosszúfartó, edények a koponya mellett). Ezeket a temetőket a 7. század közepe után lezajlott migrációs folyamatok „nyomaiként” értékelhetjük. Olyan, a Tiszántúlról érkező kisebb közösségek temetői, akik nem tudtak alkalmazkodni a Duna–Tisza köze „zord” természeti adottságaihoz és rövid idő után valószínűleg „továbbálltak” erről a területről. Az apostagi temetőt pedig egy olyan közösség használta, akik a Dunántúlról, annak északkeleti részéről érkeztek ide, átkelve a Csepel-szigetnél lévő dunai gázlón – temetkezési szokásaik (pl. Ny–K tájolás, a halottal egy gödörben, annak bal oldalán, párhuzamos fekvő egész lovak) tanúsága alapján.

E kis sírszámú temetők körébe sorolhatjuk végül a Ruzsa-Honvédsori dűlői temetőt is, mely a fegyveres sírok nagyobb száma alapján katonai szolgálatot teljesítő közösség temetkezőhelye lehetett.

A lelőhelyek másik csoportjába a 8. század közepe táján vagy a század második felében nyitott és használt, kisebb sírszámú temetők, néhány esetben inkább csak pár sírből álló sírcsoportok sorolhatók.

⁴⁹⁵ LÁSZLÓ 1955, 239–251.

⁴⁹⁶ Somogyvári Ágnes ásatása, 2006. A három sír összetartozása a tőlük kb. 300 m-re lévő, 44 sírből álló Apostag-Célkitermelőhely B területen teljesen feltárt temetővel a régészeti anyag alapján nem bizonyítható.

Példaként Budapest IX. Ferencváros, Wekerle telep, Budapest-Rákos X. Ejtőernyős torony, Budapest-Zugló XIV. Tihany tér, Horgos-Ördöglyuk, Kunadacs-Felsőadacs, Turupuli-tanya, Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya és Tatárszentgyörgy-Szabadrét lelőhelyeket említhetjük.

Ezek között néhány jellemzője a fegyveres sírok kiemelkedő aránya (Budapest-Rákos X. Ejtőernyős torony, Tatárszentgyörgy), míg másokat átlagosnál gazdagabb leletanyag jellemez (pl. Budapest-Zugló XIV. Tihany tér, Kunadacs-Felsőadacs, Turupuli-tanya).

6.2.1.4. Hosszú ideig használt, nagy sírszámú temetők

A 7. század közepén vagy nem sokkal azután nyitott, a késő avar időszakban hosszan használt, nagyobb sírszámú temetők közé tartozik a korszakból ismert temetők, temetőrészletek nagy része, ezért csak kiragadott példaként említjük az Abony-Neppel F. telke, Bácskossuthfalva-Kopplaló, Rekreációs központ, Csólyospálos-Felsőpálos, volt Budai-tanya, Hajós-Cifrahegy, Homokmégy-Halom, Kiskundorozsma-Kettőshatár I., Üllő I. és II., Szeged-Fehértó B, Szeged-Makkoserdő és -Kundomb lelőhelyeket. Néhányánál van egy kisebb sírszámú, kora avar temető vagy sírcsoport, melyet felhagytak, s később e sírokhoz igazodva, a 7. század közepe táján vagy valamivel később, egy másik, eltérő szokásokkal jellemezhető közösség „folytatta” a temetőt (pl. Bácsandrászállás-Moravicai út, Csengele-Feketehalom, Felgyő, Ürmös-tanya, Gátér, Kunszállás-Fülöpjakab, Óverbász-Polet téglagyár, Sükösd-Ságod, Szeged-Fehértó A, Szeged-Kundomb).

A temetők többsége ÉNY–DK irányban, hosszan nyúlik el, rövid, szabálytalan sírsorokkal (pl. Felgyő, Ürmös-tanya, Hetényegyháza-Mária út, Kunszállás-Fülöpjakab). Néhányánál Ny–K irányba szétterülő temetőszerkezet jellemző (pl. Topolya-Bánkert, Vágóhíd, Szeged-Fehértó A és B).

E temetők döntő többségét az ismert sírjaik régészeti anyaga alapján a 8. század közepe táján felhagyják, de jó néhány temetőben kimutatható a jelenleg ismert legkésőbbi avar lelethorizont is (pl. Hajós-Cifrahegy, Gombos, Szeged-Makkoserdő és Szeged-Kundomb).

6.2.2. RÉGI ÉS ÚJ SÍRFORMÁK

6.2.2.1. Aknasírok

Az avar kor első feléből a Duna–Tisza közén döntően aknasírok ismertek. A vizsgálatba bevont temetők és temetőrészletek sírjainak többsége az avar kor második felében is ezt a sírtípust képviseli.⁴⁹⁷

Az aknasírok többségének méretét – a csontváz elhelyezkedése alapján – praktikus szempontok határozták meg: a sírba temetett halott vagy halottak, a koporsó vagy a sírba helyezett áldozati állatok helyigénye. Akad azonban példa arra is, hogy a halottat nem a méretének megfelelő sírgödörbe temették el.⁴⁹⁸ Gyakrabban fordult elő, hogy gyermeket felnőtt méretű sírba helyeztek (Bácsandrászállás 17. sír), szórványosan az, hogy a felnőtteket túl rövid (Bácsandrászállás 25. sír, Felgyő, Ürmös-tanya 175. sír), vagy túl szűk (Felgyő, Ürmös-tanya 204. sír) gödörbe „gyömöszölték” bele. Kivételes esetnek szá-

⁴⁹⁷ A sírforma méreteinek és a benne eltemetett halott társadalmi szerepének egy méretadattal történő jellemzésére a térfogatszámítás lehet alkalmas (DAIM 1987, 71–76; TOMKA 2003, 13), amelynek egy közösségen belül lehetne létjogosultsága. A sírok méreteire vonatkozóan a régi ásatások esetében kevés információ áll rendelkezésünkre. Részben ez abból adódik, hogy sem a temetkezési szokások, sem a sírformák megfigyelésére nem fordítottak gondot. A sírgödörökre vonatkozóan legtöbbször csak a mélységadatot tüntették fel, azonban ez az egyik legkevésbé megbízható adatcsoport, hiszen az szinte sohasem derül ki, hogy honnan mérték, a felszíntől vagy esetleg a sír jelentkezési szintjétől. Ugyanez a helyzet sajnos a legfrissebb ásatásoknál is gyakran. A sírok méretének vizsgálatára a rendelkezésre álló adatok minősége miatt nem kerülhetett sor.

⁴⁹⁸ Az általánostól eltérő esetek felsorolásánál csak egy-egy kiragadott példát említek.

mít és csak két, észak-bácskai temetőben fordult elő az, hogy olyan hosszú (akár 300 cm) a sírgödör, hogy a koporsó vége és a sír fala között 50–80 cm-es hely marad. A topolya-bánkert 72. és 90. sírokban a koponya felől, a bácskossuthfalvi 82. sírban a láb felől maradt nagy hely a koporsó és a sír vége között.

A „szükséges” méretű sírokon kívül szórványosan fordultak csak elő igen nagyméretű, négyzetes sírgödrök, mint pl. Horgos-Ördöglyuk 39. sír esetében, illetve a sír valamelyik vége felé – gyakrabban a láb felé – keskenyedő, trapéz alakúak. A trapéz alakú sírgödrök 15%-os előfordulása a Felgyő, Ürmös-tanyai temetőben, egyedi jelenség.

Viszonylag ritkán, temetőnként legfeljebb egy-két esetben előfordultak ovális alakú sírgödrök, amelyek általában teknős aljúak voltak. Gyakran gyermeksírok (pl. a Hajós-Cifrahegy 127. sír), illetve a felnőtt sírok többségében ezekben rendellenes pózban feküdt a csontváz, amint pl. a topolya-bánkert 98. sírban: a férfiváz lábai térdben kissé felhúzva, a jobb oldalra fordultak.

Az aknasírokon kívül az avar kor második felében nem túl nagy számban új sírformák is feltűntek a vizsgált területen.

6.2.2.2. Padkás és füles sírok

13 lelőhely 140 sírjában az aknasírok hosszanti oldala mellett ritkábban egy, többségében két padkát figyeltek meg.⁴⁹⁹ Mivel a sírgödör hosszanti oldalába kialakított, vízszintes, kb. 10–15 cm mély és 15–20 cm magas vájat (fülessír⁵⁰⁰) funkcióját tekintve ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a padka, több esetben akár együtt is előfordulnak, ezért ezeket az eseteket is itt, mint a padka változatát tárgyaljuk. Füles sír két lelőhelyen, 14 sírnál fordul elő, míg három lelőhely 8 temetkezésében a padka és a fül együtt volt jelen. Így mindösszesen 13 lelőhely 161 sírjából van valamilyen adat padkával vagy vájattal tagolt oldalú sírgödőről (13. táblázat).⁵⁰¹

A padkákon keresztbe fektetett vagy a vájatokba csúsztatott deszkákkal koporsófedeleket képeztek. A sírformát – illetve a cölöpös szerkezetet is – Tomka Péter, mint kezdetleges koporsót értelmezte.⁵⁰²

A sírformára vonatkozó, viszonylag kevés esetszám csak részben magyarázható azzal, hogy a régi ásatások döntő többségéből nincs információ a sírgödörről vonatkozóan. Mintaértékű e tekintetben a szeged-kundombi temető, ahol a feltárt 319 sír közül 25 esetében figyelték meg a padkákat.

⁴⁹⁹ Wicker Erika szerint padkás sír nem létezik, a jelenséget fenékpadmalyként nevezi (WICKER 1990, 15–17). A vizsgált területről egy végpadkás sírről van tudomásom, Bácskossuthfalva 143. sírjában. A sopronkőhidai típusú, ún. „hamis padka”-ra (TÖRÖK 1973, 32) – amikor a koporsó mellé, annak tetejéig az altalajjal azonos, a sír ásásakor legutoljára kitermelt anyagot töltötték vissza – nincs adat.

⁵⁰⁰ A „füles sír” elnevezést a hosszoldalban futó vájattal ellátott aknasírok esetében először Lőrinczy Gábor alkalmazta a szegvár-omrodülői 1. sír formájára (LŐRINCZY 1991, 129–130). A hazai szakirodalomban a füles sírt gyakorta arra a sírformára használják, amikor a sír sarkaiban vagy oldalaiiban szimmetrikusan mélyedéseket vájtak, s az ezekben vert gerendákkal sírépítményt képeztek. Ezt a sírformát a sírépítményeknél, cölöpös sírként (TOMKA 1979, 76) tárgyaljuk, ld. 6.2.3. fejezet.

⁵⁰¹ A padkás sírok közé csak azokat a sírokat vettük fel, amelyeknél egyértelműen dokumentálták (rajzon vagy fotón) a padkák meglétét. Azokat az eseteket bizonytalanak tekintettük, ahol a szöveges sírleírásban nincs megemlítve a padka, vagy a mélységadatoknál nincs adat. Padkás sír előfordulásáról közvetett információ van a fentiekén kívül a csepel-hárosi temető 102–165. sírok közül ötből, sírszámuk ismeretlen (ENDRŐDI–HORVÁTH 2002, 35). A valószínűleg nagy kiterjedésű és nagy sírszámú temetőből eddig feltárt 165 sír közül 64 csak rövid közleményből ismert (ENDRŐDI–HORVÁTH 2002, 33–45), az első 29 sír esetében a sírgödrökre vonatkozóan nincs adat (Cs. SÓS 1961). Így tehát objektíven nem lehet meghatározni a padkás sírok temetőn belüli előfordulásának arányát. Ezen kívül az újabb ásatások közül Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő II. és Kiskundorozsma-Kettőshatár I. temetőből (MÉSZÁROS ET AL. 2005, 146, 150) padkás sírok, Kiskundorozsma-Kettőshatár II. temetőből (MÉSZÁROS ET AL. 2005, 153) füles sírok előkerüléséről van adat.

⁵⁰² TOMKA 1979, 75–76.

A lelőhelyek egy részében még az 1%-ot sem éri el a padkás sírok esetszáma, azonban három észak-bácskai temetőben a feltárt síroknak kb. harmada (27–33%) padkás kialakítású. A füles sírok, illetve a füles-padkás sírok szintén csak ezen a területen fordultak elő.

A Duna–Tisza közti padkás sírok több mint kétharmadában a koporsófedélén kívül koporsó nyomai is előkerültek, amelyek néhány esettől eltekintve – Szeged-Kundomb 20. és 258. sír, Bácsandrászállás-Moravicai út 58. sír – kapocs vagy vasalás nélküli, egyszerű deszkakoporsók lehettek.

A padkás sírok esetében megfigyelt temetkezési szokások minden esetben az adott temetőben megszokott gyakorlatot tükrözik. Az edények és az állatsontok (leggyakrabban juh és szárnyas) a koporsón belül, a láb mellett kerültek elhelyezésre. Jellemző, hogy a padkás sírok közel felében volt tojás, amelyek a kéztőcsontok vagy a combcsontok mellett feküdtek.

A sírok régészeti anyaga és a temetkezések elhelyezkedése alapján azt mondhatjuk, hogy a Duna–Tisza közén a padkás sírformát többségében – néhány szórványos előfordulástól eltekintve – a Szeged–Baja vonaltól délre, a 7. század közepe után nyitott temetőkben kezdték alkalmazni. A legelső padkás sírok többségébe férfiakat temettek, mint a madaras-téglavetői 44.,⁵⁰³ a kundombi temető 266. és 305.,⁵⁰⁴ vagy a bácsandrászállási temető 44. sírjába. Ezek a férfiak öves–íjas felszerelésük alapján valószínűleg fontos(abb) szerepet töltöttek be közösségükben, s talán ezzel magyarázható, hogy miért csak az esetükben ügyeltek arra, hogy a holttesteiket vagy a koporsóikat az átlagosnál jobban védjék a földtől.

Egy-egy temetőn belül erre a horizontra tehető padkás sírok száma 1–4 között mozog, amely azt mutatja, hogy e temetkezési mód nem vált gyakorlattá, ma még nem tudni miért, de egy időre fel is hagytak alkalmazásával.

Egyes közösségekben a 8. század közepe táján ismét elkezdtek padkás, illetve füles sírba temetni, de ekkor már zömében nőknek – csekély kivételtől eltekintve *adultus–maturus* korúaknak – ástak ilyen sírt. Ezek a női sírok régészeti anyagukat tekintve nem különböznek a temető késői fázisának többi sírjától, leleteiket a korszak olcsó ékszerei (gyöngycsüngős fülbevaló, köles és dinnyemag alakú gyöngyök, esetleg karéjos boglár), egyszerű vascsatok és egy-két használati eszköz (vaskés, orsógomb, esetleg tütartó) teszi ki. A kundombi, bácskossuthfalvi és bácsandrászállási temetők azt mutatják, hogy a temetők felhagyásáig alkalmazták a padkás, illetve füles sírformát, s a koporsó fölé helyezett fedél általános gyakorlattá vált. A temetkezési szokás gyakorlásának súlypontja ekkor – legalábbis a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján – Észak-Bácska területe volt, a bácsandrászállási és a bácskossuthfalvi temetők esetében a síroknak több mint harmada e sírformához sorolható.

A padkás sírforma eredete, kialakulása ma még nem tisztázott. Előfordul az egész avar szállásterületen, felbukkanása időben és térben is különböző intenzitású.⁵⁰⁵ A Duna–Tisza közén az avar kor első feléből e sírforma előfordulása nem ismert. A 7. század közepe után felbukkanó, a területen új sírforma legjobb formái analógiái egyes tiszántúli, kora avar temetőkből/temetkezésekből ismertek, mint pl. a szegvár-oromdűlő 1. sír,⁵⁰⁶ illetve Békéssámson-Móricz Zs. u. 12. lelőhelyen feltárt temetkezés,⁵⁰⁷ azzal a különbséggel, hogy ezeknél a kialakított deszkafedélre az áldozati állatokat helyezték.⁵⁰⁸

A sírforma többségében az avarkor második felében vált jellemzővé, nagyobb arányban azonban csak egy-egy temetőben voltak jelen. A Duna–Tisza közén a 7. század közepe után csak szórványos jelenségeként tűnt fel e forma és gyakorlásával hamar felhagytak. Észak-Bácskában és az attól északra

⁵⁰³ RÁCZ 1999, 352, 10. kép 1–9.

⁵⁰⁴ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 35, 39, Pl. 32, Pl. 38.

⁵⁰⁵ Amíg a hazai kutatásban sokáig meglehetősen ritkák voltak a koporsóra és sírkonstrukciókra vonatkozó megfigyelések, addig a múlt század közepén a szlovákiai nagy temetőfeltárások (Dévényújfalú/Devinská Nová Ves, Zsély/Zelovce) során egyre több esetben mutatták ki valamilyen fakonstrukció nyomait, és ezeket a szlovák temetők etnospecifikus jellegzetességeként írták le (EISNER 1952, 231; ČILINSKÁ 1966, 206–209).

⁵⁰⁶ LŐRINCZY 1991, 129–130.

⁵⁰⁷ LŐRINCZY 1998, 5–6. kép.

⁵⁰⁸ LŐRINCZY 1992a, 103; LŐRINCZY 1998, 344–345.

fekvő területen egyes közösségek – Szeged-Kundomb, Bácsandrászállás és Bácskossuthfalva – a 8. század közepe után ismét elkezdték ezt a sírformát alkalmazni. A két vajdasági temetőben ezzel egy időben a padkás sír változatának tartható, füles sírok is megjelentek. Ez a sírforma a temetők későbbi horizontjában nagy számban fordult elő, s ezért valószínű, hogy a padkás sírokba való temetésnek – főként nőket temettek ilyen sírba – nem volt már megkülönböztető szerepe.⁵⁰⁹

6.2.2.3. *Padmalyos sírok*

A vizsgált területen az ebben a periódusban is általános aknasírok mellett ritkábban előforduló, összetett sírforma a padmalyos sír.

A sírforma előzményei megtalálhatók a sztyeppen, a középső és késői szarmata időszakban (Kr. u. 2. század második fele – 3/4. század),⁵¹⁰ valamint a 6. században is.⁵¹¹ A Kárpát-medencében a római kortól a középkorig különböző intenzitással fel-felbukkan. Csallány Dezső előbb Közép-Ázsiából,⁵¹² később a Volgától keletre eső területekről eredeztette.⁵¹³ Török Gyula a késő szarmata párhuzamok alapján – a Kárpát-medence korai fülkesírjaiban a kutrigurokat –, a padmalyos temetkezési szokás gyakorlóiban a 7. században egy újabb népmozgás során, az Alsó-Volga vidékéről kimozdított, újabb néptörődéket vélt felismerni.⁵¹⁴ Megállapítása hibádzik, hiszen a kora avar korban a Tiszántúlon a fülke- és a padmalyos sírok, bizonyos területi különbségekkel ugyan – a padmalyos sírok a fülkesírokkal ellentétben megtalálhatók a Köröstől északra is –, de gyakran egy temetőn belül (pl. Homokrév/Mokrin (Srb), Szegvár-Oromdülő) és közel egy kronológiai horizontban fordulnak elő.

A Duna–Tisza közéről korábbi munkáinkban⁵¹⁵ 6 lelőhelyről, 23 padmalyos sírt soroltunk fel. Most egy sokkalta teljesebb áttekintés után, 19 lelőhelyen 48 padmalyos sírről áll rendelkezésünkre ellenőrzött adat (7. táblázat).⁵¹⁶ Az avar kor második felére 15 lelőhely 44 padmalyos sírja tehető.

A lelőhelyek egyrészt a Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonal mentén felfűzve helyezkednek el, másrészt a Duna–Tisza közének alsó felében szóródnak, nagyjából a Szeged–Baja vonaltól délre (9. kép). A vizsgált területen, de a Kárpát-medence viszonylatában is megállapítható, hogy a feltárt avar kori sírok és temetők összességéhez viszonyítva a padmalyos sírokról szóló adatok száma elenyésző,⁵¹⁷ ami részben biztosan magyarázható azzal, hogy a sírformát sokáig maradéktalanul nem ismerték fel.⁵¹⁸

⁵⁰⁹ A bácsandrászállási és a bácskossuthfalvi temetőkben a padkás és füles sírok a temetkezéseknek közel 40%-át teszik ki. A sírforma nagy számban a dél-szlovákiai késői temetőkben fordul még elő, kiemelkedően magas (44%) a padkás sírok száma Érsekújvár/Nové Zámky (SI) temetőjében (ČILINSKÁ 1966, 109–114).

⁵¹⁰ SZIMONYENKO 1995, 346–348.

⁵¹¹ SOMOGYI 1987, 145.

⁵¹² CSALLÁNY 1939.

⁵¹³ CSALLÁNY 1956, 49–50.

⁵¹⁴ TÖRÖK 1973, 130–131.

⁵¹⁵ BALOGH 1998; BALOGH 2000.

⁵¹⁶ Ezekon kívül közvetett adat van padmalyos sír előfordulásáról Újvidékről/Novi Sad (Srb) (DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, 53–54, Abb. 1–4) és a fotók alapján valószínűsíthető, hogy ide tartoznak Dunacséb 270., 273., 273. és 279. sírjai (BUNARDŽIĆ 1985, Fig. 8, 24–26) is. Nemrégiben Dunavecse-Kovacsos-dűlő B. területen is feltárássra került egy 94 síros, közép avar kori temető, amelyben egy padmalyos sír (103. sír) is volt. Lantos Andreának (VKM) tartozom köszönettel az adatért.

⁵¹⁷ LŐRINCZY–STRAUB 2006, Katalógus, 6. ábra.

⁵¹⁸ A régi ásatások esetében szükséges a leírások újraértelmezése és bizonyos esetekben – pl. ha a csontváz az aránytalanul széles sírgödör egyik oldalfala mellett került elő, ha a sírgödör csontváz felőli oldalai íveltek, ha a csontváz mellett talált állatesontváz vagy csontok az emberváz felé lejtnek – padmalyos kialakítást valószínűsíthetünk. Példaként a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető esete említhető, vö. LŐRINCZY–STRAUB 2006, 47. j. A sírfoltra vonatkozóan a városföldi temetőben tett megfigyelések nyomán már a sírfolt jelentkezésekor padmalyos sírt sejtethetünk, ha a sírgödör viszonylag homogén betöltésű sírfoltjához, valamely hosszoldal mentén, humuszos betöltésű, szabálytalan folt kapcsolódik. Az erre vonatkozó megfigyeléseket ld. LŐRINCZY

A padmalyos sírok temetőn belüli helyzetéről elmondható, hogy általában a középső sávban helyezkednek el, de nem zárt tömbben. Tájolásuk többségében – a temetők többi sírjához és a Duna–Tisza köze avar kori temetőinek többségében is általános irányhoz hasonlóan – ÉNy–DK. Topolyán Ny–K és Bácskossuthfalván É–D tájolásuk egyértelműen illeszkedik a temető rendjébe.

Szerkezeti szempontból a Kárpát-medence valamennyi padmalyos sírja – s nem csak az avar koriak – azonos kialakításúak. A homogén betöltésű⁵¹⁹ akna általában téglalap alakú. A tiszántúli síroknál általában, a dunántúliaknál sok esetben az akna az áldozati állat(ok) helye, ezzel szemben a Duna–Tisza közti padmalyos sírok közös, markáns jellemzője, hogy az akna mindig üres.

Az ismert esetekben az akna hosszanti oldalába ástott padmaly közel azonos esetszámban jelentkezett a jobb és a bal oldalon, szemben a tiszántúli esetekkel, ahol a jobb oldalba vájt padmaly szinte kizárólagos.⁵²⁰ Ha azokat a temetőket tekintjük, ahol egynél több padmalyos sír került elő, azt tapasztaljuk, hogy a padmalyt – egy-két kivételtől eltekintve – tendenciózan egy irányba alakították ki egy temetőn belül: a horgosi, a kerepesi, a bácsandrászlási és a városföldi síroknál a bal, a mélykúti és a szabadszállási temetkezések esetében a jobb oldalba.

Az akna aljához viszonyítva a padmaly azzal egy szintben, vagy lejtősen, attól mélyebben jelentkezett, de elvétve akadt példa arra is, hogy az oldalsó üreget az aknától kicsivel magasabban vágták a falba.⁵²¹ A padmaly aljának teknőszerű, illetve rézsús kialakítására is egyaránt van adatunk. A megfigyelések szerint az oldalüregek magassága 25–40 cm között lehetett.⁵²²

A tiszántúli kora avar kori temetőkben előforduló fülkés és padmalyos sírok közös jellemzőjeként Lőrinczy Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a padmalyt az aknától bőrrel és/vagy fával választották el vélhetően a halott védelme érdekében.⁵²³ A zalai temetőkben a padmaly szájának deszkákkal történő lezárását és cölöpökkel való megtámasztását figyelték meg.⁵²⁴ A Duna–Tisza közti sírokban nincs nyoma a sír két része elválasztásának.

A padmalyos sírok néhány kivételtől eltekintve – mint pl. Kehida-Fövényes 127. sír, amelyben két gyermek nyugodott⁵²⁵ – általában egy egyén temetkező helyei.

A nemek és az életkorok szerinti megoszlás tekintetében a területünk sírjai kiegyenlített képet mutatnak: férfit temettek 12 sírba, nőt 14 sírba és gyermek nyugodott 13 sírban, a többi esetében bizonytalan adatok állnak rendelkezésünkre. Szinte kizárólagos a halottak hanyatt, nyújtott helyzetben való eltemetése. Nem jellemző ezekben a sírokban sem a koporsó használata, sem a lepelbe vagy szerves anyagba való csavarás, szemben néhány vörösi⁵²⁶ és kehidai sírral,⁵²⁷ amelyekben deszkakoporsók nyomait figyelték meg.

1995, 400; BALOGH 2000, 113. A sírforma feltáráásával kapcsolatos módszertani problémákról összefoglalóan LŐRINCZY–STRAUB 2006, 280–281.

⁵¹⁹ Ricz Péter szerint a homogén betöltés abból adódott, hogy a sír betemetésénél gondot fordítottak arra, hogy a föld ne keveredjen. S véleménye szerint mindennek az elrejtés volt célja (RICZ 1995, 484).

⁵²⁰ LŐRINCZY 1992, 104.

⁵²¹ A városföldi sírok előzetes ismertetésekor felvettem a 42. sír alapján, hogy a padmalyt az akna aljánál magasabban alakították ki (BALOGH 1998, 146). Később, a jelenség párhuzamainak hiányában elbizonytalanodtam és a homokos betöltés és a löszös altalaj hasonlósága miatt túlbontásra gondoltam (BALOGH 2000, 10. j.). A teljesebb anyaggyűjtés fényében, a hasonló kialakítású kunpeszéri 2. és a bácsandrászlási 11., 29. és 35. sír első megállapításainkat igazolja.

⁵²² Egy-két kivételes esettől – mint pl. a városföldi 41. (üres) sír – eltekintve általában a padmalyok boltozata részben vagy teljesen leszakad. Ezeknek az egykori magasságára szerencsés esetben a váz feletti, homogén réteg vastagságából következtethetünk.

⁵²³ LŐRINCZY 1994, 319.

⁵²⁴ SZŐKE 1996, 110; SZŐKE 2002, 68.

⁵²⁵ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 287, 5. ábra 1.

⁵²⁶ KÖLTŐ 2001, 94, 9. és 12. ábra.

⁵²⁷ LŐRINCZY–STRAUB 2006, 287–288, 4. ábra, 5. ábra 2.

A sírokat szegényes és nehezen keltezhető leletanyag jellemzi. A női sírokban rátétdíszes nagylemezgömbös és hengerpalástos lengőcsüngős fülbevalók, többségében köles, ritkábban dinnyemag alakú gyöngyök, különböző orsókarikák, néha orsógombok és kések fordulnak elő. A Szabadszállás-Batthyányi utcai temető 35. sírjában fekvő nő koponyája mellett arany bogycsüngős fülbevaló hevert.

A férfi sírok leletanyaga még ezeknél is szegényesebb: vascsat, vaskés, csiholó és kova került elő belőlük. A gyermeksírok leletösszetétele a felnőtt sírokéhoz hasonló.

A leletanyag a sírok keltezéséhez, a szokás gyakorlásának keltezéséhez kevés támpontot nyújt. Elsősorban azok a temetők nyújtanak fogódzót, amelyekben nagyobb százalékkal fordulnak elő ilyen sírok.

A bácsandrászallási temető 11 padmalyos sírja közül a legkorábban megásott a 35. gyermeksír, amelyben lepelbe szorosan becsavarva eltemetett, 12–16 év körüli – a leletanyag alapján feltehetően fiú – gyermek nyugodott. Vascsattal záródó övén préselt bronz pitykék és pajzs alakú veretek voltak. Tarsolyát többségében fekete és sárga köles gyöngyök díszítették. Egyéb melléklete egy apró vaskés és egy vésett, kalászmintás bogozó volt. A síregyüttes a 7. század közepére – harmadik negyedére keltezhető. A legkésőbbi padmalyos sír – az öntött indás veretes 36. fülkesírral és a 31. aknasírral együtt – a 23. sír, amelyben egy öntött bronz lyukvédő és egy indás kisszíjvég volt. Ez talán nemcsak a bácsandrászallási temető, de valószínűleg a Duna–Tisza közén eddig ismerté vált padmalyos sírok között is a legkésőbbi.

A szabadszállási temetőben nemcsak a szegényes padmalyos sírok datálása okoz problémát, de az egész temető keltezése is komoly nehézségekbe ütközik, mivel a padmalyos sírokon kívüli aknasírok gyakorlatilag 100%-ban rablottak voltak. A megmaradt, rekonstruálhatatlan lemezes övgarnitúra töredékek mellett a sírokból előkerült néhány aranytárgy (bogycsüngős fülbevalópár, kerek karikájú, granulációdíszes, fekete gyöngycsüngős fülbevalópár, fekete pasztabetétes, négyzet alakú, fonatmintás övveret és egy vékony arany lemezből kinyírt obulus) nemcsak a temető egykori gazdagságát árulja el, de a temető használatát ezek alapján a 7. század utolsó évtizedére, a 7–8. század fordulójára tehetjük.

A teljesen feltártnak tekinthető, kis sírszámú városföldi temető padmalyos sírjait a több temetkezésből származó, rátétdíszes nagylemezgömbös és nagygyöngyös fülbevaló, a késői típusú, préselt rozettás, valamint a préselt korong alakú veretek kelteznek a 7. század harmadik negyedére.⁵²⁸

A fentebb említett temetőkkel egy kronológiai horizonthoz tartozik a teljesen feltárt, horgosi temető négy padmalyos sírja. Ezek közül háromba gyermeket temettek el, gyakorlatilag melléklet nélkül. A 15. sír, a belőle előkerült gyöngycsüngős fülbevalópár alapján beleillik a temető többi, szegényes női sírjának sorába. Ezeken kívül a női csontvázak mellől köles, ritkábban dinnyemag alakú gyöngyök és vascsatok, vaskarikák, kések, orsógombok vagy -karikák kerültek elő. A férfi sírokból is legfeljebb vascsatok, kések, henger alakú, esztergályozott tarsolyzárók és egy-egy bogozó került elő. A gyermeksírok aránya a temetőben jelentős (48 sírből 18), legtöbbjük melléklet nélküli.

A Duna–Tisza közén eddig feltárt padmalyos sírokra, s az ezeket a sírokat tartalmazó temetőkre sem jellemző az áldozati állatok előfordulása. Mindössze két sír és azok lelőhelye tartozik a kivételek közé. A Szabadszállás-Batthyányi utcai 35. sírban a padmaly koponya felőli végénél egy részleges juh maradványa került elő. A temető 68 sírja közül 29 sírből került elő még részleges juh összegöngyölve vagy a halottra terítve. A Mélykút-Sánc dűlői 54. sírban a koponya mellett pedig egy ló metszőfog hevert.⁵²⁹

A padmalyos sírok közel feléből került elő állatcsont, ami leggyakrabban szárnyas, illetve juh, marhacsont csak a két mélykúti sírban volt. Tojást ritkán tettek a padmalyos sírba temetettek mellé, ahogyan edény is mindössze alig a sírok 20%-ban volt.

⁵²⁸ BALOGH–PINTÉR 1998, 117–118.

⁵²⁹ A lófog esetében jelképes tartalomra gondolhatunk a pitvarosi temető 125. sírjában a lószerszámok közül előkerült lófog analógiáján keresztül (BENDE 2000, 243, 254). Valószínűleg ehhez hasonló jelenségről van szó a jánoshidai 145. sírban (ERDÉLYI 1958, 46) talált marha zápfognál is, s ugyanebből az okból került két lópata a rákóczi-falva-kastélydombi 3. sírba (SELMECZI–MADARAS 1980, 141). A jelenség minden bizonnyal – a részleges állatokhoz hasonlatosan – a *pars to toto* elven alapulhatott.

A padmalyos sírformát a Duna–Tisza közén általában két temetőtípusban találjuk meg. Egyrészt azokban a kis sírszámú temetőkben, melyeket a 7. század harmadik negyedében nyitottak meg és használatukkal hamar, de legkésőbb a 7–8. század fordulóján felhagytak. Néhány temetőben szokásszerűen (akár a sírok 8–18%-a padmalyos sír: Bácsandrászállás, Horgos-Ördöglyuk, Szabadszállás-Batthyányi u. és Városvölgy), másokban alkalmasszerűen (az egy-két padmalyos sír a temetkezések max. 5%-át teszi ki: Ballószög, Kerepes, Mélykút-Sánc dűlő) alkalmazták ezt a sírformát. A sírforma felbukkan azokban a temetőkben is, amelyek első sírjait szintén a 7. század közepén, esetleg harmadik negyedében ásták meg, viszont használatuk akár a 9. századig folyamatos volt (Hajós-Cifrahegy, Bácskossuthfalva),⁵³⁰ de ezekben mindig csak szórványosan, egy-két esetben temettek padmalyos sírba. Ezek a szegényes leletű padmalyos sírok a temetők középső részén helyezkednek el, ami kronológiai jelentőséggel bírhat: azt mutatja, hogy a padmalyos sírokat a temetők megnyitásakor, vagy legalábbis használatuk első felében áshatták meg. Pl. a szeged-kundombi temető három padmalyos sírja közül a 284. sír leletösszetétele alkalmas arra, hogy elhelyezzük a temető használatának ideje alatt. A nagylemezgömbös fülbevaló és a szemesgyöngyök alapján ez a sír – és valószínűleg a másik kettő is – a temető használatának korai időszakából való.

Ezek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a Duna–Tisza közén a padmalyos sírba temetés szokását – akár csak kivételes esetekben, akár szokásszerűen alkalmazta egy közösség – csak rövid ideig gyakorolták a 7. század harmadik harmadában. A jelenleg ismert padmalyos sírok közül a leletanyag alapján a legkésőbb megásott a bácsandrászállási temető 23. sírja, de ez sem keltezhető a 8. század első harmadánál későbbre.

A sírforma előfordulása az avar kor első felében szórványos, e sírformánál kora avar kori előzményről a Duna–Tisza közén nem beszélhetünk.

A padmalyos sírokon belül sajátos csoportot alkotnak az ún. Šarovce-típusú sírok.⁵³¹ A Duna–Tisza közéről e sírforma előfordulását a Csongrád-Bokros, Búzáspart 5. sír⁵³² és a feltételesen ide sorolt Szeged-Kundomb 230. sírok⁵³³ mellett egy új adattal egészíthetjük ki, a Bácskossuthfalva-Koppló, Rekreációs központ 14. sírral. Az É–D tájolású téglalap alakú sírakna északkeleti sarkánál egy szabályos, 36 × 40 cm-es, egyenes aljú és függőleges oldalú kis fülke jelentkezett a sír aljától kb. 20 cm-rel magasabban.

A Kárpát-medencében eddig feltárt avar kori padmalyos sírok alig harmada lehet publikálva,⁵³⁴ ezért részletes elemzésük és eltérő sajátosságaik mindenre kiterjedő összehasonlítása ma még nem történhet meg. Az eddig ismertettett temetkezések alapján az mondható, hogy e temetkezési mód az egész avar korban fel-felbukkan a Kárpát-medence egy-egy területén,⁵³⁵ de sehol nem igazolható folyamatos alkalmazása. A kronológiai különbségek – a tiszántúliak a kora avar korra,⁵³⁶ a Duna–Tisza köziek zömében a 7. század harmadik–negyedik negyedére,⁵³⁷ a dunántúliak a 8–9. századra⁵³⁸ tehetők – mellett a szokás gyakorlásában is különbségek mutatkoznak. A tiszántúli sírokra az ÉK–DNY-i tájolás, a jobb oldalon elhelyezkedő padmaly, az aknában az egész vagy részleges áldozati állatok nagyobb száma, a leletekben való viszonylagos gazdagság jellemző. A Duna–Tisza közén az ÉNy–DK-i tájolás a meghatározó, a

⁵³⁰ Ld. pl. Hajós-Cifrahegy 99. sír Hohenberg-típusú övgarnitúrája, illetve az észak-bácskai avar temetők felhagyásának kapcsán a bácskossuthfalvi temető legkésőbbi sírjairól RICZ 1993.

⁵³¹ A kérdéskör összefoglalása LŐRINCZY–STRAUB 2006, 284–285.

⁵³² LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 272.

⁵³³ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 32.

⁵³⁴ Vö. LŐRINCZY–STRAUB 2006, Katalógus.

⁵³⁵ A padmalyos síros lelőhelyek által kirajzolt területi csoportokat szemlélteti LŐRINCZY–STRAUB 2006, 6. ábra.

⁵³⁶ LŐRINCZY 1996, 181.

⁵³⁷ BALOGH 2000, 114.

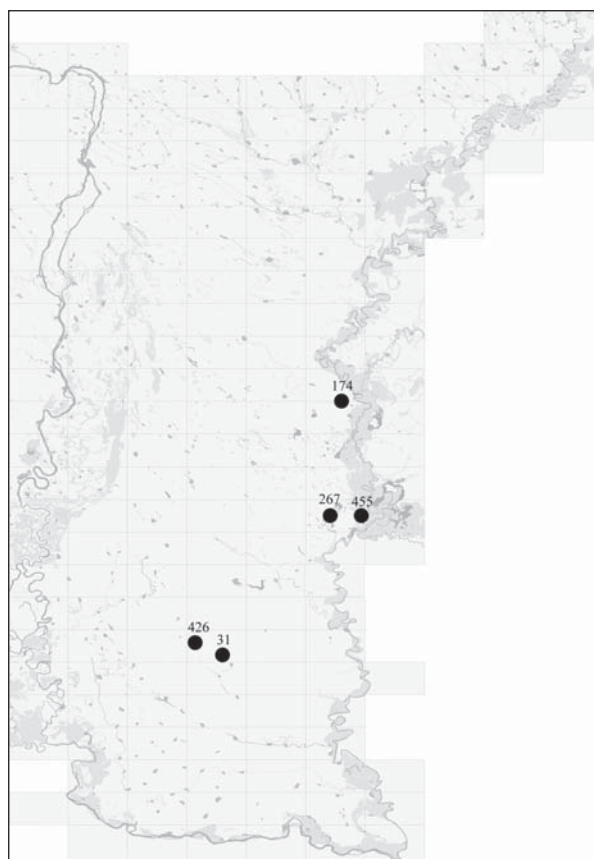
⁵³⁸ SZŐKE 1996, 110; SZŐKE 2005, 26. A padmalyos sírok avar kor utáni előfordulásáról LŐRINCZY–STRAUB 2006, 293; a néprajzi analógiákról BALOGH 2000, 115–116.

padmaly sokszor a bal oldalon helyezkedik el, az akna kivétel nélkül üres, a mellékletek szegényesek. A Vörs–Kehida–Söjtör–Zalacomár által kirajzolt zalai csoport, különösen a kehidai padmalyos sírok, gazdagságukkal (lovak, fegyverek), a deszkakoporsóban való temetéssel, a padmaly elrekesztésének változatos módjaival tűnnek ki.

Korábban a tiszántúli és a Duna–Tisza közti padmalyos sírok közötti jelentős különbségek mögött közös kulturális gyökerű, de más etnikum töredéket feltételeztem.⁵³⁹ Az újabb vizsgálatok alapján azonban ennél árnyaltabb a kérdés, ugyanis a padmalyos sírokat is tartalmazó lelőhelyek esetében más temetkezési szokások (részleges juh, juhkeresztcsont ételmellékletként, a koponya mellett, edény a koponya mellett, K–Ny tájolás) is erős tiszántúli kapcsolatokat mutatnak, egyes tiszántúli közösség áttelepülését sejtetik.

6.2.2.4. Fülkesírok

Az Duna–Tisza közén az avar kor második feléből öt lelőhelyről 54 fülkesír ismert (14. táblázat, 21. kép). A sírformát annak ellenére, hogy egy fülkesírről az avar kor első feléből is tudunk (Dunavecse-Kovacsos-dűlő 1. sír), új jelenségként értelmezhetjük. A lelőhelyek között – de az összes Kárpát-medencei előfordulás gyakoriságát tekintve is – kiemelkedő a szeged-makkoserdei temető, a benne feltárt 49 fülkesírral. A temető első 201 sírját Móra Ferenc tárta fel, aki az előkerült – általa aknasírnak nevezett – 28 fülkesírről rövid összegzést adott⁵⁴⁰ és Katanovra hivatkozva az ujjur „állótemetkezéseket” hozta fel párhuzamként.⁵⁴¹ 1942-ben Csallány Dezső (valójában Bartucz Lajos) folytatta a temető kutatását keleti irányba és a feltárt 138 sír között további fülkesírok kerültek elő.⁵⁴² A sírok aknarészét nem minden esetben figyelték meg, de Móra leírása alapján valószínűleg kisebb méretű aknákat⁵⁴³ és a mélységadatokból kiolvashatóan meredeken lejtős fülkéket tártak fel.⁵⁴⁴ A fülkék esése többségében 60–120 cm közé esik. Az átlagtól jelentősen eltér a 279. és a 38. sír a fülke 20, illetve 30 cm-es esésével. Mindkettő aknájában lócsontok voltak, az utóbbiban felszerszámozott egész ló, s ez a sír a temető egyik legkorábban megásott fülkesírja az arany, granulációdíszes, kúp alakú csüngős fülbevalóval és a préselt ezüst, sok-mellékszijas

21. kép. A fülkesíros lelőhelyek elhelyezkedése
Fig. 21. Location of the archaeological sites containing catacomb graves

⁵³⁹ BALOGH 2000, 114.

⁵⁴⁰ MÓRA 1979, 475.

⁵⁴¹ MÓRA 1932, 8–9.

⁵⁴² A temető fülkesírjainak dokumentációjában történt keveredéséről, a téves számozásukról ld. BALOGH 2010, 45. j.

⁵⁴³ MÓRA 1932, 8; vö. SALAMON 1995, Tab. 1a.

⁵⁴⁴ Móra Ferenc a fülkét nevezi aknának, és Salamon Ágnes is ezt az elnevezést követi.

övével.⁵⁴⁵ Az átlagtól 150–190 cm-es lejtésével kiugrik a 262. és a 279. sír, amelyek kettőssírok voltak, két-két felnőtt (nő és férfi) közös sírjai.

E temetőtől néhány km-re északkeletre, a Kiskundorozsma-Daruhalom dülő II. temető 485. sírja is fülkesírnak bizonyult.⁵⁴⁶ Fülkesírként értelmeztük a Felgyő, Ürmös-tanya 4. sírt,⁵⁴⁷ amelynek feltételezésem szerint rövid aknáját nem sikerült megfigyelni. A melléklet nélküli, csupán ételmellékletként szárnyas részekkel eltemetett felnőtt férfi sírjának erőteljes lejtésére, szinte „ülő pozíciójára” felfigyeltek az ásatók, de a sírformát nem ismerték fel.

Ezekon kívül Észak-Bácska két temetőjében fordult elő e sírforma. A bácsandrászallás 36. sír⁵⁴⁸ az egyetlen olyan fülkesír, amelyben klasszikus öntött, indás övveretek voltak. A téglalap alakú, üres akna és az erőteljesen lejtő fülke között az ásatók alig észlelhető földbordát figyeltek meg. A sír ÉNy–DK-i tájolásával és elhelyezkedésével beleillik a temető rendjébe, de a sírforma mellett egyéb jellemzői tekintetében kilóg a temető egészéből. Ebből a sírből származik a temető egyetlen áldozati állata, a férfi jobb válla mellé részleges juhot helyeztek. Az edényeket rendszerint a kéztőhöz vagy a lábfejek végéhez tették a temetőben, de ebben a sírban – és a 3. padmalyos sírban is – az edényt a bal halánték mellé állították. Ezek együttese alapján a temetési rítus a tiszántúli, kora avar kori temetkezési szokásokkal áll közeli rokonságban.

A bácskossuthfalvi temetőben is feltárássra került két fülkesír. A 204 síros temetőben két, *Inf.* I. korú gyermeket temettek fülkesírba, melyek a temető délkeleti szélén helyezkedtek el. A sírok szerkezete nem a klasszikus fülkesírok képét mutatja: a rövid téglalap alakú aknák végéből az egyenes, vagy alig-alig lejtős aljú fülke lépcsőszerűen mélyedt le. A 34. sírban a fülke szájánál – ahogyan Orosháza-Grexa-téglagyár több fülkesírjában⁵⁴⁹ és Rákóczi-falva-Kastélydombon⁵⁵⁰ is – egy közbülső, kisebb lépcső is volt, valamint a fülke kezdeténél egy kereszt irányban húzódó vájat jelentkezett. A 22. sírban szerves anyagba szorosan becsavarva, lábbal előre csúsztatták be a 6 év körüli gyermeket, akinek jobb halántékához kézzel formált fazekat állítottak. A 34. sírban lepelbe csavarva, fejfelé előre engedték le az 5–6 év körüli gyermeket, akinek bal bokájához, a fülke szájába helyezték a szintén kézzel formált edényt. A halottak fejfelé eresztése a fülkébe nem egyedi jelenség: kora avar kori előfordulása a Deszk T 24.⁵⁵¹ és a Szőreg-Téglagyár (A) 122. sírokból⁵⁵² adatható, kései előfordulására a Szeged-Makkoserdő 81. sírből⁵⁵³ van példa.

A sírok leírását a következőkben adjuk.

Bácskossuthfalva-Kopplaló, Rekreációs központ

22. sír (22. kép 1): T.: É–D. Akna h.: 85 cm, sz.: 62 cm, m.: 35 cm, fülke h.: 133 cm, sz.: 62 cm, m.: 107 cm. A lekerekített sarkú téglalap alakú akna déli oldalánál rézsűs oldalú előbb rézsűs, majd egyenes aljú fülke mélyedt le, amelyben 6 év körüli *gyermek* rossz megtartású csontváza feküdt hanyatt, nyújtott helyzetben. A gyermeket szerves anyagba szorosan becsavarva temették el. Koponyája jobbra, a mellkasra előre billent. Vállai erőteljesen fel voltak húzva, a jobb karja szinte a test alá szorult. Az egész felső teste enyhén jobbra billent. Lábszárai szorosan egymás mellett feküdtek. Mell.: 1. A koponya jobb oldalánál, a csontváz szintjétől kissé magasabban egy sárgásbarna színű, koromfoltos, durva soványítású, kézzel formált, nyomott gömb alakú *edény* került elő szájával a koponyára dőlve. Ma.: 14,6 cm, perem átm.: 14 cm, fenék átm.: 15 cm.

34. sír (22. kép 2): T.: É–D. Akna h.: 63 cm, sz.: 54 cm, m.: 77 cm, fülke h.: 128 cm, sz.: 54 cm, m.: 107 cm. A lekerekített sarkú akna északi végében 10 cm széles lépcső volt kialakítva. A fülke szájánál egy keskeny, 12 cm

⁵⁴⁵ SALAMON 1995, Pl. 3.

⁵⁴⁶ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 146.

⁵⁴⁷ BALOGH 2010, 227.

⁵⁴⁸ RICZ 1980, 80–81; RICZ 1995.

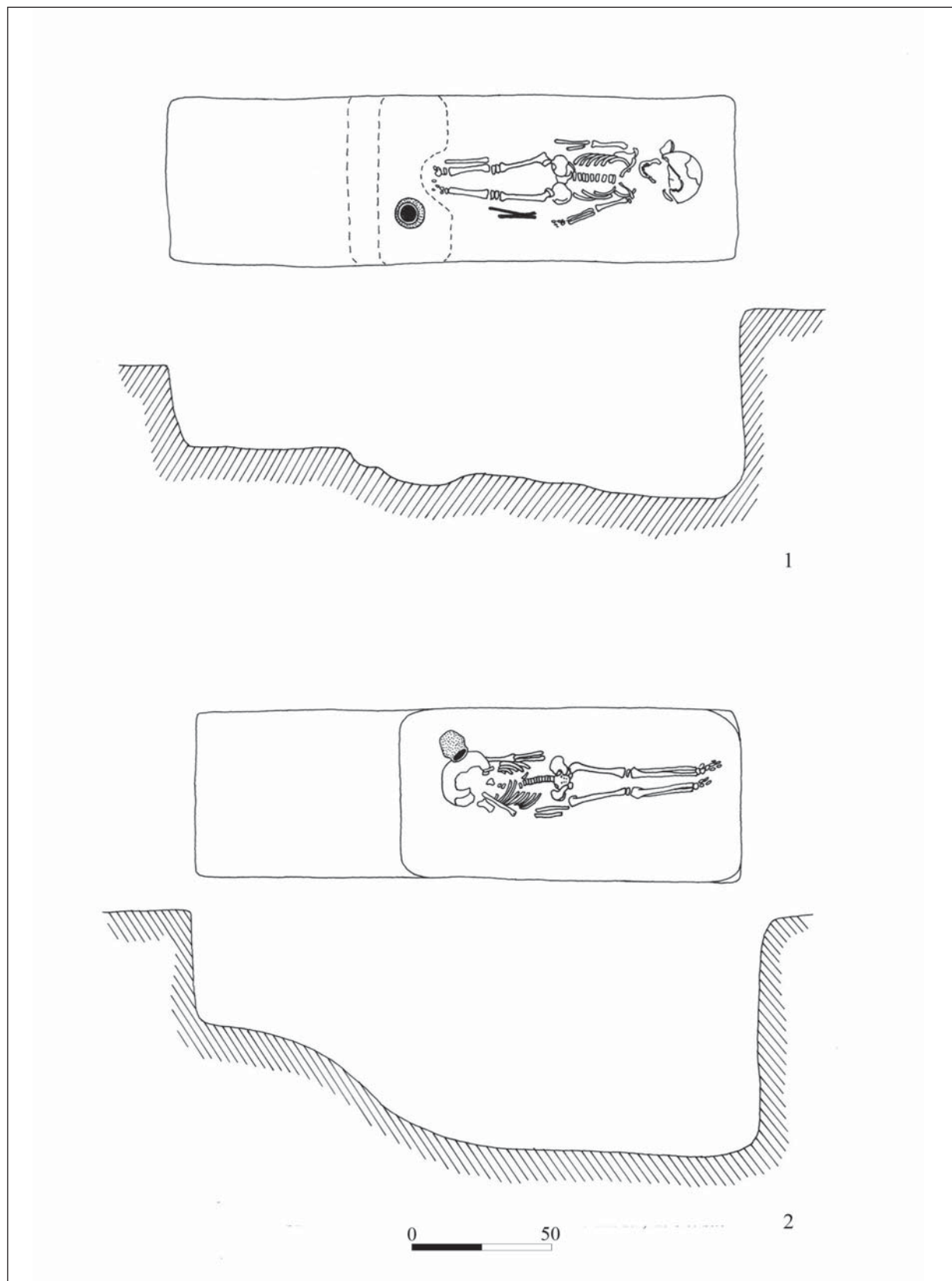
⁵⁴⁹ JUHÁSZ 2004, Abb. 5–9, Abb. 14–15, Abb. 17–18, Abb. 21–24, Abb. 27–29, Abb. 34, Abb. 36–37.

⁵⁵⁰ SELMECZI–MADARAS 1980, IX. tábla 2, 4.

⁵⁵¹ LŐRINCZY 1994, 323.

⁵⁵² LŐRINCZY 1994, 329.

⁵⁵³ LŐRINCZY 1994, 327; SALAMON 1995, 118.

22. kép. Fülkesirok a Bácskossuthfalva-Kopplaló, Rekreációs központ (Srb) temetőből. 1: 22. sír; 2: 34. sír
 Fig. 22. Grave with the niche dug from the end of the grave pit from the cemetery Stara Moravica-Kopplalo, Rekreacioni centar (Srb). 1: Grave 22; 2: Grave 34

mély vájat jelentkezett. A fülkébe fejfel előre csúsztatva, lepelbe szorosan becsavarva eltemetett, 5–6 év körüli gyermek rossz megtartású csontváza nyugodott, hanyatt, nyújtott helyzetben. A koponyája jobbra billent. A csontváz kissé a jobb oldalára fordult, a vázcsontok összeszorultak. Mell.: 1. A fülke szájánál, a bal boka mellett egy halvány sárgásbarna színű, foltos, kézzel formált *fazék* állt. Ma.: 18,7 cm, perem átm.: 17 cm, fenék átm.: 13 cm. 2. A bal combcsont mellett *marha borda* feküdt, a lábszárcsontok között *szárnyas csontjai* heverték.

Feltételesen fülkesírokra való utalásnak értelmezhetjük a régebbi ásatások során „*ülő csontváz*”-ként leírt temetkezéseket, ilyen a Gombos I. temető 5. sír,⁵⁵⁴ a Budapest XX. Pesterzsébet, Klauzál u. 42/A. 3. sír,⁵⁵⁵ és a Kiskunmajsa-Kökút 16. sír.⁵⁵⁶

A fülkesírba való temetés gyakorlásának törzsterülete a kora és a késő avar korban egyaránt a Tiszántúlra esik.⁵⁵⁷ A korai fülkesíros temetők többsége a Dél-Tisza-völgyben és a Marosszögben fekszik, a későiek nagyobb részt a Körös–Maros közén, a Csongrádi-sík, a Békési-hát és a Békési-sík területén helyezkednek el.⁵⁵⁸ A sírforma előfordulásáról a Kárpát-medence nyugati feléből csak szórványos adatok vannak Bölcskéről,⁵⁵⁹ illetve az újraértelmezett Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 463. sírjából.⁵⁶⁰

A fülkesíros temetkezési szokás kutatástörténeti áttekintését Lőrinczy Gábor végezte el az egész avar korra vonatkozóan, valamint összeállította a fülkesíros temetők és temetkezések jegyzékét, és felvázolta a szokás gyakorlásának időrendi kereteit.⁵⁶¹ A szokás késő avar kori gyakorlásával Bende Livia foglalkozott a pitvarosi és a székkutasi temetők fülkesírjai kapcsán.⁵⁶²

A fülkesíros temetőkre jellemző temetkezési szokások és a leletanyag alapján e szokást gyakorló népesség valószínűleg a dél-orosz sztyeppéről érkezett. A fülkesírok formai szempontból a katakomba és a szarmata földkamra-sírokkal állhatnak kapcsolatba, de a 6. századi keleti előzmények hiánya miatt annak lehetősége is felvetődött, hogy a sírforma általános ismeretét a Tiszántúlon megtelepedő kora avar kori népesség magával hozta Keletről, de a rítust ebben a formában csak itt kezdték gyakorolni – talán a korábban is alkalmazott padmalys sírforma mintájára.⁵⁶³

A sírtípus formai jellemzőit – elsősorban a kora avar kori jellegzetességekre koncentrálva – Lőrinczy Gábor foglalta össze,⁵⁶⁴ az avarkor második felére keltezhető fülkesírok sajátosságait Bende Livia tárgyalta.⁵⁶⁵ Megállapította, hogy a kései fülkesíroknál az akna mérete csökken és ezzel hozható összefüggésbe, hogy a fülke alja erőteljesebben lejt.

A felsorolt fülkesírok elhelyezkedésük alapján beleillenek a temetők rendjébe, bár a Duna–Tisza közén jellemző ÉNy–DK-i tájolástól eltérően, Makkoserdőn Ny–K, Bácskossuthfalván É–D a fülkesírok tájolása, amint a temető többi sírjáé is. Makkoserdőn a fülkesírok széles sávban, a temető középső részén helyezkedtek el,⁵⁶⁶ s igaz ez a központi elhelyezkedés a bácsandrászallási és a kiskundorozsmai temetők esetében is.

⁵⁵⁴ CZIRÁKY 1899, 274.

⁵⁵⁵ NAGY 1998, 140.

⁵⁵⁶ BALOGH 2010, 44. j.

⁵⁵⁷ LŐRINCZY 1995, 6. kép.

⁵⁵⁸ BENDE 2000, 251.

⁵⁵⁹ SZELLE 1891, 243.

⁵⁶⁰ ROSNER 1999, 63; LŐRINCZY–STRAUB 2006, 26. j.

⁵⁶¹ LŐRINCZY 1994; LŐRINCZY 1995, 6. kép. Az összeállítás óta Kiszombor E (LANGÓ–TÜRK 2004, 241; LANGÓ–TÜRK 2004a, 209); Kiszombor, Tanyahalom-dűlő (LANGÓ–TÜRK 2004, 241–242; LANGÓ–TÜRK 2004a, 209–211); Makó-Mikócsa halom és Kövegy-Nagy-földek M43 49. lelőhelyekről kerültek elő újabb kora avar kori fülkesírok. A fülkesíros temetkezési szokás eredetiségének problematikájáról ld. LŐRINCZY 1992, 104; LŐRINCZY 1994, 317–319; KÜRTI 1996; LŐRINCZY 1998, 26. j.

⁵⁶² BENDE 2000; BENDE 2004, 308–310.

⁵⁶³ LŐRINCZY 1994, 318; BENDE–LŐRINCZY 2005, 93.

⁵⁶⁴ LŐRINCZY 1992a, 104; LŐRINCZY 1994, 317; LŐRINCZY 1995, 400–401.

⁵⁶⁵ BENDE 2000, 251.

⁵⁶⁶ SALAMON 1995, 139, Fig. 4.

A kései fülkesíros temetkezési szokás törzsterületén lévő temetőkben is általában egy sorban, illetve sávban helyezkednek el a fülkesírok, a temetők gerincét alkotva, mint Orosháza-Béke TSz homokbánya,⁵⁶⁷ Orosháza-Bónum-téglagyár,⁵⁶⁸ Szarvas-Grexa-téglagyár (68. lelőhely),⁵⁶⁹ Székkutas-Kápolnadűlő⁵⁷⁰ példája mutatja. Ettől eltérően a bácskossuthfalvi temetőben a két, egymástól kb. 15–22 m-re fekvő fülkesír a temető délkeleti szélén került elő. Ehhez hasonlóan, a temető szélén fekszenek a fülkesírok a rákóczi-falva-kastélydombi⁵⁷¹ és a pitvarosi⁵⁷² avar temetőkben is.

A fülkesír általában egy egyén temetkező helye, de több esetben fordul elő, hogy nőt gyermekkel (anya és gyermeke?) együtt, közös fülkébe temettek el. Ez a makkoserdei temetőben a 70. és a 91. síroknál fordul elő. A 262. és a 270. sírokban *adultus*–*maturus* korú nőt és férfit temettek együtt. A kései fülkesíros temetők között csak a Szarvas-Grexa-téglagyárból van további példa arra, hogy nő–gyermek kettőssírjáról van szó: a 174. sírban fiatal fiút és lányt, a 182. sírban *maturus* korú férfit és nőt temettek együtt.⁵⁷³ Ebből a temetőből származik a fülkesírok közül az egyetlen olyan, amelybe 3 egyén is került: a 40. sírban nyugvó *adultus* korú férfi és nő mellett egy gyermekváz is volt.⁵⁷⁴

A területről ismert fülkesírokba egyaránt temettek nőket, férfiakat és gyermekeket. A felgyői, daruhalomdűlői és bácsandrászállási fülkesírokba és a feltételesen ezek közé sorolt kőkúti sírba férfiakat, a két bácskossuthfalvi sírba azonban gyermekeket temettek. A makkoserdei temetőben a fülkesírokba temetettek életkor szerinti megoszlása kiegyenlítetlen, többségében idősebb felnőttek. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a temetőben általában is (túl) kevés a gyermeksírok száma: 267 sírból – a felnőtt–gyermek kettőssírokat nem számítva – mindösszesen csak 21 gyermeksírok volt. A nemek arányát tekintve a sírok közel felében férfiak, negyedében nők nyugodtak. Ez a tendencia jellemzi a többi fülkesíros temetőt is.⁵⁷⁵ Ellenpéldaként említhetjük a szegvár-oromdűlői kora avar temetőt, ahol a 370 sírből 112 volt fülkesír, amelyeknek több mint felében gyermekek nyugodtak.⁵⁷⁶

A kora avar kori és a tiszántúli késői fülkesírokban is az akna az áldozati állatok helye. A Duna–Tisza közti fülkesírok aknája kb. az esetek felében – a padmalyos sírokhoz hasonlóan – üres. A bácsandrászállási 36. sírban volt áldozati állatként részleges juh, ez azonban nem az aknában, hanem a fülke koponya felőli részében került elő. Áldozati állatként egy részleges tyúk került a felgyői 4. fülkesírba. Ami a makkoserdei temető állatsontleleteit illeti, azokról nem rendelkezünk megbízható meghatározásokkal.⁵⁷⁷ Állatsont – legyen az áldozati állat vagy ételmelléklet – többségében férfi sírban fordult elő. Áldozati állatról 18 temetkezés esetében van adat, ami ló, marha vagy juh. Két fülkesírhoz önálló lósír (23. és 24. sír) tartozott, és további 11 sírban lóra vagy ló-, illetve csikócsontra történik utalás, ami valamennyi késői fülkesíros temető között kiemelkedő esetszám.

Makkoserdőn a 23. és a 38. fülkesírban lévő ló fel volt szerszámozva.⁵⁷⁸ A lovas fülkesírokon kívül a temetőben még egy lovas sír került elő, a temető keleti szélén elhelyezkedő 317. sír – valójában férfi és felszerszámozott ló sírpárja. Áldozati állatként egész borjú, illetve marha 4, részleges marha 2, csak koponya 5 esetben és juhkoponya 2 esetben fordult elő. Állatsontok ételmellékletként 30 sírban való-

⁵⁶⁷ JUHÁSZ 1995, 91, Abb. 28.

⁵⁶⁸ JUHÁSZ 1995, 37–38, Abb. 9.

⁵⁶⁹ JUHÁSZ 2004, 63, Abb. 38.

⁵⁷⁰ BENDE 2004, 308, 2. térkép.

⁵⁷¹ SELMECZI–MADARAS 1980, 146–147, 4. térkép.

⁵⁷² BENDE 2000, 250.

⁵⁷³ JUHÁSZ 2004, 59, 34–35.

⁵⁷⁴ JUHÁSZ 2004, 14.

⁵⁷⁵ BENDE 2000, 252.

⁵⁷⁶ BENDE 2000, 252.

⁵⁷⁷ A csontanyag a SZTE Embertani Tanszékére került (SALAMON 1995, note 4), további sorsáról nincs információnk.

⁵⁷⁸ A lószerszám nélküli lovas sírok adatát bizonytalanná teszi, hogy a jól dokumentált, késői fülkesírok között eddig ilyenre nem akadt példa.

színűsíthetők: a differenciált megnevezések alapján gyakoriságuk a szárnyas–sertés–marha–juh–ló csökkenő sorrendet mutatja.

Edény 14 fülkesírban volt, amelyeket többségében a koponya oldalához helyeztek. Gyakrabban tetek a fülkesírokba kézzel formáltat, két makkoserdei sírba (81. és 241. sír) korongolt edény került.

A sírtípus Duna–Tisza közti megjelenésének keltezése szempontjából a makkoserdei temető tengelyében, széles sávban elhelyezkedő fülkesírok régészeti leletanyaga ad biztos támpontot. A temető első fülkesírjaiba a négyzet alakú lemezes veretekkel ellátott öveket, illetve összetett hátveretes övet viselő férfiakat temették. A 24., 38., 58., 81., 209. és a 241. sír elhelyezkedése jól mutatja, hogyan kezdték meg a temető megnyitását, a temető tengelyében közel egy időben megásott sírokkal. A temetőnek ezt a horizontját jól keltezi a 24. sírban előkerült, II. Constans és IV. Constantinus (654–659) solidusa.

A 73. sír a hosszú spirálcsőgős fülbevalója⁵⁷⁹ és a 105. sír az áttört pikkelymintás, keskeny pajzs alakú csüngős övveretekből, áttört, lilimos szíjvégekből és poncolt, lilimos lyukvédőkből álló övgarnitúrája alapján nemcsak a fülkesírok közül a legfiatalabbak, de a temető legkésőbb megásott sírjai közé tartoznak. Tehát fülkesírba a temető megnyitásakor és a temető használatának végén is temettek, de a két csoport között több generációnyi hiátus mutatkozik. A klasszikus griffes és indás övgarnitúrák hiányoznak a fülkesírok anyagából, de megvannak a temető aknasírjaiban, ami a temető folyamatos használatát mutatja. Azt egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy a temetkezési szokás gyakorlásával miért hagytak fel a 7. század vége felé, és miért „elevenítették fel” ezt a szokást több generáció múlva, a 8. század legvégén az ide temetkező közösség tagjai.

A többi lelőhelyen előkerült egy-két fülkesír temetőn belüli helyzete kronológiai következtetés levonására nem alkalmas.

Bende Livia megállapítása szerint a tiszántúli késői fülkesíros temetők többségében a fülkesírok elhelyezkedése hasonló kronológiai jelentőséggel bír. Ezeket a sírokat a temetők megnyitásakor vagy legalábbis nem sokkal azután ásták meg, a leletanyag alapján a 7. század második felében, utolsó harmadában, mint Szarvas-Grexa-téglagyár,⁵⁸⁰ Rákóczi-falva-Kastélydomb⁵⁸¹ és Székkutas-Kápolnadülő⁵⁸² esetében. A Makkoserdőn megfigyelthez hasonlóan, az egyébként folyamatosan használt pitvarosi temetőben a fülkesírok két kronológiai horizontot (7. század harmadik harmada – 7/8. század fordulója és a 9. század első harmada) alkotnak.⁵⁸³

A Duna–Tisza köze kevés számú fülkesírja a formán túl más rítuselemekben is – edény a koponyánál, részleges állattemetkezések, juhkeresztcsont és csigolyák, mint ételmellékletek – a Tiszántúl kora avar kori temetkezési szokásaival mutat szoros rokonságot.⁵⁸⁴

A fülkesírok szórványos előfordulása a Duna–Tisza köze belső területein – és a Duna jobb parti sávjában is – arra enged következtetni, hogy a fülkesíros temetkezés törzsterületéről, a Körös–Tisza–Maros-közéről számolhatunk a szokást gyakorló közösségek enyhe mértékű nyugati irányú migrációjával a 7. század közepe után.

⁵⁷⁹ A fülbevaló igen késői voltára már Kürti Béla felhívta a figyelmet, ő a fülkesíros temetkezés 9. századig történő, folyamatos gyakorlásának bizonyítékaként értékelte (KÜRTI 1983, 191–192).

⁵⁸⁰ JUHÁSZ 2004, 96.

⁵⁸¹ SELMECZI–MADARAS 1980, 150.

⁵⁸² BENDE 2006, 310.

⁵⁸³ BENDE 2000, 246–248.

⁵⁸⁴ Mindeközben a Tiszántúlon, a Körös–Tisza–Maros-köz újonnan nyitott, fülkesíros temetőiben a temetkezési szokásokban számos változás – legfőképpen a tájolás változása K–Ny helyett ÉNy–DK-re fordulása, de az áldozati mellékletek mennyiségének csökkenése, összetételének megváltozása, a részleges állattemetkezéseknél a nyúzási gyakorlat változása, a részleges lótemetkezés megszűnése, azon a területen a lószerszámos temetkezés megjelenése – következett be, amelyek bizonyos mértékű mentalitásváltást (BENDE 2000, 252), egyben korszakhatárt jeleznek.

6.2.3. SÍRÉPÍTMÉNYEK ÉS A SÍROK JELÖLÉSE

A Duna–Tisza közén az avarkor második felére keltezhető lelőhelyek közül 13 lelőhelyen, 74 sírban fordul elő cölöpös sír (vö. 8. táblázat). A legáltalánosabb forma, amikor a téglalap alakú sírgödör sarkaihoz csatlakozva, vagy azok közelében két-két, ritkábban három-három, szimmetrikusan elhelyezkedő, téglalap vagy ívelt kiugrás volt. Kivételes esetként említjük meg a sükösd-ságodi temető 277. és 287. sírjait, amelyeknél 6-6 cölöplyuk került elő.

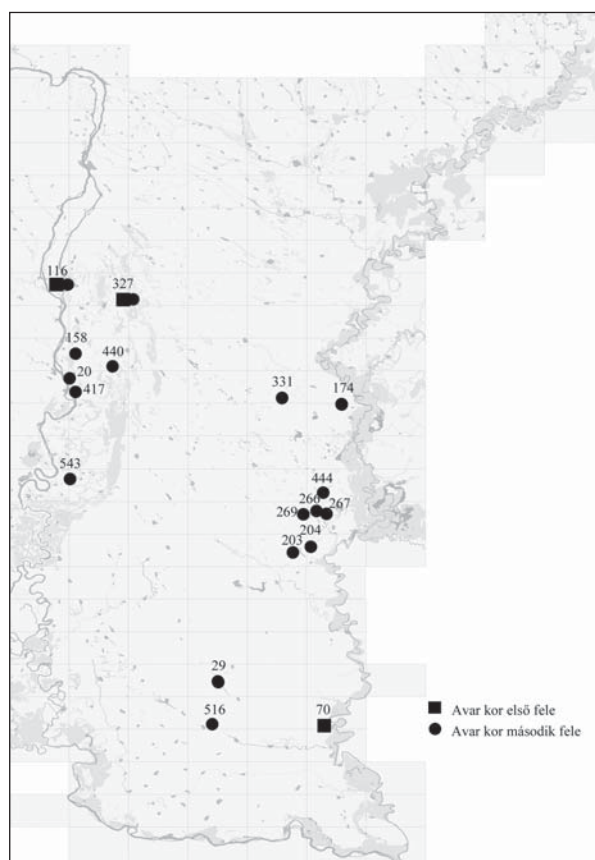
A Duna–Tisza köze északnyugati szegletében a cölöpös sírokat is tartalmazó temetők között sajátos a csepel-hárosi temető néhány sírja, melyek láb felé keskenyedő, trapéz alakú cölöpös sírok.⁵⁸⁵ Ezekhez csak elszórtan akad példa a Tiszántúlról⁵⁸⁶ és a Dunántúlról is.⁵⁸⁷

A cölöplyukak mélységére vonatkozóan adatok alig állnak rendelkezésünkre, a legtöbb esetben csak a sír aljába mélyedő cölöplyukakat dokumentálták. H. Tóth Elvira solti és kunszállási ásatásaiból van adatunk arra, hogy a cölöplyukak csak az oldalfal felső harmadáig nyúltak le.⁵⁸⁸

Az apostagi temető 9. és 41. lovas sírjában ennek egy változatát figyelte meg Somogyvári Ágnes, ahol a cölöplyukak a hosszoldalnál húzódo padkákba mélyedtek.

Az e korszakba tartozó cölöpös sírok lelőhelyei egyenetlenül szóródnak, a Solti- és Csepeli-síkságon egy zárt tömböt alkotnak, míg a Tisza mellett három kisebb lelőhelycsoportról beszélhetünk (23. kép). A Duna–Tisza köze középső területén eddig nem fordult elő, ezt azonban nem tekinthetjük csak a kutatás hiányosságának, hiszen a területről több, e korszakba tehető nagyobb temető ismert. Bár az igaz, hogy a többség régi ásatás (Homokmégy-Halom, a Kiskörös környéki temetők, stb.), és ezért a sírgödörre vonatkozó megfigyelések alig állnak rendelkezésre.

A cölöpös sírok előfordulásának nyugati tömbjét az egymás közelében fekvő Apostag-Célkitermelőhely B terület, Budapest-Csepel-Háros, Dunavecse-Kovacsos-dűlő B, Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya, Solt-Szőlőhegy és Szabadszállás-Batthyányi u. temetők képezik, s területileg ezekhez kapcsolódik a távolabb elhelyezkedő sükösd-ságodi temető. Közülük kiemelkedik az apostagi temető, ahonnan a csoport cölöpös sírjainak negyede származik. Bár a dolgozatban vizsgált terület északi peremén kívül esik, de a nagyszámú (63) cölöpös sír miatt a vác-kavicsbányai temetőt is érdemesnek tartottuk a vizsgálatba való bevonásra. Ezt a temetőt a

23. kép. A cölöpös sírok lelőhelyeinek elhelyezkedése
Fig. 23. Location of the archaeological sites of graves with post-holes

⁵⁸⁵ Pl. Csepel-Háros 48., 49., 64. és 81. sír (NAGY 1998, Abb. 70. 2, Abb. 71. 1, Abb. 75. 1, Abb. 79. 2). Az ettől északra lévő vác-kavicsbányai temetőben is ilyen a 419. és a 492. sír (TETTAMANTI 2000, Abb. 25, Abb. 28).

⁵⁸⁶ Hódmezővásárhely-Kishomok, gepida temető 74. sírja (NAGY 2002, Abb. 31).

⁵⁸⁷ Kölked-Feketekapu A 295. (KISS 1996, Abb. 12) és B 346. (KISS 2001, Abb. 36) sírok.

⁵⁸⁸ H. TÓTH 1981, 189.

temetkezési szokások egyes elemei és a leletanyag is a nyugati cölöpös síros lelőhelyekhez és különösen a csepel-hárosihoz kapcsolja.

Kunpeszéren és Szabadszálláson az egy-két megfigyelt cölöpös sír a temető közepe táján helyezkedik el. Apostagon és Solton a fakonstruációs sírok nem alkottak zárt csoportot, a temető területén elszórtan kerültek elő. Más a helyzet a csepel-hárosi temetőben, ahol a cölöpös sírok széles sávban húzódnak, a temető gerincét alkotva. Vácon ezek a sírok a temető szélén helyezkednek el, s az északkeleti részen egy viszonylag zárt, nagyobb tömbben.⁵⁸⁹

A cölöpös sírokban megfigyelt temetkezési szokások a temetőkre jellemző általános gyakorlatot tükrözik. Tájéolás szempontjából illeszkednek a többi sírhoz, a korszakban általános ÉNy–DK tájolás mellett a csepel-hárosi és solti síroknál Ny–K irányítás a meghatározó. A váci temetőben lévő cölöpös sírok között akad példa mindkettőre, de az ÉNy–DK tájolású sírok többsége is nyugat felé tart.

A cölöpszerkezetes sírok egyetlen kivétellel – Csepel-Háros 101. sírban két gyermek nyugodott⁵⁹⁰ – egy egyén temetkezéseit tartalmazták, a sírok közel felében nők, kb. harmadában férfiak nyugodtak. A gyermeksírok aránya alig érte el a 10%-ot. Életkorcsoportok szerinti megoszlásuk azt mutatja, hogy inkább az *adultus*–*maturus* korúak temetésekor alkalmazták a fakonstruációkat, amelynél kb. az esetek felében koporsó nyomát is megfigyelték.

Csepel-Hároson a 39., 52., 73. és 96. sírokban a férfi vázak jobb oldalán ellentétes helyzetben,⁵⁹¹ Apostagon a 9. és a 41. sírokban a férfi csontvázak bal oldalán, párhuzamosan fektetve, felszerszámozott lovak feküdtek.⁵⁹² Az apostagi sírokban a ló elhelyezkedése ugyanaz, mint a Duna–Tisza közéről ismert, az avar kor első feléből származó, kevés számú lovas sír esetén, az urbőpusztai, a gátéri, az öregcsertői és a tiszavárkonyi síroknál.

Áldozati állat, részleges juh csak a szabadszállási 40. és 46. sírokba került. Mindkét sír erőteljesen bolygatott volt, azonban a 46. sírnál a juhkoponya a jobb kéztő mellett, a juh lábcsontok a bal combcsont mellett *in situ* maradtak. Valószínűleg a lenyúzott és a bőrben bennhagyott koponyát és lábcsontokat – a temető más sírjaihoz hasonlóan – a férfi medencéjére terítették.

Az edénymellékletek és az állatcsontok előfordulása alapján ezen a területen, a cölöpös sírokat is tartalmazó temetők között markáns különbségek figyelhetők meg. Egyáltalában nem jellemzőek sem az edények, sem az ételadományok a csepeli sírokra, de az egész temetőre sem. Az apostagi és a solti sírokba is ritkán került húsadomány, viszont a cölöpös sírok majd mindegyikében volt edény, Apostagon gyakrabban a felsőtest vagy a koponya mellett, Solton mindig a lábfejek közelében. Ezekkel ellentétben a váci temető 63 cölöpös sírjából 48 esetében hagyták a sírban az edényt a sírablók, melyek többnyire a sír láb felőli végénél voltak. Itt a cölöpös sírok többségében jellegzetes kerámia volt: szemcsés, kavicsos soványítású, lassúkorongon formált, vállába szélesedő fazekak, amelyek vállát befésült hullám és párhuzamos vonalköteg vagy ezek között, ferdén futó sraffozás tagolja.⁵⁹³ Gyakran az edények belső pereme is díszített. Ugyanilyen fazék volt az apostagi 37. és 41. sírokban, valamint a csepel-hárosi 42. sírban.⁵⁹⁴ A váci temető vizsgált sírjainak többségében állatcsont is előkerült, többségében marha és szárnyas csontok, ritkábban juh. Tojást csak ritkán figyeltek meg, csak gyermek és női sírokban fordultak elő.

A Duna–Tisza köze északnyugati szegletében lévő cölöpös sírok időrendi helyzetét nem könnyű megadni, mivel e temetkezések 90–95%-a rabolt, s igaz ez az ilyen sírokat tartalmazó temetők egészére

⁵⁸⁹ Meg kell azonban jegyezni, hogy a temető kelet–délkelet felé valószínűleg tovább folytatódik, ld. TETTAMANTI 2000, Abb. 3.

⁵⁹⁰ NAGY 1998, 177–178, Abb. 83. 4.

⁵⁹¹ KISS 1963: III. típus. BALOGH 2009, 21–22, 1–6. kép.

⁵⁹² A Dunavecse-Kovacsos-dűlő B területen feltárt temetőben lévő cölöpös sírok közül kettő szintén KISS 1963: III. típusba tartozik.

⁵⁹³ TETTAMANTI 2000, Taf. 42.

⁵⁹⁴ NAGY 1998, Taf. 108.

is. A női sírokra jellemzők a sima fülkarikák mellett, a lemezgömbös fülbevalók viszonylag késői típusai (pl. a csepel-hárosi 41. sír ezüst, rekeszutánzatú, nagylemezgömbös fülbevalópárja, vagy az 50. sír aranyból készült, granulációdíszes, kislemezgömbös fülbevalója⁵⁹⁵) és a gyakrabban előforduló, ezüst kislemezgömbös fülbevalók. Esetenként feltűnnek az aprógömbös (Apostag-Célkitermelőhely B terület 26. sír) és a hengerpalástos lengőcsüngős (Apostag-Célkitermelőhely B terület 35. sír, Csepel-Háros 59. sír⁵⁹⁶) fülbevalók is. A gyöngyök többségében kölesek, esetenként korai típusú dinnyemagok. Ezekon kívül szinte szegényes, vascsatból, késből, esetleg orsóból és tűtartóból álló leletegyüttesek jellemzőek.

A férfi sírok leletei is egyhangúak: leleteik vascsat, vaskés, vaskarika, kova és csiholó. Emellett azonban külön említést érdemelnek a süködsi 277. és 287. férfi sírok, ugyanis ezeknél a síroknál a gödrök hosszoldalánál hat pár cölöplyuk ugrott ki a fal síkjából és a fakonstrukció mellett további felszíni építményt („halott háza”) is emeltek, amire a sír körül, szabályos sorban megfigyelt további 8 cölöplyukból következtethetünk. Feltehetően e két férfi közösségében megkülönböztetett szerepet játszott – a 287. sírban nyugvó férfi esetében erre utal, hogy ebből a sírból származik a temető egyetlen szablyája, ami egy fokos kíséretében került elő –, amelyet a temetéskor a sírkamra fölé emelt tetőzettel is demonstráltak a temetést végzők.

A váci temető ide sorolható sírjai közül három férfi sírban volt olyan övveret, amelyek a sírkonstrukciós temetkezések temetőn belüli kronológiáját meghatározhatják. Az 512. sírban egy jó minőségű Alpi-típusú öv volt,⁵⁹⁷ ami a kisméretű négyzet alakú veret és a szegecsfejek díszítettsége alapján a típus korai csoportjába⁵⁹⁸ tartozik. A 494. sírban csak 1 db hasonló típusú veret került elő, ami viszont pontkörös díszítésével a típus késői darabjait⁵⁹⁹ képviseli. A 489. sírban gyenge megtartású, préselt bronz, rekeszutánzatú övveretek (négyzet alakú veretek és kisszíjvégek) voltak.⁶⁰⁰ E három sír adja meg a temetőben a cölöpös sírok időrendi helyét: eszerint a temető használatának az első felében, a 7. század közepe után, legfeljebb a század végéig alkalmazták ezt a gyakorlatot. A kevés, késői típusú övveret – pl. 23. sír griffes övverete és a 203. sír tokos, indás kisszíjvégei⁶⁰¹ – alapján a temető eddig feltárt részének használata is legfeljebb a 8. század közepéig követhető.

A csepel-hárosi cölöpös szerkezetű lovassírok között a 39., 52. és 73. sírok rozetta alakú lószerszámveretei kora avar jellegűek. Az 52. sír granulációdíszes, hasáb alakú lemezcüngős fülbevalója⁶⁰² és a 73. sír rövid, négyzet alakú szíjbújtatója, valamint az ebből a temetkezésből előkerült obulus⁶⁰³ alapján azonban a csepeli lószerszámveretek a hosszú életű verettípus kései előfordulásai lehetnek. Még későbbre keltezhető a 96. sír préselt ezüst, négyzet alakú lószerszámveretei,⁶⁰⁴ amelyeknek pontos párhuzama a légvonalban 20–25 km-re, a Duna jobb partjára eső solymári temető 20. lovas sírjából⁶⁰⁵ származik. Ebben a sírban – a csepeli lovas sírokhoz hasonlóan – a ló a lovas jobb oldalán feküdt, ellentétesen. A sírt a hosszú, S-alakú lánccal összekapcsolt aprógömbös fülbevalópár, a késői típusú, préselt övveretek (pajzs és kettőspajzs alakú veretek, préselt rekeszutánzatú, csúcsos végű szíjvéggel és a préselt, négyzet alakú övveretek), és az egyenes talpalójú, hurkos fülű kengyelek alapján már a 7. század harmadik harmadára keltezték.⁶⁰⁶ A csepeli 96. sírhoz hasonló az apostagi 9. sír préselt bronz, dudoros

⁵⁹⁵ NAGY 1998, Taf. 108–109.

⁵⁹⁶ NAGY 1998, Taf. 112.

⁵⁹⁷ TETTAMANTI 2000, Taf. 30.

⁵⁹⁸ BÓNA 1963; LÓRINCZY–STRAUB 2005, 143–144.

⁵⁹⁹ ZÁBOJNÍK 2000, 354.

⁶⁰⁰ TETTAMANTI 2000, Taf. 28.

⁶⁰¹ TETTAMANTI 2000, Taf. 1, Taf. 10.

⁶⁰² NAGY 1998, Taf. 110.

⁶⁰³ NAGY 1998, Taf. 114.

⁶⁰⁴ NAGY 1998, Taf. 118.

⁶⁰⁵ TÖRÖK 1994, Taf. 6–9.

⁶⁰⁶ TÖRÖK 1994, 45.

korong alakú lószerszámvereteinek kronológia helyzete is, amelyet a sírból származó, egyenes talpalójú, hurkos fülű kengyel is megerősít.

A vizsgált sírok között a kunpeszéri 22. sír sötétkék dinnyemag alakú és késői, fekete alapon sárga folytatott gyöngyei a késő avar korra való kelteződést mutatják.

A Duna–Tisza közéről eddig ismerté vált cölöpös sírok másik csoportja a terület keleti felében, a Tisza mellett, és délen, a Bács-ér északi partján lazán helyezkedik el. 10 lelőhely tartozik e csoportba, de ennek ellenére csak 10 sírról van elemezhető adatunk, ami a Duna–Tisza közti cölöpös sírok-nak csak mintegy 10%-a. A Szatymaz-Makraszéki iskola,⁶⁰⁷ Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II., a Kiskundorozsma-Kettőshatár I. és II.⁶⁰⁸ lelőhelyek esetében a cölöpös sírok számát nem ismerjük.

A lelőhelyek három kisebb regionális csoportba rendeződnek. A Dorozsmai-homokhátság csoportosul a lelőhelyek többsége (6). Ide tartozik Horgos-Csárda,⁶⁰⁹ Horgos-Ördöglyuk, a szatymazi és a három dorozsmai temető. A Tisza mentén a cölöpös sírok legészakabbi előfordulása a Felgyő, Ürmöstanyai és a kunszállási temetőkből származik; e két temetőből mindössze csak három cölöpös sír került elő. A harmadik regionális csoportba Topolya-Bánkert és Óverbász-Polet téglagyár temetői tartoznak, szintén csak három sírral.

A Duna–Tisza köze keleti pereménél lévő lelőhelyekről általánosságban igaz, hogy bennük csak egy-két cölöpös sír került kialakításra.

E három kisebb területi csoportba tartozó temetőknél a cölöpös sírok egyik esetben sem tartoznak a temetők legszélső, s így feltehetően a legkésőbb megásott sírjai közé. A temetkezésekből előkerült leletanyag sem mond ennek ellent. A megfigyelt esetek felében a sírkonstrukció mellett a koporsó nyomát is megfigyelték. Ezek a sírok általában férfiak temetkezései voltak, amelyekből leggyakrabban vascsatok, vaskések kerültek elő. Veretes öv csak a Horgos-Csárda 8. sírjában volt: az íjjal és 1 db nyállal eltemetett férfi övét egy öntött bronz, lapos indás kisszíjvég és egy övforgó díszítette. Ez volt a temető feltárt 13 sírja közül az egyetlen öves–fegyveres temetkezés.

Csak feltételezhetjük, hogy a topolyai 130. sírban nyugvó férfi is fontos szerepet játszott közössége életében, mert koporsója fölé kettős fatetőzetet emeltek, amire a 6, szimmetrikusan elhelyezkedő cölöplyuk és a sírgödör hosszoldalainál megfigyelt vajat együttes előfordulása utal.

A cölöpös sírok keleti területi csoportjában mindössze két sírban feküdt nő, melyek közül a Horgos-Ördöglyuk 33. sírban nyugvó olcsó, divatékszernek számító, gyöngycsüngős fülbevalójával, vascsattal záródó övével és vaskésével nem tűnik ki a temető többi női sírja közül. Más a helyzet a topolyai 42. sír esetében. Az U alakú kapcsokkal vasalt és aranyfóliával díszített halotti szemfedéllel letakart koporsóba eltemetett idős nő fölé ácsoltak koporsófedeleket. A közösségén belül betöltött szerepére vagy társadalmi rangjára utalhat, hogy teljes feldúltsága ellenére is ebből a sírból került elő a temető legszebb ékszerpárja: 2 db arany fejesgyűrű, amelyek nagy valószínűséggel bizánci műhelyben készültek.

E terület cölöpös sírjai a temetkezési szokások tekintetében beleillenek a temetők általános képébe: tájolásuk kivétel nélkül ÉNy–DK, ritkán került a halott mellé edény és az útravalóként sírba helyezett ételmellékletre is legfeljebb szárnyas csontok utalnak. Kronológia helyzetük tekintetében, az avar kor második felében folyamatosan használt topolyai és óverbászi temetők alapján azt állapítottuk meg, hogy a cölöpös sírokat a temetők használatának első felében ásták meg. A topolyai 42. sír aranygyűrűi, a horgos-csárdai 8. sír indás övveretei és a horgos-ördöglyuki 33. sír gyöngycsüngős fülbevalója alapján valamikor a 7. század vége – 8. század első harmada közötti időszakban emelték a közösségben fontos

⁶⁰⁷ BÉRES 2002.

⁶⁰⁸ MÉSZÁROS ET AL. 2005.

⁶⁰⁹ Az észak-szerbiai autópálya építése során használt homokbányában sírok kerültek elő. A leletmentés, majd 3 év múlva az ásatás során késő bronzkori telepobjektumok és egy valószínűleg nagyobb sírszámú temető 14 sírja került elő. A temetőszerkezetet nem lehetett megfigyelni. A szegényes leletanyagú, többségében NyDNy–KÉK tájolású sírokban minden esetben figyeltek meg koporsóra vagy sírépítményre utaló nyomot. Nedeljković Zdenko és Szekeres Ágnes ásatása, 2002–2005.

szereppel bíró személyek temetések a halott fölé a többségben három pár, szimmetrikusan elhelyezett cölöpre támaszkodó faépitményt.

A cölöpös sírok a Duna–Tisza között különböző időben, különböző helyen bukkantak fel, de a terület középső sávjában nem fordultak elő.⁶¹⁰ Mindenhol viszonylag rövid ideig gyakorolták e szokást. Szokásszerű alkalmazásról a csepel-hárosi temető esetében beszélhetünk, itt először a 7. század közepe előtt nem sokkal került sor az első ilyen sírszerkezet kialakítására. A Solti- és Csepeli-síkságon elhelyezkedő apostagi, dunavecsei és solti temetők, valamint a Duna-kanyar bal oldalára eső váci temetőben való nagyobb esetszámú előfordulásuk azt mutatja, hogy egyes közösségek a 7. század harmadik harmadában készítettek cölöpös sírokat. Ezeket a temetőket a cölöpös sírok nagyobb száma és a temetkezési szokások egyes elemeinek – Ny–K tájolás, lovas sírok, nem jellemző a húsadomány, sem az edény sírba helyezése, viszont ha van, akkor sok esetben azonos típusú, lassúkorongolt fazék – hasonlósága is összekapcsolja. Összességében elmondható, hogy az északi elterjedési tömbben a cölöpös sírokba gyakrabban temettek nőket.

Az északnyugati tömbbel ellentétben a sírforma keleti területi tömbjének képviselői esetében inkább férfiaknak készítettek cölöpös sírokat, amelyekben a közösségben kiemelkedő szerepet játszó személyek temetkezéseit sejtethetjük. A rítus gyakorlása kicsit későbbre tehető ezen a területen, mint ahogyan az északi tömbnél azt megállapítottuk: a 7. század végén, a 8. század elején került sor e sírok megásására. Rövid életű szokás lehetett, ugyanis a 8. század első harmada utánra keltezhető anyag egyikből sem került elő.⁶¹¹

A cölöpös sírszerkezet a fenti eseteken kívül feltételezhetően nagyobb esetszámban is előfordulhatott, azonban jól tudjuk, hogy a szerves anyagból készült tárgyak és szerkezeti elemek megmaradásának a Kárpát-medence talaja és éghajlata nem igazán kedvez, ezért legtöbbször csak a nyomukat lehet észrevenni.

A topolya-bánkert 42. sírban a csontváz alatt húzódó deszkanyomok és az erősen rablott sír betöltéséből származó koporsókapcsok mellett a sírakna hosszoldalainak síkjából kiugró cölöphelyek is jelentkeztek, melyek így együtt inkább sírkamra szerű, vasalt konstrukcióra utalnak.

További két helyről van adatunk a koporsót helyettesítő sírépitményre vonatkozóan. Kiskun-dorozsma-Hármashatár lelőhely 4. sírjában Vályi Katalin egy csapolással összeállított, ablakkal ellátott sírépitményt említ, további öt sírban (1., 2., 3., 7. és 8. sír) a sarokoszlopokhoz erősített deszkaépitményt rekonstruált.⁶¹² Ezek valószínűleg a Török Gyula által Pécelről közölt sírkamrákhoz lehetnek hasonlóak⁶¹³ és részben összefügghetnek a cölöpös sírokkal is. Ami az ablakkal ellátott „halott házat” illeti, bár néprajzi analógiáját ismerjük,⁶¹⁴ de csak további megfigyelések igazolhatják a rekonstrukció helyességét.

Hasonló a helyzet a sírjelölésekkel is. Az alapos, a sírra pontosan ráásott gödörrel történő sírablásból és a „katonás” rendben elhelyezkedő sírokból persze következtethetünk arra, hogy a sírok felett sírjelek, legalábbis sírhantok voltak, azonban kézzel fogható egyértelmű jelenségek ma még csak elszórtan

⁶¹⁰ Megjegyzésként ide kívánkozik, hogy a cölöpös sírok nem jellemzők a vizsgált terület közvetlen északkeleti szomszédságában, a Zagyva keleti oldala mellett ismert, nagy sírszámú temetőkre sem. Jászapáti-Nagyállási úton 412 sírból 9 (2,2%) (MADARAS 1994, 101), Jánoshida-Tótkérpusztán 256 sírból 2 (0,78%) (ERDÉLYI 1958, 45) és Alattyan-Tuláton 711 sírból mindössze 2 (0,3%) (KOVÁCS 1963, 62) esetében figyeltek meg a fal síkjából kiugró cölöphelyeket.

⁶¹¹ Különösen sok példa akad sírépitményekre vonatkozóan a Dunántúlon és Szlovákiában. Részletes áttekintése TOMKA 1979, 97, 8. j.; számos nyugat-dunántúli és nyugat-szlovákiai lelőhely felsorolása KISS 1996a, 169. Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlőben a sírgödörön belül figyelték meg a fából ácsolt sírkamra tartóoszlopainak nyomát (MÜLLER 2000, 342, 344–345, 355, Abb. 1, Abb. 9).

⁶¹² VÁLYI 2003, 216–217.

⁶¹³ TÖRÖK 1971, 85–95.

⁶¹⁴ K. KOVÁCS 1944, 152.

állnak rendelkezésre a sírjelekről. Ezek között leginkább a sírok betöltésében megfigyelt jelenségekről van szó.

A hazai régészek közül elsőként Wosinszky Mór jegyezte meg a cikói temető kapcsán, hogy a sírokat „...rendes sorokban elég sűrűn...ásták.” Ebből és az utótemetkezésekből arra következtetett, hogy a sírok fölé halmokat emeltek és felvetette annak eshetőségét, hogy valamilyen faemléket is állíthattak.⁶¹⁵ Talán ez a megjegyzés is hozzájárult ahhoz, hogy már a múlt század elején Kada Elek a gátéri sírmező feltárásakor a sírok töltelékföldjében előforduló elszíneződéseket is figyelte. Három sírban a fej felőli részen faoszlopok nyomáról tett említést, melyeket fejfaként értelmezett.⁶¹⁶ Ezen kívül az üllő-disznójárási,⁶¹⁷ a Nagykőrös-Szárazér-dűlői⁶¹⁸ temetőkből és Kikundorozsma-Daruhalom II. 132. sírjából⁶¹⁹ van kevés adat fa sírjelölésre.⁶²⁰ A nagykőrösi 57. sírban dokumentált faoszlop-nyomot az ásató sírjelként értelmezte, de mégis a halotti áldozattevés egyik formájával, a farúdra kitűzött, kitömött lóbőrrel hozta összefüggésbe.⁶²¹

A sírjelölések között érdemes szólni még egy jelenségről: a kőpakolásról. Apostag közelében egy késő avar kori teleptől kb. 250 m-re 9 szintén késő avar kori, szegényes mellékletű sír került elő, melyek két ÉK–DNy-irányú sírsorba rendeződtek. Valamennyi betöltésében nagyméretű kövek voltak.⁶²²

A Duna–Tisza közén bár egyelőre máshonnan ez a jelenséget nem ismert, de a Dunától nyugatra több lelőhelyen figyelték már eddig is meg. A lelőhelyek egy része a Keszthely-kultúra elterjedési területére esik, s itt joggal ezt a szokást a késő antik népszerű temetkezési szokásaként tartják számon.⁶²³ Ezeket a „teljes” kőpakolásokat azonban meg kell különböztetni a „részleges” kőpakolásoktól, melyeknél csak néhány kő kerül elő. Ennek a jelenségnek a fő elterjedési területe a Dunántúl északkeleti része és a Dunától északra eső peremterület,⁶²⁴ s e csoportba sorolhatók az apostagi sírok is.

Simon László szerint ezekben az esetekben a temetkezés felszíni kőpakolásához előkészített kövekből a hantolás vagy a sírrablás során néhány bekerült a sírba.⁶²⁵ Ő csak óvatosan említette meg, Erdélyi Istvánra hivatkozva,⁶²⁶ hogy lehet valami összefüggés a belső-ázsiai türk kori köves kurgánok és ezen kőpakolásos sírok között.⁶²⁷ Véleményem szerint azonban a „részleges” kőpakolást nem is annyira a belső-ázsiai türk köves kurgánokkal, hanem a kövekkel körbe rakott temetkezésekkel, mint pl. a kudyrgei sírok,⁶²⁸ kell párhuzamosítani. Ezek analógiájára a sír köré helyezett köveknek kerítő és mágiikus szerepe is lehetett, de egyben a sírt is jelölték. Ez a szokás a törökségi népek körében még ma is könnyűszerrel tanulmányozható.

Kisebb számban a Fekete-tenger északi partvidékén is felbukkannak a nagy kövek azokban a 6. század második felére – 7. század elejére keltezett, Szuhovo-típusú leletekkel jellemezhető horizontban,

⁶¹⁵ WOSINSZKY 1894, 35.

⁶¹⁶ KADA 1905, 361.

⁶¹⁷ HORVÁTH 1935, 20.

⁶¹⁸ SIMON 1992.

⁶¹⁹ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 146–147.

⁶²⁰ További példák a sírbetöltésben megfigyelt fejfára: Jutas (RHÉ 1924, 54), Vörs-Papkert B (KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996).

⁶²¹ SIMON 1992, 57.

⁶²² Rosta Szabolcs ásatása, 2005.

⁶²³ BARKÓCZI 1968, 288; KISS 1977, 22. Sági Károly egy, a 6. század harmadik negyedében beköltöző új etnikumhoz (langobardokhoz?) kapcsolta a kőpakolást (SÁGI 1961, 426).

⁶²⁴ A lelőhelyjegyzéket ld. SIMON 1993, 147–148. Kiegészítésként említjük, hogy ebbe a körbe tartozik Tatabánya-Síkvölgypuszta hasonló két (1. és 4.) sírja is (CSEH 2011).

⁶²⁵ SIMON 1993, 149.

⁶²⁶ ERDÉLYI 1982, 202–203.

⁶²⁷ SIMON 1993, 149.

⁶²⁸ KENK 1983.

amit korai bolgár anyagként határoztak meg.⁶²⁹ Itt láthatóan a nagy kövek a sír lefedésére vagy az oldalának a kirakására szolgáltak, a dunai-bolgár temetőekben is szép számmal megfigyelt kősírok analógiájára. Nyilván ez a párhuzamosíthatóság sem véletlen!

A Kárpát-medence „részleges” kőpakolós temetkezései közül a legidősebbek a biatorbágyi sírok között találhatók (138. és 270. sír), az előbbiben kettős pelta-mintás, préselt veretek, az utóbbiban madaras és Akalan-típusú veretek vannak.⁶³⁰ Ezek alapján Simon László e temetkezéseket a 7. század harmadik harmadára tette.⁶³¹ Az Akalan-típusú motívum hosszú életű volt, a 7. század középső harmadától majdnem a század végéig előfordult. A leveles díszítés késői csoportjába tartoznak pl. a dunapentelei 10. (II.)⁶³² és az ozorai veretek⁶³³ is. Tehát ezekkel nyugodtan egy horizontba sorolhatók a biatorbágyi darabok.

A „részleges” kőpakolós temetkezési szokás területi elterjedése és a Tótipusztá–Igar-kör legrangosabb temetkezéseinek földrajzi elterjedése egy érdekes egybeesés, ami talán nem is véletlen.

Remélhetőleg korszerűen feltárt és dokumentált újabb adatok a jövőben a sírjelölésekre és az ezekhez kapcsolódó jelenségekre vonatkozó, ma még hézagos adatainkat hitelesítik és pontosítják.

6.2.4. A HALOTT SÍRBA HELYEZÉSÉNEK ÚJ MÓDJÁ: A KETTŐS- ÉS TÖBBES SÍROK

A Duna–Tisza köze avar temetőiben az avar kor második felében felbukkanó új jelenségek egyike, hogy a sírokba két vagy akár három halottat is eltemettek.⁶³⁴ Ezekben az esetekben az egy gödörbe vagy egymás közelébe temetéssel valószínűleg azt demonstrálták, hogy akik az életben szorosabban kötődtek egymáshoz, azok a túlvilágon is együtt, vagy legalábbis egymás közelében legyenek. A szándék szempontjából a többes temetkezések közé tartoznak az utántemetkezések, illetve ennek egy speciális esete, az ikersír is.⁶³⁵ Mindebből az következik, hogy a kettős- és többes temetkezések megléte, vagy hiánya nem jellemzi az adott közösség térhasználatát.

A szokás háttérének számbavételét Tomka Péter készítette el, számtalan példát hozva e gyakorlatról a kora középkori sztyepről, valamint más régészeti korokból is, a Kisalföldön előforduló hasonló temetkezések áttekintését adta.⁶³⁶ A Körös–Tisza–Maros közén ezt a szokást vizsgálta meg Bende Livia a székkutasi temető kettős sírjai kapcsán,⁶³⁷ Kiss Gábor a vasasszonyfai⁶³⁸ és nemrégiben Garam Éva Zamárdi-Rétiföldek hasonló temetkezéseit⁶³⁹ elemezte.

A Duna–Tisza közti eseteket egy korábbi munkában részletesen feldolgoztuk.⁶⁴⁰ Azóta egyetlen újabb esetről van információnk,⁶⁴¹ ezért e helyen csak vázlatosan érintjük a témát, főként a tendenciák bemutatására szorítkozzunk.

⁶²⁹ Novoj Odesszi I/4. kurgán, IV/3. kurgán (KOMAR 2008, ris. 5. 1, ris. 6. 1).

⁶³⁰ SIMON 1993, 16. és 21. kép.

⁶³¹ SIMON 1993, 143.

⁶³² BÓNA 1983, 16. kép 3, 5, 7.

⁶³³ BÓNA 1983, 9. kép 1, 4–9.

⁶³⁴ A kora avar kori temetkezések között egyetlen példát sem ismerek.

⁶³⁵ Értelemszerűen a tömegsírok (*Massengrab*) nem tartoznak ide. Erre egyébként a Duna–Tisza közén nincs példa.

⁶³⁶ TOMKA 2003.

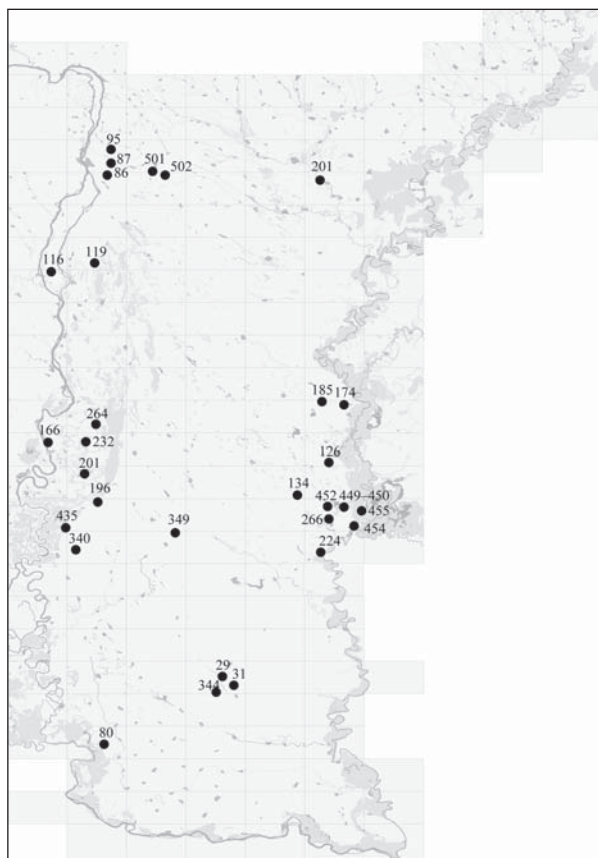
⁶³⁷ BENDE 2004, 314.

⁶³⁸ KISS 2006.

⁶³⁹ GARAM 2011.

⁶⁴⁰ BALOGH 2006.

⁶⁴¹ Felgyő, Ürmös-tanya 242. sír (BALOGH–FISCHL 2010, 428, 9. kép 2).

24. kép. Kettős- és többes temetkezéseket tartalmazó lelőhelyek

Fig. 24. Archaeological sites containing double and multiple burials

szorosabb összetartozásukat is kifejezték azzal, hogy a halott nő mellé úgy helyezték a gyermeket, hogy azt a bal karjával magához ölelte. A velük eltemetett nagyobb, 6–8 év körüli gyermek máshogyan már nem fért el, mint a női váz lábánál, vele ellentétesen fektetve. Az Üllő I. temető 69. és az Üllő II. temető 113. sírjában a párhuzamosan egymás mellé fektetett női és gyermekvázon kívül, a női váz lábánál egy-egy gyermekkoponyát találtak.⁶⁴⁴

Egy-egy temetőn belül a kettős- és hármass temetkezések átlagos 1–2%-os előfordulási aránya⁶⁴⁵ a vizsgált lelőhelyeken nagyobb szóródást mutat (15. táblázat). Nem éri el az 1%-ot Fajsza-Ártér és Kishegyes-Sárgagödör lelőhelyeken, ugyanakkor meghaladja a 3%-ot a lelőhelyek 30%-ban, 10 temető esetében. Területileg ezek négy csoportot alkotnak: Budapest környékén (Csepel-Háros, Rákos és Bugyi-Ürböpuszta), Szeged környékén (Fehértó B, Fertő láposra és Makkoserdő), Vajdaság északi

A Duna–Tisza közéről⁶⁴² 34 temetőből, az ismert temetők, temetőrészeket kicsivel több, mint 10%-ból került elő két vagy több csontvázat tartalmazó sír.⁶⁴³ A lelőhelyek egyenetlen területi szóródást mutatnak (24. kép), ami csak a kutatás jelenlegi állapotát tükrözi. Az általam ismert 123 kettős- és többes temetkezés közül 112 egy időben történt, 9 utántemetkezés, ahol a Gombos IV. temető 23–24. és a Homokmégy-Halom 126–127. sír kivételével a felnőtt sírjába utólag gyermeket temettek el, és két esetben pedig ún. ikersírról van szó.

Az összes vizsgált esetből mindössze öt sírban, az összes temetkezés mindössze 4%-ban volt három egyén eltemetve, mely közül két nő–felnőtt/férfi–gyermek és három nő–gyermek–gyermek temetkezése volt. Ezek közül csak a Hajós-Cifrahegy 113. sírt ásták olyan szélesre, hogy abban „kényelmesen” elhelyezhették párhuzamosan, a karjaikat egymásba fűzve fektetett férfit és nőt, lábszárcsontjaik közé pedig a gyermeket. A Gátér 270. és az Alattyán 696. sírban igen szűk gödörbe, valószínűleg közös koporsóba igyekeztek összezsúfolni a három csontvázat. A gátéri sírban nő és ellentétesen fektetve egy másik felnőtt feküdt, s a nő jobb karjával ölelt át egy csecsemőt. Az alattyáni sírban a csontvázak helyzete alapján úgy látszik, hogy a sírba csak a nőt és a kisebb, 1 év körüli gyermeket akarták temetni és

⁶⁴² A szokás áttekintésekor a vizsgálatba bevontam a Duna–Tisza köze közvetlen szomszédságában fekvő Jászság három, nagy sírszámú temetőjének (Alattyán-Tulát [10], Jánoshida-Tótkérpuszta [10] és Jászapáti-Nagyállási út [8]) vonatkozó sírjait.

⁶⁴³ Kettőssír előfordulásáról további közvetett információknak van Tiszaalpárról és Óverbászról, a kiskőrös-vágóhídi temető kettőssírjaira vonatkozó adatok ellenőrizhetetlenek.

⁶⁴⁴ Mivel ezek a sírok bolygatatlanok, a plussz koponyát a női vázak lábához helyezett gyermek maradványának értelmezhetjük.

⁶⁴⁵ Vö. TOMKA 2003, 18.

részén (Magyarkanizsa-Kultúrotthon,⁶⁴⁶ Kishegyes-Kálvária, Kishegyes-Kossuth téglagyár és Topolya-Bánkert, Vágóhíd), és magában áll Jánoshida-Tótképuszta. Kiemelkedően magas a kettőssírok előfordulása a topolyai (4,8%) és a budapest-rákosi (7,5%) temetőben.

A kettős- és hármas sírok tájolásáról az esetek nagy többségében fókuszosságú adatokkal nem rendelkezünk és az esetek 20%-ban az égtájáról sincs információnk. A vizsgálható temetkezések túlnyomó többsége (72%) ÉNy–DK tájolású, amely a Duna–Tisza közén az egész avar korban uralkodó irányítás. A sírok 17,5%-a Ny–K, 6%-a É–D, és 2 sír K–Ny irányítású. A Sükösd–Ságod 47–48. sír és a Szeged-Fehértó A 282. sír a temetők ellentétes tájolású sírjai közé tartoznak.

A sírok döntő többsége (88,5%) sima aknasír, három kétoldali padkás (Szeged-Kundomb 212., Bácsandrászállás 30. és 55. sír), egy cölöpös (Csepel-Háros 101. sír⁶⁴⁷) és négy fülkesír (Makkoserdő 70., 91., 270., 262. sír) is előfordul.

Bár a sír ásásakor végzett munka nagysága feltehetően a temetést rendezők demonstrációjához tartozott, mégis a sírok köbtartalmából messzemenő következtetések nem vonhatók le.⁶⁴⁸ A sírgödörök méretére vonatkozóan 68 sír esetében (55%) végezhetünk számítást. A speciális forma és a fülke boltozatára vonatkozó adatok teljes hiánya miatt a fülkesírokat kihagytuk a vizsgálatból. A kapott értékek csak tájékoztató jellegűek lehetnek a mélységadatok miatt, hiszen alig van információnk arra nézve, hogy a sírmélységeket honnan számították. Ugyanakkor az adatok tendenciózusak, ezért áttekintésük mégsem hasznos. A sírok köbtartalma alapján a temetkezéseket három csoportra osztottuk. 8 sír (12%) nem érte el az 1 m³-t, sőt a Jászapáti-Nagyállási úti temető két, kettős gyermektemetkezése (100. és 109. sír) alig több mint 0,1 m³. A 8 sír közül kettő nő–gyermek kettőssírja volt: a Szeged-Fehértó A temető 60. sírja nagyon keskeny (40 cm), és ugyanezen temető 152. sírja átlagosnál sekélyebb (60 cm) volta miatt esett ebbe a kategóriába. A csoport további sírjai két gyermekvázat tartalmaztak. Ezek a sírok részben a gyermekek méretéhez ásott rövid és keskeny sírgödörből, illetve a temetők többi sírjához viszonyítottan sekélyebb mélységükből adódóan kerültek e csoportba.

A sírok több mint fele (64%) sorolható az 1–3 m³ közötti, közepes köbtartalmú sírok körébe. Ide csak kettős sírok tartoznak és az átlagosnál szélesebb, de igen sekély hajós-cifrahegyi 113., hármas temetkezést tartalmazó sír.

16 sír (24%) 3 m³-nél nagyobb volt. Kiemelkedik 5,75 m³-rel Kundomb 212. padkás sírja, de ebbe a csoportba tartozik a bácsandrászállási 55., szintén padkás sír is. A harmadik padkás sír, a bácsandrászállási 30. sír, amely utántemetés, s a mérete is ennek megfelelő. A Madaras-Téglavető-dűlő 20., Szeged-Fehértó B 130. és Topolya-Bánkert 124. sírok az átlagosnál nagyobb szélességük és mélységük eredményeként, a már említett kundombi sírral együtt, a legnagyobb űrtartalmú (4 m³-nél nagyobb) sírgödörök annak ellenére, hogy a kundombi kivételével nő–csecsemő temetkezéseit tartalmazzák. Ezen kívül egyes sírok az átlagosnál nagyobb szélességük (90–140 cm), mások nagyobb mélységük (185–270 cm) következtében lettek nagyobb köbtartalmúak. A sírok köbtartalmára vonatkozóan megállapítható, hogy a köbtartalom és a sírban eltemetettek mérete mindig egyenes arányban áll egymással, viszont a sírok mérete és az eltemetett halottak száma nem feltétlenül áll egymással arányban. A hármas temetkezések között egyaránt vannak átlagos és nagyobb köbtartalmú temetkezések, ugyanakkor a kettős temetkezések között fordulnak elő az átlagosnál szélesebb és mélyebb sírok.

A vizsgált esetekben 22 alkalommal figyeltek meg koporsó használatára utaló nyomokat, minden esetben a halottakat közös koporsóba fektették. A közös koporsóba eltemetett halottak szétválasztásának egyetlen és egyedi megoldását képviseli a Szeged-Fertő láposa 8. sír,⁶⁴⁹ ahol a közös, nagymé-

⁶⁴⁶ 1982-ben Szekeres László és Ricz Péter ásátása során 47 sír került elő, 2005-ben az újabb ásátás alkalmával Szekeres Ágnes újabb 17 sírt tárt fel. Így a soros temetőből eddig ismert sírok száma 64.

⁶⁴⁷ NAGY 1998, Abb. 83. 4.

⁶⁴⁸ Vö. DAIM 1987, 71–76.

⁶⁴⁹ BALOGH 2006, 6. ábra 1–2.

retű koporsót deszkafallal két részre osztották. A padkás síroknál és a fejtől-lábtól elhelyezett halottak esetében a csontvázak helyzete alapján is közös koporsót feltételezhetünk.

Három esetben a sír aljában megfigyelt elszíneződések és a csontvázak helyzete alapján, halotti kereveten helyezték a sírba a halottakat. A Csólyospálos-Budai tanya 172–173. sírban⁶⁵⁰ és Sükösd-Ságod 57–58. sírban⁶⁵¹ a párhuzamosan fektetett, felnőtt csontvázak egymástól nagyobb távolságra kerültek elő, amely esetekben esetleg külön halotti ágyak is szóba jöhetnek. A topolyai 191. sírban az eltemetett nőt és kicsi gyermekét szerves anyaggal egybe csavarták be, s közös halotti ágyra helyezték.

A vizsgált kettős- és hármás temetkezésekben a halottakat kevés kivételtől eltekintve hanyatt, nyújtott helyzetben temették el. Eltérést az úrböpusztai 1. sírban figyeltek meg, ahol a két felnőtt váz hanyatt feküdt, de a jobb oldali váznak a jobb, a bal oldalinak a bal lába volt kissé térdben behajlítva, valamint a mélykúti 16. sírban, ahol a női váz lábán ellentétesen fektetett gyermekváz ún. békapozícióban nyugodott.

A Magyarkanizsa-Kultúrotthon 8. sírban és az Üllő II. temető 113. sírjában a női vázak felkarcsontjain oldalukra fektetve voltak a gyermekvázak. Egyedi esetet képvisel a Felgyő, Ürmös-tanya 61. sír, amelyben a férfi és női váz is nyújtva, de oldalára fektetve, egymás felé fordulva, szorosan egymás mellett helyezkedett el. E temető 242. sírjában a fiatal felnőtt balján fekvő fiatalabb gyermek a jobb oldalára fordulva feküdt. Két esetben – Szeged-Fehértó A 211. és Szeged-Kundomb 212. sír – a gyermek, illetve csecsemőváz hasra fektetve feküdt, mindkét esetben a lábszárakon.

A halottak életkorát és nemét illetően leggyakrabban, 54 sírban (50,4%) nő és gyermek vagy csecsemő van együtt eltemetve, 23 sírban (21,5%) nő és férfi, 11-11 sírban (10%) férfi és gyermek vagy csecsemő és két gyermek, 4 esetben (3,7%) két férfi és egyben van két nő.

A csontvázak egymáshoz való viszonya alapján két csoportot különíthetünk el: az egyik csoportba azok a sírok tartoznak, ahol a halottak elhelyezésével a temetést rendezők a közös sírban nyugvók egymáshoz való érzelmi kötődését is igyekeztek kifejezésre juttatni, a másikban a halottak egymáshoz viszonyított helyzeténél láthatóan döntő szerepe az optimális térkihasználásnak volt.

Az első csoportba sorolhatók egyes nő–férfi kettőssírok – Bugyi-Úrböpuszta 1., Hajós-Cifrahegy 113., Sükösd-Ságod 47–48. és Szeged-Kundomb 241. sír –, ahol a csontvázak karjai egymásba voltak fonva, valamint a nő–gyermek/csecsemő közös temetkezéseket tartalmazó sírok egy része, amelyekben joggal anya és gyermeke közös sírját láthatjuk. Ide tartoznak azok a sírok, ahol a női csontvázra, vagy szorosan a felsőtest mellé (Alattyán-Tulát 696., Hajós-Cifrahegy 43., Magyarkanizsa-Kultúrotthon 8., Madaras-Téglavető-dűlő 20., Szeged-Kundomb 148. sír, stb.), vagy szülési helyzetbe, a lábak közé (pl. Alattyán-Tulát 415., Hajós-Cifrahegy 35., Mélykút-Sánc dűlő 16., Szeged-Kundomb 183. sír) helyezték a gyermekvázat. Ide kapcsolódik a topolyai 191. sír is, amelynek különlegessége, hogy a sírban fekvő *senium* korú női váz lábán ellentétesen fektetve egy koraszülött csecsemő került elő, ahol a nő (anya) elhalálása és a gyermek idő előtti születése és halála is talán a nő szüléshez már előrehaladott korával hozható összefüggésbe.

Ehhez a csoporthoz sorolhatók az utántemetkezések is, ahol az eltemetett nők után meghalt gyermeküket a közelükben igyekeztek elhelyezni. Az általam ismert 9 utántemetkezésnél – a homokmégshalomi 126–127. sír kivételével – mindig alul fekszenek a felnőttek és magasabban a gyermekvázak. A Kiskőrös-Város alatti temető 130. sírja férfi–gyermek csontvázat tartalmazott, de a többi esetben *adultus* korú női vázakra volt csecsemő vagy gyermek utólag eltemetve. Itt is akad egyetlen kivétel, az Üllő I. temető 56. sírja, amelyben a *senium* korú női váz felett egy gyermekkoponya került elő. Az ikersírok is ebbe a csoportba sorolhatók, mert valószínűleg az előbbi esetekkel megegyező indíttatásból igyekeztek a sírokat egymáshoz a lehető legközelebb ásni (pl. Hajós-Cifrahegy 25–30. és Szeged-Makkoserdő 225–226. sír).

⁶⁵⁰ WICKER 1990, II. tábla 3–4.

⁶⁵¹ BALOGH 2006, 4. ábra 2.

A kettős- és hármas temetkezések másik csoportjánál, különösen pedig a közös koporsóban eltemetetteknel érvényesült az a helyzet, hogy a valószínűleg szorosabb vagy távolabbi rokonságban álló, közel egy időben meghaltakat úgy helyezték el, ahogyan a legjobban elfértek. A 123 temetkezés közül 26 esetben (21%) nem rendelkezünk megbízható adatokkal a vázak elhelyezkedéséről. A fennmaradó 97 sír többségében, 60 sír (61,5%) esetében párhuzamosan vannak fektetve a halottak. Ide tartozik a legtöbb nő–gyermek/csecsemő, két kivétellel az összes nő–férfi temetkezése, a férfi–férfi és a gyermek–gyermek sírok fele, valamint az egyetlen, két női vázat tartalmazó sír. Ehhez képest a fejtől-lábtól ellentétes helyzetben való temetés előfordulása 12 sírban (12,5%) kevésnek, sőt ritkának tekinthető. Ebbe a csoportba többségében nő–gyermek/csecsemő sírok tartoznak, de ilyen a Szeged-Fehértó A 168–169. és a bácsandrászállási 55. sír is, amelyek férfi–nő közös temetkezését tartalmazták. Mindkét sírban a férfi feküdt ellentétesen. A fehértói sír leletanyagban szegényes (orsógomb, vascsat, öntött bronz pikkelymintás kisszíjvég), a bácsandrászállási sírban különösen a női váz mellett változatos leletanyag (gyöngycsüngős fülbevaló, hosszú, különböző típusú gyöngyökből álló nyaklánc, ólom orsógomb, bronz csepp alakú csüngő, orsókarika, csont tütartó, faládikában tükör, *Cyprea* csiga, kalcedon, mézskő és szkíta pávaszemcses gyöngyök, öntött bronz lunula, stb.) került elő. Ez utóbbi sírban a nő volt a „főszemély”.

A közös sírban nyugvó felnőttek temetkezéseiben megfigyelhető, hogy a férfiakat, vagy azonos neműek közül az idősebbeket fektették a sír jobb oldalára. Kivételként említjük, hogy három esetben (Jánoshida-Tótképuszta 252., Bácsandrászállás 55. sír és Szeged-Makkoserdő 270. fülkesír) a sír bal oldalára kerültek a férfiak.

Tendenciaként a Duna–Tisza közti kettős- és hármas temetkezéseknél megállapíthatjuk, hogy a sír jobb oldalát tekintették a férfi oldalnak, de ez nem, vagy csak ritkán, a 30 felnőtt–felnőtt temetkezésből mindössze egy temetőben és két esetben (Jánoshida-Tótképuszta 222. és 252. sír) párosult azzal, hogy a mellékletek alapján e férfi halottak egyértelműen rangosabbak, azaz a sír „főszemélyei” lettek volna.

A területről eddig előkerült kettős- és hármas temetkezések esetében nem mutatható ki a leletanyag alapján az alá-fölérendeltség, azonban az alapján, hogy néhány esetben a sír jobb oldalán mellékletekben gazdagabb halott fekszik (akár férfi, nő, vagy idősebb személy), a jobb oldal megkülönböztetett szerepre következtethetünk.

A felnőtt–gyermek és nagyobb, valamint kisebb gyermek/csecsemő közös temetkezésében, ahol a testhelyeztetéssel nem fejeztek ki szorosabb kötődést a halottak között, minden esetben az idősebb gyermek a „főszemély”. A gyermekek vagy csecsemők fektetése nem tendenciózus, hanem oda tették őket, ahol a legjobban elfértek, vagyis leggyakrabban a láb valamelyik oldalára, vagy a lábfejek végéhez.

A Duna–Tisza közti kettős- és hármas temetkezésekre általánosságban véve nem jellemző a kerámiamelléklet, mert a 123 sírból mindössze 28 esetben (23%) fordul elő. Ugyanakkor, ha a temetőkre vonatkoztatjuk előfordulásukat, azt tapasztaljuk, hogy amelyik lelőhelyen előkerülnek, ott a kettős- és hármas sírok többségében megvannak. Ilyen temető Budapest-Rákos és a nagyjából egy tömbben elhelyezkedő Hajós-Cifrahegy, Homokmégy-Halom és Kiskőrös-Város alatti temetők, melyek egyébként embertani anyaguk és leletanyaguk tekintetében is több szálon kötődnek egymáshoz.

Az edények a sírban – a bácsandrászállási 55. sír és a topolya-bánkert 149. sír kivételével – a lábnál, esetleg a térdnél vagy a térd között kerültek elhelyezésre, megegyezően a késő avar kori és szemben a területen általános kora avar kori gyakorlattal, ahol az edények kivétel nélkül a koponya környékén voltak. Leggyakrabban felnőtt–gyermek közös temetkezésében kerültek elő és általában az idősebb személyhez közelebb. Többségében egyesével, kivétel a budapest-rákosi 19. és a Kishegyes-Sárgagödör 74. sír. Talán nem véletlen, hogy mindkét sírban férfi–nő temetkezése volt: a rákosi 19. sírban egy kisebb durva fazék és egy tölcséres nyakú, nyomott gömbös testű ezüst pohár került elő, míg a kishegyesi sírban egy durva fazék egy római üvegphohár és egy másik kisebb töredéke volt.

Ezekből a temetkezésekből származó edények többsége kézzel formált, különböző méretű fazék. Korongolt edény csak 3 sírban volt (Hajós-Cifrahegy 43., Kiskőrös-Város alatt 13. és Szeged-Kundomb 148. sír; fazék, sárga korsó és festett, körte alakú edény).

A vizsgált kettős- és hármas temetkezések közül 54 sírban (44,2%) volt állatsont, melyek két eset kivételével (Szeged-Makkoserdő 270. és Topolya-Bánkert 165. sír) húsadományok voltak és az edényekhez hasonlóan a láb környékéről kerültek elő. Az állatsontok meghatározása a legtöbb esetben bizonytalan és a régi ásatások esetében már reménytelen is. A kevés adat alapján gyakrabban szárnyastettek a halott mellé, és ezt követte gyakoriság szempontjából a szarvasmarha és a disznó. Juhcsontok – a Jászapáti-Nagyállási úti temető kivételével – nem fordultak elő és a tojások is ritkák.

A makkoserdei 270. fülkesírban a férfi váz bal medencéjénél és könyökénél előkerült szárnyas csontok ételmellékletként értékelendők, az aknában talált állatsontok (részleges lócsontváz, két marhako-ponya és juhcsontok) azonban áldozati állatok lehetnek. A topolya-bánkerti 165. sírban egy 18–22 év körüli nő csontváza nyugodott, akinek hasán csecsemőcsontok kerültek elő. A sírban a nő koponyája mellett két, a hasán három lófogat találtak, amelyek az áldozati állatot jelképezhették.⁶⁵²

A kettős–hármas temetkezések kronológiai helyzetének meghatározásához elsősorban a sírok leletanyaga nyújt támpontot, bár kétségtelen, hogy a temetkezési szokások egyes elemei (pl. a padkás és a fülkesírok típusa, az edények lábhoz helyezése, a koporsó általános használata, stb.) is erősítik, néhány esetben árnyalják a leletek alapján kialakult képet. Az összegyűjtött 123 sírból 11 esetben (8%) melléklet nem került elő a sírokból, pedig négy sírban legalább az egyik és szintén négyben mindkét halott felnőtt korú volt. További 73 sírban (59,8%) a szegényes és jellegtelen, vagy hosszú időn át divatban lévő leletanyag a késő avar koron belüli közelebbi keltezést nem tesz lehetővé. 33 sírban (27%) volt olyan leletanyag, amely pontosabb keltezés lehetőségét kínálja. Öt temetkezést⁶⁵³ tehetünk a 7. század harmadik negyedére, leletanyaguk kora avar jellegzetességet is hordoz még: sima és rátétdíszes nagy- és közepes lemezgömbös fülbevalók, szemesgyöngyök (pl. Csepel-Háros 101., Kiskőrös-Város alatt 29., Sükösd-Ságod 57–58. és a Szeged-Fehértó A temető 17. és 240. sírja). A sükösdi sírok kivételével ezek nő–gyermek temetkezések. A sírok döntő többsége azonban a leletanyag alapján egyértelműen a késő avar periódus elejére (kerek karikájú gyöngycsüngős fülbevalók, karéjos boglárók, rombusz átmetsetű karperecek, dinnyemag alakú gyöngyök, öntött griffes veretek) és legkésőbbi fázisába (ovális karikájú, hasáb alakú gyöngycsüngős fülbevalók, dobozos boglár, rúd alakú varkocsszorítók, áttört és vésett lilios övgarnitúrák, utánvésett, laposindás övgarnitúrák, áttört, pikkelymintás szíjvég, stb.) tartozik.

Az alattyan-tuláti, a Jászapáti-Nagyállás úti, a sükösd-ságodi, a két fehértói, a kundombi és a makkoserdei temetők kettős–hármas sírjai összességében a temetők többi sírjához viszonyítva relatíve szegényeknek mondhatók. A jánoshidai temetőt nemcsak a kettős temetkezések viszonylag nagy száma (10 sír) miatt érdemes külön kiemelni, hanem azért is, mert a kettős sírok fele egyértelműen a temető legkésőbbi fázisába tartozik, és közülük mindhárom férfi–nő temetkezésében öntött övgarnitúrával eltemetett, relatíve gazdagabb férfiak nyugodtak. Az e temetőben előforduló kettős temetkezések szemléltetik legjobban az egész Duna–Tisza közéről megismert kettős- és hármas temetkezéseknél megfigyelt tendenciákat szinte minden vonatkozásban (temetkezési szokások és leletanyag).

A megvizsgált temetkezések azt mutatják, hogy míg az avar kor első felében, valamint az avar kor második felének elején a kettős- és többes temetkezések előfordulási aránya egy-egy temetőben alig 1–2% körül mozog, a késő avar kor végén van néhány temető, ahol ezek aránya erőteljesen megnő.⁶⁵⁴

Az avar kori temetők monográfiáinak vonatkozó részein kívül nagyobb földrajzi egységet átfogó és e korszakkal és témával foglalkozó, vagy azt érintő munka, amelynek eredményeit a fenti adatokkal

⁶⁵² Hasonló jelenség Székkutas-Kápolnadúló 134. (B. NAGY 2003, 31); Szarvas-Kákapusztá-Kettőshalom 39. (SZALONTAI 1992, 317). A pitvarosi temető 125. fülkesírjában a lófog a fülkében, a lószerszámok között került elő (BENDE 2000, 243, 254, 36. j.).

⁶⁵³ Az úrböpusztai 1. sírt is 630–670 közé keltezte Bóna István, a temetőben elfoglalt helye alapján (BÓNA 1957, 165, 173). A legtöbb temető esetében a kettős–hármas sírok elszórtan jelentkeznek a temetők területén, ezért a jellegtelen anyagú, bizonytalan keltezésű sírok besorolásánál elhelyezkedésük nem szolgálhat alapul. Ezért nem soroltuk ezt a sír a kettős–hármas sírok korábbi csoportjába.

⁶⁵⁴ Vö. TOMKA 2003, 23.

össze lehetne hasonlítani, a Kisalföldről és Körös–Tisza–Maros közötti területről készült. Ezekkel összehasonlítva a Duna–Tisza közeli temetkezéseket, a következőkkel jellemezhetjük:

(1) Egy temetőn belül a kettős (és hármas) sírok aránya 1–2%, de kiugró esetekben 4,8 és 7,5%. (2) A legtöbb sír ÉNy–DK tájolású aknasír, amint az a terület egészére is jellemző. (3) A sírok többségének köbtartalma 1–3 m³ közé esik, a legnagyobb sírok padkásak. A sírban eltemetettek mérete mindig egyenes arányban áll a sír köbtartalmával, de a sírok mérete és az eltemetett halottak száma nem áll egymással feltétlenül arányban. (4) A közös sírba közös koporsóba fektették a halottakat, szemben a Kisalföldre jellemző, külön koporsó alkalmazásával. (5) Pántokkal, vagy kapcsokkal erősített koporsóba nem temettek két vagy több halottat. (6) A halottakat általában hanyatt, nyújtott helyzetben fektették, az ettől eltérő fektetések száma elhanyagolható. (7) Leggyakrabban nőt és gyermeket/csecsemőt helyeztek közös sírba (50%), jelentős a nő–férfi sírok előfordulása (21,5%) is. Közel azonos arányban (10%) fordul elő férfi–gyermek/csecsemő és gyermek–gyermek temetkezése. Ritka a férfi–férfi sír (3,7%), nő–nő közös temetkezése egy esetben ismert. Közel hasonló arányok fordulnak elő a Kisalföldön⁶⁵⁵ és a Körös–Tisza–Maros közén is.⁶⁵⁶ (8) A csontvázak egymáshoz való viszonya alapján két csoport különíthető el: az egyik csoportba érzelmi kötődést is demonstráltak a halottak elhelyezésével, a másik csoportban leginkább a tér leoptimalisabb kihasználásáról lehetett szó. (9) A legtöbb sírban a halottakat párhuzamosan helyezték el. Az ellentétes fejtől-lábtól temetés sokkal kisebb arányban fordul elő, szemben a Kisalfölddel, ahol lényegesen gyakoribb ez a fektetés.⁶⁵⁷ (10) A sírok jobb oldala következetesen a férfi- vagy az idősebb oldala, akárcsak a Körös–Tisza–Maros közén,⁶⁵⁸ de ez csak ritkán párosult azzal, hogy a mellékletek alapján a jobb oldali halott rangosabb is. A Kisalföldön ezzel ellentétben a baloldal a főhely.⁶⁵⁹ A tárgyalt temetkezésekben a leletek alapján az alá-fölérendeltségi viszony nem jellemző, vagy legalábbis nem mutatható ki. (11) A kettős- és hármas sírokra nem jellemző a kerámiamelléklet, de ha egy lelőhelyen van, akkor ott a kettős- és hármas sírok többségében van és általában a felnőttöz tartozik. (12) A leletanyag alapján a kettős- és hármas temetkezések a temetők minden szociális rétegében előfordulnak, kivéve a legrangosabb temetkezéseket. (13) A temetkezések az avar kor második felére, annak is főként a végére keltezhetők. A temetkezésekben a korszakban megszokott rítusoktól eltérő, deviáns jelenségeket nem lehet nyomon követni.

6.2.5. KOPORSÓ, HALOTTI KERÉVET ÉS SZEMFEDŐ

6.2.5.1. Koporsóvasalások

A Duna–Tisza közére eső, az avar kor második felére tehető 7704 sírnak alig 10%-ából van valamilyen közvetlen vagy közvetett adatunk koporsó használatára. A viszonylag kis esetszám azzal magyarázható, hogy a régebbi ásatások esetében, megfigyelések és dokumentációk hiányában csak azokban az esetekben gondolhatunk koporsóra, amelyekben kapocs vagy pánt került elő. Az újabb ásatási módszerek, alaposabb megfigyelések és a teljes körű dokumentálás következtében ma már szinte minden avar temető feltárása során sikerül rögzíteni koporsóra utaló nyomokat. Nemcsak a famaradványokból, az elszíneződésekből és a vasalásokból, illetve kapcsokból következtethetünk koporsó alkalmazására, hanem azokban az esetekben is joggal gondolhatunk erre, ha a vállak erőteljesen fel vannak húzva vagy a karok szorosan a test mellett hevernek, vagy éppen ellenkezőleg, a testtől kissé távolabb helyezkednek

⁶⁵⁵ TOMKA 2003, 21.

⁶⁵⁶ BENDE 2004, 314.

⁶⁵⁷ TOMKA 2003, 2. lista.

⁶⁵⁸ BENDE 2004, 314.

⁶⁵⁹ TOMKA 2003, 22.

el. Ezeken kívül egyes csontok (pl. az állkapocs a helyén marad, csak a koponya billen földre, vagy gurul hátra) és egyes leletek (különösen pl. az edények) elmozdulása is csak a koporsó oldalainak bedőlésével, vagy a fedél beszakadásával magyarázhatók.⁶⁶⁰ A csontváz alatti vastag betöltés és a sírfenéken jelentkező beásások is koporsóra utalhatnak. Az elszíneződések és a famaradványok gyakran a beásásokkal és a vaspántokkal, illetve kapcsokkal együtt is jelentkeznek, de a sír aljába mélyedő különböző gödrök és a vasalások együttes előfordulásáról csak a kunszállási, a bácsandrászállási, a topolyai temetőből és a Fehértó B 75. sírból⁶⁶¹ van adat.

A fenti jelenségek olyan temetőkből adathatók, amelyről rajzos illetve fotódokumentáció készült. Ha tehát azokat a temetkezéseket tekintjük csak, amelyekről dokumentáció van, akkor azoknak több mint negyedében valószínűsíthető koporsó alkalmazása e jelenségek előfordulása alapján. Ez össze-
cseng az elmúlt évtizedek hazai kutatásának eredményével, miszerint a koporsós temetés az egész avar korban általános gyakorlat lehetett.⁶⁶²

A koporsóra utaló jelenségek közül legnagyobb esetszámban, a vizsgált temetkezések harmadában, a sírfenékbe mélyedő beásások fordultak elő. A mélyítések a téglalap alakú sírgödrökre voltak jellemzőek, néhány esetben azonban trapéz alakú síroknál is előfordultak, pl. Hajós-Cifrahegy 101. és 102. sír, Topolya-Bánkert 45., 48. és 51. sír esetében.

A beásások formailag változatosak: A leggyakrabban a sír sarkaiban vagy azok közelében két-két lekerekített sarkú négyzet alakú, ritkábban kerek vagy ovális alakú, általában függőleges oldalú és egyenes aljú kis gödör fordult elő. A hajós-cifrahegyi temető néhány sírjánál (39., 42–43., 46. sír) ezek a kisebb gödrök fehéres színű, habarcsos anyaggal ki voltak tapasztva. Ugyancsak nagyon gyakori volt, hogy a sírgödör teljes szélességében, mindkét rövid oldal mentén, vagy azok közelében téglalap alakú, ritkábban keskenyebb, árokszerű vagy ovális alakú gödrök jelentkeztek. Ezek általában teknős aljú, a sír közepe felé eső oldalon lejtős, a sír széle felé eső oldalon függőleges falú mélyedések voltak. Ritkábban a gödrök és árkok különböző variációkban együtt is előfordultak: akár úgy, hogy a sír egyik végénél gödrök, a másikonál árok volt, mint a topolyai 32. sírban, vagy akár úgy, hogy az árokba még gödröket is ástak (pl. Hajós-Cifrahegy 43. sír).

Ezekre a mélyedésekre már Móra Ferenc is felfigyelt a fehértói temetőben, a talajvíz elleni védekezéssel hozta összefüggésbe.⁶⁶³ Nézete hosszabb időre általánosan elfogadottá vált, melyet Z. Čilinská⁶⁶⁴ és Tomka Péter⁶⁶⁵ cáfolta azzal, hogy a sírok végeinek lemélyítése sekély, és a talajvíz szintje felett fekvő síroknál is megfigyelhető. Tomka a beásásokat a temetés technikájával kapcsolta össze, véleménye szerint azok a koporsót leeresztő kötél kihúzására szolgáltak, s később egyszerűen szokás-elemmé vált kialakításuk akkor is, amikor esetleg nem is volt rájuk szükség.⁶⁶⁶ Bár ez legfeljebb a rövidebb oldalaknál jelentkező árkok esetében fogadható el, a cölöplyuk szerű beásásoknál azok nem-hogy megkönnyítették, de akadályozták volna a kötél kihúzását. Kiss Gábor a vasasszonyfai temetőben azt dokumentálta, hogy a hosszúkás mélyedések a koporsó túlnyúló végeinek befogadására szolgáltak.⁶⁶⁷ Wicker Erika a csölyospálosi temetőben megfigyelt, a sírfenéken jelentkező lyukakat és árkokat a koporsó lesüllyedt lábainak, illetve az oldalkeret vagy az oldaldeszka sírfenékbe nyomódásának tartotta.⁶⁶⁸ Ennek a megállapításnak egyértelműen ellent mondanak azok az esetek, amikor a beásásoknak

⁶⁶⁰ TOMKA 1979, 48–52.

⁶⁶¹ MADARAS 1995, 144–145.

⁶⁶² BÓNA 1979, 12–15; TOMKA 1979, 77, 81–82; WICKER 1990, 49.

⁶⁶³ MÓRA 1932, 56.

⁶⁶⁴ ČILINSKÁ 1970, 30.

⁶⁶⁵ TOMKA 1975, 52, 74.

⁶⁶⁶ TOMKA 1979, 53.

⁶⁶⁷ KISS 1990, 414–415.

⁶⁶⁸ WICKER 1990, 34–35.

az aljában kisebb, általában téglalap alakú foltok is előkerültek, amelyek valóban a koporsóláb nyomai-ként értékelhetők.

A sírfenéken jelentkező lemélyítések egyaránt előfordultak nők és férfiak sírjában, többségében felnőttek temetkezéseire voltak jellemzők, de esetenként gyermeksírokban is megfigyelhetők. A mélyedések esetében lábakon álló koporsóra gondolhatunk, s mivel csak néhány esetben (pl. Topolya-Bánkert 3., 16. sír és Bácsandrászállás 1., 28. sír) került elő ilyen kialakítású sírből koporsókapocs, ezért feltehetően e sírokba összeácsolt ládákról lehet szó. Az elszíneződések által jelzett koporsóknál általában az oldalak és a végek nyoma éppen összeért, ami csapoltszerű ládára utal.

Sokkal ritkábban utalt koporsóra famaradvány vagy elszíneződés, s általában ezek együtt jelentkeztek a sír aljának lemélyítésével vagy vasalásokkal. A koporsók faanyagára vonatkozóan Budapest-Rákosról áll rendelkezésünkre adat: az 5. sírban fenyő, a 20. sírban tölgy és a 28. sírban vörösre festett, bükkfából készített koporsó maradványa volt.⁶⁶⁹

A megfigyelések szerint a koporsók többsége egyszerű téglalap alakú lehetett, de a trapéz alakú koporsókat is általában csak elszíneződés jelezte. Ez utóbbi koporsóforma jellemzi a bácsandrászállási, a hajós-cifrahegyi és a Felgyő, Ürmös-tanyai⁶⁷⁰ temetőket. Többségük a láb felé szűkült, fordított arányú a bácsandrászállás 34. sírnál dokumentált koporsó.

A felgyői temető néhány sírja⁶⁷¹ esetében az elszíneződés alapján olyan koporsót valószínűsítünk, amelynek hosszanti oldalélszélei túlnyúltak a végélszékek vonalán, vagy esetleg minden oldal fecskékarc szerűen volt összeengedve. Ezeknél vasalást, kapcsot nem találtak. Ennek a koporsófajtának a létét újabb, hiteles megfigyelések igazolhatják majd avar környezetben, de a kudyrgei 15. sír,⁶⁷² illetve a kokeli 7. és 32. sír⁶⁷³ analógiájára akár fedél nélküli ágy is szóba jöhet.

A koporsós temetkezések közül 234 sírban (8%) vasalások utaltak koporsóra. A vasalt koporsókat tartalmazó temetők négy helyen csoportosulnak: a Duna–Tisza köze északnyugati sarkában,⁶⁷⁴ Kiskőrös környékén,⁶⁷⁵ az Alsó-Tisza-vidéken és környékén⁶⁷⁶ és Észak-Bácska közepén⁶⁷⁷ helyezkednek el a lelőhelyek. Előfordulásuk egy-egy temetőben 0,5–4% közé tehető. Kiemelkedik Budapest-Rákos, Tatárszentgyörgy és Kiskőrös-Vágóhíd temetője, mert ezekben a temetőkben gyakorlatilag majd minden sírban robusztus vasalásokkal ellátott koporsó volt. Viszonylag magasabb a kundombi temetőben is az ilyen típusú koporsók aránya.

A koporsóvasalások alapvetően háromfélék: koporsószögek, különböző alakú kapcsok és széles, pántszerű vasalatok. A koporsószög ritka, csak az Adorján-Kávai L. kertje 3. sírből és a Budapest-Tihany-térségen feltárt temető 6. sírjából⁶⁷⁸ került elő, az utóbbi esetben ácskapcsokkal együtt. Mindkét esetben a szögek négyzet keresztmetszetűek, fejük oválisra kalapált.

A szögekhez hasonlóan a vaspántok alkalmazása sem tekinthető általános gyakorlatnak a vizsgált területen, használatuk mind térben, mind pedig időben korlátozott volt. Kizárólag csak a Duna–Tisza közének északnyugati sarkánál fordultak elő. Budapest területén a Népstadionnál a 4. és 27. sírban,⁶⁷⁹ a

⁶⁶⁹ HEGEDŰS 1944, 106–109.

⁶⁷⁰ BALOGH 2010, 232.

⁶⁷¹ BALOGH 2010, 232.

⁶⁷² KENK 1982, Abb. 22, 1a.

⁶⁷³ VAJNSTEIN–DJAKONOVA 1966, 185–291.

⁶⁷⁴ Budapest-Rákos, Ejtőernyős torony, Budapest-Zugló, Népstadion, Budapest-Tihany-tér, Budapest, Csepel-Szabadkikötő, Üllő I., Kunadacs-Felsőadacs, Turupuli-tanya és Tatárszentgyörgy-Szabadrét.

⁶⁷⁵ Kiskőrös-Szűcsi dűlő és Kiskőrös-Vágóhíd.

⁶⁷⁶ Kunszállás-Fülöpjakab, Csengele-Feketehalom, Szeged-Kundomb, Szeged-Makkoserdő és Csólyospálos-Felsőpálos, volt Budai-tanya.

⁶⁷⁷ Bácsandrászállás-Moravicai út, Topolya-Bánkert és Óverbász-Polet téglagyár.

⁶⁷⁸ NAGY 1998, Taf. 92. 39–42.

⁶⁷⁹ NAGY 1998, Taf. 85, Taf. 88.

Csepel-Szabadkikötőnél a 2. és „C” síroknál⁶⁸⁰ és a Régi Lóversenytérenél előkerült 1. sírnál.⁶⁸¹ Kiemelten fontos e tekintetben a rákosi temető, ahol a 38 sírból 21 esetében feltételezhető vaspántos koporsó.⁶⁸² A nagyfokú rablottsága ellenére e temető feltehetően a késő avar időszakban a Duna–Tisza közének egyik leggazdagabb temetője lehetett.

A vaspántok többségében erősen töredékes állapotúak, ezért hosszukra és formájukra nézve is nehezen csoportosíthatók. Szélességük viszonylag állandó (3–5 cm) volt. A pántvégek kiképzése az esetek többségében félköríves, ritkábban egyenesen vagy csúcsosan végződő. Általában a szárvégek közelében egy-egy kampós szöggel voltak átütve. A rekonstruálható formájú darabok alapján formailag három csoportra választhatók a pántok: kisebb részük sima, egyenes lehetett, mint a lóversenytéri sírból származó darabok⁶⁸³ vagy a rákosi 12. sír pántjai.⁶⁸⁴ Többségük azonban meg volt hajlítva; néhány darabnál a szárak közel derékszöget vagy hegyesszöget zártak be, mint pl. a rákosi 26. vagy a 34. sír egyes darabjai.⁶⁸⁵ A pántok többsége azonban közepén kisebb-nagyobb ívben vagy kiugró derékszögben volt meghajlítva, de leggyakoribb a közepén kicsúcsosodó forma.⁶⁸⁶

Általában egy sírban többféle formájú vaspánt is jelen volt, ami arra utal, hogy a különböző formák más és más funkciót tölthettek be. Dokumentáció hiányában csak feltételezzük, hogy az egyenes, talán rövidebb pántok ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a vaskapcsok, vagyis a deszkákat fogták össze, a szögben meghajlított pántok a fedélnek az oldalakhoz való rögzítését szolgálták és a szimmetrikus szárú, közepén kicsúcsosodó pántok a koporsólabát rögzítették az oldallapokhoz. Az ívelt és a derékszögben kiugró középső résszel ellátott pántok esetében arra gondolunk, hogy a koporsó vékonyabb deszkákból készült és merevítőkkkel (hevederekkel) fogták össze, amelyeket a pántok segítségével rögzítettek.

A vaspántos koporsótípus alkalmazásának idejére vonatkozóan támpontot nyújtanak a rákosi 34. sír griffes veretei, illetve a lóversenytéri 1. sír és a rákosi 26. sír áttört liliomos övgarnitúrája. Ezek alapján a pántos koporsók használatának ideje az avar kor vége felé, a 8. század második felére tehető.

A koporsóvasalások legnépesebb csoportját a különböző vaskapcsok képezik, melyek közül méret tekintetében három csoportot választhatunk szét. Nagyrészüket 3–6 cm hosszú, kicsi méretű és ácskapocs alakú. Egyesével vagy kettesével fordultak elő, de legfeljebb 5–6 db volt egy sírban. Az esetek többségében ezek a kisebb kapcsok a lábak táján kerültek elő, ritkábban voltak a koponya környékén. Szerepük nemcsak a fenék és a fedél deszkáinak összeerősítése lehetett, de elegendők lehetettek a rönk és az ácsolt koporsók tetejének rögzítéséhez is. Garam Éva szerint a tiszafüredi temető koporsóinál ezek a kicsi kapcsok fogták össze a gyengébb deszkákat.⁶⁸⁷

A közepes méretű kapcsok csoportjába tartozó darabok hossza 9–12 cm között mozog, míg a legnagyobbak 14–17 cm-esek, de akár 19 cm hosszúak is lehetnek. Ezek többsége is ácskapocs alakú, ugyanakkor Kunadacson és Tatárszentgyörgyön ezeken kívül derékszögben meghajlított, esetenként aszimmetrikus szárú, merőlegesen visszahajlított végű kapcsok is előfordultak. Ezek általában a koporsó fedelének magasságában kerültek elő, s valószínűleg a koporsófedélnek az oldalhoz való rögzítése volt a feladatuk. A kunadacsi 4. sírban ezeken kívül még nagyobb méretű, aszimmetrikus, U alakú kapcsok is voltak, amelyek a koporsó sarkainál helyezkedtek el és minden bizonnyal a koporsólabát és az oldalakat összeerősítésére szolgálták. Hasonló kapcsok fogták körbe a topolya-bánkert 188. sír esetében is a koporsó sarkait.

⁶⁸⁰ NAGY 1998, Taf. 121, Taf. 125.

⁶⁸¹ NAGY 1998, Taf. 48.

⁶⁸² NAGY 1998, Taf. 55–70, Taf. 72–76.

⁶⁸³ NAGY 1998, Taf. 48. 32–41.

⁶⁸⁴ NAGY 1998, Taf. 57. 4, 6–12.

⁶⁸⁵ NAGY 1998, Taf. 72. 15–16, Taf. 74. 11–12.

⁶⁸⁶ NAGY 1998, Taf. 67. 20.

⁶⁸⁷ GARAM 1995, 166.

A vasalt koporsók zöme veretes öves, gyakran íjas férfiak temetkezéseire jellemzők. A rákosi és a tatárszentgyörgyi temetőben e temetkezések nagyfokú rablottsága ellenére a sírokban „hagyott” kevés lelet – pl. a rákosi 19 sír gömbös testű, tölcéses szájú ezüst edénye, arany gyöngycsüngős fülbevalója és ugyancsak arany dobozos boglárja⁶⁸⁸ – arra mutat, hogy feltételezhetően az átlagosnál rangosabb, vagy a közösségben megkülönböztetett szerepet betöltő halottakat temették vasalt koporsóba. Tomka Péter felvetése szerint ezek a kapcsokkal és pántokkal ellátott, esetleg szögelt, gyakran lábakon álló, „szekrény”-forma sírládák nem keleti örökségelemek a késő avarság kultúrájában, hanem valószínűleg a római kor óta ismert ládatípus bukkant fel újra.⁶⁸⁹

6.2.5.2. Koporsó- és halotti szemfedődíszek

A koporsók egykori díszítéséről nagyon kevés adatunk van.⁶⁹⁰ Díszítésként (is) értelmezhetjük a budapest-rákosi koporsómaradványok zöld és vörös festését.⁶⁹¹ Koporsó díszje lehetett a bácsandrászlási 58. gyermeksírbán, az ácskapocs alakú kapcsokkal összerótt koporsó egyik hosszoldalának közepénél, a hosszoldalra merőleges helyzetben fekvő, 16,8 cm, hosszú és 5,3 cm széles, robusztus levél alakú vaslemez is.

Néhány esetben a rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy a koporsót valamilyen textillel, lepellel takarták le. Erre utal, hogy a budapest-rákosi temető robusztus koporsóvasalásainak döntő többségén együtt maradt meg a fa- és a textil maradványa.⁶⁹² Néhány sír esetében ezek a pántok belső, míg a többségnél a famaradvány a belső, de a textil a külső oldalon figyelhető meg. Ebből arra következtünk, hogy egyes esetekben a halotti leplet nemcsak a már lezárt koporsóra terítették, hanem még a vasalások felszerelése előtt letakarták a koporsót.

A korszak (leg)gazdagabb temetkezéseiben, gazdagabb temetőiben olyan arany, aranyozott ezüst, illetve ónozott bronz lemez, illetve főliadíszek kerültek elő, melyek a koporsók vagy a halotti szemfedők díszítményei lehettek. A Kárpát-medencében az avar kor második feléből a 11 lelőhelyről 48 sírból ismerünk ekként értelmezhető lemezdíszeket. Közülük 8 lelőhely található a Duna–Tisza köze északi felében, abban a régióban, ahol a 7. század közepső harmadától feltehetően az avar kor végéig a kagáni központ (is) volt (25. kép 1): Budapest-Rákos, Ejtőernyős torony (2),⁶⁹³ Csengele-Feketehalom (1),⁶⁹⁴ Kiskőrös-Vágóhíd (24),⁶⁹⁵ Kiskunfélegyháza-Pákapusztja A (1),⁶⁹⁶ Mélykút-Sánc dűlő (2),⁶⁹⁷ Szedged-Fehértó B (5),⁶⁹⁸ Tatárszentgyörgy-Szabadrét (7),⁶⁹⁹ Topolya-Bánkert, Vágóhíd (4).⁷⁰⁰

A nagyobb sírszámú temetőkben előforduló esetek érdemelnek külön figyelmet. A legnagyobb esetszám a kiskőrös-vágóhídi temetőben fordul elő, mely nagyfokú rablottsága ellenére is máig a közép

⁶⁸⁸ NAGY 1998, Taf. 59. 9, Taf. 11–12.

⁶⁸⁹ TOMKA 1979, 82.

⁶⁹⁰ A téma részletes áttekintését nemrégiben elvégeztem, ezért e helyen csak az eredmények és a legfontosabb adatok ismertetésére szorítokozom. Ld. BALOGH 2016.

⁶⁹¹ HEGEDŰS 1944, 106–109.

⁶⁹² NAGY 1998, 71–75.

⁶⁹³ NAGY 1998, 69–77, Taf. 54–77A.

⁶⁹⁴ TÖRÖK 1994, Pl. 1. 12: 2.

⁶⁹⁵ LÁSZLÓ 1955, 21–92.

⁶⁹⁶ BALOGH 2016, 50–51.

⁶⁹⁷ BALOGH 2016, 51.

⁶⁹⁸ MADARAS 1994.

⁶⁹⁹ BALOGH 2016, 52–53.

⁷⁰⁰ BALOGH 2016, 53–54.

25. kép. 1: A koporsó- és halotti szemfedődiszkek lelőhelyeinek elhelyezkedése;
2: Préselt arany koporsóveret Kiskunfélegyháza-Pákapusztá A 1. sírból;
3: A mala perescsepinoi leletegyüttes arany koporsódiszkeinek rekonstrukciója (RASEV 2000 nyomán)

Fig. 25. 1: Location of the archaeological sites containing ornaments of coffins and shrouds;
2: Gold pressed ornaments of coffin from Kiskunfélegyháza-Pákapusztá A, Grave 1;
3: Rekonstrukció of the gold ornaments of coffin from Mala Pereščepino (Uk) (after RASEV 2000)

avar időszak leggazdagabb temetője. László Gyula – a lemezek törékenysége alapozva a vágóhídi darabokat a ruházat szegélyére rekonstruálta,⁷⁰¹ nyilvánvalóan a cibakházi nő aranszalagjainak analógiájára.⁷⁰²

További három, olyan temető említendő – Szeged-Fehértó B, Tatárszentgyörgy-Szabadrét és Topolya-Bánkert –, ahol több sírban is volt koporsó- vagy szemfedéldísz. A lemezdíszeket tartalmazó síroknak a temetőn belüli elhelyezkedése, egymáshoz közeli helyzete az eltemetettek szorosabb kapcsolatára, esetleg családi kötelékekre enged következtetni.

E négy temetőben közös, hogy a korszak Duna–Tisza közti temetőiben megfigyelt 10–20%-os rablottsággal szemben ezekben igen magas, 75% feletti, sőt a tatárszentgyörgyiben gyakorlatilag 100% a feldúlt sírok aránya. Ennek ellenére a gazdag temetők közé sorolhatók.

További közös vonásuk, hogy mind a négyben magas a fegyveres sírok aránya, olyannyira, hogy a Duna–Tisza köze késői fegyveres sírjainak közel 90%-a ezekből származik. Legnagyobb arányban a Szeged-Fehértó B temetőben fordulnak elő fegyveres sírok, a 132 sírból 35 (26,5%). Kiskőrösön 67 sírból 10 (15%), Tatárszentgyörgyön 53 sírból 9 (17%) és Topolyán 132 sírból 23 (18%) tartalmazott fegyvert.

Míg a kiskőrösi temető kiemelkedő fejedelmi-nagycsaládi/nemzetségi temető lehetett, a másik három a késő avar kori fegyveres réteg temetőinek sorába tartozik.

A vizsgált lemezdíszek döntően férfi sírokra jellemzőek, ezt jól mutatja a temetkezések nemenkénti eloszlásának aránytalansága. Köztük 28 férfi sírja, nőé 8, gyermeké 3, míg 7 sír esetében a halott nemét nem ismerjük.

A temetkezések két kronológiai horizontba tartoznak. Egyrészt a 7. század második felére – harmadik harmadára tehető (pl. Csengele-Feketehalom, Kiskőrös-Vágóhíd, Mélykút, Szeged-Fehértó B, Topolya-Bánkert). Másrészt a budapest-rákosi, a kiskunfélegyháza-pákapusztai és a tatárszentgyörgyi sírok jól mutatják, hogy a koporsók és szemfedők lemezekkel való díszítése a késő avar korban, a 8. század első felében is szokásban volt, de azt is, hogy a 8. század vége felé megásott sírokban már nem ismerjük ezek előfordulását.

A lemezek töredékessége és az *in situ* megfigyelések hiánya nehezíti a lemezdíszítmények értelmezését és rekonstrukcióját. A legtöbb esetben el sem lehet dönteni, hogy magára a koporsóra kerültek e fel vagy textil hordozófelületre. Néhány esetben egy-egy apró részlet segítségével valószínűbbnek gondoljuk egyik vagy másik lehetőséget.

A pákapusztai, a mélykúti és a Szeged-Fehértó B 61. sír lemeztöredékei valószínűleg közvetlenül a koporsóra voltak rögzítve, legvalószínűbbnek tartjuk, hogy felszegezve. Erre utalnak a lemezeknek nem a peremén, hanem a belsejében lévő, nagyobb méretű kerek lyukak (25. kép 2). Az előbbi két leletegyüttesben téglalap vagy négyzet formájúak lehettek a lemezdíszek az ép peremek alapján. Ezekhez a lemezekhez a legjobb analógiákat a perescsepinoi leletegyüttesből ismerjük, melyben 255 négy-szögletes aranylemez volt,⁷⁰³ melyek sarkában vasszegecs maradványokat írtak le (25. kép 3). Ezeket már Erdélyi István is inkább tartotta koporsódísznek, mint baldachin lemezdíszeknek.⁷⁰⁴ I. A. Zareckij fakorhadékról is említést tett, ami esetleg a koporsó maradványa lehetett.⁷⁰⁵

Nagyobb lyukak láthatók a tatárszentgyörgyi sírokból származó aranyozott és ezüstözött/ónozott bronz lemezeken is, ami alapján ezeket is inkább a koporsóra vert díszeknek gondoljuk.

⁷⁰¹ LÁSZLÓ 1955, 41–43.

⁷⁰² LÁSZLÓ 1955, Fig. 65, Pl. 55. 11–13. Csak két vágóhídi sírban (IX (8). és XVIII (17). sír [LÁSZLÓ 1955, Pl. 10. 14]) került elő textilmaradvány, s csak az előbbi sírban volt az összekorrodálódva az aranylemezzel. A XVIII (17). sír tenyérszerű textilmaradványa gabonaszemekkel együtt a sír láb felőli végében lévő ezüst kancsóból került elő (LÁSZLÓ 1955, 31).

⁷⁰³ ZARECKIJ 1912, 189. Erdélyi István ismertetésében már csak 187 lemezeről történik említés (ERDÉLYI 1982, 34).

⁷⁰⁴ ERDÉLYI 1982, 34.

⁷⁰⁵ ZARECKIJ 1912, 190.

A fehértói,⁷⁰⁶ a csengelei és a topolyai vékonyka lemezdszék többsége a sírok láb felőli végénél, illetve a sírok hosszoldalai mellett került elő. Ez és a lemezek jellege is arra enged következtetni, hogy ezek nem szilárd alapra voltak rögzítve. Ezek vélhetően a halottra, a koporsóra terített szemfedőt díszítették. Ugyancsak lepedőszék lehetnek a kiskőrös-vágóhídi aranyfüstlemezek, melyeket ragasztással vagy préseléssel rögzítettek a textilalagra.⁷⁰⁷ A koporsóra terített lepelről származónak gondoljuk a budapest-rákosi 12. és 13. sírok aranyfüst lemezeit, mert e temetkezések koporsóvasalásain megfigyelt textilnyomok a koporsó letakarására utalnak.

Bár e lemezek funkciójának egyértelmű meghatározásához újabb hiteles feltárások, megfigyelések szükségeltetnek, az egyértelműen látható, hogy a Duna–Tisza köze északi felében néhány, az átlagosnál gazdagabb és fegyvert nagyobb arányban tartalmazó temetőben, kizárólag vasalt koporsós temetkezésekben megfigyelhető a halotti szertartási kellékek fémszerelékekkel való díszítése.

6.2.5.3. „Szentmihály-lova”

A kunszállási késő avar temető szinte mindegyik sírjában a sarkoknál lévő kis gödrök között és a csontváz alatt is keresztirányú fanyomokat figyeltek meg, amelyek alapján H. Tóth Elvira lécekből összeácsolt, lábakon álló, halotti kerevetet rekonstruált a Szivasovka 3. kurgán 2. sírjának halotti kerevének analógiájára,⁷⁰⁸ amit a Duna–Tisza köze középső részén etnikumjelzőnek tekintett.⁷⁰⁹ Hasonló megfigyelésre – a saját Hetényegyháza-Mária úti feltárásán⁷¹⁰ kívül – csak kevés más adat van. A bácsandrászállási temető 1., 5. és 30. sírjaiban került elő a csontváz alatt, keresztben fekvő deszkából összerótt halotti ágy nyoma. Hasonlókat az újabb temetőfeltárások során Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II., Kiskundorozsma-Kettőshatár I. és II. temetőiben is dokumentáltak.⁷¹¹

Néhány kunszállási sír esetében (7., 20., 47., 52. és 59. sír), valamint a Kunadacs-Turupuli-tanya 4. sírban⁷¹² a csontváz szintje felett jóval magasabban voltak a vaskapcsok. Ezeknél az ásató a halotti kerevet fenékrész nélküli ácsolt ládával történő leborítását feltételezte.⁷¹³

A fentiek alapján összegzésként tehát megállapíthatjuk, hogy a Duna–Tisza közén is általános szokás volt a koporsóba temetés. Egymás mellett többféle koporsó is alkalmazásban volt: többségük szabályos, függőleges oldalú és lapos fedelű deszkaláda lehetett, de voltak trapéz alakú és fatörzsből vájt rönkkoporsók is. Általános volt a lábakon álló koporsóláda, de valószínűsíthető láb nélküli változat is. Ugyanakkor nem volt jellemző a szögekkel összerótt láda alkalmazása. A koporsó önmagában sem etnikai,⁷¹⁴ sem társadalomtörténeti,⁷¹⁵ sem időrendi kérdések eldöntésére, sem kulturális kapcsolatok keresésére nem alkalmas, de azt megállapíthatjuk, hogy a Duna–Tisza közti temetőkben a vaspántokkal, vagy a nagyobb számú, nagyméretű kapoccsal összeerősített, illetve a vékony nemesfém és bronzlemezekkel

⁷⁰⁶ MADARAS 1995a, 145.

⁷⁰⁷ LÁSZLÓ 1955, 42.

⁷⁰⁸ H. TÓTH 1981, 164, 188, 24. kép.

⁷⁰⁹ H. TÓTH 1995, 155. Az ún. „Szentmihály-lova” törökség körében napjainkban is használt megfelelőjéről (tabut) – mely az eredet kérdéseire is adatokkal szolgál – ld. BARTHA 1998, 67–75.

⁷¹⁰ H. TÓTH 2001.

⁷¹¹ MÉSZÁROS ET AL. 2005.

⁷¹² H. TÓTH 1981, 22. kép.

⁷¹³ H. TÓTH 1981, 176.

⁷¹⁴ A szlovákiai nagyobb temetőfeltárások viszonylag hamar kimutatták a különböző fakonstrukciókat a sírokban, s a koporsóhasználat a szlovák kutatók körében azok közé a jellegzetességek közé került, amelyeket az északi peremterületeken a szláv etnikum jelenlétének bizonyítékának tekintettek (EISNER 1952, 231; DEKAN 1971, 569–570). A kérdést nagyszámú példával illusztrálva részletesen tárgyalta TOMKA 1979, 4–5. j.

⁷¹⁵ A koporsóhasználat és a társadalmi helyzet összefüggéséről HORVÁTH 1935, 55; LIPPERT 1969, 114; és az ellenkezőjéről ČILINSKÁ 1973.

díszített koporsóba való temetés a késő avar közösségekben csak az átlagnál rangosabb közösségek temetési ceremóniájának volt része.

6.2.6. HALOTTI ÁLDOZATOK

Az avar kor második felében az áldozati állatok és az áldozati céllal a sírba tett tárgyak előfordulása a feldolgozott több mint 7700 sír számához viszonyítva – az avar kor első feléhez hasonlóan – csekélynek mutatkozik.

A halotti áldozatokat itt is a sírhoz viszonyított helyzetük alapján csoportosítva tárgyaljuk. Egyik részük közvetlenül a sírba került (állatáldozatok, lószerszámok), másik csoportjuk a síron kívül, külön gödörbe elhelyezett (tajnyik és egyéb áldozó gödrök, állattemetkezések).⁷¹⁶ A Nagykőrös, Szarazér-dűlői 57. sírban megfigyelt facölöpről, melyre Simon László szerint valószínűleg kitömött lóbőrt tűztek,⁷¹⁷ már fentebb, a sírjelöléseknél esett szó. Ez a fajta állatáldozat egyelőre egyértelműen nem dokumentált.

Az áldozati állatokra szórványos megfigyelések, főként a régebbi ásatásokból kevés megmaradt csontanyag és még kevesebb, szakembertől származó meghatározás áll rendelkezésünkre.

6.2.6.1. A sírba helyezett áldozatok⁷¹⁸

Állattemetkezések

A vizsgált területen 26 lelőhelyről (8,6%) 139 sír (az ismert temetkezések mindössze 1,8%-a) esetében van megbízható adat sírba helyezett áldozati állatról (*16. táblázat*). Az áldozati állatokra vonatkozó megfigyelések több mint fele három temetőből származik: Felgyő, Ürmös-tanyán és Szeged-Makkoserdőn a sírok kb. 10%-ában, míg a Szabadszállás-Batthyányi utcában a feltárt 68 sír 40%-ában volt jelen az állatáldozat valamilyen formája.

Az áldozati állatok többsége juh, kisebb számban ló és tyúk, ritkábban marha és kutya. Disznó csak elvétve fordul elő. Az egyetlen részleges disznóra vonatkozó adat Kiskundorozsma-Hármashatár 5. sírből származik,⁷¹⁹ amelyben az ásató meghatározása szerint egy félbevágott sertés koponya és két csülök volt a sírgödör koponya felőli sarkában.⁷²⁰ Ezen kívül további három sírből (Felgyő, Ürmös-tanya 16. sír, Kiskőrös-Város alatt 202. sír⁷²¹ és Solt-Szőlőhegy 13. sír) került elő disznó állkapocs, mely akár

⁷¹⁶ Az avar kori temetőkben jól ismert jelenségnek számít az üres sírok előfordulása, melyeknek száma az összes sír számához viszonyítva általában elenyésző. László Gyula óta e jelenségeket jelképes temetkezésként értelmezték (LÁSZLÓ 1944; KOVRIG 1963, 63; GARAM 1995, 170–171). Azokban az esetekben joggal gondolhatunk jelképes temetkezésre, ha a sír bolygatatlan, de ennek ellenére csontváz nincs benne, viszont a temetési szertartás kellékei (pl. edény), használati eszközök, esetleg személyes tárgyak előkerülnek belőle. Tomka Péter ezeket a kenotáfiumokat is a halotti áldozatok egyik formájának tartotta (TOMKA 1986, 43). A vizsgált területről e jelenséget nem ismerjük.

⁷¹⁷ SIMON 1992.

⁷¹⁸ Az egyes jelenségek tárgyalásánál bevontuk a vizsgált terület közvetlen szomszédságában fekvő, három, nagyobb sírszámú avar temetőt (Alattyán-Tulát, Jánoshida-Tótképuszta és Vác-Kavicsbánya) is, mivel ezekből rendelkezésre áll az állatsont anyag szakember általi meghatározása (KOVRIG 1963, 73–76; ERDÉLYI 1958, 45–48). A váci temető állatsont anyagának meghatározása és feldolgozása elkészült. A kéziratban maradt munkát Vörös István szívességéből ismerem. Vörös István: *A váci avar temető archeozoológiai vizsgálata*. Budapest, 2000; továbbiakban VÖRÖS 2000.

⁷¹⁹ VÁLYI 2003, 212, 3. kép 17.

⁷²⁰ Mivel a csontok elvesztek, és a jelenség párhuzam nélküli, egyelőre bizonytalan adatként kezelendő.

⁷²¹ BÖKÖNYI 1955, 212.

áldozat is lehet. A Gombos I. temető 28. sírjából⁷²² származó egyetlen nagyvadra (özre) utaló adat nem ellenőrizhető.

A húsadományokkal és az edénymellékletekkel ellentétben az áldozati állatok a koporsón kívül, mellette vagy felette, esetenként alatta kaptak helyet. Valószínű, hogy mindig elválasztották valami módon a halottól, még azokban az esetekben is, amikor ezt az ásatók nem tudták megfigyelni.

Az áldozati állatok többsége részlegesen⁷²³ került a sírba, kevesebb az anatómiai rendben fekvő,⁷²⁴ teljes csontváz. A halotti áldozat körébe tartoznak azok az esetek is, amikor csak a koponya került a sírba, ugyanis azok nem az ételmellékletek „rendes” helyén – a koporsóban vagy fülkesírok esetében a halott mellett a fülkében – kaptak helyet, hanem vagy magasabb szintben (pl. a koporsó felett), vagy az összetett sírformáknál, mit a fülkesír, az aknában kerültek elő.

Egy lelőhelyen (Felgyő, Ürmös-tanya) van példa mindennek az ellenkezőjére is az áldozatként sírba helyezett szárnyasoknál, amikor sírba került az egész váz koponya nélkül. Az állatáldozatok körébe sorolhatók a fog (1–5 db juh, marha vagy ló fog) és csont attribútumok sírba helyezésének gyakorlata is.⁷²⁵

Ló- és lovastemetkezések⁷²⁶

A Duna–Tisza közén, az avar kor második felére tehető lovassírok száma 47 (0,6%), és csak egyetlen önálló lósír fordult elő, ezért ezeket együtt tárgyaljuk (9. táblázat).⁷²⁷ A váci temetőben előkerült négy

⁷²² CZIRÁKY 1901, 423.

⁷²³ A fejbőrben a koponya és a *mandibulák*, a lábvégekben a lábtövekkel vagy azok nélkül, a négy *metapodium* és az ujjcsontok találhatóak meg. A nyúzási gyakorlatra vonatkozóan a vizsgált esetekben alig van megfigyelés. A váci temető négy juhbőrös temetkezése alapján feltételezhetjük, hogy talán a többi esetben is a fejett gyakorlatról (VÖRÖS 2000) lehet szó, amelynél a csukló/boka ízületnél bontották szét a lábakat. Az avar korban alkalmazott kétféle nyúzási gyakorlatról utoljára VÖRÖS 2002, 345–346.

Néprajzi analógiák alapján elképzelhető, hogy a sírba részlegesen helyezett állatok többi részét a temetéskor vagy a toron (rituálisan) elfogyasztották. A török népek körében az emberi élet fordulóihoz kötődő szokások között (születés, lakodalom, temetés) és az ún. áldozattevés ünnepén (*kurban bayramı*) még napjainkban is a legfontosabb aktus a juh rituális elosztása a résztvevők között. A közvetlenül a temetés után tartott halotti toron a jelenlevők általában rokonsági fokuk szerint részesülnek az állat húsból; a fejből a tiszteletbeli részeket (szem, nyelv) az özvegy vagy a fiúgyermek kapja. Az osztást a társaság rangidős férfitagja végzi. A török népek körében a juh és kos áldozatokban betöltött szerepéről ABDÜLHALUK 1990, 53.

⁷²⁴ A Körös–Tisza–Maros közén több temetőben (Székkutas–Kápolnadúló, Orosháza–Béke TSz és Orosháza–Bónum-téglagyár) megfigyelték, hogy az egész állat nem anatómiai rendbe került a sírba, ami új rítusként jelent meg a terület egyes temetőiben (BENDE 2004, 321). A Duna–Tisza közéről ez a jelenség nem ismert.

⁷²⁵ VÖRÖS 1999, 54; VÖRÖS 2000.

⁷²⁶ Egyes lószerszámveretek és a lószerszám típusok hosszú időn át használatban voltak. A lovassírok egy részénél ezért nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy kora avar koriak, vagy már a 7. század közepe utánra keltezhetők. Az itt tárgyalt sírok ugyan még korai jellegzetességeket is hordoznak, de már leletösszetételük inkább az avar kor második felére jellemző.

⁷²⁷ További 13 lelőhely esetében közvetett vagy éppen ma már nem ellenőrizhető információval rendelkezünk lovas sírról: Abony-Öregszőlők: „...hogy ez utóbbi lelőhelyen – jóval ezelőtt – mintegy 20 csontváz találtott, ...lószerszámok és kengyelvasak társaságában.” (RÓMER 1897, 198), Ada-Komlós téglagyár: 1907-ben Móra Ferenc végzett próbaásatást, mely során „...találtunk tán három [Ny–K tájolású, kiemelés tőlem] lovas sirt is – azonban minden elkallódott.” (MFM Régiségügyi Napló II. 17), Ásotthalom (Szeged–Alsótanya, Rívó-dűlő): „Egy lófej és lólábcsonkok képezték első leleteit, a melyeket meg is őrzött.” (TÖMÖRKÉNY 1903, 383), Gombos IV. temető: „Pár sirt ...melyben a férfi csontváza a ló teljes csontvázával épen meg volt, s a hol a csontokon kívül zablák, kengyelvasak...” (POGÁNY 1908, 404), Dunacséb-Téglagyár 32., 40., 85., 162., 244., 266. sírok (BUNARDŽIĆ 1985, Kat. 387–388, 392, Fig. 27–31, fig. 36), Csolyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya: a temető területén egy lósír került elő (WICKER 2006, 60), Dunavecse-Kovacsos dűlő B terület, Kecskemét-Méntelek: dózerolás során egy késő avar kori temetőt bolygattak meg. „...A területen szétszórtan lócsontok is heverték.” (KaJM RégAd. 89.669), Kerepes-Kavicsbánya: „...köztük volt egy lovas sír is.” (TÖRÖK 1973, 115), Kunpeszér-Iskolai gyűjtemény: „...A népvándorláskori anyagban...egy drb. nagyalakú faleradísz...” (KaJM

lovassírral és az alattyáni temető egy, lófogát, mint attribútumot tartalmazó sírjával együtt is csak 53 a vizsgálható esetek száma.

Az avar kor első feléhez hasonlóan az avar kor második felében sem jellemző ezen a területen a ló- és lovastemetkezés gyakorlata. A szokás részben a Csepeli- és a Solti-síkságon elhelyezkedő temetőkben (Apostag-Célkitermelőhely, Bugyi-Ürböpuszta, Csepel-Háros, Dunavecse-Kovacsos dűlő B terület, Szabadszállás-Batthyányi u. 8/b.), részben a Duna-Tisza közének a Körös-Tisza-Maros közével szomszédos területén (Szeged-Fehértó B, Szeged-Makkoserdő) lévő lelőhelyeken található meg. A többi temetőhöz viszonyítva kiemelkedően magas (10%) a lovassírok száma a dunavecsei temetőben. Viszonylag magas a makkoserdei temetőben (5%) is, azonban mind ezek, mind a csengele-feketehalmi temető lovassíriai ma már nem ellenőrizhető adatok.

Az összes lovassír valamivel több mint felénél, 28 sírnál tudjuk viszonylag biztonsággal eldönteni, hogy a ló helyzete hogyan viszonyult a lovashoz. A sírok többségében a ló a lovas bal oldala mellett feküdt, azonos tájolásban,⁷²⁸ amint a Duna-Tisza közén az avar kor első fele lovastemetkezéseinek nagy részében is (Gátér, Tiszavárkony-Hugyinpart, Öregcsertő⁷²⁹). A csepel-hárosi sírokból a ló a lovas jobb oldalán, ellentétesen nyugodott.⁷³⁰ Mindkét változat az egész Kárpát-medence területén általánosan elterjedt volt a késő avar korban.⁷³¹

Dunavecse-Kovacsos-dűlő B terület 75. sírjában a lóváz az emberváz bal oldalán, ellentétes tájolásban feküdt.⁷³² Ez a típus eddig csak az avar szállásterület peremvidékeiről volt ismert.⁷³³ Be lehet sorolni ebbe a típusba a Szeged-Makkoserdő 317/B lósírját,⁷³⁴ a Duna-Tisza köze jelenleg ismert egyetlen lósírját is, mert az ellentétes (KDK-NyÉNy) tájolású lósír közvetlenül a tőle délre lévő, 317., öntött veretes öves férfi sírral alkotott egy sírpárt.⁷³⁵

Az önálló lósírok a késő avar korban a Dél-Dunántúlra⁷³⁶ és az avar birodalom keleti felére jellemzőek, főként a középhegységektől délre eső területekre. Kiemelkedően magas az ilyen sírok száma, melyek közül nem egy nemcsak felszerszámozva, de fegyverekkel ellátva került eltemetésre, a tiszafüredi temetőben.⁷³⁷

RégAd. 64.21), Kishegyes-Kálvária: 1959-ben téglagyári munkások találtak egy lovas sírt (D sír) bronz és ezüst leletekkel (VM Szabadka), Adorján-Körösparti halom 30., 35. sír: lócsont a lábszárak mellett (GERE 1998, 61), Ordas: „...a harmadik sírnál...A ló az emberi váz lábainál a sír alsó részében feküdt, fejjel mindig az ember lábainál. E sírban találtunk egy állatfogát... és egy más kisebb szintén növényevő állatnak a csontvázát....egy másik lovas sír, a melyből ...a ló is hasonló helyzetben volt a lovas lábainál. ...A ló jobb- és baloldalánál egy-egy kengyelvas... A többi lovas sírok csaknem mindegyikében szintén ezek a tárgyak találtattak...A lovas sírokból lelt bögrék sárgás agyagból korongon készültek....7 ló-kengyelvas, 1 ló-zabla” (TERGINA 1880, 338–340).

⁷²⁸ KISS 1963: III. típus.

⁷²⁹ Az öregcsertői sírokat részben a rítus, részben pedig a leletanyag jellegére vonatkozó kevéske információ alapján a kora avar lelőhelyek között szerepeltek (BALOGH 2002, 308–309). Ugyanakkor a tőle légvonalban alig 40 km-re lévő apostagi és dunavecsei temetők és azok lovas sírjai alapján felvetődik, hogy az öregcsertői temető is lehet azokhoz hasonló, s tartozhat velük egy horizontba. A Kiss György által megmentett leleteknek nyoma veszett, a lelőhelyet és teljes környékét örökre elpusztították az elmúlt évtizedekben.

⁷³⁰ KISS 1963: I. típus.

⁷³¹ KISS 1992; KISS 1996b, 390.

⁷³² KISS 1963: IV. típus.

⁷³³ KISS 1963, 156; KISS 1996a, 169–170. Két, ebbe a típusba tartozó öcsödi sír kapcsán Madaras László is tárgyalta a lovastemetkezések típusait. Véleménye szerint ez a típus vált meghatározóvá az avar kor második felében (MADARAS 2001, 28). Megállapítása Kiss Gábor alapos gyűjtését figyelembe véve nem bizonyított (vö. KISS 1992).

⁷³⁴ KISS 1963: VII. típus; SALAMON 1995, 137, Pl. 26–28.

⁷³⁵ SALAMON 1995, 136, Pl. 25.

⁷³⁶ KISS 1992.

⁷³⁷ GARAM 1995, 171–172.

A makkoserdei temető 14 lovas sírja fülkesír volt, amelyeknél az áldozati állatok hagyományosan az aknában kaptak helyet. A rendelkezésre álló, igen csak hézagos leírások alapján a lókoponyák az esetek többségében az ember koponyája mögött feküdtek, tehát a ló egy tengelyben helyezkedett el a lovassal, ellentétes tájolással.⁷³⁸ E típus elterjedésének súlypontja a fülkesírok elterjedésének törzsterületére esik, a kora avar korban az Alsó-Tisza-vidékre, az avar kor második felében a Körös–Maros közére.⁷³⁹

Makkoserdőről még két aknasírban (12. és 270. sír) a lábakon keresztbe elhelyezkedő, részleges lovakról van említés.⁷⁴⁰ Ezen kívül a sírok többségében csak a lócsontokat jegyezték fel, arról megbízható információ nem maradt fenn, hogy teljes vagy részleges lovak voltak-e. Bár a részleges lovas sírokat Kiss Attila egyértelműen kora avar kori jellegzetességnek tartotta,⁷⁴¹ a makkoserdei adatok, a Szed-Fehértó B 67. sír⁷⁴² és a Gombos IV. temető 22. sírja⁷⁴³ alapján – csak Duna–Tisza közű példánál maradva – ez a szokás szórványosan biztosan feltűnt az avar kor második felében is.

A dunacsébi temető lovastemetkezéseiről nagyon kevés információ áll rendelkezésre. A rajzokon és fotón közölt lovas sírok közül a 247. sír az általánosan elterjedt típust képviselte,⁷⁴⁴ a 162. és 266. sírokban a ló a lovas jobb oldalán, párhuzamosan feküdt.⁷⁴⁵ Ez a típus főként a peremterületekre jellemző,⁷⁴⁶ így ebbe a képbe beleillik a dunacsébi feltűnése is.

A lovastemetkezés szokása a Duna–Tisza közén csak férfiakhoz kapcsolódik. A ló attribútumaként a sírba került lófogak viszont kizárólag női sírokban fordultak elő (Alattyán 496. sírjában,⁷⁴⁷ Mélykút-Sánc dűlő 54. sír és Topolya-Bánkert 165. sír) a vizsgált anyagban.⁷⁴⁸

A lovassírokba a lovakat általában felszerszámozva és lándzsával temették el. A szabadszállási 50. sír⁷⁴⁹ és a makkoserdei sírok kivételével nem került melléjük egyéb áldozati állat.

A kísérőleletek alapján a ló- és lovastemetkezések csak rövid ideig és egy-egy kisebb területen voltak szokásban ezen a területen.

A Duna–Tisza köze északnyugati szegletében e temetkezési szokásnak két eltérő gyakorlata volt. A csepeli-hárosi temetőben a lovak a lovas jobb oldalán, ellentétesen feküdtek. Ennek a fektetés módnak volt kora avar kori előzménye a 7. század második negyedére keltezhető sírok között (5., 25., 27., 39–40., 55. sír⁷⁵⁰). A temető eddig publikált temetkezései alapján, a szokás előfordulásának gyakorisága az avar kor első feléhez képest a 7. század közepe után csökkent. A temető legkésőbbi, a 8. század elejére keltezhető sírjai (7., 9., 19., 21. sír) között már nem is fordult elő.

Az apostagi, úrböpusztai, dunavecsei és szabadszállási temetőkben a lóval közös gödörbe való temetés szokásának egy másik változata tűnt fel,⁷⁵¹ szintén valamikor a 7. század közepe után, a temetők

⁷³⁸ KISS 1963: V. típus.

⁷³⁹ BENDE 2000, 251.

⁷⁴⁰ KISS 1963: VIII. típus.

⁷⁴¹ KISS 1963, 156.

⁷⁴² MADARAS 1995, 144, Pl. 12.

⁷⁴³ POGÁNY 1908, 408. A sírt Kiss Attila a kora avar kori példák között említette (KISS 1963, 156), azonban a sírmező késő avar kori (vö. LÖRINCZY 1992, 31. j.).

⁷⁴⁴ KISS 1963: I. típus.

⁷⁴⁵ KISS 1963: II. típus; BUNARDŽIĆ 1985, Fig. 27, Fig. 31.

⁷⁴⁶ KISS 1963, 156; KISS 1996a, 169–170.

⁷⁴⁷ KOVRIG 1963, 45.

⁷⁴⁸ A lófog sírba helyezéséről példák ismertek a Tiszántúlról is: Szarvas-Kákapusztá-Kettőshalom 39. sír (SZALONTAI 1992, 317, 4. kép) és Székkutas-Kápolnadűlő 134. sír (BENDE 2003, 319). Kivételt jelent a pitvarosi 125. fülkesír, mert a 40–50 férfi temetkezésében, a fülke szájánál előkerült lófog a lószerszámok közül került elő (BENDE 2000, 243–244. kép). Ez a sír egyben szemléletes példa arra, hogy a sírba helyezett lófog feltehetően jelképes tartalommal bírt.

⁷⁴⁹ BALOGH 2009, 23.

⁷⁵⁰ NAGY 1998, 146, 151, 155–156, 162–163, Taf. 100, Taf. 104–105, Taf. 107–108, Taf. 111.

⁷⁵¹ KISS 1963: III. típus.

megnyitásával egy időben. Ezen temetők közös sajátossága, hogy rövid ideig (legfeljebb 1-2 generáció) használt, kisebb sírszámú temetkezőhelyekről van szó, melyek használata legfeljebb a 8. század első évtizedéig nyúlt.

A váci temető négy lovassírja rítusban ehhez a csoporthoz tartozik, de a 23. sír griffes verete és a 100. sír négykaréjos préselt verete⁷⁵² alapján már biztosan a 8. századra keltezhető, s a temető későbbi fázisába sorolhatók.

A lovastemetkezések másik területe a Duna–Tisza közének keleti oldala, a Körös–Maros közével szomszédos rész. Itt – a bizonytalanságok ellenére is – kiemelkedik az esetek számával a makkoserdei temető, amelyben a lovassírok döntő többsége a temető korai horizontjába tartozik. A csoportot a 24. sír II. Constans és IV. Constantinus 654–659 között vert solidusa keltezi a 7. század közepe utánra. A lovastemetkezés szokásával rövid idő után felhagytak, azonban a 317. sír tanúsága alapján, ma még nem tudni, hogy miért, ismét gyakorolni kezdték a 8. század végén.

Marha- és borjütemetkezések

Az áldozati állatot tartalmazó sírok közül 23-ban (16%) találtak marhát- vagy borjút, illetve annak attribútumaként értelmezhető fogat, koponyát vagy állkapcsot. Az utóbbiak a gyakoribbak. A szokás két kivételtől eltekintve csak férfi sírok jellemzője. A temetkezések döntő többsége (18) a makkoserdei temetőből származik.⁷⁵³ Csak ebből a temetőből említenek egész állatot: az 52. sírban borjú, a 209. sírban marha került elő.⁷⁵⁴

Az egészben eltemetett marhák avar kori előfordulásáról a Szőke Béla anyaggyűjtése alapján kialakult kép ma is helytálló, a közép és késő avar környezetben a Tiszántúl Köröstől délre eső részére jellemzők,⁷⁵⁵ főként nőknél és gyermekeknél.⁷⁵⁶ Ennek a szokásnak egy új változatát írta le Bende Livia a Körös–Maros közéről (Orosháza–Béke Tsz, Székkutas–Kápolnadúló), mely az avar kor második felében fordult elő: az egész marhát feldarabolva, nem anatómiai rendbe tették a sírba.⁷⁵⁷

A vizsgált temetkezések közül részleges marha csak Makkoserdőtől (210. és 218. sír⁷⁵⁸), illetve a még közöletlen Kiskundorozsma–Daruhalom dűlő II. temető 152. sírjából ismert.⁷⁵⁹ Ez a forma korai és közép avar kori környezetben is csak szórványosan volt jelen.⁷⁶⁰

A marha- és borjütemetkezések egyes temetőkben a Dunántúlon (pl. Mór-Akasztódomb, Szekszárd-Bogyiszlói út) a férfiak mellett a lovastemetkezések megfelelői, Szentés-Derekegyházán és Bóly-Sziebert pusztán a lovastemetkezések kísérői. A Körös–Tisza–Maros köze egyes temetőiben⁷⁶¹ nők és férfiak temetkezésében is egyaránt előfordulnak. A Duna–Tisza közén a dunántúli példákhoz hasonlóan, csak férfi sírok jellemzője.

⁷⁵² TETTAMANTI 2000, 12, 24, Taf. 1–2.

⁷⁵³ Makkoserdőtől több sírban csak „marhacsontok” megnevezés szerepel, az adatok bizonytalanságáról már több helyen szóltunk.

⁷⁵⁴ SALAMON 1995, 116, 127.

⁷⁵⁵ SZŐKE 1979, 80–82.

⁷⁵⁶ T. SZŐNYI–TOMKA 1985, 112.

⁷⁵⁷ BENDE 2003, 321.

⁷⁵⁸ SALAMON 1995, 127–128.

⁷⁵⁹ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 147. A Kiskundorozsma, Kettőshatár I. temető 65. és 614. sírjára vonatkozóan „... pedig a sírgödör oldala mentén terítették ki a nagytestű állatot.” (MÉSZÁROS ET AL. 2005, 151) megjegyzés mögött is ezt a gyakorlatot sejtjük.

⁷⁶⁰ T. SZŐNYI–TOMKA 1985, 112.

⁷⁶¹ Apátfalva-Vámház 3. és 7. sír (LŐRINCZY–SZALONTAI 1996, 271–272, 8. kép 4, 8); Szarvas-Grexa-téglagyár 405. sír (JUHÁSZ 2004, 60, Abb. 97); Székkutas–Kápolnadúló 369. és 447. sír (B. NAGY 2003, 53, 60, 127. kép 1, 154. kép 2).

A 23-ból 9 esetben a marhából csak a koponyát, illetve az állkapcsot helyezték a halott mellé. A szarvasmarha-koponyás temetkezések⁷⁶² az avar kor második feléből szegényes női sírok vagy lovas férfi sírok mellékleteként kerültek elő. Ez utóbbiak körébe tartoznak a makkoserdei fülkesírok is, melyekben 1–3 koponya előfordulását írták le.

A Felgyő, Ürmös-tanya 160. sírban szarvcsapos marhakoponya volt a férfi jobb combcsontja mellett. Ebben az esetben valószínűleg a koponyát a fejbőrben hagyták és az állatbőrt a halottra terítették.⁷⁶³ Bár a temetőben az állatáldozatnak több formája (tyúk, részleges juh, kutya) is előfordul, ez mégis egyedi temetkezési mód, és a Duna–Tisza közén nem találni párját.⁷⁶⁴

A Kishegyes-Sárgagödör 79. sírban⁷⁶⁵ és a Szabadszállás B gyakorlótér 3. sírban⁷⁶⁶ előkerült egy-egy marhafog állati attribútumként értékelhető. A szomszédos területről az alattyáni temető 373. sírjából⁷⁶⁷ és a jánoshidai 145. és 231. sírokból⁷⁶⁸ hasonló jelenséget említhetünk. Míg a lófogak női, a marhafogak többségében férfi sírokban fordultak elő.

Az állati attribútumok kapcsán meg kell említeni a vizsgált terület északi szomszédságában lévő váci temetőt, ahol az archeozoológia anyag feldolgozása kapcsán Vörös István 68 temetkezéséből mutatta ki *patella* és *calcaneus* csont jelenlétét, melyeket az állat jelképeként értelmezett, mivel a rostos porcszalagokkal és inakkal borított térdkalács és a bokaízületből kifejtett sarokcsont nem használható étkezési célra, és bennük velő sincs.⁷⁶⁹

A marha vagy borjú – egész, részleges vagy csont-attribútum –, mint áldozati állat, a Duna–Tisza közti lelőhelyek esetében a férfitemetkezések jellemzője, ezzel szemben a váci temetőben kétszer gyakrabban női sírban fordult elő a marha térdkalács és bokacsont, mint férfiak temetkezésében.

A felsorakoztatott példák alapján, a Duna–Tisza közén lokális jelenség, egy-két szórványos előfordulás és a váci temető kivételével, csak Szeged környéki temetőkben alkalmazták a szarvasmarha egészben, részlegesen vagy csak koponyájának a sírba helyezését. Az eddigi adatokat újabb, hiteles megfigyelések igazolhatják.

Juh- és kecsketemetkezések

A Duna–Tisza közén a korszak állattemetkezései között a leggyakrabban a juhok fordulnak elő (57 eset, 41%). Ezekon kívül a váci temetőből is öt sírnál adatolt ez a szokás.⁷⁷⁰ 44 sírban részleges juh volt, esetenként kettő is (Kunadacs-Turupuli tanya 2. és 4. sír). Nagy arányban fordult elő a szokás a Szabadszállás-Batthyányi utcai temetőben,⁷⁷¹ ahol H. Tóth Elvira gondos megfigyelésének és precíz dokumentációjának köszönhetően a sírok 40%-ból megbízható adatokkal rendelkezünk erre a temetkezési szokásra vonatkozóan.

⁷⁶² SZŐKE 1979, 80–92; T. SZÖNYI–TOMKA 1985, 112.

⁷⁶³ Hasonló jelenség, de mégsem tartozik az ún. Sopronkőhida-típusú temetkezések közé, mert azokban a halotti áldozatnak egyéb elemei is vannak, edények, tyúkfélék a koporsókon, vagy a lándzsák a koporsón kívül. Az edények és az egyéb állatcsontok (ételmelléklet szerepben) az avar kori állatbőrös temetkezéseknél a koporsóban kaptak helyet. A Sopronkőhida-típusú temetők népességének az avar területről való származtatása (SZŐKE 1979, 97) ma még minden kétséget kizáróan nem bizonyított (vö. T. SZÖNYI–TOMKA 1985, 13–15), csak a rítus 9. századi keletzése került nyugvópontra (SZŐKE 1979, 79).

⁷⁶⁴ Az alattyáni temető 146. férfi sírjában is került elő szarvcsap, de emellett Bökönyi Sándor moláris fogat, ágyék- és hátcsigolyát, valamint két bordát is említ (KOVRIK 1963, 20, 74).

⁷⁶⁵ GUBITZA 1909, 77.

⁷⁶⁶ BALOGH 2004, 76–77; VÖRÖS 2004, 84–85.

⁷⁶⁷ KOVRIG 1963, 36, 77–78.

⁷⁶⁸ ERDÉLYI 1958, 46, 48.

⁷⁶⁹ VÖRÖS 2000.

⁷⁷⁰ Mind a nyüzött kecske- és juhtemetkezések, mind pedig a juhkoponyák Kárpát-medencei előfordulásához ld. T. SZÖNYI–TOMKA 1985, 8–9. j.

⁷⁷¹ H. TÓTH 1981, 178–179.

Ritkábban került csak juhkoponya a sírba, és egy-két szórványos esetben csak fog és csont attribútum (*tibia*, *calcaneus* vagy *astragalus*) utalt áldozati állatra. Egyetlen esetet ismerünk, ahol egész juh került a sírba. A sükösd-ságodi 202. sírt már félig betemették, amikor a bal lábfej közelébe, a sír sarkába betették a juhot; az emberváz szintjétől 50 cm-rel magasabban jelentkezett.

A juhokon kívül két sírban (Bugyi-Ürbőpuszta 41. sír⁷⁷² és Szeged-Fehértó A 310. sír⁷⁷³) volt kecskekoponya és kecskecsont. Ezt a kevés esetszámot a szomszédos területekről is csak egyetlen példával egészíthetjük ki a Jászapáti-Nagyállási úti temető 95. sírjából.⁷⁷⁴

A juhbőr sírba helyezésének mindkét gyakorlatát, a kiterített és göngyölt/összehajtott változatot is megtaláljuk a vizsgált anyagban. A kiterített változat Szabadszállás-Batthyányi utcában és Szabadszállás B gyakorlóterén, valamint a bácskossuthfalvi temetőben (98., 126. sír) jelent meg. Ezekben a temetőkben a juhbőrt a koporsó tetejére terítették, egy esetben (Szabadszállás 34. sír) feltételezzük, hogy a halott alá került az állatbőr, mert a csontok egyöntetűen az embercsontok alól származtak. A Szabadszállás-Batthyányi utcában a sírok bolygatottak voltak, ezért csak kevés esetben tudta az ásató megfigyelni, hogy a juhbőr hová volt terítve: a dokumentálható esetekben a koponya, a medencecsontok vagy a lábak környékéről került elő, tehát feltehetően az állatbőrt ellentétesen terítették rá a halottra.

Ettől a temetőtől néhány km-re, keletre egy másik temető is ismerté vált néhány évvel ezelőtt, ahol a koporsóra terített juhbőrt meg lehetett figyelni.⁷⁷⁵ A Szabadszállás B. gyakorlóter 3. sírja bolygatatlan volt és a talajviszonyok is jó megfigyelésekre adtak lehetőséget. A csontváz felett 12–14 cm-rel magasabban jelentkezték a juhcsontok, a koponya az emberi koponya felett, a lábcsonatok a bordákon és a férfi csontváz bokája felett kerültek elő.

A juhbőrt ritkábban összegöngyölve vagy összehajtogatva tették a sírba. Így volt ez Sükösdön, Kunadacson,⁷⁷⁶ Szabadszálláson (35. sír) és Bácskossuthfalva 103–104. és 134. sírjában.

Az aknasírokban az áldozati állatok gyakrabban kerültek a lábak mellé, néha azonban a koponya környékén helyezkedtek el. A fülkesírok esetében (Szeged-Makkoserdő) a többi áldozati állathoz hasonlóan a juh is a „szokott” helyen, az aknában kapott helyet. Kivételt jelent a bácsandrászállási 36. sír, amely a temető egyetlen fülkesírja. Ebben az esetben a juhkoponya és a lábcsonatok a fülkében, a koponya jobb oldala mellől kerültek elő.

A bácskossuthfalvi 76. sírban kitömött juhbőrre gondolhatunk: a juhbőrt a benne hagyott koponyával és lábcsonatokkal a halott jobb oldalához, párhuzamosan fektetve helyezték el.

A juhok mellett egyéb áldozati állatok nem voltak, ételmellékletként majd mindegyik sírba jutott szárnyas, ritkábban marhacsigolya és juh hosszú fartó (keresztcsont és fark csigolyák).⁷⁷⁷

A juh részlegesen való sírba helyezését az eddig ismert adatok alapján az *adultus* és *maturus* korú halottak esetében alkalmazták, többségében férfiaknál.

Kutyatemetkezések

5 lelőhely 10 sírjából kutyacsontokra vonatkozó adatokat gyűjtöttünk. A lelőhelyek közül négy egymás közelében fekszik: Horgos-Ördöglyuk 38. sír, Szeged-Fehértó A 317. sír,⁷⁷⁸ Szeged-Kundomb 192., 194., 290. sírok⁷⁷⁹ és Szeged-Makkoserdő 58., 86., 254. és 295. sírjai.⁷⁸⁰ E lelőhelyek adatai bizonyta-

⁷⁷² BÓNA 1957, 159.

⁷⁷³ MADARAS 1995, 46.

⁷⁷⁴ MADARAS 1994, 171.

⁷⁷⁵ BALOGH 2004.

⁷⁷⁶ H. TÓTH 1981, 178.

⁷⁷⁷ Vörös István szerint a hosszú fartó főzése, sütése kizárható, a sírba nyersen került, és nem ételadomány volt (VÖRÖS 1999, 54).

⁷⁷⁸ MADARAS 1995, 46.

⁷⁷⁹ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 29, 37.

⁷⁸⁰ SALAMON 1995, 116, 118, 131, 134.

lanok, mivel a maradványokat nem szakember határozta meg, és vagy csak koponyát, illetve állkapocs töredéket említenek a feljegyzések, vagy a sír többi állatsontja között felsorolásként szerepelnek a kutyacsontok.⁷⁸¹

A kutyamaradványok ezekben az esetekben a halott lábánál helyezkedtek el. Az esetek felében nők mellől kerültek elő, két-két sírban férfi és gyermek mellett voltak.

A sükösd-ságodi 98. sírban lévő egész kutyát a szerves anyagba szorosan becsavarva eltemetett férfi jobb oldalához tették, szorosan az embervázzal párhuzamosan, kinyújtóztatva, az oldalára fektetve.

Egész szárnyasok

A megvizsgált 302 temetőrészlet és temető közül mindössze 7 olyan temető van, ahol egész vagy többé-kevésbé egész szárnyasok kerültek a sírokba. Összesen 27 sírból⁷⁸² rendelkezünk megbízható adattal. Azokban az esetekben, amikor megvan a fej, a mell–kar és a comb–szárny együttesen fordul elő, joggal feltételezhetünk áldozati állatot.⁷⁸³

Ezek a lelőhelyek a Duna–Tisza köze középső harmadában helyezkednek el. Temetőnként csak egy-két sírban fordult elő ez a szokás. Kivételt a Felgyő, Ürmös-tanyai avar temető képez, ahol 23 sírba tettek szárnyast, sőt 3 esetben – valamennyi férfi sír – kettőt is.⁷⁸⁴

Közel azonos esetben fordult elő ez a szokás férfi és női sírokban, egy esetben *juvenilis* korú egyén és két esetben gyermek mellé helyeztek egész szárnyast. A férfi sírokat kimondottan szegényes leletanyag (vascsat, vaskés) jellemzi, kivételt a felgyői 157. sír jelent, amelyből egy kettőssíp, bogozó, csont tarsolyzáró is származik. A női sírokban fülbevalók, összetett gyöngysorok, lemezcsüngők és karperecek voltak.

⁷⁸¹ Késő avar környezetből elszórtan, a Kárpát-medence egész területéről vannak adataink kutyacsontokra (Szentés-Kaján 33. és 277. sír [MADARAS 1991, 31]); egész kutyavázra (Szentés-Kaján 169. sír [MADARAS 1991, 31], Komárom-Hajógyár 114. sír [TRUGLY 1993, 201, Abb. 19]), sőt kutyatemetésre ló- és lovassírokból (keszthely-belvárosi avar temető 1–3. lósírja [KOVRIK 1999, 103, 104–105, 11–14. kép; VÖRÖS 1999]), ezért ezeket a bizonytalan adatokat nem kezeltük fenntartással. A keszthelyi ló és kutya sírok kapcsán Vörös István e rítus római kori előfordulására hoz példákat Pannoniából és 5–6. századi germán temetkezésekből (VÖRÖS 1999, 127–128).

Az avar kori kutyatemetkezések átfogó elemzése eddig nem történt meg, a szokás honfoglalás kori és középkori előfordulásának és hitvilági hátterének áttekintése BÁLINT 1971; JUHÁSZ 1981; VÖRÖS 1990; VÖRÖS 1991. Az angolszász és a Meroving-kultúrkör kutya- és kutyástemetkezéseihez PRUMMEL 1992.

⁷⁸² További, nem ellenőrizhető adatok származnak a jelenségre vonatkozóan: Gátér: „... szárnyasállatok közül pedig több esetben a tyúknak és kacsának egész csontváza is megtalálható...” (KADA 1905, 363) és Óverbász-Polet téglagyár avar sírjaiból, ahol Nagy Sándor megfigyelése szerint idős férfiak mellé tettek idős kakasokat (NAD 1971, 268).

A felsoroltakon kívül azon sírok egy részében is egész szárnyasok lehettek, amelyekben az ásatók megjegyzése szerint „szárnyas csontok”, „sok szárnyas csont” szerepel. A közelebről vizsgált 27 temetkezés többsége – a felgyői, a kiskőrösi és a bácskossuthfalvi sírok állatsont anyaga – szakszerűen meghatározott. A felgyői sírok egy részében (4., 124., 128., 161., 170., 179., 181., 202. és 205. sír) Bökönyi Sándor „hiányos csontváz”-at határozott meg. A 202. és 205. sírok kivételével minden esetben feljegyezte, hogy a koponya is megvolt, így nincs okunk kételkedni abban, hogy áldozati állatról van szó. Az említett két sírnál a leszámolt csontok száma (egy egyedhez tartozó 34–38 db) alapján Bökönyi határozta meg, hogy „koponya nélküli teljes csontváz”. Idesoroltam a Gombos I. temető 28. sírját is, amelyből csak egy tyúk koponya került elő (CZIRÁKY 1900, 203).

⁷⁸³ Elsőként Bökönyi Sándor fogalmazta meg a sopronkőhidai temető állatsont anyagában fellelt 36 egész szárnyas kapcsán, hogy azok babonás okból kerültek a sírba (BÖKÖNYI 1973, 119). A szárnyasok hitvilági szerepéről K. KOVÁCS 1944, 21–25; a kultuszokban betöltött szerepéről MADARAS 1989, 173–175; TÖRÖK 1973, 36–37.

⁷⁸⁴ BALOGH 2010, 240.

Az egészben a sírba helyeztetett szárnyasok döntő többsége tyúk volt. Egy-egy sírba lúd (Bácskossuthfalva 152. sír) és daru (Felgyő, Ürmös-tanya 100. sír), illetve három sírba (Bácskossuthfalva 39. és Felgyő, Ürmös-tanya 5. és 100. sír) kakas került. Ezen sírokban idősebb nők nyugodtak.

A szárnyas csontvázak az esetek többségében a lábak környékén, főként a jobb térd, illetve a lábszár-csontok mellett feküdtek, Felgyőn két sírban a jobb felkarcsontra helyzeték azokat.

Az egész szárnyason kívül további állattemetkezést csak a Kiskőrös-Város alatti temető 191. sírjában találtunk, ahol a házityúk mellett egy 9 hónapos juh koponyája is előkerült. A sírok közel két harmadában a szárnyas csontvázakon kívüli további állatcsontok, elsősorban marha- és juh csigolyák és bordák, ételmellékletek voltak.

Az állatáldozatok új jelenségként tűntek fel a Duna–Tisza közén a 7. század közepe után nyitott temetőkben. Az avar kor első feléből származó kisszámú lovastemetkezés és részleges juh előfordulása nem tekinthető ezen a területen az avar kor második felére tehető sírokban sem nagy számban előforduló rítuselem előzményének. Az eddig ismert lelőhelyek alapján két, esetleg három földrajzi régió határozható meg, ahol ebben a periódusban feltűnt az állatok sírba helyezésének valamelyik formája, de az egyes temetők között nagy különbségek vannak az áldozati állat fajtája és a sírba helyezés módja között, amely mögött különböző kulturális gyökerek sejthetők.

Az állatáldozatok feltűntek a Duna–Tisza köze északnyugati szegletében, a Csepeli- és a Solti-síkság környékén. Egyes temetőkben a lovastemetkezés, míg másokban a részleges juhtemetkezés gyakorlata volt szokásban. Az apostagi, a dunavecsei és az ürbőpusztai temetőket összekapcsolja, hogy az ide temetkező közösségek rangosabb férfi tagjait a bal oldalukra, párhuzamosan fektetett, felszerszámozott lovakkal temették el. Ugyanez a szokás kicsit később feltűnt a váci temetőben is. Ezeknek a temetőknek a megnyitása a 7. század közepe utánra tehető és használatukkal hamar, még a 7. század vége felé, de legfeljebb a 8. század elején felhagytak. A lovak mellé egyéb áldozati állatok nem kerültek, azonban a sírokban gyakori lelet volt a szárnyas és a tojás, mint ételmelléklet.

A 8. század elején hagytak fel a csepel-hárosi temetőben is a lovastemetkezés gyakorlásával. A temető legkorábbi sírjait még a kora avar korban ásták meg. A lovasok mellé a felszerszámozott lovat a jobb oldalra, ellentétesen fektetve helyezték. Az ide temetkező közösség ezt a szokást őrizte, a 7. század második felében már csökkenő mértékben gyakorolta, majd pedig elhagyta. A csepeli lovassírokban a lovak mellett egyéb áldozati állat nem volt, ételmellékletként sem került csontos hús a sírba.

A Solti-síkság keleti szélén elhelyezkedő, Szabadszállás-Batthyányi utcai temetőben a sírok két, eltérő jellemzőkkel bíró csoportot alkotnak. Néhány sírt a Ny–K tájolás, a sírépítményekre utaló cölöpök, az ételmelléklet szerepű állatcsontok teljes hiánya jellemzett, viszont ezekben a temetkezésekben négyyszögletes szájú edények és kavicsos soványítású, lassúkorongon formált fazekak fordultak elő. Közéjük tartozott a temető egyetlen lovassírja. Szinte mindegyik sír rabolt volt, de a belőlük előkerült kevés leletanyag (pl. arany obulus, arany aprógömbös fülbevaló, fekete pasztabetétes aranyozott bronz lemezből préselt, négyzet alakú, szalagfonatos övveret) a temetkezések egykori gazdagságára utal, és a sírcsoportot a 7. század harmadik harmadára keltezi. E sírcsoport az Apostag–Dunavecse–Ürbőpuszta temetők köréhez hasonló.

A sírok többsége azonban egy másik csoportot (egy másik temetőt) alkot. Ezekre az ÉNy–DK tájolás, ráterített juhbőrös temetkezéseket tartalmazó akna- és padmalyos sírok jellemzőek. Az áldozati állatok mellett ételmellékletként a szárnyas csontok és a juh hosszú fartó a jellemző. A részleges juhok, valamint a juh keresztcsont és farok csigolyák együttes előfordulása, illetve a padmalyos sírforma nagyobb számú előfordulása a Tiszántúl kora avar kori hagyományaival rokonítja e temetkezéseket. A csoport női sírjaiban gyöngycsüngős fülbevalók (aranyból is), korai dinnyemag alakú gyöngyök vannak, a férfi

sírokban pedig lemezből kinyírt, áttört díszes és karikacsüngős övveretek és öntött, griffes veretek is feltűnnek. Ezek alapján ezt a csoportot a 8. századra keltezhetjük. Sírjaik bolygatatlanok.⁷⁸⁵

A koporsóra terített, nyúzott juhbőr, a juh hosszú fartő, mint ételmelléklet ugyancsak előfordul a Szabadszállás B gyakorlótér lelőhelyen feltárt néhány sírban is.

A részleges juhtemetkezésnek egy másik változata jellemző a Szabadszállástól északkeletre, légvonalban 8–10 km-re lévő kunadacsi temetőre. A juhbőrt, a benne hagyott koponyával és lábakkal összehajtogatva vagy összegöngyölve tették a sírba. A temetőben feltárt sírok a 8. századra keltezhetők.

Az áldozati állatok előfordulásának másik területe a Duna–Tisza közének keleti felében, Szeged és tágabb környéke. Itt meghatározó a makkoserdei temető. A sírleírásokban is sok bizonytalanság van, mégis ebből a temetőből származik a legtöbb és legváltozatosabb adat az állattemetkezésekre: voltak köztük lovassírok teljes és részleges lóval, önálló lósír, egész és részleges marha- és borjútemetkezés, részleges juh, állatkoponyák és mindezek variációja, gyakran egy sírban több állattal. Meghatározók voltak a lovastemetkezések, mert a többi áldozati állat ezek kísérőjeként jelentkezett.

A lovassírok kevés kivételtől eltekintve fülkesírok voltak, a ló így mindig az aknában, a lovassal egy tengelyben, ellentétesen kapott helyet. Az állatáldozatokon kívül, a fülkéből, az embervázak mellől származó állatsontok – főként szárnyas, néha juh – ételmellékletként kerültek a sírokba. Az áldozati állatok nagyobb száma és típusa a tiszántúli kora avar kori hagyományok felé mutat, a temető fülkesíriai a Körös–Tisza–Maros közének késői típusú fülkesíriaihoz hasonlóak.

A makkoserdei temető közelében lévő, hasonló kronológiai helyzetű temetők szinte mindegyikében (Szeged-Fehértó A és B, Szeged-Kundomb, Kiskundorozsma-Hármashatár, Kiskundorozsma-Kettőshatár I. temető, Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II. temető) előfordultak áldozati állatok, csak sokkal kisebb számban, temetőnként legfeljebb 1–3 esetben.

Az áldozati állat sírba helyezésének szokása ezen a területen is a 7. század közepe után jelent meg. A makkoserdei temető lovassíriainak többségét erre az időre keltezi a 24. sír II. Constans és IV. Constantinus solidusa (654–659). Ez keltezi a lovas sírokkal megjelent egyéb teljes vagy részleges állattemetkezéseket is. A lóval való temetés szokásával a 8. század első évtizedeiben felhagyhattak, e sírokból klasszikus griffes és indás leletanyag nem került elő. Ugyanakkor a marha és juhtemetkezéseket még gyakorolták. A 105. és 317. sír tanulsága alapján kisebb szünet után, a 8. század végén ismét feltűntek a lovas sírok, azonban már csak kisebb számban.

Az áldozati állatok lényegesen ritkább esetben, inkább csak szórványosan tűntek fel a Duna–Tisza köze alsó harmadának középső részén, az adorjáni, kishegyesi, bácskossuthfalvi, óverbászi és bácsandrászállási temetőben. Már az új sírformáknál is utaltunk rá, hogy e temetők padmalyos, cölöpös, és nagyszámú padkás és füles, az avarkor második felére tehető sírja a Tiszántúl felé mutatnak. Ezt a sort kiegészíthetjük az állatáldozatokkal is. Ezen a területen e szokás megjelenésének idejét a bácskossuthfalvi temetőben előforduló, részleges juhot tartalmazó sírok alapján, elsősorban leletanyaguk és a temetőn belüli helyzetük figyelembe vételével adhatjuk meg. A sírok abszolút időrendi helyzetét a karéjos boglárok, gyöngycsüngős fülbevalók, fekete dinnyemag alakú gyöngyök és az öntött griffes övveretek alapján a 8. század első évtizedeire tehetjük. A temetőben az első sírok megásására a lemezes övgarnitúras sírok alapján a 7. század harmadik harmadában kerülhetett sor, melyek a délkeleti részen csoportosulnak. Az utolsó megásott sírokból pedig a 8. század legvégére, esetleg a 9. század elejére keltezhető karéjos és pikkelymintás övgarnitúrák kerültek elő. Ezek a temetkezések az északnyugati szélén helyezkedtek el. Tehát a temető betelepítése délkeletről északnyugat irányba történhetett.

A feltárt 204 sír közül csak hatban került elő állattemetkezés, minden esetben részleges juh. Ezek a sírok a temető középső, nagy tömbjében helyezkedtek el, zárt csoportot alkotva, közelebb a korai

⁷⁸⁵ Talán éppen ők dúlták fel a korábbi temető sírjait. A két csoport temetkezései között nincs nagy hiátus. Valószínűleg amikor a későbbi csoport elkezdte használni a temetőt, még látszottak a korábban ide temetett sírok jelei. Ezzel magyarázatot kapunk arra is, hogy miért nem vágják ezeket a későbbi sírok.

sírcsoporthoz. Elhelyezkedésük alapján tehát nem tartoznak a legkorábbi temetkezésekhez, de időben azokat követték.

A bácsandrászállási temetőben csak egy sírban volt állattemetkezés, a 36. fülkesírban egy részleges juh került elő, de nem az aknában, ahogyan a fülkesíroknál az megszokott, hanem a fülkében. E sír vegyes öntött bronz garnitúrája a temetkezés késői keltezését mutatja.

Egyes temetőknél a bennük előforduló – a kis esetszám miatt jellemzőnek mégsem mondható – áldozati állatok sajátos jelleget kölcsönöznek. Ilyen a Felgyő, Ürmös-tanyai temető, melyből nagyobb számú egész szárnyas származik, vagy a vizsgált terület északi szomszédságában lévő váci temető, ahol marha térdkalács és sarokcsont, mint állat-attribútum alkalmazása egyedi jelenség a Duna–Tisza közén.

Lószerszámos temetkezések

A Duna–Tisza közén, az avar kor második felére tehető temetők közül ötben, mindössze 7 sírban volt lószerszámos temetkezés (10. táblázat). A lelőhelyek – Felgyő, Ürmös-tanya (2), Hajós-Cifrahegy (1), Kiskunmajsa-Pálos (1), Madaras-Téglavető-dűlő (1), Szeged-Fehértó B (2) – a Duna és a Tisza közelében helyezkednek el, a Szeged–Baja vonal mentén egy szélesebb sávban (26. kép).

Egyik esetben sem került a sírba veretekkel díszített lószerszám, szemben néhány tiszántúli példával.⁷⁸⁶ A lószerszámok hiányosságára részben magyarázat lehet, hogy majdnem mindegyik sír rabolt volt.

Míg az avar kor első feléből származó temetkezésekben a kengyelek, zablák, hevedercsatok együtt is előfordultak, e periódus temetkezéseiben már csak az egyik, vagy a másik került. Egyetlen kivételként a Felgyő, Ürmös-tanya 196. sírt említhetjük, mert abban a zabla mellett a hevedercsat és a szíjvezető karika is előkerült, vagyis valószínűleg itt a nyereg is a sírba került. A zabla mindig egyszerű csikózabla, a kengyelek általában hurkos fülűek.

Bende Livia az avar kor második felében a lószerszámos temetkezések törzsterületét a Körös–Tisza–Maros közében határozta meg.⁷⁸⁷ Ha azonban jobban szemügyre vesszük a lelőhelyeket, akkor kiderül, hogy e szokást csak egyetlen temetőben, Szarvas-Grexa-téglagyár⁷⁸⁸ esetében

26. kép. Az avar kor második feléből származó lószerszámos temetkezések lelőhelyei

Fig. 26. Archaeological sites containing graves with horse-harness from the second half of the Avar age

⁷⁸⁶ Pl. Szarvas-Grexa-téglagyár 154. és 200. sír (JUHÁSZ 2004, 30, 37, Abb. 17, Taf. 20, Taf. 25); Rákóczifalva-Kastélydomb 26. sír (SELMECZI–MADARAS 1980, 143, 9. tábla 2, 4); Székkutas-Káponadűlő 51. és 239. sír (B. NAGY 2003, 22, 39, 20–24. kép).

⁷⁸⁷ BENDE 2000, 254. A Kárpát-medence lószerszámos temetkezéseinek listája és a temetkezésekről átfogóan BENDE 2000, 253–254; a Duna–Tisza köziekről részletesen BALOGH 2009.

⁷⁸⁸ JUHÁSZ 1995, 420–424, 426; JUHÁSZ 2000, 75–76; JUHÁSZ 2004, 71–72.

tarthatjuk jellemzőnek, ahol 17 eset fordul elő. Négy sír Székkutasról⁷⁸⁹ származik, a többi lelőhelyen azonban csak ugyanolyan kicsi gyakorisággal fordul elő, mint a Dunántúl vagy a Duna–Tisza köze lelőhelyein. A szarvasi temető mellett azonban meg kell említenünk, hogy a Közép-Tisza-vidéken lévő Rákóczi-falva-Bagi-földek 8/A lelőhelyen feltárt 249 sírből 20 lószerszamos temetkezés volt.⁷⁹⁰ Ez alapján jelentősen kitolható e temetkezési szokás északi határa, sőt talán ennek fényében nincs is létjogosultsága „törzsterületről” beszélni, hanem sokkal inkább arról, hogy ez a szokás csak egy-egy közösségre volt jellemző.

Bende Lívia megállapította, hogy a Körös–Tisza–Maros közén a lószerszamos temetkezés gyakorlása összekapcsolódott a késői fülkesírokkal, mert a 25 lószerszamos sír közül 17 fülkesír volt.⁷⁹¹ Ez a megállapítás sem tartható, tekintve a rákóczi-falvi eseteket, ugyanis ott egyik lószerszamos temetkezés sem fülkesír.⁷⁹²

A dunántúli és a Körös–Tisza–Maros köze lószerszamos temetkezéseihez képest a Duna–Tisza közli lószerszamos sírok későbbi csoportjánál egy jelentős különbség figyelhető meg: a sírok többsége női sír, melyekben kötött helye volt a lószerszámnak, minden esetben a combtőnél vagy a kézfejnél kerültek elő. A fehértői sírok esetében szakszerű meghatározás nem áll rendelkezésünkre. A kiskunmajsai sírban azonban férfi sírt sejtünk a lándzsa és a szablya alapján.

A Körös–Tisza–Maros közén ez a temetkezési szokás ideiglenesen felváltja a lovastemetkezéseket a 7. század harmadik harmadában, de gyakorlása csak a század végéig követhető, amikor is visszatérnek a ló sírba helyezéséhez.⁷⁹³

A Duna–Tisza közén a sírok rablottsága miatt nem lehet ilyen pontosan körülhatárolni a szokás előfordulását. A hajósi és a madarasi temetőket a 7. század közepén nyitották. Ezekben a temetőkben a lószerszamos sírok középső tömbben helyezkedtek el. Felgyőn a három lószerszamos temetkezés nem egy horizontba tartozik. A 197. férfi sírt a nagylemezgömbös fülbevalója, Alpi-típusú szíjvége és korai típusú csontlemezes tegeze alapján még a kora avar korban, annak vége felé áshatták meg. A két, lószerszamos női sír a 196. sír vegyes gyöngyosorában előforduló kisméretű, korai dinnyemag gyöngyök alapján a 7. század végére tehető. Ez alapján úgy tűnik, hogy a Duna–Tisza közén a lószerszamos temetkezések későbbi csoportja akkor jelent meg, amikor a Körös–Tisza–Maros közén már a szokás eltűnően volt.

6.2.6.2. Utólag a sírba beásott áldozatok

A vizsgált területen néhány sírban a leletek egy része a csontváz szintje felett 20–40, egyes esetekben akár 100 cm-rel magasabban jelentkezett. A koporsós temetkezések esetében a koporsó tetejére helyezett tárgyra gondolhatunk, a többi esetben pedig vagy a sír behantolása közben elhelyezett, vagy a sírba utólag beásott dolgokról lehet szó. Mivel a halott mellé útravalónak helyezett ételnek-italnak – melyeknek régészeti vetülete a sírokban talált edény, állatcsont – kötött volt a helye, azok minden esetben a koporsóba, közvetlenül a halott mellé kerültek, ezért az ezektől jelentősen eltérő esetekben joggal gondolhatunk valamiféle áldozatra. A korszakból feldolgozott 7704 temetkezés közül alig néhány esetben van dokumentált adat így értelmezhető jelenségre, de ezek ismertetése mégis fontos, mert jól mutatják, hogy egy-egy közösség a halotti áldozatoknak valószínűleg több formáját is alkalmazta egy időben.

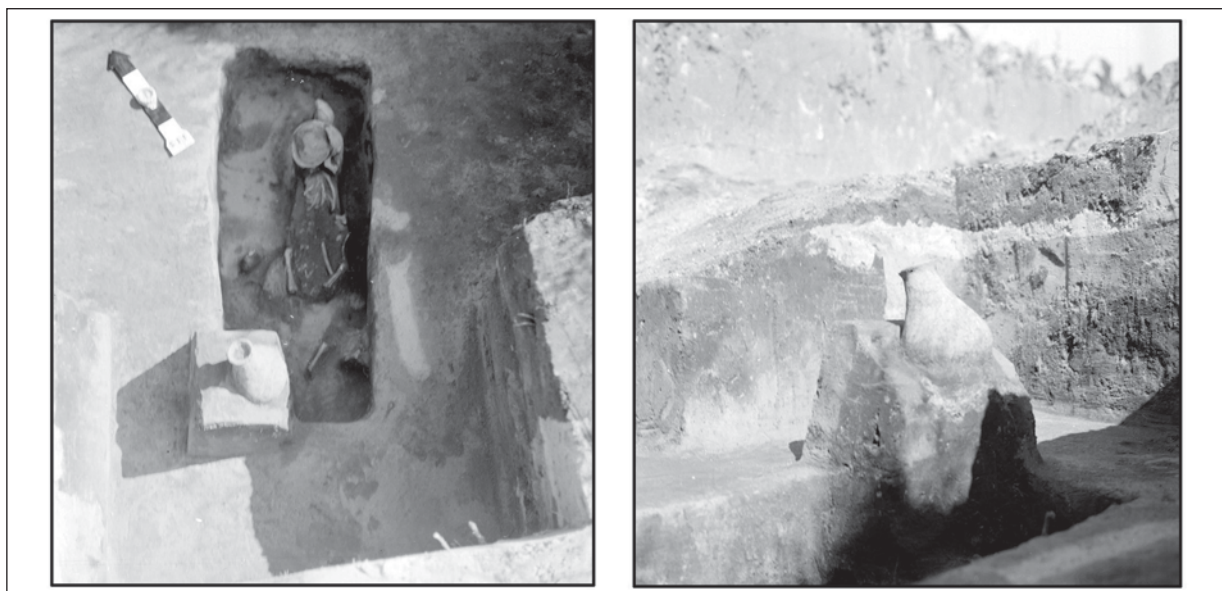
⁷⁸⁹ BENEDE 2012, 646.

⁷⁹⁰ MÁCSAI 2012, 19.

⁷⁹¹ BENEDE 2000, 254.

⁷⁹² MÁCSAI 2012, 20.

⁷⁹³ BENEDE 2000, 254.

27. kép. Felgyő, Ūrmös-tanya 112. sír és a sírba utólag beásott agyagpalack
 Fig. 27. Grave 112 from Felgyő, Ūrmös-tanya and clay bottle dug into the grave subsequently

Három bolygatatlan sírban az edények jóval a csontváz szintje felett kerültek elő, s ezeknél valószínűsítjük, hogy azokat utólag ásták bele a sírba vagy a sírhantba.⁷⁹⁴ Az Adorján-Papföld 12. sírban, a csontváz felett 20 cm-rel egy vöröses színű, kehely formájú, kézzel formált szűrőedény került elő.⁷⁹⁵ A Felgyő, Ūrmös-tanyai 112. gyermeksírnál, a sírgödör jobb lábfej felőli sarkánál, a sír jelentkezési szintjétől 30 cm-rel magasabban, a humuszban egy kézzel formált agyagpalack állt (27. kép). A topolya-bánkertti 118. férfi sírnál a sírgödör baloldalának közepénél, a csontváz felett 94 cm-rel került elő egy kisméretű, durva fazék, oldalára dőlve. Az ásatási megfigyelések szerint az edény egy ovális alakú, sekély, kisméretű gödörbe volt elhelyezve. Ugyanakkor ebben a temetkezésben a halott mellé a temetéskor is elhelyeztek egy edényt, mely a koporsón belül, a jobb lábfejnél került elő.

Utólag a sírba elásott tárgy lehetett a Szeged-Fehértó B 31. sírból származó hosszúfülű kengyel-pár, mely a sírfenéktől 120 cm magasságban került elő, a sír oldalfalában,⁷⁹⁶ vagy a Sükösd-Ságod 202. sír délkeleti sarkában, a sírban nyugvó férficsontváz bal lábfeje felett 50 cm-rel magasabban kibontott egész juh csontváz, amelyet az ásatási megfigyelések szerint a már félig betemetett sírba helyeztek.

6.2.6.3. Külön gödörbe elásott áldozatok

Ma még nagyon kevés temetőből, a Duna–Tisza közén az avar kor második felében használt és jelenleg ismert közel 302 temető/temetőrészlet közül csak négyből áll rendelkezésünkre adat olyan külön eltemetett vagy elásott állatra, állatrészre, egyéb tárgyra vonatkozóan, amelyet áldozatként értelmezhetnénk.

⁷⁹⁴ A jelenség kora avar kori előfordulására jó példa a szeghegyi sír (SOMOGYI 2002) vagy a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető (ROSNER 1999). Ez utóbbi esetben Rosner Gyula megfigyelései szerint az edények minden esetben a csontváz felett 30–40 cm-rel magasabban, vastag beiszapolódott réteg felett kerültek elő. Ezek alapján a temetést két ütemben rekonstruálta: először a megásott sírgödörbe elhelyezték a halottat és földdel betakarták, majd bizonyos idő elteltével újabb szertartás mellett az edénybe adott utolsó lakoma után hantolták el véglegesen (ROSNER 1999, 101). A jelenséget alátámasztó dokumentáció hiányzik.

⁷⁹⁵ GERE 1998, 19. tábla 6.

⁷⁹⁶ MADARAS 1995, 140, Pl. 4.

Állat- és állati eredetű áldozatok

A Csólyospálos-Felsőpálos, Budai-tanyán feltárt 272 síros temetőben 12 olyan objektum került elő, többségük a temető középső tömbjében, szórt elrendezésben (28. kép 1), melyek valószínűleg áldozati gödrök voltak.⁷⁹⁷ Ezek többsége viszonylag szabályos kerek, nem túl mély gödör volt, amelyben vastag hamus rétegeket és égett állatsontokat, valamint lókoponya töredékeket figyelt meg az ásató. Ezekon kívül előkerült egy kisméretű gödör is, amelyben nagy mennyiségű tyúk és lúdtojás maradványa volt. A gödrök egyike (C sír) egy ÉNy–DK tájolású, szabályos téglalap alakú gödörként jelentkezett, amely illeszkedett a sírsorba. A gödörben két lókoponya, három ló állkapocs, egyéb ló és juhcsontok voltak.⁷⁹⁸ A temető keleti szélénél pedig a humuszban egy oldalára fektetett lóváz került elő a sírok tájolásához igazodva, amely valószínűleg szintén a temetőhöz tartozott. Ezen és a már említett áldozati gödrökön kívül a temetőben egyéb állattemetkezés nem fordult elő, s a temetőt használó közösség körében a húsadományok sírba helyezése sem volt szokásban.

A temetőben feltárt gödrök egy része biztosan nem köthető konkrét sírhoz, sírmentes területen helyezkedett el. Három azonban valószínűleg azokhoz a sírokhoz tartozott, amelyekbe részben beleásták azokat. Párhuzamos jelenséggént említjük, hogy hasonló jelenségeket figyeltek meg Alattyánban:⁷⁹⁹ a 147. és a 150. sírok fej felőli oldalánál egy kb. 1 m átmérőjű, 270 cm mély gödör volt, amelynek alját több ásonyom vastagságban pernye és hamu töltötte ki. E fölött töredékes lókoponya és edénytöredékek heverték. A 151. sír láb felőli részén is jelentkezett egy 140 cm mély, szabályos kerek gödör, amelyben ugyancsak állatsontok, állatkoponya töredékek voltak. A Szeged-Kundomb 230. sírnál a sírgödör koponya felőli vége gödörszerűen kiszélesedett és hal-, valamint szárnyas csontokkal volt tele.⁸⁰⁰

Az újabb ásások közül Maglód határában figyeltek meg áldozati gödörként értelmezhető objektumokat egy kis sírszámú, a 7. század közepe után használt temetőben.⁸⁰¹ A 12 sír egy zárt csoportban helyezkedett el, amelyektől délre négy gödörből álló objektumbokor volt. Ezekből egész edények és edénytöredékek mellett kutyacsontváz került elő.

Az avar kor második felében máshol is előfordulnak kutyavázak, illetve egyes vázrészek külön gödörbe elhelyezve. A Szatymaz-Makraszéki iskolánál feltárt 40 síros késő avar temetőben, a sírok tájolásához igazodva három állattemetkezés került elő, amelyek között kettő egész kutyatemetkezést tartalmazott.⁸⁰² Analógiaként az Orosháza-Bónum-téglagyári késő avar kori temető területén, külön gödörbe eltemetett hat kutyát említhetjük.⁸⁰³ A Szarvas 75. lelőhelyen a sírokkal azonos tájolásban szintén előkerült két önálló kutyatemetkezés, de ezekről maga az ásató felvetette, hogy nem dönthető el, hogy a temetőhöz, vagy a temetőt felülrétgöző, 9. századi telephez tartoznak-e.

⁷⁹⁷ Az öcsödi késő avar temetőben Madaras László egy jól körülhatárolható területen tárt fel több sertés, juh és marha csontmaradványát, amelyet áldozóhelynek határozott meg (MADARAS 2004, 430).

⁷⁹⁸ WICKER 1995, 60, 36. kép.

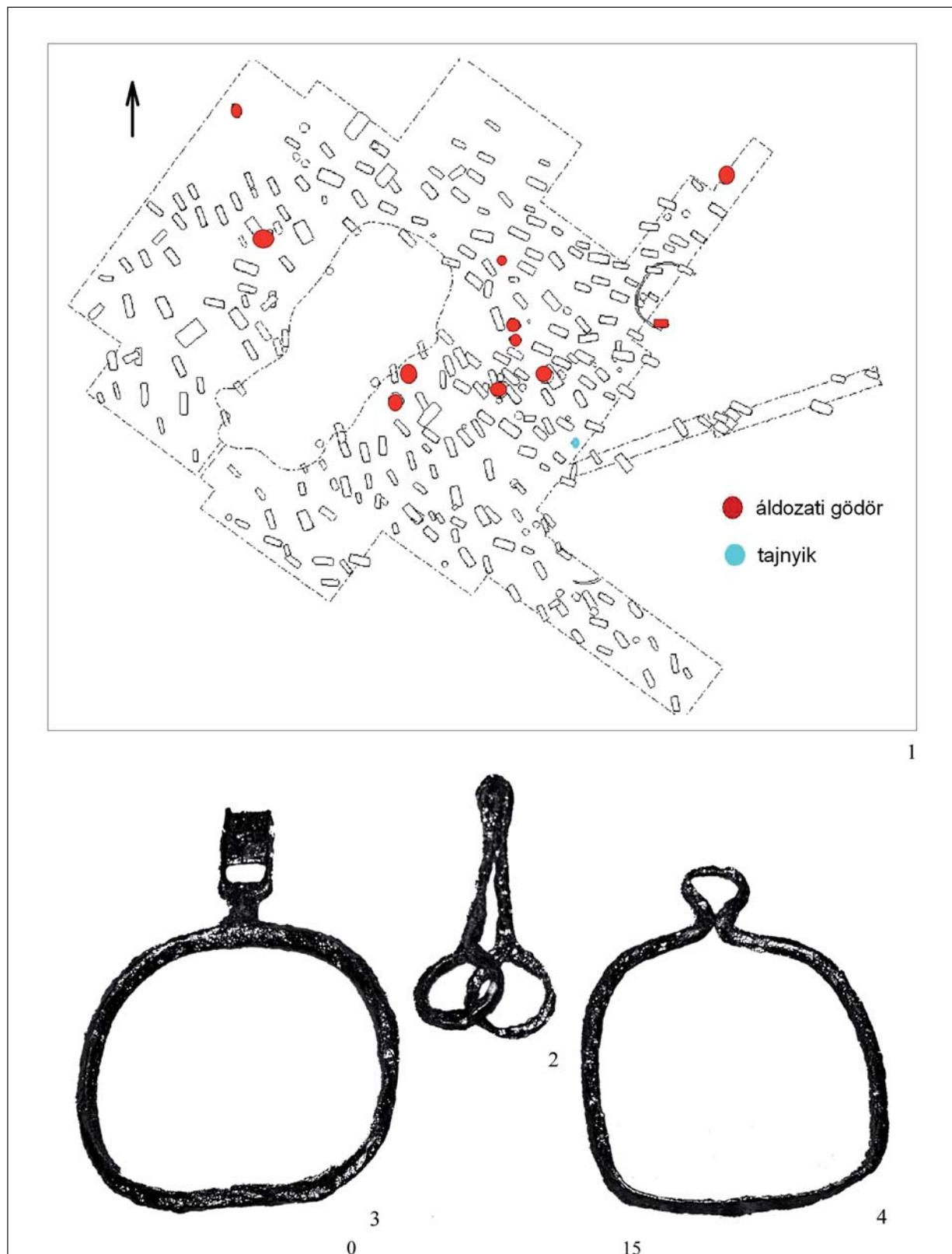
⁷⁹⁹ KOVRIG 1963, 70.

⁸⁰⁰ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 32.

⁸⁰¹ RÁCZ 2007, 228.

⁸⁰² BÉRES 2002, 42. Kutyavázak a Jászapáti-Nagyállási úti temetőben is előkerültek két gödörben (1987/4. gödör és 1990/2. gödör): az egyikben egy, a másikban, egy nagyméretű, szabálytalan gödörben három kutya feküdt. Ezek az objektumok nem szerepelnek a temető monografikus feldolgozásában és nincsenek rajta az összesítő térképen sem valószínűleg azért, mert az ásató Árpád-korinak vélte azokat, a feltárt területen lévő két Árpád-kori ház kapcsán. A dokumentáció alapján keltező leletanyag nem volt a gödrökben, így hovatarozásuk bizonytalan.

⁸⁰³ TÓTH 2012, 5. ábra. Bende Livia az adatot nem látta bizonyíthatónak, mert nem talált róluk illusztrációt és szerinte az összesítő térképre sem kerültek fel (BENDE 2005, 358). A térképen szerepel egy részük, vö. a hivatkozott irodalom.

28. kép. 1: Áldozati gödrök elhelyezkedése a Csólyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya temetőben;

2: A temetőből származó áldozati leletegyüttes

Fig. 28. 1: Location of sacrificial pits in the cemetery of Csólyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya;

2: Sacrificial assemblages from the cemetery

Edények

Két észak-bácskai temetőben, Topolyán és Bácskossuthfalván, a sírok között magukban álló edények kerültek elő, az utóbbi helyen a temető különböző részein öt. Mindegyik kis mélységben, a humuszban volt, s az ásatók megfigyelése szerint állva helyezkedtek el. Valamennyi durva soványítású, kézzel formált, kisebb méretű fazék. Az edények közül kettőben szárnyas csontok, illetve csontszilánkok és tojás maradványok voltak. A többi tartalmáról nem maradt feljegyzés, nem maradt meg az edényekből kiszedett föld sem további vizsgálatra. Elhelyezkedésük alapján egyértelműen nem köthetők konkrét sírhoz, ezért elképzelhető, hogy valamilyen emlékező szertartás alkalmával, mint áldozatok kerülhettek elásásra.

Tajnyikok

A kora avar kori temetkezési szokásoknál részletesen tárgyaltakon kívül a Duna–Tisza közéről előkerült két olyan leletegyüttes, melyek az avar kor második felére datálható környezetből származnak.

Harkakötöny község határában, a Babó-tanyától dél–délkeletre mintegy 200 m-re 1963 nyarán gátépítés során megbolygattak egy késő avar temetőt. A leletmentés során Horváth Attila négy avar sír mellett feltárt egy kb. 100 cm átmérőjű, szabályos kerek nyílású, sekély gödröt, amiből két zablakarika és egy kengyel töredéke került elő. Sajnos ezek a leletek elkallódtak, de a sírokból származó leletek, öntött indás övveretek a 8. század elejére kelteznek a lelőhelyet.

A másik, eddig közöletlen tajnyik a csólyospálosi temetőből került elő,⁸⁰⁴ az ásató megfigyelése szerint sekély mélységből, szinte a humuszból (28. kép 2–4). Egy kupacban egy csikózabla és két, egyenes talpú kengyelt találtak. A temetőnek csak északon volt meg a széle, a kutatóárkok tanulsága szerint a többi irányban további sírok húzódnak. A temetőrészlet nyitását jelző idősebb sírok (lemezből kinyírt övek, bogycsüngős fülbevaló, kissé szélesedő végű íjvégcsonatok) közvetlenül a feltárt terület nyugati–északnyugati szélén kerültek elő, a fiatalabb temetkezések (öntött övgarnitúrák, gyöngycsüngős fülbevalók, klasszikus fekete vagy sötétkék színű dinnyemag alakú gyöngyök) ezektől délkeletre húzódtak. Tehát a temető betelepítésének iránya valószínűleg ÉNy–DK volt. A temető használata a 7. század harmadik harmada – a 8. század vége közötti időszakra tehető. A tajnyik a temető korábbi tömbjében került elő, amelynek kronológiai értéke lehet: a temetőben való elhelyezkedése alapján, még a 7. század vége előtt földbe kerülhetett. Ezt valószínűsíti a hosszúfűlű kengyel is, amely ugyan a hosszú életű tárgytipusok sorába tartozik, de késő avar környezetben már nem fordul elő. A tárgyak leírását az alábbiakban adjuk.

Csólyospálos-Felőpálos, Budai-tanya D gödör

1. Kerek átmetszetű vasrúdból kalapált, kiskarikás *csikózabla* (28. kép 2). Szár h.: 7,3 cm, karika átm.: 3,4 cm.
2. Alma alakú, hosszúfűlű *kengyel* (28. kép 3). A szára rombusz átmetszetű, talpaló része laposra kalapált, alján borda húzódik. Enyhén deformálódott. H.: 17 cm, sz.: 12 cm.
3. Kerek átmetszetű, egyenes talpalójú, hurkos fűlű *kengyel* (28. kép 4). H.: 13,7 cm, sz.: 12,2 cm.

A fentebb felsorolt, a halotti áldozatok különböző változatát képviselő felsorolt jelenségek mindegyike ma még ritkaság számba megy, de a jövőben a korszerű, új feltárások biztosan növelik számukat és pontosítják e rítusokról tudásunkat.

⁸⁰⁴ WICKER 2006, 60.

6.2.7. EDÉNYEK

Az avar kor első felének temetkezéseiből ismert kerámia és fém edényeken kívül, ebben az időszakban számos új edénytípus jelent meg. Az edény sírba helyezésével kapcsolatos szokások között nemcsak egyes földrajzi területek között figyelhetők meg markáns különbségek, de egy-egy szokást csak egy adott közösségre találtunk jellemzőnek.

6.2.7.1. Agyagedények

Az ismert temetők és temetőrészletek közül 60 esetében állt rendelkezésre megbízható adat a sírban talált edény típusára és a sírban való elhelyezkedésére vonatkozóan. Az edénymelléletek döntő többsége kerámia. A vizsgálatba 6418 sírt lehetett bevonni, a többi az adatok megbízhatatlansága alapján maradt ki. 1482 temetkezés (23%) tartalmazott kerámia edényt. Az egyes temetők között az edénymellékletes sírok előfordulásának százalékos arányában jelentős különbségek (0–90%) mutatkoznak (17. táblázat).

Nem fordult elő edénymelléklet a teljesen feltárt ballószögi temetőben és a Ruzsa-Honvédsori dűlőben. Az átlagosnál sokkal ritkábban fordultak elő edények a Duna–Tisza közének a Körös és Maros vonalába eső területén lévő temetőkben (Felgyő, Ürmös-tanya, Gátér, Csólyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya, Csengele-Feketehalom, Szeged-Fehértó B, Szeged-Makkoserdő, Ásotthalom-Bilisics és Horgos-Ördöglyuk). Itt a sírok kevesebb, mint 20%-ból származik edény.⁸⁰⁵ Az e temetőkben lévő kerámiát tartalmazó temetkezések többsége a temetők használatának korai fázisába tartozik, vagyis a 7. század harmadik negyede – harmadik harmada időszakára tehető.

Ezzel ellentétben más temetők éppen azzal tűnnek ki, hogy a sírokba nagyobb arányban, a temetkezések több mint felébe került edény. E temetők két területen sűrűsödnek: a Solti- és Csepeli-síkságon és attól északra (Apostag-Célkitermelőhely B terület, Kunadacs-Felsőadacs, Turupuli tanya, Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya, Szabadszállás-Batthyányi u. és Üllő II.), illetve Bácska északkeleti részén, Horgos és Bácskossuthfalva vonalában (Horgos-Csárda, Magyarkanizsa-Kultúrotthon, Adorján-Körösparti halom és Adorján-Papföld, Bácsfeketehegy-Bolmán u. és Bácskossuthfalva-Kopplaló, Rekreatív központ).

A kerámia-mellékletadás és a nemek, valamint az életkorcsoportok összefüggéseinek részletes vizsgálatához kevés a meghatározott embertani adat, ezért csak általánosságban állapíthatjuk meg, hogy a felnőttek sírjaiba az edények előfordulásának aránya lényegesen meghaladja a gyermeksírokban lévőét. Ez csak részben magyarázható a régi ásatások esetében a gyermeksírok megfigyelésének alacsony számával. Gyakrabban helyeztek a nők mellé edényt, bár az egyes temetők között vannak eltérések e tekintetben, pl. Adorján-Papföldön és Tatárszengyörgy-Szabadréten többségében férfiak mellett, Pusztamérges B és Szeged-Fehértó B temetőkben pedig kizárólag nők mellett fordultak elő.

A kerámiamelléklet helye az esetek nagy többségében (72%) a lábak, elsősorban a lábfejek és a láb-szárcsontok környéke. Lényegesen kisebb esetszámban (17%) helyezték az edényeket a koponya mellé (pl. Apostag-Célkitermelőhely B terület, Fajsz-Ártér, Kecel-Határdűlő, Solt-Szőlőhegy). Elenyésző számban pedig a combcsontok között, illetve a felsőt testen kerültek elő az edények.

Az esetek döntő többségében (91,7%) egy edényt tettek a halott mellé. Temetőnként általában 1–3 esetben, összesen 52 sírba (alig több mint 3%) került kettő. Kecel-Határdűlőben a sírok több mint 20%-ban volt két edény és viszonylag magas, 12,5% az ilyen temetkezések aránya Solt-Szőlőhegyen is. Ezen esetek többségében két, különböző méretű durva fazék, ritkábban egy durva és egy korongolt – általában szürke – kerámia (pl. Hajós-Cifrahegy 59. sír), vagy két korongolt került a sírba. Ez utóbbi

⁸⁰⁵ Szintén nem jellemző az edény sírba helyezése a vizsgált területtel északkeletről határos Jászság három, nagyobb sírszámú temetőjére: Alattyán-Tuláton 705 sírből 9 (1,27%), Jánoshida-Tótkérpusztán 256 sírből 17 (6,6%) és Jászapát-Nagyállási úton 412 sírből 7 (1,69%) tartalmazott edényt.

esetekben kivétel nélkül két sárga kerámia, többségében egy körte alakú edény és egy palack került a sírba.

Ritkán tettek három edényt. A Szabadszállás-Batthyányi utcai temető 64. sírjában három durva fazék volt, Sükösd-Ságod 298. sírjába két durva fazék mellé harmadikként egy korongolt edényt helyeztek, Hajós-Cifrahegy 138. sírjába egy korongolt palack és egy durva fazék mellé peremveretekkel díszített faedény került, míg Pusztamérges B 12. sírjából egy kisebb, durva fazék és egy nagyobb, korongolt fazék mellett vaspántos favödör maradványa került elő.

Kézzel formált edények

A sírba helyezett kerámiaedények legnépesebb csoportját a kézzel formált, különböző formájú fazekek képviselik. Ezeken kívül néhány, az avar kor első feléből jól ismert edényforma is tovább élt, mint a négyszögletes szájú, csücskös-, bütykös peremű edények, a tüskés edények, vagy a korongolatlan palacok. Az előbbiekhöz jó példa a 7. század közepén induló, hajós-cifrahegyi temető 132. és 133. sírjaiból előkerült egy-egy kisebb, bütykös peremű edény. Ide sorolható a tiszakécske-óbögi két, szórvány fazék, amelyek valószínűleg a temető korábbi, a 7. század harmadik harmadára keltezhető sírjaiból származnak,⁸⁰⁶ vagy a kisörös-vágóhídi temető 29. sírjából előkerült hasonló fazék.⁸⁰⁷

Kora avar kori hagyomány él tovább a Duna–Tisza közén a tüskés edények használatában, melyek az avar kor második felének temetői közül Abonyból,⁸⁰⁸ a kiskőrös-vágóhídi temető 48.,⁸⁰⁹ a Mélykút-Sánc dűlői 13., a bácsandrászállási 30. és az óverbászi 12. sírokból⁸¹⁰ is ismertek.

Egyedi darabok és többségükben a Közép-Tisza-vidéken kerültek elő a korongolatlan agyagkulcsok, melyeknek Duna–Tisza közüi képviselői az abonyi temetőből,⁸¹¹ Tószegről⁸¹² és Felgyő, Ürmös-tanya 41. sírjából,⁸¹³ valamint Bácska nyugati szélén, Gádor-Téglagyárból⁸¹⁴ ismertek. Mind anyaguk, mind formájuk tekintetében eltérnek egymástól, de a Kárpát-medence többi kulacsától is, bár a gádorosi és a felgyői között még látható némi hasonlóság. Egyetlen közös vonásuk az amphorafül, amelyet Vida Tivadar helyi sajátosságnak tart.⁸¹⁵

Általánosan elterjedt, hogy a kulacsok a szerves anyagból készült edények formáját utánozzák és a nomád életmódot folytató népek használták.⁸¹⁶ A kulacsokat az avarság keleti eredetű örökségéhez sorolták és feltételezett származási helyüknek Közép-Ázsiát jelölték meg.⁸¹⁷ Mivel azonban a forma előképei az antik, a keleti-bizánci és a sztyepei nomád (főként közép-ázsiai) edények között is fellelhetők, felvetődik annak lehetősége, hogy kialakulásuk olyan területen történt, ahol ezek a hagyományok közvetlenül érintkezhettek, ez pedig a 6–7. század folyamán a Bizánci Birodalom keleti területén, az Al-Duna és a Fekete-tenger vidékén lehetett.⁸¹⁸

⁸⁰⁶ GARAM 1991, 142, 9. kép.

⁸⁰⁷ LÁSZLÓ 1955, Fig. 12.

⁸⁰⁸ MÁRTON 1904, 10. kép 6.

⁸⁰⁹ LÁSZLÓ 1955, Pl. XXII. 17.

⁸¹⁰ NAÐ 1971, Tab. 43. 12.

⁸¹¹ MÁRTON 1904, 317, 10a–c.

⁸¹² ROSNER 1984, 85.

⁸¹³ BALOGH 2010, 20. kép 4, 99. kép 5.

⁸¹⁴ ROSNER 1984, 82.

⁸¹⁵ VIDA 1999, 165.

⁸¹⁶ PESCSEREVA 1959, 275–278.

⁸¹⁷ ERDÉLYI 1966, 38–39; BÓNA 1973, 75; ROSNER 1984, 84–86.

⁸¹⁸ ERDÉLYI 1966, 38–39; VIDA 1999, 172.

A korongolatlan kulacsokat a hazai kutatás a közép avar korra keltezi,⁸¹⁹ de ezt a keltezést nehéz alátámasztani. A kulacsok egy része szórvány, az *in situ* környezetben előkerült felgyői sír a temető 7. század közepe utáni, de még kora avar kori leletanyaggal is jellemezhető sírcsoportjába tartozik.

Ezen a kulacson külön említésre érdemes a ma már csak nyomokban megfigyelhető festés. A kézzel formált kerámiatípusok közül a fekete festés csak a kora avar kori, tölszerű nyakú edények között fordul elő: néhány edényen a nyaktól lefelé az edény testének felső felében csurgatott festést alkalmaztak. Ezek az edények Vida Tivadar gyűjtése alapján, a Felső-Tisza-vidéken és a Tisza–Maros-vidéken jellemzők.⁸²⁰ A késő avar korban a fekete festés a korongolt, körte alakú edényeken és palackokon jelenik meg. A felgyői edény festett halszálla mintája azonban sem egyikhez, sem másikhoz nem hasonlítható.

A korongolatlan palackok sajátos formai csoportja rajzolódik ki a Duna–Tisza köze felső részén (Abony,⁸²¹ Budapest-Rákos⁸²² és Szolnok-Repülőtér⁸²³). Ezekre az erősen bikónikus test, a közepes soványítás és az agyagsárga slip-máz jellemző.⁸²⁴ Ezzel szemben a Maros–Tisza-vidéken (Deszk T, Kiszombor M) és a Duna–Tisza köze ezzel szomszédos területén a hosszú, összeszűkülő nyakú, de kevésbé szűkülő aljú palacktípus jellemző (pl. Magyarkanizsa-Kultúrotthon 2. és 25. sír, Szeged-Kundomb 307. sír,⁸²⁵ Szeged-Makkoserdő 91. és 255. sír⁸²⁶).

A kézzel formált edények között további egyedi típusok is akadnak. Fémedények utánzata a felgyői 112. sír alul hasasodó palackja, amelynek formailag legjobb párhuzama a nagyszentmiklósi 1–6. és a vrapai füles korsók között fordul elő.⁸²⁷ A gátéri⁸²⁸ és a sükösdői⁸²⁹ temetőből előkerült agyagkelyhek a gazdagabb sírokból ismert fémkelyhek (pl. Bócsa, Budapest-Tihany tér, Szeged-Átokháza, Szeged-Fehértó B 49. sír) formáját idézik. Párhuzam nélküli, nem a helyi fazekas hagyományokban gyökerező a kundombi 44. sírből származó, felsőfüles fazék.⁸³⁰

Korongolt kerámia

A kora avar szürke kerámia egyes darabjai is feltűnnek még a korszak elején, de csak a Duna–Tisza köze nyugati, keskenyebb sávjában, ahol a kora avar kori példányok elhelyezkedésének súlypontja is megfigyelhető. Ezek közé tartoznak a galamszürke színű, szűk nyakú palackok,⁸³¹ mint a Solt 1.,⁸³² a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 5. és 39.⁸³³ és a Hajós-Cifrahegy 138. sírok edénye, és az Óverbásról ismertett szórvány kerámia,⁸³⁴ illetve a kiöntőcsöves edények közül a legkésőbbiek, mint pl. a Kiskőrös-Város alatt 79. sír alacsonyabb, gömbös testű példánya.⁸³⁵

Új típusú, korongolt edények jelentek meg, melyek azonban csak egy-egy kisebb területen terjedtek el. A solt-szölőhegyi temetőben az edények egy része (37., 78., 89., 90., 96. sír és egy szórvány), valamint a Szabadszállás-Batthyányi u. 28. és a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbánya 21. sírjaiból

⁸¹⁹ VIDA 1999, 164.

⁸²⁰ VIDA 1999, 113.

⁸²¹ VIDA 1999, Taf. 61. 2–3.

⁸²² NAGY 1998, Taf. 77.

⁸²³ VIDA 1999, Taf. 63. 3, Taf. 144. 3.

⁸²⁴ VIDA 1995, 155.

⁸²⁵ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 38.

⁸²⁶ SALAMON 1995, Pl. 7, Pl. 18.

⁸²⁷ BALOGH 2010, 4. kép, 48. kép 10.

⁸²⁸ HORVÁTH 1935, 111, 32. kép.

⁸²⁹ WICKER 1976, 85, 38. tábla.

⁸³⁰ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 7.

⁸³¹ VIDA 1999: IB2/k típus.

⁸³² BALOGH 2002, 12. kép 1.

⁸³³ TÖRÖK 1975, Fig. 7. 3, 7.

⁸³⁴ NAD 1971, Tab. 43. 1.

⁸³⁵ HORVÁTH 1935, 39. tábla 3.

előkerült edények az ún. fekete kerámia⁸³⁶ csoportjába tartoznak: kisebb méretű fazekak (bögrék) és középen hasasodó palackok. E kerámiatípus a Dunától keletre csak ezen a területen fordul el. A solti és szabadszállási temetők, valamint a kunpeszéri késő avar kori sírcsoport alapján ezek az edények a 7. század közepe után jelentek meg és használatuk legfeljebb a 8. század közepéig tartott. A helyi fazekas hagyományokon kialakult, a Duna-menti műhelyekben gyártott⁸³⁷ fekete kerámia sokban hasonlít a Duna–Tisza köze középső harmadában, főként Kiskőrös környékén – ugyancsak az avar kor második felében megjelenő, a 7. század végétől a 8. század közepéig valamely Duna–Tisza közti műhelyben gyártott – sárgászöld színű kerámiához.⁸³⁸ A típus vezérformái a palackok, de bögrék és fazekak is tartoznak a csoporthoz.

A sírokba helyezett kerámiák között a Duna–Tisza köze északnyugati sarkában és az ettől északabbra lévő területen zárt csoportot alkotnak a durva, kissé kavicsos soványítású, lassúkorongon formált, gyakran a peremük belső oldalán is befésült mintával díszített, általában fenékbélyeges edények. Ismertek e terület valamennyi késő avar kori lelőhelyéről, Csepel-Hárosról és Csepel-Szabadkikötőből,⁸³⁹ Bugyi-Ürböpuszta késői sírcsoportjából,⁸⁴⁰ Apostag-Célkitermelőhely B terület sírjaiból, a Budapest-Tihany térsíreletek közül,⁸⁴¹ stb. Tömegesen a vác-kavicsbányai temető anyagában található meg, ahol az előkerült 229 edényből 65 (29%) sorolható ebbe a típusba. Ezeknek az edényeknek a feltűnése a vizsgált területen a temetők többi edénytípusa alapján adható meg. A legkorábbiak együtt fordulnak elő a szürke, korongolt palackok, kiöntőcsöves (pl. Vác-Kavicsbánya 300. sír⁸⁴²) és a szögletes szájú edények (Budapest-Tihany tér⁸⁴³) legkésőbbi darabjaival, majd a 8. századtól széles körben elterjedtek, és a késő avar kor fő korongolt kerámiatípusává váltak, különösen az északi peremterületeken (Alsógellér/Holiare, Dévényújfalu/Devinská Nová Ves, Érsekújvár/Nové Zamky, Zsély/Zelovce [Sl]).

A késő avar temetők kerámiaanyagának jellegzetes részét képezi a korongolt sárga kerámiák csoportja.⁸⁴⁴ A vizsgált területen előfordulásuk egyenetlen:⁸⁴⁵ nagyobb számban Kiskőrös környékén (Kecel-Határdűlő, Kiskőrös-Város alatt), Szeged környékén (Szeged-Kundomb és Szeged-Makkoserdő) és az óverbázi temetőben fordulnak elő. Gyakrabban női sírok mellékletei,⁸⁴⁶ kivételt képez a kundombi temető, mert abban többnyire az öntött veretes öveket viselő férfiak temetkezéseibe helyezték az ilyen edényeket (130., 152. és 285. sír⁸⁴⁷).

⁸³⁶ A kerámia csoport technikai jegyek alapján történt elkülönítése BÓNA 1973, 76. Az eredetével kapcsolatosan ROSNER 1979, 103; ROSNER 1980, 46–47. A kerámiatípusról összefoglalóan és katalógusuk VIDA 1999, 63–74, 219–230.

⁸³⁷ VIDA 1999, 68, 69, Abb. 15.

⁸³⁸ VIDA 1999, 86. Az edénytípust elkülönítette és a kutatástörténeti áttekintését elvégezte, valamint a katalógusuk VIDA 1999, 83–88, 234–242.

⁸³⁹ NAGY 1998, Taf. 108, Taf. 123.

⁸⁴⁰ BÓNA 1957, 161.

⁸⁴¹ NAGY 1998, Taf. 90, Taf. 93.

⁸⁴² TETTAMANTI 2000, Taf. 16.

⁸⁴³ NAGY 1998, Taf. 93.

⁸⁴⁴ Az edénytípus formáiról, eredetéről és használatáról ČILINSKÁ 1966, 137–141; BIALEKOVÁ 1967, 1–65. A Kárpát-medencei késő avar példányok leletösszefüggéseiről és katalógusuk összeállítása GARAM 1969; később elsősorban az alföldi darabokra koncentrálva, részletes áttekintésük VIDA 1986.

⁸⁴⁵ Garam Éva katalógusában 21 lelőhely 44 sírja szerepel, az anyaggyűjtés óta az alábbiakból került elő sárga kerámia: Csólyospálos-Felsőpálos, Budai tanya (3), Hajós-Cifrahegy (1), Kunszállás-Fülöpjakab (1), Solt-Szőlőhegy (3), Ruzsa (1), Sükösd-Ságod (2), Topolya-Bánkert (3). A dunacsébi temetőben az egész Kárpát-medence viszonylatában is kiemelkedően sok és változatos a sárga kerámia előfordulása (BUNARDŽIĆ 1985). Már korábban felvetődött egy, a késő avar korban a Duna vidéken működő, önálló fazekas központ létezése (KOVAČEVIĆ–DIMITRIJEVIĆ 1961, 120; FETICH 1965, 117), amelyet a dunacsébi leletanyag közzététele után ismét érdemes lesz majd megvizsgálni.

⁸⁴⁶ Vö. GARAM 1969, 2. táblázat.

⁸⁴⁷ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 19, Pl. 23, Pl. 35.

A gyakoribb edénytípusok (körte alakú edény, kiöntőcsöves korsó, palack) mellett akadnak egyedi edények is Duna–Tisza közti anyagban. Ilyen a Kiskörös-Város alatti 37. sírból származó tál⁸⁴⁸, illetve a Kiskunfélegyháza-Pákapuszt A 2. sírban lévő, a vállán három soros gallérral tagolt korsó, valamint a Szeged-Kundomb 130. sírből előkerült, tagolt hasú palack.⁸⁴⁹ Ezek az egyedi formák tükrözik leginkább vissza a fémelőzmények jellemzőit.

A korszak sírleleteiből ismert korongolt kerámiák között szintén csak kis számban vannak képviselve a késő antik – kora bizánci hagyományokra visszavezethető edények.⁸⁵⁰ A Szeged-Fehértó B 242. sírjából származó füles korsó⁸⁵¹ párja a topolyai 205. sírből került elő kislemezgömbös fülbevaló és mufos fülkarika társaságában.⁸⁵² A kundombi 270.⁸⁵³ és a Pusztamérges B 14. sírok jó kidolgozású, polírozott felületű, fületlen palackjai jellegzetesen 8. századi környezetből származnak. Hasonlók az avar kori sírkerámiák között nem fordulnak elő.

Fém- és faedények

A korszak sírleleteiben a kerámiaedényeken kívül kis számban fa- és fémedények⁸⁵⁴ is megjelentek. Miközben néhány, az avar kor első feléből ismert edénytípus még a 7. század második felében is felbukkant (pl. ivókürtök és a talpas kelyhek), mások eltűntek (pl. a gyűrűfüles nomád korsók). A korszak új, nagyobb számban feltűnő fémedény típusa a gömbszelet alakú talpas pohár lett. A már ismert poharak sorát⁸⁵⁵ egy új darabbal egészíthetjük ki, ezüst gömbszelet alakú, talpas pohár került elő Jászfényszaru-Csépe-lapos II. lelőhely 63. férfi sírjából.⁸⁵⁶

Vaspántokkal merevített favödör 7 lelőhely 13 sírjában volt. Néhány kivételtől eltekintve (Abony, Hajós-Cifrahegy, valamint a Bugyi-Ürbőpuszta szórványként előkerült bronz vödörfül) Szeged tágabb környékének temetőire (Szeged-Kundomb, Szeged-Makkoserdő, Gátér, Pusztamérges B) jellemző előfordulásuk.

Az abroncsos vödörök az avar kor első felében a Dunántúlon terjedtek el, germán környezetben, főként veretes övvel eltemetett férfiak sírjában (pl. Kölked-Feketekapu A 223. és 386. sír,⁸⁵⁷ Szekszárd-Bogyiszlói út 491. és 671. sír⁸⁵⁸) fordultak elő. Az avar kor második feléből származó példányaik már az egész avar szállásterületen ismertek, nagyobb számban származnak az északi peremvidékek nagy sírszámú temetőiből (Alsógellér/Holiare, Zsély/Zelovce [SI]). A Dél-Alföldön a Szentes környéki késői temetőkből (Szentes-Lapistó, Szentes-Jaksor, Kettőshalom, Szentes-Berekhát, Farkas tanya) került elő többségük.

⁸⁴⁸ HORVÁTH 1935, 37. tábla 5. A sárga kerámiák a jánoshidai temető 108. sírjában (ERDÉLYI 1958, 22, 45. tábla 7–8) egy körte alakú edény mellett, valamint a szobi 79. (KOVRIK 1975, Fig. 8. 15–16) és az alsógelléri 623. (TOČIK 1968, Taf. 77. 16–17) sírokban egy-egy sárga, kiöntőcsöves edénnyel együtt fordultak elő.

⁸⁴⁹ SALAMON 1995, Pl. 19.

⁸⁵⁰ A szűk leletsoportról röviden VIDA 1999, 90–96.

⁸⁵¹ MADARAS 1995, Pl. 95.

⁸⁵² Formailag ezekhez hasonló az Üllő II. C. sír szürke, párhuzamos körökkel díszített, jó minőségű füles korsója (HORVÁTH 1934, 22. tábla 1).

⁸⁵³ SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 32. 20: 1.

⁸⁵⁴ Az avar kor második felére keltezhető fémedények, mint rangjelző darabok tárgyalására a 7.4.1. *Gazdag temetők a kora avar vezérek szálláshelyén* c. fejezetben kerül sor.

⁸⁵⁵ GARAM 2004, 22. kép C.

⁸⁵⁶ A publikálatlan lelet hivatkozásának lehetőségéért Schilling Lászlónak (MNM) tartozom köszönettel.

⁸⁵⁷ KISS 1996, Taf. 50. 20–23, Taf. 75. 1.

⁸⁵⁸ ROSNER 1999, Taf. 34. 17, Taf. 44. 1.

A hajós-cifrahegyi 18. sír kivételével csak nők sírjába kerültek. A vödrök minden esetben a jobb oldalon, többségében a térd vagy a lábszár mellett helyezkedtek el, három esetben az arbronsok a jobb könyöknél feküdtek.⁸⁵⁹

A vödröknél is kevesebb számban találunk a Duna–Tisza közéről peremveretes faedényre vonatkozó adatot (Hajós-Cifrahegy 138. sír, Magyarkanizsa-Kultúrotthon 57. sír, Kunadacs-Turupuli-tanya 6. sír és Pusztamérges B 5. sír). Valamennyi bronz lemezből készült példány, s csak férfi sírokból kerültek elő.

Üvegleletek

A korszak temetkezéseiből 10 lelőhely 10 sírjából egy-egy üveglelet ismerünk, melyek többségében női sírokból származnak (*18. táblázat*). Köztük öt pohár van, melyek közül a Csepel-Háros 90. sírból származó, halványzöld színű, tölcséresen kihajló peremtöredék alapján a pohár formája nem rekonstruálható.⁸⁶⁰ A budapest-rákosi 36. sír – az üvegleletes sírok között az egyetlen férfi sír – világoszöld színű, fél tojás alakú üvegpohara⁸⁶¹ és a Kishegyes-Sárgagödör 74. kettőssírjából, valószínűleg az ellentétesen fektetett férfi vázhoz (74/B sír) tartozó, tölcséres szájú, fehér színű, sötétkék pontdíszes üvegpohár⁸⁶² római darab lehet. Az utóbbi leírása alapján inkább egyenes aljú lehetett, s így formailag a váchartyáni pohárhoz volt hasonló. A kishegyesi sírban a női váz (74/A sír) mellől is származik egy kék színű, talpas üvegpohár⁸⁶³ töredék, amely a kunszállási 42. sírből származó töredékkel együtt a kiskörei darabhoz⁸⁶⁴ hasonlíthatott. A kunszállási és a kiskörei sírokat a többi leletük is összekapcsolja, ugyanis a sírokból nem a megszokott közép avar jellegű leletanyag került elő. Hasonló vegyes összetételű gyöngysorokban dominálnak a kubooktaéderes karneolgyöngyök és mindkét nőnek a tarsolyát díszítette vagy az övéről csüngött le egy-egy nagyméretű, kék színű gyöngy (a kiskörei barázdált,⁸⁶⁵ a kunszállási bikónikus alakú).⁸⁶⁶

A talpas üvegpoharak sírba helyezése az ivókürtökhöz hasonlóan a 7. század harmadik harmadában történhetett, amit a váchartyáni férfi sír varkocsszorítója és a szalagfonatos övveretei is megerősítenek. Viszont a kishegyesi sír a női váz dinnyemag alakú gyöngyei, poncolt bronz karperece és a férfi váz mellől előkerült griffes-indás övgarnitúra alapján már biztosan a 8. században került megásásra.

⁸⁵⁹ Vö. pl. Tiszafüreddel, ahol az előkerült 18 vödör – ami a feltárt 1282 sírhoz képest kevés, de a temetőben előforduló 6 kerámiaedényhez viszonyítva sok – egy kivétellel a koponya mellől került elő (GARAM 1995, 172–173). A Körös–Tisza–Maros közének az avar kor második felére tehető temetői közül némelyikben (Székkutas-Kápolnadűlő 145., 166., 369. és 396. sír [B. NAGY 2003, 58. kép 7, 62. kép 6, 129. kép 6, 139. kép 8–9; BENDE 2003, 318]; Orosháza-Bónum-téglagyár 63. és 114. sír [JUHÁSZ 1995, Taf. 3, Taf. 8]; Szarvas-Grexa-téglagyár 5., 36., 400. sír [JUHÁSZ 2004, Taf. 1, Taf. 4, Taf. 46] és Örménykút 14. sír [BENDE 2005a, 9. kép 1]) a vödrök férfiak, esetleg gyermekek sírjából származnak.

⁸⁶⁰ NAGY 1998, Taf. 117.

⁸⁶¹ NAGY 1998, Taf. 75. Kiss Attila tévesen sorolta ezt a kúpos végű üvegpoharak közé (KISS 1999, 222).

⁸⁶² GUBITZA 1907, 361.

⁸⁶³ A talpas üvegpoharakat a keszthely-fenekpusztai temető feldolgozása kapcsán tárgyalta Barkóczi László és végül a fenekpuszta-horreumi temetőt, a 15. sír talpas üvegpoharával együtt 568 elé keltezte (BARKÓCZI 1968, 304). A kiskörei üvegpohár kapcsán a talpas üvegpoharak időbeli és térbeli elterjedését részletesen vizsgálta Garam Éva és a késő római talpas poharaktól elkülönítette a 6–7. századi darabokat (zömökebb szár, duzzadt peremű talpkorong; GARAM 1979, 284–286). Annak ellenére, hogy a közép-itáliai langobard temetőkben is fellelhetők hasonló példányok, valószínűsítette bizánci eredetüket (GARAM 2001, 172). A rövid szárú üvegpoharak bizánci eredetéről ld. ÁBERG 1923, 133.

⁸⁶⁴ GARAM 1979, Taf. 12. 10.

⁸⁶⁵ GARAM 1979, Taf. 12. 8.

⁸⁶⁶ Ennek a késő antik – bizánci eredetű, a germán női viseletben feltűnően gyakori viseleti szokásnak az avar környezetben való megjelenéséről VIDA 1996, 108–118.

A jászapáti 180. gyermeksírból származó kis gömbös testű, valószínűleg hosszú nyakú edényke (*balsamarium*) antik forma, avar környezetben párhuzam nélküli. Két hunkori sírból ismert (Csongrád-Laktanya 93. sír⁸⁶⁷ és Karancsság-Iskola udvar II. sír⁸⁶⁸ formai analógiája. A gyermek sírjának keltezése bizonytalan.⁸⁶⁹

Szintén unikális darab az üvegedények között a Kiskundorozsma-Szüksóstó 5. sír halványkék füles palackja, de formailag jó párhuzamai vannak a késő avar sárga kerámia között.

Az eddig ismert négy avar kori üveg ivókürt (Csólyospálos-Budai tanya 52. sír,⁸⁷⁰ Kisköre 47. sír,⁸⁷¹ Kiskőrös-Vágóhíd IV (5). sír,⁸⁷² és Szenttamás-Testvériség téglagyár 2. sír⁸⁷³) közül három származik a Duna–Tisza közötti területről, de a negyedik is a vizsgált területhez közel, attól kissé északra keletre került elő. Női sírokból származnak, s a bolygatott kiskőrösi sír kivételével a medencecsont és a könyök mellett vagy között feküdtek.⁸⁷⁴

A rythonok Kiskőrösön és Kiskörén valószínűleg asztali készlet részeként kerültek a sírba, az előbbi sírban ezüst, az utóbbi esetében üvegek hely társaságában. Ezek a készletek összetételük tekintetében megegyeznek az avar kor első feléből (Bócsa) és az avar kor második felének elejéről, a közép avar korból származó rangosabb férfi temetkezések (Ozora, Szeged-Átokháza) asztali készleteivel. Az üveg ivókürtös leletegyüttesek nem tartoznak a mellékletekben gazdagabb sírok közé.

A csólyospálosi, kiskörei és a vágóhídi ivókürtök formában egészen közel állnak egymáshoz, az előbbieket megegyező tekerceselt üvegszálás díszítésük alapján akár egy műhely termékei is lehetnek.⁸⁷⁵ A szenttamási darab formájában eltér a többitől, legjobb formai analógiái a fém ivókürtök (Kunbábony, Bócsa, Kecel, Nagyszentmiklós, Szeged-Átokháza, stb.). Díszítetlensége, arányai és nagyobb falvastagsága alapján az előzőekkel nem tartozik sem egy típusba, sem egy kronológiai horizontba.

A három üvegszál díszes rython a 7. század harmadik harmadában kerülhetett sírba,⁸⁷⁶ a legkésőbbi a korai dinnyemag alakú gyöngyökkel együtt lévő csólyospálosi darab lehet.

A fém ivókürtökkel szemben az üvegből készült darabok a kora középkori Itália felé mutatnak. Bár többen úgy vélik, hogy a bizánci üvegművészetben nem ismert ez edénytípus,⁸⁷⁷ néhány, a Fekete-tenger északi részén, a Kr. u. 3–6. századi leletkörnyezetben felbukkanó példány kétségtelenné tesz az üvegből készült ivókürtök Pontusz-vidéki elterjedését is. A tsibiliumi II. temető 413. sírjában⁸⁷⁸ és a phanagorijai metropolisban⁸⁷⁹ formailag akár az itáliai, akár a Kárpát-medencei daraboktól csak igen távol eső példányok kerültek elő. Ugyanakkor a szovhozi halmok leletei között az üvegszálratétes ivókürtök formában közeli rokona is felbukkan 6. századi leletegyüttesben.⁸⁸⁰

⁸⁶⁷ PÁDUCZ 1959, 387.

⁸⁶⁸ BARKÓCZY–SALAMON 1968, 39.

⁸⁶⁹ Elporladt ezüst, nagylemezgömbös fülbevalója (MADARAS 1994, 54) alapján akár a temető korai sírcsoportjához is tartozhat, bár a környezetében megásott sírok (179., 192., 193. sír [MADARAS 1994, Taf. 25, Taf. 28]) és a temető délnyugati szélén való elhelyezkedése alapján inkább a temető használatának későbbi periódusához tartozik.

⁸⁷⁰ WICKER 1999.

⁸⁷¹ GARAM 1979, 17, Taf. 12. 11.

⁸⁷² LÁSZLÓ 1955, 25–26, Pl. 2. 12.

⁸⁷³ HAGYMÁS 1957, cl. 2a–b.

⁸⁷⁴ Az ivókürtök eredetéről számos italo-bizánci párhuzammal GARAM 1973, 279–288; röviden összefoglalva GARAM 2001, 169–171.

⁸⁷⁵ GARAM 2001, 169–170.

⁸⁷⁶ GARAM 2001, 171.

⁸⁷⁷ Vö. ANTONARAS 2010, 383–430; LAFLI–GÜRLER 2010, 431–449.

⁸⁷⁸ KAZANSKI–MASTYKOVA 2007, Fig. 196. 5.

⁸⁷⁹ VOGELL 1908.

⁸⁸⁰ STREZSELECKOVO 1966; SOROKINA 1979, ris. 1. 32.

Az avar környezetből származó, kevés számú üvegedény⁸⁸¹ nem helyi gyártmány, kereskedelem vagy csere útján kerültek avar tulajdonosaikhoz. A temetkezésekben, mint az eltemetett tulajdonába tartozó (vagyont)árgyak kerülhettek. A kiskörei sírban vaspántos favödör, a kishegyesiben durva fazekak kerültek ételmelléklet tárolóként.

6.2.8. HÚSADOMÁNYOK ÉS TOJÁS A SÍRBAN

A temetkezések állati eredetű mellékleteinek megjelenési formája az állatsont és a tojás. Az előbbieket ételmellékletek vagy áldozati állatként a halott kísérei, a tojás egyaránt lehetett ételmelléklet vagy kultikus céllal is sírba kerülhetett.

Szemben a Duna–Tisza közének az avar kor első feléből származó temetkezéseivel, melyekre nem jellemzőek, az avar kor második felére tehető 7704 sírből 2036-ban, a temetkezések mintegy 27%-ában fordult elő ételmellékletként értékelhető állatsont.

Az ételadományok kimerítő vizsgálatát nem tudtuk elvégezni, annak több akadálya is van. Egyrészt a régi ásatások esetében ez a leletcsoport nem került begyűjtésre.⁸⁸² Ezek esetében az egykori leírásokból, az ásatók meghatározása alapján van információnk, ugyanakkor csak kevés esetben van fajtamegnevezés is, a legtöbbször a leírásban csak az állatsont, mint gyűjtőfogalom szerepel. Talán ennek objektív oka van, ugyanis a fajta-meghatározásban nagyobb szerepet játszó koponya általában nem ebben a szerepben, hanem áldozati állatként tűnt fel a sírokban. S végezetül komoly nehézséget jelent, hogy mindössze a sírok 5%-ból származó archeozoológiai anyag van szakszerűen meghatározva. Ez alapján előre kell bocsátani, hogy a következő megállapítások jelentősen módosulhatnak majd újabb anyagok és feldolgozások után.

Az ételmelléklet-adás szokása ebben a korszakban a temetkezési szokások fontos eleme volt, de nem minden lelőhelyen bírt meghatározó jelentőséggel. Az állatsontok százalékos előfordulása tekintetében az egyes temetők között jelentős különbségek figyelhetők meg. Egyáltalán nem jellemző (max. 5%) a Duna menti temetők nagy részében (Csepel-Háros, Csepel-Szabadkikötő, Apostag-Célkitermelőhely B terület, Solt-Szőlőhegy, Fajsz-Ártér), s ezeken kívül a Csólyospálos-Felsőpálos, Budai-tanyánál feltárt temetőben sem. Más temetőkben (Szeged-Fehértó A és B, Szeged-Kundomb, Szabadszállás-Batthyányi u.) épp ellenkezőleg, a sírok többségébe (45–60%) csontos húsadomány került.

A rendelkezésre álló anyag alapján a Duna–Tisza köze felső (pl. Üllő I. és II.) és alsó harmadában (Bácsfeketehegy-Bolmán u., Horgos-Ördöglyuk, Bácskossuthfalva és Topolya-Bánkert), valamint a terület keleti felében a leggyakrabban a szárnyas – döntő többségben tyúk – tűnt fel ételadományként, melyet közel azonos arányban a marha és a juh követett. A disznó és a ló ritkán, a házi lúd (Felgyő, Ürmös-tanya 92. sír, Mélykút-Sánc dülő 54. sír) és galamb (Felgyő, Ürmös-tanya 92. sír) csak szórványosan volt jelen. A Szeged-Fehértó A (14., 52., 82. és 167. sír⁸⁸³) és a kundombi (5., 6., 14. és 230. sír⁸⁸⁴) temetőben, illetve Kunszálláson, az 51. sírban⁸⁸⁵ halcsont került elő. A korszak vége felé a szárnyasfélék egyre inkább kiszorították előbb a juhot, majd a marhát is.⁸⁸⁶

Néhány temető ettől az általános képtől jelentős eltérést mutat. A Szeged környéki temetők közül a Szeged-Fehértó A és a szeged-kundombi temetőkben kiugróan magas a szárnyasfélék aránya (akár

⁸⁸¹ Listájukat összeállította KISS 1992; kiegészítette GARAM 2001, 169–170, 172–173. Újabb darabok: Zamárdi-Rétiföldek 221., 367. és 517. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 26. 221: 1, Taf. 43. 367: 1, Taf. 66. 517: 13).

⁸⁸² A 213 síros Kiskőrös-Város alatti temetőből mindössze 12 sírből gyűjtötték össze az állatsontokat (BÖKÖNYI 1955, 211).

⁸⁸³ MADARAS 1995, 15, 20, 23–24, 32.

⁸⁸⁴ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 11–12, 32.

⁸⁸⁵ LEZSÁK 2008, 37.

⁸⁸⁶ A Duna-kanyar bal oldalán húzódo temetőkre is ugyanez a tendencia a jellemző (vö. VÖRÖS 2000).

75–80%), melyeket a disznó követ gyakoriságban, azonban ezekben nem jellemző a marha, juh pedig alig-alig fordult elő.⁸⁸⁷ Ezzel szemben a Fehértó B temetőben nem dominál a szárnyas, a marhával és a sertéssel közel azonos gyakoriságban fordult elő a temetkezésekben.⁸⁸⁸ A makkoserdei temetőben gyakrabban került a halott mellé útravalónak a juh és a marha, s csak ezeket követte gyakoriságban a szárnyas, disznó viszont csak elvétve került elő.⁸⁸⁹

A Duna-menti 20–30 km-es sávban elhelyezkedő temetőkre általában jellemző, hogy a szárnyasfélék sokkal kisebb arányban fordultak elő. A solti és a Kiskőrös-Város alatti, a Mélykút-Sánc dűlői, a hajós-cifrahegyi temetőkben egyértelműen a marha dominált, a Szabadszállás-Batthyányi utcai és a sükösd-ságodi temetőben pedig a juh fordult elő legnagyobb arányban. Ebben a sávban helyezkednek el többségében azok a temetők is, amelyekre egyáltalában nem jellemző a húsadomány gyakorlata.

A temetési rítusban szereplő állatok kombinációja, vagyis az elhunytak állatfajhoz „kötődése”⁸⁹⁰ szerint általánosnak látszik, hogy leggyakrabban a disznó fordult elő együtt más állatfajjal és leggyakrabban önállóan a szárnyasfélék.

Az elhunytak életkora és nemek szerinti eloszlása nem egyenletes. Az ismert esetek 81%-ában felnőtt egyén mellől került elő állatcsont, a női sírokban közel másfélszer több az állatcsontok előfordulásának gyakorisága. Az állatfajok gyakorisági sorrendje a két nemnél eltérő: a férfiaknál juh–marha–szárnyas–(sertés), a nőknél szárnyas–marha–juh–sertés sorrend állapítható meg. A szárnyasféléket két és félszer gyakrabban helyezték nők mellé, a marha általában, a juh szinte kizárólagosan férfiaknak járt.

Az ételadományok helye a koporsón belül, az összetett sírformáknál (padmalyos- és fülkesír) a halott közelében volt. A vizsgált esetek döntő többségében az állatcsontok a lábak közeléből kerültek elő, leggyakrabban a lábfejek vagy a lábszárak mellől, ritkábban a combcsontok közül vagy mellől. Csak ritkán helyezték a húsadományt a koponya mellé és elenyésző azon esetek száma, amikor az állatcsontot a felsőtest mellett találták.

A szárnyasok esetében leggyakrabban egy, ritkábban kettő vagy akár három házityúk maradványa került ételadományként a sírba. Pl. a mélykúti temetőben rendszeresen két tyúk részét helyezték a halott mellé: az egyiknek részleges csontváza (törzs, mellső és/vagy hátsó végtag), a másiknak általában csak a lábszára került elő.

Az összes vizsgálható (vagyis meghatározott) maradványt tekintve megállapítható, hogy a tyúkok testrészei jelentősen eltérő gyakorisággal fordultak elő: általában csak a csontváz régió (főként szárny és láb), ritkábban az ún. részleges csontváz (fej és nyak nélkül) került az elhunyt mellé. Viszont abból, hogy mind a szárnyak és a lábak túlnyomó többségénél a csontos váz hiányos, vagyis egyes részei hiányoznak, arra lehet következtetni, hogy a csirke ételek nem priori sír-ételadományok, hanem a halotti tor ételeinek részei lehettek.⁸⁹¹ Valószínűleg ezzel hozható összefüggésbe az a tény is, hogy leggyakrabban a szárnyas fordul elő egyéb állatcsontokkal.

A gazdasági haszonállatoknál (marha, juh és sertés) az ételadományok nagyon különböző részekből származtak: leggyakrabban a törzsrégióból (borda és csigolya), ritkábban az ún. húsos és a száraz végtagrégióból.⁸⁹² Néhány temetőben (Felgyő, Ürmös-tanya, Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya, Szabadszállás-Batthyányi u. és Szabadszállás B gyakorlótér) a juh ún. hosszúfartőnek nevezett

⁸⁸⁷ MADARAS 1995, 55–58; SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 43–44.

⁸⁸⁸ MADARAS 1995, 154–155.

⁸⁸⁹ SALAMON 1995, 148.

⁸⁹⁰ VÖRÖS 1991, 91.

⁸⁹¹ SZABÓ 1981, 67.

⁸⁹² A lovasnomád kultúrkörben a lakomák alkalmával szigorú rend szerint osztották el a leölt állat húsát. Erre vonatkozó forrásadat Abdulgházi Bahadur kán krónikája, amelyből megtudjuk, hogy Kün kán kapta a juh gerincét, fiai pedig a végtagokat (LÁSZLÓ 1944, 175–181). Pontosán ehhez hasonló követhető nyomon a kunszállási temetőben: a temető egyik leggazdagabb sírjában (32. sír) nyugvó férfi mellett juh csigolyák és bordák kerültek elő, míg a szomszédságában lévő, aranyozott veretekkel díszített övvel eltemetett fiúgyermek

része (keresztcsont és ágyékcsigolyák) is előfordult ételmellékletként, általában egyedül, legfeljebb szárnyas csontokkal együtt. Ezekben a sírokban általában áldozati állat is volt, többnyire részleges juh. Ez a testrész a kora avar korban meghatározó ételmelléklet volt a tiszántúli, fülke- és padmalyos sírokba is temetkező közösségek temetőiben.⁸⁹³

Sajátos ételmelléklet-adási szokás jellemzi a kunszállás-fülöpjakabi temetőt, ahol a fejétől és végtagjaitól megfosztott egész juhtörzs, gyakran több is került a sírba.⁸⁹⁴ Egyetlen kivételtől eltekintve csak felnőtteknek járt ez az ételadomány, egyaránt előfordult nők és férfiak mellett is. Gyermeksírban csak egy esetben (18. sír) találták: az *Inf.* II. korú kislány sírjában három egész juhgerinc volt. A szokás analogiájaként a kiskörei⁸⁹⁵ és a Jászapáti-Nagyállási úti temető⁸⁹⁶ említhető meg.

Tojás 233 temetkezésben (3,1%) volt; a Fehértó B 70. és 79. sírokban nyári lúd,⁸⁹⁷ a bácskossuthfalvi 86. sírban házi lúd, a többi esetben házityúk tojásai kerültek elő. A sírok 85%-ában egyetlen darab volt, 21 esetben kettő, és néhány sírban 4–12 tojás is előfordult. Kifejezetten jellemző a tojás sírba helyezése a Szeged környéki temetőkben és Bácskossuthfalván.

A tojás elsősorban a nők melléklete volt, de viszonylag gyakran került elő gyermekek sírjából is. Ezzel ellentétes tendencia jellemzi a Fehértó B temetőt, amelyben fegyveres–öves férfiak mellé helyezték.

A tojás melléklet helye gyakrabban a medence és a kéztőcsontok, illetve a lábszárcsontok környéke, ugyanakkor azokban az esetekben, amelyeknél több tojás is a halott mellé került, gyakran tették azokat a mellkasra.

Az avar kori tojáshéjak vizsgálatából kiderült, hogy a sírokban keltetlen egész tojás, kiköltött fél, illetve háromnegyed tojás és összetört tojáshéj rétegek egyaránt találhatóak.⁸⁹⁸ Ezen megfigyelések alapján a tojás kétféle szerepben is a sírba kerülhetett: ételmellékletként és kultikus célzattal is a halott mellé teheték. A festett és karcolt tojások esetében egyértelmű, hogy kultikus szerepe volt.⁸⁹⁹ Karcolt tojások ismertek Fehértó B 70.⁹⁰⁰ és Pusztamérges B 12. sírokból.

6.2.9. BOLYGATÁSOK ÉS A SÍRRABLÁSOK

A legtöbb temetőben/temetőrészletben a sírok 10–20%-a esetében fordult elő korabeli bolygatás, melyek valószínűleg haszonszerzés szándékával történtek. Bár a rabolatlan temetők lényegesen több információt hordoznak, kétségtelen, hogy a bolygatás, annak mértéke, mikéntje és helye is értékes adat lehet számunkra. A régebbi ásatásoknál a bolygatásra, rablásra vonatkozóan nagyon korlátozott adatok állnak rendelkezésre.

Gyakorlatilag teljes mértékben bolygatatlan néhány késői, az avarkornak már inkább a végére tehető temető: ilyen a kunszállási késői sírcsoportja és a szintén teljesen feltártnak számító, magyarkanizsai, mindössze 8 sírből álló kis temető, valamint a horgos-ördöglyuki temetőrészlet. Ez utóbbi esetében logikus magyarázatnak tűnik, hogy azért nincs a feltárt 48 sír között egyetlen bolygatott sem, mert ez a közösség olyan mértékben szegény lehetett – legalábbis a leletanyag ezt sugallja, pl. egyetlen fémveretes

(24. sír) – az antropológiai adatok alapján apa–fiú viszonyban álltak egymással (MENDE 1995) – keze ügyében juh lábcsont hevert.

⁸⁹³ LŐRINCZY 1991, 131.

⁸⁹⁴ LEZSÁK 2008, 37.

⁸⁹⁵ GARAM 1979.

⁸⁹⁶ MADARAS 1994.

⁸⁹⁷ JAKAB 1975.

⁸⁹⁸ JAKAB 1978; VÖRÖS 1995.

⁸⁹⁹ A tojás, tojáshéjak óvó-védő, bajelhárító szerepéről DÖRFLER 1895, 205; SOLYMOSSY 1923.

⁹⁰⁰ MADARAS 1995, 144.

öves sír sincs benne, a női sírok fülbevalói is mind a legolcsóbb, rossz minőségű, olcsó divatékszerek –, hogy „nem érte volna meg” a szerzett haszon a vesződést. A másik két kis sírszámú temető (inkább csak sírcsoport) esetében az öntött öves férfi sírok, a jó kivitelű, több eseten aranyozott gyöngycsüngős fülbevalók, a késő antik ízlésű gyöngysorok „jól szituált” közösségekre engednek következtetni.

A legtöbb temető feldúlt sírjainak többségében a rablók a felsőtestet bolygatták meg, de számos példa van arra is, hogy az egész vázát szétdobálták és a csontokat valamelyik sarokba vagy a sírgödör oldala mellé hányták egy kupacba.

A sírokra a legtöbb esetben rendkívül pontosan ástak rá, ami csak úgy magyarázható, ha valami a felszínen jelezte a rablók számára a sír létét. Épp ellenkezővel magyarázható – valószínűleg már nem voltak egyértelműen azonosíthatók a tereptárgyak – a Szeged-Kiskundorozsma, Kettőshatár I. és II. temetőkben dokumentált jelenség, ahol a sírokat legtöbbször lényegesen nagyobb méretű rablógödörrel szinte „szétásták” és a sírok felderítését egy-egy lapát szélességű kutatóárokkaal végezték, nehogy kima-radjon akár egyetlen temetkezés is.⁹⁰¹

A sírrablások magas arányával kitűnik néhány lelőhely a többi a Duna–Tisza közén. Ilyen a homokmégy-halomi temető, ahol a 167 sírnak közel 40%-a volt bolygatott.⁹⁰² Ennél lényegesen nagyobb arányú, 60–75% közötti a Hetényegyháza-Mária úti,⁹⁰³ a kunszállás-fülöpjakabi,⁹⁰⁴ a Szeged-Fehértó B⁹⁰⁵ és a topolya-bánkertti temető rablottsága. Mindegyik temető a 7. század harmadik harmadától hosszú időn át használt volt.

A hetényegyházi temető feltárt 263 avar sírja közül gazdagságával és bolygatatlanságával (!) is kitűnik a 70. öves–kardos férfi sír, mert ezen kívül valamennyi további rangosabbnak tartható férfi sír és a később megásott sírok szinte mindegyike rabolt volt.⁹⁰⁶ Hasonlóan ehhez, a Szeged-Fehértó B temetőben is a leggazdagabb férfi sír, a 29. sír bolygatatlan volt.⁹⁰⁷ Kunszálláson szinte érintetlen a temető északnyugati része, ahol arany lemezcsüngős fülbevalós és arany szalagokkal díszített ruhás nők és aranyozott varkocsszorítás, aranyozott öves és aranszerelések szablyás férfiak temetkezései kerültek elő. Közülük gazdagságával kiemelkedik a 32. fegyveres férfi sír. Gyakorlatilag minden sírt feldúltak a temető délkeleti felében, ahol a sírokban az „ott felejtett” aranyozott bronz, öntött veretek, dobozos bog-lár alapján a 8. században megásott sírok helyezkedtek el.⁹⁰⁸

A Szeged-Fehértó B temető nyugati oldalán helyezkedtek el a korábban megásott sírok, s ezek között több öves–fegyveres férfi sír (pl. 29., 44. sírok) is bolygatatlan volt, miközben a temető keleti, északkeleti részén sűrűsödő, fiatalabb sírok gyakorlatilag kivétel nélkül raboltak voltak.

Topolyán bolygatatlan maradt a temető nyugati felében lévő sírok döntő többsége, köztük több öves–íjas sír (pl. 34., 36., 87., 107. sírok). De gyakorlatilag szisztematikusan feldúlták és kirabolták a keleti szárnyon lévő sírokat, amelyekből hasáb alakú gyöngycsüngős fülbevalók, poncolt karperecek és öntött övveretek származnak (pl. 25., 58., 156., 218. sírok).

Ezekben a temetőkben közös, hogy a bolygatások sokkal inkább a később megásott sírokat érintették, a korábbi sírok között mindig van egy vagy akár több bolygatatlan, gazdag öves–fegyveres férfi sír. H. Tóth Elvira szerint a hetényegyházi 70. sírban nyugvó férfi élete folyamán és azt követően is megőrizte kiemelkedő társadalmi tekintélyét, különleges elhelyezkedésű sírja érinthetetlen volt, s ezzel

⁹⁰¹ MÉSZÁROS ET AL. 2005; SAMU–SZALONTAI 2015. Ez utóbbi munka a hazai régészeti szakirodalomban elsőként három kiskundorozsmai temető részletes elemzését adja a sírrablások tekintetében.

⁹⁰² GARAM 1975, 37–38.

⁹⁰³ H. TÓTH 2001, 9.

⁹⁰⁴ LEZSÁK 2008, 34.

⁹⁰⁵ MADARAS 1981, 39.

⁹⁰⁶ H. TÓTH 2001, 9.

⁹⁰⁷ MADARAS 1995, 140.

⁹⁰⁸ LEZSÁK 2008, 51.

magyarázta a sír rabolatlanságát.⁹⁰⁹ A rendelkezésünkre álló adatok szerintem nem elégségesek az ilyen interpretációra, de esetleg további feltárások, komplex elemzések H. Tóth Elvira elképzelésének általánosítását vagy akár cáfolását is hozhatják.

A fenti temetők esetén a rablott sírok alapján két következtetést mindenképpen levonhatunk: Az egyik, hogy ezeket a temetőket akkor dúlták fel, amikor a fiatalabb sírok helye még egyértelműen látható volt. Csak ezzel magyarázható a sírokra történő rendkívül pontos, célzott ráadás. Elképzelhető, hogy ekkor már a korábban megásott sírok közül a többség sírjelei nem voltak láthatók, s talán azért kerültek el a dúlást. A másik, hogy e temetőkben, a korábbi és a későbbi sírok rítusa között markáns különbség fedezhető fel. A korábbi síroknál az edények és a húsadományok hiánya, s ezzel szemben a későbbi sírokban a kerámiaedények és az ételmellékletként értékelhető állatsontok gyakori előfordulása, a tájolás kisebb mértékű változása és a leletanyagban jól nyomon követhető változások sokkal inkább e közösségek mentalitásváltozásának, s nem egy újabb közösség betelepülésének mutatójaként értékelhetők. Ezt erősíti az a tény is, hogy ezekben a temetőkben egyetlen példa sem akad arra, hogy sírok vágják egymást. Tehát a későbbi sírok ásásakor meglehetősen nagy gondot fordítottak a még nyilván látható temetkezési helyek kikerülésére.

100%-os rablottságú négy temető: Kunadacs-Turupuli-tanya, Szabadszállás-Battyhányi u. 8/b., Tatárszentgyörgy-Szabadrét és az újabban feltárt Kiskundorozsma-Kettőshatár II.⁹¹⁰ Rablottságuk ellenére – a szabadszállási kivételével – ezek a korszak, az avar kor vége, a 8. század 2. fele gazdagabb, sőt a Duna–Tisza köze viszonylatában a leggazdagabb temetői. Belőlük nagy számban származnak arany ékszerek, aranyozott bronz veretek, magas a fegyveres sírok aránya. A Kiskundorozsma-Kettőshatár II., 43 síros, teljesen felárt temetőből származik többek között az egyik legszebb késő avar övdíszítmény, egy bizánci császárportrés aranyozott bronzveret.⁹¹¹

Ezek közé sorolható a 94%-san kirabolt, feldúlt kiskőrös-vágóhídi temetőrészlet is. Érdekes, hogy a feltárt sírok között lévő négy bolygatatlan sír közt találjuk meg – egy szegényes női és két gyermeksír mellett – a VIII (A) sírt, melyben az almandicsüngős nyakékkal, arany fülbevalóval, ezüst karpereccel felékszerezett kislány feküdt.

Néhány bolygatott sír esetében teljesen más helyzettel találkozunk. Láthatóan nem vettek ki tárgyat a temetkezésből, vagyis a cél nem a haszonszerzés volt. Ezeknél egyes testrészek elmozdítása, csonkítás, esetleg testrész kiemelése történt. Ezek ebben az időszakban leggyakrabban a koponyához kapcsolódó cselekmények.⁹¹²

Kiragadott példaként említjük a topolyai 35., 38., 58. és 201. és a magyarkanizsai 37. sírokat, melyekben a koponyát kimozdították a helyéről és megfordítva, orral a sírvég felé, általában arccal lefelé fordítva helyezték vissza. Máskor pedig a láb mellé, a lábra vagy a medencére helyezték, mint azt a Felgyő, Ürmös-tanya 194., Homokmégy-Halom 14. és 45. és a topolyai 74. és 79. sírok esetében megfigyelték. Jó néhány esetben van adat a koponya kiemelésére is, pl. Felgyő, Ürmös-tanya 22. és 77., Hajós-Cifrahegy 34., 58. és 94., Topolya-Bánkert 17., 151. és 211. sírok esetében. Ez utóbbi jelenség főként a

⁹⁰⁹ H. TÓTH 2001, 20.

⁹¹⁰ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 153; SAMU–SZALONTAI 2015, 767.

⁹¹¹ DAIM ET AL. 2011; SZALONTAI ET AL. 2014.

⁹¹² A kora avar korban is nagyon ritka, de mégis akad példa más testrész poszt-mortem bolygatására, ami legtöbbször csonkítást jelent. Ezek közé tartozik a Felgyő-Kettőshalmi dülőben feltárt kora avar kori temetési körzetből származó 4. sír (1876. obj.). A csontváz bal lábszára (a térdkaláccsal, a boka és lábujjcsontokkal együtt) a jobb könyök és a bal medencecsont között, ferdén helyezkedett el. Mivel a sír bolygatatlan volt, ezért rablással, dúlással semmiképpen nem magyarázható meg a csontok rendellenes helyzete. A csontokon vágásnyomok, sérülések nincsenek, ezért egyértelmű, hogy a bal lábszárat nem levágták, hanem lefejtették. A csontok helyzete alapján erre akkor került sor, mikor az inak még összetartották azokat (BALOGH 2014, 244, 247, 9. kép, 14. kép 3).

7. század második felére tehető síroknál fordul elő, míg az előbbieket az avar kor második felében végig megtalálhatók.

Ma a hazai kutatók többsége szkeptikus azzal kapcsolatosan, hogy a Kárpát-medence avar kori temetkezéseiből adatolt jelenségek, melyek elsősorban bolygatatlan sírokban a koponya hiányát vagy másodlagos helyzetben való előfordulását jelentik, mennyiben interpretálhatók a halott megcsonkításaként. Ez részben érthető, mivel az adatok nagy része régi, elégtelenül vagy egyáltalában nem dokumentált temetkezésekből származik, melyek ma már nem ellenőrizhetők, s az antropológiai anyag vizsgálata sincs lehetőség. A kételkedés részben abból is adódik, hogy ezeknek a jelenségeknek nincs racionális magyarázata, így elsősorban babonás szokásokkal hozhatók összefüggésbe, mely szintén „ingoványos” terület. Ennek ellenére nemzetközi szinten a poszt-mortális sírbolygatások kérdése meglehetősen jól kutatott.

Itthon elsőként Horváth Tibor vizsgálta az avar temetkezések kirablását az üllői és a Kiskőrös-Város alatti temetőben, ezek között sorolta fel azokat az eseteket is, amikor a koponya hiányzott, de a váz egyébként bolygatatlan volt.⁹¹³ László Gyula ezeket az eseteket a koponya elrablásával hozta összefüggésbe, s szerinte a koponya megszerzése vagy a tetem szétdúlása volt az elsődleges célja azoknak a bolygatásoknak is, ahol az övet díszítő, jó minőségű veretek egy részét vagy egészét a sírban hagyták.⁹¹⁴ Felfigyelt arra, hogy néhány kiskőrösi sírban (pl. 1., 58., 178., 180. sír) a csontváz épségben feküdt és a levágott koponya a medencére volt helyezve. Ezt a temetéskor vagy közvetlenül utána elvégzett csonkítást a koponyavarázslatokkal kapcsolta össze.⁹¹⁵ A koponyarablással és a levágott koponya más helyre tételével Cs. Sós Ágnes és Kovrig Ilona foglalkozott.⁹¹⁶ Valamennyi felsorakoztatott adat hitelessége és interpretálása a fentebb már említett problémák miatt megkérdőjelezhető.

Más a helyzet a dunavarsányi 3. avar sírban, ugyanis az ásatók megállapították, hogy a sírban nyugvó férfi csontváz nyakcsigolyáiról a fejet erőszakosan leválasztották, és azt derékszögben kifordítva tették vissza. A lábfejeit is levágták tőből, s az egyiket a jobb combcsont közepén fektették át, a másikat a jobb lábszár mellé helyezték.⁹¹⁷ A hitelesnek tűnő megfigyelés alapján nincs okunk ebben az esetben a posztmortem csonkításban kételkedni.

A halottak csonkítására Európából az őskortól kezdve számos példa hozható,⁹¹⁸ különösen gyakori jelenség az angolszász és a germán temetőben,⁹¹⁹ de a Kárpát-medence honfoglalás kori sírleletei közül is hozhatunk analógiát. Bálint Csanád mutatott rá, hogy a honfoglalás kori temetkezésekben ez a rítus a Felső-Tisza-vidéken és a Dél-Alföldön a leggyakoribb. Az előbbi térségben a kézfej, az utóbbiban a lábfej levágása mutat tendenciaszerű gyakoriságot.⁹²⁰

A csonkításokat Jóna András bűncselekmény megtorlásával magyarázta,⁹²¹ László Gyula szerint pedig e cselekmények mögött az a képzet állt, hogy a túlvilágon a törött, sérült dolgok ismét épek lesznek.⁹²² Török Gyula e jelenségeket a halott visszajárása elleni védelemmel hozta kapcsolatba.⁹²³

⁹¹³ HORVÁTH 1935, 56–57.

⁹¹⁴ LÁSZLÓ 1955, 96.

⁹¹⁵ LÁSZLÓ 1955, 97.

⁹¹⁶ Cs. SÓS 1955, 217–220; KOVRIG 1963, 71–73.

⁹¹⁷ TÖRÖK 1972, 183.

⁹¹⁸ A kelet-európai népvándorlás és középkori poszt-mortális bolygatások kérdését széles adatbázis alapján V. Sz. Fljorov foglalta össze monografikusan (FLJOROV 2008).

⁹¹⁹ A téma módszertanilag is új szemlélettel bíró összefoglalásai REYNOLDS 2009; MORRIS 1992; RAVN 2003.

⁹²⁰ BÁLINT 1974, 75. A honfoglalás kori példákat a poszt-mortális bolygatás szempontjából tárgyalta TÜRK 2009.

⁹²¹ JÓNA 1914, 339.

⁹²² LÁSZLÓ 1943, 59.

⁹²³ TÖRÖK 1972, 191. A cselekmények mágikus tartalmáról TETTAMANTI 1975, 102–103.

6.3. A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ÉS VÁLTOZÁSAIK TANULSÁGA

A temetkezési szokások szisztematikus áttekintése után az avar kor egészére vonatkozóan a temetkezési szokások változásait, a rítuselemek regionális különbségeit a következőkben sommázzhatjuk:

(1) *A temetkezések jellege.* Az avar kor első felében a Duna–Tisza közén vannak magányos sírok, ún. „temetési körzetek”, néhány síros családi temetők és kisebb sírszámú nagycsaládi/nemzetségi temetők. Nagyobb sírszámú kora avar kori temető Péterrévéről ismert. A temetők többségét felhagyják a 7. század közepén. Ugyanakkor néhányat – elsősorban a stratégiai fontos gázlók, átkelőhelyek közelében lévőket (Tiszavárkony-Hugyinpart, Felgyő, Ürmös-tanya, Szeged-Fehértó A) – kis idő elteltével új vagy részben új közösségek ismét használatba vettek, s folyamatosan használtak az avarkor végéig. E temetők korai és későbbi része között sok esetben markáns különbségek mutatkoznak mind a rítusban, mind a leletanyagban. Mindössze két olyan temető van, melyet az egész avar korszakban folyamatosan használnak: a csepel-hárosi és a gátéri.

Az avar kor második felére tehető magányos sírokban, kis sírszámú temetőkben és – a ma még csak egyetlen példával adatolt – „temetési körzet”-ben (Apostag-Célkitermelőhely II. terület) a korai hagyományok továbbélését láthatjuk. A 7. század közepe táján nyitott új temetőkben – akár a kora avar előzményeken nyitottakban is – az új szokások felbukkanása talán újonnan ideérkező közösségekre utal.

(2) *Tájéolás.* A kora avar korra jellemző az ÉÉNy–DDK tájólás, a terület északnyugati részén a Ny–K, a keleti sávban a K–Ny tájólás lokális sajátosság. Az avar kor második felében a tájólás sokkal egyöntetűbbé vált, abszolút meghatározóvá az ÉNy–DK tájólás lett.

(3) *Sírformák.* A korai időszakban az aknasírba való temetés volt a meghatározó. Ezzel szemben új sírformaként tűnt fel a 7. század közepe után a padkás- és a füles, a padmalyos és a fülkesír. Ezek az új sírformák alapvetően a Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonalon „fűződnek fel”, illetve a Baja–Szeged vonal mentén található. Ettől délre szigetszerűen bukkannak fel.

A padkás- és fülessírok előfordulása a korszakban nem egyforma intenzitású: a 7. század közepe utánra tehető legkorábbi előfordulásuk, amikor a közösségben megkülönböztetett szereppel bíró, öves-fegyveres férfiaknál, kis esetszámban volt jellemző. Később egy időre felhagytak e gyakorlattal és majd a 8. század közepe táján kezdtek újra padkás- és/vagy füles sírba temetni egyes közösségek, de ekkor már zömében idős nőknél alkalmazták ezt a megoldást.

A padkás és füles sírokhoz hasonlóan a padmalyos sírforma alkalmazásával is felhagytak – az előzőekkel ellentétben véglegesen – viszonylag hamar, legfeljebb a 8. század első évtizedében.

Előzmény nélkül jelentek meg a fülkesírok a területen. Az avar kor elő feléből egyetlen példaként a nemrégiben közölt Dunavecse-Kovacsos-dűlői 1. fülkesírt ismerjük. A fülkesírokat csak a szeged-makkoserdei temetőben tekinthetjük jellemzőnek, Felgyőn és Észak-Bácskában (Bácsandrászállás és Bácskossuthfalva) mindössze szórványjelenségről beszélhetünk a lelőhelyenkénti egy-két előfordulás alapján. A makkoserdei temetőben lévő sírok leletei alapján ugyanaz történik a fülkesírforma alkalmazásával, mint amit a padkás és füles sírok esetében megfigyelhettünk. A sírforma használatával a 8. század első felében felhagytak, majd a század második felétől ismét gyakorolják az abba való temetést.

(4) *Sírépítmények.* Lokális jellegzetesség az avar kor első felében a Duna–Tisza köze északnyugati szegletében, a csepel-hárosi temetőben a sír fölé épített védőtető (cölöpös sírok) használata. Ez az építménytípus egészen a 8. század első évtizedéig adatolható. Hárostól északra a vác-kavicsbányai temetőben való nagyszámú előfordulása – elsősorban a temető idősebb sírcsoportjában –, valamint a többi lelőhely zárt tömbben való elhelyezkedése Csepel-Hárostól dél–délkeletre (Apostag-Célkitermelőhely B terület, Dunavecse-Kovacsos-dűlő B terület, Solt-Szőlőhegy, Szabadszállás-Batthyányi u. 8/b.) a korai hagyományok továbbélését mutatja. Ezzel szemben a cölöpös sírok szórt felbukkanása a Tisza mentén

és a Duna–Tisza köze alsó harmadában, a korszak új jelenségeinek sorába tartozik, mely nagyjából szintén zárt tömbben fordul elő, a Szeged–Topolya–Óverbász tengely mentén.

Mindkét tömbben rövid ideig, a 7. század közepétől legfeljebb a 8. század elejéig datálható a sírépítmenyek alkalmazása.

(5) *Koporsóhasználat.* A koporsóhasználat a korszak egészében általános volt. Míg a korai időszakban a gazdagabb temetkezések esetében is csak legfeljebb kapcsokkal összeerősített koporsók fordultak elő, az avar kor második felében arany, aranyozott ezüst vagy ezüstözött/ónozott bronz lemezdíszekkel ékesített és robusztus vaspántokkal összeerősített koporsók alkalmazása is nagyobb számban fordult elő.

A vékony lemezdíszek többsége, melyek egy része nem a koporsót, hanem a halotti szemfedőt díszítette, a bócsai és kunbábonyi kora avar kori síregyüttesekben való előfordulásuktól eltekintve, a 7. század harmadik harmadának rangosabb temetőiben (Kiskőrös-Vágóhíd, Kiskunfélegyháza-Pákapuszta A, Kunszállás-Fülöpjakab, Szeged-Fehértó B, Topolya-Bánkert, stb.), a gazdagabb férfi, ritkábban női sírokban fordul elő. Később, az avar kor végén, néhány, a Duna–Tisza köze északnyugati szegletében csoportosuló, gazdag temetőben (pl. Budapest-Rákos, Tatárszentgyörgy-Szabadrét) is feltűnnek.

Kecskemét és tágabb környékén lokális jellegzetesség a halotti kerevet és a néha ezzel párosuló, fenékrész nélküli láda alkalmazása, a kiskundorozsmai temetőkben újabban megfigyelt alkalmazásuk a szórványjelenségek sorába tartozik.

(6) *Halotti áldozatok.* A halotti áldozatok körébe sorolható jelenségek esetében az avar kor első és második fele között megmutatkozó különbség az, hogy az utóbbi időszakban sokkal többféle formája fordul elő – ami csak részben tudható be a korszakból ismert nagyobb sírszámnak. Néhány kora avar kori jelenség az avar kor második felében is még tovább él, legalábbis egy darabig, de a 7. század közepe után nyitott temetőkben számos új rítuselem is megjelent.

A halotti áldozatok közül a különböző állattemetkezések sem az avar kor első, sem a második felében nem jellemzőek a Duna–Tisza közének temetkezéseire. A lovas sírok lelőhelyei mindkét korszakban ugyanazon a területen, a Duna és a Tisza menti keskeny, kb. 20–30 km-es sávban szóródnak. A sírok döntő többségében a ló a lovas bal oldalán, párhuzamosan került a sírgödörbe. A két korszakban a lovastemetkezések nemek szerinti alkalmazásában különbség figyelhető meg: alapvetően mindig a férfiakhoz kapcsolódó szokáslelemről van szó, de az avar kor második felében megjelenő változata, amikor a ló attribútumaként a sírba lófog került, kizárólag női sírok jellemzője.

Három lelőhelyen, a lovassírokban ettől eltérő a ló és lovas viszonya. Csepel-Hároson – innen származik a korai lovassírok mintegy 70%-a – a ló rendszerint a lovas jobbján, ellentétesen volt fektetve. Szeged-Makkoserdőn – itt került elő az avar kor második felére datálható lovassírok több mint 30%-a – a lovastemetkezések többsége fülkesír, melyben a ló a lovassal egy tengelyben, ellentétes irányba fektetve, a lovas fejénél (az aknában) feküdt. A dunacsébi késő avar kori lovas sírokban a ló a lovas jobb oldalán, de vele párhuzamosan volt fektetve, mely fektetési mód a Kaganátus peremterületeinek jellemzője.

A legkorábbi lovassírok a 7. század második negyedében bukkantak fel a Duna–Tisza közén, s ezzel a szokással legkésőbb a 8. század elején végérvényesen fel is hagytak, két kivételtől eltekintve. Makkoserdőn valami okból kifolyólag a 8. század közepétől újra alkalmazni kezdték a ló sírba helyezését. A dunacsébi temető – eddig megismert – lovas sírjai pedig ugyan mind a 8. században kerültek megásásra, de köztük a 8. század közepe táján egy rítusváltást lehet megfigyelni.

A lovastemetkezések esetében a kora avar kori hagyományok élnek tovább. A makkoserdei temető esetében a fülkesírok és az ezzel párosuló V. típusú lovastemetkezések – valamint a temetőre általában jellemző nagykerődzők (marha, borjú), mint áldozati állatok – és a ma még csak kevés sírból adatolt részleges ló eltemetése alapján a Tiszántúlról, a fülkesíros temetkezés törzsterületéről, a Körös–Tisza–Maros közéről érkezőket sejthetünk.

A korai lovastemetkezésekkel közel egy időben jelentek meg a legkorábbi lószerszámok temetkezései, melyek ebben az időszakban döntően a férfiakhoz kötődtek. Az avar kor második felében a Duna–Tisza közti esetek sajátossága lett, hogy többségében nőknél alkalmazták és a lószerszámoknak kötött helye volt, a combtő vagy a kézfej környéke. A lelőhelyek kezdetben szórtaabb elhelyezkedésével szemben, az avar kor második feléből ismert esetek lelőhelyei mind a Duna–Tisza köze középső harmadában, – a kora avar koriakhoz hasonlóan – a Duna és a Tisza mentén találhatók.

A halott mellé áldozatként került állattemetkezések között leggyakoribbak a juh- és kecsketemetkezések, melyek leginkább részlegesen kerültek a sírba göngyölve, kiterítve vagy a koporsóra ráterítve. Ritkán csak a koponyát tették a halott mellé. Lelőhelyeik egymás közelében, a Solti-síkság keleti peremén húzódnak, kiemelkedő esetszámmal a Szabadszállás-Batthyányi utcai temetőre a legjellemzőbb. Ezekről délre, a Duna mentén gyakorlatilag csak szórványjelenség az áldozati állat bármilyen előfordulása.

Szeged környékén, azokban a temetőkben, melyekben fülkesír is előfordul (Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II. temető, Szeged-Makkoserdő), feltűnnek marha-/borjú- és marhakoponyás temetkezések is, s jelen vannak a csont-attribútumok (marha, ló) is. Ugyancsak itt csoportosulnak azon lelőhelyek (Szeged-Fehértó A, Szeged-Kundomb, Szeged-Makkoserdő és Horgos-Ördöglyuk), ahol kutyatemetkezések lelhetők fel.

A Duna–Tisza köze középső harmadában az egész szárnyasok a leggyakoribb áldozati állatok, a lelőhelyek közül nagyobb esetszámmal a Felgyő, Ürmös-tanyai temető tűnik ki.

Az avar kor második felében néhány Tisza menti lelőhelyen (Adorján, Felgyő, Ürmös-tanya, Topolya-Bánkert) felbukkan az áldozatok új formája, amikor a sírba utólag ásnak el áldozatot, tárgyakat (edény, kengyel) vagy állatot (birka).

A külön gödörbe elásott áldozatok között a korai hagyomány folytatásaként késő avar környezetben is felbukkannak a tajnyikok. Az avar kor első feléből bemutatott példák többsége a Duna mentén helyezkedik el, a jelenleg ismert két késő avar kori lelőhely (Csólyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya és Harkakötöny-Babó tanya) a Dorozsma-Majsai homokháton található. Szintén ezen a területen vannak adatok az avar kor második felének temetőiből olyan gödörökről, melyekben gyakran vastag hamus rétegekben állatsontok, tojások vagy épp kutyák kerültek elő (Csólyospálos, Szatymaz-Makraszéki Iskola, Szeged-Kundomb).

A bácskossuthfalvi és a topolyai temetőknek sajátos színezetet adnak a temetők területén talált, magukban elásott edények, melyek a bennük lelt csontszilánkok, tojásmaradványok alapján valószínűleg szintén áldozati céllal kerültek oda.

(7) *Edények.* Az avar kor első feléből származó Duna–Tisza közti síroknak közel harmadába helyeztek agyagedényt, s annak helye tendenciózusan a koponya környéke volt. E területre jellemzőek a bütykös-, csücskös- és négyszögletes szájú edények, és a korongolatlan kulacsok, kifejezetten az ún. tuskés edények. A korai kerámiaanyagban lokális csoportot alkotnak a Tisza mentén, a Marossal szembeni területeken azok a lelőhelyek, ahol a Tiszántúl kelet-európai eredetű, sztyeppe népeiségre jellemző tölcséres szájú edények (fazekak) is felbukkannak (Szeged-Fehértó A).

A korongolt edények az avar kor első felének temetkezéseiben csak férfi sírokban fordulnak elő. A Duna mentén megjelenő, széles szájú, a nyakon hornyolt darabok formailag a dunántúli példányokkal rokonok. A Duna–Tisza közének középső részén nyúlankabb testű edények és a gömbösebb testű palacok fordulnak elő, és itt kerültek eddig csak elő kiöntőcsöves edények. Ezek legjobb formai analógiáit a Maros mente korai anyagaiban (Deszk és Szőreg) láthatjuk. Szintén erre a tömbre jellemzők az észak-balkáni edénműveléssel kapcsolatba hozható, széles szájú, öblös, füles fazekak is.

A terület jellegzetességei az amphorák, melyek – az óbecsei kivételével – gazdag férfi sírokba kerültek. Ezek mellett a csengelei és a dunavecsei füles korsók is az avar–bizánci kapcsolatok intenzívebb időszakára utalnak.

Az agyagedényeken kívül a rangosabbaknál fémedények (nomád korsó, ivókürt, talpas kehely) és fémveretes fa- és/vagy szaruedények (csészék, tálkák) is a temetkezésekbe kerültek. Néhány esetben római kori réz üstök is felbukkannak (Bácsújfalú, Bugyi, Óverbász, Szeghegy).

Az avar kor második felében az edények sírba helyezésének gyakorisága alapján az egyes lelőhelyek között igen nagy különbségeket mutattunk ki. A Szeged környéki és Alsó-Tisza-vidéki temetőekben alig-alig (Felgyő, Ürmös-tanya, Szeged-Fehértó B, Szeged-Makkoserdő, stb.) vagy egyáltalában nem fordulnak elő edények (pl. Ruzsa-Honvédsori dűlő). Ezzel szemben főként a Solti- és a Csepeli-síkság környéki temetőtömbben (Apostag-Célkitermelőhely B terület, Kunadacs-Turupuli-tanya, Szabadszálás-Batthyányi u. 8/b., stb.) és a Bácskai löszhát közepén lévő temetőekben (Adorján, Bácsfeketehegy-Bolmán, Bácskossuthfalva, stb.) a sírok többségébe került kerámia. A kora avar kori szokásokhoz képest jelentős változás történt az edények sírban lévő helyzetében, a korszakban az esetek döntő többségében az edények a lábak környékére kerültek. Emellett azonban korai hagyományokat őriznek a Kalocsai Sárköz temetői (Fajsz-Ártér, Kecel-Határdűlő), ahol az edényeket még mindig a koponya környékére tették.

A korai edénytípusok közül a 7. század végéig tovább él több kézzel formált (négyyszögletes szájú, csücskös-, bütykös peremű, tüskés edények, korongolatlan palackok) típus és a Duna menti keskeny sávban néhány korongolt is (palackok, kiöntőcsöves edények).

A korai hagyományok mellett számos új edénytípus jelent meg a korszak második felében, melyek csak egy-egy területen válltak jellemzővé. Ilyen a Duna–Tisza közének északi részén a fekete kerámia, amely helyi fazekas hagyományokon alakult ki és feltehetően valamely Duna menti műhely terméke volt, vagy a Kiskőrös környékén előforduló, valószínűleg helyi műhely termékének tartható sárgászöld kerámia. Mindkét típus rövid ideig, a 7. század második felétől legfeljebb a 8. század közepéig keltezhető. Ugyanitt és még Szeged környékén csoportosulnak azok a lelőhelyek, melyekben a késő avar kor jellegzetes kerámiája, a korongolt sárga edények fellelhetők, melyek főként női sírok jellemzői. A terület északnyugati szegletében szintén sajátos edénytípus a kavicsos anyagú, lassúkorongon formált, gyakran a perem belső oldalán befűsült mintával díszített fazék. Ennek a típusnak a korábbi példányai fordulnak elő a Duna–Tisza közén, majd a tömegesen elterjedt hasonló edények a 8. századtól, főként az Avar Birodalom peremterületeinek temetőire lesznek jellemzőek.

Elszörtan, kis számban az Alsó-Tisza mentén találtunk késő antik – kora bizánci hagyományokra visszavezethető edényformákat (füles korsó, polírozott felületű palack). A kézzel formált és a sárga korongolt edények között megjelentek a fémedények utánzatai (agyagpalack, agyagkehely, kiöntőcsöves korsó, palack) is.

Új megjelenő edénytípus az avar kor második felében a vaspántos favödör, melyek elsősorban szintén az Alsó-Tisza-vidéki temetőekben fordulnak elő (Gátér, Pusztamérges B, Szeged-Kundomb, Szeged-Makkoserdő), női sírokban, a jobb oldalon, a térd és a lábszár környékén. A Duna–Tisza köze középső részén, elszörtan férfi sírokban bronz peremveretekkel díszített faedények is sírba kerültek (Hajós-Cífrahegy, Magyarkanizsa, Kunadacs, Pusztamérges B.) még ebben az időszakban is.

Az avar kor második felének sírleleteiből származó, kereskedelem vagy csere útján ide került üvegleletek döntő többsége (poharak, talpas poharak, rytonok) a Duna–Tisza közéről és a szomszédos területekről kerültek elő, a 7. század harmadik harmadának nem túlságosan gazdag, többségében női sírjaiból származnak. Az üvegleletek lelőhelyei Budapest és Kishegyes között, a terület középső sávjában szóródnak.

(8) *Húsadományok és tojás.* A vizsgált területen a kora avar kori temetkezésekre nem jellemző a húsadomány, ha van, akkor egyféle. Leggyakrabban juh, kisebb arányban marha (*tibia*, borda, csigolya) és általában a koponya mellé vagy a felsőtest tájékára tették.

Az avar kor első feléből ismert kisszámú előfordulással szemben az avar kor második felében ugrászerűen megnőtt a húsadományok előfordulásának aránya, a feldolgozott 7704 sírnak közel a harmadában volt jelen, de az egy temetőben való előfordulás tekintetében jelentős különbségeket figyeltünk

meg. Amíg a Duna menti temetők nagy részére nem jellemző, addig a Szeged környéki késő avar temetők sírjainak többségében előfordultak csontos húsadományok.

Az állatfajok tekintetében markáns különbségek jellemzik az egyes régiókat. A terület alsó és felső harmadában szinte kizárólagos a tyúk, amit a marha és a juh előfordulási gyakorisága követ. A Szeged környéki temetőkben a szárnyas csontokat gyakoriságban a disznó csontok követik. Eltér a többitől a makkoserdei temető, mert ott kifejezetten a juh és a marhacsontok előfordulása jellemző.

A Duna mentén általánosságban jellemző a szárnyasfélék kisebb aránya, egyes temetőkben a marha (pl. Hajós-Cifrahegy, Kiskőrös-Város alatt), míg másokban a juh dominál (Szabadszállás-Batthyányi u. 8/b., Sükösd-Ságod).

Egyedi szokás jellemzi a kunszállási késő avar temetőt, ahol rendre a fejétől és végtagjaitól megfosztott egész juhtörzsek kerültek a sírba.

A tojások ritka leletek a Duna–Tisza köze avar anyagában, csak az avar kor második felében jelennek meg, akkor is csak igen kevés temetkezésben, női és gyermek sírokban. A házityúk tojásán kívül nyári lúd és házi lúd tojása is előfordul.

A Duna–Tisza köze kora avar kori sírleleteiben előforduló temetkezési szokásokban markáns különbség mutatkozik a terület nyugati és keleti része között. Míg az előbbi akár a Ny–K tájolás, a lovas sírok típusai, vagy a korongolt edények formai jellegzetességei alapján a Dunántúl keleti feléhez szorosan kötődik, a Tisza menti sáv korai temetkezései és a tiszántúliak között ilyenről nem beszélhetünk. Tehát amíg a Duna kulturálisan összekötötte a két terület, a Tisza markáns határvonalat képezett.

Az avar kor első és második fele temetkezési szokásainak elemzése során a két nagy korszak között markáns különbségek rajzolódtak ki, utalva arra, hogy valamikor a 7. század közepe táján változások kezdődtek. Ennek jele volt a korai temetők felhagyása és új temetők nyitása. Az új temetkezőhelyek nyitása a térhasználat megváltozására, a településtömb elmozdulására és egyfajta migrációs folyamatra is utal.

Az új temetőkben részben a terület korai temetkezéseire jellemző szokások (cölöpös sírépítmények, lovas sírok típusai, tajnyik), edényformák (csücskös-, bütykös-, szögletes szájú edények) éltek tovább, ugyanakkor sok olyan új szokáselem, jelenség tűnt fel, melyeknek az itteni korai temetkezésekben nem volt előzménye.

A korai hagyományok továbbélése a leletanyag alapján a 7. század legvégéig, legfeljebb a 8. század első évtizedéig követhető nyomon. Ekkorra tehető egyes rítusok átalakulása vagy teljes megszűnése, mely az egyes közösségekben különböző ütemben végbemenő mentalitás és feltehetőleg életmódváltás lezárulását is jelenti.

Az egyes jelenségek területi elhelyezkedésének megváltozása, a súlypontok eltolódása belső migrációra utal, de emellett más, hasonló hagyományokkal rendelkező közösségeknek a Duna–Tisza közére történő áttelepülését is jelentheti.

A rangosabb magányos sírok, a temetési körzetek és a kisebb családi/nemzetségi temetők alapvetően arra utalnak, hogy a társadalom mikroközösségeiben, a családra épülő társadalmi modellben nem történt markáns változás. A 7. század közepén nyitott és az avarkor végéig használt temetők arra utalnak, hogy a családi kötelékeken túl a közös érdekek, az egymásrautaltság és a munkamegosztás tartós kötelékeket produkált, nagyobb lélekszámú, együtt élő közösségeket eredményezett. Emellett persze a nagyobb sírszámú, hosszú életű temetők a letelepedett életmóddal is összefüggésbe hozhatók.

Az újonnan nyitott temetőknél felbukkanó új rítusok, jelenségek, legfőképpen az új sírformák és az áldozati állatok számának és jellegének ugrásszerű növekedése a Duna–Tisza közén kívülről érkező közösségekre utalnak. A padmalyos és fülkés sírokból, a részleges áldozati állatok feltűnéséből a kelet-európai eredetű fülkesíros népesség törzsterületéről, a Körös–Tisza–Maros közéről érkező közösségek érkeztek. Általában kisebb sírszámú, rövid ideig használt, majd felhagyott temetőik a Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonal mentén kirajzolják a Tiszántúlról átkelt közösségek mozgásának irányát.

Biztosan nem véletlen, hogy e lelőhelyek gyakorlatilag a Csongrád–Intecisa között feltételezett római kereskedelmi út mentén fűződnek fel.

A Duna–Tisza közti lelőhelyek a rítuselemek tekintetében kisebb-nagyobb regionális csoportokat alkotnak, közülük egyes szokások és a temetési demonstráció bizonyos kellékei, azok típusai csak egyre-egyre jellemzőek. Ilyen például Kecskemét környékén a halotti kerevet alkalmazása, a Duna mentén a húsadományok szinte teljes hiánya, az edénytípusok közül a fekete kerámia a Duna–Tisza köze északi részére, a kavicsos, lassúkorongolt fazekak a Solti-síkságra, a korongolt sárga kerámia és a sárgászörös edények Szeged és Kiskőrös környékére való korlátozódása. Ez a mozaikosság, ami a népesség különböző eredetű hagyományaiból és feltehetően etnikai sokszínűségéből ered, a társadalom hierarchiájából következő különbségekkel tarkítva, az avarok legvégéig megmarad.

A temetkezési szokások változása alapján, a Duna–Tisza közén a 7. század közepe táján nagyfokú átalakulás vette kezdetét, mely a szokások alapján új népségek betelepülésével, a települési tömb változásával, növekedésével és belső migrációval járt. Feltehetően e folyamatokat az életmód lassú változása is kísérte, de a település-feltárások hiánya és a telepkerámia átfogó elemzése híján az életmódban bekövetkező változást leghamarabb a 7. század harmadik harmadától keltezhető településeken érhetjük tetten. A temetkezési szokások között e folyamatra legfeljebb közvetetten utal az áldozati állatok és az ételmellékletek között a szárnyasok gyakoribb előfordulása.

Ez az átalakulási folyamat a 7. század végén, a 8. század elején véget ért. Ezt a belső korszakhatárt több korábbi hagyomány, szokáselem (padkás-, füles-, padmalyos és cölöpös sírok, lovastemetkezés) eltűnése jelzi.

Az átalakulás mögött politikai és társadalmi folyamatok állhattak, de az új közösségek ideköltözésében fontos szerepe lehetett annak a 7. századtól jelzett éghajlati változásnak is, mely során – a szubatlanti fázis és a középkori kis éghajlati optimum 8. századi kezdete között egy melegebb-nedvebb periódus volt, ami a természeti környezetre nagy és hirtelen hatást gyakorolt. A csapadékosabb éghajlat fokozott talajképződést és dúsabb növénytakaró kialakulását eredményezte, tehát a terület alapvetően vonzóbbá vált az emberi megtelepedéshez.

A 8. század közepe körül, ma még nem ismert okból, egyes területeken korábban felhagyott temetkezési szokásokat kezdtek újra gyakorolni (pl. a makkoserdei temetőben a lóval való temetkezést, Észak-Bácska temetőiben a padkás-, a füles- és a fülkesírokat), de ezek demonstrációja már más tartalmat hordozott. Míg korábban főként férfiakhöz kötődtek ezek a szokások és általában a közösségben betöltött megkülönböztetett szerepre, esetleg rangra utaltak, addig a késői időszakban többségében átlagos vagy már inkább szegényes mellékletekkel eltemetett, idős nők körében tűntek fel. Ekkortájt előzmények nélküli, újabb temetők is indultak, mint pl. Bácsfejtehegy-Bolmán, Kunadacs-Turupuli-tanya, Tatárszentgyörgy-Szabadrét. Ezek és a 7. század közepétől hosszú időn át használt temetők (Szeged-Fehértó B, Kunszállás, Topolya-Bánkert, stb.) gyakorlatilag teljesen feldúlt, kirabolt késői sírcsoportjai egy kevésbé éles, újabb belső korszakhatárt jelölnek ki.

Látható, hogy az egész avar kor folyamán kiváló indikátorai a változásoknak a temetkezési szokások, de a változások mögött meghúzódó társadalmi folyamatok és politikai események, valamint a korszakhatárok abszolút ideje csak a tárgyi leletanyag és annak kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálható, pontosítható. Erre a következő fejezetben, a leletanyag típusonkénti rendszerezésével, áttekintésével teszünk kísérletet.

7. A DUNA–TISZA KÖZE AVAR KORI TÁRGYI EMLÉKEI

7.1. AZ AVAR KOR ELSŐ FELÉNEK LELETANYAGA

A Duna–Tisza közéről 154 lelőhelyről 375 temetkezés és 41, lelőhellyel rendelkező szórvány tárgy, illetve tárgye gyüttes sorolható az avar kor első felébe (ld. 4. táblázat). Ezek a leletegyüttesek a leletösszetétel szempontjából rendkívül változatosak. Közülük a vajszkai feltárt 10 sír egy különálló egységet jelent, a sírládák római téglából száraz falazással rakottak; a csillagos fülbevaló, üvegberakásos csüngők és ezüst pecsétgyűrűk alapján minden bizonnyal nem köthetők az avarokhoz, hanem egy késő antik közösség temetkezőhelye.⁹²⁴

A kora avar sírokban előforduló tárgyak – a temetkezési szokásoknál már érintettek kivételével – típusonként csoportosítva kerülnek az alábbiakban áttekintésre. Mivel több tárgytípus mind a férfiak, mind a nők viseletében feltűnt, ezért nem lett volna célravezető nemenként tárgyalni az egyes ékszerfajtákat. Elsősorban a területen előforduló típusok, altípusok meghatározására, a tárgyak eredetének és készítésük helyének, a keltezés kérdésének, illetve a tárgycsoportot használók társadalmi helyzetének meghatározására törekedtünk. Mivel a hazai kora középkori régészeti kutatás erőteljesen tipológia-centrikus, s jó néhány korai tárgytípus tipokronológiai elemzése már elkészült, ezért részletes elemzést csak azoknál a tárgytípusoknál végeztünk, amelyek kevésbé feldolgozottak vagy lokális sajátosságot hordoznak.

Jó néhány kora avar tárgytípus esetében új, csak alig kiegészíthető lelőhelylistákkal is rendelkezünk, ezért csak azokra a tárgytípusokra vonatkozóan állítottunk össze katalógust, ahol ilyen még nem készült, vagy ha a korábbiakat pontatlannak találtuk, illetve ha az adatbázis szinten feldolgozott, nagy mennyiségű sírlelet alapján több új adattal is ki lehet egészíteni az ismereteinket. A lelettípusok áttekintése után a kora avar leletanyagot kronológiai horizontok és eredetük alapján rendeztük.

7.1.1. ÉKSZEREK

Az avar kor első felének emlékéanyagában a legnépesebb és egyik legjellegzetesebb csoportot az ékszerek képezik. Az egyes ékszerfajtát átfogó csoportokba rendezve kerülnek áttekintésre. A fejdíszek összefoglaló elnevezése alá a pártákat és hajlefogó pántokat, valamint a csüngők idetartozó, nem túl népes, de jellegzetes leletcsoportját, valamint a varkocsszorítók korai csoportját soroltuk. A mell- és nyakékszerek sorába a gyöngyök, csüngők, lemezes nyakékek, keresztek, a préselt boglárók egy kis csoportja és a fibulák tartoznak. Karikaékszer elnevezés alatt a karperecek és a gyűrűk típusainak bemutatására kerül sor.

7.1.1.1. Fülbevalók

A kora avar temetkezések leggyakoribb leletei a fülbevalók, melyek a Duna–Tisza közti temetkezésekben többségében párosan fordultak elő, mind férfi (35), mind női (49), ritkán gyermek sírokban (7). A

⁹²⁴ BRUCKNER–NAD 1966.

férfiak fülbevaló-viselete a türk kori sztyeppen és Közép-Ázsiában is általánosan elterjedt volt. Bóna István a szokást szasszanida eredetűnek tartotta.⁹²⁵

Összesen 112 korai típusú fülbevalóról/fülbevalópárról van adat a Duna–Tisza közéről. Anyagukat tekintve a legnépesebb csoportot a jó minőségű aranyból készített, kiváló ötvösmunkák képezik. Sokkal kevesebb az ezüst példány, s a bronzból készített utánzatok kifejezetten ritkaság számba mennek.

Nagygömbös fülbevalók

E fülbevalótípusba azokat a darabokat soroltuk, amelyeknél a lemezgömb 1,1 cm-nél nagyobb átmérőjű. A 69 példány között 29 arany, 29 ezüst, 9 bronz és egy-egy aranyozott bronz és aranyozott ezüst van. 13 előkerülésének pontos körülménye, kísérő leletegyüttese nem ismertek. A fennmaradók 23 lelőhely 54 temetkezéséből származnak (19. táblázat). Az arany fülbevalók közel azonos gyakorisággal fordultak elő női és férfi sírokban, az ezüst fülbevalók nagytöbbsége női temetkezésből való, a bronzból készült darabokat szinte kizárólag nők viselték, főként a péterrévei temetőt használó közösség nő tagjainak körében találtuk meg. Ez a fülbevalótípus a Duna–Tisza köze korai temetkezéseiben kizárólag párosával fordul elő.

A fülbevalók tipologizálását felfüggesztésük alapján Z. Čilinská⁹²⁶ végezte el három típust különítve el: (1) a nagygömb közvetlenül a fülkarikához kapcsolódik, (2) három kisgömb, esetenként pedig egy rövid hengeres vagy hordó formájú összekötő tag kapcsolja a karikához a nagygömböt, (3) a granulációs és az üvegbetétes példányok. Ez a felosztás ma is megfelelő alapot nyújt a népes tárgycsoport rendezéséhez. A felerősítés alapján Ormándy János is három típust (díszítetlen, Kiszombor- és Szentes-típus), s azon belül a granulációhordozóság szempontjából altípusokat (Kevermes-, Tiszadada-, Páhipusztai- és Tószeg-altípus) különített el.⁹²⁷

A Duna–Tisza közéről származó arany és ezüst példányok – a nemre való tekintet nélkül – méret szerint alig különböznek: hosszuk 3,6–4,1 cm között mozog, méretbeli különbségük leginkább a fülkarika különböző átmérőjéből adódnak. A méret tekintetében tendenciaként az állapítható meg, hogy a díszítetlen, illetve csak a gömbök érintkezésénél granulált példányok – ez utóbbiak egyébként a leggyakoribbak – kissé kisebbek, 3,6–3,8 cm hosszúak, míg a díszesebb és a rekeszutánzatatos darabok 3,8–4,2 cm hosszúságúak. A legtöbb fülbevaló fülkarikája sima, kerek átmetszetű, oldalt nyitott. Kivételes a Csepel-Háros 17. sír tekerceslt díszű fülkarikás darabja, melynek tokos záródása is egyedi.⁹²⁸ A tekerceslt díszű fülbevalók bizánci eredete ma még nem bizonyított, de a felhúzott lemezgömbös fülbevalókkal való szerkezeti hasonlóságuk alapján valószínűsíthető. A tokos záródás is késő antik – bizánci technikai megoldás, felbukkan néhány gúlacsüngős fülbevalón is.⁹²⁹

A rovátkolt, felül nyitott fülkarika, illetve a granulációk hiánya a bócsai, kunbábonyi és a petőfi-szállási fülbevalókat közelebbi rokonságba hozza. Fent nyitott fülkarika előfordul az adonyi és a faddi Szegvár-típusú gúlacsüngős fülbevalóknál is.⁹³⁰ A Kaukázusban több, 5–7. századi temetőben (Mokraja Balka, Kamunta) tömegesen fordulnak elő a felül nyitott karikájú fülbevalók – általában apró gúla- vagy gömbcsüngővel –, ezért azok alapján joggal feltételezhetjük ennek a záródásnak a bizánci eredetét.

A felül nyitott fülkarikák Kárpát-medencei párhuzamait a kunbábonyi vezéri sír elemzése kapcsán H. Tóth Elvira korábban összegyűjtötte,⁹³¹ s arra hívta fel a figyelmet, hogy e típus a 7. század harmadik

⁹²⁵ BÓNA 1980, 39.

⁹²⁶ ČILINSKÁ 1975, 65.

⁹²⁷ ORMÁNDY 1995, 155–161.

⁹²⁸ Cs. Sós 1961, 16. kép 1–2.

⁹²⁹ Deszk T 24. sír (BALOGH 2014, 8. kép 1); Edelény (BÓNA 1986, Abb. 30. 3); Ismeretlen lelőhely/Magyarország (GARAM 1993, Taf. 32). Ez utóbbi példány Bóna Istvánnál Budapest-Angyalföld lelőhelynévvel szerepel (BÓNA 1980, Abb. 6. 5–6).

⁹³⁰ BALOGH 2014, 3. tábla 2, 5.

⁹³¹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 201.

harmadára jellemző leletanyaggal fordul elő. De a Pusztamérges B 4. sír leletösszetétele (bronztű, hosszú szárú, S-alakú szemekből álló bronzlánc, korbácsvég, hosszúkás pajzs alakú, lemezes testű csattal záródó öntött bronz, griffes övgarnitúra) azt mutatja, hogy még a 8. században is számolhatunk előfordulásukkal. Elkerülte a kutatónő figyelmét a csekély számú korai példány, mint pl. az álcsatos körhöz tartozó bágyog-gyűrűhegyi 1. sír rovátkolt, arany fülkarikapárja⁹³² és a Debrecen-Kossuth utca lelőhelyű granulációdíszes, arany nagylemezgömbös fülbevalópár.⁹³³

A fülkarika és a gömbcsüngő kapcsolódása tekintetében a Duna–Tisza közti példányok között a Z. Čilinská által szétválasztott típusok mindegyike előfordul. A granulációk elhelyezkedése szerint a fülbevalók között a Páhipusztá-,⁹³⁴ valamint a Tószeg-áltípus⁹³⁵ fordul elő a leggyakrabban.

A nagygömbös fülbevalók eredete nem tisztázott megnyugtatóan. Hampel József, majd Csallány Dezső is bizánci ihletésűnek tartotta őket,⁹³⁶ Z. Čilinská a Pontusz-vidéken kereste az előképeket,⁹³⁷ Bóna István a 6–8. századi közép-ázsiai freskóábrázolásokon, valamint a 7. századi türk sírokban.⁹³⁸ Hasonlóan vélekedett Kürti Béla is.⁹³⁹

A Kárpát-medencei fülbevalók helyi készítését feltételezhetjük a gátéri ötvössírból származó félkész darab alapján,⁹⁴⁰ ugyanakkor akár a kunszentmártoni vagy a főnlaki préselőminták között lévő, félgömb alakú préselőtövek is alkalmasak lehetnek ilyen fülbevalók előállítására.⁹⁴¹ Z. Čilinská vetette fel, hogy a fülbevalók a gúlacsüngősök alsó tagjával mutatnak rokonságot,⁹⁴² Ormándy János ennek nyomán a típus kialakulását formai alapon a gúlacsüngős fülbevalók alsó tagjából vezette le.⁹⁴³

A fülbevalótípus az egész Avar Birodalomban elterjedt volt, az egyszerűbb, s korábbi példányok túlnyomó része a Dunántúl északi részéről és a Duna–Tisza közéről származik, a kora avar kori gazdagabb mellékletű sírokban fordulnak elő.

A típus hosszú ideig volt divatban. Időrendi helyzetét két éremmel keltezett sír, a II. Iustinus 565–578 között vert tremissisével *post quem* datálható szentendrei 1. sír és Heraclius 616–625 között vert solidusával keltezett németszentpéteri sír adja meg.⁹⁴⁴ Kürti Béla úgy vélte, hogy az arany példányok többsége csak a 630-as évekig volt használatban, s népszerűségük a bizánci aranyadóból adódó aranybőséggel hozható összefüggésbe.⁹⁴⁵ A Duna–Tisza közti daraboknál a leletösszefüggések alapján az arany, ezüst és bronz példányok közel egy időben való divatjukról árulkodnak, azonban különböző társadalmi rétegek között terjedtek el. A korai típusok legfeljebb a 7. század közepéig voltak használatban. A fülbevaló késői típusa – egészen nagyméretű, pasztabetétes, ezüst darabok, a három kisebb és a hozzájuk kapcsolódó nagy lemezgömböt egy hosszú, hengeres tag köti a fülkarikához, amelyet gyakran a

⁹³² LOVAS 1929, 120. kép 5.

⁹³³ GARAM 1993, Taf. 3. 8–9.

⁹³⁴ A kisgömbös hengeres vagy gömb alakú taggal kapcsolódik a fülkarikához, majd ehhez a nagygömb, s a granulációk a gömbök érintkezésénél helyezkednek el (ORMÁNDY 1995, 157–158). Pl. Adony-Szentkirály (BALOGH 1945, 301); Ferenc-csatorna (GARAM 1993, Taf. 29. 11).

⁹³⁵ A granulációk rombusz és/vagy háromszög alakban helyezkednek el, alul gyakran granulációval keretezett félgömb vagy fordított piramis alakú granuláció található (ORMÁNDY 1995, 159). Pl. Gátér 244. sír (KADA 1908, 332); Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 54/A sír (TÖRÖK 1975, Pl. 34. 1–2).

⁹³⁶ HAMPEL 1905, 114; CSALLÁNY 1939, 125.

⁹³⁷ ČILINSKÁ 1963, 109.

⁹³⁸ BÓNA 1980, 39.

⁹³⁹ KÜRTI–LŐRINCZY 1991, 10.

⁹⁴⁰ KADA 1905, 369.

⁹⁴¹ CSALLÁNY 1933, II. tábla 5, 7–10; FETTICH 1926, V. tábla 41.

⁹⁴² ČILINSKÁ 1975, 68–69.

⁹⁴³ ORMÁNDY 1995, 156.

⁹⁴⁴ A következőkben az említett érmek meghatározásánál Somogyi Péter munkáit vettem alapul: SOMOGYI 1997; SOMOGYI 2005; SOMOGYI 2014. Az egyes érmekre való utalásnál az irodalmi hivatkozást ezért újra és újra nem tüntettem fel.

⁹⁴⁵ KÜRTI 1990, 79.

fülkarikára ráhúztak (pl. Hajós-Cifrahegy 66. és 156. sír) – a 7. század harmadik harmadában is biztosan használatban volt.

A fülbevaló „fejlődésében” két folyamat mutatható ki: a szentendrei és a jutasi sírok alapján azok a darabok a legkorábbiak, melyeken a nagygömb díszítetlen. A nők körében idővel a granulációkkal egyre jobban díszített darabok lettek divatosak (rombusz alakban elrendezett granulációk, rekeszutánzatosság), míg a leggazdagabb férfiak körében a kisebb, rovátkolt, felül nyitott karikájú darabok jelentek meg.

Kislemezgömbös fülbevalók

A kislemezgömbös fülbevalók népes csoportjába legalább négy különböző típust különíthetünk el. Közös jellemzőjük az 1 cm-nél kisebb átmérőjű lemezgömb. A darabok többsége az avarkor második felének korábbi időszakára keltezhető, azonban van két jól körülhatárolható csoportjuk, amelyeknek viselete az avar kor első felére tehető. Ezek körébe tartoznak azok a fülbevalók, amelynél a fülkarikához a lemezgömb három apró gömböcskével vagy egy – gyakran keresztben bordázott – rövid, hengeres taggal kapcsolódnak.

A kislemezgömbös fülbevalókat Ormándy János áttekintette, azonban csak az apró gömb nélküli, hengerpalástos darabokat sorolta a típushoz.⁹⁴⁶ Azokról megállapította, hogy használatuk a 7. század közepén kezdődött, s elfogadta Szabó János Győző véleményét, hogy divatjuk a 7. század végén megszűnt.⁹⁴⁷ Alátámasztja ezt a kelteztést a IV. Constantinus 674–681 között vert solidusának aranyozott bronz utánzatát is tartalmazó Szeged-Fehértó B 82. sír.

Ormándy a fülbevalók területi elterjedésével kapcsolatosan megállapította, hogy azok a Duna–Tisza közén alig fordulnak elő, két jánoshidai, egy fehértói és egy tiszavárkonyi példányon kívül nem ismerte más lelőhelyről. Hiányukat – véleményem szerint tévesen – a kagáni székhely áthelyeződésével hozta összefüggésbe.⁹⁴⁸

A korai típusok azonban az Ormándy munkájában felsorolt temetkezéseken kívül számos síregyüttesben ismertek a Duna–Tisza közén. 12 lelőhelyről 35 példány (*20. táblázat*) származik. Ez alapján a fülbevalótípus a Marostól délre lévő temetők (Kiszombor E, F, G, M és O, Deszk G, H, L) és a Kelet-Dunántúl temetőinek (Kölked-Feketekapu A, Pókaszpetk, Szekszárd-Bogyiszlói út) korai sírjain kívül a Duna–Tisza köze kora avar kori anyagára is jellemző.

A vizsgált területéről ismert darabok 63%-a ezüstből készült, a két, kiváló minőségű arany példány (Kiskörös-Pihibúj-Mackó-dűlő 55/B és Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3. sír) mellett van három ezüsttel és egy bronzsal kombinált darab is. A nagygömbös fülbevalókhöz hasonlóan a bronzból készültek nem jellemzőek.

A párosan viselt fülbevalók közül a jobb minőségű arany vagy ezüst példányokat a Duna–Tisza közének északi harmadából, a gazdagabb férfi sírokból (pl. Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3., 9., 30/A sír) ismerjük. A szerényebb kivitelű ezüst darabok sima, préselt, sok-mellékszíjas, apró kerek veretekkel, maszkos veretekkel és a Felgyő, Ürmös-tanyai temető 83. sírjában préselt gömbsorkeretes, ovális és pajzs alakú veretekkel, valamint fogazott szalagfonatos szíjvégekkel díszített övvel voltak együtt. A női sírokból származó példányok kísérőleletei szegényesebbek; a korszakban általánosan elterjedt szemesgyöngyök, vaskarperecek, vascsatok és orsókarikák; a Kiskörös-Város alatti 2. sírban préselt boglárrel és ujjasfibulával került elő.⁹⁴⁹

Lelőhelyeik területi elhelyezkedése egyenetlen, többségük a Duna–Tisza köz északi felében, a két folyó menti 25–30 km-es sávban található, illetve a két legdélebbi előfordulása a bácskai löszhát közepéről, a bácsandrászállási és a topolya-bánkertti temetőkből származik.

⁹⁴⁶ ORMÁNDY 1995, 161–163.

⁹⁴⁷ ORMÁNDY 1995, 161; SZABÓ 1965, 46.

⁹⁴⁸ ORMÁNDY 1995, 162.

⁹⁴⁹ HORVÁTH 1935, XXIII. tábla 4–5.

A korai típusú kislemezgömbös fülbevalók azon csoportja, amelynél a lemezgömb és a fülkarika között három apró gömböcske van, valószínűleg a nagygömbösekkel azonos eredetű, előképeiket Közép-Ázsiában kereshetjük. Mintegy átmeneti típust alkotnak a korai, díszítetlen nagygömbös fülbevalók, illetve az aprógömbös fülbevalók azon csoportja között, melyeknél a fülkarikához kapcsolódó kicsi gömbök alatt egy kissé nagyobb gömböcske alkotja a fordított piramis alakú csüngőt.⁹⁵⁰

A kislemezgömbös fülbevalók e típusa közel egy időben jelent meg a nagygömbös darabokkal, a Kiszombor O 2. sír 603–607 és a szentendrei 3. sír 609–610 között vert *Focas solidusa* alapján a legkorábbi példányok a 7. század első évtizedeire tehetők. A Deszk G 30. sírban *Focas* 602–610 között vert solidusának aranyozott bronz utánzatával volt együtt. Divatjuk legfeljebb a 7. század közepéig tartott, s felváltotta őket a hengerpalástos kapcsolótaggal ellátott, granulációdíszes kislemezgömbös fülbevalók csoportja. Helyi készítésűek lehetnek, ha a kunszentmártoni ötvössír kisméretű, félgömb alakú préselőtöveire gondolunk.⁹⁵¹

A típus másik korai csoportját, a bordázott, rövid hengeres taggal bíró darabokat a Duna–Tisza közén a Felgyő, Ürmös-tanyai avar temető 83.⁹⁵² és a Mélykút-Sánc dűlő 45. sírjában előforduló példányok képviselik. Apró kerek veretekkel és préselt gömbsorkeretes, pajzs és ovális alakú veretekkel, valamint sima és fogazott szalagfonatos szíjvégekkel díszített övet viselő férfiak sírjából származnak.

A fülbevalótípus formailag a Szentendre-típusú gúlacsüngős fülbevalók fedlapján lévő díszítményekhez hasonlít. E hasonlóság alapján elképzelhető, hogy azokkal egy műhelyben, helyben készültek a 7. század második negyedénél biztosan nem korábban. A típus jó minőségű arany darabja Kiszombor-Tanyahalom dűlő 16. sírjából Heraclius 616–625 között vert, felfülezett, csüngőként használt solidusával együtt került elő.

Gúlacsüngős fülbevalók

A kora avar ékszerek jellegzetes csoportját alkotják az antik előképekre visszavezethető, az emlékanyag bizánci eredetű leletcsoportjába tartozó, fordított gúla alakú csüngővel díszített fülbevalók.⁹⁵³ A Duna–Tisza közéről 14 lelőhelyen fordul elő (29. kép 14), lelőhelyeik elszórtan az egész területen felbukkanak. Mindössze öt származik sírleletből, 10 lelőhelyes szórvány.

Technológiai alapon két fő típusba soroltuk a függőket: öntött és lemezből készült darabok különíthetők el. Az öntötteken belül három típus választható szét: (1) tömör, (2) tömör, az oldalán üvegbetétes és (3) áttört oldalúak. A lemezes fülbevalókat a díszítés jellege és technológia alapján öt típusba soroltuk egy-egy emblematikusabb lelőhelyről elnevezve: Szegvár-, Velika Kladuša-, Oroszlány-, Deszk- és Szentendre-típus, illetve van két típusba nem sorolható egyedi darab is.

A területünkön öt lelőhelyről származik öntött gúlacsüngős fülbevaló, melyek között zöld illetve fehér üvegbetétes (Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya, Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. sír és Kiskunhalas; 29. kép 1–4) és áttört oldalú (Baja és Solt-Tételhegy, id. Csete János telke; 29. kép 5–6) típusok vannak. A kiskőrösi kivételével a többi szórványtárgy. A Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlői 8. sírből az üveggerakásos gúlacsüngős fülbevalón kívül átlukasztott római érem, rátét és folytatott díszes színes gyöngysor, öntött ezüst karperec, vascsat, kétoldalas csontfésű töredéke, vaskés, orsógomb és egy tükör került elő.⁹⁵⁴ A típus kronológiai helyét a Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő 2000/160. és a kiskőrösi sírből származó, keltező értékű tárgytipusok (többnyire Meroving-kori nyugati germán

⁹⁵⁰ Pl. Dunapentele 11. (III.) sír arany fülbevalópárja (GARAM 1995, 15. kép 1).

⁹⁵¹ CSALLÁNY 1933, II. tábla 4.

⁹⁵² BALOGH 2010, 35. kép 2–3.

⁹⁵³ Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók részletes, teljességre törekvő feldolgozása, kutatástörténeti áttekintése, tipológiai elemzése BALOGH 2014. Itt csak a Duna–Tisza közti példányok áttekintésére kerül sor, mellőzve a technikai kérdéseket.

⁹⁵⁴ TÖRÖK 1975, 286.

kapcsolatokat mutató, de avar stílusú gyöngysor, tükör, kétoldalas csontfésű) alapján a 6. század vége – 7. század első harmada közötti időszakban adhatjuk meg.

A két áttört oldalú példány és a típus további három, a Dunától nyugatra előkerült képviselője is szórványtárgy. Konkrét leletösszefüggések hiányában ezek időrendi helyzete egyelőre csak a másik két öntött típus (tömör és üvegbetétes) alapján adható meg, azokkal nagyjából egy időszakra, a 6. század legvégére.

Az áttört gúlacsüngős függők – közeli, Kárpát-medencén kívüli analógiák hiányában – valószínűleg helyben készültek, Keszthely-Fenekpuszta és a Fertő-tó környékének (valószínűleg Carnuntum, esetleg Scarbantia) valamelyik késő antik hagyományokat folytató ötvösműhelyében. Az üvegbetétes típus is helyben alakult ki, csak Avarföldre jellemző. Ezek előállítására olyan ötvöstechnikai tudásról árulkodik, amelynek nincs helyi előzménye.⁹⁵⁵ Valószínű, hogy ez a tudás – bizánci ötvösök révén – a Pontusz-vidék felől érhetette el a Kárpát-medencét. Az üvegberakásos és áttört öntött gúlacsüngős fülbevalókon kívül a kiskunhalasi főgimnázium gyűjteményébe került, pálmalevél alakú préselőminta,⁹⁵⁶ a Szeged-Kolozsvári térről szórványként ismert, öntött, aranyozott bronz nagygyömbös fülbevaló, a szeged-kundombi 262. sír áttört, aranyozott bronz gúlacsüngős fülbevalója, és a tágabb környéken eddig ismertté vált, nem túl jó minőségű, kora avar kori, aranyozott bronz öntvények – pl. a csanyteleki és a petőfiszálási aranszerelések, kardos vezérek fogazott díszű, csuklós szerkezetű csatjai⁹⁵⁷ – a Duna–Tisza köze középső részén, a gátéri ötvösnél korábban, a 7. század első harmadában itt tevékenykedő ötvösmesterre vagy kisebb műhelyre utalnak.

A lemezes gúlacsüngős fülbevalók közé a Duna–Tisza közti anyagból 10 lelőhelyről 11 fülbevalót (köztük 8 párban került elő) sorolhatunk. Közülük a valószínűleg Üllőről származó szórvány a Szegvár-típusba tartozik (29. kép 7–8). A gúlacsüngő oldalait sűrűn eltakaró apró granulákkal díszített típus 6–7. századi pontuszi analógiái jól ismertek.⁹⁵⁸ A Kárpát-medencei darabok közül a kisebbek kronológiai helyét Mauricius Tiberius (582–602) solidusának utánzatával *post quem* a 6. század utolsó évtizedére keltezett sápadali és a valamivel korábbra, a 6. század második felére – harmadik negyedére datált szegvár-oromdűlői 1. sír⁹⁵⁹ jelöli ki. A nagyobb méretű darabok a Deszk T 24. sír barnás fekete alapon négy fehér-kék szemes és fehér hurokfolyatott gyöngyei alapján a 7. század elejére – első harmadára tehetők. Bár egyetlen sírlet alapján a nagyobb méretben készült Szegvár-típusú gúlacsüngős fülbevalók a kisebbeknél későbbi keltezése nem áll szilárd alapokon, újabb hiteles leletek igazolhatják az eltérő méretű változatok kronológiai egymásutánosságát. Az ékszertípusnál a méretbeli növekedés a keleti analógiák között is megfigyelhető tendencia.

A Dávodról szintén szórványként származó Velika Kladaša-típusú gúlacsüngős fülbevaló (29. kép 9) és a típus többi képviselője is elsősorban a Duna mentén fordul elő. A Kárpát-medencén kívüli analógiák hiányában – az egyetlen darab a Velika Kladašából ismert szórvány – valószínűleg helyi gyártmányról lehet szó. A Rácalmás és Dávod közötti alig több mint 100 km-re eső három előfordulásából a Duna-szakasz közelében működő műhelyre következtethetünk.

A fülbevalók kronológiai helyzetének kérdését – leletösszefüggések hiányában – csak stíluskritikai alapon közelíthetjük meg. Egyrészt ezek a fülbevalók közeli rokonságban állnak a Szegvár-típusú függőkkel, méretben azok nagyobb képviselőivel. De a gúla oldalainak közepén lévő háromszögletű cellák közepét kitöltő kerek rekeszek a Szentendre-típusú fülbevalók egyik (A) változatával és a Deszk-típus

⁹⁵⁵ Az újabb kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a Kárpát-medence 6. századi germán anyagában, főként a langobard leletek között, az üvegberakás jelenléte – a kőberakáshoz képest – jóval kisebb mértékű, mint azt korábban feltételezték. (HORVÁTH 2006, 55.)

⁹⁵⁶ FETTICH 1926, 33, VII. tábla 6.

⁹⁵⁷ KÜRTI 1990, 1. kép 3; BALOGH–WICKER 2012, 6. kép 3.

⁹⁵⁸ VINSKI 1955, 74; BÓNA 1980, 40; BALINT 1993, 218.

⁹⁵⁹ LŐRINCZY 1991, 137.

(C) egyik változatával is kapcsolatba hozhatók. Ezeket figyelembe véve a fülbevalótípust a 7. század első felére datálhatjuk. A keltezés pontosításához újabb hiteles leletek napvilágra kerülése szükséges.

A péterrévei temető 101. sírjából Oroszlány-típusú gúlacsüngős fülbevaló került elő (29. kép 10–11). Sajátossága, hogy a gúla felülete préseléssel díszített.

A fülbevalótípust csak a Kárpát-medencéből ismerjük, helyi készítmények tarthatjuk. A típus ismert példányainak kísérőleletei (C típusú szűrőkanál, monochrom gyöngyökből, bronz spirálokból és közéjük felfűzött, trapéz alakú, préselt díszű lemezc süngőkből álló nyakék) és a préselési technika Kárpát-medencei elterjedésének 7. század eleji ideje alapján a fülbevalótípusnak a 7. század első harmadának végére – második negyedére való keltezése látszik valószínűnek.

A gúlacsüngős fülbevalók között a legszebb és egyben legnagyobb darabok is a Szentendre-típus képviselői között találhatók. A Duna–Tisza közéről kettő a kunpeszeri temetőből sírleletként (1. sír és a peszéradácsi leletegyüttes) és további négy pár szórványként került elő (30. kép). A lelőhelyeik a Dunakanyartól a Pesti-síkságig sorakoznak. A típus megjelenésének másik területe a Köröstől délre, kicsivel túl a Maroson, a Tisza bal oldala.

A típus legfőbb jellemzője, hogy a gúlacsüngő oldallapjaira felforrasztott üres cellák körül, az éleken préselt gömbök sorakoznak. A fülbevalók fedlapján a sarkoknál és néha az oldalak közepén is keresztben vagy hosszában bordázott hengeres lemezdíszeken préselt lemezgömbök ülnek. A függők oldallapjait – egy kivételével – *cloisonné* szerű cellarendszer tagolja.

Ennek a gúlacsüngős fülbevalótípusnak kevés analóg darabját ismerjük, közülük kettő a Bizánci Birodalom peremterületéről származik (Ciprus és az ukrajnai Usztyie Biskupije). Egy további a San Francisco-i szépművészeti múzeumban található és egy a lengyelországi Michalkowból került elő. A kevés Kárpát-medencén kívüli példány ellenére a függőtípust alapvetően az avar emlékanyagra tartjuk jellemzőnek, valószínűleg helyben készültek, helyi „avar” típus.

A fülbevalók viszonylag egyszerű mellékletű sírokból származnak. A típus a szentendrei leletegyüttesek, a szegvár-oromdűlői 870. fülkesírban és a peszéradácsi együttesben lévő pipereeszközök, a Deszk G 15. sír gyöngyei alapján a 7. század első harmadára – második negyedére tehető. Egyes példányok esetében (Alibunar [Srb], Rámapordány és egy ismeretlen lelőhelyű függő) a rámapordányi fülbevaló lelőhelyéről származó, ún. Mezőszilas-típusú csüngő⁹⁶⁰ és annak Kárpát-medencei párhuzamai alapján a 7. század középső harmadára való keltezés⁹⁶¹ is elképzelhetőnek tartjuk.

A szeged-kundombi 262. sírből egy egyedi, áttört aranyozott bronz gúlacsüngős fülbevalópár származik (29. kép 12–13). A fülbevaló kompozíciójának áttört kivitelezésű változata nagyon szűk körben és kis területen szóródva fordul elő az avar kori leletanyagban. Párhuzamként a Szegvár–Oromdűlő 134. fülkesír⁹⁶² áttört boglárparját, a péterrévei 101. sír⁹⁶³ préselt bronz, négyküllős korongját és a tépei arany kardtokveretet⁹⁶⁴ említhetjük. A kompozíció késő antik – bizánci eredetét jól illusztrálja a Ljubljanából (Slo) származó, 6. századi, arany fejegyűrűn filigrán technikával való megjelenése.⁹⁶⁵

A kundombi fülbevaló és a fentebb bemutatott motívumanalógiák elhelyezkedése olyan szűk területre lokalizálódik, hogy felvetődik annak lehetősége, hogy valahol a Tisza mentén tevékenykedő ötvös tevékenységéhez kössük.

⁹⁶⁰ TOMKA 2008, Abb. 12.

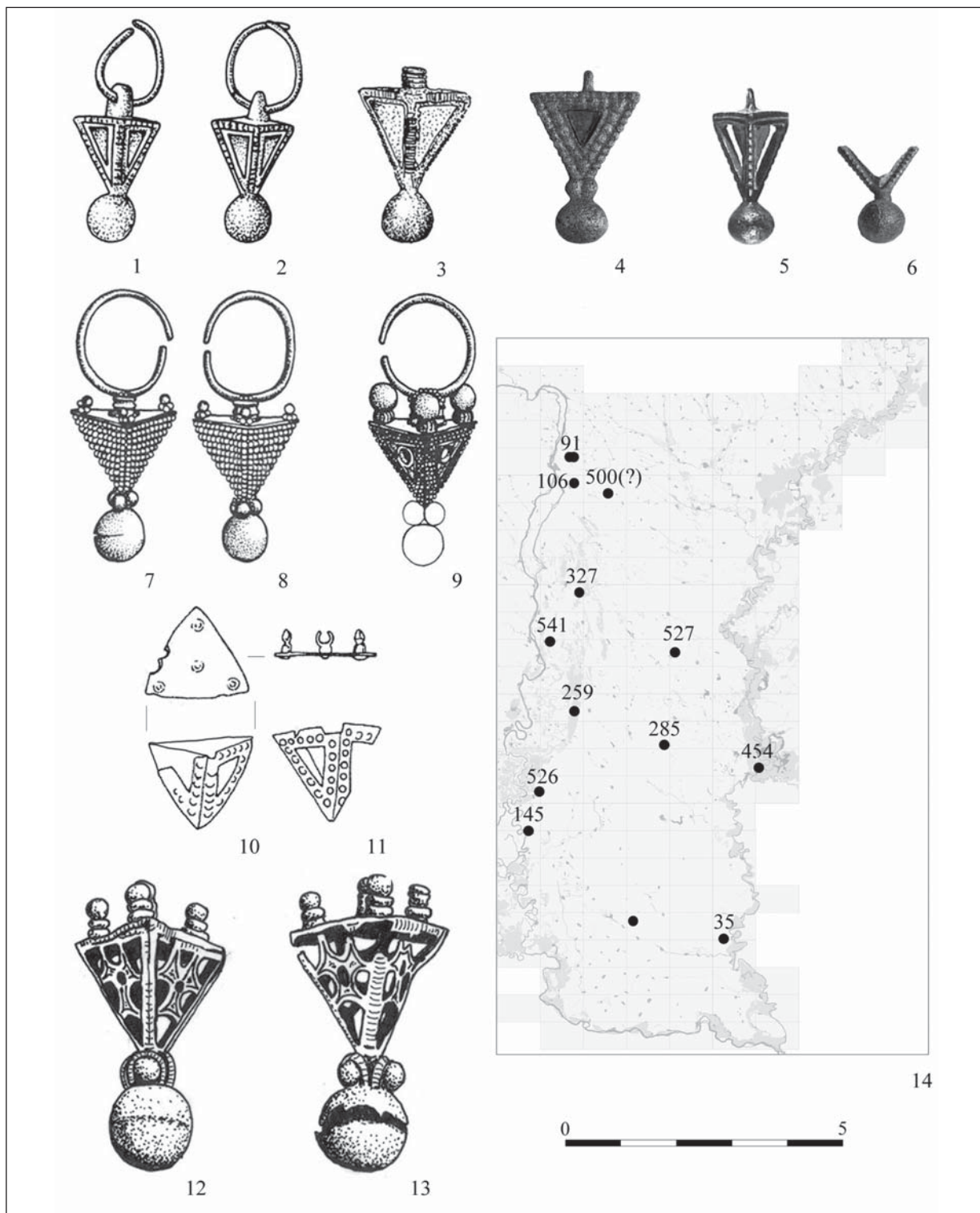
⁹⁶¹ BALOGH 2012, 284.

⁹⁶² LŐRINCZY–STRAUB 2004, 307–309, 7–8. kép.

⁹⁶³ BUGARSKI 2009, 166, T. XIV.

⁹⁶⁴ Nagy Margit a tépei összekötött tárcsasort az avar ornamentika geometrikus elemei között, a frízminták csoportjában tárgyalja (NAGY 1998, 350, 13. kép.)

⁹⁶⁵ MRKOBRAĐ 1980, sl. XVIII. 4.

29. kép. 1–13: Gúlacsőngős fülbevalók. 1–2: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. sír; 3: Kiskunhalas-Balotapuszta; 4: Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya; 5: Baja; 6: Solt-Tételhegy, id. Csete János telke; 7–8: Üllő(?); 9: Dávod; 10–11: Péterréve (Srb) 30. sír; 12–13: Szeged-Kundomb 262. sír. 14: A gúlacsőngős fülbevalók lelőhelyei

Fig. 29. 1–13. Earrings with pyramid pendant. 1–2: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő, Grave 8; 3: Kiskunhalas-Balotapuszta; 4: Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya; 5: Baja; 6: Solt-Tételhegy, id. Csete János telke; 7–8: Üllő(?); 9: Dávod; 10–11: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb), Grave 30; 12–13: Szeged-Kundomb, Grave 262. 14: Locations of the earrings with pyramid pendant

30. kép. Szentendre-típusú gúlacsőgős fülbevalók. 1–2: Budapest XIII. Angyalföld, Gömb u.–Üteg u.;
3–4: Kula (Srb); 5–6: Budapest XIII. Angyalföld; 7: Peszéradács; 8–9: Kunpeszér 1. sír;
10–11: Budapest XVIII. Erzsébetfalva

Fig. 30. Szentendre-type earrings with pyramid pendant. 1–2: Budapest XIII. Angyalföld, Gömb u.–Üteg u.;
3–4: Kula (Srb); 5–6: Budapest XIII. Angyalföld; 7: Peszéradács; 8–9: Kunpeszér 1. sír;
10–11: Budapest XVIII. Erzsébetfalva

A kompozíció analógiái és azok leletegyüttese, főként azonban a szegvári sír nagy gyöngycsüngős fülbevalója alapján⁹⁶⁶ a kundombi függőpár a 7. század második negyedénél korábbra biztosan nem keltezhető.

A gúlacsüngős fülbevalók ismert példányai a 6. század második felétől a Kaukázus és a Kárpát-medence közötti nagy területen megtalálhatók. Formai előképeik a késő antik – kora bizánci függők között keresendők, de a gúlacsüngős forma népszerűsége egészen a hellenisztikus kultúrákig nyomon követhető. A kutatók többségének véleménye megegyezik abban, hogy az avar emlékanyagban lévő gúlacsüngős fülbevalók eredete a Pontusz-vidéken keresendő, és a legkorábbi példányok ott működő bizánci műhelyekből kerültek ki.⁹⁶⁷ Egyedül a Szegvár-típusú fülbevalók eredetével kapcsolatosan vetődött fel más vélemény: Garam Éva ezeket az avarság ázsiai eredetű leletei közé sorolta.⁹⁶⁸ A Fekete-tenger környéki analógiák és a Volgától keletre a fülbevalótípus előfordulásának teljes hiánya alapján ez ugyan nem bizonyítható, de egykori véleményének objektív megítéléséhez az is hozzátartozik, hogy a pontuszi analógiák munkája megszületésekor még nagyrészt közöletlenek voltak.

Felhúzott lemezgömbös fülbevaló

Az általánosan elterjedt fülbevalótípusok mellett a Duna–Tisza közén két lelőhelyről bizánci eredetű, felhúzott lemezgömbös fülbevaló származik. A típus ezüstből készült, egyszerűbb példánya a vaskúti homokbányából származó páncélos férfi sírból került elő többek között nagylemezgömbös fülbevalók és keresztben rovátkolt peremű szíjvég társaságában.⁹⁶⁹ A fülbevalótípus egygömbös egyszerűbb, ezüst vagy bronz változatai – az arany példányok utáni időkre – a 7. század közepére jellemzőek, azonban Garam Éva felvetette, hogy már a 7. század első felében is használatban lehettek.⁹⁷⁰ A vaskúti sírból származó keresztben rovátkolt díszítésű szíjvégek 7. század elejére való keltezését az érmes sápadali és a Mauricius Tiberius 584–602 között vert solidusának forgalomba nem helyezett hamisítványa által keltezett Nyíregyháza-Kertgazdaság 3. sír adja. A fülbevalótípus másik, a Közép-Tisza-vidékről, Kőtelekről származó filigránnal díszített képviselője már a 7. század közepe utáni időre tehető.⁹⁷¹

Aprógömbös fülbevaló

A négy apró granulából felépített fülbevalók nagyon ritkának számítanak a kora avar kori anyagban. A szegvár-oromdűlői 1.,⁹⁷² a homokrévi/Mokrin (Srb) 72.⁹⁷³ és a tiszavasvár-koldusdombi 1. sírok⁹⁷⁴ mellett kora avar környezetből a Duna–Tisza közéről Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 52. sírjában fordul elő.⁹⁷⁵ Az avar kor második felében általánosan elterjedt típus volt.⁹⁷⁶

A fülbevalók eredete valószínűleg a gúlacsüngősökkel egy helyen keresendő, valószínűleg bizánci eredetűek lehetnek. Erre utal, hogy Kamunta, Szuuk-Szu, Mokraja Balka és Szkalistoje számos sírjában együtt fordulnak elő.⁹⁷⁷

⁹⁶⁶ A tárgy típus részletes tipológiai feldolgozását ld. BALOGH–PÁSZTOR 2015.

⁹⁶⁷ NIEDERLE 1930, 131–134; KOVRIG 1963, 108; BÓNA 1980, 42; KÜRTI 1983, 31–32; KÜRTI–LŐRINCZY 1991, 10; BÁLINT 1993, 217–218; GARAM 2001, 28.

⁹⁶⁸ GARAM 1990, 253.

⁹⁶⁹ BALOGH 2002, 21. kép 3.

⁹⁷⁰ GARAM 2001, 26.

⁹⁷¹ GARAM 1992, Taf. 69. 2–3; KISS 1983, 108.

⁹⁷² LŐRINCZY 1991, III. tábla 3. A sírban való helyzete – a nyakszirtecsont alól került elő – alapján közölje felvetette, hogy nem fülbevaló volt, hanem a hajfonatot díszítette (LŐRINCZY 1992, 107).

⁹⁷³ RANISAVLJEV 2007, T. XXXIV. 9.

⁹⁷⁴ CSALLÁNY 1958, 55.

⁹⁷⁵ TÖRÖK 1975, Fig. 4.

⁹⁷⁶ GARAM 1984, 99–101.

⁹⁷⁷ CHANTRE 1887; AFANASZJEV–RUNICS 2001; VEJMARN–AJBABIN 1993.

Kosaras fülbevaló

A vajszkai 5. sírban a vizsgált terület egyetlen kosaras fülbevalója került elő.⁹⁷⁸ A tokos záródású fülkarikához kapcsoló préselt, hat cikkelyből álló kosár alapján e fülbevaló az Allach-típusba tartozik. A típus 6. századra keltezett képviselői nagy területen terjedtek el, az Alpok vidékén és attól északabbra is, valamint Pannoniában. A pannonia példányokkal a vajszkai arany fülbevalót a granulációs díszítés és közepének kiemelkedése közelebbi kapcsolatba hozza.

A fülbevalótípus Alpoktól délre (Pannonia, Dalmácia és Szardínia közti térség) eső példányait a 6. század végére – 7. század elejére keltezik.⁹⁷⁹ A vajszkai fülbevalót – a sír gyöngyei alapján – ugyanerre az időszakra keltezték.⁹⁸⁰

Egyedi fülbevalók

A vizsgált terület északi szélénél ugyan már kívülről esnek, de említésre érdemesek a Hatvan környékéről származó, 1890-ben Krausz Jakabtól vétel útján a Nemzeti Múzeumba került hurkos, arany fülbevalókarikák – rajtuk a ráakasztott filigrándíszek valószínűleg másodlagosak –, melyek bizánci készítmények és a 6. századra tehetők.⁹⁸¹

7.1.1.2. Fejdíszek

Jóval ritkábbak, de jellegzetes díszek a hajpántokat, nagyon ritkán a süvegeket ékesítő fémveretek. Az előbbieket közé sorolhatók tulajdonképpen az arc két oldalán fityegő, valószínűleg bőr vagy textilszalagra felvarrt csüngők is. Ezek a tárgytypusok a Duna–Tisza közén és az Avar Kaganátus egész területén is csak ritkán fordulnak elő. Ez azonban csak annyit jelent, hogy viszonylag ritkának számított a haj- és fejdíszek fémveretekkel való díszítése, azonban ezek mellett hímzéssel, textilrátétellel díszített viseleti darabok is léteztek, melyeknek régészeti nyoma nem maradt. A fejdíszek közé tartoznak a haj összefogására szolgáló, de egyben díszítő funkciót is betöltő varkocsszorítók is.

*Háromkaréjos hajpánt-veretek*⁹⁸²

Az eddig a Duna–Tisza közéről ismert, hajpántot ékesítő veretek,⁹⁸³ melyek többsége a 7. század utolsó harmadára, egyes darabok, mint pl. a kerek illetve ovális karikájú, gyöngycsüngős fülbevalókkal együtt előkerült üllőiek a 8. századra keltezhetők. A Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó anyagában csak a bácsandrászallási 7. sírban fordulnak elő hajpántot díszítő háromkaréjos veretek.

Bácsandrászallás 7. sír

T.: ÉNy–DK. H.: 197 cm, sz.: 56 cm. Bolygatatlan. A lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör sarkaiban szabálytalan kerek alakú gödrök kerültek elő, amelyeket a rövidebb oldalak mentén sekély árkok kötöttek össze. A sírban koporsóba eltemetett, hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű nő csontváza nyugodott (31. kép 1). Koponyája előre tekintett, állkapcsa leesett. Jobb válla erőteljesen fel volt húzva. Karjai nyújtva, szorosan a test mellett helyezkedtek el. Bal alkarcsontjai a sír széle felé kimozdultak. Lábai párhuzamosan feküdtek. Mell.: 1–3. A szegycsontnál

⁹⁷⁸ BRUKNER 1982, Taf. 4. 2–3. A kosaras fülbevalókról ld. GARAM 2001, 15–18; VIDA 2012.

⁹⁷⁹ BIERBRAUER 1987, 47; RIEMER 2000, 63–64; VIDA 2012, 78.

⁹⁸⁰ BRUKNER 1982, 32.

⁹⁸¹ GARAM 1992, 66, Taf. 31. 2–4.

⁹⁸² A hazai avar kori szakirodalomban mostanáig pártaveret elnevezéssel illetett díszítménytípus elnevezésével kapcsolatban Szőke Béla megállapításai (SZŐKE 2012, 295–296) nyomán használok a fejdíszek vereteinek megnevezésére a hajpánt-veret terminust.

⁹⁸³ A listát ld. GARAM 2005, 1–3. lista. Az újabban közölt óbcesei temető 25. női sírjából származó, bronz lemezből préselt, négyszögletes, fonatos díszű veret (ANTONIH 2012, T. VIII. 25: 2) feltehetően szintén valamilyen fejdíszről vagy fejfedőről származhat, azonban a sír feldúltsága miatt egyértelműen nem dönthető el.

3 db *gyöngy* (31. kép 2–4) hevert: 1 db nyomott gömb alakú, vörös alapon fehér folytatott és halványsárga rátétes és 2 db vörös alapon sárga folytatott és 4-4 fehér szemes ikergyöngy. 4–5. A bal kéz ujjcsontjai között 2 db bronz *pántgyűrű* (31. kép 5–6) került elő. Karika átm.: 2–2,2 cm. 6–10. A halánték alatt egy sorban rendeződve 5 db háromkaréjos *pártaveret* (31. kép 7–11) helyezkedett el. A veretek bronz lemez és aranyfólia együttes préselésével készültek, majd az aranyfólia szélét a veretek belsejére hajlították. A veretek szélén préselt gyöngysor fut, amelyen belül, az egyes karéjok közepén préselt pont-kör díszítés látható. A karéjokat préselt kisebb gyöngysor választja el egymástól. H.: 2,9 cm, sz.: 1 cm. 11–21. Az előzőekkel egy sorban további 7 db és a vállak és a koponya között két oldalon két-két háromkaréjos *pártaveret* (31. kép 12–22) került elő, amelyeket ugyancsak bronz lemez és arany fólia együttes préselésével készítettek. A veretek peremén préseléssel kialakított, keresztben bordázott szegély fut. A karéjok közepén préselt, pont-kördíszítés van. H.: 2,8 cm, sz.: 1,9 cm. 22. A bal medencecsont felső szélénél egy téglalap átmetszetű, ívelt oldalú téglalap alakú, ráhajló peckű *vascsat* (31. kép 23) hevert. H.: 3,4 cm, sz.: 3,5 cm. 23. A jobb medencecsont felső széle alatt egy sötétszürke színű, foltos, homokkal soványított, korongolt, jól kiégetett *orsókarika* (31. kép 24) került elő. Ma.: 0,8 cm, átm.: 3,5 cm. 24. Deréktájon, a gerincoszlop jobb oldalánál egy *vasár töredéke* (31. kép 25) volt, amelynek kerek átmetszetű markolatnyúlványán a famarkolat maradványa látható. H.: 3,3 cm.

A sírból származó 16 db háromkaréjos veret bronz lemez és aranyfólia együttes préselésével készült, majd az aranyfólia szélét a veretek belsejére visszahajlították. Formában és díszítésben is eltérő két típus fordul elő közöttük. A halánték alatt egy sorban rendeződve, függőleges állásban 5 db nagyobb és szélesebb veret helyezkedett el. Ezekkel egy sorban, a homlokrészen 7, illetve a koponya két oldalán még egymás alatt szintén függőleges állásban két-két kisebb és keskenyebb veret került elő. A vereteken felvarrásukra szolgáló lyukak nincsenek. A veretek belsejében nincs kitöltőanyag, ami esetleg lehetővé tette volna a veretek füllel való rögzítését. A legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy az alig domborodó vékony lemezeket a hordozófelületre felragasztották.

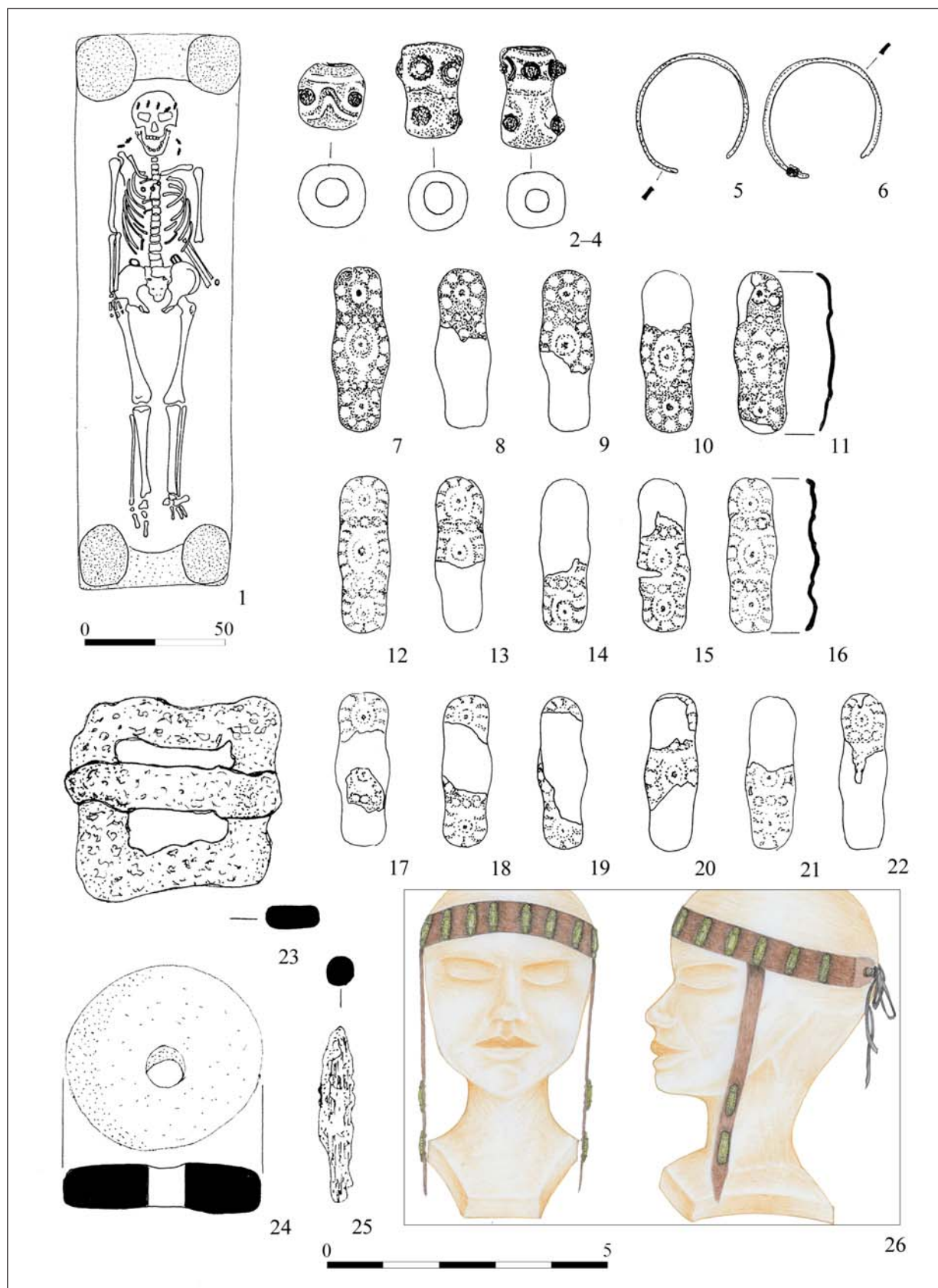
A hasonló veretek általában (20–22 db) felvarrva vagy hurkos füllel felerősítve a párták vagy a hajleszorító pántok homloki részét díszítették.⁹⁸⁴ A bácsandrászállási sírban a veretek elhelyezkedése egy újfajta rekonstrukciót is lehetővé tesz. A veretek egy olyan fejdíszet ékesíthettek, amelynek fejpántjához az arc két oldalán lecsüngő szalagok kapcsolódtak, melyeket szintén veretekkel díszítettek (31. kép 26).

Az eddig ismert háromkaréjos veretek nem túl gazdag női sírokból valók: arany és ezüst nagy- és kislemezgömbös fülbevalók, vastag bronzlánc, vaskarperec, korai gyöngyök és szűrőkanalak társaságában kerültek elő. A verettípus 7. század második negyedére – középső harmadára való keltezését a békéscsaba-repülőtéri sírban lévő Heraclius és Heraclius Constantinus 616–626 között vert, félbevágott solidusa adja. A halimbai 165. sírból származó, szinte már piskótaformára leegyszerűsödött veretek⁹⁸⁵ a sírban lévő Jánoshida-típusú kislemezgömbös fülbevalópár alapján a 7. század harmadik negyedére tehetők. A veretek legkésőbbi előfordulása a zsélyi/Želovce (SI) 364. sírból származik,⁹⁸⁶ mely sír megásására a gyöngycsüngős fülbevalók alapján a 8. század előtt nem kerülhetett sor. Ugyanakkor a zsélyi temető 364. sírjában a koponya tájékán előkerült két, ugyancsak aranyozott bronz, hasonló pártaveret már kerek karikájú gyöngycsüngős fülbevalóval és sötétkék dinnyemag alakú gyöngyökkel volt együtt, melyek alapján a sírt a 7. század legvégére, 8. század elejére keltezhetjük. Ezek az eddig ismerté vált háromkaréjos pártaveretek között a legfiatalabbak.

⁹⁸⁴ GARAM 2005, 170. Az avar kori fejdíszek nemrég megjelent összefoglalásában Garam Éva összegyűjtötte a Kárpát-medence háromkaréjos hajpánt-vereteket tartalmazó síregyütteseit (GARAM 2005, 1. lista, 1. kép). A háromkaréjos veretek azonban nem csak hajpántot díszítő funkcióban ismertek, hanem lószerszámdíszként is előfordulnak. Az alattyáni 37. sírból származó préselt aranyozott bronz, koncentrikus díszű háromkaréjos veret (KOVRIK 1963, Taf. II) pedig valószínűleg a szegvár-sárpoldali 1. sírban megfigyelthez hasonlóan (vö. BONA 1980, 36–39), süvegdísz lehetett.

⁹⁸⁵ TÖRÖK 1998, Taf. 19. 165: 1.

⁹⁸⁶ ČILINSKÁ 1992, Obr. 29.

31. kép. Bácsandrászállás-Moravicai út (Srb) 8. sír
 Fig. 31. Bački Sokolac-Moravički put (Srb), Grave 8

A háromkaréjos hajpánt-veretek eddig ismert példányai mind különbözőek, azonban helyi készítésüket a kunszentmártoni ötvössírban lévő préselőminta⁹⁸⁷ annak ellenére bizonyítja, hogy ennek díszítésével megegyező, de még hasonló sem akad a Kárpát-medencei avar kori leletanyagban.

A veretes fejékek és pántok számos ázsiai ábrázolását (Merv, Afrasziab, Pendzsikent) és jó párhuzamát Tuvából, a Mongun-Tajga MT 58-VIII. sírjából felgyűjtötte Bóna István, s ezekkel a viselet ázsiai eredetét hangsúlyozta,⁹⁸⁸ míg Garam Éva mind az ázsiai, mind a Kárpát-medencei példák esetében bizánci gyökereket feltételez.⁹⁸⁹

Mezőszilas-típusú csüngők

Fejdíszek az arc két oldalán, szíjjakon lógó ún. Mezőszilas-típusú csüngők.⁹⁹⁰ A Kárpát-medencéből ismert öt csüngő közül három a Duna–Tisza köze középső harmadából származik, lelőhelyeik szórtnan, egymástól nagy távolságra találhatóak. További csüngő Rábapordányból és Mezőszilasról ismert.⁹⁹¹

A Felgyő-Kettőshalmi dűlő 2. sírból származó csüngőpár ezüstből készült, a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbánya 7. sír darabjait arany és bronzlemez együttes préselésével állították elő, és a Mélykút-Sánc dűlői 14. sír csüngője arany lemezből préselt (32. kép 1–3). Mindhárom női sírból származik. A kunpeszéri és a felgyői darabok párosak, a mélykúti sírt dózerolás során bolygatták, s valószínűleg ezzel magyarázható, hogy csak az egyik tag került elő.

A csüngők viseletének módjáról megoszlanak a vélemények. Rhé Gyula fülbevalóként határozta meg, s következetesen így említi a későbbi kutatás is.⁹⁹² A csüngők fülbevalóként való értelmezése ellen szól, hogy egyik esetben sem tartozott hozzájuk fülbevaló karika. A bolygatatlan kudyrgői 4. sírból származó hasonló daraboknál hiányzik a felfüggesztésre szolgáló fülek nyoma, s ebből a sírból előkerültek az „igazi” fülbevalók is: a koponya mindkét oldalánál egy-egy kislemezgömbös fülbevaló volt.

A. A. Gavrilova és az ő nyomán R. Kenk is, a kudyrgői darabokat ’kolt’-ként, azaz csüngőként írta le.⁹⁹³ Hasonlóan Bóna István is az arc két oldalán fityegő csüngő díszként értelmezte a mezőszilasi példányt.⁹⁹⁴

A csüngők méretben, technikai kivitelben és a felszerelésük módjában is különböznek egymástól. A kunpeszéri, mélykúti és mezőszilasi daraboknál a díszek töredékessége ellenére is maradt meg olyan részlet, amely alapján viselésük módjára következtethetünk. A kunpeszéri (és mezőszilasi) csüngőknél a felső, félhold alakú bevágás két oldalán, a lemezek elkalapálásával fület alakítottak ki. Ezekben bronz szegecstörödékek maradtak meg. Ez világosan mutatja, hogy ezeket a csüngőket valószínűleg vastagabb anyagra, talán bőrre szegecsekkel rögzítették. Erre utal, hogy a kunpeszéri sírban a csüngőknél szerves anyagtól származó elszíneződést figyeltek meg (32. kép 4).

Más a helyzet a mélykúti darabnál. A csüngő pereme sérült, de mindkét oldalon jól látszódik az 5-5 apró lyuk, amivel felerősítették, valószínűleg felvarrták valamilyen vékonyabb anyagra, talán textilre (32. kép 4).

A felgyői csüngők egyikének belső oldalára bronz pánttörödékek van felforrasztva, ami valószínűleg fül maradványa lehet, de a rendelkezésre álló információ nem elegendő a rögzítési mód megállapításához.

⁹⁸⁷ CSALLÁNY 1933, II. tábla 16.

⁹⁸⁸ BÓNA 1980, 38.

⁹⁸⁹ GARAM 2005, 172.

⁹⁹⁰ Az avar kori anyagban rendkívül ritka tárgytypus részletes feldolgozását ld. BALOGH 2012; az újonnan előkerült felgyői példány közlése és annak kapcsán a csüngők rövid újbóli áttekintése BALOGH 2014, 249–252. Itt csak rövid összefoglalást adunk.

⁹⁹¹ BALOGH 2012, 269–272, Fig. 3. 1, 3.

⁹⁹² RHÉ 1924, 76–77; WERNER 1968, 283; BÁLINT 1978, 203, 205.

⁹⁹³ GAVRILOVA 1965, 22; KENK 1983, 56.

⁹⁹⁴ BÓNA 1971, 240.

32. kép. 1–3: Mezőszilas-típusú csüngők. 1: Kunpeszér 7. sír; 2: Mélykút-Sánc dűlő 14. sír;
3: Felgyő-Kettőshalmi dűlő 6. sír. 4: A csüngők viseleti rekonstrukciója

Fig 32. 1–3: Mezőszilas-type pendants. 1: Kunpeszér, Grave 7; 2: Mélykút-Sánc dűlő, Grave 14;
3: Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 6. 4: The costume reconstruction of the pendants

A Mezőszilas-típusú csüngők legjobb analóg darabja az Altaj-vidéki Kudyrge 4. sírjából származnak.⁹⁹⁵ A veretforma antik hagyományokat mutat, hiszen a Mediterránrumból jól ismertek a félhold alakú fülbevalók, melyek szélén gömbsorkeret fut, s díszítésük között feltűnnek a háromszög alakban elrendezett granulációk is. Ugyanakkor a csüngőink tipológiai előzményeként inkább a kora középkori sztyepp különböző, félhold alakú csüngői jöhetnek szóba. A Kárpát-medencei csüngők a granuláció és a rekeszutánzatok révén kapcsolatba hozhatók a Fekete-tenger környékéről származó, késő antik hagyományú, kerek, granulációdíszes és rekeszes 'kolt'-okkal is. A félhold, illetve kerek 'kolt'-ok, amelyek granulációkkal és rekeszekkel is díszítettek, főként a Pontusz-vidéken terjedtek el és valószínűleg a 6. század második felében működő, bizánci befolyás alatt álló, erős késő antik hagyományú helyi műhely termékei voltak.

⁹⁹⁵ WERNER 1966, 314, Taf. 3, Abb. 18.

Részben az ázsiai analógiák alapján Bóna István a legkorábbi avar hagyaték belső-ázsiai rétegéhez tartozónak tartotta ezeket a csüngőket,⁹⁹⁶ s ezt követve elfogadottá vált a 6. század harmadik harmadára való datálásuk.⁹⁹⁷ Kezdetben Bónával egyetértett Bálint Csanád is,⁹⁹⁸ majd később rámutatott a belső-ázsiai eredeztetés valószerűtlenségére, s ezzel a korai keltezés bizonytalanságára is felhívta a figyelmet. Felvetette, hogy a pannoniai darabok bizánci előképek alapján helyben készültek,⁹⁹⁹ bár meg kell jegyezni, hogy Bizáncból eddig sem a konkrét előképek, sem a viselet, amelyhez tartozhattak, nem ismert.

A Mezőszilas-típusú csüngők keltezése az avar kor első felén belül nem egyértelmű. A csüngők a peremükön lévő gömbsorkeret, a préseléssel utánzott granulációk és rekeszek alapján összekapcsolhatók egyes bizánci vagy bizánci ihletésű, kora avar tárgytypusokkal: a préselt kerek boglárók legkorábbi csoportjával: a gömb vagy gyöngysorkeretes, antik mintakincsű, rekeszutánzatos darabokkal,¹⁰⁰⁰ a Szentendre-típusú piramiscsüngős fülbevalókkal, a préselt gömbsorkeretes övveretekkel és ezeken keresztül az álcsatos-körrel is. Az alkalmazott technika és a motívumok alapján a Mezőszilas-típusú csüngők az avar kor első felére tehetők, de nem tartoznak a legkorábbi lelethorizonthoz. A felgyői és a kunpeszéri példányok a lelőhelyeik egyéb leletei alapján 7. század második negyedére – középső harmadára datálhatók.

Joggal vetődhet fel e tárgytypusok Kárpát-medencei gyártása, részben az ötvössírok, illetve a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, gömbsor-keretes préselő mintája,¹⁰⁰¹ részben a préselt boglárók és a keszthelyi korongfíbulák hasonlósága alapján. Ez utóbbiak feltehetően antik hagyományokat őrző pannoniai műhely vagy műhelyek termékei. A Szentendre-típusú gúlacsüngős fülbevalók, a préselt gömbsorkeretes övveretek és az Bócsa-típusú veretek koncentrált északkelet-dunántúli és Duna-Tisza közti előfordulása alapján az ezeket előállító műhelyt/műhelyeket esetleg ezen területeken kellene keresnünk. Ezekkel egy helyen készülhettek a Mezőszilas-típusú csüngők is. A helyi készítést sejteti a rábapordányi darabokkal együtt a múzeumba került néhány, a csüngő préselt gömbsorához hasonló, azoknál nagyobb mintázatú töredék is, ami talán a használat során megsérült lemezek javítására szolgált.

Varkocsszorítók

A rangosabb avar fegyveresek hajfonatának fémszorítókkal való összefogása (és díszítése) a Tótipusztá-Igar–Dunapentele csoport fellépésével, a 7. század harmadik harmadában terjedt el az Avar Birodalomban.¹⁰⁰² Azonban a Duna–Tisza köze anyagában szörványosan már az avar kor első felében felbukkantak az első példányok (33. kép 6). Erre utal a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbányában feltárt kora avar kori temető 30/A sírjából származó, ezüst lemezből préselt, gyöngysorból álló pánttal három részre tagolt, domború varkocsszorító (33. kép 4–5). A sír a kislemezgömbös ezüst fülbevalópárja, apró kerek préselt ezüst veretekkel díszített, sok-mellékszijas öve és ezüst szerelések, P-füles kardja alapján feltétlenül a 7. század első feléből származhat.

A varkocsszorító legjobb formai analógiáját öntött kivitelben a közép avar korból, a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 53. sírből ismerjük.¹⁰⁰³ A kísérőleletei préselt pajzs és kettőspajzs alakú, mada-

⁹⁹⁶ BÓNA 1971, 240.

⁹⁹⁷ ADAM 2001, 239.

⁹⁹⁸ BÁLINT 1978, 203.

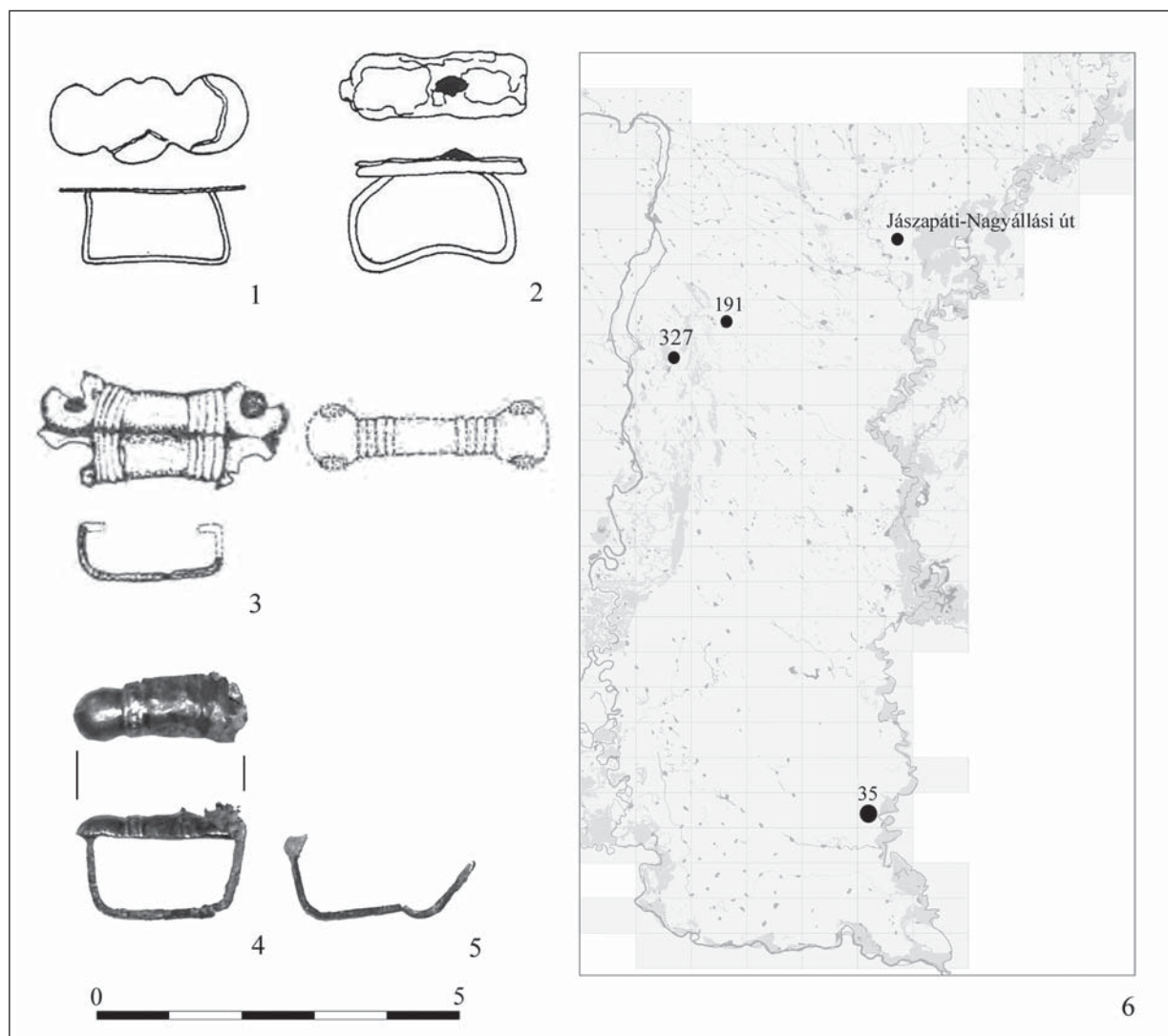
⁹⁹⁹ BÁLINT 1993, 204–205; BÁLINT 1995, 248–250.

¹⁰⁰⁰ BALOGH 2000, 224.

¹⁰⁰¹ Gömbsorkeretes veretek előállítására szolgáló préselő minták: Adony – nagyszíjvég (FETTICH 1926, VI. tábla 3); Gátér 11. sír – rozetta alakú övveret (KADA 1905, 369; FETTICH 1926, VI. tábla 19); Zselickislak – keret övveret (FETTICH 1926, VII. tábla 4); ismeretlen lelőhely – ovális övveret (FETTICH 1926, VII. tábla 1).

¹⁰⁰² BÓNA 1970, 250; ANDRÁSI 2000, 118.

¹⁰⁰³ TÖRÖK 1975, Fig. 5. 10–11.

33. kép. 1–4: Varkocsszorítók az avar kor első feléből. 1–2: Péterréve (Srb). 1: 34. sír; 2: 44. sír; 3: Dabas-Paphegy 1. sír; 4: Kunpeszér 30/A sír. 5: A korai varkocsszorítók lelőhelyeinek elhelyezkedése
 Fig. 33. 1–4: Plait clips from the first half of the Avar age. 1–2: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 1: Grave 34; 2: Grave 44; 3: Dabas-Paphegy, Grave 1; 4: Kunpeszér, Grave 30/A.
 5: Location of the archaeological sites of plait clips

ras övveretek, pont-kör díszítésű csontmarkolatos vaskés, fenőkő és kovák voltak, valamint 2 db ezüst veretutánczat. Az érmek meghatározása körüli bizonytalanság¹⁰⁰⁴ miatt a keltezéshez nemigen használhatók. Az övveretek alapján a síregyüttes legvalószínűbben a 7. század harmadik negyedére – harmadik harmadára keltezhető.¹⁰⁰⁵

A varkocsszorító kora avar környezetben való feltűnésére a kunpeszéri síron másik példa a dabaspaphegyi 1. sírből származó (33. kép 3), ezüst lemezből préselt, bordával tagolt, két végén két-két kerek betéttel díszített darab.¹⁰⁰⁶ A kísérőleletek között fellelhető ezüst szerelékű, P-füles kard földrajzilag legközelebb eső analógiája éppen a tárgyalat kunpeszéri sírban található meg. A kardot publikálja a

¹⁰⁰⁴ A kérdést részletesen ld. SOMOGYI 1997, 50–52.

¹⁰⁰⁵ GARAM 2001, 150.

¹⁰⁰⁶ SIMON–SZÉKELY 1991, 2. tábla 1.

töredékből kikövetkeztethető legnagyobb pengeszélesség alapján a kora avar kori, P/D-füles kardok fiatalabb csoportjába sorolta, a 7. század közepső harmadára datálva.¹⁰⁰⁷

A péterrévei 30. és 44. kora avar sírokban is felbukkan egy-egy háromkaréjos, préselt kivitelezésű darab (33. kép 1–2).¹⁰⁰⁸ Az előbbi sírban Oroszlány-típusú gúlacsüngős fülbevaló, egybeöntött pajzstestű csat és préselt pajzs alakú veret és bogozó társaságában; az utóbbiban jellegtelen tárgyak (vascsat, vas-kés, hengeres tűtartó, csiholó és edény) mellett.

A Jászapáti-Nagyállási úti temető 264. sírjából származó varkocsszorítók¹⁰⁰⁹ veretrésze nem maradt meg, de a síregyüttes Akalan-típusú övveretei és Pančevo-típusú nagyszíjvége alapján a síregyüttes keltezése a 7. század második negyede, legfeljebb közepe.¹⁰¹⁰

A Duna–Tisza közti példák sorát egy távolabbi darabbal egészíthetjük ki a Völgyfalu/Zillingtal D (A) 3. sírban talált lemezes varkocsszorító is egy P-füles kard társaságában került elő, s ez alapján a temetkezést a 7. század első negyedére keltezték.¹⁰¹¹

A többnyire P-füles kardos férfi sírokból származó felsorolt varkocsszorítók szerkezetükben teljesen az avar kor második feléből ismert darabok megoldásaival azonosak. Azokhoz képest a fő különbség a veretrészek formájában van: a felsoroltak esetében laposabb vagy enyhén domború, háromkaréjos formájúak vagy ahhoz közelítő alakúak. Az avar kor második felében szélesebb körben elterjedt varkocsszorítókhoz képest azonban ezeknek a legmarkánsabb különbsége, hogy minden esetben csak egyesével fordultak elő.

A tárgytypus eredetének kérdése nem tisztázott, az avar kori anyagban „hirtelen” jelent meg, s analógiáit hiába keressük a Kárpát-medencén kívül, akár Ázsiában vagy a Bizánci Birodalom területein.¹⁰¹² A hozzá kapcsolódó hajviseletről, a haj varkocsba történő összefogásáról azonban olvashatunk tudósítást a Bizáncban megjelenő első avar követek leírásakor Theophanes *Chronographia*-jában: „...*Ugyan- ebben az időben bejött Bizáncba azoknak, akiket avaroknak mondanak, a furcsa népe s összefutott az egész város megnézésükre, mert soha még ilyen népet nem láttak. Hátul nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonva...*”¹⁰¹³ E forráshelyből kiindulva esetleg az analógiák hiánya ellenére mégis keleten kellene keresnünk párhuzamait és eredetét, de a jelenleg ismert adatok alapján helyben, a Kárpát-medencében való „feltalálásuk” lehetőségét sem vethetjük el.

¹⁰⁰⁷ SIMON–SZÉKELY 1991, 192.

¹⁰⁰⁸ BUGARSKI 2009, Tab. V, Tab. IX. A Kiskunfélegyháza-Pákapusztai lelőhelyüként ismert préselt álcstos leletegyüttesben szereplő, téglalap alakú, préselt gyöngyorkeretes, geometrikus díszű verettöredéket is varkocsdísznek határozta meg László Gyula (LÁSZLÓ 1955, Pl. LXIX. 22). A tárgy elveszett, így ma már nem ellenőrizhető, de a lemeztöredék szakasztott másai a petőfiszállási vezéri sírban (BALOGH–WICKER 2012, 6. kép 16–17) és a homokrévi/Mokrin (Srb) 69. sírban (RANISAVLJEV 2007, Tab. XXXI. 4–5) fordulnak elő, mint kisszíjvégek. Ezek alapján valószínűbb, hogy a pákapusztai leletegyüttes darabja is sokkal inkább szíjvég töredéke lehetett.

¹⁰⁰⁹ MADARAS 1994, Taf. 37. 1.

¹⁰¹⁰ A temető 210. férfi sírjában lévő két, töredékes állapotban előkerült, vékony ezüst lemezből készített, egyik végén ívelt, a másikon egyenes, téglalap alakú tárgyat a temető ásatója és feldolgozója préselt varkocsszorítónak írta le (MADARAS 1994, 61). A tárgyak hossz tengelyében, a hátoldalon két-két hurokfül volt, melyek közül mindössze az egyik darabon egy maradt meg (MADARAS 1994, Taf. XXXIII. 210: 4). Madaras László ezeket a varkocsszorító rögzítését szolgáló pánt- vagy huzalszerkezet rögzítőjeként értelmezte. Ez a megoldás az eddig ismerté vált, varkocsszorítóként funkcionáló tárgyakon sehol nem fordul elő (vö. ANDRÁSI 2000), a huzalfülek felforrasztása állandósult technikai megoldásnak tűnik. Ezért a hurkos fülű jászapáti tárgyak varkocsszorítóként való értelmezése több mint kétséges, noha a koponya mellett feküdtek. A felerősítési megoldás alapján inkább szíjvégek voltak.

¹⁰¹¹ DAIM 1990, 156.

¹⁰¹² ANDRÁSI 2000, 118.

¹⁰¹³ SZÁDECZKY–KARDOSS 1992, 18.

7.1.1.3. Mell- és nyakékszerek

Jó néhány női és gyermek sírban további ékszerfajták fordulnak elő. A legváltozatosabb ezek között a nyakban, nyaktájon, mellkas felső részén viselt mell- és nyakdíszek, melyek közé a gyöngyök, csüngők, csüngős nyakékek, ékszergallérok, stb. tartoznak. A vizsgált területen nem jellemzők, igen kevés számban, elszórtan fordulnak elő.

Gyöngyök

A gyöngyök kétféle szerepben tűnnek fel a kora avar kori leletanyagban. A női sírokban mindig a nyak körül vagy a mellkason kerülnek elő, vagyis nyakláncként viselték őket. A férfi sírokban előforduló 1–3 szem gyöngyöt ritkábban a mellkason, gyakrabban a medencecsontok környékén található, viselésük módja és funkciójuk is eltérő lehet. A Duna–Tisza közéről a korai férfi sírból származó darabok között szemes, folytatott rátétdíszes példányok és okkersárga, nyomott gömb alakú gyöngyök fordulnak elő. A korszak gazdagabb, fegyveres férfitemetkezéseiben gyakorta előkerülő néhány gyöngyszemre először Kovrig Ilona figyelt fel,¹⁰¹⁴ majd Bóna István a sárpoldali sír kapcsán érintette ezek kérdését, bajelhárító szerepüket valószínűsítve.¹⁰¹⁵ Bóna vetette fel, hogy ezeket valószínűleg nem a nyakban hordták, hanem a pár gyöngyszem csak a temetéskor került a halottra.¹⁰¹⁶ Erről lehet szó a Kunpeszér 30/A sírban lévő egy szem gömb alakú, vörös alapon fehér hullámfolyatott és három vízszintes sárga vonalrátétellel díszített gyöngy esetében is, amely a mellkason, a bordák között feküdt. Más esetekben – pl. a Kecskemét-Sallai utca, Kunpeszér 3. sír,¹⁰¹⁷ Mélykút 44. sír – ezeket a gyöngyöket a tarsolyban hordhatták.

A Duna–Tisza közéről 31 olyan gyöngyöket is tartalmazó, az avar kor első feléből származó női (és leány gyermek) sír ismert. Az egyetlen olyan női sír, ahol csak egyetlen szem gyöngy volt, a bácsandrászlási 9. sír. A *juvenilis* korában eltemetett leány nyakcsigolyáin, középen egy nyomott gömb alakú, barna alapon fehér folytatott és 4 szemes opak gyöngy volt (*51. kép 3*). E sírba a gyöngy inkább bajelhárító szerepű lehetett.

A legtöbb esetben – kivételek a csepel-hárosi 8. és 17. sírok¹⁰¹⁸ színes rátétes gyöngyosrai – nem sok darabból álló (többségében csak 2–12 gyöngy), rövid füzérekről van szó.

A korai füzérek között leggyakrabban a rátétes gyöngyök fordultak elő, többségük barna/szürkés-barna vagy vörös alapon fehér-világoskék-halványsárga szemes és esetleg folytatott díszű. E gyöngy-típusok korai divatját mutatja az éremmel keltezett szentendrei 2. és 3. sírban való előfordulásuk. A fajsz-garadombi 5.¹⁰¹⁹ és a kunpeszérei 29. sírokban – a többnyire férfi sírokra jellemző – halványsárga, nyomott gömb alakú gyöngytípus fordult elő, melyek a korszak legkorábbi éremmel keltezett sírjaiból (Deszk G 30. sír, Szegvár-Sárpoldal, Szentendre 2–3. sír) jól ismert.

Az opak gyöngyökön kívül két női sírból borostyán gyöngyök kerültek elő. Kunpeszéren az 5. és 26. sírból származó borostyángyöngyök szabálytalan, hosszúkás alakúak voltak. A bácskeresztúri 2. sírban talált 44 gyöngy között az üvegek mellett szintén van említve borostyángyöngy,¹⁰²⁰ de a leletek sajnos csak korabeli leírásból ismertek.

Az avar kori ékszerviseletben ritkábban fordulnak elő borostyánrögökből formált gyöngyök, többnyire egyéb típusú gyöngyök közé fűzve nyakban viselték őket. A borostyánok elterjedtsége elsősorban a langobardok és a gepidák által korábban lakott területeken volt jellemző, így leginkább a Dunántúlon

¹⁰¹⁴ KOVRIG 1957, 122–123.

¹⁰¹⁵ BÓNA 1979, 27–28, 30.

¹⁰¹⁶ BÓNA 1979, 27.

¹⁰¹⁷ H. TÓTH 1981, 26; BALOGH 2011, 258, 261.

¹⁰¹⁸ NAGY 1998, Taf. 101, Taf. 103.

¹⁰¹⁹ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 9. kép 3–4.

¹⁰²⁰ MILLEKER 1893, 305.

és az Alföld délkeleti részén bukkannak fel, ritkábban a Duna–Tisza közén feltételezett hatalmi központ területén. A vizsgált területünk anyagában a fent említett három női sír mellett a leggazdagabb férfi sírokban, a bócsai¹⁰²¹ és a kunbányai¹⁰²² vezéri temetkezésekben – ez utóbbiban 2 db folytatott gyöngy mellett – találjuk meg őket.

A borostyángyöngyök a legkorábbi avar kori nyakláncokon is megtalálhatók, egy-egy példányuk még a 7. század utolsó harmadának viseletében is fel-felbukkan.¹⁰²³ Divatjukat – amennyiben ilyenről a korszakban beszélni lehet – a bácskeresztúri 1. sír Heraclius solidusa (610–?) és a szegvár-omrodülői 761. sír –, melyben nagyobb számú gömb és hasáb alakú borostyángyöngy, valamint apró, lapított gömb alakú borostyán utánzatú gyöngyök együtt alkottak füzért – Heraclius és Heraclius Constantinus 616–625 között vert, felfülezett solidusa tágan keltezi a 7. század középső harmadára.

A borostyánnak – a karneolhoz hasonlóan – az őskortól napjainkig gyógyhatást tulajdonítanak. Id. Plinius szerint a borostyánokat az ókorban nemcsak díszként, hanem – a neki tulajdonított gyógyító ereje miatt (mandula- és torokbántalmak, láz, homályos látás, gyomorbántalmak ellen) – amulettként is a nyakban hordozták.¹⁰²⁴ Hasonló védőerőt tulajdoníthattak neki az avar korban is.

Az általunk e területről megismert korai gyöngysorokba csak ritkán fűztek csüngőt. A gyöngyök között a Szeged-Fehértó A 260.¹⁰²⁵ és az Óbecse-Pionir utcai 27. sírokban¹⁰²⁶ egy-egy kereszt, a csepel-hárosi 90. sírban sugaras csüngő¹⁰²⁷ volt.

A Duna–Tisza közén eddig ismertté vált gyöngyös leletegyüttesek esetében a nyakláncok jellegének átalakulását követhetjük nyomon. A legkorábbi, mindössze néhány szemből álló gyöngysorok mellett a 7. század második negyedétől megjelentek a színes rátétes gyöngyökből álló, hosszabb nyakláncok. Példaként említhetjük a Felgyő, Ürmös-tanya 40.¹⁰²⁸ és a Mélykút-Sánc dülő 28. sírokból származó gyöngygyakláncokat. Idővel a korai típusú szemes és folytatott gyöngyök száma egyre csökkent, s újonnan feltűnő gyöngytípusok váltak uralkodóvá. Új elemként megjelent a Duna–Tisza köze gyöngyanyagában a többszörösen összetett, lapított gömbös gyöngytípus, melynek legkorábbi darabjai a 7. század második negyedének gyöngysoraiban tűntek fel.¹⁰²⁹ E típus nagyobb arányban majd csak a század harmadik negyedében vált jellemzővé.¹⁰³⁰ E területen korai megjelenését Felgyő, Ürmös-tanya 159. és Szeged-Fehértó A 4., 17., 33., 220., 253., 371. és 375. sírjai mutatják.¹⁰³¹ Ezekben a temetkezésekben nagy- és kislemezgömbös fülbevalók és ujjas fibula a kísérőlelet. A divat változását jelzi, hogy ilyen típusú gyöngyökből álló füzér férfi sírban is megjelent, akár nyakláncként is, mint a Vaskút-Homokbánya lelőhelyről előkerült leletegyüttesben.¹⁰³²

A gyöngydivat változásának jele, hogy a 7. század közepe után a gyöngyök egy új szerepben is feltűntek: férfi és gyermek sírokban megjelentek a tarsolyok díszítéseként, mint pl. a Felgyő, Ürmös-tanya 228.¹⁰³³ és Bácsandrászállás 35. sírok esetében az feltételezhető.

¹⁰²¹ LÁSZLÓ 1955, 231.

¹⁰²² H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XXIV. 1.

¹⁰²³ PÁSZTOR 2010, 50–51. j.

¹⁰²⁴ Id. PLINIUS 2001, 315, XXXVII. Könyv 44–51.

¹⁰²⁵ MADARAS 1995, Pl. 28.

¹⁰²⁶ ANTONIH 2012, cl. 53.

¹⁰²⁷ NAGY 1998, Taf. 117.

¹⁰²⁸ BALOGH 2010, 19. kép 2.

¹⁰²⁹ PÁSZTOR 2008, 316–317.

¹⁰³⁰ A legtöbb sírban ebből az időszakból a hajós-cifrahegyi temetőben fordul elő (66., 101., 127., 132., 140., 156. és a 168. sírok). E sírok a temető legkorábbi női sírjai: a rátétdíszes nagylemezgömbös és nagy gyöngycsüngős fülbevalók alapján jól keltezhető horizontjuk a 7. század harmadik negyedére.

¹⁰³¹ BALOGH 2010, 64. kép 8; MADARAS 1995, Pl. 1. 4: 3, Pl. 3. 17: 3, Pl. 5. 33: 2, Pl. 24. 220: 4, Pl. 27. 253: 4, Pl. 37. 371: 3, 375: 3.

¹⁰³² BALOGH 2002, 21. kép 4.

¹⁰³³ BALOGH 2010, 94–95. kép.

A Duna–Tisza közén a női sírokban a gyöngyfűzések esetén jól érzékelhető a divat változása, ami nyilván nem minden átmenet nélkül zajlott, s valószínűleg egyes közösségek különböző gyorsasággal „követték” a divatot. Azonban a regionális különbségek megfigyelésére a viszonylag kevés, jól keltezhető és megfelelően dokumentált eset miatt egyelőre nem vállalkozhatunk.

Csüngők

Ritka leletnek számít, csak néhány női sírból származik lemezből készült, kerek vagy szív alakú csüngő, melyek a gyöngyök közé voltak felfűzve. Közös jellemzőjük, hogy – általában bordázott – pántfülük a díszítmény síkjával párhuzamos tengelyű. A Kárpát-medencéből eddig mindössze 6 sírban fordult elő, melyek közül a Duna–Tisza közére két, sugaras díszítésű példány esik: az egyik a Bugyi-Ürbőpuszta 31.,¹⁰³⁴ a másik Csepel-Háros 90. sírból¹⁰³⁵ származik (34. kép 1–2). Ezek közelében még az alattyáni 161. sír keresztrel és filigránnal díszített, kerek csüngője is említhető.¹⁰³⁶ Női sírokból valók.

További két sírból, a kishegyesi 73.¹⁰³⁷ és Kiskőrös-Város alatti 142. sírokból¹⁰³⁸ csepp alakú csüngők származnak (34. kép 3–4), melyek közül a kiskőrösi egy egyszerűbb, préselt változat. Talán helyi készítmény lehet, gondoljunk a főnlaki ötvössír préselőtövei között lévő hasonló mintára.¹⁰³⁹

A hasonló füles csüngők nagyobb számban és változatos technikai kivitelben az 5–7. században a Krím és környéke, erős bizánci hatású, késő antik előzményekben gyökerező ékszerdivatjának részét képezik (pl. Dzsiginzskoje, Morszkoy Csulek, Altinyaszar, Glodoszy, stb).

Korábban a kerek (ólm vagy bronz) csüngők előzményeit Bóna István a germán brakteátákban látta, s a viselet szokását szláv etnikum jelenlétével magyarázta.¹⁰⁴⁰ Később Garam Éva foglalta össze a Kárpát-medence avar kori csüngőit, melyeket egyértelműen bizánci előképekre vezetett vissza, s a bizánci aranycsüngők helyi utánezatainak tartott. Felvetette, hogy a kereszt vagy sugaras díszítésű csüngők és a temetkezések szegényes melléklete összefüggésben lehet a viselőjük hitbeli meggyőződésével.¹⁰⁴¹ Az alattyáni sírban a csüngőn kívül, feltehetően bajelhárító szerepű nyúl- és kutyacsontokból készített csüngők is voltak,¹⁰⁴² s együttes előfordulásuk erőteljesen megkérdőjelezi, hogy e csüngők kereszt alakú díszítése keresztény tartalmat hordozott volna viselője számára. A kereszt forma díszítés ebben az esetben inkább óvó-védő jelentést hordozott.¹⁰⁴³ Legutóbb B. Tobias vizsgálta ezeket a kerek csüngőket, melyeket tükröt utánzó amulettként értelmezett.¹⁰⁴⁴

Mind a kerek, mind a csepp alakú csüngők szegényes mellékletű (vegyes gyöngysorok, sima fülkárka, vas és ezüst karperec, vascsat, vaskés, orsógomb) sírokból származnak, ezért a 7. század első felénél pontosabban nem keltezhető.

¹⁰³⁴ BÓNA 1957, XXXVI. tábla 16.

¹⁰³⁵ NAGY 1998, Taf. 117.

¹⁰³⁶ KOVRIG 1963, Taf. XIII. 22. További listájukat ld. GARAM 2001, 34.

¹⁰³⁷ GUBITZA 1908, 126–127.

¹⁰³⁸ HORVÁTH 1935, XXVIII. tábla 29.

¹⁰³⁹ FETTICH 1926, V. tábla 43.

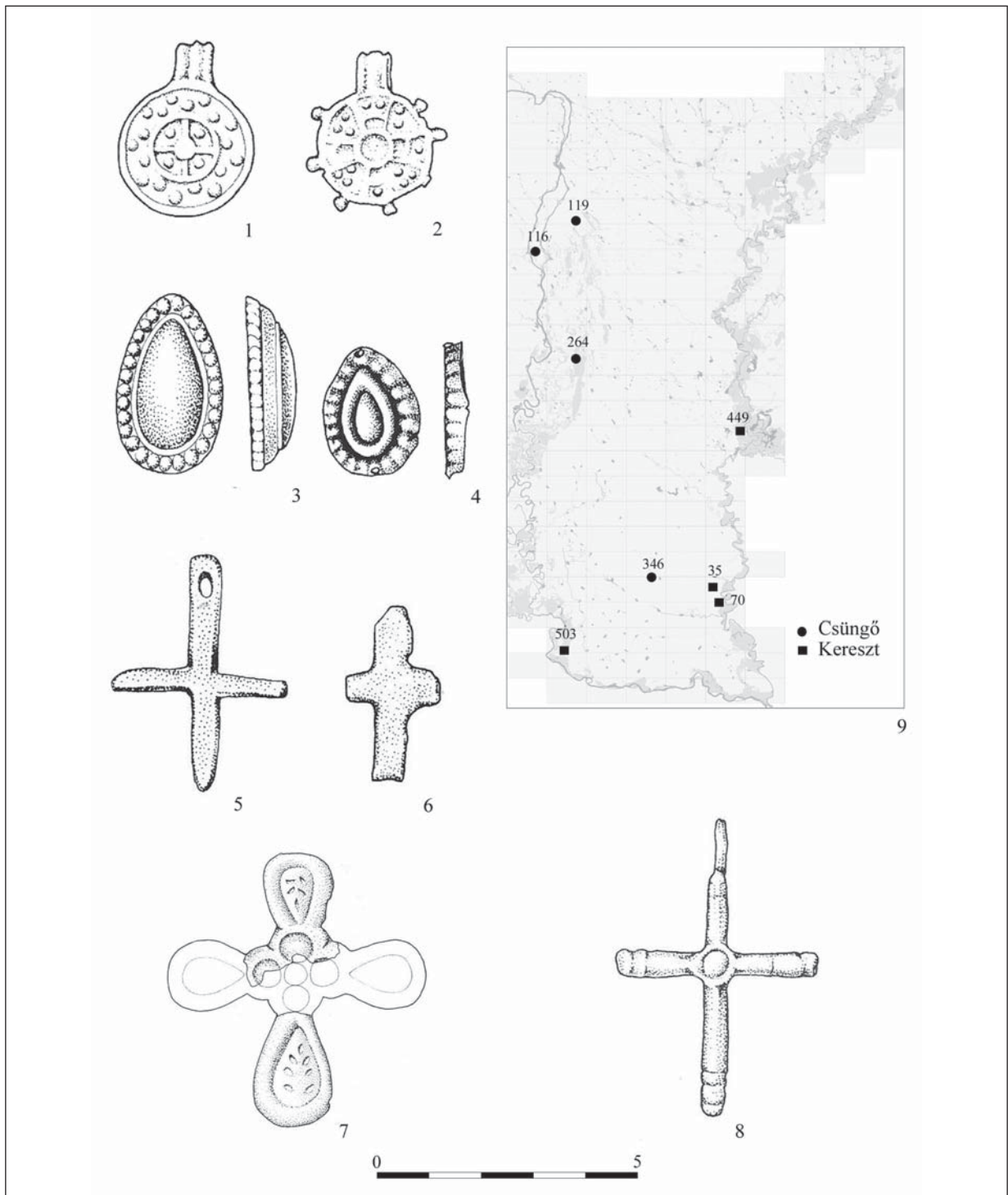
¹⁰⁴⁰ BÓNA 1957, 161–162.

¹⁰⁴¹ GARAM 2001, 33–35.

¹⁰⁴² KOVRIG 1963, Taf. XIII. 23; BARTOSIEWITZ ET AL. 2014.

¹⁰⁴³ A kérdésről bővebben a kereszték kapcsán esik szó.

¹⁰⁴⁴ TOBIAS 2001.

34. kép. 1–8: Csüngők és keresztek az avar kor első feléből. 1: Bugyi-Ürbőpuszta 31. sír; 2: Budapest XXI. Csepel-Háros 90. sír; 3: Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 73. sír; 4: Kiskőrös-Város alatt 142. sír; 5: Péterréve (Srb) 17. sír; 6: Szeged-Fehértó A 260. sír; 7: Vajszka (Srb) 5. sír; 8: Óbecse-Pionir u. (Srb) 27. sír. 9: A csüngők és keresztek lelőhelyeinek elhelyezkedése

Fig. 34. 1–8: Pendants and cross pendants from the first half of the Avar age. 1: Bugyi-Ürbőpuszta, Grave 31; 2: Budapest XXI. Csepel-Háros, Grave 90; 3: Mali Idoš-Zuta jama (Srb), Grave 73; 4: Kiskőrös-Város alatt, Grave 142; 5: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb), Grave 17; 6: Szeged-Fehértó A, Grave 260; 7: Vajska-Radićeva ul. 1. (Srb), Grave 5; 8: Bečej-ul. Pionir (Srb), Grave 27. 9: Location of archaeological sites of the pendants and cross pendants

Keresztek

A nyakban viselt ékszerek kis csoportját alkotják a bizánci eredetű mellkeresztek,¹⁰⁴⁵ melyeket általában szintén gyöngyök közé fűzve viseltek. A Duna–Tisza közéről Óbecse-Pionir u. 27. sírjából¹⁰⁴⁶ és a vajszkai 5. sírból¹⁰⁴⁷ ezüst, a péterrévei 17.¹⁰⁴⁸ és a Szeged-Fehértó A 260. sírból¹⁰⁴⁹ egyszerűbb ólomkereszt származik (34. kép 5–8). Valamennyi női sír. A lelőhelyeik a Duna–Tisza köze alsó harmadában helyezkednek el, a két folyó mentén (34. kép 9).

Az óbecsei és a töredékesen előkerült vajszkai préselt, karéjos keresztet is kis füllel függesztették fel, a másik két kereszt az ólomkeresztekre jellemző módon, egyik szárának végén kerek lyukkal van átütve, ami a rögzítést szolgálta.

Az avar kori emléktárgy ókeresztény kapcsolataival foglalkozó szakirodalmat, s köztük a keresztekkel foglalkozó munkákat Vida Tivadar tekintette át,¹⁰⁵⁰ s Garam Éva a Kárpát-medencei darabokat csoportosítva részletesebb elemzésüket elvégezte.¹⁰⁵¹ A vajdasági lelőhelyek keresztjeit és síregyüttesüket legutóbb I. Bugarski vizsgálta, azonban a leglényegesebb kérdést – keresztény szimbólum vagy dísz, viselőjének hitbéli meggyőződésére utal-e vagy sem – ő is nyitva hagyta.¹⁰⁵²

A fehértói és a péterrévei kereszt az ólomkeresztek közé tartozik. Egyszerűségük ellenére nem a temetők legszegényebb sírjaiból származnak. Ez arra utal, hogy az egyszerűbb kereszt viselése nem függött feltétlenül össze viselője társadalmi helyzetével, sőt I. Bugarski a péterrévei kereszt kapcsán felvetette annak státuszszimbólum szerepét.¹⁰⁵³

Az óbecsei öntött ezüst kereszt (34. kép 8) a kőfoglatatos keresztek utánzatai közé tartozik, legjobb Kárpát-medencei analógiái a Kölked-Feketekapu A 207., a Budakalász 1083. és a legújabban közzétett Baráthely/Bratei (Ro) 3. temető 219. sírjából valók, illetve ide tartozik ez utóbbi temető környékéről szórványként előkerült kereszt is.¹⁰⁵⁴

Ennek a típusnak az eredeti bizánci példányai aranyból készültek, és elmaradhatatlan jellegzetességük a közepükön lévő kerek foglatat, általában kőbetéttel.¹⁰⁵⁵ A birodalom peremterületein is elterjedtek voltak: nagy számban és változatos formában fordul elő Szkalisztoje katakombáiban,¹⁰⁵⁶ s egészen biztos, hogy itáliai felbukkanásuk¹⁰⁵⁷ is a bizánci kapcsolatok eredményének tudható be.

¹⁰⁴⁵ A kora avar leletkörnyezetben előforduló keresztek megkülönböztetendők a 7. század harmadik harmadában felbukkanó pektorale kereszttektől, mint amilyen az ozora-tótipusztai és a tápi keresztek. A Kárpát-medence korszakú mellkeresztjének katalógusát ld. GARAM 2001, 57–59; kiegészítette GULYÁS 2013. Ez utóbbi munkában, a keresztek áttekintő táblázatában a 3. és 10. sorszám alatt tévesen kétszer szerepel a péterrévei 17. sír, illetve kimaradt a Baráthely/Bratei 3. (Ro) 237. sír horgas karú keresztje, pedig az is a mellkas jobb oldalán feküdt, valószínűleg szintén nyakban viselt darab volt (BÁRZU 2010, 248, Taf. 39. G.237: 3), valamint a temető szórványletei között lévő, üvegbetétes, granulációdíszes kereszt (BÁRZU 2010, Taf. 81. 15). Az avar kori keresztek sorát még két ólomkeresztrel egészíthetjük ki. Mindszent-Szegvári út, Szőlő part 2. női sírjában egy egyenlő szárú ólomkereszt volt (BEDE 2016), és Makó-Mikócsa halom 234. gyermeksírában (SNR541/OB NR512) gyöngyök közé fűzve találtunk egy egyenlőtlen szárú ólomkeresztet. Arany lemezből készített, unikális filigrándíszű mellkereszt került elő Makó-Mikócsa halom 33. sírjából (SNR 163/OB NR 157).

¹⁰⁴⁶ ANTONIH 2012, cl. 53.

¹⁰⁴⁷ GARAM 2001, Taf. 38. 8.

¹⁰⁴⁸ BRUKNER 1968, Tab. LIX. 7.

¹⁰⁴⁹ MADARAS 1995, Pl. 28.

¹⁰⁵⁰ VIDA 1998.

¹⁰⁵¹ GARAM 2001, 57–65.

¹⁰⁵² BUGARSKI 2009, 229.

¹⁰⁵³ BUGARSKI 2009, 228–229.

¹⁰⁵⁴ KISS 1996, 64; VIDA 1998, Abb. 1. 2; BÁRZU 2010, Taf. 71. 219:4; BÁRZU 2010, Taf. 81. 14.

¹⁰⁵⁵ Pl. Mersin (BANK 1965, 107), Szíria (ROSS 1965, Pl. XCVII. 1, Pl. XXIV. 18).

¹⁰⁵⁶ VEJMARN–AJBABIN 1993.

¹⁰⁵⁷ Pl. a senisei lelet (LANGOBARDI 1990, V. 2).

A vajszkai ezüst lemezből préselt, csepp alakú szárakkal rendelkező kereszt típusa is jól ismert a 6. század végi bizánci kereszttek között.¹⁰⁵⁸ Kárpát-medencei közeli párhuzama a Kölked-Feketekapu B 449. sírban fordul elő.¹⁰⁵⁹ Viselője keresztény lehetett, erre utal a sírban lévő talpas görög keresztrel díszített, kerek fejlapos ezüstgyűrű is. I. Bugarski a Vajszkán feltárt 7. kőládás sírt egy olyan késő római közösség temetkező helyének tartja, akik az avarok 615–617-es balkáni hadjárata során szorultak ki a területről.¹⁰⁶⁰

Az avarföldi kereszttek mind olyan lelőhelyekről származnak, melyek esetében a germán kapcsolatok kézzel foghatók. Fettich Nándor ugyan csak az egyszerű ólomkeresztteknél vetette fel a gepida eredetet¹⁰⁶¹ – feltehetően a közismert tényre gondolva, miszerint a gepidák körében az ariánus kereszténység terjedt el. Az egyes kereszt-típusok előfordulási területei azonban fedik egymást, ezért valamennyi esetében gondolhatunk esetleg Meroving–germán kulturális hatásra.

Ebben az időszakban a kereszt viselése nem feltétlenül jelentette viselője hitbéli hovatartozását, hanem más csüngőkhöz hasonlóan, amulettként is viselheték őket.

A Duna–Tisza közeli kereszttek átlagos, inkább szegényes mellékletű sírokban láttak napvilágot, ezért a 7. század első felénél pontosabban egyelőre nehezen keltezhetők.

Lemezcsüngős nyakék

A Kárpát-medencében a lemezcsüngős nyakékek – az alattyáni 166. sír poncolt, háromszög alakú lemezcsüngői kivételével¹⁰⁶² – eddig csak a Dunántúlról, annak is többségében a délkeleti feléből kerültek elő.¹⁰⁶³ A Duna–Tisza közéről eddig lemezcsüngős nyakék töredékeként a Felgyő, Ürmös-tanyai 159. sírban nyugvó nő nyakánál lelt bronz lemezből kinyírt, kerek alakú csüngőket ismertük,¹⁰⁶⁴ melyek töredékesen kerültek elő. Emellé most egy újabb példányt mutatunk be.

Mélykút-Sánc dűlő 28. sír

T.: ÉÉNY–DDK (326–146°). H.: 200 cm, sz.: 57 cm, m.: -. Bolygatatlan aknasír. A téglalap alakú sírban koporsóba eltemetett nő, hanyatt, nyújtott helyzetben fekvő csontváza nyugodott. Koponyája előre, a mellkasra billent. Vállai felhúzott helyzetben voltak. Karjai szorosan a test mellett nyugodtak. Lábai párhuzamosak voltak. Mell.: 1–2. A koponya jobb oldalán két, nagy gyöngycsüngős fülbevaló (35. kép 2–3) került elő. A fülkarika kerek átmeteszettű rossz ezüst huzalból készült, végei lekerekítettek. A keskeny bronz huzalon csüngő, nagyméretű, sötétkék gyöngycsüngők a karikához egy sima bronz lemezből hajlított, rövid hengeres taggal kapcsolódnak. H.: 4,2 cm, karika átm.: 1,77 cm. 3. A nyak körül gyöngynyaklánc (35. kép 4) feküdt:¹⁰⁶⁵ 24 db díszítetlen, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, amely között 15 db sárga és sárgásbarna, matt felületű; 5 db kék színű, fényes felületű, behúzódozó bázisú, hengeres furatú; 1 db szürkésbarna és 3 db fekete színű, fényes felületű, deformált gyöngy található. H.: 0,20–0,56 cm között, furat Ø: 0,12–0,40 cm. 2 db sötét okkersárga és türkizkék színű, kétszeresen összetett, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, kónuszos és hengeres furattal. H.: 0,67–0,69 és 0,61 cm, Ø: 0,58–0,60 és 0,52–0,55 cm, furat Ø: 0,13–0,18 és 0,18 cm. 1 db barnás okkersárga színű, gyűrű (köles) alakú opak üvegyöngy, behúzódozó bázisú, hengeres furattal. H.: 0,17 cm, Ø: 0,38 cm, furat Ø: 0,10 cm. 7 db sárga színű, opak üvegyöngy és 1 db szürkés türkizkék színű, fényes, forgatott felületű, gyűrű alakú opak üvegyöngy, hengeres furattal. H.: 0,20–0,34 cm között, Ø: 0,44–0,64 cm között, furat Ø: 0,14–0,22 cm között. 1 db fekete színű, fényes felületű, deformált korong alakú opak üvegyöngy, egyik oldalon behúzódozó bázisú hengeres furattal. H.: 0,74–0,77 cm, Ø: 1,82 cm, furat Ø: 0,62 cm. 1 db szürkés türkizkék színű, fényes felületen 3 db apró dudo-

¹⁰⁵⁸ ROSS 1965, Pl. XXIV. 19.

¹⁰⁵⁹ KISS 2001, Taf. 83. 449: 2.

¹⁰⁶⁰ BUGARSKI 2009, 229.

¹⁰⁶¹ FETTICH 1963, 80.

¹⁰⁶² KOVRIG 1963, Taf. XIV. 19–21.

¹⁰⁶³ Az ezüst és bronz lemezcsüngős nyakékek Garam Éva által összeállított katalógusa (GARAM 2001, 45–46, Taf. 21–24).

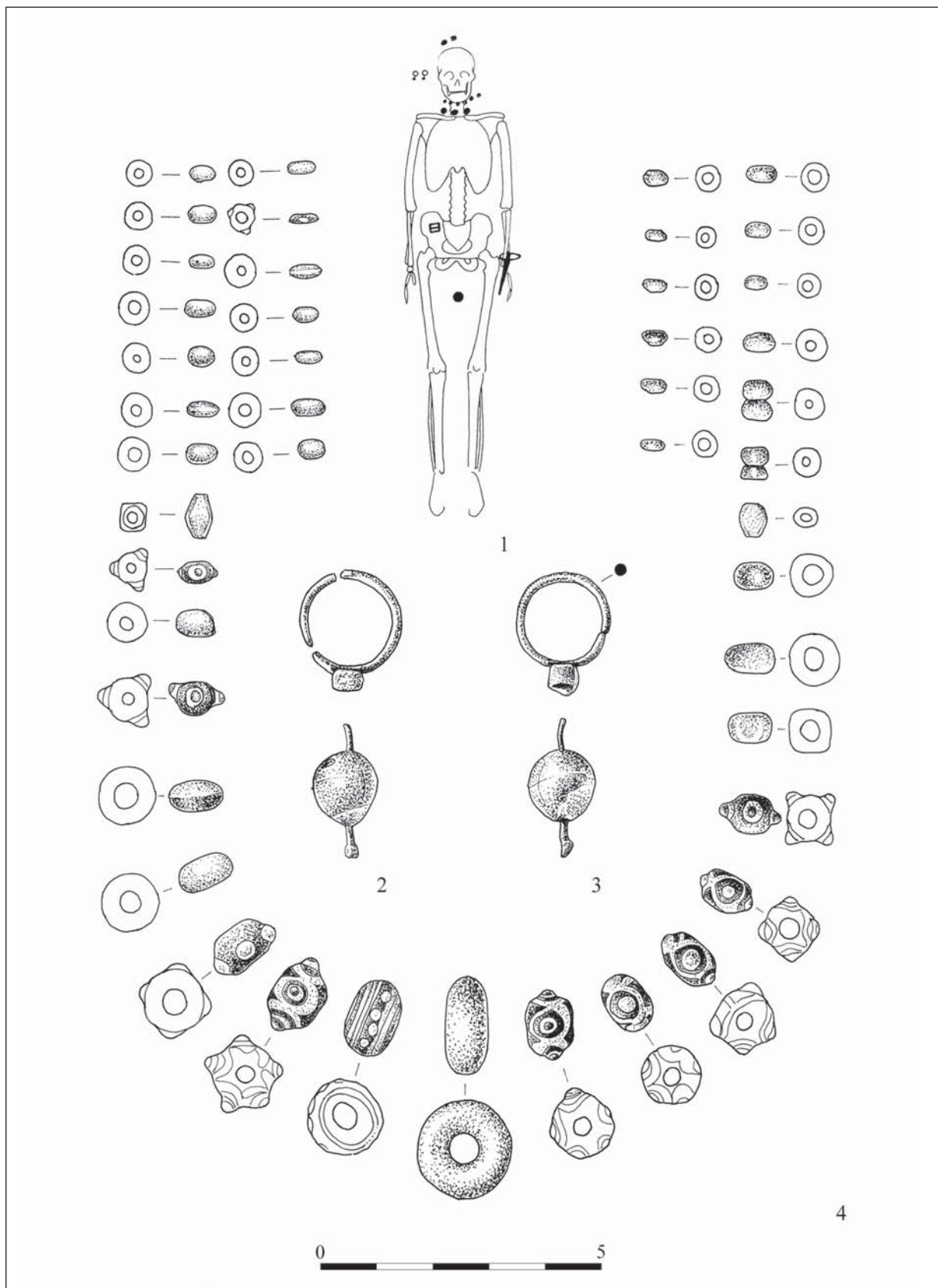
¹⁰⁶⁴ BALOGH 2010, 34. kép 4–5.

¹⁰⁶⁵ A gyöngyök leírása Pásztor Adrien munkája, melyért fogadja köszönetem.

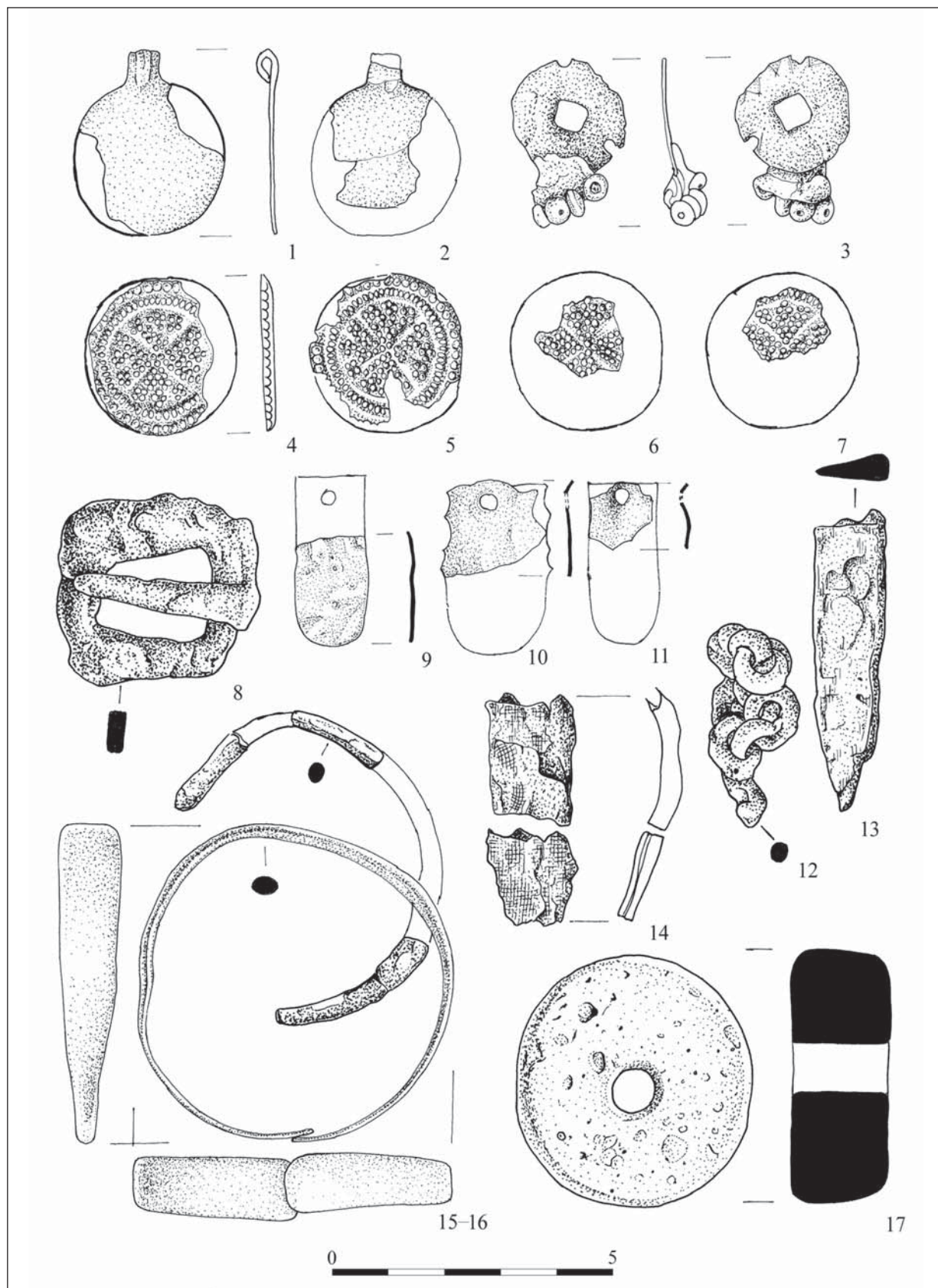
ros rátétdíszes, deformált gyűrű alakú opak üvegyöngy, hengeres furattal. H.: 0,20–0,22 cm, Ø: 0,44–0,52 cm, furat Ø: 0,12 cm. 1 db fekete színű, lukacsos, matt felületen 4 db domború, okkersárga színű dudoros rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, hengeres furattal. H.: 0,69–0,83 cm, Ø: 1,14 cm, furat Ø: 0,39 cm. 1 db sötét vörösesbarna színű felületen 5 db szürkésfehér színű dudoros és ötszörös szürkésfehér színű hurokfolyatott rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, hengeres furattal. H.: 0,80–0,82 cm, Ø: 1,14–1,19 cm, furat Ø: 0,27 cm. 2 db fekete színű felületen 3 db síkból kiugró, fehér és kék színű, kétrétegű, dudoros (szemes) rátétdíszű, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, kónuszos furattal. H.: 0,40–0,43 és 0,62 cm, Ø: 0,62–0,70 és 0,67–0,89 cm, furat Ø: 0,16–0,17 és 0,17–0,24 cm. 1 db fekete színű felületen 4 db fehér és sötétkék színű, kétrétegű, dudoros (szemes) rátétdíszes lapított gömb alakú opak üvegyöngy, hengeres furattal. H.: 0,72–0,75 cm, Ø: 0,82–1,17 cm, furat Ø: 0,32 cm. 1-1 db fekete, illetve sötét vörösesbarna színű felületen 5 db szürkésfehér és sötétkék színű, kétrétegű, dudoros (szemes) és ötszörös szürkésfehér színű rátétdíszes, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, kónuszos furattal. H.: 0,90–0,96, illetve 0,82–0,84 cm, Ø: 1,03–1,35, illetve 1,13–1,18 cm, furat Ø: 0,33–0,36, illetve 0,36–0,38 cm. 1 db sötétvörös színű, fényes alapon 5 db szürkésfehér színű, csigavonalban folytatott vonal, amelynek közepén 1 db széles, lapos, türkizkék színű sávon 10 db lapos okkersárga pont rátétdíszes, deformált, lapított gömb alakú opak üvegyöngy, bázisos, kónuszos furattal. H.: 0,85–0,91 cm, Ø: 1,38–1,42 cm, furat Ø: 0,43–0,45 cm. 1 db sötét vörösesbarna színű, fényes felületen 4–4 db sárgásfehér színű dudoros és négyszeres hurokfolyatott rátétdíszes, aszimmetrikus, lapított, iker gömb alakú opak üvegyöngy, egyik oldalon behúzódnak bázisú, kónuszos furattal. H.: 1,22–1,27 cm, Ø: 0,87–1,04 cm, furat Ø: 0,32–0,33 cm. 1 db zöld színű, téglalap átmetszetű rövid hasáb alakú, fényáteresztő üvegyöngy, hengeres furattal. H.: 0,50–0,53 cm, sz.: 0,85 cm, v.: 0,77 cm, furat Ø: 0,33 cm. 1 db sötétbarna színű, csiszolt felületű, téglalap átmetszetű, lecsapott sarkú, hosszú hasáb alakú, áttetsző üvegyöngy, kónuszos furattal. H.: 0,76 cm, sz.: 0,50 cm, v.: 0,45 cm, furat Ø: 0,13–0,15 cm. 1 db fekete színű, fényes, kopott felületű, téglalap átmetszetű, lecsapott sarkú, hosszú hasáb alakú opak üvegyöngy, kónuszos furattal. H.: 0,57–0,59 cm, sz.: 0,56 cm, v.: 0,39 cm, furat Ø: 0,18–0,22 cm. 4. A gyöngyök között, a nyakcsigolyákon, közepén 4 db gyönggyel összerozsdásodva egy közepén négyzet alakú áttöréssel ellátott, kerek alakú *bronzcsüngő* (36. kép 3) volt, amelynek szélénél háromszög alakú vésetek láthatók. Pereménél két helye kisebb lyukasítás nyoma van. (Szogd érem vagy utánzata?) Átm.: 2,1 cm. 5–8. A csüngő két oldalán 1-1 db, a koponya mögött 2 db bronz *füles lemezcsüngő* (36. kép 1–2, 4–7) hevert töredékes állapotban. A csüngők előlapja bronz lemezből préselt, korong alakú. Peremén kétszeres gyöngysorkeret fut, belső kerek mezeje négy egyenlő részre osztott, amelyek préselt granuláció utánzatokkal vannak kitöltve. A csüngők hátlapja sima bronz lemezből van kinyírva, amelyeken a bordázott hurokfülek a hátlappal egybe vannak kivágvva. Csak 2 csüngőnek került elő a hátlapja. Átm.: 2,8 cm. 9. A bal kéztőnél ovális átmetszetű pántból kialakított, szélesre kalapált végű *bronzkarperec* (36. kép 16) volt. Átm.: 5,8 cm. 10. A bal kéztőnél egy kerek átmetszetű, lekerekített végű *vaskarperec töredékei* (36. kép 15) kerültek elő. 11. A jobb medencecsonton téglalap átmetszetű, téglalap alakú *vascsat* (36. kép 8) hevert. H.: 3,64 cm, sz.: 3,27 cm. 12–13. A medencecsont alatt 2 db bronz lemezből kinyírt *kisszíjvég* (36. kép 9, 11) feküdt. Mindkettő töredékes állapotban került elő. Sz.: 1,34 cm. 14. Mellettük egy másik, ezeknél szélesebb bronz lemezből készült, ívelt hosszoldalú *kisszíjvég* (36. kép 10) volt, amelynek felső részén, a párhuzamos oldalainál 3-3 félhold alakú bevágás látható. 15. A bal combtő külső oldalánál egy egyenes hátú, egyélű *vaskés* (36. kép 13) feküdt fátokban hegyével a lábak felé. Csak a penge töredéke került elő. H.: 5,4 cm, sz.: 1,26 cm. 16. Közelebről meg nem határozott helyen kerek átmetszetű, kerek szemekből álló *vaslánc* (36. kép 12) volt szerves anyaggal összerozsdásodva. Karika átm.: 1 cm. 17. A combcsontok között egy halvány téglavörös színű, kerámiázúalékkal soványított anyagú, kézzel formált, jól kiégetett, vastag *orsókarikát* (36. kép 17) találtak. Ma.: 1,72 cm, átm.: 4,56 cm. 18. Ismeretlen helyen egy ismeretlen rendeltetésű, textillel és szerves anyaggal összerozsdásodott, ívelt *vastöredék* (36. kép 14) feküdt.

A mélykúti sírból 4 db, 2,1 cm átmérőjű, kerek bronzcsüngő került elő (36. kép 1–2, 4–7), melyek a női csontváz nyakcsigolyáinál feküdtek vegyes gyöngysorba fűzve. Elöl és hátul két-két füles csüngő helyezkedett el, az elülsők között egy közepén négyzetes áttöréssel ellátott, kerek csüngő, talán egy nagyon kopott szogd érem vagy annak utánzata volt (36. kép 3). A mélykúti csüngők hátlapja egy körbevágott bronzlap, melynek felső oldalapjával egybe kinyírt, bordázott szalagfület hajlítottak vissza. Az előlap egy vékonyabb bronz lemez, melynek peremén kétszeres gyöngysorkeret fut, belső kerek mezejük négy egyenlő részre osztott, amelyek préselt granuláció utánzatokkal vannak kitöltve. Mind technikában, mind díszítésben e csüngők legközelebbi analógiája a nagyharsányi 2. sír¹⁰⁶⁶ ezüstből készített,

¹⁰⁶⁶ PAPP 1964, 17; GARAM 2001, Taf. 23. 1.

35. kép. Mélykút-Sánc dűlő 28. sír
 Fig. 35. Mélykút-Sánc dűlő, Grave 28

36. kép. Mélykút-Sánc dűlő 28. sír
 Fig. 36. Mélykút-Sánc dűlő, Grave 28

kerek, kettős préselt gyöngysorral keretelt, közepén kerek rekeszt utánzó csüngői, melyek kettősspirál alakú csüngőkre vannak akasztva, és az előszállás-öreghegyi 27. sír 4 db, a szélénél háromszoros préselt gyöngysorkerettel díszített bronzcsüngője, melyek közepén szintén préselt, kerek rekesztutánzatok láthatók.¹⁰⁶⁷ Hasonlóként – a nagyobb számú észak-itáliai langobard anyagban való előforduláson túl – még a Kölked-Feketekapu A 491. sír¹⁰⁶⁸ nyakláncai említhetők. Távlabbi párhuzamai a Zalesje-típusú cserkúti nyakék kerek, ezüst csüngői¹⁰⁶⁹ és a Kisalföld avar anyagában idegen közösségnek tartott, Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont lelőhelyen feltárt temető egyik női sírjából származó bronz nyakék.¹⁰⁷⁰ Felbukkannak a čadjavicai¹⁰⁷¹ és a Közép-Dnyeper vidéki, pasztirszkojei kincsleletben.¹⁰⁷²

Az ovális vagy kerek, füles csüngők láncra, bőrre vagy zsinegre voltak felfűzve, mint pl. a cserkúti nyakék esetében,¹⁰⁷³ a Szekszárd-Mocfacsárda lelőhelyről származó szűrőkanalas női sírban bronz huzalból hajlított 8-as alakú szemekből álló láncon csüngtek,¹⁰⁷⁴ vagy amint a mélykúti esetben, gyöngyök közé voltak fűzve.

Ezeknek a lemezc süngős ékszereknek a Közép-Dnyeper vidékéről származó párhuzamai közös gyökerekre utalnak.¹⁰⁷⁵ Újabban azonban hasonló lemezc süngőt közöltek Regensburg mellől, egy hamvasztásos sírból.¹⁰⁷⁶ Az így még nagyobbra nőtt szóródási területük alapján esetleg a késő római nyakékek között is érdemes lenne előképeiket keresni.

A Kárpát-medencei lemezc süngős nyakékek és kísérőleleteik (kürtös végű karperec, csillagcsüngős fülbevaló) egy része biztosan bizánci gyökerű, helyi utánzat.¹⁰⁷⁷

Keltezésük a kísérőleleteik alapján (kürtös végű karperec, csillagos fülbevaló, tekerceszt díszű fülbevaló, öntött, üvegbetétes gúlás fülbevaló, kiscsömbs fülbevaló, bizánci csat) alapján a 7. század első és második negyede, viseletük legfeljebb a század közepéig tarthatott. A mélykúti lemezc süngők is hasonlóan keltezhetők a nagy üveggyöngycsüngős fülbevaló,¹⁰⁷⁸ valamint a bronz lemezből kinyírt, összetett, ívelt oldalú szíjvég alapján.¹⁰⁷⁹

Boglárok

A 7. század második felében tűntek fel a női sírokban a felsőruházat összekapcsolására szolgáló, hurok-kampós záródású, páros ruhakapcsolók, a boglárok. A préselt boglárok divatját a 8. század elején az olcsó tömegárúként elterjedt üvegberakásos boglárok váltották fel, melyeket a késői dobozos boglárok követtek. A boglárvisélet megjelenését a kutatók többsége a 7. század harmadik negyedére tette,¹⁰⁸⁰ azonban a préselt kerek boglárok leletegyütteseinek részletesebb elemzésével sikerült kimutatni egy típusuk (préselt gyöngysor, vagy gömbsor keretelésű illetve azt utánzó, koncentrikus díszítésű,

¹⁰⁶⁷ GARAM 2001, Taf. 17. 3. Garam Éva az előszállási csüngőket az ún. Hajdúszoboszló-típusú, ovális csüngők csoportjában tárgyalta, s az előszállásit azok legegyszerűbb változatának tartotta (GARAM 2001, 40). E csüngőtípus katalógusát ld. GARAM 2001, 39.

¹⁰⁶⁸ KISS 1996, Taf. 89. A-491: 10.

¹⁰⁶⁹ MÁRKINÉ 1934, 60; GARAM 2001, Taf. 22.

¹⁰⁷⁰ TOMKA 2008, 127.

¹⁰⁷¹ FETICH 1953, X. tábla.

¹⁰⁷² SCSEGLÓVA 1995, 378.

¹⁰⁷³ GARAM 2001, Taf. 22.

¹⁰⁷⁴ LŐRINCZY–STRAUB 2004, 18. kép 8.

¹⁰⁷⁵ Korábban ezeket a lemezc süngős nyakékeket keleti szláv eredetűnek tartották, és az „ant régiségek” közé sorolták. A kérdéstről Cs. Sós 1958, 105–128; KISS 1977, 21–22; BÁLINT 1989, 86–88; SCSEGLÓVA 1995; GAVRITUHIN–OBLÓMSZKIJ 1996, 121–123.

¹⁰⁷⁶ LOSERT 2011, Abb. 3. 7.

¹⁰⁷⁷ BÁLINT 1989, 88.

¹⁰⁷⁸ BALOGH–PÁSZTOR 2015, 621.

¹⁰⁷⁹ BALOGH 2004, 263.

¹⁰⁸⁰ SZABÓ 1968, 48; ČILINSKÁ 1975, 81–83; GARAM 1978, 215; KÜRTI–WICKER 1991, 21.

antik mintakincsű darabok) korábbi, az avar kor első felében, a 7. század első harmadában – második negyedében történő megjelenését.¹⁰⁸¹ Ezek közé tartozik a Duna–Tisza közti lelőhelyek közül a csepel-hárosi 14., a Kiskőrös-Város alatti temető 2., a Tápé 85. kútkörzet 6. és Óverbász-Polet téglagyár 10. sírjának boglárja,¹⁰⁸² valamint a szomszédos járszági területekről az Alattyán 84. és a Jászapáti-Nagyállási út 181. sírok példányai.¹⁰⁸³

A préselt boglárók díszítőmotívumai Bizánc felé mutatnak, de ennek ellenére az a valószínűbb, hogy a Kárpát-medencében készültek. Erre mutat a dunaszekcsői korong közeli párhuzama a knini préselőminták között,¹⁰⁸⁴ s egyes boglárók (gömbsorkeretes, rekeszutánzatos darabok és a préselt gyöngysormintások) legközelebbi analógiái a Keszthely környéki temetők korongfibulái közt. Talán ezek a darabok a korongfibulákat is előállító, antik hagyományokat őrző, pannoniai műhelyekből kerültek ki a korongfibulák mintájára, de a hagyományos formát a mesterek az új viselés módnak megfelelően átalakították megrendelőik számára. Bizánc felé mutató mintakincsük alapján előképeik – a korongfibulákhoz hasonlóan – az antik–bizánci kőbetétes medallionok, nyakékek, vagy a nagyobb méretű kerek veretek között keresendők.¹⁰⁸⁵

A boglárviselés szokásának kialakulásával kapcsolatban a Bizánc felé mutató díszítés, ugyanakkor a „barbár-módon” való viselés arra enged következtetni, hogy az ékszertípus kialakulását az erős bizánci hatás alatt lévő „barbár” területeken, a Fekete-tengertől északra vagy a Kaukázusban keressük annak ellenére, hogy a jelenleg ismert avar kori bogláróknak pontos analógiáját ott még nem ismerjük.

Fibulák

Az avar kori leletanyagban csak kis számban fordul elő fibula, viselete nem volt általános a korszakban. Garam Éva gyűjtésében 103 példány szerepel.¹⁰⁸⁶ A Duna–Tisza köze 375 kora avar kori sírja közül csak 11 temetkezésben (3%) került eddig elő, 8 női¹⁰⁸⁷ és 3 férfi sírből.¹⁰⁸⁸ A Szeged-Fehértó A 33. és a péterrévei I. sírok kivételével, egyesével fordultak elő. A női sírokban a vállnál vagy deréktájon kerültek elő, s így feltehetően a felsőruházathoz tartoztak.

A gombosi 7. sírban öntött, bizánci típusú aláhajlított lábú fibula volt. Az avarföldi anyagban ritka fibulatípus viselete a dunántúli kora avar közösségekre jellemző, használatuk a 7. század első felére tehető.

¹⁰⁸¹ BALOGH 2000, 226.

¹⁰⁸² Cs. Sós 1961, 11. kép 4; HORVÁTH 1935, XXIII. tábla 1–2; KÜRTI–WICKER 1991, Abb. 2. 4; NAÐ 1971, Tab. III. 9.

¹⁰⁸³ KOVRIG 1963, Abb. VIII. 3; MADARAS 1994, Taf. XXV. 3.

¹⁰⁸⁴ CSALLÁNY 1933, VIII. tábla 23.

¹⁰⁸⁵ GARAM 1989, 149; GARAM 1993, 130.

¹⁰⁸⁶ GARAM 2003, 118–119.

¹⁰⁸⁷ Péterréve I. (BUGARSKI 2009, T. I. I: 1–2); Gombos IV. temető 7. (POGÁNY 1908, 406); Csepel-Háros 14. (Cs. Sós 1961, 11. kép 1); Gátér 238. (KADA 1908, 220); Kiskőrös-Város alatt 2. (HORVÁTH 1935, XXIII. tábla 3); Szeged-Fehértó A 33. és 375. sír (MADARAS 1995, Pl. 5, Pl. 37); Óverbász-Polet téglagyár szórvány (NAÐ 1971, Tab. XXXV. 13). A hasonló összetett, antro-po-zoomorf lemezfibulák a Közép-Dnyeper-vidéki női ékszerekészletek részei (ld. SCSEGLOVA 1995, 376–377), ezért valószínű, hogy az óverbászi is női sírből származik.

¹⁰⁸⁸ Kecel (BALOGH 2004, 1. kép 1); Szeged-Fehértó A 247. sír (MADARAS 1995, Pl. 26. 5) és Vaskút-Homokbánya (BALOGH 2002, 21. kép 6).

Garam Éva leletlistájában a Duna–Tisza közéről 13 temetkezésből származó és egy szórvány példány szerepel, amelyet a következőkkel egészíthetünk ki: Topolya-Bánkert, Vágóhid 19., Budapest-Tihany tér 7. (NAGY 1998, Taf. 93); Csepel-Háros 21. (Cs. Sós 1961, 19. kép 4); Felgyő, Ürmös-tanya 40., 166., Gátér 286. (KADA 1908, 337); Hajós-Cifrahegy 132. sír. Ezek, valamint a Budapest, Csepel-Háros 69. (NAGY 1998, Taf. 112); Gátér 86., 150. (KADA 1905, 404; KADA 1906, 146) és a Kiskőrös-Város alatt 36. (HORVÁTH 1935, XXV. tábla 37) sírok a kísérőleletek alapján egyértelműen a 7. század harmadik harmadára, a 8. század elejére keltezhetők, ezért itt nem kerülnek elemzésre.

A gátéri és csepeli fibula közel egyforma, számos kiváló párhuzamuk ismert a Kárpát-medencei avar anyagban.¹⁰⁸⁹ A bronzból öntött, ötujjas, a fej- és lábreszen pont-kör díszes fibulák csak női sírokban fordulnak elő. A dél-orosz sztyeppe 6–7. századra keltezhető anyagában az ezekhez hasonló példányok a maszkos vereteket tartalmazó leletegyüttesek gyakori tartozékai.¹⁰⁹⁰ E típus avar környezetben csak a 7. század első felében bukkan fel.¹⁰⁹¹ Az ujjas- és a maszkos-fibulákat Dél-Oroszország és Magyarország területén is a szláv etnikumhoz kötötték.¹⁰⁹² Cs. Sós Ágnes a hárosi 14. sír halottját a fibula alapján az avar közösségbe beházasodott keleti szláv nőnek vagy utódjának gondolta.¹⁰⁹³ A kutatók többsége azonban e fibulákat germán népekkel hozta kapcsolatba.¹⁰⁹⁴

A. I. Ajbabin elsősorban a Krím-vidékének késő római, kora középkori temetői alapján az ujjas fibulákat a 6–7. század fordulójára keltezte és az alánokhoz, kutrigurokhoz, szarmata-alán-bolgár népcsoportokhoz kötötte.¹⁰⁹⁵ Újabban felvetődött, hogy az ujjas fibulák viselete közép- és kelet-európai divatjelenségként értékelhető és a fibula használatának elterjedése bizánci hatással magyarázható.¹⁰⁹⁶

Az óverbázi antro-po-zoomorf fibula párhuzama a Kölked-Feketekapu A 388. sírból került elő,¹⁰⁹⁷ s a Csákberény 112. sírban egy hasonló fejlemezének töredéke volt.¹⁰⁹⁸ Avar környezetben ritka fibulatípus, a Dnyeper-vidéken voltak általánosan elterjedtek. O. A. Scseglova a lemezes karperecekkal, csillagsüngős fülbevalókkal és lemezcsüngős nyakékekkel együtt a 7. század második felére keltezte viseletüket.¹⁰⁹⁹ V. E. Rodinkova a fibulatípus újabb összefoglalásakor azt a csoportot, melybe a kevés számú Kárpát-medencei példány is besorolható, a 7. század második–harmadik negyedére tette.¹¹⁰⁰

A Szeged-Fehértó A 33. és 375. női sírokban germán eredetű maszkos fibula volt, az előbbiben párosan. Mindkét sírban az előkerülési helyük – a bal vállnál és a bal lapockánál – arra utal, hogy a ruházat összefogására használták őket. A 33. sír egyik darabja a medence jobb oldalán feküdt, amely valószínűleg a köpeny összetűzését szolgálta. Mindkét sír a kísérőleletek alapján (nagylemezgömbös és nagygyöngycsüngős fülbevaló, szemes és többtagú monochrom gyöngyök) a 7. század második negyedére, legfeljebb a század közepe utánra keltezhető.

A férfi sírok közül a fehértói 249. sírban egy egyszerű, aláhajlított lábú fibula került elő, mely a római kori barbárok körében igen kedvelt volt. Tűtartó szerkezete töredékes, s ezért nem dönthető el biztosan, hogy funkcionált-e, vagy csak a tarsolyban őrizte tulajdonosa.

A vaskúti fibula egy római típusú fibula, öntött bronz, félkör átmetszetű, kengyele erősen ívelt, közepén alig érzékelhető, hosszanti él húzódik. A rugótekeres felett egy korongos fejű, ráforrasztott tag ugrik előre. Tüje és rugótekerese hiányzik. A síregyüttes nem hitelesen megfigyelt, így ebben az esetben nem lehetünk biztosak abban, hogy a fibulának mi volt a funkciója.

Mindkettő érdekes abban a tekintetben, hogy eddig e fibulatípusok – s az alábbiakban tárgyalt, kecelihez hasonló, egygombos fibulák is – az avar korban csak női sírokban fordultak elő.¹¹⁰¹

A keceli Martynovka-típusú övgarnitúra társaságában lévő fibula a római kori, egygombos, erőprofilú fibulatípushoz tartozik, melyek Morvaországtól a Dnyeszterig nagy területen elterjedtek, sőt vitték

¹⁰⁸⁹ GARAM 2003, 9. lista, 12–13. kép.

¹⁰⁹⁰ GAVRITUHIN–OBLOMSZKIJ 1996, 36–40, ris. 49–54.

¹⁰⁹¹ WERNER 1950, 60.

¹⁰⁹² WERNER 1950, 172.

¹⁰⁹³ Cs. Sós 1961, 50.

¹⁰⁹⁴ MÜLLER 1935, 114; VAGALINSKI 1993, 294; GARAM 2003, 109.

¹⁰⁹⁵ AJBABA 1990, 26.

¹⁰⁹⁶ BALINT 1995, 281–282.

¹⁰⁹⁷ KISS 1996, Taf. 76.

¹⁰⁹⁸ GARAM 2003, 16. kép 2.

¹⁰⁹⁹ SCSEGLOVA 1993, 377, 383.

¹¹⁰⁰ RODINKOVA 2006, 45.

¹¹⁰¹ GARAM 2003, 96, 101.

ezt a tárgytypust Skandinávia felé is.¹¹⁰² A pannoniai példányok, melyeket a késő flaviuszi időkre, illetve a Kr. u. 2. század elejéig kelteznek,¹¹⁰³ sima lábúak. A keceli darabhoz hasonló, két vagy három kerek áttöréssel ellátott darabok későbbiek és a Dnyeszter vidékére jellemzők.¹¹⁰⁴

A Kárpát-medencében avar kori környezetből nem sok lelőhelyről adatolt e fibulatípus előkerülése. Valamennyi esetben női sírból származnak, túszerkezetük hiányzik és kísérőleleteik alapján avar kori használatuk a 7. századra jellemző.¹¹⁰⁵ A keceli legközelebbi párhuzama, a lábán kettős áttöréssel Tatabánya-Alsógallán telepányagból került elő, szórványként.¹¹⁰⁶ Az áttört lábú típus elterjedése a Dnyeszter-vidéken és a Kárpát-medencében mind a római, mind az avar korban ritka volta azt valószínűsíti, hogy a keceli veretek tulajdonosa még keleten juthatott hozzá e fibulához.

A fibulás viselet virágkora az avar anyagban a 7. század első fele volt, s a század második felében egyre ritkábban fordultak elő. Egyes területeken, pl. Pécs környékén a korongos fibulák divatja még a 8. század legelején is élt.¹¹⁰⁷

A fibulák valamivel több, mint fele – többségében a korábbi, főként római és szarmata darabok – valószínűleg nem funkcionáltak, hanem tarsolyban hordták vagy az övről lecsüngő szalagra erősítve viselték.¹¹⁰⁸ Ez utóbbiakat, vagyis a díszcsüngőkkel ellátott női öveket Vida Tivadar késő antik vagy római gyökerűnek tartja, feltűnésüket az avar korban germán hatásnak tekinti.¹¹⁰⁹ Garam Éva az ilyen módon hordott fibulákat az amulettek közé sorolta.¹¹¹⁰ Az avar kori sírokból előkerült fibulák másik fele azonban viseleti helyzetben volt, ezek használata mögött késő antik vagy germán hatást sejtethetünk, s többségében olyan dunántúli női sírokban fordulnak elő, amelyek antik és germán tárgyakban egyébként is gazdagabbak. A váll környékén előkerült darabok esetében köpeny vagy felsőruházat összezárására, a deréktájon lévők esetében az öv összekapcsolására gondolhatunk. A csepel-hárosi 14. sír fibulája kapcsán Cs. Sós Ágnes felvetette, hogy a tük szoknya összekapcsolására szolgáltak.¹¹¹¹ A viseletváltást tükrözi, hogy a sírokból a fibulák általában csak egyesével kerültek elő, vagyis a germán, két fibulával a vállon zárt ruházatot az elől, egyetlen túvel összekapcsolt váltotta fel.

Az eddig ismerté vált Duna–Tisza közti példányok és sírban lévő helyzetük alapján a kora avar kori nők között azok, akik fibulát viseltek, azt „germán szokás”-nak megfelelően tették. A fibulás sírok elszórtan, a Duna és a Tisza mentén helyezkednek el, olyan területeken, amelyek az avar kort megelőző időszakban a germán leletanyag is jelen volt. Az avar kor második felében a területen a szarmata és római fibulatípusok bukkannak fel, igaz azok is csak kis számban vannak képviselve, ekkor már főként tarsolyban, az öv környékén hordták, viselésük nem volt a ruházat tartozéka.

7.1.1.4. Karikaékszerek

A vizsgált terület avar kor első feléből származó temetkezéseire kevésbé jellemzőek a karperecek és a gyűrűk. Ezen ékszerek előfordulásának súlypontja ebben az időszakban a Dunántúl keleti felére esik, ahonnan ebben az időszakban a bizánci eredetű vagy ihletésű tárgyak többsége is származik. A karperecek csak női temetkezésekből, egészen ritkán gyermeksírokból származnak. Az egyetlen kivétel a

¹¹⁰² PESKAR 1972, 77–78.

¹¹⁰³ H. VADAY 1989, 76–78.

¹¹⁰⁴ PESKAR 1972, 78.

¹¹⁰⁵ GARAM 2003, 96.

¹¹⁰⁶ GARAM 2003, 118.

¹¹⁰⁷ GARAM 2003, 118.

¹¹⁰⁸ GARAM 2003, 116.

¹¹⁰⁹ VIDA 2000, 367–377.

¹¹¹⁰ GARAM 2003, 117.

¹¹¹¹ Cs. SÓS 1961, 50.

kunbábonyi vezéri sírban lévő, zsanéros kapcsolótagú, arany csuklópánt-pár, melyek a ruhaujj leszorítására szolgáltak.

Ugyancsak ritka ékszertípus a gyűrű, melyek egyes típusai (rombikus fejű, hólyagos és fejes gyűrű) a Duna–Tisza közén kizárólag a leggazdagabb férfi sírokra jellemzők, melyek talán rangjelző szereppel is bírtak.

Karperecek

A karperecek¹¹¹² a női sírok jellemzői, bár a Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó 60–75 női sírjából mindössze 16-ban fordulnak elő. Gyermek mellől csak a csepel-hárosi 30. sírból ismerjük.¹¹¹³ A 17 karperec között 13 vas, 2-2 bronz és ezüst példány található.

A vaskarperecek kerek átmetszetű huzalból hajlított kerek, elhegyesedő, visszapödrött vagy éppen szélesre kalapált végűek, csak egyetlen széles pántkarperec fordul elő a Felgyő, Ürmös-tanyai 92. sírből.¹¹¹⁴ A vaskarperecek jellegzetesen a kora avar női viselet részei, de a 7. század harmadik harmadának női temetkezéseiben is megvannak még.

A lemezcsüngős Mélykút-Sánc dűlői 28. sírban kiszélesedő végű, bronzpántból hajlított karperec volt (36. kép 16), a csepel-hárosi 14. sírban kerek átmetszetű, elkalapált végű, vésett, állatfejet stilizáló karperec került elő.¹¹¹⁵

A két ezüstkarperec közül az egyszerűbb egy kerek átmetszetű ezüst huzalból készített, elhegyesedő végű karperecpár a kunpeszéri 29. sírből származik. Ezek mellett a nő csuklóján egy-egy vaskarperec is volt.

A másik karperec üreges, kürtös végű, mely a csepel-hárosi 1. sírban volt.¹¹¹⁶ Ez a karperectípus előzmény nélkül jelent meg a kora avar kori leletanyagban, s elsősorban a Dél-Dunántúlon terjedt el, így valószínűleg készítésük is ide lokalizálható. A Duna–Tisza köze szomszédságában, Hatvanból szórványként ismert egy nem túl jó minőségű, pontsorokkal díszített darab.¹¹¹⁷

Eredetüket több kutató is vizsgálta, bizánci eredetük általánosan elfogadott,¹¹¹⁸ s a leggyakoribb díszítésük, a rombusz alakú poncminta is feltehetően kelet-római, bizánci eredetű.¹¹¹⁹ Előképei az 5. századi öntött, kiszélesedő végű karperecek.¹¹²⁰

A karperectípus feltűnése a szentendrei 1. sír egyéb leletei és a II. Iustinus 565–578 között vert solidusa alapján 600 körülre tehető, virágkoruk a 7. század első fele. A nemesvarbóki/Zemianský Vrbvok (Sl) kincsben is jelen vannak, a kincs elrejtése az érme legfiatalabbjai (IV. Constantinus 669–674 vert solidusa) alapján a 7. század harmadik harmadában történhetett. Az egyik legkésőbbi kürtös végű karperecet a gyenesdiási 64. sírban¹¹²¹ II. Constans és IV. Constantinus 654–659 között vert solidusa keltezi.

¹¹¹² Az itt tárgyalt darabokról nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy tényleges ékszerek, vagy inkább a ruhaujj összefogására szolgáló, s mellesleg díszítő szereppel is bíró viseleti elemek. Ezért összefoglalóan karperecnek nevezzük őket.

¹¹¹³ NAGY 1998, Taf. 105.

¹¹¹⁴ BALOGH 2010, 40. kép 6.

¹¹¹⁵ Cs. SÓS 1961, 13. kép.

¹¹¹⁶ Cs. SÓS 1961, 3. kép 3–4.

¹¹¹⁷ GARAM 2001, Taf. 45. 2.

¹¹¹⁸ Cs. SÓS–SALAMON 1995, 38; BÓNA 1983, 102; BÁLINT 1995, 276–278. A Kárpát-medencei darabok leletlistáját ld. KISS 1996, 226; GARAM 2001, 67–69.

¹¹¹⁹ SVOBODA 1953, 105.

¹¹²⁰ BÁLINT 1995, 276.

¹¹²¹ MÜLLER 1989, 147.

Külön kell említeni a kunbányai vezéri sírban lévő arany, vízszintesen bordázott, csuklós kapcsolólagú csuklópántokat.¹¹²² Bordázott, illetve háromszög alakú poncolással díszített bronz párhuzamai a Keszthely környéki temetőkből¹¹²³ és Kaposvár 33. lelőhely 5. sírjából¹¹²⁴ származnak. Mindezek női sírból valók, egy részük szórvány.

Hasonló, a ruházathoz tartozó csuklópánt a perescsepinoi leletek között is előfordul (5 db: öntött kürtös végű, csavarral záródó, áttört végű karperecpár, köbetétes és négyszögletes fejű karperec).¹¹²⁵

Gyűrűk

A karperecekhez hasonlóan a gyűrűk sem tartoznak a korszak Duna–Tisza közí anyagában a gyakori leletek közé: 12 sírban fordulnak elő. Mind átlagos gazdagságú, mind pedig gazdag női sírokból, illetve a bócsai és a kunbányai vezéri sírokból származnak. A nők által egyesével vagy párosával viselt gyűrűk többsége sima bronzpántból készült.

A vajszkai 5. sírból – ezüst kosaras fülbevaló, préselt ezüst kereszt, szemesgyöngyök és foglatba zárt kék kövek társaságából – származó ezüst pecsétgyűrűt vésett, talpas görög kereszt díszíti.¹¹²⁶ Valószínű, hogy ez, és a Kárpát-medencéből ezen kívül ismert további 5 keresztgyűrű¹¹²⁷ is eredeti bizánci készítmény. Az avar kori keresztjeles fejes gyűrűk gazdag sírokból származnak, amelyekben más bizánci tárgyak is gyakran előfordulnak. Amellett hogy ékszerek voltak, valószínűleg viselőjének hitbéli meggyőződését is kifejezésre jutatták.¹¹²⁸

A csepel-hárosi 1. sírban – kürtös végű karperec, bronzlánc és bronzcsörgő mellett – ezüsből készített, ovális közfoglalatos gyűrű volt.¹¹²⁹ Legközelebbi analógiája Keszthely-Fenékről származik.¹¹³⁰

A köves gyűrűk népesebb csoportján belül önálló alcsoportot alkotnak a rombuszfejes, ún. Bócsai-típusú gyűrűk. Közös jellemzőjük, hogy valamennyi aranyból készült, a karikarészük pántból hajlított, a rombuszfej sarkainál préselt gömbök ülnek, a fejlap közepén alig kiemelkedő kerek vagy ovális cella található. Ismert példányai gazdag férfi sírokból származnak. A bócsai vezéri sír két példányán kívül a szentendre 1. és Kölked-Feketekapu B 85. sírokban fordul el.¹¹³¹ További két ismeretlen lelőhelyű darabról van még tudomásunk a Nemzeti Múzeumban, melyek közül az egyik esetleg Szentendre lelőhelyű

¹¹²² H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 206–207, Taf. XI. 6, 8.

¹¹²³ LIPP 1885, 121. tábla 357; HAMPEL 1905, II. Taf. 143. 8, Taf. 176. 2a–b; FETTICH 1951, 37. tábla 68; GARAM 1991, Taf. 17. 3; KISS 1997, 4. tábla 20; KOVRIG 1999, 7. tábla 2–2a.

¹¹²⁴ BARDOS 1978, 47.

¹¹²⁵ H. Tóth Elvira a csuklópánt kapcsán a karperecet is tartalmazó vezéri leletek között említi a Glodoszy leletet. Igaz, hogy van benne karperec (SZMILENKO 1965, Tab. V. 7), de mivel egyéb női ékszerek (láncok, gúlacsüngős fülbevalók) is részei a hamvasztásos sírnak tartott leletegyüttesnek (SZMILENKO 1965, 17), egyáltalában nem biztos, hogy a karperec egy férfi ékszerkészletéhez tartozott. A leletek sírból való származása kétséges, mivel a részben megégett tárgyak között embercsontokat nem, csak juhcsontokat találtak. Az ékszerekből, lószerszámokból, övveretekből és P-füles, arany szerelékeny kardból, valamint vaseszközökből, illetve fémedényekből álló leletegyüttes az égésnyomok alapján inkább áldozóhelyre vall. Ezért a benne lévő karperec a gazdag férfi sírokból származó karperecek/csuklópántok vizsgálatánál irreleváns. Hasonló megfontolásból problémás a H. Tóth Elvira által említett másik leletegyüttes is, a Novije Szenszar-i (Zacsepilovka) lelet, melyben embercsontokat szintén nem találtak, de a sírban egy teljes lóváz volt, s a lószerszámok mellett arany övveretek, fülbevalók és gyöngyök mellett egy öntött arany karperecpár is előkerült (ERDÉLYI 1958, 15. kép).

¹¹²⁶ BRUKNER 1982, 31

¹¹²⁷ A lelőhelylistát, s a típus összefoglalását ld. GARAM 2001, 74–80.

¹¹²⁸ GARAM 2001, 78.

¹¹²⁹ Cs. Sós 1961, 3. kép 6.

¹¹³⁰ Cs. Sós 1961, 49.

¹¹³¹ LÁSZLÓ 1976, 98, 15; GARAM 1993, Taf. 9. 4–5; KISS 2001, Taf. 31. 1.

lehet.¹¹³² A gyűrűtípus 7. század elejére való keltezését a szentendrei 1. sír érme teszi lehetővé, a bócsai darabok – a kísérőleletek alapján – a legkésőbbi példányok, a 7. század második harmadára tehető.

A rombuszfejű gyűrűkhöz formában hasonló a Kunpeszér-Felsőpeszéri úti homokbánya 29. sírjából származó ezüstműből készített, préselt hólyagos fejű gyűrű, melynél a gyűrűfej 4 préselt félgömbből és középen egy kevésbé kiemelkedő kerek mezőből áll. A rombuszfejű gyűrűk préselt utánzata lehet. Analóg darabjait Kölked-Feketekapu A 52., Környe 86. és Keszthely-Fenekpuszta, Déli erődfal 26 sírokból ismerjük, illetve egy szórvány példány a Keszthely városi temető leletei között is található.¹¹³³

Mind a rombuszfejű-köves, mind pedig a préselt, négykaréjos fejű gyűrűk valószínűleg helyi készítésűek lehetnek, a sarkaikon lévő préselt gömbök alapján kapcsolatba hozhatók az álcstokkal, a Mezőszilas-típusú csüngőkkel, a Szentendre-típusú gúlacsüngős fülbevalókkal, s ezért feltehetően ezekkel egyazon műhelyben készülhettek. Ezt valószínűsíti az a tény is, hogy a bócsai leletek rombuszfejű gyűrűpárja aranyfinomságát tekintve az arany álcstos öv anyagához hasonló, s ez alapján már László Gyula is egy műhely, egy mester „remekének” tartotta.¹¹³⁴

A kunbányoni vezéri sírból 7 aranygyűrű került elő, mely közül három H. Tóth Elvira szerint a temetés alkalmára készített, halotti dísz volt. Hasonlóan értelmezte a kunágotai sír 8 és a Kiskörös-Vághídi temető V. sírjának 7 fejes gyűrűjét is.¹¹³⁵ Ezek és a „rendes” gyűrűk közül kettő az avar kori bizánci eredetű köves gyűrűk népes csoportjába tartoznak.¹¹³⁶

A másik két aranygyűrű rombusz alakra szélesedő fejű, szalagfonatos díszítésű, az egyikén középen egy, a másikon egymás mellett két, kisebb rekesszel.¹¹³⁷ Ezek legjobb analógiája a Keszthely-Fenekpuszta horreumi 5. gyermeksír aranyozott bronz gyűrűje,¹¹³⁸ melynek kísérőleletei (arany pávás fülbevaló, ékszergallér, ezüst korongos fibula) a gyűrűtípust a 6–7. század fordulójára, a 7. század elejére keltezik.

A lista végére maradt a Szolnok-Vegyiművek 1. sírjának bronz fejes gyűrűje,¹¹³⁹ melyről közelebbi töredékessége miatt nem mondhatunk.

7.1.2. KORAI ÖVTÍPUSOK

Az avar kor első felében többféle szerkezetű (sok-mellékszijas vagy mellékszija nélküli; hátul kiszélesedő vagy egyenletes szélességű) övet viseltek, melyek a veretek formája és díszítése tekintetében is igen különbözőek voltak. Ez a sokszínű öviselet jól nyomon követhető a vizsgált terület anyagában.

A korszakból ismert sírleletek között 110 veretes öves leletegyüttest lehelünk fel (*21. táblázat*).¹¹⁴⁰ A fémveretekkel díszített öv elsősorban a férfiak viseletéhez tartozott, 102 esetben – többnyire a kísérőleletek összetétele alapján – köthető férfi sírhoz.

¹¹³² BÓNA 1983, 5. kép 3a–c; KISS 2001, Taf. 31; GARAM 1993, 73, Taf. 36. 1–2.

¹¹³³ KISS 1996, Taf. 28; SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 14; MÜLLER 2010, Taf. 84. 10; HAMPEL 1894, CXXII. 9. P. Stadler egy publikálatlan példányt említ Moedling 161. sírjából, és ugyanitt szerepelt két darabot Bakonytamási-Hathalompuszta lelőhely 13. és 15. sírjából (STADLER 2004). Ez utóbbi adatok tévesek, nagylemezgömbös gúlbevalókról van szó, vö. MITHAY 1995.

¹¹³⁴ LÁSZLÓ 1976, 91, 98.

¹¹³⁵ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 55, 87–90, Taf. XI. 4–7.

¹¹³⁶ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XI. 3, 10.

¹¹³⁷ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XI. 9, 11.

¹¹³⁸ BARKÓCZI 1968, Pl. LV. 2.

¹¹³⁹ MADARAS 2009, 2. kép 1.

¹¹⁴⁰ Ezekon kívül, az újabb ásások közül a Maglód 1. lh. 111. és 141. objektumában előkerült fogazott szalagfonatos mellékszijasokkal díszített övekre vonatkozóan rendelkezünk közvetett adatokkal. A lelőhelyről ld. RÉGKUT 2006, 36–38; RÁCZ 2007, 227–228.

Két gyermeksírból is ismerünk fémveretekkel díszített övet. A bácsandrászállási 35. sírban nyugvó 12–16 éves gyermek övét apró díszszegecsek és kicsi, pajzs alakú veretek díszítették. A csepel-hárosi 30. gyermeksírból csak egy bronz szíjvég került elő.¹¹⁴¹

6 esetben nőt temettek el veretes övvel, közülük három a csepel-hárosi temetőben fordult elő,¹¹⁴² e sírokban téglalap alakú, poncolt veretek és fogazott szalagfonatos szíjvégek díszítették az övet. Ugyancsak téglalap alakú vereteket vertek a gátéri 150. sírba eltemetett nő övére.¹¹⁴³ A mélykúti 28. sírban nyugvó nő övén veretek nem voltak, de az öv végét ívelt hosszoldalú apró szíjvéggel, s az övről lecsüngő két mellékszíjat apró lemezszíjvéggel zárták (36. kép 9–11).

Ezek a női veretes övek – a gátéri kivételével – egyszerű vascsattal záródtak. A sírokból viseleti helyzetben, derékra csatolva kerültek elő. Az avar kori női viseletre nem jellemző a veretes öv, azonban avar kori germán környezetből igen sok példát ismerünk.

A férfiak övviselete változatos képet mutat: közel azonos arányban fordul elő közöttük veretes öv és a fémveretek nélküli, csak egyetlen vascsattal záródó típus. A férfi sírok valamivel több, mint harmadában kettős övviselet figyelhető meg, s az esetek kb. 75%-ban (24) volt mindkét öv fémveretes. Az övveretek között közel azonos arányban (36–40%) vannak képviselve a Martynovka-típusúak és az egyéb bizánci eredetűek, a fennmaradó, kicsivel több, mint 20%-ot a veret nélküli, csak szíjvégekkel ellátott övek és a rozettás fegyverövek teszik ki.

A veretes öves sírok közül igen kevés a hitelesen megfigyelt, szakember által feltárt, jól dokumentált temetkezés, ami a rekonstrukciós lehetőségeket nagyon beszűkíti. További problémát jelent, hogy a szakember által feltárt sírok között jelentős a bolygatott, rablott sírok aránya.

A kevés rendelkezésre álló adat alapján a ruházatot összefogó övek, és a rangjelző díszövek is viseleti helyzetben (balról jobbra nyíló), felcsatolva kerültek a sírba, míg több esetben egyértelmű, hogy a tegezövet, illetve a fegyverövet lecsatolták és a halottra vagy a kézfejek közelébe fektették.

7.1.2.1. Övcsatok

Vascsatok

A korszakból a Duna–Tisza köze 375, az avar kor első feléből összegyűjtött temetkezéséből, illetve leletgyűjtéséből 116 esetében csak egy-két vascsat utalt a ruházat összefogását szolgáló övre, melyek zöme, kb. 80%-a férfi sírból származik. A vascsatok többsége téglalap vagy trapéz alakú. Általában jellemző, hogy a női sírokból származó vascsatok méretben kissé kisebbek.

A Tisza menti lelőhelyek többségénél (pl. Gátér, Felgyő, Ürmös-tanya, Óbecse-Pionir u., Szeged-Fehértó A) a téglalap alakú vascsatok mellett mintegy 3–5% közötti arányban ovális vascsatok fordulnak elő. Kiemelendő a sorból a csengele-feketehalmi és a péterrévei temető, mert ezekben gyakoriságuk 10–15% között mozog. Az ovális vascsatokat tartalmazó síregyüttesek a korszak mellékletekben legszegényebb temetkezései (vaskés, egy-egy nyílhegy), ezért e temetkezések kronológiai helyzetének meghatározása problémás. A kísérőleletek és a rendelkezésre álló antropológiai meghatározás alapján az ovális csatok ezen a területen kifejezetten a férfiakra jellemző tárgytípus. Ugyanakkor szíjszorító változataik, melyeknél a vaslemezből készített csattest hosszúkás, lekerekített végű vagy sima téglalap alakú, általában már többféle kísérőleletet tartalmazó sírokban fordul elő. Gyakoriak e sírokban a vas és csont szőr-csipeszek, a szakállas és kétélű nyílhegyek. A korszak anyagából ismert egyetlen pajzstövisek ovális csat a csengele-feketehalmi 105. sírban fordul elő.¹¹⁴⁴

¹¹⁴¹ NAGY 1998, Taf. 105.

¹¹⁴² NAGY 1998, Taf. 130. B; Cs. Sós 1961, 7. kép; ENDRÓDI–HORVÁTH 2002, 5. kép 9.

¹¹⁴³ KADA 1906, 146.

¹¹⁴⁴ TÖRÖK 1995, Pl. 7. 105: 2.

Az Avar Kaganátus azon területein, ahol a történeti adatok alapján a gepidák avar kori továbbélését feltételezni lehetett, Kelet-Pannoniában és az Erdélyi-medencében, Kiss Attila megvizsgálva a kora avar temetőket, bizonyos tárgytypusokat, s köztük az ovális csatokat is a gepida továbbélés lehetséges tárgyi bizonyítékainak tartotta.¹¹⁴⁵ A Duna–Tisza közének a keleti szélén, a nehezen keltezhető környezetben feltűnő csatokból természetesen ilyen messzemenő következtetést levonni hiba volna. Más a helyzet, ha más szignifikáns lelettípussal együtt vizsgáljuk, amire majd később kerül sor. Mindenesetre azt megállapítottuk, hogy az ovális vascsatok az általánostól eltérő formát képviselik a Tisza menti emléanyagban.

Csontcsatok

Két női sírban az övet vaspecekkel ellátott csontcsat zárta. A fajszeradombi 5.¹¹⁴⁶ és a Szabadka-Szand-pálya 3. sírből kerültek elő (5. kép 10). Az avarság belső-ázsiai hagyatékához sorolható csontcsatok a Délkelet-Dunántúlon és a Tiszántúlon is a ritka leletek közé tartoznak,¹¹⁴⁷ ahol hevedercsatként a lószerszám részeként fordultak elő. Mesterházy Károly felvetés szerint ezek nem övzáróként, hanem az övről lelógva, akasztóhorogként funkcionáltak.¹¹⁴⁸ Eseteinkben sírbéli helyzetük ezt kizárja.

Bizánci csatok és helyi utánpótlásuk

Az avar kor bizánci eredetű tárgyai között népes csoportot alkotnak a bizánci csatok. A Kárpát-medence 200 darabot meghaladó számú csatjának alig több mint 10%-a (21) származik a Duna–Tisza közéről.¹¹⁴⁹ Ezek közül azonban csak 7 példány datálható az avar kor első felére (37. kép): Abony 11. sír (1),¹¹⁵⁰ Bácsfeketehegy (2), Kunbáony 1. sír (1)¹¹⁵¹ és Szeged-Fehértó A 34. sír (3).¹¹⁵² A lelőhelyeik – Kunbáony kivételével – szórtan, a Duna–Tisza köze keleti sávjában találhatók.

Az öntött kivételű, fülekkel felszerelt csatok a Kaukázustól Nyugat-Európaig, sőt Afrika egyes részein is nagy számban terjedtek el, ott, ahol a bizánci kultúra befolyással bírt. Avar környezetben általában leletegyüttesenként egyesével fordulnak elő, e tekintetben kivételes a Szeged-Fehértó A 34. sírja, melyben egy csuklós szerkezetű, pajzstövise és pajzstestű, egy egybeöntött pajzstestű és egy Syrakusa-típusú csat is volt.¹¹⁵³

¹¹⁴⁵ KISS 1991.

¹¹⁴⁶ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 9. kép 6.

¹¹⁴⁷ Pl. Bölske (SZELLE 1891, 254); Szekszárd-Bogyiszlói út 193. (ROSNER 1999, Taf. 15. 293: 7); Zamárdi 515. (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 65. 2); Szegvár-Oromdűlő 1. sír (LŐRINCZY 1991, II. tábla 8).

¹¹⁴⁸ MESTERHÁZY 1969, 243.

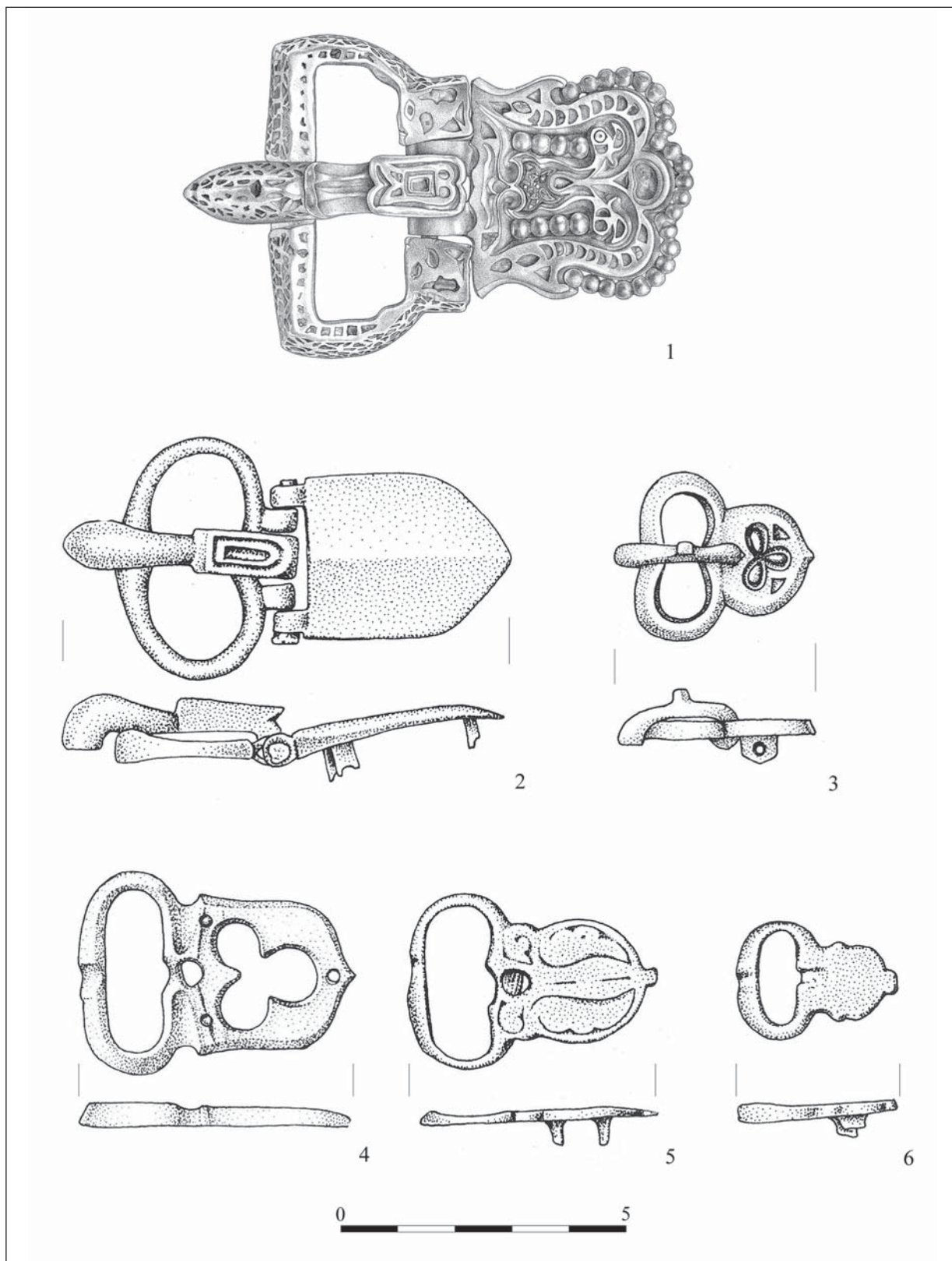
¹¹⁴⁹ A Kárpát-medencei bizánci csatokkal foglalkozó legfontosabb szakirodalmak felsorolása GARAM 2001, 88. A szerző e munkában valamennyi csattípust részletesen tárgyalja (GARAM 2001, 88–108, Taf. 54–74). Az általa összegyűjtött Duna–Tisza közti darabok sorát a solt-járáspusztai leletegyüttesben lévő Balgota-típusú csattal (20. kép 1) egészíthetjük ki. Ez és a többi Duna–Tisza közti társa – a Budapest-Tihany tér 4. (NAGY 1998, Taf. 91) és a Szeged-Kundomb 52. sírokból (SALAMON–ERDÉLYI 1995, Pl. 8), esetleg a Szeged-Fehértó A szórvány csatja is (MADARAS 1995, Pl. 38. 35) – a típus késői képviselői, kísérőleleteik alapján ezek a 7. század harmadik harmadára tehetőek. A kései kelteztést tekintve e típus részletes tárgyalására nem kerül sor. Hasonló a helyzet a Szeged-Makkoserdő 44. és 241. sírokból (SALAMON 1995, Pl. 4. 17) származó lant alakú csatokkal is. A bizánci tarsolycsatok a 7.1.3.3. *Tarsolyok* c. fejezetben kerülnek tárgyalásra.

¹¹⁵⁰ ÉBER 1902, 295.

¹¹⁵¹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 1, Taf. 1.

¹¹⁵² MADARAS 1995, Pl. 6. 34: 1–3.

¹¹⁵³ MADARAS 1995, Pl. 6. 1–3

37. kép. Bizánci csatok. 1: Kunbáony; 2, 5–6: Szeged-Fehértó A 34. sír;
 3: Bácsfeketehegy (Srb); 4: Abony-Neppel F. telke 11. sír
 Fig. 37. Byzantine buckles. 1: Kunbáony; 2, 5–6: Szeged-Fehértó A, Grave 34;
 3: Feketić (Srb); 4: Abony-Neppel F. telke, Grave 11

A Duna–Tisza köze bizánci csatjai között a legkiválóbb példány a kunbábonyi 1. sír arany, líra testű csuklós csatja, melyet részletes vizsgálat alá vett H. Tóth Elvira.¹¹⁵⁴ Biztosan nem lehetett vásári tömegáru, valószínűbbnek tűnik, hogy ajándékként került avar tulajdonosához.

A pajzstestű vagy U-alakú testű bizánci csatok más-más típusát képviselik a további darabok. Az eredeti bizánci készítmények egykor jelentős értéket képviselhettek. Erre utal az abonyi 11. sír csatja, melyet füleinek letörése után három helyen átlukasztottak és szegecsekkel felerősítve tovább használták.

A bizánci csatok nagyon szórt előfordulása arra utal, hogy valószínűleg nem Avarföldön készültek, hanem kereskedelmi áruként jutottak avar tulajdonosaikhoz. Általában olyan sírokban fordulnak elő, melyben fegyver is van (kard, íj, lándzsa, esetleg szekerce), joggal feltételezhető a fegyver (a fegyvert hordozó öv) és a bizánci csat összetartozása.

Az U-alakú csattestű bizánci csatoknak a helyi utánpótlás az a pajzstestű példányok, amelyek felerősítése ritkábban a csattal egybeöntött, gyakrabban a hátoldalra egyszerűen felforrasztott szegecsekkel történt. Ezek döntő többségénél a csatfej és a test egybeöntött, de van köztük jó néhány csuklós szerkezetű is. A Duna–Tisza közén 31 lelőhelyről 57 darab került eddig elő, döntő többségük a leggazdagabb kora avar fegyveres sírok által kijelölt kora avar vezéri szállásterületről, a Duna–Tisza köze középső harmadából származik.

Többségük díszítetlen. A kevés (4) díszített darab között külön kell említeni a fogazott szalagfonatos darabok kis csoportját (38. kép), melyek közé a csanyteleki,¹¹⁵⁵ a maglódi csuklós,¹¹⁵⁶ és a petőfiszállási¹¹⁵⁷ egybeöntött, aranyozott bronzcsatok tartoznak. A maglódi préselt arany, kőbetétes álcsatos övhöz tartozik, a petőfiszállási is e körbe való, hiszen préselt arany, gömbsorkeretes és kőbetétes veretből álló övgarnitúra része. Ezek a csatok, melyek gazdag, fegyveres férfiak temetkezéseiből származnak, a Duna–Tisza köze fogazásos tárgyainak szűk csoportjába sorolhatók.

A díszített példányok közé sorolható az előzőeken kívül a Homokmégy–Székes 139. sírből származó bronz példány, melyen vésett technikával készült, szökellő szarvas látható (3. kép 3).

A típus nem csak övcsatként voltak használatban, hanem a kisebb példányok rendszerint övhöz tartozó fegyverszíjak felcsatolására szolgáltak. Legnagyobb számban a kunbábonyi 1. sírban (10) fordulnak elő, az aranyból készült csatokon granuláció és rekeszdíszek is feltűnnek. A petőfiszállási és a keceli síregyüttesekben 5-5, a Kecskemét–Sallai utcai, a bócsai, a kunpeszéri 3., 8. és 9. sírokban 2-2 kisméretű példány található. Ezek között az ezüst, vagy ónozott bronz csatok között gyakori a rovátkolással díszített csatkarika.

Ezeknek az U-alakú testű csatoknak a rokona a Kecskemét–Sallai utcai¹¹⁵⁸ és a kunpeszéri 27. sír ugyancsak egybeöntött, de szögletes testű csatja.

Bóna István figyelte fel arra, hogy a bizánci csatok többsége veret nélkül fordul elő, s valószínű, hogy ezekben az esetekben fémveretek nélküli öveket zártak, s a csatokat valószínűleg nem darabárúként, hanem a bőrvögre felszerelve árulták.¹¹⁵⁹ Ritkábban, főként a gazdagabb sírok esetében veretes öveken, álcsatos öveken (pl. Petőfiszállás), préselt apró kerek vereteseken (Kunpeszér 3., 6., 8., 9. sír) fordulnak elő.

¹¹⁵⁴ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 97–104.

¹¹⁵⁵ KÜRTI 1990, 1. kép 2.

¹¹⁵⁶ GARAM 2005, 409, 3. kép 1.

¹¹⁵⁷ BALOGH–WICKER 2012, 6. kép 3.

¹¹⁵⁸ H. TÓTH 1981, 6. kép 1.

¹¹⁵⁹ BÓNA 1962, 49.

38. kép. II. fogazott állatstílussal díszített csatok. 1: Csanytelek-Felgyői határút 1. sír; 2: Maglód; 3: Petőfiszállás
 Fig. 38. Buckles decorated with second animal style. 1: Csanytelek-Felgyői határút, Grave 1. sír;
 2: Maglód; 3: Petőfiszállás

Egyéb csatok

A petőfiszállási vezéri sír kiváló minőségű szíjszorító ezüstcsatja, mely a kőbetétes kerek veretes övet zárta,¹¹⁶⁰ és a hasonmása a péterrévei 54. sírból¹¹⁶¹ az avar anyagban ritka csattípust képvisel. Az ovális, enyhén B-alakú csatkarikájuk, amelyen két, hosszúkás szíjszorító lemezt hajtottak át, sem a forma, sem a szíjszorító kivitelezése tekintetében nem megszokott. A csatfej formájához jó analógiaként szolgál a Zamárdi-Rétiföldek 645. sír bronzcsatja.¹¹⁶² A csat kettős szíjszorítója pedig a Kölked-Feketekapu B 457. sírban található ovális bronzcsatéval rokon,¹¹⁶³ illetve a Deszk L 13. sír kettős madárfejes csatjával és annak a Kubán-vidékéről, a Don alsó folyásáról, valamint a Krím-félsziget környékéről származó párhuzamaival is rokonítható.¹¹⁶⁴ A hasonló csatok tömegesen fordulnak elő a Krím-félsziget 6–7. századi, késő antik jellegű leletei között, gyakran hasonló szíjszorító kivitelben is (pl. Kercs, Szkalisztoje, Szuuk-Szu, Csufut-Kale).¹¹⁶⁵ A petőfiszállási csat legközelebbi rokona a sadoveci leletegyüttes¹¹⁶⁶ és a

¹¹⁶⁰ BALOGH–WICKER 2012, 7. kép 2, 11. kép.

¹¹⁶¹ BUGARSKI 2009, cl. 85, Tab. X. 54: 3.

¹¹⁶² BÁRDOS 2001, 111, Cat. 86–87.

¹¹⁶³ KISS 2001, Taf. 84.

¹¹⁶⁴ BALOGH 2004, 13. kép 1; BÁLINT 1995, 31. kép.

¹¹⁶⁵ Összefoglalásuk és tipológiai elemzésük AJBABIN 1990, 37–40, ris. 39–40. A szerző ezeket a bizánci csatok között tárgyalja, keltezésük a 6. század második fele – 7. század eleje (AJBABIN 1990, 37)

¹¹⁶⁶ VELKOV 1935, Abb. 2. 4.

Berezsnočka 1. kurgán 1. sírjának¹¹⁶⁷ csatja. Ezeken kívül a B-alakú csatfej a Martynovka-típusú leletek (heraldikus veretek) között, az öntött ezüst álcatoknál és a csuklós, pajzstestű csatoknál is a csatfej vezérformája.¹¹⁶⁸

Egyedi csattípust képvisel a keceli Martynovka-típusú veretegyüttes mellett található erősen profilált, líra alakú, nyelvtartós bronzcsat (39. kép 1). Típusa leggyakrabban a Kaukázusban fordul elő, és viseletük szokása a 6–7. századra és a 8–9. századra egyaránt jellemző.¹¹⁶⁹ A keceli csat erősen profilált, öntött bronz tuskéjével és a csatkeret díszítésével is elüt a hazai formai párhuzamoktól.

A csattípus legkorábbi, Kárpát-medencei előfordulása a kísérőleletek alapján a Szeged-Fehértó A 167. sírjából¹¹⁷⁰ származik, amelyet a mellette lévő Akalan-típusú övveretek a 7. század második harmadának elejére kelteznek. A Szeged-Makkoserdő 24. sírből származó, szintén csattest nélküli példányt kicsit későbbre datálja az, hogy lemezből kinyírt, téglalap alakú, középen ovális köbetétes veretek társaságában került elő.¹¹⁷¹ A sírt II. Constans és IV. Constantinus (654–659) *solidusa post quem* keltezi. E két példából jól látható, hogy hosszú időn át divatban lévő csattípusról van szó; ezt jól mutatja az egyik legkésőbbi előfordulása a tiszafüredi temető 25. sírjából,¹¹⁷² amelyben már öntött indás veretek és áttört, liliomos szíjvégek kerültek elő. Az erőprofilú, nyelvtartós, csattest nélküli és a csattesttel ellátott líra alakú csatok zömének használata a kísérőleletek alapján a 7. század második felére, sőt a 8. század első felére tehető. Egyaránt előfordulnak téglalap alakú és hengeres varkocsszorítókkal, préselt korong és négyzet alakú övveretekkel, összetett hátveretes övvel, préselt szalagfonatos nagyszíjvéggel, öntött laposindás, sőt griffes veretekkel is.

7.1.2.2. Martynovka-típusú veretekkel díszített övek

A magyar kutatás már jó ideje ismeri Fettich Nándor munkájából a Martynovkán előkerült kincslelet egyes darabjait.¹¹⁷³ E tanulmányban Fettich korán felhívta a figyelmet arra, hogy három stílusirányzat különböztethető meg a leletegyüttesben és a tárgyak különböző eredetűek. Dolgozata megjelenése óta a hazai kutatók ezért igen vegyes jellegű leleteket értenek Martynovka-kör, -kultúra, -típus alatt: előállítás-technika, formai analógiák vagy a díszítés alapján sorolnak egy-egy veretet e tárgykörbe.¹¹⁷⁴ A hazai szakirodalomban a Martynovka-típusú veretek szinonimájaként használják a maszkos veret elnevezést. A két fogalom tisztázására Somogyi Péter tett kísérletet, a maszkos veretek alatt az öntött, áttört övvereteket és szíjvégeket értette, amelyek gyakran, de nem mindig arcábrázolással díszítettek.¹¹⁷⁵ Az ilyen attribútumokkal jellemezhető leletcsoportot a bolgárok áttört díszítésű veretként, az orosz kutatás heraldikus veretként nevezi meg.¹¹⁷⁶ Helyesebb a maszkos vereteket (geometrikus elemekből álló, sematikus arcábrázolás) a Martynovka-típusú veretek (több stílust átfogó gyűjtőfogalom: öntött, áttört veretek; tamgás lemezveretek és egyszerű lemezveretek) halmazán belül egy csoportként értelmezni. Bár egyre nyilvánvalóbb, hogy a sokféle leletípust magába olvasztó Martynovka-kör, -kultúra, -típus ma már kevésbé alkalmazható és helyette egzaktabb, adott esetben szűkebb tipológiai elnevezésre/elneve-

¹¹⁶⁷ SZINICIN 1959, ris. 35.

¹¹⁶⁸ A B-alakú csatokról KOVALEVSZKAJA 1979, 40–41. A kérdés legfrissebb összefoglalása KOMAR 2006.

¹¹⁶⁹ KOVALEVSZKAJA 1979, 33–35.

¹¹⁷⁰ MADARAS 1995, Pl. 19.

¹¹⁷¹ SALAMON 1995, Pl. 2.

¹¹⁷² GARAM 1995, Taf. 59.

¹¹⁷³ FETTICH 1937, 122–133.

¹¹⁷⁴ A Martynovkai leletek első közlése FETTICH 1951, 124–133. Részletesen foglalkozott e jellegzetes tárgycsoporttal BÓNA 1980, 67–74; az erős bizánci kapcsolatot hangsúlyozta BÁLINT 1989, 88, 92; az időrend és az eredet kérdéséről a témakör irodalmának kritikai áttekintésével BÁLINT 1995, 153–194.

¹¹⁷⁵ SOMOGYI 1987, 121, 130. A teljes avar kori anyag felgyűjtésén alapuló tipológiai elemzés BALOGH 2004.

¹¹⁷⁶ MAVRODINOV 1943, 191–199; GAVRITUHIN–OBLOMSKIJ 1996, 72.

39. kép. Martynovka-typusú övgarnitúra Kecelről
 Fig. 39. Martynovka-type belt set from Kecel

zésekre lenne szükség, mégis tovább használjuk e fogalmat, mert minden vegyes jellege ellenére egy jól körülhatárolható leletkört értünk alatta.

A Martynovka-típusú veretek eredete a bizánci fémművességi körben gyökerezik, több verettípus előképe késő antik katonai övek szerelékei között fordul elő. A verettípusok nagy területi elterjedtsége, tipológiai változatossága alapján Bálint Csanád egy bizánci hatás alatt álló, nemzetközi divatjelenségre gondolt, s véleménye szerint hasonlókat sem Bizáncban, sem a Kaukázus területén nem viseltek.¹¹⁷⁷ Ennek a három évtizeddel korábbi megállapításnak az azóta e területeken nagy számban előkerült veretek egyértelműen ellentmondanak olyannyira, hogy Északkelet-Bulgáriában egy komoly műhelyközpontjuk látszik körvonalazódni.¹¹⁷⁸

A Martynovka-típusú veretek közül a Duna–Tisza köze anyagában előforduló formatípusok az alábbiak:

Kerek veretek

27 (25%) olyan férfi sír van a Duna–Tisza köze vizsgált anyagában, melyben kisméretű, kerek veretekkel díszített öv fordul elő. Ezek egyrészt gazdag (pl. a keceli vezéri sír és a kunpeszéri gazdag férfi sírok) mellékletű sírokból származnak, másrészt viszont egyszerűbb leletekkel kísért temetkezésekből is előkerültek (pl. Bácsandrászállás 35. és 54. sírok). A veretek technika tekintetében kétfélek: öntöttek és préseltek.

Öntött kerek veretek

A keceli, ismeretlen körülmények között előkerült övgarnitúrában (39. kép) 3 öntött kerek veretet találunk, melyeknek egyetlen Kárpát-medencei analógiája a Deszk L 13. sírban fordul elő.¹¹⁷⁹ A két anyag eltérő ötvösgyakorlatot mutat: a keceli peremes kéregöntvény és szegecse viszonylag rövid, kissé elhegyesedő és a veret síkjával hegyes szöget zár be. A deszki sírból származó veret széle egyenes és a síkjára merőlegesen álló szegecse feltűnően hosszú. Ritka előfordulásuk alapján valószínű, hogy – a többi, avar környezetből származó öntött, Martynovka-típusú verethez hasonlóan – nem helyben készültek, hanem részben kelet-európai tulajdonosaik hozták magukkal, részben pedig zsákmányok vagy kereskedelmi áruk lehetnek.

A keceli garnitúra unikális a Kárpát-medence anyagában, formailag legjobb párhuzamai baskíriai és Altaj-vidéki, 6–7. századi leletekben található, amelyek kivétel nélkül lószerszámveretként kerültek elő. A garnitúrában áttört, maszkos díszítésű, T-alakú akasztóveret, kissé csúcsos végződésű nagyszíjvég, valamint három-, négy- és hatkaréjos veretek voltak a kerek vereteken kívül, melyek idegen formák a Martynovka-típusú veretek között. Korábban elfogadott tényként kezelték, hogy a Martynovka-típusú veretek, s köztük az öntött maszkos veretek csak a kora avar kor első szakaszára tehetők,¹¹⁸⁰ sőt Csallány Dezső előfordulásukat legfeljebb a 7. század elejéig keltezte.¹¹⁸¹ Garam Éva a velük együtt előforduló granulációs szíjvégek alapján használatuk felső határát a 7. század végéig tolta ki, egyes darabok esetében feltételezte, hogy a közép avar kor elején is divatban voltak.¹¹⁸²

A keceli övveretek esetében a profilált csat párhuzamai, az áttört, maszkos akasztóveret és annak analógiái¹¹⁸³ és az újabb adatok közül a börcs-nagydombi 2. sír áttört akasztóverete¹¹⁸⁴ alapján a keceli

¹¹⁷⁷ BÁLINT 1992, 408, 411.

¹¹⁷⁸ BALOGH ET AL. 2016.

¹¹⁷⁹ BALOGH 2004, 13. kép 4.

¹¹⁸⁰ BÓNA 1983, 118, 132; BÁLINT 1995, 185; SOMOGYI 1987, 147.

¹¹⁸¹ CSALLÁNY 1962, 69–72.

¹¹⁸² GARAM 1976, 140.

¹¹⁸³ Mór-Akasztódomb 21. sír (TÖRÖK 1954, IX. tábla 11–12); Tolnanémedi (NAGY 1901, 316).

¹¹⁸⁴ TOMKA 2005, 7. kép 12.

garnitúra a 7. század második harmadának végére, az avar kor első felének legvégére keltezhető, az avarföldi öntött, Martynovka-típusú veretek egyik legkésőbbi példányai lehetnek.¹¹⁸⁵

Préselt kerek veretek

A préseléssel készített kerek veretek tipológiailag háromfélék: (1) nagyobb, lapos vagy alig domború, kissé lehajló peremű veret, (2) apró, félgömb alakú díszszegecs, (3) és az előző kettő között mintegy átmenetet képező, kisméretű, kissé domború, általában rekeszes kerek veret, gyöngysordrót, vagy rovátkolt peremmel. A legtöbb hivatkozás esetében a hazai kutatók – a hivatkozott példákban és leletlistákból kiolvashatóan¹¹⁸⁶ – nem tettek különbséget az egyes típusok között. A kerek veretek e három csoportja részben különböző típusú veretekkel fordul elő, eltérő veret-összetételű övgarnitúrákra jellemző. A különbségek ellenére együttes előfordulásuk összetartozásukat sugallja. A Duna–Tisza közén a kunpeszérei 30/A és a bácsandrászállási 54. sírban fordulnak együtt elő. A következőkben mégis a három formai variánst külön tekintjük át a köztük fellelhető markánsabb különbségek bemutatásával.

Lapos, kerek veretek. E verettípus példányai – a börcs-nagydombi 1. sír kettős korong alakú, csontból készült veretei¹¹⁸⁷ kivételével – ezüst lemezből készültek, a díszszegecs között a kevés ezüst példány mellett, többségében bronzból készült darabok vannak. A gyöngysor vagy rovátkolt keretelésű, rekeszes darabok aranyozottak. Mellettük gyakran a másik öv is veretes (általában rozettás fegyveröv), míg a díszszegecses övek mellett lévő másik övön legfeljebb csak egy-egy sima szíjvéget találunk.

A préselt kerek veretek a fentebb bemutatott öntött típus utánezetei. A főnlaki és a kunszentmártoni ötvösleletben is van olyan verető, amely alapján joggal feltételezhetjük, hogy ezeket a kerek vereteket akár helyben is előállíthatták.¹¹⁸⁸ Ezt támogatják, a keceli aranykardos sírban és a bácsandrászállási 35. és 54. sírokban az övgarnitúrákhoz tartozó kisméretű, pajzs alakú, bordás szélű veretek is,¹¹⁸⁹ melyekhez hasonlóak előállítására alkalmas préselőtő szintén a kunszentmártoni ötvössírban található.¹¹⁹⁰

A Duna–Tisza közéről a préselt kerek veretek nagyobb variációi 12 sírból kerültek elő, lelőhelyeik a Duna és a Tisza mentén helyezkednek el (vö. 21. táblázat). Míg a temetők többségében egy-két sírban fordulnak elő, Kunpeszéren, a Felsőpeszérei úti homokbánya területén feltárt 15, az avar kor első feléből származó sír között – egy kivétellel – valamennyi férfi övét ilyenek ezüstről préselt veretek díszítették.

Az övek többsége egybeöntött pajzstestű bronz vagy ezüst csattal záródott, köztük a bácsfeketehegy leletben áttört díszítésű, bizánci csat volt.¹¹⁹¹ Egy-egy esetben egyszerű vascsat¹¹⁹² és B-alakú, ónozott bronzcsat¹¹⁹³ fordult elő.

Az öveket változó (3–22) számú préselt kerek veret díszíthette. A nagyon változó számokra a sírok bolygatottsága, illetve a veretek sérülékenysége ad részben magyarázatot. Ezeken kívül esetenként 1–4 db pajzs alakú, 1–2 db áttört téglalap alakú veret, ugyancsak 1–2 db T-alakú vagy hosszúszerű akasztóveret fordul elő az övgarnitúrájukban. A kisszíjvégek száma 1–5 db között váltakozik, de egy garnitúrában is gyakran két- vagy háromféle méretűek. A kunpeszérei 3. és 8. sírokban a kisszíjvégek között ívelt hosszoldalú darabok is vannak.¹¹⁹⁴ A kis- és nagyszíjvégek is kivétel nélkül díszítetlenek. A

¹¹⁸⁵ BALOGH 2004, 245–246.

¹¹⁸⁶ KOVRIG 1963, 105; GARAM 1992, 155; KÜRTI 1996, 127–128; KISS 1996, Liste 16.

¹¹⁸⁷ TOMKA 2005, 4. kép 2–6.

¹¹⁸⁸ FETTICH 1926, V. tábla 36–37; CSALLÁNY 1933, II. tábla 17.

¹¹⁸⁹ LÁSZLÓ 1976, VII. tábla 10.

¹¹⁹⁰ CSALLÁNY 1933, I. tábla 17.

¹¹⁹¹ GUBITZA 1908, 318.

¹¹⁹² Bácsandrászállás 54. sír.

¹¹⁹³ Kunpeszér-Felsőpeszérei út, Homokbánya 30/A sír. A csat felületkezelése a keceli Martynovka-típusú övveretekhez hasonló (BALOGH 2004, 242–243). Mindkét esetben a tűzi ónozással az ezüstöt utánozták.

¹¹⁹⁴ BALOGH 2011, 4. kép 17.

veretek száma és összetétele annyira változatos, hogy feltételezhetően nem beszélhetünk ezen övtípus esetében kötött veretösszetételről.

Az övek szerkezeti rekonstrukciójára alkalmas megfigyeléssel nem rendelkezünk. Az arany kardos keceli sír leletei szőlő alá forgatás alkalmával kerültek elő, s az *in situ* helyzetben talált jobb medencecsont körül László Gyula csak néhány ezüst kerek veretet talált. A hézagos adatok ellenére mégis két, veretes övet rekonstruált: az egyikhez, az aranyszereléses kardhoz tartozó övhöz a két áttört téglalap alakú veretet és a pajzs alakút, valamint a T-alakú akasztóveretet sorolta, a másakra, amelyen szerinte a tegez csüngött, a kerek vereteket rekonstruálta.¹¹⁹⁵ Ezen elképzelését a kunpeszéri kerek veretes sírok cáfolják.

A kunpeszéri sírok közül a 3., 6., 8., 9. és 30/A sírokban nyugvó férfiak öveit díszítették kerek veretek. Ezeken kívül ívelt oldalú pajzs és áttört téglalap alakú veretek, valamint B-alakú és hosszúszerű akasztóveretek is előfordultak ezeken az öveken. Kisszíjvégek között a sima, párhuzamos oldalú darabok mellett ívelt oldalúak is találhatóak. E sírokban a másik övet minden esetben préselt gömbsorkeretes rozettákkal díszítették. Ez alapján szerintünk megalapozott feltevés, hogy a keceli vezéri sír veretei is mind csak egyetlen övhöz tartoztak, s az aranyszereléses kardot hordozó (arany) öv vereteit mégsem sikerült László Gyulának összeszedni.¹¹⁹⁶

A préselt kerek vereteknek az övön való elhelyezkedésére vonatkozóan, az övek rekonstrukciójához négy megfigyelés ad támpontot: a Mór-Akasztódomb 21. sírban a kis veretek négyes csoportokat alkottak,¹¹⁹⁷ a kunpeszéri 8. sírban a 12 veret négyes sorba rendeződve került elő, vagyis hármasszerű függőleges veretcsoportokat alkottak, és ugyanitt figyelte meg H. Tóth Elvira, hogy a két T-alakú veret előoldalával lefelé, a gerincoszlop alatt feküdt, vagyis azok biztosan az öv hátsó oldalán lehettek. A 3. sírban lévő négy veret közvetlenül a csat mellett, egy csoportba rendeződve feküdt (*40. kép 1*). A börcsi 2. sírban a kerek veretek párosával helyezkedtek el.¹¹⁹⁸ A nyolcas alakú (kettős korong alakú) veretek ezeket a veretpárokat utánozzák vagy épp fordítva. A kunpeszéri 6. sírből származó ívelt oldalú pajzs alakú veretek valószínűleg – a börcs-nagydombi 1. sír analógiájára¹¹⁹⁹ – a páros keret veretekhez csatlakozhattak.

Díszszegecssek. Az apró, félgömb fejű veretek esetében a díszszegecs elnevezés szemléletesebb, hiszen ezek többsége gyakorlatilag olyan szegecs, melynek elülső végére egy félgömb alakú szegecstakaró sapkát erősítettek. Hurkos felerősítésük csak ritkán adatolt. A Duna–Tisza köze kora avar kori anyagában a nagyobb, lapos kerek veretekhez hasonló arányban fordulnak elő, 12 sírből ismertek. Az övek kevés kivétellel,¹²⁰⁰ egyszerű vascsatokkal záródtak. A szegecssek száma 6–14, a mellékszíjak végén lévő sima kisszíjvégek száma 2–8 között váltakozik. A nagyszíjvég is mindig sima. Ezeken kívül egyéb övveretek nem jellemzik ezeket a garnitúrákat.

A díszszegecses övek között kivételt képez a bácsandrászallási 35. és 54. sír. Ezekben kevesebb a szegecssek száma (2–4), s míg a 35. sírban a szegecsen kívül pajzs, az 54. sírban pajzs és lapos kerek veretek is voltak. E sírokban mellékszíjra utaló kisszíjvég azonban nem került elő.

A díszszegecses öves sírok mindegyikében volt másik öv is, sima, vascsattal záródó, fémveret nélküli, vagy egyszerű, sima szíjvéggel díszített.

Gyöngysor vagy rovátkolt keretű préselt kerek veretek. Az apró kerek veretek harmadik típusa, gyöngysor, illetve rovátkolt peremű kerek veret 5 sírből ismert, melyek mindegyike a korszak gazdag, esetleg vezéri vagy fejedelmi rangú temetkezéseiben fordul elő. A Kecskemét-Sallai utcai, a bócsai és a

¹¹⁹⁵ LÁSZLÓ 1976, 112.

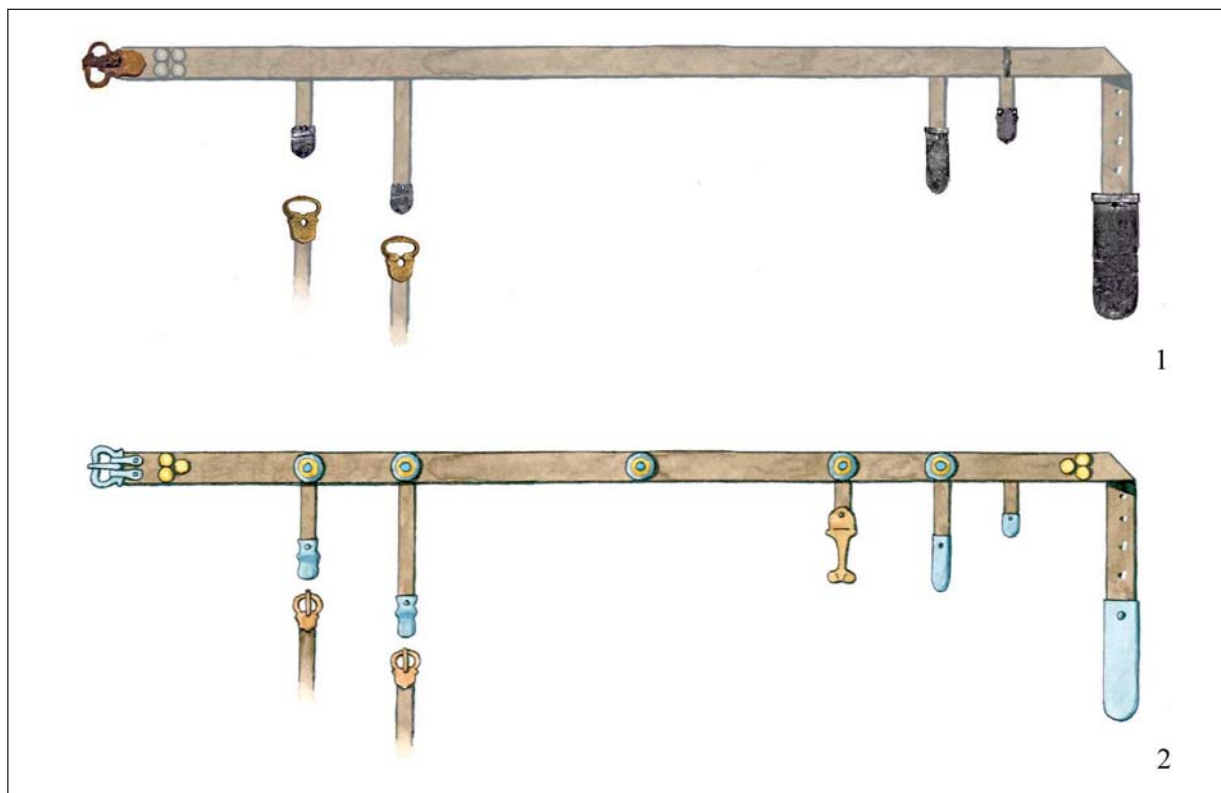
¹¹⁹⁶ Vö. LÁSZLÓ 1976, 109–110.

¹¹⁹⁷ TÖRÖK 1954, 54.

¹¹⁹⁸ TOMKA 2005, 164.

¹¹⁹⁹ TOMKA 2005, 163.

¹²⁰⁰ Szeged-Fehértó A 16. sír (MADARAS 1995, Pl. 2).

40. kép. 1. Kora avar övek rekonstrukciója. 1: Kunpeszér 3. sír; 2: Petőfiszállás

Fig. 40. Reconstruction of the belts from the early Avar age. 1: Kunpeszér, Grave 3; 2: Petőfiszállás

kunbábonyi 1. sírok példányait középen köbetét díszíti,¹²⁰¹ a gátéri 176. sírban és a petőfiszállási leletgyűttesben rekeszutánzatos darabok vannak.¹²⁰² A gátéri és a kecskeméti sírok a szalagfonatos szíjvégek, a bócsai és a petőfiszállási sírok az ezüst, kerek, köbetétes veretek kapcsán közelebb kerülnek egymáshoz. A petőfiszállási sírban – a bócsai kerek veretekhez hasonló – kerek, üvegbetétes veretekkel és apró kerek veretekkel díszített övhöz ívelt hosszoldalú kisszíjvégek és egy vésett, tamgás lemezsíjvég tartozott (40. kép 2), melyek a leletkör és a Martynovka-kör közötti kapcsolatról árulkodnak, de nyitják a leletkört a Bócsa-típusú álcasatos-kör felé is.

A felsorolt példáknál a gyöngysor vagy rovátkolt keretű apró kerek veretek száma 3–6 között változik azoknál, melyeknél egyéb verettípusok is találhatóak. A gátéri 176. sírban azonban eredetileg 14 db kis veretet figyelt meg Kada Elek, s mellettük 6 szalagfonatos kisszíjvéget, de egyéb verettípust nem.

Tomka Péter a börcsi övek rekonstrukciója kapcsán felvetette, hogy a rovátkolt vagy gyöngysorral keretelt darabok esetleg funkcióban is eltérnek a többi kerek verettől,¹²⁰³ ezt azonban a fentebb bemutatott Duna–Tisza közti darabok nem támasztják alá.

Az övön lévő helyzetüket csak a Kecskemét–Sallai utcai magányos sírban sikerült megfigyelni, ahol a négy rekeszes veret a jobb medencelapát szélénél, egy vonalban helyezkedett el. Ez alapján rekonstruálta H. Tóth Elvira a vereteket egymás alá.¹²⁰⁴ Közülük kettő hátoldalával felfelé feküdt, s ezért a régész a vereteket az öv hátoldalára rekonstruálta.¹²⁰⁵ Éppen az ásató rendkívül alapos megfigyelé-

¹²⁰¹ H. TÓTH 1981, 19. kép 4–7; LÁSZLÓ 1976, III. tábla 7–8; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XIV. 2–4.

¹²⁰² KADA 1906, 132–133; BALOGH–WICKER 2012, 7. kép 8–12.

¹²⁰³ TOMKA 2005, 62. j.

¹²⁰⁴ H. TÓTH 1981, 25a–b.

¹²⁰⁵ H. TÓTH 1981, 24.

sei és pontos közlése nyújt alapot arra, hogy egy másfajta elhelyezkedést feltételezzünk. A veretek közvetlenül a jobb medencecsont és a rajta fekvő új markolatcsontja között kerültek elő. Egyáltalán nem meglepő, hogy idővel, a test bomlási folyamata során a medencecsont szélénél lévő veretek elmozdultak, s valószínűleg ennek során fordultak lefelé. Ugyanakkor azt sem vetnénk el teljesen, hogy esetleg a négy kis kőbetétes veret egy másik övhöz, a tegezövhöz tartozott, amit a medencében fekvő vascsattal fogtak össze.

A préselt kerek veretek hosszú életű típusok az avar emlékanyagban. Az alattyáni 46. sír kis ezüst díszszegecsei, s az ezekhez hasonló kis veretek, illetve szegecsek Kovrig Ilona szerint az avar kor kezdetén jelentek meg.¹²⁰⁶ A környei temető hasonló vereteit M. Martin 600–620/630 közé tette.¹²⁰⁷ A Duna–Tisza közéről ismert példányok és kísérőleleteik Martin keltezését maximálisan igazolják. A kunpeszéri 8. és 9. sírok embertani anyagából – mely sírokban préselt, kerek veretek is voltak – a Poznan Radiocarbon Laboratoryban végzett radiokarbon mérések adatainak individuális kalibrálása alapján a sírok megásására 568 (535AD [68.2%]) és 605AD (68.2%) között kerülhetett sor.¹²⁰⁸ Ugyanebben a sírcsoportban (temetési körzet) lévő, szintén kerek préselt veretet is tartalmazó 3. sír 530AD (68.2%) és 640AD (68.2%) kalibrált értékei azonban jól mutatják, hogy e verettípus használata ebben a közösségben több évtizedet is felöllehetett.

A préselt kerek veretek 7. század első évtizedeire való radiokarbon keltezését az éremmel való régészeti keltezés is alátámasztja. A hajdúdorogi 1. sírt, melyben kétféle kerek veret is volt, *post quem* keltezi a másodlagosan felhasznált, felfüggesztett, 610–613 között vert Heraclius solidus.

Préselt, kerek kőbetétes veretek

A petőfiszállási és a bócsai leletegyüttesekben,¹²⁰⁹ az apró kerek veretek mellett préselt kerek, kőbetétes veretek is előfordultak. Ezek peremes préselt karikák, melyek közepén hátulról beillesztett, arany lemezből kinyírt betétek ülnek, melyeknél a keskeny, domború, keresztben rovátkolt kerek mező közepén apró, sötétkék kőbetétek vannak. A petőfiszállási sírban ezekből 5, a bócsaiban 6 darab volt. Közeli rokonságban a zamárdi 925. és 1140/B sír arany és a környei 71., 78. és 82. sírok ezüst vereteivel állnak, melyek közepén szintén kék, illetve zöld üvegbetétek ülnek.¹²¹⁰ Továbbá a felgyői 83., valamint a Deszk H 18. és a homokrévi/Mokrin (Srb) 19. sírban a keretelt, kőbetétes veretek préselt utánezetei kerültek elő.¹²¹¹

A veretek prototípusai talán a A. A. Kovalevszkaja által közölt szkalisztyenszkiji és Bolsije Tarhan-i, öntött, ezüst darabok lehetnek.¹²¹² Ez utóbbiak, valamint a zamárdi 1140/B és a petőfiszállási sírokban a vereteket kísérő tamgás ezüst kisszíjvégek (vö. 38. kép 2) e verettípust a Martynovka-körhöz kapcsolják.

Szimmetrikus veret

Egyedi a Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó anyagában a kunpeszéri 3. sír kisméretű ezüst lemezből kinyírt, szimmetrikus verete.¹²¹³ A veret közepén egy kerek lyuk van, valószínűleg ez a felerősítő szegecsenek a helye. Formailag közeli párhuzama a zamárdi-rétiföldeki 1107. kora avar kori sírból

¹²⁰⁶ KOVRIG 1963, 105.

¹²⁰⁷ MARTIN 1990, 74.

¹²⁰⁸ A paramétereket ld. a 341. jegyzetben.

¹²⁰⁹ BALOGH–WICKER 2012, 7. kép 3–7; LÁSZLÓ 1955, Pl. XLVII. 9–16.

¹²¹⁰ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 108, Taf. 205; BÁRDOS 2001, 88, Cat. 113; SALAMON–ERDÉLYI 1971, Abb. 3. 8–11, 15, Taf. 10. 15–16, Taf. 12. 5, Taf. 13. 36.

¹²¹¹ BALOGH 2010, 35. kép 5; BALOGH 2004, 9. kép 4–5; RANISAVLJEV 2007, Tab. VIII. 5–6, 8, 11–13, 26.

¹²¹² KOVALEVSZKAJA 1979, ris. 3. 13–14.

¹²¹³ A sír ismertetését és a leletegyüttes elemzését ld. BALOGH 2011.

származik.¹²¹⁴ További kora avar korra tehető, jellegében és valószínűleg funkciójában is hasonló a 610–613 között vert, felfülezett Heraclius solidusszal keltezett, Hajdúdorog-Városkert utcai 1. sírban lévő háromkaréjos veret.¹²¹⁵ Ugyancsak érem (Heraclius 616–625 között vert könnyű solidusa) keltezi *post quem* a Zamárdi-Rétiföldek 1392. sírt, melyből egy hosszúkás, két végén körszelet alakban megvastagodó kis veret származik.¹²¹⁶ A jászapáti 264. sírból ovális, a Zamárdi-Rétiföldek 932. sírból hosszúkás, középen ívelten kiszélesedő, e csoportba sorolható kis veret került elő.¹²¹⁷

H. Tóth Elvira a kunpeszéri övforgót „*a kora avar jellegű leletegyüttesben a középvavar korra valló jelenségnek*” tartotta.¹²¹⁸ A közép avar kori, különböző típusú öveken gyakrabban feltűnik ez a verettípus, ezért kora avar kori előfordulásával nemigen tudott eddig a hazai kutatás mit kezdeni, pl. könnyebb volt a hajdúdorogi leletegyüttes karéjos veretét nem a sírlelet részeként kezelni.¹²¹⁹

A verettípusnak jó analógiái az avar kort megelőző időszakból, a Kaukázusból több lelőhelyről is ismertek. Például a tsibiliumi I. temető, Iustinianus érmekkel a 6. század közepére keltezhető egyik sírjában¹²²⁰ mellékszíjak nélküli, késő antik típusú övön volt egy ezekhez méretben és jellegében hasonló veret.¹²²¹ Ennek szakasztott mása a djurszoi 4. lovassírból származik,¹²²² mely a temető 3. fázisába (470/480–530/540) tartozik. Hasonló lemezveretek vannak Mokraja Balka 58. és 105. katakombájából, melyek a temetkezési körzet I. Iustinianus (527–565) és Mauricius (582–602) érmei által a 6. század második felére, a 7. század legelejére keltezett horizontjába tartoznak.¹²²³ Innen távol eső területeken is felbukkan hasonló, szimmetrikus veret: pl. a Bulgária délnyugati részén lévő, kosarevoi 1. sírban, mely az 5. század második felére – a 6. század legelejére datálódik,¹²²⁴ szintén bulgáriai példa a Chirpantól északkeletre lévő Ruptikéből közölt, a 6. század második felére keltezett, Martynovka-típusú veretekkel együtt előkerült darab.¹²²⁵

Bálint Csanád pedig a British Múzeumból közölt egyik észak-szíriai övgarnitúrát, melyben szintén megtalálható a szimmetrikus veret.¹²²⁶ Míg a kaukázusi és a bulgáriai leletegyüttesekben mellékszíj nélküli, a szíriai esetében sok-mellékszíjas, késő szasszanida övről van szó.

E verettípus az avar kor második felében végig élő, kezdetben lemezből kinyírt, később öntéssel készített övforgóinak távoli rokona, melyek a késtok felfüggesztésére szolgáltak az övön még akkor is, ha László Gyula rekonstrukciója számos kérdést megoldatlanul hagyott.¹²²⁷ A propeller alakú övforgók és a szimmetrikus veretek között alapvető különbség, hogy az utóbbiak vékony lemezből vannak kinyírva, és rövidek, vagyis nem értek túl az öv szélességén és sérülékenységük miatt semmilyen tárgy felfüggesztésére nem voltak alkalmasak. Ugyanakkor mégis nagyon valószínű, hogy ezek a szimmetrikus veretek és a késvisélet összefüggettek.

A kunpeszéri sír alapján – H. Tóth Elvira aprólékos megfigyeléseinek és kiváló dokumentációjának köszönhetően – lehetőség nyílik a szimmetrikus veret övön való elhelyezkedésének rekonstruálására. A veret függőleges helyzetben, a jobb könyök belső oldalánál hevert, s közvetlenül alatta volt egy ívelt

¹²¹⁴ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 126.

¹²¹⁵ KRALOVÁNSZKY 1992, 3. ábra 14.

¹²¹⁶ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 160.

¹²¹⁷ MADARAS 1994, Taf. XXXVII. 8; BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 109.

¹²¹⁸ H. TÓTH 1984, 13.

¹²¹⁹ VÖ. SZÓKE 2008, 200.

¹²²⁰ A sírről és az övrekonstrució, a keltezés problémájáról BÁLINT 1995, 133–136.

¹²²¹ VORONOV–JUSIN 1973, 198.

¹²²² KAZANSKI 2002, Abb. 12. 5.

¹²²³ AFANASZJEV–RUNICS 2001, 237, ris. 74. 9, ris. 118. 7.

¹²²⁴ DASZKALOV 1998, 101.

¹²²⁵ DASZKALOV–TRENDAFILOVA 2005, Fig. 1–4.

¹²²⁶ BÁLINT 1995, 7. kép 17.

¹²²⁷ LÁSZLÓ 1941, XLVI. kép. A verettípusról a legutóbbi áttekintés és László Gyula rekonstrukciója kapcsán felvetődött kérdések SZÓKE 2008, 197–201.

hosszoldalú, zömök kisszíjvég. Valószínű, hogy a szimmetrikus veret az övről lecsüngő rövid mellékszíz rögzítésénél volt az övre erősítve, de mivel egy gyenge lemezveretről van szó, nem ez rögzítette a mellékszíjat, csak mintegy eltakarta annak rögzítési módját (vö. 40. kép 1). Az öv egyébként a halott derekán felcsatolva volt, az övet záró bronzcsat jobbra nyíló helyzetben, a keresztcsontnál feküdt. Ez az öv hordozta eredetileg a sírba leoldva a halott mellé helyezett aranszerelékes, D-füles kardot. Azonban a sírban volt egy hosszúkés is, amely a jobb medencecsont szélénél feküdt. Így elképzelhető, hogy a szimmetrikus veret alatti mellékszíjon a késtok csüngött.

Azt, hogy a szimmetrikus veret és a késvisélet mégis valahogyan összefüggésben lehetett, egyéb esetek is alátámasztják: csak kiragadott példaként említjük Kölked-Feketekapu B 492. és Kisköre 36. sírokat,¹²²⁸ ahol veretes öv nem volt, a vascsat mellett csak egy-egy lemezből kinyírt, szimmetrikus veret került elő.

Áttört téglalap alakú veretek

A préselt apró kerek veretes öveken előfordul egy-két áttört téglalap alakú veret is, melyek között sima¹²²⁹ és kettős madárfejjel díszített példányok¹²³⁰ is vannak.¹²³¹ Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy milyen veretösszetételű garnitúrákhoz tartoznak. A bócsai leletekben az egyik arany, áttört téglalap alakú veret a keresztben rovátkolt keretelésű szíjvégekhez tartozott.¹²³²

A verettípus funkciója nem egyértelmű. László Gyula a keceli vereteket a kard csatolószíjaival hozta összefüggésbe,¹²³³ míg a bócsai kettős madárfejes veretet – Kalmár Jánossal ellentétben, aki akasztóveretként értelmezte és az övre a madárfejekkel lefele rekonstruálta¹²³⁴ – a sasfejekkel felfelé, az övre tette, s az Aradka-típusú akasztóveretet a róla lecsüngő szíz végére képzelte.¹²³⁵ Valószínűleg ez alapján rekonstruálta H. Tóth Elvira a kunbábonyi kettős madárfejes aranyveretet – melyet egyébként az összes többitől eltérően granulációk és a madarak szeménél rekeszek is díszítenek – a hozzá hasonló stílusú, széles szíjvéggel együtt kés akasztóveretként.¹²³⁶

Mindkét típus – a sima és a kettős madárfejes – a Kárpát-medence kora avar kori anyagánál jóval nagyobb számban fordul elő a 6–7. századi Kaukázus-vidéken, Kelet-Európában (Ilovatka, Kalinyinszkaja, Mokraja Balka, stb.), s ritkábban Északnyugat-Iránban és Észak-Szíriában is.¹²³⁷ Kapcsolatba hozhatók a maszkos veretekkel, a homokrévi/Mokrin (Srb) 67. sírban együtt kerültek elő.¹²³⁸ Emellett a Deszk L 13. sír kettős madárfejes csatja és a Kubán-vidékéről, a Don alsó folyásáról, valamint a Krím-félsziget környékéről származó párhuzamai¹²³⁹ azt jelzik, hogy a verettípus kelet-európai eredetével számolhatunk. Megjegyzendő, hogy eddig a madárfejekkel díszített szíjbújtató veretek

¹²²⁸ KISS 2001, Taf. 85; GARAM 1979, Taf. 10.

¹²²⁹ Kecel (LÁSZLÓ 1976, VII. tábla 5–6); Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 6. és 9. sír.

¹²³⁰ Bócsa (LÁSZLÓ 1976, 19. ábra); Kunbábony 1. sír (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. VI. 2). Ez utóbbi sírban ezen kívül további három sima veret is volt, egy arany, egy másik töredéke és egy bronz példány (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XV. 4, 10–11).

¹²³¹ Más körbe tartoznak azok az áttört téglalap alakú veretek, melyek spatha-öveken (ld. VIDA 2000) vagy a germán női öveken fordulnak elő. A Duna–Tisza közéről ilyen típusú veretekkel díszített öv három női sírból ismert: a csepel-hárosi temető 1. és 8. sírjából (NAGY 1998, Taf. 130. B; Cs. Sós 1961, 7. kép) és Budapest, Csepel-Sziget, Vízmű 36. (ENDRÖDI–HORVÁTH 2002, 5. kép 9) sírből.

¹²³² H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XVI. 1–3.

¹²³³ LÁSZLÓ 1976, 112.

¹²³⁴ KALMÁR 1944, XXIV. tábla 12.

¹²³⁵ LÁSZLÓ 1976, 101.

¹²³⁶ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 34–35, 127–129, Taf. VI. 2, 4–5.

¹²³⁷ BALINT 1995, 5. kép 56–57, 7. kép 11, 16, 31. kép.

¹²³⁸ BALOGH 2004, 24. kép.

¹²³⁹ BALINT 1995, 31. kép.

származásával kapcsolatosan csak a szasszanida Irán,¹²⁴⁰ Bizánc¹²⁴¹ és a késő antik eredet¹²⁴² vetődött fel. Magának a motívumnak az eredetét – mivel az 5–7. században nemcsak a Kárpát-medencében és a Krím-félszigeten, de Itáliában és Nyugat-Európában is előfordulnak, főként csatok és fibulák díszítőmotívumaként – egyelőre eldönteni nem lehet. A Kárpát-medencei darabok a 7. század első felére keltezhetők, a homokrévi/Mokrin (Srb) 67. sír préselt, maszkos szíjvégei alapján a sima veretek inkább a század elejére, első évtizedeire, míg a kettős madárfejes példányok későbbre, a 7. század második harmadára tehetők, s a Bócsai-körbe sorolhatók.

Ezüst álcsatok

A Martynovka-típusú veretekhez tartoznak az ezüsből öntéssel vagy préseléssel készült álcsatok. A préselteket részletes vizsgálat alá vette Garam Éva a dunapentelei példányok kapcsán.¹²⁴³ Anyaggyűjtését a Szeged környéki, közelebről ismeretlen lelőhelyről közölt példány esetében már korábban korrigáltam,¹²⁴⁴ és a fajszt-garadombi 4. sír vereteivel kiegészítettük.¹²⁴⁵ E két lelőhelyen kívül a Duna–Tisza közéről még egy lelőhelyről, a péterrévei 28. sírből került elő préselt álcsat.¹²⁴⁶ Ez azonban a kiskunhalas-reketyepusztai díszítetlen, öntött álcsathoz hasonló.¹²⁴⁷

A Kárpát-medencei öntött darabok¹²⁴⁸ kronológiai besorolása kísérőleletek hiányában bizonytalan. Garam Éva a borisari lelet kapcsán az előképeket Közép-Ázsiában kereste, és a Kárpát-medencei példányokat a beköltöző első generáció közép-ázsiai eredetű hagyatékához sorolta.¹²⁴⁹ Analógiáik azonban Kelet-Európában sűrűsödnek, ezért itteni eredetük valószínűbb. A préselt Kárpát-medencei darabok – az adonyi és a gátéri ötvössírok egyes préselőmintái alapján – helyben készülhettek. Területi elhelyezkedésük súlypontja a Dunántúlra esik.

A préselt álcsatok két különálló részből állnak: egy pajzs alakú felső és egy csatfejszerű alsó veretrészből, amelyek az övre külön voltak felerősítve.¹²⁵⁰

A veretek szűkebb tipológiai felosztása apró szerkezeti eltérésük alapján lehetséges. Ilyen pl. az egykori csuklósszerkezet utánzása, melyet egyes darabokon áttört téglalap alakzattal,¹²⁵¹ másokon préselt bordával alakították ki. A földrajzilag jól elkülönülő két veretecsoport különböző műhelyhagyományra utalhat.

Az arany álcsatokkal és utánzataikkal szemben az ezüst, préselt példányoknak, amelyek egy-egy sírből változó számban (2–12) kerülnek elő, valószínűleg nem volt rangjelző szerepe. Általában egyéb veretek társaságában kerülnek elő: kisebb-nagyobb címer alakú, szimmetrikus pajzs alakú verettel, összetett halfarkas verettel, korongos verettel és rozettával, profilált lyukvédővel, illetve T-alakú akasztóverettel.

¹²⁴⁰ WERNER 1986, 58–60.

¹²⁴¹ DAIM 1990, 275–278.

¹²⁴² BALINT 1995, 78.

¹²⁴³ GARAM 1991, 61–77.

¹²⁴⁴ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 11. j.

¹²⁴⁵ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 335, 7. kép 5. Újabb préselt álcsatos síregyüttes Zamárdi-Rétiföldek 1323. sírből származik (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 149).

¹²⁴⁶ BRUKNER 1968, Tab. 59. 16; BUGARSKI 2009, Tab. VII. 15.

¹²⁴⁷ HAMPEL 1902, 307.

¹²⁴⁸ A Kárpát-medencéből ezen kívül még egy öntött példány ismert, a csataszögi magányos sírből (KÜRTI–MENGHIN 1985, Abb. 48).

¹²⁴⁹ GARAM 1991, 73.

¹²⁵⁰ A Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 603., 605. és 606. sírjából származó darabokat Rosner Gyula egyrészes veretként rekonstruálta (ROSNER 1999, Taf. 39–40), azonban a veretek töredékessége miatt ez a rekonstrukció nem meggyőző.

¹²⁵¹ A Balaton nyugati részén előkerült példányokra (Kéthely-Melegoldal 3., Keszthely-Fenekpuszta II. és Pókaszeptek 56. sír) jellemző megoldás.

Az ezüst álcsatok és az ún. Bócsa-kör – gömbsorkeretes arany álcsatok, illetve ezek aranyozott utánzatai, és az egyéb, préselt félgömb keretelésű tárgyak – két külön csoport, a formai hasonlóságon kívül köztük egyéb kapcsolat nincs. Az öntött ezüst álcsatok a Martynovka-körbe tartoznak, a kelet-európai sztyepp 5–6. századi maszkos (heraldikus) vereteihez is kapcsolódnak, s a préselt ezüst álcsatok ezek helyi utánzatai. Az avar környezetből származó maszkos öntvények és öntött ezüst álcsatok biztosan nem helyben készültek, azokat részben kelet-európai nomád tulajdonosaik hozták magukkal, részben zsákmányok, vagy kereskedelmi áruk lehetnek. Ezek a 6. század harmadik harmadára datálhatók. A préselt álcsatok – a maszkosok többségével párhuzamosan – a 6. század végén – 7. század elején készülhettek. A préselt álcsatok közül a dunapentelei darabok lehetnek a legkésőbbiek. Ugyanakkor a Bócsa-körhöz tartozó, préselt gömbsorkeretes, köbetétes álcsatok és préselt utánzataik a 7. század középső harmadánál korábbra nehezen keltezhetők.¹²⁵² Tehát kronológiai különbség van a két álcsat-típus között még akkor is, ha egyes darabok használata között párhuzamosság látszik.

Akasztóveretek

A préselt kerek veretes övek közül 6 esetében tartozott a garnitúrához akasztóveret. E verettípus csak övveretként fordul elő mind a Kárpát-medence avar kori anyagában, a dél-orosz sztyeppén és a Mediterráneumban is. Az akasztóveretek széles körben, a Dunától az Urálig nagy területen elterjedtek és a legkülönbözőbb stílusban bukkannak fel (préselt, félgömbös keretű, kő- vagy üvegbetétes garnitúrákban; sima préselt formában; préselt díszítéssel és ezek különböző kombinációjában). A dél-orosz sztyeppén általában párosával kerülnek elő, a hazai anyagban csak ritkán,¹²⁵³ általában egyesével fordulnak elő.

Funkcionális magyarázata lehet elterjedtségüknek: a pajzs alakú felerősítő résszel rendelkező darabok a Dunától az Urálig megvannak, azonban az Uráltól keletre hiányoznak. Előfordul négyszögletes és halfarok alakú veretrészes változatuk is. Az előbbi a Krím-félszigetre és a Kaukázus vidéki temetőkre jellemző, míg az utóbbiak keletebbre, egészen az Altaj vidékéig és északabbra, Ufa környékéig is nagyobb számban képviselve vannak. A Kárpát-medencei akasztóveretek többsége a Duna–Tisza közéről és a Kelet-Dunántúlról származik,¹²⁵⁴ ritka a Kisalföldön¹²⁵⁵ és a Tiszántúlon.¹²⁵⁶

A Martynovka-típusú veretekkel együtt előforduló T-alakú veretek Kárpát-medencei képviselői tipológiailag négy-, technikailag kétfélék. Többségük préselt, melyek az öntött, áttört (maszkos) előképek préselt utánzatai, melyekre az áttört díszítés nem jellemző.¹²⁵⁷

Öntött előfordulásról a keceli Martynovka-típusú garnitúrában lévő, maszkos darabon (39. kép 11) kívül csak Tolnanémediből van adatunk,¹²⁵⁸ amely öntött, maszkos szíjvég társaságában került elő. A többi Duna–Tisza közti darab préselt.

Az övön való elhelyezkedésükkel kapcsolatosan a kunpeszéri 8. sírből van információnk: a gerincoszlop alatt került elő a két veret, egymás mellett, előlappal lefelé.

A bócsai üvegbetétes korongokkal és díszszegecsekkel díszített övön ún. Aradka-típusú, azaz hosszúszerű, öntött akasztóveret volt,¹²⁵⁹ közeli, bronzból készült párhuzama a gátéri temető szórvány

¹²⁵² A Bócsai (álcsatos)-kör keltezésének nehézségeiről és egy új megközelítési lehetőségről (a köbetét megléte és az álcsatok, valamint a fogazott szalagfonatos díszítmények kapcsolata) legutóbb GARAM 2005, 428–429.

¹²⁵³ Pl. Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 8. sír.

¹²⁵⁴ BALOGH 2004, 253.

¹²⁵⁵ Börcs-Nagydomb 1. sírban csontból készített, Aradka-típus volt (TOMKA 2005, 4. kép 12); a 2. sírban ezüstből préselt, áttört (maszkos?) díszítésű T-alakú akasztóveret került elő (TOMKA 2005, 7. kép 12).

¹²⁵⁶ Deszk G 8. (CSALLÁNY 1939, IV. tábla 32); Deszk P 1. és Deszk T 58. sír.

¹²⁵⁷ Mór-Akasztódomb 21. sír (TÖRÖK 1954, IX. tábla 11–12); Börcs-Nagydomb 2. sír (TOMKA 2005, 7. kép 12).

¹²⁵⁸ NAGY 1901, 316.

¹²⁵⁹ LÁSZLÓ 1976, 20. ábra.

leletei között látható.¹²⁶⁰ A hasonló, hosszú szárú akasztóveretek általában bronzból, ritkábban ezüstből készültek, de durvább kivitelűek, mint a többi Martynovka-típusú öntvény. Mivel néhány példány arcossáttörésű, ezért valószínűleg ezek a darabok kapcsolatba hozhatók az öntött maszkos veretekkel, még akkor is, hogy ha készítés technikájuk nem azonos, ugyanis ezek nem peremes öntvények.

A T-alakú és a hosszú szárú akasztóveretek formai különbözősége valószínűleg eltérő funkciójukkal magyarázható. Míg a T-alakúak olyan gyengék, hogy öveken legfeljebb csak veret funkciójuk lehetett, addig a masszívabb, hosszú szárú öntvények valóban alkalmasak lehettek felfüggesztésre.

Az előző két típus között mintegy átmeneti típust képvisel a kunpeszéri 9. sírból származó préselt, ezüst akasztóveret, melynek felső, ívelt oldalú pajzs alakú része az előbbi típushoz közelít, azonban a veretrész és a szár arányát tekintve már a hosszúszerű veretekhez áll közelebb. A veret és a veretszár arányait tekintve legjobb párhuzama a környei 23. sír akasztóverete.¹²⁶¹ A sima vagy áttört (maszkos), öntött T-alakú akasztóveretek a többi Martynovka-típusú verettel együtt valószínűleg a Fekete-tenger északi partvidékéről, a Krím és/vagy a Kaukázus környékéről kerülhettek a Kárpát-medencébe. A vereteket azonban bizánci vagy bizánci hatás alatt álló műhelyek termékeinek gondoljuk, melyre a legmeggyőzőbb bizonyíték – a számos nem nomád temetkezésben való előfordulásuk (pl. Csufut-kale, Szuuk Szu, Szkalisztoje, stb.) mellett – az Északkelet-Bulgáriában főként telepekről, felszíni és fémkeresős gyűjtések során előkerült példányok. A Kárpát-medencei préselt változataik helyi utánezatok.

A hosszú szárú változatot Bóna István ázsiai eredetűnek,¹²⁶² Somogyi Péter és Bálint Csanád pedig Kárpát-medencei készítményeknek, avar ötvösök találmányainak tartotta.¹²⁶³ A Epifánovából, a Kaukázus északi oldaláról, Gudermesből és az Aral-tótól kissé keletre található Altinyaszarból is közöltek már áttört, öntött, hosszú szárú akasztóveretet,¹²⁶⁴ s ezek a példányok véleményünk szerint kérdésessé teszik Kárpát-medencei eredetüket.

Ívelt hosszoldalú szíjvégek

A Duna–Tisza köze préselt kerek veretes övei között a kunpeszéri 3. és 8., az óbecsei 24., valamint a petőfiszállási vezéri sírban ívelt hosszoldalú kisszíjvégek voltak.¹²⁶⁵ Ezeken kívül a mélykúti 28. sírban nyugvó nő övének végén is hasonló bronz szíjvég volt (36. kép 10). E körbe tartozik az áttört díszítésű Szonta/Sonta (Srb) lelőhelyű szórvány veret, melynek öntött előképei is jól ismertek. Legjobb párhuzama a Csufut-Kale-i 34. sírből¹²⁶⁶ és az adonyi préselőminták közül ismert.¹²⁶⁷ Távoli rokon a Jánoshida-Tótkérpuszta 67. sír összetett, ívelt oldalú, maszkos, oldalpálcás szíjvége is, mely a legkésőbbi préselt képviselője a verettípusnak.¹²⁶⁸

¹²⁶⁰ BALOGH 2002, 9. kép 3.

¹²⁶¹ ERDÉLYI–SALAMON 1971, Taf. 3.

¹²⁶² BÓNA 1983, 120.

¹²⁶³ SOMOGYI 1987, 134; BÁLINT 1995, 272.

¹²⁶⁴ BEZUGLOV 1985, ris. 1. 19; GAVRITUHIN–OBLOMSKIJ 1996, ris. 38. 1, 25.

¹²⁶⁵ BALOGH 2011, 4. kép 17; ANTONIH 2012, cl. 35; BALOGH–WICKER 2012, 7. kép 16–17.

¹²⁶⁶ KROPOTKIN 1958, ris. 5a.

¹²⁶⁷ FETTICH 1926, VI. tábla 4.

¹²⁶⁸ ERDÉLYI 1958, XVIII. tábla 4. A temető indulását Erdélyi István a 7. század első évtizedeire tette, de a maszkos veret időrendi helyzetével a temetőn belül nem foglalkozott (ERDÉLYI 1958, 57–58). A temető legkorábbi horizontjához tartozik a 26. sír a Tarnaméra-típusú övgarnitúrájával, ami egyike a verettípus használatának felső időhatárát jelző daraboknak; Garam Éva a 7. század közepére keltezi (GARAM 2001, 144). Ez alapján a temető indulását a 7. század második harmadánál korábbra nem tehetjük. A 67. sír préselt, maszkos veretének pontos kronológiai besorolásához a sír leletegyüttése nem nyújt támpontot, azonban az előbb említett 26. sír alapján ezt sem tehetjük annál korábbra.

A lemezből kinyírt ívelt hosszoldalú szíjvégek a Klárafalva B 60.,¹²⁶⁹ a homokrévi/Mokrin (Srb) 1. sír,¹²⁷⁰ illetve a szentes-lapistói sírlelet¹²⁷¹ alapján a maszkos veretek köréhez tartoznak. Azokkal egy stílus körbe tartoznak, s velük egy helyen készültek.

Az egyszerű ívelt oldalú, öntött szíjvégek népes csoportot alkotnak, legnagyobb számban a Krím-félszigeten és a Kaukázus nyugati oldalánál lévő temetkezésekből ismertek, de számos példányuk került elő Északkelet-Bulgáriában is. Az egyetlen Kárpát-medencei darab az ausztriai Potzneusiedlból származó szórvány, ami egyben a verettípus legnyugatibb előfordulása.¹²⁷² A lemezből kinyírt vagy préselt Kárpát-medencei darabok valószínűleg az öntött helyi utánezatai. A kunpeszéri 3., a petőfiszállási és a maglódi vezéri sírok apró, zömök ívelt oldalú szíjvégei a kard felkötőszíjának végét zárhatták. A fajszeradombi 1. sír ezüst kisszíjvége helyzete alapján valószínűleg az íjtegez csatolósíjának végén lehetett. Szerkezetében és formájában hasonló szíjvégek a Kárpát-medencében már a 6. században is felbukkantak gepida környezetben.¹²⁷³

Az ívelt oldalú szíjvégek öv és fegyverszíjak mellett kivételes esetben lábbeli szíjazaton is feltűntek, amire a kunpeszéri 8. sír nagyobb méretű szíjvégeit említhetjük példának. Megjegyzésként ide kíváncsok, hogy ez egyetlen hiteles adat a Duna–Tisza köze anyagában vertes lábbelire.

„Tamgás” szíjvégek és veretek

Nincs egyöntetűen alkalmazott terminus arra a díszítésre, mely geometrikus és ívelt vonalak kombinációjából épül fel. Ezek az összetett motívumok természetesen nem tamgák, de összbenyomás tekintetében mégis azokra asszociálhatunk.

A Duna–Tisza közéről a szakirodalomból jól ismert Kiskőrös-Város alatti temető 9. sírjából származó nagy- és kisszíjvégek,¹²⁷⁴ valamint a petőfiszállási vezéri sír ezüst kisszíjvége¹²⁷⁵ tartozik ebbe a csoportba. A petőfiszállási síregyüttesben a tamgás szíjvég a kerek üvegbetétes veretekkel díszített övhöz tartozott, hasonlóan a zamárdi 1140/B sír övéhez.¹²⁷⁶ Mindkét esetben a tamgás szíjvégek az álsatos-körbe tartozó leletegyüttesben fordulnak elő.

Hasonló veretek előállítására alkalmas préseletövet találunk az adonyi és a főnlaki ötvöseszközök között,¹²⁷⁷ ami alapján Kárpát-medencei készítésükre (is) gondolhatunk.

A kiskőrösi sírban a „tamgás” lemezszíjvégekhez öntött, áttört veretek tartoztak. A Kárpát-medencében ritkán előforduló típus, elsősorban a Dunántúlról adatolt.¹²⁷⁸ A kiskőrösi 9. sír hosszúkás öntött vereteinek legjobb párhuzamai a Tatabánya-Alsógalla 139. sírban,¹²⁷⁹ valamint a čadjavicai leletben fordulnak elő.¹²⁸⁰

A tamgás szíjvégek és veretek Közép-Ázsiától a Kaukázuson és a Balkánon át Itáliáig elterjedtek, öntött és préselt változataik egyaránt. Talán ezek is egy bizánci(?) divatjelenségként értelmezhetők, s így értelmet nyer hatalmas területen való szóródásuk.

¹²⁶⁹ BALOGH 2004, 15. kép 4–14.

¹²⁷⁰ RANISAVLJEV 2007, Tab. 1. 4.

¹²⁷¹ CSALLÁNY 1934, 1. tábla 1–3.

¹²⁷² WINTER 1997, Taf. 47. 41: 1.

¹²⁷³ Pl. Szolnok-Szanda 97. és 135. sírok (BÓNA 2002, Taf. 42, Taf. 46).

¹²⁷⁴ HORVÁTH 1935, XXIV. tábla 1, 15–25.

¹²⁷⁵ BALOGH–WICKER 2012, 7. kép 15.

¹²⁷⁶ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 130.

¹²⁷⁷ FETTICH 1926, V. tábla 20, VI. tábla 4.

¹²⁷⁸ A lelőhelylistát ld. GARAM 2001, 124–127. Újabb darabok Zamárdi-Rétiföldek 187., 569., 948. és az 1060. sírokból kerültek publikálásra (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 23, Taf. 73, Taf. 110, Taf. 119).

¹²⁷⁹ GARAM 2001, Taf. 94.

¹²⁸⁰ VINSKI 1958, Tab. XIV.

Maszkos veretek

A már fentebb tárgyalt verettípusok szinte mindegyike közvetve (kísérőleletein keresztül) vagy közvetlenül (díszítése alapján) kapcsolatba hozható a maszkos (geometrikus elemekből álló arcábrázolásos) veretekkel, és még további veretek is e körbe tartoznak. A Kárpát-medence maszkos vereteinek többsége a Dunántúlról és a Tiszántúlról származik, a Duna–Tisza közén jóval kisebb számban fordulnak elő.

A Szabadka-Mácskovics-téglagyárban előkerült magányos férfi sír öntött, ezüst, egyszerű pajzs alakú veretén¹²⁸¹ csak egy nagyobb, kerek áttörés található. Egyes hazai kutatók a hasonló vereteket megjelenési formájuk alapján lyukvédőként értelmezték,¹²⁸² Somogyi Péter azonban a Szivasovka 3. kurgán 2. sírjában való helyzetük alapján rekonstruálta a verettípus elhelyezkedését az övön.¹²⁸³ A verettípus nagyobb számban a Krím-félszigeten fordul elő (pl. Kercs, Szkalisztoje), de Északkelet-Bulgáriában is fellelhető. A szabadkai veret a típus legnyugatibb, szórvány előfordulása.

A Szeged vidékéről, közelebről ismeretlen lelőhelyről a szegedi múzeumba került, ólomlemezről préselt övgarnitúrában is található egy verettöredék, amely valószínűleg egy szimmetrikus pajzs alakú veret része.¹²⁸⁴ Ezen kívül e típus a Kárpát-medencében még két sírból ismert: a homokrévi/Mokrin (Srb) 49. sír lószerszámveretei között három darab, bronz lemezből készült, peremes veret került elő,¹²⁸⁵ s a szegvár-oromdűlői 1. sírban lábbeli veret funkcióban volt.¹²⁸⁶ A verettípus áttört, öntött darabjai nagy területen terjedtek el, megtalálhatók Bizáncban, a kelet-európai sztyeppen és Iránban is, elterjedésük súlypontja a Krím-félszigetre és a Kaukázusra esik.¹²⁸⁷

A pajzs nagysága és díszítése, valamint funkciójuk alapján két alcsoport alakítható ki köztük: (1) a pajzson két kerek áttöréssel rendelkező példányok öv- vagy lószerszámveretek, (2) a kengyelforma áttöréssel díszített példányok lábbelit díszítettek.

A homokrévi darab egyértelműen az öntött előképek préselt utánezata, a szegvári és a Szeged környékéről előkerült darab pedig ennél rosszabb minőségű készítménynek látszanak. A szegvári biztosan, a homokrévi valószínűleg lábbeli veret volt, a Szeged vidéki veret övveretek társaságában került elő.

A maszkos veretek közé tartozó összetett halfarkas veretek a Duna–Tisza közéről a gátéri 11. ötvössírból¹²⁸⁸ és az előbb már említett, Szeged vidéki együttesből kerültek elő.¹²⁸⁹ Az előbbi egy félkész termék, az utóbbi préselt álcstall, pajzs és szimmetrikus pajzs alakú, valamint T-alakú akasztóveretekkel együtt övgarnitúrát alkot. A verettípus képviselői mind a Dunántúlon, mind a Tiszántúlon csak szórványosan fordulnak elő.¹²⁹⁰ Préselt technikával készültek, s az áttört, maszkos, öntött példányok kissé degenerálódott utánezatai. Felerősítésük a Szeged vidéki darabhoz hasonlóan, valószínűleg a kitöltő masszájukba rögzített kapcsokkal történt. A gátéri ötvössír félkész veretének és a Tarnamérai-Urak dűlői A sírből származó verettöredékeknek¹²⁹¹ a felső része többszörösen tagolt. Ezek formájuk alapján az összetett halfarkas veretek kevés számú, egyedi variánsai közé sorolhatók. Pontos párhuzamokat öntött formában az Altaj-vidékéről, a Gorno-Altajszki múzeumi gyűjteményből ismertették.¹²⁹²

¹²⁸¹ BIBÓ-BIGE 1903, 2. ábra 4.

¹²⁸² GARAM 1976, 138; ERDÉLYI 1982, 126.

¹²⁸³ SOMOGYI 1987, 126.

¹²⁸⁴ BALOGH 2004, 19. kép 13.

¹²⁸⁵ BALOGH 2004, 20. kép 8–10.

¹²⁸⁶ LŐRINCZY 1991, V. tábla 1.

¹²⁸⁷ GAVRITUHIN–OBLOMSZKIJ 1996, ris. 41.

¹²⁸⁸ KADA 1905, 369, 11/a. sír 9.

¹²⁸⁹ BALOGH 2004, 19. kép 14.

¹²⁹⁰ Vö. BALOGH 2004, 257.

¹²⁹¹ SZABÓ 1965, VII. tábla 23.

¹²⁹² KOVALEVSZKAJA 1990, ris. 4. 16.

A Duna–Tisza közéről származó maszkos díszítésű veretek valamennyien övgarnitúra részei lehetett, még hozzá mellékszij nélküli öveket díszítettek.

7.1.2.3. Egyéb bizánci eredetű övdíszek

A Duna–Tisza közéről megismert, az avar kor első feléből származó, 110 veretes öves síregyüttesből 47-ben (44%) volt bizánci mintakincsű, préselt veretekkel díszített öv. Ezekon kívül eredeti bizánci, illetve a prototípusok alapján valamely provinciában készült, s az avarokhoz valószínűleg kereskedelmi áruként, esetleg zsákmányként, ajándékként idekerült bizánci típusú csatok további 24 sírban fordultak elő.

A kora avar kori préselt övveretek mintakincsének, formájának erős bizánci gyökereivel Bálint Csánád munkái foglalkoztak.¹²⁹³ A Kölked-Feketekapu A temető vereteinek elemzése kapcsán Kiss Attila típusonként tekintette át az övdíszeket,¹²⁹⁴ majd Garam Éva az egyes verettípusok esetében teljes gyűjtésre törekedve végezte el ugyanezt.¹²⁹⁵ Ezek a munkák, valamint M. Schulze-Dörrlamm e témájú monografikus munkája¹²⁹⁶ képezik a Duna–Tisza közéről származó verettípusok rendszerezésének alapját. Garam Éva összeállította az egyes verettípusok avarföldi lelőhelylistáit, vizsgálta elterjedésüket, technikai kérdéseiket, kísérőleleteiket és kronológiai helyzetüket. Ezért a következőkben egy-egy verettípus kapcsán az általa nem ismert új lelőhelyeket említjük és az egyes típusok esetén csak a Duna–Tisza közére vonatkozó információkra szorítkozunk. Az egyes típusoknál Garam Éva munkája felment az Avar Kaganátus más területein előforduló párhuzamok citálásától.

A Duna–Tisza közén 110 korai öves sírjából 49 (44%) bizánci eredetű, mintakincsű veretekkel díszített (vö. 21. táblázat). Sok-mellékszijasak, préselt pajzs és kettőspajzs alakú, változatos mintakincsű veretek és a Bócsa-körbe sorolható, préselt gömbsorkeretes veretek sorolhatók ebbe a csoportba. Az öveken a nagyszíjvég, 3–9 kisszíjvég, 2–8 pajzs alakú veret, 2–4 kettőspajzs alakú veret és esetleg ezekkel megegyező számú B-alakú veret található.

Az utóbbiak funkciójával, elhelyezkedésével kapcsolatos korábbi feltevéseket¹²⁹⁷ a budakalászi temető hasonló öveket tartalmazó sírjaiban hiteles megfigyelései pontosították, mely szerint a félhold alakú veretek a kettőspajzs alakú veretek felett helyezkedtek el.¹²⁹⁸

Csak kivételes esetben tartozik ezen veretekhez bújtható. A Duna–Tisza közén csak a Kecskemét–Sallai utcai síregyüttesben fordul elő.¹²⁹⁹ Ezek bizánci eredete a mersini arany övgarnitúra,¹³⁰⁰ vagy a sirmiumi álcsatos öv¹³⁰¹ ismeretében aligha vonható kétségbe.¹³⁰² Szintén ezen analógiák alapján¹³⁰³ a T-alakú akasztóveretet sem tekinthetjük idegennek a bizánci típusú övgarnitúrákon, bár Kárpát-medencei előfordulásuk jóval gyakoribb a Martynovka-típusú veretek között.

Alapjában véve a Bócsa-körre, vagyis a gömbsorperemes, kőbetétes álcsatokat és hasonló díszítésű vereteket tartalmazó leletegyüttesekre, s többségében a Duna–Tisza közére jellemző a T-alakú

¹²⁹³ BÁLINT 1992; BÁLINT 1993, 222–233; BÁLINT 1995, 153–194, 262–293.

¹²⁹⁴ KISS 1996.

¹²⁹⁵ GARAM 2001, 113–157.

¹²⁹⁶ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002.

¹²⁹⁷ H. TÓTH 1981, 30; KÜRTI 1990, 43. j.

¹²⁹⁸ VIDA 1996, 344–345.

¹²⁹⁹ H. TÓTH 1981, 6. kép 4.

¹³⁰⁰ BÁLINT 1995, 28. kép 15.

¹³⁰¹ POPOVIĆ 1997, sl. 8.

¹³⁰² A kora avar kori övbújtatókról összefoglalóan GARAM 2001, 155.

¹³⁰³ BÁLINT 1995, 28. kép 15; POPOVIĆ 1997, sl. 11.

akasztóveretek előfordulása is. A verettípus ismeretlen lelőhelyű, szalagfonatos díszű préselőtöve¹³⁰⁴ képez kivételt.

A zagyvarékasi arany övveretek között lévő ún. tokveret¹³⁰⁵ ritka típusa a bizánci övvereteknek, olyannyira, hogy további darabot csak a kunágotai veretek között ismerünk.¹³⁰⁶ Ugyanakkor a kunszentmártoni és a főnlaki ötvösleletekben is akad ilyen típusú veret előállítására alkalmas préselőtő.¹³⁰⁷ Övön való elhelyezkedésük és funkciójuk a kevés adat alapján egyelőre egyértelműen nem adható meg.

A veretek mintakincse alapján a Duna–Tisza közén az alábbi típusok fordulnak elő:

Főnlak-típusú veretek

Az eddig ismert Szeged-Kundomb 289. sír¹³⁰⁸ és a tiszavárkonyi¹³⁰⁹ előforduláson kívül nem túl jó minőségű, ezüst garnitúra származik Felgyő, Ürmös-tanya 215. sírjából.¹³¹⁰ Az övveretek egy részét nem sikerült megmenteni, így a garnitúra hiányos. 4-4 pajzs alakú veret és kisszíjvég mellett csak egyetlen kettőspajzs alakú veret van meg, az is rendkívül töredékes állapotban. A veretek vékony drótból hajlított hurokfülekkel voltak felerősítve. Az övet záró vascsat jobbra nyíló helyzetben, a derékcsgolyákon feküdt. A veretek a derékon körben helyezkedtek el, tehát az öv felcsatolva, viseleti helyzetben volt. Egy pajzs alakú veret a jobb medencecsont felett, közvetlenül a vascsat jobb oldalánál, előlapjával felfelé feküdt, a többi előoldalával lefelé, a csontváz alól került elő. A kettőspajzs alakú veret az öv hátsó oldalának közepénél helyezkedett el, hasonlóan a Budakalász 696.¹³¹¹ és a Kölked-Feketekapu A 647. sírokban¹³¹² megfigyelthez. A kisszíjvégek a pajzs alakú veretek alatt, azok közvetlen közelében voltak. Ebből világosan látszik, hogy a mellékszíjak rövidek lehettek,¹³¹³ s a pajzs alakú veretek a mellékszíjak felső végénél voltak az övre erősítve.

A Főnlak-típusú övdíszek a névadó főnlaki ötvössírból ismertek,¹³¹⁴ helyi készítésük így nagyon valószínű, bár a Kárpát-medencei példányok között egy sincs, mely a főnlaki préselőtövön készült volna. A tisztább vonalvezetésű, jobb minőségű darabok a Balatontól délre, a rosszabb minőségű, gyakran bronz példányok a Maros-völgyben találhatóak.¹³¹⁵ Ezen kívül körvonalazódni látszik a Tisza középső folyásánál, a jobb oldalon egy újabb területi csoport, melynek veretei technikai kivitel tekintetében a Maros-völgy rosszabb minőségű darabjaival rokoníthatók.

A típus a 7. század első harmadára keltezhető, ez a bizánci eredetű övdíszek egyik legkorábbi csoportja. A német-szentpéteri/Sânpetru German (Ro) lovas sírban lévő övgarnitúrát Heraclius és Heraclius Constantinus 616–625 között vert solidusa keltezi *post quem*, a Keszthely-Fenekpuszta 15. sír kiváló minőségű garnitúráját¹³¹⁶ pedig tágabban keltezi a 6. század végére – a 7. század legelejére a 8. sírban lévő Mauritius Tiberius vagy Focas érmének lenyomata.¹³¹⁷ Ezek és a kölked-feketekapui 211. sír

¹³⁰⁴ GARAM 2001, Taf. 114. 9.

¹³⁰⁵ KÖNYÖKI 1897, 360.

¹³⁰⁶ BÓNA 1983, 2. kép 30.

¹³⁰⁷ CSALLÁNY 1933, I. tábla 2; FETTICH 1926, IV. tábla 5.

¹³⁰⁸ SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 36.

¹³⁰⁹ GARAM 2001, Taf. 83. 1.

¹³¹⁰ BALOGH 2010, 88. kép 6–18. A Főnlak-típusú veretek legfrissebb áttekintése és lelőhelylista GARAM 2001, 115–119, Taf. 81–84.

¹³¹¹ VIDA–PÁSZTOR 1996, 344–345.

¹³¹² KISS 1996, 165–166, Taf. 102.

¹³¹³ Rövid mellékszíjakra vonatkozó hiteles megfigyelés származik a Keszthely-Fenekpuszta, horreumi temető 15. sírjából (BARKÓCZI 1968, 300, Fig. 15). Az öv szerkezetéről FIEDLER 1994, 36–37.

¹³¹⁴ FETTICH 1926, IV–V. tábla.

¹³¹⁵ GARAM 2001, 119.

¹³¹⁶ BARKÓCZI 1968, Pl. LXIII, Pl. LXX. 3.

¹³¹⁷ BÓNA 1971, 297.

példányai¹³¹⁸ lehetnek a legkorábbiak. A Maros-völgyi és Tisza-vidéki veretek kísérőleletei többnyire jellegtelenek (vascsat, vaskés, nyílhegy), ezért most még nem állapítható meg, hogy a jó minőségű dunántúli és a rosszabb alföldi darabok között milyen kronológia különbség van. Egyedül a kundombi 289. sír esetében állapíthatjuk meg a Tarnaméra-típusú nagyszíjvége¹³¹⁹ alapján, hogy ebben az esetben a 7. század közepe tájánál korábbra nem datálható a síregyüttes.

Gátér-típusú veretek

A Duna–Tisza köze északi felére jellemzőek a préselt gyöngysorral, vagy keresztben rovátkolt léccel keretelt, párhuzamos szalagfonatokkal díszített övveretek, melyek sorát a vizsgált területről eddig publikált 6 síregyüttesen¹³²⁰ kívül még egy szórvány bronz kisszíjvéggel egészíthetjük ki Érsekcsanád-Negyvenesről.

A Kárpát-medence Gátér-típusú vereteinek zöme korábbi feltárásokból, hiányos sírokból származik. A sima bronz példányokon kívül, Börcs-Nagydomb 10. sírjából aranyozott bronz,¹³²¹ a Győr-Téglavető dűlői temető 58. sírjából¹³²² és a Kecskemét-Sallai utcában előkerült magányos, rangos sírleletből¹³²³ aranyozott ezüst példányok származnak, míg a verettípus legjobb kivitelű, arany darabjai Zagyvarékasról,¹³²⁴ magányos lovas sírből ismert. Valamennyi övgarnitúrához ún. Pančevo-típusú nagyszíjvég tartozik, melyek azonban más típusú veretekkel is alkothatnak garnitúrákat.¹³²⁵

A Gátér-típusú vereteknek más típusúakkal való közös előfordulását példázza a börcs-nagydombi 10. sír, melyben halszállkamintás pajzs alakú veretek mellett, párhuzamos szalagfonatos kisszíjvég volt.¹³²⁶

Az övkészletek összetétele szempontjából a legteljesebb garnitúra a kecskeméti, melyet a nagyszíjvégen kívül 8 pajzs alakú övveret és hozzá tartozó kisszíjvég,¹³²⁷ három kettőspajzs alakú veret és hozzá tartozó B-alakú veret, négy kőbetétes apró rozetta, bronzcsat és bronz lemezből készített sima bújtató alkotott. Az öv szerkezetét illetően ma is alapvetően elfogadható H. Tóth Elvira rekonstrukciója¹³²⁸ azzal a megjegyzéssel, hogy a B-alakú veretek esetében valószínűbbnek látszik, hogy a kettőspajzs alakú veretek felett, az öv hátsó, kiszélesedő részén helyezkedhettek el.¹³²⁹

¹³¹⁸ KISS 1996, Taf. 49.

¹³¹⁹ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 36.

¹³²⁰ A verettípusról összefoglalóan és leletlistával H. TÓTH 1981, 29–31; KISS 1996, 223; BALOGH–KÓHEGYI 2001, 336–338; GARAM 2001, 146–148, Taf. 108–110. Garam Éva a verettípust Pančevo-típusként tárgyalta. Leletlistájában a Duna–Tisza közéről további darabok is szerepelnek (Csongrád-Máma, Tiszavárkony) közelebbi adatok nélkül. Újonnan került közlésre az óbcesei 33. sír töredékes pajzs alakú hasonló verete (ANTONIH 2012, T. XIII. 33: 3).

¹³²¹ TOMKA 2005, 15. kép 15.

¹³²² BÖRZSÖNYI 1902, 19.

¹³²³ H. TÓTH 1981, 15–18. kép.

¹³²⁴ KÖNYÖKI 1897, 360.

¹³²⁵ Pl. a Kölked-Feketekapu A 276. sírban préselt, négyszögletes, rovátkolt-szalagfonatos veretekkel (KISS 1996, Taf. 61. 13), a budakalászi 673. sírban és Jászapáti-Nagyállási úti 264. sírban (MADARAS 1994, Taf. XXXVII. 7) Akalan-típusúakkal együtt kerültek elő. A budakalászi adatot Pásztor Adrién és Vida Tivadar szíves szóbeli közléséből ismerem, melyért köszönettel tartozom.

¹³²⁶ TOMKA 2005, 15. kép 9–13.

¹³²⁷ A publikáció leíró részében említett 8 kisszíjvéggel ellentétben a rajzos táblán – valószínűleg véletlenül – 9 veret szerepel (H. TÓTH 1981, 16. kép).

¹³²⁸ H. TÓTH 1981, 25b kép.

¹³²⁹ Vö. VIDA 1996, 344–345.

A veretek helyi készítmények, a pajzs alakú veretek és kisszíjvégek előállítására alkalmas trébelőmagok megtalálhatók a gátéri ötvös mintakészletében,¹³³⁰ a Pančevo-típusú nagyszíjvégekhez hasonló préselőminta pedig a névadó lelőhelyről származik.¹³³¹

A gátéri típusú, párhuzamos szalagfonatos veretek – a győr-téglavetői, börcsi és jutasi lelőhely kivételével – a Duna–Tisza közéről és közvetlenül a Duna jobb oldaláról ismertek, és esetleg a gátéri ötvös tevékenységével hozhatók kapcsolatba.¹³³²

A Gátér-típusú vereteket tartalmazó temetkezések a kísérőleletek (arany vagy ezüst nagylemezgömbös fülbevaló, P/D-füles, fémszerelékű kard, íj és nyílcsúcsok) alapján az átlagosnál gazdagabb, fegyveres férfi sírok közé tartoznak.

A típus nem tartják korábbiak a 7. század második harmadánál.¹³³³ A verettípus kronológiai helyzetére vonatkozóan a gátéri 11. ötvössír alapján is a 7. század közepe vagy a közvetlenül azt követő időszak valószínűsíthető.

Halszálka mintás veretek

Ezek a veretek Garam Éva gyűjtésében nem szerepelnek, pedig gyöngysorkeretesük és függőlegesen megosztott mezejük alapján az előbbi csoporttal közeli rokonságban állnak. A veretek belső mezejét egy középen bordás, halszálka minta-szerű díszítés tölti ki. Csak Fajsz-Garadomb 1. sírjában fordul elő a Duna–Tisza közén.¹³³⁴ Ezen kívül a Börcs-Nagydomb 10. sírjából Gátér-típusú szíjvég társaságában ismerjük,¹³³⁵ ami nyilvánvalóvá teszi a két verettípus kapcsolatát és kronológiai helyzetük azonosságát.

Akalan-típusú veretek

A Duna–Tisza közén négy előfordulásáról tudunk, melyek közül három a Duna mentén, egymás közelében helyezkedik el.¹³³⁶ A Garam Éva gyűjtésében is szereplő Csengőd-Bolevárd 4.,¹³³⁷ Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 16.¹³³⁸ és Szeged-Fehértó A 167. sírokon¹³³⁹ kívül ide tartozik a Kiskőrös-Rákóczi u. 49. sz. alatt előkerült férfi sír bronz lemezből készített, pajzs alakú veretének töredéke is.¹³⁴⁰ A kiskőrösi kivételével kardos férfi sírból származnak.

A névadó akalani kincsleletet, s a benne lévő levélmintás arany vereteket, valamint az ezekhez legjobban hasonlító avarföldi párhuzamokat a lelet pénzei alapján Bóna István 613–631 közé keltezte.¹³⁴¹ A főnlaki tokveret préselőminta¹³⁴² fentebb már idézett zagyvarékasi és a kunszentmártoni formai analógiái alapján inkább a 7. század második harmadára való keltezés a valószínűbb. Maga a levélminta

¹³³⁰ KADA 1905, 369.

¹³³¹ CSALLÁNY 1933, VII. tábla 7.

¹³³² GARAM 2000, 387. Az avar kori fonatornamentikáról, s annak kapcsán a verettípusról is NAGY 1998, 382–386; NAGY 1999, 279–316.

¹³³³ H. TÓTH 1981, 32; BÁLINT 1993, 239–240; BÁLINT 1995, 301.

¹³³⁴ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 6. kép 2.

¹³³⁵ TOMKA 2005, 15. kép 9–12.

¹³³⁶ Kiss Attila az Akalan-típushoz sorolta a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 53. sír vereteit is (KISS 1996, 216), azonban azokon szembe forduló madáralak látható, s a levél-motívum annak kísérőjeként jelent meg a kettőspajzs alakú veret alsó részén (vö. TÖRÖK 1975, Fig. 5. 53: 2–3).

¹³³⁷ KOVRIG 1948, LXXII. tábla 11–13.

¹³³⁸ TÖRÖK 1975, Fig. 2.

¹³³⁹ MADARAS 1995, Pl. 19.

¹³⁴⁰ LÁSZLÓ 1940, XXIV. tábla 1.

¹³⁴¹ BÓNA 1983, 128, 18. j.

¹³⁴² FETTICH 1926, IV. tábla 5.

hosszú életű motívum volt, gondoljunk a leveles díszítés késői csoportjába tartozó dunapentelei 10. (II)¹³⁴³ és az ozorai veretekre.¹³⁴⁴

Állatalakos veretek

Három lelőhelyről ismert a Duna–Tisza köze északi feléből hátra tekintő oroszlánnal díszített veret: a csengele-jóvárti sírban a halott övén lévő pajzs és kettőspajzs alakú veretek, valamint a kisszíjvégek,¹³⁴⁵ a Kecskemét–Sallai utcai sírban lévő négy ezüst kisszíjvég¹³⁴⁶ tartozik ide és végül a feltehetően Tápiószeléről származó, s egykor a Mauthner-gyűjtemény darabjai között lévő, csak fotóról ismert arany nagyszíjvég.¹³⁴⁷ Az egész Kárpát-medencét figyelembe véve sem sokkal több állatalakos veret ismert a 6–7. századból. Az aradkai pajzs alakú, gömbsorkeretes vereten kívül főként az Északkelet-Dunántúlon fordulnak elő.¹³⁴⁸

Garam Éva eredeti bizánci darabnak tartja ezeket a konstantinápolyi arany, madaras szíjvég alapján.¹³⁴⁹ Az oroszlános vereteken nemcsak a hátra felé tekintő állatalak, de a csengelei darabok pontvonal díszítése, valamint a kettőspajzs alakú veretek alsó részét díszítő medallion alkalmazása is Bizánc felé vezet.

A verettípus keltezéséhez kevés fogódzó van. A Sallai utcai sírból származó kisszíjvégek nem a viselet elemeként kerültek a sírba, hanem a tarsolyban voltak. H. Tóth Elvira nemesfém alapanyagként, esetleg fizetőeszközként értékelte őket.¹³⁵⁰

A csengelei sírban lévő, vékony aranylemezből préselt övgarnitúra igen rossz megtartású. Csallány Dezső a három kettőspajzs – a rögzítő fülek alapján –, a 6 pajzs alakú veretet, három kisszíjvéget és a rácsmintás nagyszíjvéget sorolta egy garnitúrához.¹³⁵¹ Csallány a vereteket a főnlaki és a kunszentmártoni ötvössírokhoz, valamint a kunágotai lelethez kapcsolta, s részben ezek, részben pedig a kari-kás markolatú, háromkaréjos függesztő füles kard alapján keltezte a sírt 620–640 közé.¹³⁵² Egybevetve a pontvonal mintás övdíszek használati idejével, s figyelembe véve a B-alakú veret jelenlétét – mely típus nem jellemzi a bizánci eredetű veretek korai csoportját –, a verettípust a 7. század közepe tájára keltezhetjük.

Törökkanizsa-típusú veretek

A Csanytelek–Felgyői határút melletti homokbányából származó halas díszű övgarnitúra egy szűk leletkörhöz tartozik, amelynek eddig ismert öt előfordulása a Dél-Alföldre esik.¹³⁵³ Közülük a törökkanizsai arany veretek kiváló minőségük és a nagyszíjvég közepén lévő monogram¹³⁵⁴ alapján valószínűleg eredeti bizánci készítmények. Keltezésük a 6/7. század fordulója.¹³⁵⁵ A csanyteleki veretek a törökkanizsaiaknak rosszabb minőségű utánzatai: már nem szerepel rajtuk a ciprus és a jellegzetes pont-vonaldíszítés ferdén rovátkolt, széles szalaggá sematizálódott.¹³⁵⁶ A csanyteleki garnitúra B-alakú

¹³⁴³ BÓNA 1983, 16. kép 3, 5, 7.

¹³⁴⁴ BÓNA 1983, 9. kép 1, 4–9.

¹³⁴⁵ CSALLÁNY 1939, VII. tábla 1–3, 5–7, 10–13.

¹³⁴⁶ H. TÓTH 1981, 21. kép. A szerző szerint az állat egy lófejű „keverék” (H. TÓTH 1981, 28).

¹³⁴⁷ GARAM 2001, Taf. 101. 1.

¹³⁴⁸ Vö. GARAM 2001, 137–139.

¹³⁴⁹ GARAM 2001, 137.

¹³⁵⁰ H. TÓTH 1981, 29.

¹³⁵¹ CSALLÁNY 1939, 146, VII. tábla 14.

¹³⁵² CSALLÁNY 1939, 147.

¹³⁵³ A leletlistát ld. GARAM 2001, 139.

¹³⁵⁴ A személynévről GARASANIN–KOVAČEVIĆ 1961.

¹³⁵⁵ KÜRTI 1983, 188.

¹³⁵⁶ KÜRTI 1990, 1. kép 5–15.

verete azt sejteti, hogy időben is mindenképpen későbbi darabokról van szó, mint a sokkal jobb minőségű prototípus. A szalagfonatos csat (38. kép I) és kisszíjvégek keltezését a D-füles kard alapján a 7. század első feléről a B-alakú veretre tekintettel a 7. század második negyedére pontosíthatjuk.

A kundombi 180. sír halas övgarnitúrája a nagyszíjvég kapcsán mintegy összekötő kapcsot képezhetne a Törökkanizsa- és a Tarnaméra-típusú veretek között, azonban a leletegyüttes egészét bizonytalaná teszi az öntött, trapéz fejű, indás testű bronzcsat.¹³⁵⁷

Tarnaméra-típusú veretek

Ehhez a csoporthoz három síregyüttes sorolható: a Jánoshida-Tótkérpuszta 26. sír¹³⁵⁸ és a kundombi 180. és 289. sírok.¹³⁵⁹ Az utóbbiaknál csak a nagyszíjvég ez a típusú, a 180. sírban Törökkanizsa-, a 289. sírban Fönlak-típusú veretekkel együtt kerültek elő.

A típus jellegzetessége az ívelt oldalú nagyszíjvég, melyet minden esetben közepén rozetta díszít, alatta lefelé forduló stilizált hal és pont-vonal keretelés jellemez. Garam Éva szerint ez a verettípus a Törökkanizsa-típusú veretek mintáinak elnagyolt, értelem nélküli változata.¹³⁶⁰

A verettípus időbeni helyzetét részben a halas díszekhez viszonyítva adhatjuk meg a 7. század közepére. A jánoshidai veretek a típus egyik legkésőbbi előfordulásai lehetnek: a pont-vonal mintából mélyen vésett négyzetek és háromszögek lettek, a lefelé álló stilizált hal alak préselt gyöngysorkeretes, szétnyíló szárú cseppalakú egyszerűsödött. Ehhez és az ugyancsak szétesett mintázatú, Kölked-Feketekapu A 355. sírből származó veretekhez is tartoztak B-alakú veretek.¹³⁶¹

A verettípus helyi készítése az adonyi préselőminták között lévő, nagyszíjvég előállítására alkalmas préselőmag¹³⁶² és a hódási, közelebről ismeretlen lelőhelyű kisszíjvég készítésére való préselőtő¹³⁶³ alapján valószínűsíthető.

Madaras veretek

A szembeforduló madárpárral díszített veretek az abonyi 264.,¹³⁶⁴ a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlői 53.¹³⁶⁵ és a csengele-feketehalmi 48. sírokból¹³⁶⁶ származnak és egy szörvány veretet ismerünk még Nagykőrös környékéről.¹³⁶⁷ A lelőhelyek elhelyezkedése laza szóródást mutat a Duna–Tisza köze középső harmadában. A többi madaras veret a Balatontól északra került elő, ami nem is csoda, ha az adonyi¹³⁶⁸ és a burgenlandi¹³⁶⁹ préselőtövekre gondolunk. Ezek a veretek helyi készítésére is utalnak. A mintakincs feltehetően keresztény tartalmat hordoz,¹³⁷⁰ bizánci eredetű.

László Gyula elsősorban stíluskritikai alapon leválasztotta a csoportról a környei 140. sír vereteit és azokat a 6/7. század fordulójára keltezte, míg a többi darabot jóval későbbre, a 7. század második felére tette.¹³⁷¹ A verettípus legkésőbbi előfordulása a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlői 53. sírből száрма-

¹³⁵⁷ SALAMON 1995, Pl. 25.

¹³⁵⁸ ERDÉLYI 1958, XII. tábla 1–2.

¹³⁵⁹ SALAMON 1995, Pl. 26, Pl. 35.

¹³⁶⁰ GARAM 2001, 141.

¹³⁶¹ KISS 1996, 72.

¹³⁶² FETTICH 1926, VI. tábla 2.

¹³⁶³ SIMON 2009, 1. kép 3.

¹³⁶⁴ GARAM 2001, Taf. 111. 5.

¹³⁶⁵ TÖRÖK 1975, Fig. 5.

¹³⁶⁶ TÖRÖK 1995, Pl. 3.

¹³⁶⁷ SIMON 1983, 31–33. kép.

¹³⁶⁸ FETTICH 1926, VI. tábla 5.

¹³⁶⁹ GSCHWANTLER–WINTER 1991–1992, Taf. 1. 1.

¹³⁷⁰ A szembeforduló galambpár motívumának ókeresztény tartalmáról ld. LÁSZLÓ 1935, 6–30.

¹³⁷¹ LÁSZLÓ 1935, 24, 27.

zik, melyet II. Contans és IV. Constantinus 669–674 között vert érméjének másolata keltez a 7. század harmadik–negyedik negyedére.

Geometrikus mintakincsű veretek

Az apatin-szikesi övvereteket, a gátéri rozettás préselötövet és a Kecel-Körtefahegy 89. sírjának B-alakú veretét Garam Éva a geometrikus díszítésű veretek csoportjába tárgyalta.¹³⁷² Gyűjtését a Duna-Tisza közéről öt példánnyal egészíthetjük ki. A csengele-jójárta¹³⁷³ és a Felgyő, Ürmös-tanya 136. sírok-ból egy-egy préselt, rácsmintás szíjvéggel,¹³⁷⁴ a homokmégy-székesi 139. sír kettőspajzs alakú veretével (3. kép 4), a Szolnok-Vegyiművek 2. sírjának övgarnitúrájával¹³⁷⁵ és az itt bemutatásra kerülő bácsandrászállási 44. sír övvereteivel.

A homokmégyi veret töredékes állapotban került elő, de még így is jól látható, hogy díszítése két, préselt gyöngysorvonalból álló pajzs alakzat, melyek közül a felső további mezőkre osztott. Analógiája a csákberény-orondpusztai 176. sír kettőspajzs alakú veretei,¹³⁷⁶ a Zamárdi-Rétiföldek 2. sír verettöredéke,¹³⁷⁷ az aradkai 30. sír szíjvége¹³⁷⁸ és a kunszentmártoni ötvössír hasonló préselötövei.¹³⁷⁹ A díszítés felépítésében rokon továbbá a vajszkai 2. sír arany vereteivel és a csákberény-orondpusztai 14. sír darabjaival.¹³⁸⁰

A homokmégyivel és a felsorolt analógiáival rokon a Szolnok-Vegyiművek 2. sírjának préselt ezüst övgarnitúrája. A lelet közlöje szerint ugyan mindenféle analógia nélküli a veret, azonban ez nem igaz: még a nem túl jó minőségű rajzokon is egyértelműen kivehető, hogy a díszítés központi eleme az a keresztben rovátkolt ívelt vonal, mely a veretek felületét három mezőre osztja. Ebből a két, egymás melletti, U-alakú mezőben préselt X alakzat látható; az egyik pajzs alakú kunszentmártoni préselötőhöz¹³⁸¹ és az apatini veretekhez hasonlatosan.

A T-alakú akasztóveretek felső, pajzs alakú veretrészén jól kivehető a fonatornamentika. Hasonló az egyik, ismeretlen lelőhelyű T-alakú préselötőhöz,¹³⁸² a fonatminta egy az egyben a kunszentmártoni leletegyüttesben lévő egyik pajzs alakú préselőminta motívumának feleltethető meg.¹³⁸³

Valószínűleg a verettípus prototípusának az aranyból készült, kiváló minőségű vajszkai darabok tekinthetők, amelyek a temető többi leletével együtt – csillagos fülbevaló, üvegberakásos csüngők és ezüst pecsétgyűrűk – a 6. század végére keltezhetők. A többi veret esetében a kunszentmártoni préselötő alapján valószínűsíthető, hogy helyben készültek, a 7. század második negyedénél nem korábban.

Az apatin-szikesi veretek a szalagfonatos díszítésű tárgyak köréhez tartoznak, mely motívum előfordul ugyan, de nem túlságosan jellemző a bizánci mintakincsre. Ugyanakkor a veretformák – pajzs, kettőspajzs és B-alakú veretek és tömzsi kisszíjvég –, illetve az adonyi¹³⁸⁴ és a kunszentmár-

¹³⁷² GARAM 2001, Taf. 114. 3–4, 7.

¹³⁷³ CSALLÁNY 1939, VII. tábla 4.

¹³⁷⁴ BALOGH 2010, 55. kép 5.

¹³⁷⁵ MADARAS 2009, 3. kép.

¹³⁷⁶ GARAM 2001, Taf. 89. 4.

¹³⁷⁷ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 1.

¹³⁷⁸ NAD 1959, Tab. VII. 10.

¹³⁷⁹ CSALLÁNY 1933, I. tábla 6–9.

¹³⁸⁰ GARAM 2001, Taf. 89. 1–2. A vajszkai darabokon apró háromszögek, a csákberényieken pontok töltik ki a veretek felületét, s ezek alapján a veretek Garam Évánál a pont-vonal díszes veretek csoportjába kerültek (vö. GARAM 2001, 119–122).

¹³⁸¹ CSALLÁNY 1933, I. tábla 7.

¹³⁸² GARAM 2001, Taf. 9.

¹³⁸³ CSALLÁNY 1933, II. tábla 20.

¹³⁸⁴ FETTICH 1926, VI. tábla 10, 13.

toni ötvösleletek között lévő, szalagfonatos préselőtövek¹³⁸⁵ alapján a bizánci eredetű veretek közé sorolhatók. A sírleletben egyébként a vereteken kívül a rövid, rombusz alakú bronz keresztvassal rendelkező, egyélű vaskard is bizánci eredetű, ún. Korinthos-típus.¹³⁸⁶

Az apatini sírleletet közlője a 7. század első felére tette.¹³⁸⁷ A kunszentmártoni ötvössír alapján a 7. század letelejére való keltezését biztosan kizárhatjuk, a B-alakú veret alapján a 7. század második harmada – a század közepe jöhet szóba. Az apatini kardmarkolathoz legjobban hasonlító Kölked-Feketekapu A 259.¹³⁸⁸ és Tarnaméra X. sírok¹³⁸⁹ példányai is ezt támasztják alá, az előbbi síregyüttes bizánci tarsolycsatja és leveles övgarnitúrája, az utóbbi sír a Tarnaméra-típusú veretei alapján.

A felgyői 136. sír rácsmintás szíjvége szintén összekapcsolható a kunszentmártoni ötvössírral a rovátkolt léckeretes, középen rácsmintás, szíjvég formájú préselőtő párhuzama.¹³⁹⁰ A rácsmintás díszítés feltűnik a csengele-jójárta nagyszíjvégen is, pont-vonal díszítéssel kiegészülve. Ennek jó párhuzama a Heraclius 616–625 között vert könnyű solidusával keltezett Zamárdi-Rétiföldek 1392. sír kisszíjvégei között található.¹³⁹¹ Ezek alapján e rácsmintás szíjvégek is a 7. század második negyedének veretei közé tehetők.

A Kárpát-medence bizánci eredetű, geometrikus díszítésű veretei között igen különleges a bácsandrászállási 44. sír kiváló minőségű, aranyozott bronz garnitúrája (41. kép 2–21).

Bácsandrászállás-Moravicai út 44. sír

T.: ÉNy–DK. H.: 248 cm, sz.: 91 cm. Bolygatatlan, padkás sír (41. kép 1). A lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör hosszoldalainál, 10–25 cm széles padkák jelentkeztek, amelyek magasságában a fedődeszkák nyoma feketésszürke elszíneződéssel látszott. A sírgödör aljában, a rövidebb oldalak mentén egy-egy lekerekített sarkú, téglalap alakú gödör került elő. A koporsó nyoma világosbarna elszíneződéssel tűnt elő, amelyben Ny–K irányba elcsúszva, *adultus korú férfi* csontváza nyugodott hanyatt, nyújtott helyzetben. A koponyája jobbra, előre billent. Vállai enyhén fel voltak húzva. Karjai nyújtva helyezkedtek el, a jobb szorosan a mellkas mellett, a bal a testtől kissé távolabb pihent. Lábai párhuzamosan feküdtek, bal lábszárcsontja befordulva került elő. Mell.: 1. A keresztcsonton jobbra nyíló helyzetben egy egybeöntött pajzstestű *bronzcsat* (41. kép 2) volt. A csatkarika ovális alakú, rajta nyelvtartó rész van kialakítva. A karika és a csattest találkozásánál keskeny borda húzódik, amely középen át van lyukasztva. Itt van rögzítve a karikára hajló csattúske. A csattest 3 apró lyukkal van átütve, amelyben egykor a felerősítő szegecsek ültek. H.: 3,6 cm, karika sz.: 2,7 cm, test sz.: 1,9 cm. 2–7. A jobb medencecsonton 2, a bal medencecsont felső szélénél egy sorba rendeződve 4 db préselt, aranyozott bronz, pajzs alakú *övveret* (41. kép 5–10) került elő. A veretek peremesek. A veretek szélén keskeny borda fut, amelyen belül háromszög alakú rekeszutánzatok ülnek. A keresztben rovátkolt pánttal keretezett, belső, pajzs alakú mező kereszt alakban négy részre tagolt. A veretek kitöltő anyagába keskeny bronz pántból hajlított ácskapocs alakú rögzítő fülek voltak. H.: 2,1 cm, sz.: 2 cm. 8. A jobb medencecsonton, az előbbiekkal megegyező díszítésű, aranyozott bronz, kettőspajzs alakú *övveret* (41. kép 12) hevert, amelyet hosszú ácskapocccsal erősítettek fel. H.: 3,6 cm, sz.: 2,2 cm. 9–10. A bal medencecsont felső szélénél 2 db préselt, aranyozott bronz, B-alakú *veret* (41. kép 3–4) volt. A keresztben rovátkolt léccel szegélyezett veretek peremesek. H.: 2,3–2,5 cm, sz.: 1,1 cm. 11–19. A medencecsontok körül és a szeméremcsontoknál 9 db préselt, aranyozott bronz *kisszíjvég* (41. kép 11, 13–20) került elő. A veretek szélénél körben keskeny borda fut, amelyen belül háromszög alakú, préselt rekeszutánzatok vannak. A belső pajzs alakú, függőleges sorba rendezett, háromszög alakú rekeszutánzatokkal kitöltött mező gyöngysorkeletes. A szíjvégek előlapja peremes, hátlapjuk sima bronz lemezből kinyírt. Felerősítésük bronz szegeccsel történt. H.: 2,6 cm, sz.: 2,2 cm. 20. A bal medencecsont és az alkarcsontok között helyezkedett el a préselt, aranyozott bronz *nagyszíjvég* (41. kép 21). A peremes előlap szélén gömbsor keret van, amelyen belül lévő mező szélén keresztben rovátkolt léccel húzódik. Hátlapja sima bronz lemezből van kinyírva. Töredékes állapotban került elő.

¹³⁸⁵ CSALLÁNY 1933, II. tábla 20.

¹³⁸⁶ KISS 1987, 194–210; GARAM 1991, 143–144. Ez a kard kimaradt Garam Éva felsorolásából (vö. GARAM 2001, 158).

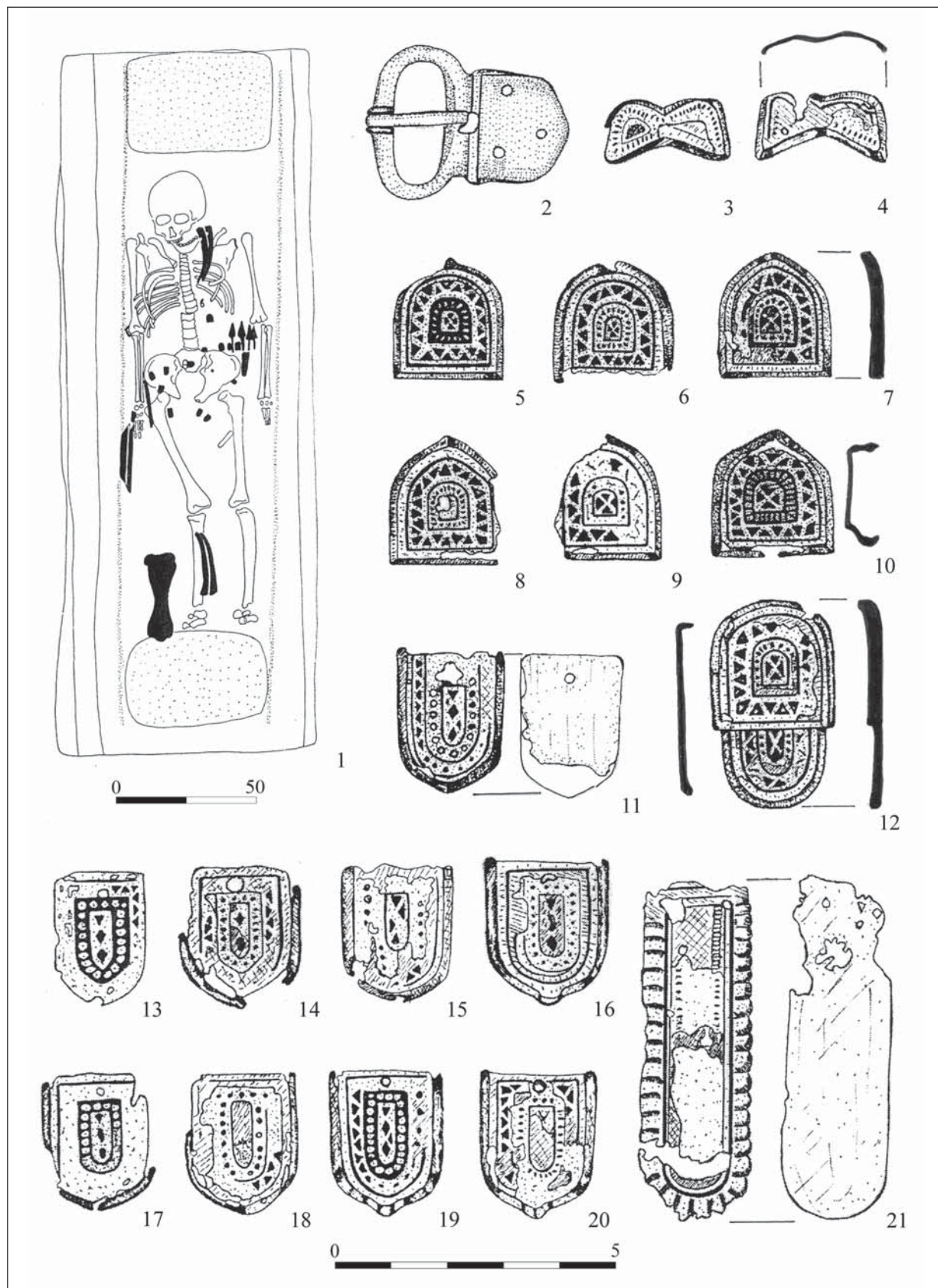
¹³⁸⁷ VINSKI 1958, Taf. IX. 17–29.

¹³⁸⁸ KISS 1996, 57.

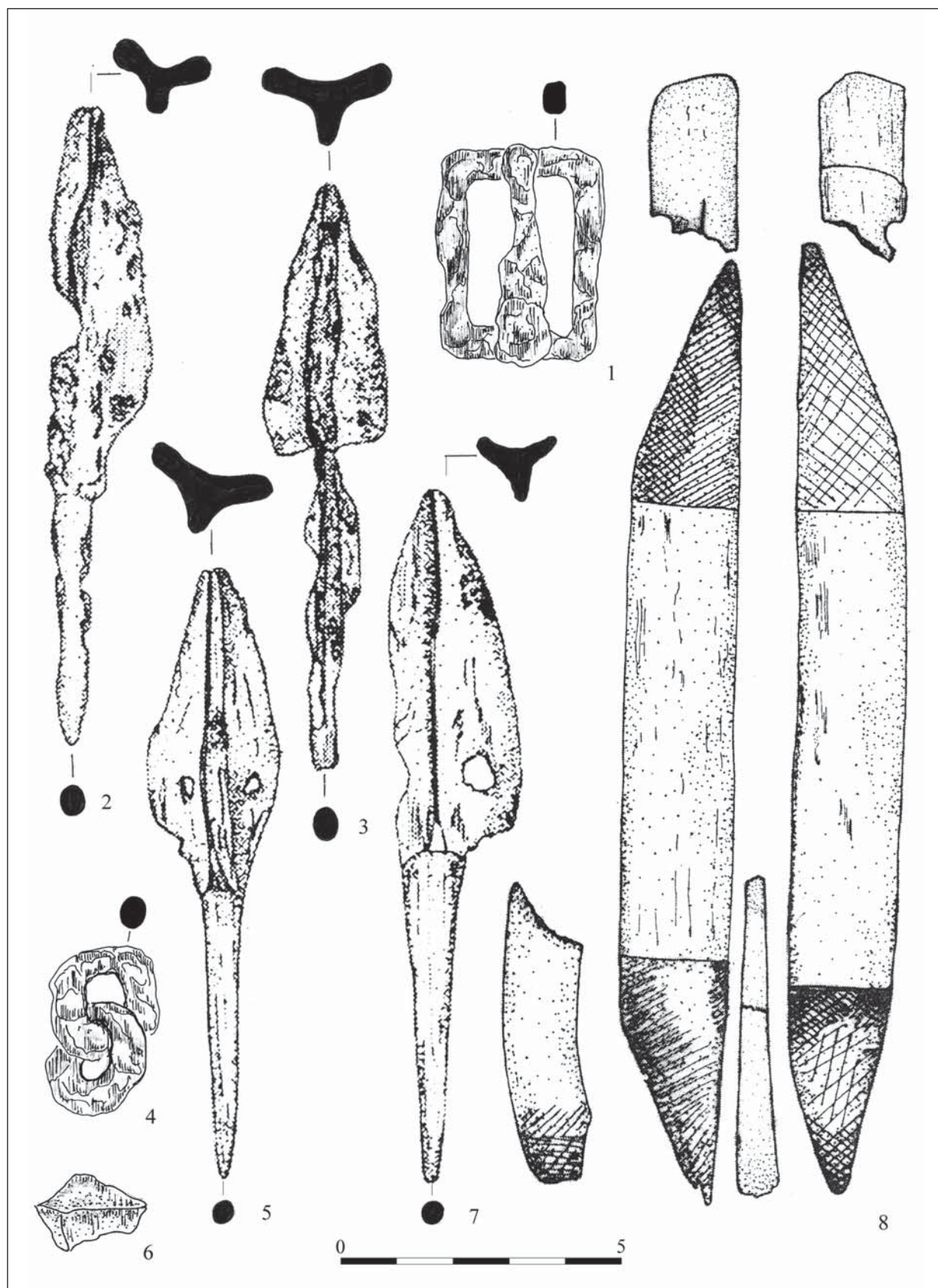
¹³⁸⁹ SZABÓ 1965, VIII. tábla.

¹³⁹⁰ CSALLÁNY 1933, I. tábla 20.

¹³⁹¹ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 160. 13–15, 28–29.

41. kép. Bácsandrászállás-Moravicai út (Srb) 44. sír
 Fig. 41. Bački Sokolac-Moravički put (Srb), Grave 44

42. kép. Bácsandrászállás-Moravicai út (Srb) 44. sír
 Fig. 42. Bački Sokolac-Moravički put (Srb), Grave 44

H.: 6 cm, sz.: 2 cm. 21. A bal medencecsont alatt egy téglalap átmetszetű, téglalap alakú, ráhajló peckű *vascsat* (42. kép 1) volt. H.: 3,7 cm, sz.: 3 cm. 22. A gerincoszlop és a bal lengőbordák között kerek átmetszetű szemekekből álló *vaslánc töredékét* (42. kép 4) találták. Karika átm.: 1,8 cm. 23. A keresztcsont bal szélénél egy *kova* (42. kép 6) hevert. 24. A csontvázon keskeny karú *íj merevítő csontlemezei* (42. kép 8) voltak. A töredékes végcsontok a bal lapockán és a jobb lábszárcsonton feküdtek, markolatcsontjai a jobb kéztőnél kerültek elő. Végcsont sz.: 1,7 cm, markolatcsont h.: 17 cm, sz.: 1,9 cm. 25–28. A bal medencecsont felső szélénél 4 db három élű *vasnyílhegy* (42. kép 2–3, 5, 7) volt, amelyek közül kettő lyukakkal áttört tollú. H.: 10,5–12,8 cm. 29. A jobb lábszárcsont külső oldalánál *marha lábközépcsont* feküdt.

A bolygatatlan sírból származó garnitúra majdnem teljes, a két B-alakú veret alapján biztosan kellett, hogy legyen még egy kettőspajzs alakú veret a készletben. A díszítésük azért izgalmas, mert ha az összképét nézzük, akkor egyetlen, a Kárpát-medencében avar környezetben előforduló, bizánci eredetű veretcsoporthoz sem tartoznak, de ha a díszítés egyes elemei tekintjük, akkor több, különböző veret-típussal is kapcsolatba hozhatók. A nagyszíjvég töredékes állapotban került elő (41. kép 22), de ennek ellenére felismerhető a préselt gömbsor keret és az azon belül körbefutó préselt gyöngysorkeret. Legjobb párhuzama a zsámboki 2. sír nagyszíjvége¹³⁹² és az osztott belső mezejű adonyi préselőminta.¹³⁹³ Részben a zsámboki sír pont-vonal mintás övverete, részben pedig a bácsandrásszállási pajzs és kettőspajzs alakú vereteken feltűnő, keresztben rovátkolt lécminta (41. kép 5–12) a bizánci típusú veretek korai, pont-vonal mintás csoportjával rokonítják. Ugyanezen veretek legbelső mezeje kereszt alakban osztott. Ennek a díszítésnek a legjobb analógiái a Budakalász-Dunapart 696. sír veretei,¹³⁹⁴ illetve a kunszentmártoni ötvöskészletben lévő, rovátkolt peremű, pajzs alakú préselőmagok egyike és a mellette szereplő kettőspajzs alakú préselőminta.¹³⁹⁵ Az apró háromszögekből álló sor az andocsi, levélmintás¹³⁹⁶ és a gerlai pajzs és kettőspajzs alakú vereteken¹³⁹⁷ is megtalálható. Ennél fogva a bácsandrásszállási veretek az andocsi darabok révén a leveles csoport felé, a gerlaiak révén pedig egyéb geometrikus veretek felé is kapcsolatot mutatnak. A háromszögekből álló sordísz leegyszerűsített változata a korondi, Pančova-típusú kettőspajzs alakú préselőmagon is feltűnik.¹³⁹⁸

A kissíjvégek belső, keskeny, pajzs alakú mezeje préselt gyöngysorral keretezett, s belül három-három rombuszból álló sorminta tölti ki (41. kép 13–20). Ez utóbbi motívumhoz a legjobb párhuzam a Tarnaméra-típusú veretek között található meg, a Kölked-Feketekapu A 355. sírjából származó vereteken láthatjuk.¹³⁹⁹

Mindent egybevetve a bácsandrásszállási veretek több típus egyvelegének látszanak. Több szállal kapcsolódnak a geometrikus díszű csoporthoz, annak az idősebb darabjaihoz (Gerla és Budakalász-Dunapart 696. sír), ugyanakkor kapcsolódnak a kunszentmártoni ötvössírhoz is. Ezek együttese alapján az övgarnitúra a 7. század második negyedére – a század közepére tehető.

A Bócsa-kör veretei

A kora avar övek között jól körülhatárolható csoportot alkotnak a leletkör példányai, melynek többsége a Duna–Tisza közéhez köthető. A kör vezérdarabjai a Bócsai-típusú álcátok és utánezataik, s ezeken kívül pajzs alakú veretek, hármas elrendezésű veretcsoporthoz (B-alakú, ovális köbetétes és ívelt felső

¹³⁹² GARAM 1983, Abb. 5. 1.

¹³⁹³ FETTICH 1926, VI. tábla 3.

¹³⁹⁴ VIDA–PÁSZTOR 1996, 347.

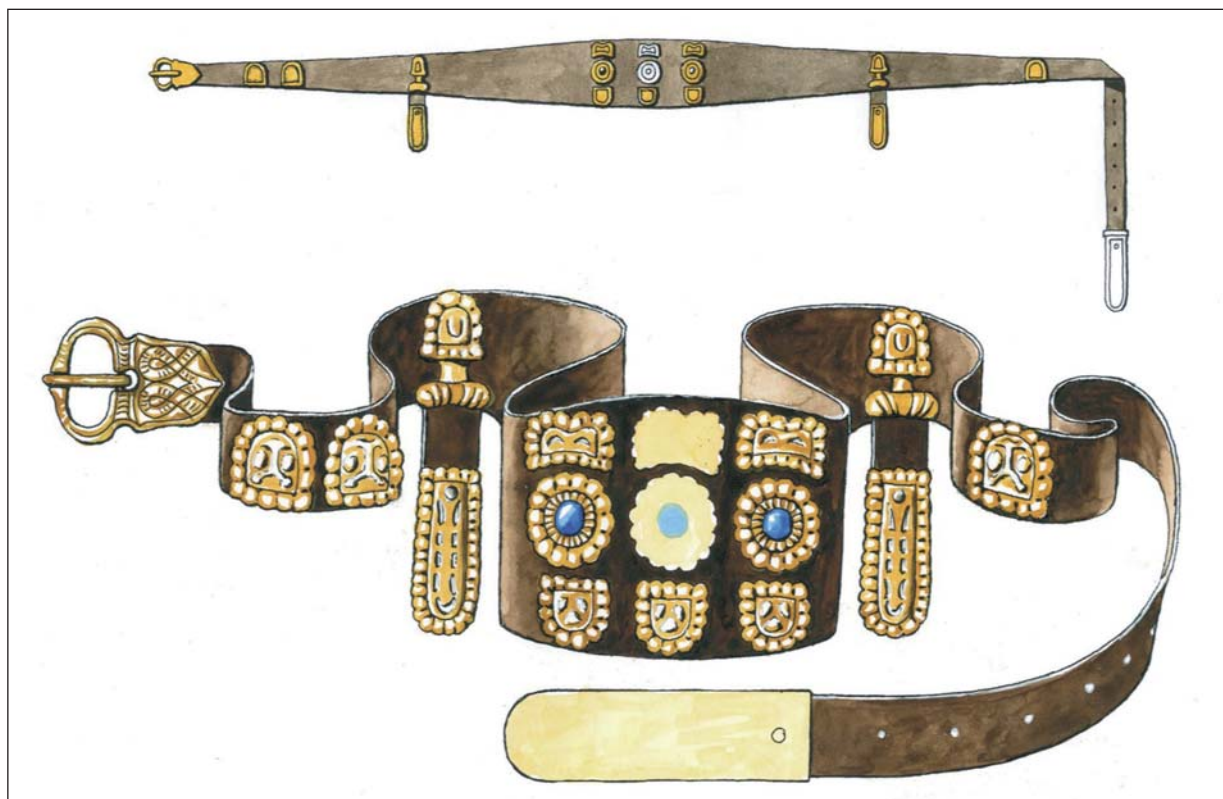
¹³⁹⁵ CSALLÁNY 1933, I. tábla 7–8.

¹³⁹⁶ GARAM 2001, Taf. 100. 2

¹³⁹⁷ KÜRTI 1990, 2. kép 2–5.

¹³⁹⁸ GARAM 2001, Taf. 139. 9.

¹³⁹⁹ KISS 1996, 72.

43. kép. A petőfiszállási vezér Bócsa-típusú veretekkel díszített övének rekonstrukciója

Fig. 43. The reconstruction of the belt decorated with Bócsa-type belt mounts of the chief from Petőfiszállás

szélű, kisebb pajzs alakú veret), T-alakú veretek, kis- és nagyszíjvég szokott a garnitúrában lenni. Gyakori kísérője még a felsorolt vereteknek a hosszúszerű, T-alakú akasztóveret is.¹⁴⁰⁰

Az álcatok eredetével kapcsolatosan korán felmerült a bizánci eredet lehetősége,¹⁴⁰¹ később többen az ázsiai eredet mellett érveltek,¹⁴⁰² újabban pedig a pontuszi városok felől való származás lehetősége is felvetődött,¹⁴⁰³ amit igazolni látszott a Kárpát-medencei és a Közép-Dnyeper-vidéki elterjedésük. A sirmiumi arany garnitúra¹⁴⁰⁴ alapján bizánci eredetük mellett érvelhetünk, ugyanakkor az ismeretlen lelőhelyű, gömbsorkeretes, ovális préselőtő¹⁴⁰⁵ kapcsán valószínűsíthető, hogy egyes darabok, sőt a többség helyben készült.

A Bócsai-körbe tartoznak a gömbsorkeretes és köbetétes arany álcásokat tartalmazó leletegyüttesek mellett a préselt utánzatok is, illetve ezek mellett a préselt gömbsorkeretes egyéb veretek. E veretek többsége a Duna–Tisza közéről származik. Öntött arany álcatok – a tépeiek kivételével – csak ezen a területen fordulnak elő (Kunbábony, Bócsa, Németpalánka), s talán a Nemzeti Múzeumban lévő,

¹⁴⁰⁰ Korábban a pákapusztai leletek újraközlésekor a préselt álcatos övhöz tartozónak tartottam a leletek között lévő, öntött bronz hosszú szárú veretet (BALOGH 2002, 307), mert nem tűnt fel a leletegyüttes régebbi fotóján, hogy volt kerek, rozetta alakú veret is. Ennek fényében és néhány más, rozettás övgarnitúra – pl. Zsámbok 1. sír (GARAM 1983, Abb. 3); Várpalota-Unió homokbánya 12. sír (BÓNA 2000, Taf. III. 1–6) – alapján ma már sokkal valószínűbbnek tartom, hogy a pákapusztai akasztóveret egy rozettás veretekkel díszített övhöz tartozott.

¹⁴⁰¹ VÖ. SUPKA 1913, 402–405; FETTICH 1926, 280–282, 289–293.

¹⁴⁰² BÓNA 1983, 85; GARAM 1990, 258.

¹⁴⁰³ BALINT 1995, 250–257.

¹⁴⁰⁴ POPOVIĆ 1997.

¹⁴⁰⁵ GARAM 2001, Taf. 139. 7.

ismeretlen lelőhelyű öntött álcSAT és a két öntött csatfej¹⁴⁰⁶ is valahonnan innen származhat. Ezen a területen préselt üvegbetétes álcSATot sokáig csak az ismeretlen körülmények között és leletösszefüggések nélkül a kiskunfélegyházi múzeumba bekerült pákapusztai övgarnitúrában ismertünk,¹⁴⁰⁷ később ismertté vált a maglódi leletegyüttes.¹⁴⁰⁸ Ezekon kívül a dányi arany, gömbsorral szegélyezett veretekből álló garnitúra,¹⁴⁰⁹ az ismeretlen lelőhelyű, talán Szeged környékéről származó, T-alakú akasztóveret,¹⁴¹⁰ a péterrévei 103. sír bronz veretei,¹⁴¹¹ a Felgyő, Ürmös-tanyai 83. sír két pajzs alakú verettöredéke¹⁴¹² és végül a petőfiszállási vezéri sír aranyozott bronz övgarnitúrája¹⁴¹³ tartozik e csoportba.

A petőfiszállási sír esetében lehetőség nyílt az öv szerkezeti rekonstrukciójára (43. kép). A szalagfonatos aranyozott bronzcsattal záródó övet bronz és arany lemezből együtt préselt, gömbsorokkal szegélyezett, kék színű kőbetétes veretek díszítették. Az övveretek között 3-3 pajzs és felül ívelt vonalú, kisebb pajzs alakú, 2-2 ovális, B- és T-alakú veret, valamint 2 kisszíjvég volt. Valószínűsítjük, hogy a nagyszíjvégen kívül a hármas veretcsoporthoz is hiányoznak veretek: mivel a kisebb, pajzs alakúakból három volt, ezért a félhold alakú és az ovális veretekből is valószínűleg ennyinek kellett lennie. A veretek pont-vonal díszűek, az ovális veretek közepén sötétkék kőbetétek ülnek, melyeket keresztben rovátkolt szegély vesz körül.

A Bócsa-kör 7. század második harmadánál pontos keltezése máig nem megoldott. A maglódi leletek kapcsán Garam Éva új szempontokat is bevont a leletkör vizsgálatába és a keltezés pontosításához: a Bócsa-kör leleteinek és a dunántúli Meroving jellegzetességeket mutató temetők (Zamárdi, Kölked-Feketekapu A és B, Szekszárd-Bogyiszlói út, Csákberény stb.) fogazott szalagfonatos díszítésű tárgyainak kapcsolatát, és mintegy összekötő kapocsként a kőbetétes technika alkalmazását.¹⁴¹⁴ Ezek vizsgálata alapján megállapította, hogy a dunántúli fogazott szalagfonatos leletkör és a gömbsorral keretezett, kőbetétes álcSATok között a technikai és stílusbeli hasonlóságokon kívül kronológiai átfedés is van: a fogazott állatstílus kialakulása a Dunántúlon korábbi, mint az álcSATok készítése, de egy részük egy időben is használatban volt.¹⁴¹⁵ Az álcSATOS-körben a fogazott szalagfonatos díszítés zoomorfizálódott változatai bukkannak fel, mely stílusváltás itáliai–délnémet hatásra a 7. század első évtizedeire tehető.¹⁴¹⁶ Vagyis a fogazott szalagfonatos tárgyak és az álcSATOS leletkör használati ideje legfeljebb a 7. század második negyedében fedte egymást. Ez egybe cseng azzal, hogy a legkorábbi, a 7. század elejére tehető veretes öveken (Martynovka-, Fönlak-típus, pont-vonal díszítésű veretek csoportja) hiányzik a kőbetét alkalmazása, a hármas veretcsoporthoz és a golyósorkeret alkalmazása, amelyek azonban jellemzőek a 7. század második–harmadik negyedében használatos öveken.

A stílusjegyek (ékvésés, gyöngydrót használata, a kőbetétek formája) alapján a Bócsa-kör leleteit két csoportba rendezte: az egyik csoportba a pont-vonal mintás, a kerek kőfoglatokkal és a gyöngydrót utánzattal jellemezhető leleteket (Bócsa, Kunbáony és utánzatai) sorolta, a másikba a pikkelymintás rekeszes, téglalap alakú kőfoglatos és az ékvéséses darabokat (Mala Perescsepino, Maglód, a pápai-kör és utánzatai).¹⁴¹⁷

¹⁴⁰⁶ GARAM 1993, Taf. 41.

¹⁴⁰⁷ LÁSZLÓ 1955, Pl. LXIX; BALOGH 2002, 307, 14–15. kép.

¹⁴⁰⁸ GARAM 2005.

¹⁴⁰⁹ TETTAMANTI 1980.

¹⁴¹⁰ KALMÁR 1943, XXIV. tábla 2.

¹⁴¹¹ BUGARSKI 2009, cl. 86, Tab. XVII.

¹⁴¹² BALOGH 2010, 35. kép 7–8.

¹⁴¹³ BALOGH–WICKER 2012, 6. kép 3–17.

¹⁴¹⁴ GARAM 2005, 422, 426.

¹⁴¹⁵ GARAM 2005, 426.

¹⁴¹⁶ NAGY 1992, 38

¹⁴¹⁷ GARAM 2005, 429.

A petőfiszállási síregyüttesben a bócsai leletek legközelebbi párhuzamai tűnnek fel (üvegbetétes kerek veretek, apró kerek veretek, a kard keresztvas verete), s ezért a fenti két csoport közül a Bócsa–Kunbábony csoporthoz sorolódik. Ugyanakkor a fogazott szalagfonatos csatja alapján a maglódi sírhoz is kapcsolódik, mely az álcsatos leletek másik csoportjába tartozik. A leletkör együttese között a petőfiszállási sír azért fontos, mert a tamgás és az ívelt hosszoldalú kisszíjvégek, valamint az apró, rovátkolt peremű kerek veretek szorosabbra fűzik a Bócsa-kör és a Martynovka-típusú veretek kapcsolatát, ugyanakkor a préselt gömbsorkeretes garnitúra vereteinek pont-vonal díszítése – a dányi veretekkel együtt – a leletkört a pont-vonal díszes, bizánci veretek csoportja felé is nyitja. Igaza lehet Bálint Csánádnak, amikor az álcsatok és a Martynovka-típusú veretek közötti közös vonásokat azonos kronológiai helyzetükkel magyarázta,¹⁴¹⁸ s valószínűleg ugyanez lehet a Bócsa-kör és a pont-vonal díszes veretek közötti hasonlóság magyarázata is.

Mind a Martynovka-típusú, mind a pont-vonal díszes veretek a 6. század legvégén és a 7. század első harmadában biztosan használatban voltak. A hármass veretecsoporthoz azonban csak a 7. század második–harmadik negyedében volt gyakori. E két horizont metszete adja meg a petőfiszállási sír datálását a 7. század első harmadának végére – második negyedére. Véleményünk szerint ez a lelet a Bócsa-kör egyik legkorábbi együttese.

4.1.2.4. Rozettás övek

12 férfi sírban volt préselt rozettás öv (vö. 21. táblázat) és a gátéri 11. ötvössírban rozetta előállítására alkalmas préselőmag.¹⁴¹⁹ A jászalsószentgyörgy-borsahalmi¹⁴²⁰ sír kivételével, mindegyik sírban volt másik veretes öv is: a csengele-jójárta és a gátéri 212. sírokban pajzs és kettőspajzs alakú veretekkel díszítettek, a bácsfeketehegyi és a kunpeszéri 3., 6., 8., 9. sírokban préselt kerek veretesek. A Kiskőrös-Város alatti temető 9. sírjában áttört, öntött, ezüst Martynovka-típusú veretek kerültek elő. Valószínűleg volt egy rozettás öv a pákapusztai préselt álcsatos leletegyüttesben is. A kunpeszéri 27. sírban – ennek rozettái eltérnek a többitől, a lószerszámveretekhez állnak inkább közelebb – az ezüstszereléses öveknek csak a hosszú felerősítői pántjai maradtak meg.

A rozetta alakú veretek közös sajátossága, hogy peremükön préselt gömbsor keret van. Felerősítésük hurokfüllel vagy ácskapocs alakú füllel történt, több esetben a törékeny kis fülek elpusztultak.¹⁴²¹

A préselt rozetták tegezhez, pontosabban a tegezövhöz való tartozása korán felvetődött,¹⁴²² számos lelet igazolta azóta, s ugyanez a helyzet jellemzi a Duna–Tisza közén a legjobban megfigyelt és dokumentált hasonló vereteket tartalmazó kunpeszéri sírokban lévő helyzetüket is. Mindig a tegez közelében kerültek elő, de sohasem viseleti helyzetben, ami arra utal, hogy a tegezövet leoldották. A tegezt általában kéz közelbe helyezték: a jobb könyöknél, a bal combcsont mellett, a bal kéztöcsontnál vagy a keresztcsonton kerültek elő a tegezre utaló csontlemezek, illetve a nyílcsúcsok. A veretek pedig általában egymás közelében, egy kupacban feküdtek a combcsontok között, vagy a medencecsont jobb, illetve annak bal oldalán. Általában sima, a kunpeszéri 3. sírban medallionos nagyszíjvég¹⁴²³ tartozott hozzájuk, s ezen kívül 1–3 sima kisszíjvég.

¹⁴¹⁸ BALINT 1995, 257.

¹⁴¹⁹ KADA 1905, 369, 11/a sír. 5. Ehhez hasonló a ringelsdorfi (Au) préselőmodell is (WINTER 1997, Taf. 19).

¹⁴²⁰ STANCZIK 1975, 144–145.

¹⁴²¹ A börcsi 10. sír esetében a rozetták kétféle felerősítése – szegecs és ácskapocs alakú fül – alapján Tomka Péter felvetette, hogy a kétféle felerősítés eltérő felhasználásra utal (tegez-szíj és kard-szíj) (TOMKA 2005, 172).

¹⁴²² BÓNA 1956, 189; KOVRIG 1957, 129–130; ERDÉLYI–SALAMON 1971, 52–54.

¹⁴²³ BALOGH 2011, 4. kép 24.

Külön érdemes kitérni a Szolnok-Vegyiművek 2. sírból származó rozettára.¹⁴²⁴ A férfisírban préselt ezüst T-alakú akasztóveretek, pajzs és kettőspajzs alakú veretek, félhold alakú veret, nagy- és kisszíjvég társaságában egyetlen ezüst rozetta volt. A sírt feltáró múzeológus készített egy rajzot a veretek sírbeli helyzetéről, s ez alapján a sírt közlő Madaras László az összes veretet egyetlen övre rekonstruálta: a rozettát a három kettőspajzs alakú veret és a három pajzs alakú veretből és az alájuk kapcsolódó kisszíjvégből álló, szintén hármass veretcsoport közé helyezte.¹⁴²⁵ A férfiváz jobb karján fekvő vasmerévitésű tegez, melyben 5 nyílcsúcs volt, felveti annak a lehetőségét, hogy a többi rozettához hasonlóan, a szolnoki is inkább a tegezövet díszítette, de talán a tegez nem leoldva került a halottra, hanem a felcsatolt övvel, így az övet díszítő rozetta a másik öv veretei között, a „medence környékén” nyugodtan feküdhettek, ahogyan azt Kaposvári Gyula feljegyezte.¹⁴²⁶

A rozetta alakú veretek keltezésében van némi bizonytalanság. Egy részük a 6–7. század fordulójára, a 7. század első évtizedeire tehető az éremmel keltezett sáboldali lovas sír és a Hajdúdorog-Városcsok utcai 1. sír alapján. Ugyanakkor a 7. század középső harmadára tehető leletegyüttesekben is előfordulnak.¹⁴²⁷

7.1.2.5. Egyéb típusú övdíszek

A fentebb tárgyalt vereteken kívül egyebek csak elvétve fordulnak elő a Duna–Tisza közén, melyek között teljes garnitúra nincs is, legtöbbször más típusú veretek kiegészítőjeként fordulnak elő.

Fogazott szalagfonatos szíjvégek

Az avar kor első felének leletanyagban a fogazásos díszítésű tárgyak előfordulása a Dunántúlon koncentrálódik ott, ahol a bizánci eredetű és a Meroving jellegzetességeket mutató, germán eredetű tárgyak többsége is jelen van. Az adonyi leletben feltűnő, különböző tárgyak előállítására szolgáló, szalagfonatos préselőtövek¹⁴²⁸ arról tanúskodik, hogy ilyen típusú vereteket helyben is készíthettek, s a II. állatstílus körébe sorolható, zoomorfizálódott fogazott szalagfonat a leletkoncentráció alapján egyenesen dunántúli műhelyek terméke lehet.

A Duna–Tisza köze kora avar kori övein a fogazott szalagfonatos díszítés csak a csatokon és a szíjvégeken fordul elő.¹⁴²⁹ A maglódi, petőfiszállási és a csanyteleki fogazásos díszítésű, pajzstestű csatokat már fentebb, a bizánci csatok helyi utánezatainak körénél említettük. A maglódinak a karikája öntött, azon az ékvésés kiegészítéseként jelent meg a fogazás. A csattest préselt és az ún. II. fogazott állatstílusban készített, zoomorfizálódott, négyszalagos fonatminta díszíti. Az utóbbi két esetben bronzból öntött csatokról van szó, a petőfiszállásnál a karika és a csat is egybe van öntve. Ezek díszítése egyszerű takácsurok. Mindháromnak közös jellemzője a vastag felületi aranyozás. A maglódi és petőfiszállási vezéri sírokban, melyek a gömbsorkeretes és kőbetétes álcsatos övekkel jellemezhető leletkörbe tartoznak, más fogazott tárgy nem volt. A csanyteleki sírból a csaton kívül két, hasonló díszítésű

¹⁴²⁴ MADARAS 2009, 3. kép 9.

¹⁴²⁵ MADARAS 2009, 5. kép.

¹⁴²⁶ Vö. MADARAS 2009, 165.

¹⁴²⁷ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 158; MARTIN 1990, 74, Abb. 9.

¹⁴²⁸ FETTICH 1926, VI. tábla 10, 13.

¹⁴²⁹ A fogazással kapcsolatosan két fontos, nagy anyaggyűjtésen alapuló, áttekintő munka is megjelent az elmúlt években, melyekben a Duna–Tisza köze addig ismerté vált leletei mind szerepeltek: NAGY 1999; HEINRICH-TAMÁSKA 2002.

A kora avar korhoz hasonlóan az avar kor második felében is kevés olyan tárgy van, amelyen a fogazott szalagfonat feltűnik. A teljesség igénye nélkül említjük erről a területről Csepel-Háros 7. sír töredékes szíjvégét (NAGY 1998, Taf. 100), a gátéri 186. sír övvereteit (KADA 1906, 154) és a Budapest-Népszabadtér 31. (NAGY 1998, Taf. 89), valamint a ballószögi fegyveres sír (SZABÓ 1939, I. tábla 13–14) varkocsszorítóit.

bronz kisszívég is származik,¹⁴³⁰ melyek valószínűleg az övre felszerelt, ezüst veretes, D-füles kard függesztő szíjainak végén voltak. A fogazott szalagfonat ezen kívül további 7 sírban fordul elő szíjvégen. Az eddig is ismert Budapest XXI. Csepel,¹⁴³¹ Budapest XXI., Csepel-Háros 8.,¹⁴³² Budapest XXI., Csepel-Vízmű,¹⁴³³ Bugyi-Ürböpuszta 14.¹⁴³⁴ és Szeged-Fehértó A 3. sírok¹⁴³⁵ mellett néhány éve tettük közzé a Felgyő, Ürmös-tanya 83. sírból származó 10 darab fogazott szalagfonatos, bronz kisszívéget.¹⁴³⁶ Az övön három, préselt gömbsorkeretes, pajzs alakú veret, egy ovális veret és egy sima nagyszívég volt még. Az újabb ásatások közül pedig a Maglód 1. lelőhely 111. és 141. sírjaiból említhetünk hasonló szíjvégeket.¹⁴³⁷

A felsorolt példák alapján a fogazott szalagfonatos szíjvégek feltűnését ezen a területen két, egymástól távoli területen láthatjuk: a Csepeli- és Pesti-síkságon (Bugyi-Ürböpuszta, Csepel-Háros és Vízmű és Maglód) olyan temetőknél, melyek erős szálakkal kapcsolódnak az Északelt-Dunántúl korai temetőihez, s leletanyagukban számos Meroving jellegzetesség is felfedezhető. A három csepeli sír kapcsolatát még szorosabbra fűzi, hogy mind női sírok és a fogazott szíjvégek Meroving-típusú, téglalap alakú veretes övekhez tartoznak. A fogazott szalagfonatos szíjvégek előfordulásának másik területe az Alsó-Tisza-vidék, a Duna–Tisza közének a Körös–Maros közti területtel szembeni része (Csanytelek-Felgyői határút, Felgyő, Ürmös-tanya, Szeged-Fehértó A). Itt kardos férfisírokból származnak. A felgyői sír préselt gömbsorkeretes, pajzs alakú veretei révén a Bócsai-körhöz kapcsolódik, de a csanyteleki leletegyüttes is kötődik ehhez a körhöz a fogazott szalagfonatos csatja kapcsán. Ha a bócsai kard hármasszárú függesztő fülére,¹⁴³⁸ a kunbányai 1. sír fejes gyűrűire, tegezfüggesztőjére és a tegez alsó szélét díszítő, áttört aranyszalagra,¹⁴³⁹ vagy a kunmadarasi leletegyüttes csatjára, szíjvégre és kardtok vereteire¹⁴⁴⁰ gondolunk világos, hogy a Bócsai-típusú, azaz gömbsorkeretes és köbötetes álcátokat is tartalmazó síregyüttesektől és a korai vezéri sírok körétől egyáltalában nem idegen a fogazott szalagfonat.

Kelet-alpi típusú veretek

A Duna–Tisza közéről e csoportba tartozó övveret három lelőhelyen fordul elő: Abony 326.,¹⁴⁴¹ Szeged-Kundomb 64.¹⁴⁴² és Felgyő, Ürmös-tanya 197. sírokban.¹⁴⁴³

A kelet-alpi típusú veretek eredetével kapcsolatosan ma még le nem zárt vita van: míg egyesek a római/italo-bizánci,¹⁴⁴⁴ mások a germán eredet mellett törtek lándzsát.¹⁴⁴⁵

A Kárpát-medencében avar környezetben előforduló darabok¹⁴⁴⁶ között tipológiai szempontból és a kísérőleleteik által is alátámaszthatóan két csoport választható szét. A jó minőségű veretek, a díszített peremű szegecsekkel ellátott darabok, a négyzetes és a kisméretű vereteket tartalmazó garnitúrák az avar kor első felére tehető, legfeljebb a 7. század közepéig fordulnak elő. Ezekkel szemben a gyengébb

¹⁴³⁰ KÜRTI 1990, 79, 1. kép 16–17.

¹⁴³¹ NAGY 1998, Taf. 130. B.

¹⁴³² NAGY 1998, Taf. 101.

¹⁴³³ ENDRÓDI–HORVÁTH 2002, 5. kép.

¹⁴³⁴ BÓNA 1957, 33. kép 1–6.

¹⁴³⁵ MADARAS 1995, Pl. 1.

¹⁴³⁶ BALOGH 2010, 35. kép 9–19.

¹⁴³⁷ A veretekről Rácz Tibor (FM) baráti információja révén van tudomásunk, melyet ezúton is köszönünk.

¹⁴³⁸ LÁSZLÓ 1976, 21. kép.

¹⁴³⁹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XI. 9–10, Taf. XXI. 5, Taf. XX. 4, Abb. 10, Abb. 12–13.

¹⁴⁴⁰ FETTICH 1926, III. tábla 1, 4, 5; BÓNA 1983, 11. kép 10.

¹⁴⁴¹ MÁRTON 1906, 35–36.

¹⁴⁴² SALAMON 1995, Pl. 11.

¹⁴⁴³ BALOGH 2010, 79. kép 13.

¹⁴⁴⁴ BÓNA 1963, 59–64; BIERBAUER 1979, 354; DAIM 1996, 315; BÁLINT 2004, 602.

¹⁴⁴⁵ KOCH 1966, 28; GARAM 1995, 382; STRAUB 2002, 40.

¹⁴⁴⁶ A lelőhelylistájukat ld. BÓNA 1962, Abb. 1; kiegészítését LŐRINCZY–STRAUB 2005, 24. j.

minőségű, pontkörös díszítésű darabok, a hiányos készletek (eltűnnek a kiegészítő veretek) és az utánzatok a 7. század második felében, de legfeljebb a század végéig éltek.¹⁴⁴⁷

A veretekkel legutóbb foglalkozó szerzőpáros a szíjvégek méretével kapcsolatosan megállapította, hogy ezek jó minőségű, gyakorlatilag teljes garnitúrák, egyben a leghosszabbak is.¹⁴⁴⁸ Elterjedési térképükön az adonyi és kundombi példányokat a közép és késő avar kori csoportba tették.¹⁴⁴⁹ Megállapításukkal csak az abonyi sír esetében értünk egyet. A kundombi 64. sírban a veretek összetétele (kacsacsőr alakú nagyszíjvég, trapéz és kicsi, csüngőrészes háromszög alakú veret, ellentett veret) és a veretekhez tartozó, öntött bronz, pajzstövises csat is, valamint a szíjvég 8 cm hosszúsága – egyéb keltező kísérőlelet hiányában – legendó ahhoz, hogy a vereteket a korábbi kronológiai csoportba tegyük.

A felgyői kacsacsőr formájú szíjvég is hasonló kiképzésű, kiváló minőségű, 7,9 cm hosszúságú. Ezek és a kísérőleletek alapján ez is az avar környezetben előkerült kelet-alpi típusú vereteink korábbi csoportjába tartozik.

A Kárpát-medence kelet-alpi típusú öveit tartalmazó sírok többségében, s köztük a három Duna–Tisza közti sírban sincs fegyver, ami azért érdekes, mert a Meroving világban ezek a veretek *sax*hoz vagy *spatha*hoz tartozó, fegyverövek díszei voltak.¹⁴⁵⁰

Az Alpoktól északra és a Kárpát-medencében is e veretek feltűnését importként, esetleg zsákmányként értelmezik. Lőrinczy Gábor és Straub Péter a szegvár-ormodülői 81. sír övgarnitúrája kapcsán – a zamárdi 10. sírral való szoros kapcsolata, valamint a pitvarosi 72. sír övvereteinek ugyancsak Zamárdiból ismertté vált párhuzamai alapján – felvetették annak lehetőségét, hogy onnan mintegy ajándékként került a nyugati típusú övkészlet a tiszántúli közösséghez. A Duna–Tisza köze három lelőhelye estében sokkal inkább egyszerű kereskedelmi árura gondolhatunk.

Vasveretek

A kelet-alpi típusú szíjvégekhez hasonlóan kacsacsőr formájúak és tokos szerkezetűek az avar kor első feléből származó vasszíjvégek is, melyek főként a bajuvár-alemann leletanyag jellemzői. A vizsgált területen elszórtan négy lelőhelyen fordulnak elő: az ismert lelőhelyek közül a Csepel-Háros 88. sírban három, különböző méretű tokos vasszíjvég volt,¹⁴⁵¹ a Szeged-Kundomb 76.¹⁴⁵² és a Felgyő, Ürmös-tanyai 7. sírban¹⁴⁵³ csak egy-egy. E síregyüttesek és bennük a vasveretek pontosabb keltezése a kísérőleletek alapján nem lehetséges, csak annyi bizonyos, hogy mind a temetők korábbi horizontjába tartoznak. Ezek sorát itt egy újabb vasveretes leletgyüttessel egészítjük ki Vaskútról.

Vaskút-Kossuth u. 433. szám

A leletek előkerülésének körülményeiről nem áll rendelkezésre információ, csak a leleteit szolgáltatták be a bajai Türr István Múzeumba.

A leletek leírása: 1. Téglalap átmetszetű *vascsat* (44. kép 1) töredéke. 2. Kerek fejű vasszegeccsel átütött *vaslemez töredéke* (44. kép 2). H.: 2,2 cm, sz.: 1,5 cm. 3–17. 15 db *vasszíjvég* (44. kép 3–8; 45. kép 1–3, 5–9; 46. kép 1), melyek kerek fejű vasszegeccsel vannak átütve felső szélüknél. H.: 8,3 cm, sz.: 2,3 cm. 18–19. 2 db, az előbbieknél szélesebb *vasszíjvég* (45. kép 4; 46. kép 2). H.: 8,8 cm, sz.: 3,8 cm. 20. Egyélű *vaskés pengetőredéke* (46. kép 4). H.: 8 cm, sz.: 1,9 cm. 21. *Vassarló* (46. kép 3). H.: 32,7 cm, penge sz.: 4,2 cm. 22. L-alakú *fokosbárd* (46. kép 5). Az éllapja töredékes, köpűje oldalról rombuszszerűen kiszélesedik, köpűnyílása ovális. H.: 20,2 cm, köpű átm.: 4,2 cm, sz.: 2,9 cm.

¹⁴⁴⁷ ZÁBOJNÍK 2000, 354.

¹⁴⁴⁸ VÖ. LŐRINCZY–STRAUB 2005, 1. táblázat.

¹⁴⁴⁹ VÖ. LŐRINCZY–STRAUB 2005, 9. kép.

¹⁴⁵⁰ MARTIN 2000.

¹⁴⁵¹ NAGY 1998, Taf. 116.

¹⁴⁵² SALAMON 1995, Pl. 12. 25.

¹⁴⁵³ BALOGH 2010, 8. kép 7.

A leletegyüttesben 17 darab szíjvég volt, s azokon kívül vascsat, vaskés, sarló és germán típusú bárd került elő. A szíjvégek közül 15 darab 8,3 cm hosszú és 2,3 cm széles, míg a fennmaradó 2 darab valamivel nagyobb, 8,8 cm hosszú és az előbbieknél jóval szélesebb, 3,8 cm széles. A szíjvégek egy vagy két félgömb fejű vasszegeccsel voltak rögzítve.

Az avarföldi anyagban a tausírozás nélküli vasvereteknek nem túl sok párhuzama van. Előfordulnak Linz-Zizlau (A) több sírjában,¹⁴⁵⁴ Pécs-Köztemető 30. sírjában¹⁴⁵⁵ és a legteljesebb garnitúrát Szegvár-Oromdűlő 100. fülkesírjából,¹⁴⁵⁶ valamint a közöletlen Deszk G 49. sírból ismerjük. Négyszögletes vas övveretek és szíjvégek kiemelkedően nagy számban kerültek elő a Kölked-Feketekapu A és a mezőbándi temetőből.¹⁴⁵⁷ Méretben a vaskúti darabokhoz legközelebb az oromdűlői és a Kölked-Feketekapu A 485. sír nagyobb szíjvégei¹⁴⁵⁸ állnak. Ugyanakkor a vaskúti leletegyüttes a 15+2 szíjvégével teljesen unikális nemcsak a vas övgarnitúrák, de az összes avar környezetben előkerült övgarnitúra tekintetében is. A leletek előkerülésének körülményeit nem ismerjük, azonban a leletösszetétel – sarló, fokosbárd, kés és a kiemelkedően nagyszámú szíjvég – alapján többféle megoldás is szóba jöhet, még az sem zárható ki, hogy nem is sírleletről van szó.

Avar környezetben a vasveretek elsősorban a Dunántúlon, annak is a keleti felében fordulnak elő (Környe, Várpalota-Gimnázium, Kölked-Feketekapu A és B, Szekszárd-Bogyiszlói út, Pécs-Köztemető), olyan temetőkben, amelyek erős germán kapcsolatokat mutatnak, s ebből, valamint a vasveretek gepida környezetben való korábbi előfordulásából joggal következtethetünk arra, hogy ezek a kora avar leletanyag germán eredetű leletkörébe tartoznak. A gepida eredet alapján a verettípust Kiss Attila a 6. század utolsó harmadától keltezte.¹⁴⁵⁹ A használatuk felső időhatárát az oromdűlői 100. sírban lévő, U-alakban rovátkolt peremű kisszíjvég¹⁴⁶⁰ alapján adhatjuk meg. Ez a szíjvégtípus előfordul a szegvár-sápoldali lovassírban, s ennek kapcsán tárgyalta Bóna István.¹⁴⁶¹ Az általa idézett analógiáinak sorát – Várpalota-Unió homokbánya 35.,¹⁴⁶² Nyíregyháza-Kertgazdaság 3.¹⁴⁶³ és Zamárdi-Rétiföldek 62.¹⁴⁶⁴ sírokon kívül – a Duna-Tisza közéről a Vaskút-Homokbányából származó, magányos férfi sírból származó ezüst példánnyal egészíthetjük ki.¹⁴⁶⁵ A verettípust a nyíregyházi sírból származó, Mauricius Tiberius 584–602 között vert, felfülezett solidusa és a szegvár-sápoldali sírból származó hamisítványa, valamint a Kiszombor O 2. sír Focas 603–607 közötti solidusa keltezi a 7. század elejére, első évtizedeire.

Ugyanakkor a vaskúti leletben lévő sarlót és a fokosbárdot is érdemes figyelemmel kíséreni. A sarlók elsősorban a közép és késő avar kori anyagban fordulnak elő, de az avar kor első feléből is ismert néhány példa.¹⁴⁶⁶ Ebbe a sírba munkaeszközként kerülhetett eltemetésre a fokosbárddal együtt.

A bárdok többsége a késő avar korra jellemző, azonban kora avar környezetből is több előfordulását ismerjük: pl. Környe 125.¹⁴⁶⁷ és Kölked-Feketekapu A 21.¹⁴⁶⁸ sírokból. Leggyakrabban az itáliai

¹⁴⁵⁴ LADENBAUER–OREL 1960.

¹⁴⁵⁵ KISS 1977, XXVII. tábla.

¹⁴⁵⁶ LŐRINCZY 1992, Abb. 13. 3–7, Abb. 14–15, Abb. 16. 1, 5.

¹⁴⁵⁷ Vö. KISS 1996, Liste 13, 23.

¹⁴⁵⁸ KISS 1996, Taf. 88. A-485: 14–16.

¹⁴⁵⁹ KISS 1996, 223.

¹⁴⁶⁰ LŐRINCZY 1992, Abb. 16. 4.

¹⁴⁶¹ BÓNA 1980, 65.

¹⁴⁶² BÓNA 2000, Taf. III. 7, 10–11.

¹⁴⁶³ GARAM 1992, Taf. 26. 5–9, 13–14.

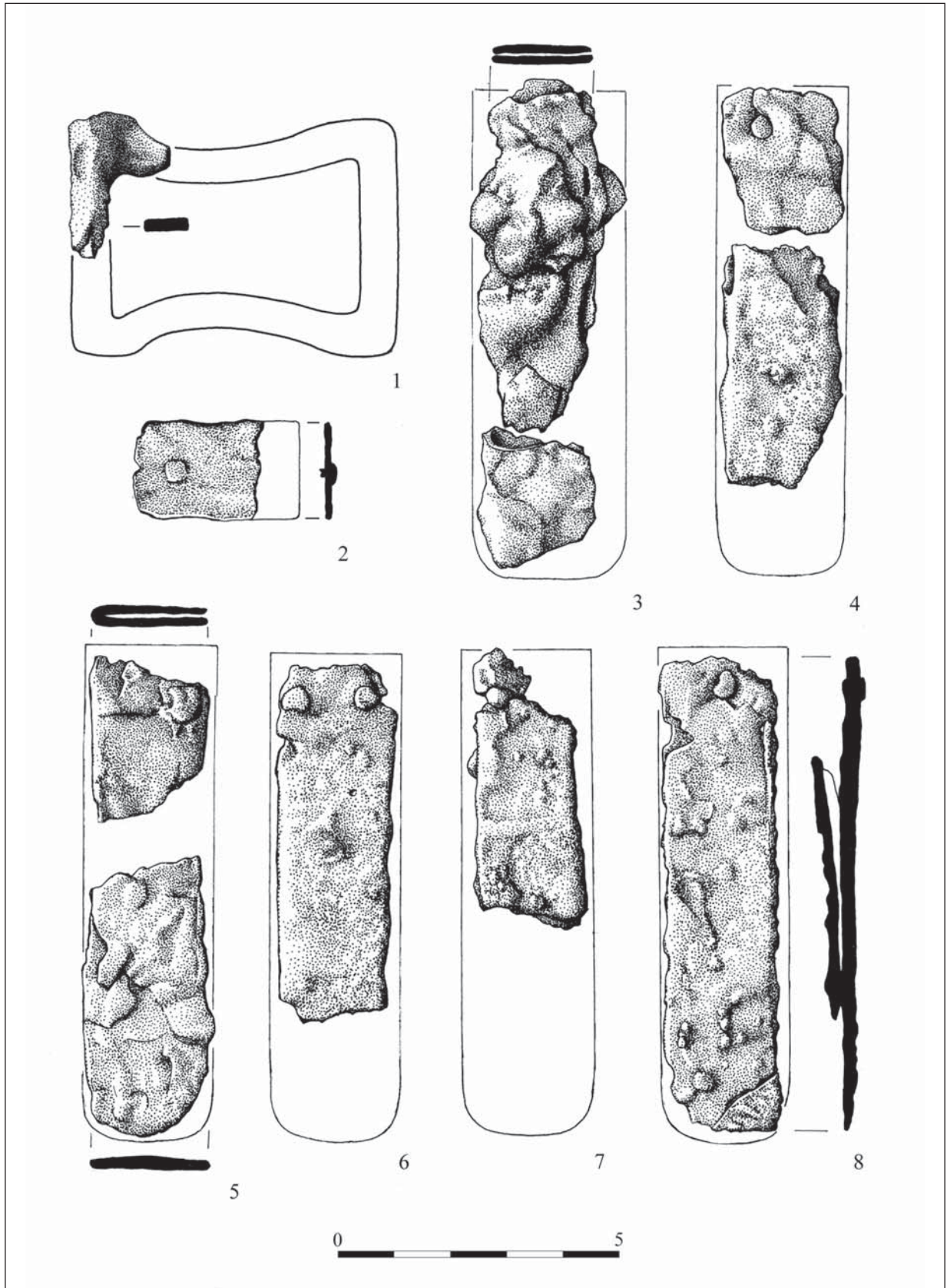
¹⁴⁶⁴ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 7.

¹⁴⁶⁵ BALOGH 2002, 21. kép 8.

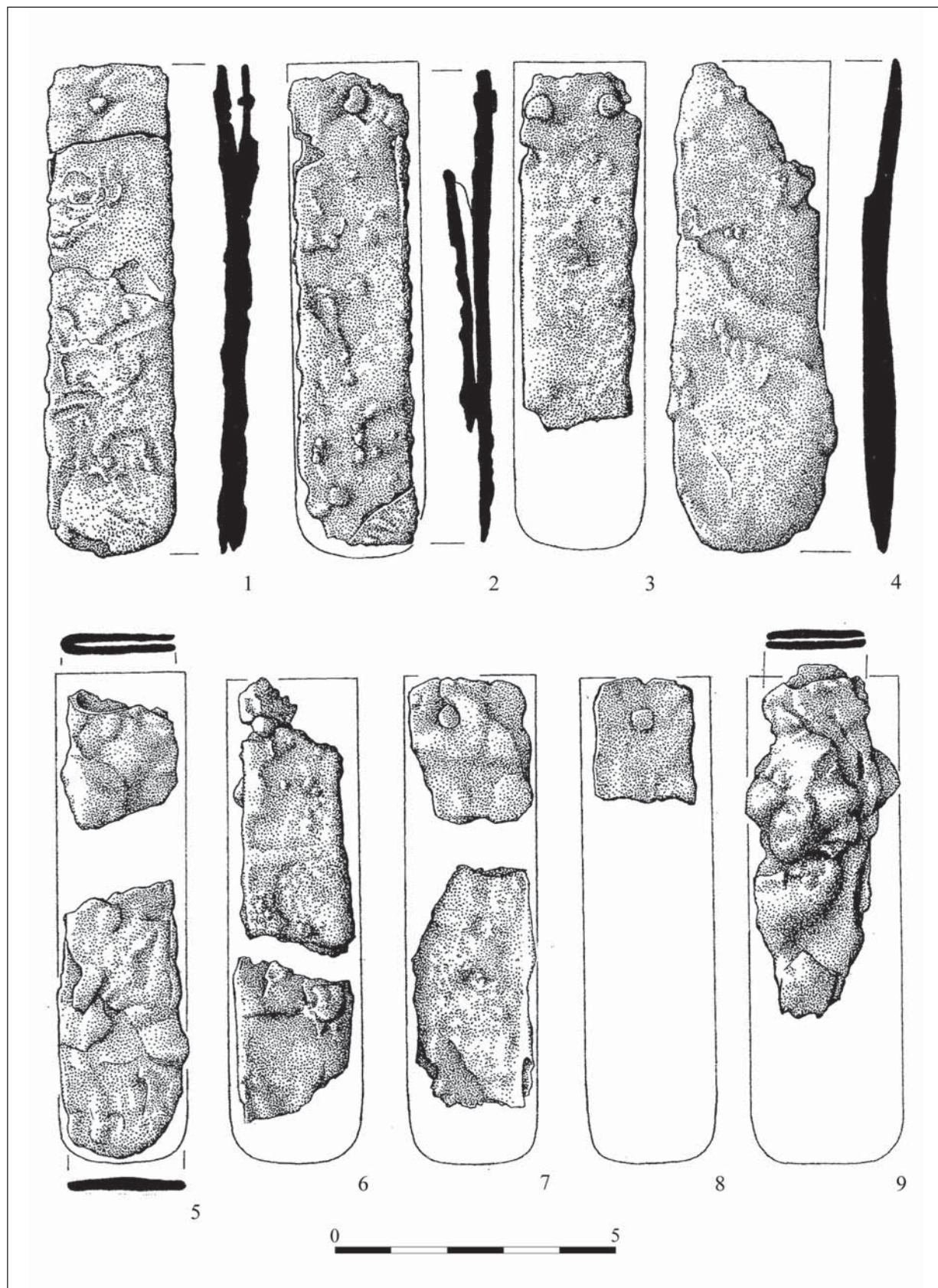
¹⁴⁶⁶ Ld. a 7.1.5.5. *Sarlók* címszó alatt.

¹⁴⁶⁷ SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 21.

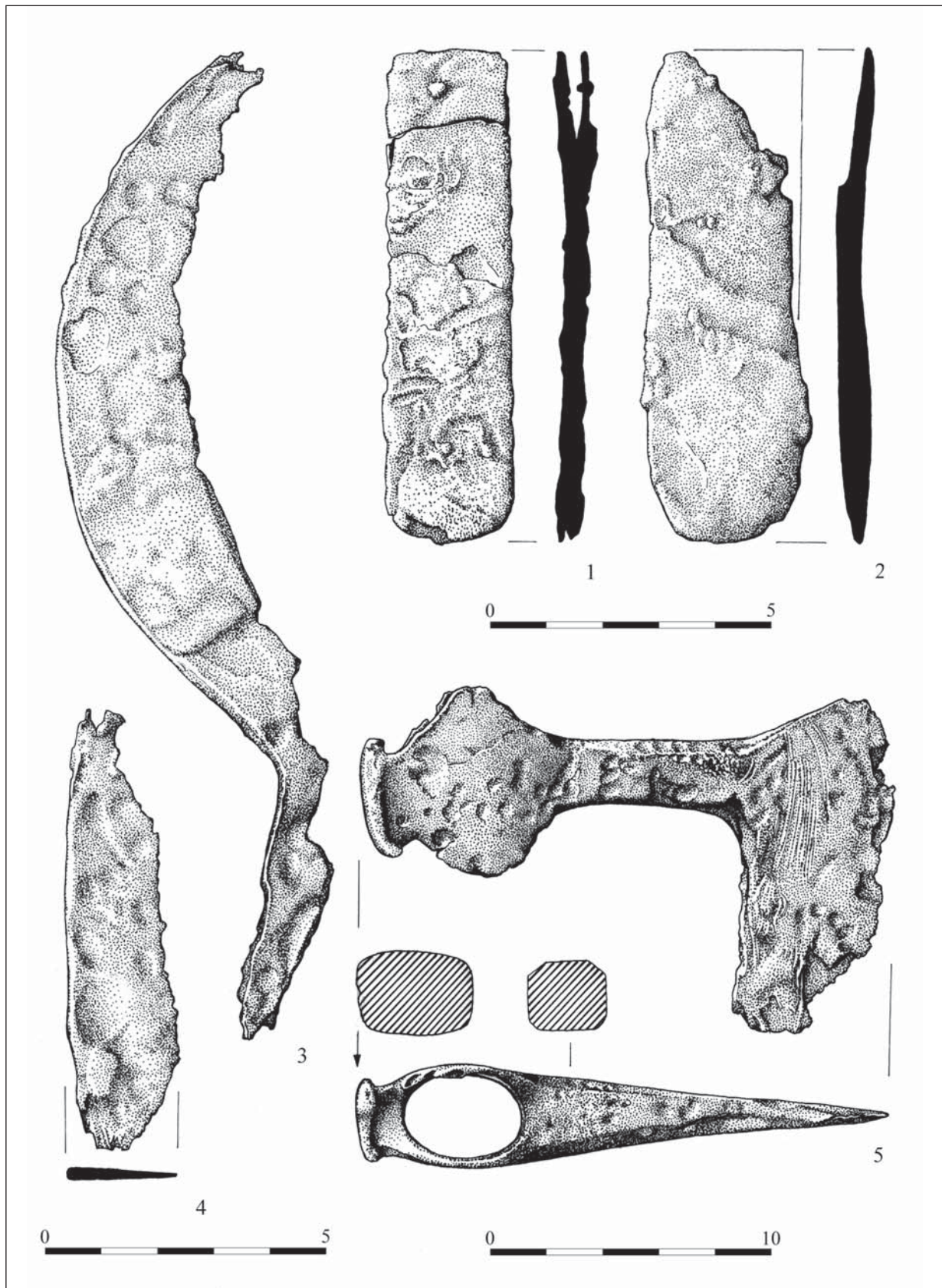
¹⁴⁶⁸ KISS 1996, Taf. 22.

44. kép. A Vaskút-Kossuth u. sírlelet
 Fig. 44. Grave find from Vaskút-Kossuth u.

45. kép. A Vaskút-Kossuth u. sírlelet
 Fig. 45. Grave find from Vaskút-Kossuth u.

46. kép. A Vaskút-Kossuth u. sírlelet
 Fig. 46. Grave find from Vaskút-Kossuth u.

langobard temetők 7. század első felére keltezett horizontjából adatolt.¹⁴⁶⁹ Az L-alakú bárdtípus előzményeit a késő római, római–germán kultúrkörben lelhetjük fel.¹⁴⁷⁰

Tehát a vaskúti leletben a bárd és a sarló előfordulása – bár mindkét tárgytypus nagyobb számban a késő avar korban jellemző – nem jelent akadályt a leletegyüttes 7. század második negyedére való keltezésben.

A Duna–Tisza közén előforduló verettípusok fentebbi áttekintéséből összegzésként azt mondhatjuk, hogy ezen a területen az egyes verettípusok használatánál éles kronológiai határokat egyelőre nem lehet megállapítani, inkább csak tendenciákat lehet megfigyelni, miszerint egyes veretek inkább a kora avar kor első, mások inkább a második felében voltak használatban. Ehhez az éremmel keltezett síron kívül elsősorban a kísérőleletek és néhány díszítőelem adnak támpontot: pl. a pont-vonal díszítés, mely a korai verettípusoknál – Fönlak-, Akalan- és Törökkanizsa-típus – általánosan elterjedt, azonban hiányzik a Gátér-típusú, a geometrikus, a madaras és – a csengele-jójárta oroszlános veretek kivételével – az állatalakos veretek közül, melyek biztosan nem a legkorábbi verettípusok, inkább a kora avar időszak vége felé jellemzők. A Duna–Tisza közén ezek vannak kisebbségben.

A Duna–Tisza közti terület legkorábbi jellemzőnek mondható övtípusát a Martynovka-típusú veretek, főként a préselt kerek veretes garnitúrák képezik. Ezek többsége a 7. század első harmadára – második negyedére datálható.

A bizánci mintakincsű veretek közül a Kárpát-medence Gátér-típusú vereteinek fele, a madarasoknak több mint fele származik erről a területről. Ezek a verettípusok szintén a Duna–Tisza köze jellegzetességének mondhatók. A Gátér-típusú veretek a Tisza mentén csoportosulnak és talán a gátéri ötvösmester tevékenységével hozhatók összefüggésbe. A madaras veretek nagyobb területen szóródnak. Ezek mellett a geometrikus mintakincsű veretek is népesebb csoportot képeznek.

A 7. század második negyedében új elemként jelent meg és a század középső harmadában a Duna–Tisza köze északi felén elhelyezkedő vezéri szállásterület jellegzetességének tarthatók az ún. Bócsai-típusú veretek, köztük a rangjelző szereppel bíró álcatok és utánzataik. A többi bizánci típusú veretfajta csak kis számban, szórványosan tűnik fel a leletek között. Igaz ez a bizánci csatokra is. Ugyanakkor azok helyi utánzatai, a szegecsekkel vagy szegekkel felszerelt egybeöntött pajzstestű csatok komoly mennyiségben fordulnak elő.

A germán kultúrkörre jellemző verettípusok közül a fogazott szalagfonatos, a kelet-alpi típusúak és a vasból készült övveretek is felbukkan a korszak anyagában, megjelenésük a két folyó menti keskeny sávra korlátozódik szigetszerűen.

7.1.3. AZ ÖVVEL ÖSSZEFÜGGŐ EGYÉB VISELETI ELEMELK

Az övviseléssel összekapcsolható leletek alatt azokat a tárgyakat értjük, melyek az *in situ* megfigyelt sírbéli helyzetük alapján az övre voltak felfüggesztve. Ezek közé a különböző hosszúságú láncok tartoznak, melyek végén övcsüngők, pipereeszközök, skatulyák lógtak; a tarsolyok, melyekbe a mindennapi hasznos holmik mellett az összegyűjtött „kincsek”, apróságok kerültek; és ide sorolható a legnépesebb csoportot alkotó, az övre rögzített vaskések is. A felsoroltak közül az eszközöket majd külön fejezetben tekintjük át, így itt csak a viseleti elemek, a láncok, az övcsüngők és a tarsolyok típusai kerülnek bemutatásra.

¹⁴⁶⁹ Vö. KISS 1996, Liste 35.

¹⁴⁷⁰ THOMAS 1955, 131; SCHMIDT 1961, 154.

7.1.3.1. Láncok

A vizsgált terület avar kor első feléből származó anyagában 10 lelőhely 14 temetkezésében fordulnak elő bronzláncok (22. táblázat), melyek vastag, elfordított 8-as alakú szemekből állnak.¹⁴⁷¹ A Zenta-Bátkánál, a Tiszából kiemelt leletek között lévő láncocska szemei laposra kalapált és keresztben rovatolt, keskeny bronzpántból készültek úgy, hogy a huzal két végét ívelten, egy irányba visszahajlították. A lánc mellett öt rátétes és vonalfolytatott színes opak gyöngy került elő, melyek alapján feltételezésünk szerint a leletek egy női sírból származnak.

47. kép. A bronz láncot tartalmazó lelőhelyek elhelyezkedése

Fig. 47. Location of the archaeological sites containing bronze chains

Hosszabb lánc a csepel-hárosi 1. és 14.,¹⁴⁷² a fajsz-ártéri 19.,¹⁴⁷³ a gátéri 150., 286.,¹⁴⁷⁴ és a péterrévei 1. sírok anyagában¹⁴⁷⁵ fordul elő, valamint feltehetően női sírlelet része lehetett az Ada-Komlós-téglagyárból származó leletek közötti lánc is.¹⁴⁷⁶ A gátéri 228.,¹⁴⁷⁷ a szeghegyi,¹⁴⁷⁸ a csepel-hárosi 8.,¹⁴⁷⁹ az óbecsei 12.¹⁴⁸⁰ és a Szabadka-Szand pályánál feltárt 3. sírban (5. kép 8) csak egy-egy láncszem került elő. A zentai egyedi lánc 8 cm-es hosszával a rövid láncok csoportjába tartozik. A péterrévei darab kivételével, valamennyi női sírból származik.

A láncok általában a baloldalon kerültek elő, függesztő funkciójuk volt: végükre bronz- vagy vaskarikát akasztottak különböző eszközök (pl. a pipereeszközök, késtokok, skatulya, stb.) vagy apró díszek (mint pl. kis csengő, övecsüngő) számára. Egy részük – a mediterráneumi, bizánci analógiák alapján¹⁴⁸¹ – ajándékként vagy zsákmányként szerzett luxustárgyak, mint lámpa, kandaláber, stb. tartozéka lehetett, esetleg másodlagosan felhasználva.

Arra már Cs. Sós Ágnes felhívta a kutatás figyelmét – a csepel-hárosi 14. sír lánca kapcsán –, hogy az övről csüngő, 8-as alakú szemekből álló, vastag bronzláncok nagyobb számban az alemann temetők 600–650 közé keltezhető horizontjában bukkannak fel.¹⁴⁸² Az avar kori környezetben

¹⁴⁷¹ Az avar kor második felében a Duna–Tisza köze anyagában 7 lelőhely 12 sírjában fordul elő bronzlánc, ld. 22. táblázat.

¹⁴⁷² Cs. Sós 1961, 3. kép 1, 12. kép 1.

¹⁴⁷³ BALOGH–KŐHEGYI 1999, 250.

¹⁴⁷⁴ KADA 1906, 145–146, 220; KADA 1908, 337–338.

¹⁴⁷⁵ BUGARSKI 2009, Tab. I. 1: 4.

¹⁴⁷⁶ LŐRINCZY–STRAUB 2003, 147, 1. kép 3.

¹⁴⁷⁷ KADA 1906, 220.

¹⁴⁷⁸ ROEDIGER 1903, 273.

¹⁴⁷⁹ Cs. Sós 1961, 11. kép 8.

¹⁴⁸⁰ ANTONIH 2012, T. VI. 12: 2.

¹⁴⁸¹ Ld. GARAM 2002, 164–165.

¹⁴⁸² Cs. Sós 1961, 48.

előforduló láncok főként a Kelet-Dunántúlra jellemzőek, a Tiszántúlon kora avar környezetben csak ritkán fordulnak elő, elsősorban a Maros mentén,¹⁴⁸³ míg az avarkor második felében egyedülálló a tiszafüredi temetőben való nagyszámú felbukkanásuk.¹⁴⁸⁴ A Duna–Tisza közéről ismertek többsége a terület keleti feléből származik, a lelőhelyeik a Tisza mentén szóródnak (47. kép). A csepel-hárosi és a gátéri temetőkben 3-3 sírban fordultak elő, a többi lelőhelyről csak egy-egy példány származik. Nem tekinthető általánosan jellemzőnek.

Eredetüket tekintve késő antik, római előzményekre vezethetők vissza, s az avar kori leletanyagban a kora bizánci kultúrkörhöz kötődő leletek közé tartoznak.¹⁴⁸⁵ Ugyanakkor minden bizonnyal igaza van Vida Tivadarnak abban, hogy az avar környezetbe Meroving–germán közvetítéssel kerülhettek.¹⁴⁸⁶

Avar környezetben divatjuk – a kísérőleleteik alapján (nagylemezgömbös fülbevalók, kürtösvégű karperec, korai szemesgyöngyök) – a 7. század első felére jellemző. Az eddig egyetlen, éremmel kezelt darab a szeghegyi sírból származik, Heraclius 616–625 között vert solidusa *post quem* datálja. Használatuk felső határát a tiszafüredi 28. sír Pančevo-típusú szíjvége és a kundombi 180. sír Törökkanizsa-típusú veretekkel és Tarnaméra-típusú szíjvéggel záródó öve alapján a 7. század közepe utánra tehetjük.

Az avarkor második felében is a kora avar korhoz hasonló gyakorisággal tűnnek fel a Duna–Tisza köze lelőhelyein a bronz láncok. Alapvető különbség azonban, hogy ezek a láncok már kerek szemekből állnak, s általában keskeny huzalból készültek. Az ismert esetek alapján továbbra is elsősorban a nők viseletéhez tartoztak (vö. 22. táblázat). A bronz példányok mellett a vashuzalból készítették láncok voltak elterjedtebbek.

7.1.3.2. Övcsüngők

A Duna–Tisza között eddig 8 sírban került elő olyan csüngő, mely a sírban lévő helyzete alapján az övről lógott le (48. kép). Közülük a kunpeszéri 9. (48. kép 1), a Szeged-Fehértó A 34.¹⁴⁸⁷ sírok darabjai fegyveres (kard, íj, tegez) férfiak mellől származnak, a péterrévei 103. férfisírban az álcasatos-körhöz tartozó, préselt gömbsorkeretes veretek társaságában került elő.¹⁴⁸⁸ Férfisírból származik a bácsfeketehegyi leletek között lévő kerek, letört fülű bronzkarika is.¹⁴⁸⁹ Ezek mellett három női sírból került elő: Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 29. (48. kép 5), Mélykút-Sánc dűlő 38. (48. kép 6) és Szeged-Fehértó A 270. sírokból.¹⁴⁹⁰ A gátéri 160. sír halottjának nemét nem tudjuk, a füles bronz karikacsüngő¹⁴⁹¹ mellett lemezgömbös fülbevaló, vaskés és öntött bronz háromlyukas tarsolyzáró volt.

Az övcsüngők körébe sorolhatunk három öntött, bizánci kis bronzcsengőt is. A csepel-hárosi 1. sírban vastag, 8-as alakú szemekből álló bronzláncra csüngött.¹⁴⁹² Ehhez hasonlóan képzelhető el a szeghegyi sírban a bronzcsengő és a lánc összetartozása is.¹⁴⁹³ A péterrévei 17. sírban a bronzcsengő csontlemezes skatulya mellől került elő. A sírban megfigyelt helyük – a bal combcsont térdhez közelebbi

¹⁴⁸³ Pl. Deszk D 170. (CSALLÁNY 1943, XXVII. tábla 8); Deszk G 7., Deszk T 3. és Homokrév/Mokrin (Srb) 12. (RANISAVLJEV 2007, T. VII. 8) sírokban fordul elő.

¹⁴⁸⁴ Vö. GARAM 2002, 160.

¹⁴⁸⁵ GARAM 2002, 164.

¹⁴⁸⁶ VIDA 2000, 374–375.

¹⁴⁸⁷ MADARAS 1995, Pl. 6. 34: 4.

¹⁴⁸⁸ BUGARSKI 2009, T. XVII. 103: 14.

¹⁴⁸⁹ GERE 1998, I. tábla 7.

¹⁴⁹⁰ MADARAS 1995, Pl. 29. 270: 2.

¹⁴⁹¹ KADA 1906, 147.

¹⁴⁹² NAGY 1998, Taf. 99. B. 4–5.

¹⁴⁹³ Somogyi Péter mindkettőt a tarsoly tartalmaként értelmezte (SOMOGYI 2002, 287).

részén, a csont külső széle alatt, részben mellett feküdtek¹⁴⁹⁴ – alapján feltételezhetjük, hogy ezek is hosszan lecsüngő szíjon vagy szalagon lógtak az övről.

Az öntött övcsüngők előfordulása kora avar kori környezetben eddig a kelet-dunántúli temetőkből volt ismert,¹⁴⁹⁵ a Meroving–germán „stílusú” öltözékek kiegészítőjeként, ezért érdekes e korongok feltűnése a Duna–Tisza köze középső harmadában. A lelőhelyek persze nagyon szőrt elrendezésben helyezkednek el, részben közvetlenül a Tisza mentén és a Bács-ér északi oldalán, illetve a terület északnyugati sarkában. Itt a csepel-hárosi temetőben való feltűnése nem meglepő, hiszen itt egyéb germán stílusú tárgyak is előfordulnak.

A kunpeszéri 9., a péterrévei 103. sírok és a bácsfeketehegyi füles, kerek csüngők legjobb analóg példánya Zamárdi-Rétiföldek 1392. sírjából való,¹⁴⁹⁶ de a Szekszárd-Bogyiszlói út 375. *juvenilis* korú fiatal férfi sírjában¹⁴⁹⁷ és a zamárdi temető további számos, többségében férfi temetkezésében is akadnak hasonló darabok, a korszak első és második feléből egyaránt. A gátéri háromszög alakú füllel ellátott öntött karikacsüngőjének párhuzamát is Zamárdi anyagában lelhetjük fel, a 671. sírban.¹⁴⁹⁸

A fehértói 34. sír rombusz alakú, áttört, füles csüngőjének (48. kép 8) szakasztott mása a Budapest III. Szőlőköz 2. 13. férfisírból¹⁴⁹⁹ és a zamárdi 35. női sírből¹⁵⁰⁰ való.

A kunpeszéri 29. sír háromkaréjosan áttört korongjának (48. kép 5) és a 270. fehértói sír tagolt, áttört, geometrikus csüngőjének¹⁵⁰¹ párhuzamai egyelőre nem ismertek, az utóbbi esetleg a Korinthos-típusú csatok áttört csattestével rokonítható, vagy egyenesen egy csat másodlagos felhasználásáról lehet szó.

Az övcsüngők kísérőleletei (P-füles kard, préselt kerek veretek és préselt gömbsorkeretes veretek, kis- és nagylemezgömbös fülbevaló, szemesgyöngyök, stb), a fehértói 34. sír pajzstövise és Syrakusa-típusú csatja, valamint a zamárdi 1392. sírből előkerült Heraclius és Heraclius Constantinus 616–626 között vert solidusa¹⁵⁰² adja meg a korai, kisszámú övcsüngő kronológiai helyét.

A mélykúti küllős korong (48. kép 6) akár függesztőkarika is lehet, mint számtalan analógiája, azonban mivel a deréktól jóval lejjebb, a bal kéz ujjcsontjainál feküdt, s a sírból származó két kés a jobb medence mellett volt, ezért egyszerű csüngőnek véljük. E temetkezés és a gátéri 160. sír az övcsüngős sírok közül a legfiatalabb, egyértelműen a 7. század közepe tájára tehető, már csak kora avar jellegű leletanyaggal fordultak elő.

Az övcsüngők általában olyan leletegyüttesekben és temetőkben bukkannak fel, melyek több szállal a Meroving–germán kultúrkörhöz is kötődnek.

7.1.3.3. Tarsolyok

A férfi és a női sírokban gyakrabban, a gyermek sírokban elszórtan fordul elő tarsolyra utaló jelenség vagy lelet. Az egykori erszényre vagy tarsolyra egyértelműen utalnak a maradandó anyagból lévő szelvények, záruk. A tarsolyokban a kovát, csiholót, ritkábban árat, csipeszt, stb. kisebb eszközöket tartottak. Így azokban az esetekben is joggal következtethetünk tarsoly egykori létére, amikor csak e tárgyak kerülnek elő a sírból, egymás közelében vagy egy kupacban, mint pl. a homokmégy-székesi kora

¹⁴⁹⁴ BUGARSKI 2009, cl. 18, T. IV. 17: 8.

¹⁴⁹⁵ Vö. GARAM 1980, 175.

¹⁴⁹⁶ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 160. 6.

¹⁴⁹⁷ ROSNER 1999, Taf. 27. 375: 4.

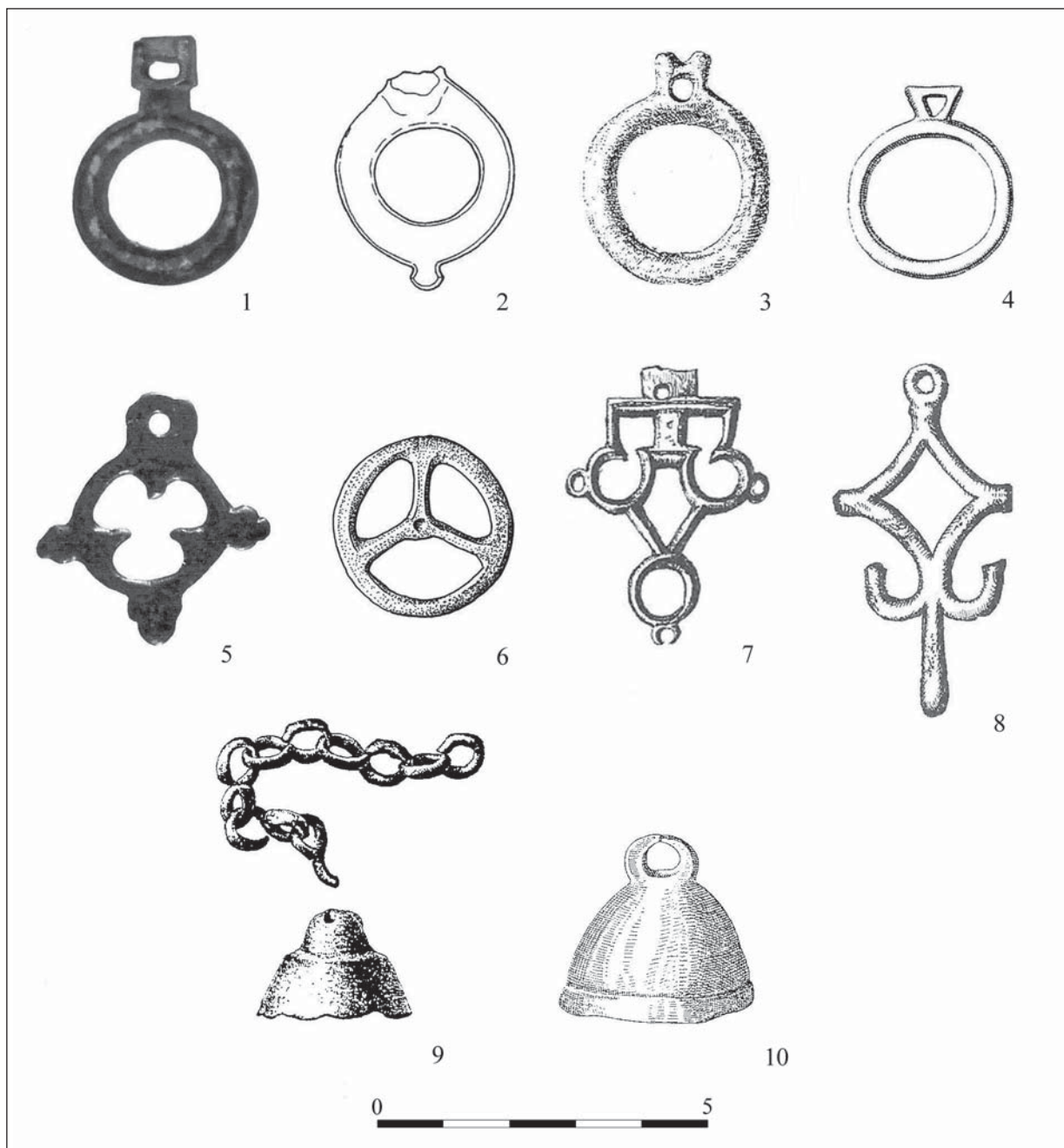
¹⁴⁹⁸ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 84. 671: 1.

¹⁴⁹⁹ NAGY 1995, Taf. 42. 13: 4.

¹⁵⁰⁰ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 5. 35: 4.

¹⁵⁰¹ MADARAS 1995, Pl. 29. 270: 2.

¹⁵⁰² BÁRDOS–GARAM 2009, 182.

48. kép. Övcsüngők. 1, 5: Kunpeszér. 1: 9. sír; 5: 29. sír; 2: Péterréve (Srb) 106. sír; 3: Bácsfeketehegy (Srb); 4: Gátér 160. sír; 6: Mélykút-Sánc dűlő 38. sír; 7–8: Szeged-Fehértó A. 7: 270. sír; 8: 34. sír; 9: Budapest XXI. Csepel-Háros B sír; 10: Szeghegy (Srb)

Fig. 48. Belt pendants. 1, 5: Kunpeszér. 1: Grave 9; 5: Grave 29; 2: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb), Grave 106; 3: Feketić (Srb); 4: Gátér, Grave 160; 6: Mélykút-Sánc dűlő, Grave 38; 7–8: Szeged-Fehértó A. 7: Grave 270; 8: Grave 34; 9: Budapest XXI. Csepel-Háros, Grave B; 10: Lovcenać (Srb)

avar férfi sírban, ahol a medence bal oldalán egy kupacban hevert 8 kova, egy csiholó és egy vasár (vö. 3. kép 2).

Az avar kor első felének leletanyagában a Duna–Tisza közén inkább a férfiakra volt jellemző a tarsoly használata. A legtöbb esetben a deréktájékon kerülnek elő, viseleti helyzetben, gyakrabban a bal oldalon. A tarsoly helyére vonatkozóan az avar kor első feléből különleges esetként említhetjük a

Felgyő, Ürmös-tanyai 40. sírt, ahol a tarsoly (és tartalma) nem viseleti helyzetben került elő, hanem a szerves anyagba szorosan becsavarva eltemetett, enyhén a jobb oldalára dőlt helyzetben nyugvó váz jobb válla mellé tették.¹⁵⁰³

A tarsolyviseletben az avar kor második felében ehhez képest egy viseletváltás következett be, mert ekkor már az esetek többségében a tarsoly a jobb oldalra került.

A Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó leletanyagában lévő tarsolyzárók, tarsolycsatok és szíjvégek, tarsolymerevítők és egyéb díszek alapján többféle tarsolytípusra következtethetünk (49. kép). Az alábbiakban a tarsolytípusokat szerelékeik számbavételével tekintjük át.

Tarsolyzárók és merevítők

A tarsolyokkal kapcsolatba hozható leletek legnépesebb csoportját a különböző tarsolyzárók alkotják. A tárgytypus funkciójának meghatározása régen nyugvópontra jutott. László Gyula még a homokmégyhalomi 141. sír díszített, egyik végén lekerekített és átlukasztott, a másik végén kétágú csonteszközét szíjhasítónak rekonstruálta a néprajzi párhuzamok alapján.¹⁵⁰⁴ Erdélyi István a jánoshidai 26. sírban, a halott jobb medencéjén előkerült bronz példányt íjtegez zárótagjának tartotta, annak ellenére, hogy a sírban nem volt íj,¹⁵⁰⁵ végül a Kecskemét–Sallai utcai sírban a jobb medencelapát szélén előkerült, korongos végű bronzpántot H. Tóth Elvira tarsolyzárónak határozta meg.¹⁵⁰⁶ Közeliében csiholó, kova, pasztyöngy és 4 db összehajtott ezüst szíjvég volt.

A tárgytypus tarsolyzáróként való alkalmazásáról több rekonstrukció is készült.¹⁵⁰⁷ A funkció meghatározásában a másik mérföldkövet a csepel-hárosi 60. gyermeksírból származó, rovásírásos csont tarsolyzár jelentette,¹⁵⁰⁸ melynek feliratát Harmatta János '*Qasug* (vagy *Qasug*) *tarsolya*'-ként olvasta.¹⁵⁰⁹

A Kárpát-medence avar kori leletanyagában előforduló tarsolyzárók – így a Duna–Tisza közeiek is – teljes körűen összegyűjtötte és feldolgozta B. Tobias,¹⁵¹⁰ ezért a következőkben az ő kutatására és eredményeire támaszkodunk.

A Duna–Tisza közéről 96 db tarsolyzárókat sorolt fel,¹⁵¹¹ listáját mindössze két darabbal egészíthetjük ki: a kunpeszéri gazdag, kora avar kori sírok közül a 29. női sír beütögetett pont-kör díszes darabjával (49. kép 13) és a 30/B sír unikális, szakállas férfi-fejekkel, hátoldalán szalagfonattal díszített példányával (49. kép 14). Így összesen 98 db a területről ismert tarsolyzárók száma.

Eloszlásuk az avar kor egészét tekintve nem egyenletes, döntő többségük a korai időszakból való, vagy legalábbis korai jellegű leletek társaságában fordul elő. A tarsolyzárók legnagyobb számban és változatosságban a Szeged-Fehértó A és a Duna–Tisza köze északkeleti szomszédságában lévő Jászapáti-Nagyállási úti temető korai sírcsoportjában található meg.

A tarsolyzáró többségében a férfiakhoz köthető tárgytypus, kivételként említhetjük a Szeged-Fehértó A temetőt, ahol a tarsolyzárók a férfiak mellett a nőknél is előfordulnak 7:3 arányban.

A korai típusú tarsolyzárók legnépesebb csoportját a két végén egy-egy lyukkal áttört, hosszúka példányok alkotják (49. kép 1–4). A Kárpát-medencéből ismert darabok negyede, 88 példányból 22 esik a Duna–Tisza közére. A típus példányainak döntő többsége csontból készült, köztük 5 db bronzból öntött darab van.¹⁵¹² A bronz példányok többsége eredetileg bizánci lámpatartók alkatrésze

¹⁵⁰³ BALOGH 2010, 190.

¹⁵⁰⁴ LÁSZLÓ 1940a, 95–98.

¹⁵⁰⁵ ERDÉLYI 1958, 67.

¹⁵⁰⁶ H. TÓTH 1981, 144–147.

¹⁵⁰⁷ VIDA 1996, 7. ábra; UENZE 1992, Abb. 16.

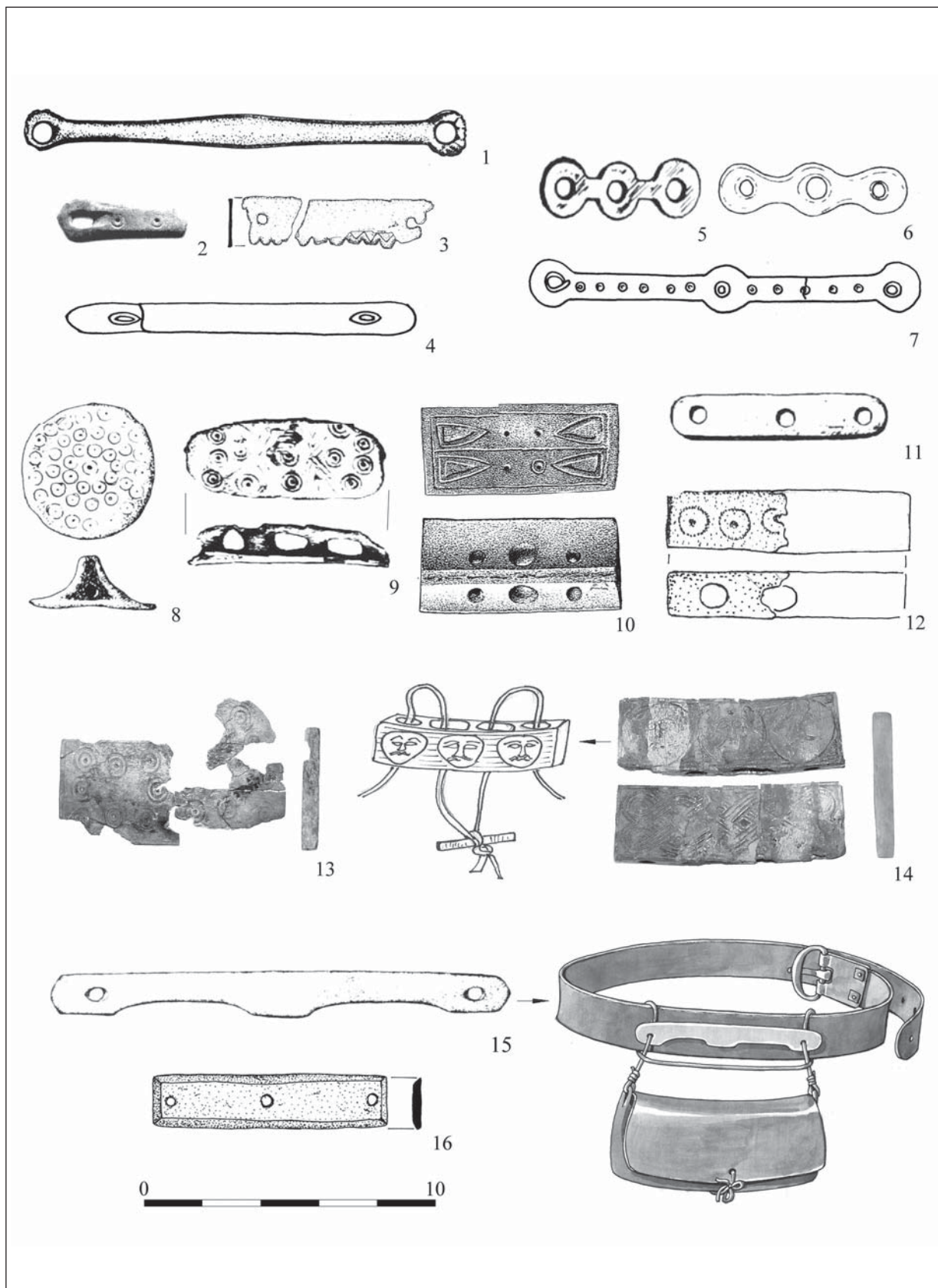
¹⁵⁰⁸ NAGY 1996, 151, Taf. 112. 60: 1.

¹⁵⁰⁹ HARMATTA 1986, 49–51.

¹⁵¹⁰ TOBIAS 2011.

¹⁵¹¹ Ld. TOBIAS 2011, Katalógus.

¹⁵¹² TOBIAS 2011: 1a1 típus.

49. kép. 1–14: Tarsolyzáró típusok; 15–16: Tarsolymerevítők
 Fig. 49. 1–14: Belt closures; 15–16: Bone stiffening plaques

volt,¹⁵¹³ másodlagosan használták fel és esetleg át is alakították tarsolyzárónak. A fém tarsolyzárók a Duna–Tisza közti területen kívül csak a Dunántúl keleti felében fordulnak elő.

A tarsolyzáró-típus korai keltezése mellett szól a Kecskemét-Sallai utcai sírlelet karikás markolatú kardja és nagylemezgömbös arany fülbevalója, vagy a várpalotai 192. sír pipereeszközei, melynek analóg darabjai a 609–610-ben vert Focas éremmel keltezett szentendrei 3. sírból ismertek. A típus legkésőbbi példányai a Szeged-Makkoserdő 24. sírjában¹⁵¹⁴ II. Constans és IV. Constantinos 654–659 között vert solidusával *post quem* keltezett és a regölyi 188. sírban már griffes veretekkel együtt előforduló darabok.¹⁵¹⁵

A típus egyik alcsoportjának,¹⁵¹⁶ az egyik hosszoldalukon profilált daraboknak a Duna–Tisza köze északi fele a fő elterjedési területe. A homokmégy-halomi 141.,¹⁵¹⁷ a Jászapáti-Nagyállási úti 1.¹⁵¹⁸ és a Felgyő-Kettőshalmi dűlői 1. sír (49. kép 15) jó megtartású példánya sorolható ide.¹⁵¹⁹

A felgyői sírban a csonttárgy *in situ* helyzetben volt: a csontlap vízszintesen feküdt, a becsiszolt hosszoldala a lábak felé esett. A két lyuknál jól látható kopásnyomok vannak – melyek csak nagyobb és folyamatos erőnyomás hatására keletkezhetnek –, s ezek alapján a csontlemez nem a tarsolyt zárta, hanem annak az övre való felfüggesztő szíjainak távolságtartását, merevítését szolgálhatta. Talán ezzel a lehetőséggel közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy jó néhány e típusba sorolható fém tarsolyzáró ívelt, amit így a használat során kialakult deformitásként értelmezhetünk.

Ugyancsak tarsolymerevítő lehetett a Felgyő, Ürmös-tanya 108. sírban lévő, apró lyukkal áttört, téglalap alakú csontlemez is (49. kép 16). A férfi bal oldalán lecsüngő tarsolyát egy állati lapockacsontból készített, háromlyukas tarsolyzáró (49. kép 10) fogta össze. A másik csontlap a tarsolytól feljebb, a derék vonalában feküdt. A csontlécen lévő lyukak feltűnően aprók. Vélhetően merevítő volt a Jászapáti-Nagyállási úti temető 110. sírjában lévő, keskeny, a két végén lekerekített és lyukkal áttört csontléc is, s mellette a tarsoly zárását a négy-lyukas, henger alakú zárótag látta el.¹⁵²⁰ Hasonló lehetőségekkel a többi olyan sír esetében is számolhatunk, amelyben két tarsolyzáró került elő.

Nagy számban fordulnak elő, 18 db ismert a lapockacsontból készített, egyik oldalukon egyenesre fűrészelt, és gyakran díszített, míg a hátoldalukon 3 vagy 5 lyukkal áttört tarsolyzárókból.¹⁵²¹ A kora avar korszakra jellemző típus. A legtöbb darabot a Szeged-Fehértó A temető korai horizontjából ismerjük, de a Felgyő, Ürmös-tanyai és az Óverbász-Poet téglagyári temetőben is több sírban fordul elő. A Duna–Tisza közén kívül a Balatontól északra és a Bécsi-medencében is megtalálhatók, ez utóbbi helyen közép avar környezetben.

Az avar kornak már a második felére jellemzők többnyire a három lyukkal ellátott tarsolyzárók,¹⁵²² mely csoportba öntött és drótból tekert darabok mellett, néhány csontból készített példány is tartozik. Ez utóbbiak között a szeged-kundombi 180.,¹⁵²³ a péterrévei 30.¹⁵²⁴ és az Abony-Neppel F. telki temető 178. sírjának¹⁵²⁵ tarsolyzárói kora avar leletkörnyezetből származnak.

¹⁵¹³ LAKATOS 2001.

¹⁵¹⁴ SALAMON 1995, Pl. 2.

¹⁵¹⁵ HAMPEL 1905, Taf. 200. 16.

¹⁵¹⁶ TOBIAS 2011: 1g típus.

¹⁵¹⁷ GARAM 1975, Fig. 12. 141: 3.

¹⁵¹⁸ MADARAS 1994, Taf. 1. 1: 1.

¹⁵¹⁹ BALOGH 2014, 5. kép 1.

¹⁵²⁰ MADARAS 1994, Taf. XVII. 21–22.

¹⁵²¹ TOBIAS 2001: 7. típus.

¹⁵²² TOBIAS 2011: 2. típus.

¹⁵²³ SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 25. 15.

¹⁵²⁴ BUGARSKI 2009, T. V. 30: 8.

¹⁵²⁵ MÁRTON 1904, 308–309.

A kunbábonyi 1. sírban lévő hurkos ezüstdrót kapcsán foglalkozott a típussal H. Tóth Elvira,¹⁵²⁶ újabban E. Breuer elemezte a típus kialakulását.¹⁵²⁷ Ezért hát ez a típus is megemlítendő a Duna–Tisza közti avar tarsolyzáró-típusok között azzal a megjegyzéssel, hogy szerintünk a kunbábonyi drótból tekert darab nem tarsolyzáró, vagy legalábbis egy igen fontos szerkezeti elemét tekintve nem sorolható a háromlyukas darabok közé: ugyanis csak a két végén van hurok, melyből az egyik nyitott.¹⁵²⁸ Ezért a H. Tóth Elvira által készített rekonstrukció sem feleltethető meg az eredeti tárgynak.¹⁵²⁹ Hasonló, két végén hurkos drót előfordul egyéb avar kori sírokban is,¹⁵³⁰ de szarmata¹⁵³¹ és gepida,¹⁵³² valamint honfoglaló sírokból¹⁵³³ is van rá példa. A honfoglaló sírok esetében a Zsombó–Ménés járási lovas sírból származó példány kapcsán a sírt publikálók felvetették, hogy e hurkos drótok lovagló ostor részei, a nyélhez ezzel került a szíj rögzítésre, mert e sírokban általában a lószerszámok környékén kerültek elő.¹⁵³⁴ Korábban már Dienes István is a lószerszámzathoz kapcsolta ezeket, zablapécek tartozékának vélte.¹⁵³⁵

A kunbábonyi sír ezüst drótja tekintetében elképzelhető és szerintem frappáns megoldás is, hogy az ezüsthuzalból tekert hurkos tárgy, a préselt sasfejet ábrázoló korbácsvéghez tartozik és nem tarsolyzáró volt, hanem a korbács része.

A hengeres és a hasáb alakú, állati csöves csontokból készített, 3 vagy 4 lyukkal áttört tarsolyzárók¹⁵³⁶ döntő többsége szintén az avar kor második felére tehető, de pl. a Felgyő, Ürmös-tanyai 215. sírban, Fönlak-típusú övgarnitúrával együtt lévő, beütögetett pont-kör mintás darab a temető kora avar kori horizontjába tartozik.¹⁵³⁷

A csont tarsolyzárók között több egyedi darab is fellelhető: ilyen a Felgyő, Ürmös-tanya 108. sír lapos, téglalap alakú, az élein ferdére csiszolt, három apró lyukkal áttört, fentebb a tarsolymerevítők között említett darabja (49. kép 16). Ugyanitt, a 184. sír,¹⁵³⁸ egyik oldalán fűrészfogas, téglalap alakú csont tarsolyzárójának sem ismert analógiája (49. kép 3). Eddig ismeretlen típust képvisel a kunpeszéri 29. és a 30/B sírok tarsolyzárója. A 29. sír példánya olyannyira töredékes (49. kép 13), hogy a formája nem rekonstruálható. A 30/B sírban lévő is töredékesen került elő, azonban azt sikerült kiegészíteni, megerősíteni (49. kép 14). Mindkét tarsolyzáróhoz tartozik egy-egy apró, csiszolt csontléc. Ez alapján a két eltérő alakú tarsolyzáró szerkezeti megoldás szempontjából hasonló darab lehetett. A lapos hasáb alakú csonttárgyon négy hosszanti furat van, s feltehetően az ezeken átvezetett, a tarsoly szájának összehúzását szolgáló bőrszíj kicsúszását szolgálta a vékony csontpecek.

Az egyedi szerkezeten túl a 30/B sír tarsolyzárójának díszítése is említésre méltó. Egyik oldalát három, realiztikus, *en-face* ábrázolt, bajuszos férfifej tölti ki. Az emberfejek kapcsán első pillantásra

¹⁵²⁶ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 197–199.

¹⁵²⁷ BREUER 2005, 43. kép.

¹⁵²⁸ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 80.

¹⁵²⁹ Vö. H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 81.

¹⁵³⁰ Pilismarót-Basaharc 32. sír (FETTICH 1965, 27, Abb. 36. 5); Szarvas-Grexa-téglagyár 192. és 239. sír (JUHÁSZ 2004, 36, Taf. XXIV. 192: 2, 42, Taf. XXIX. 239: 1); Szegvár-Oromdűlő 187., 188., 682., 730. sír (BENDE ET AL. 2010, 8. j.); Székkutas-Kápolnadűlő 204. sír (NAGY 2003, 37, 73. kép 3); Szentés-Berekhát, Farkas-tanya I. temető 149. sír (MADARAS 1999, 317, 7. kép 11). P. Stadler szintén a tarsolyzárók közé sorolta be a pilismaróti és a szentesi darabot (STADLER 2005, CD 1–2, BeutelVer 00050).

¹⁵³¹ Madaras-Halmok 109. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 211, 25. tábla 7). A bronz hurkos drótot hajtincs-szorítóként közölték (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 52).

¹⁵³² Slimnic, Sibiu (Ro), az 5. század második felére keltezett gepida női sírban négy darab volt (HARHOIU 1994, 163, Fig. III. 19f; HARHOIU 1998, Taf. 90, E 6–9).

¹⁵³³ BENDE ET AL. 2010, Tab. 1.

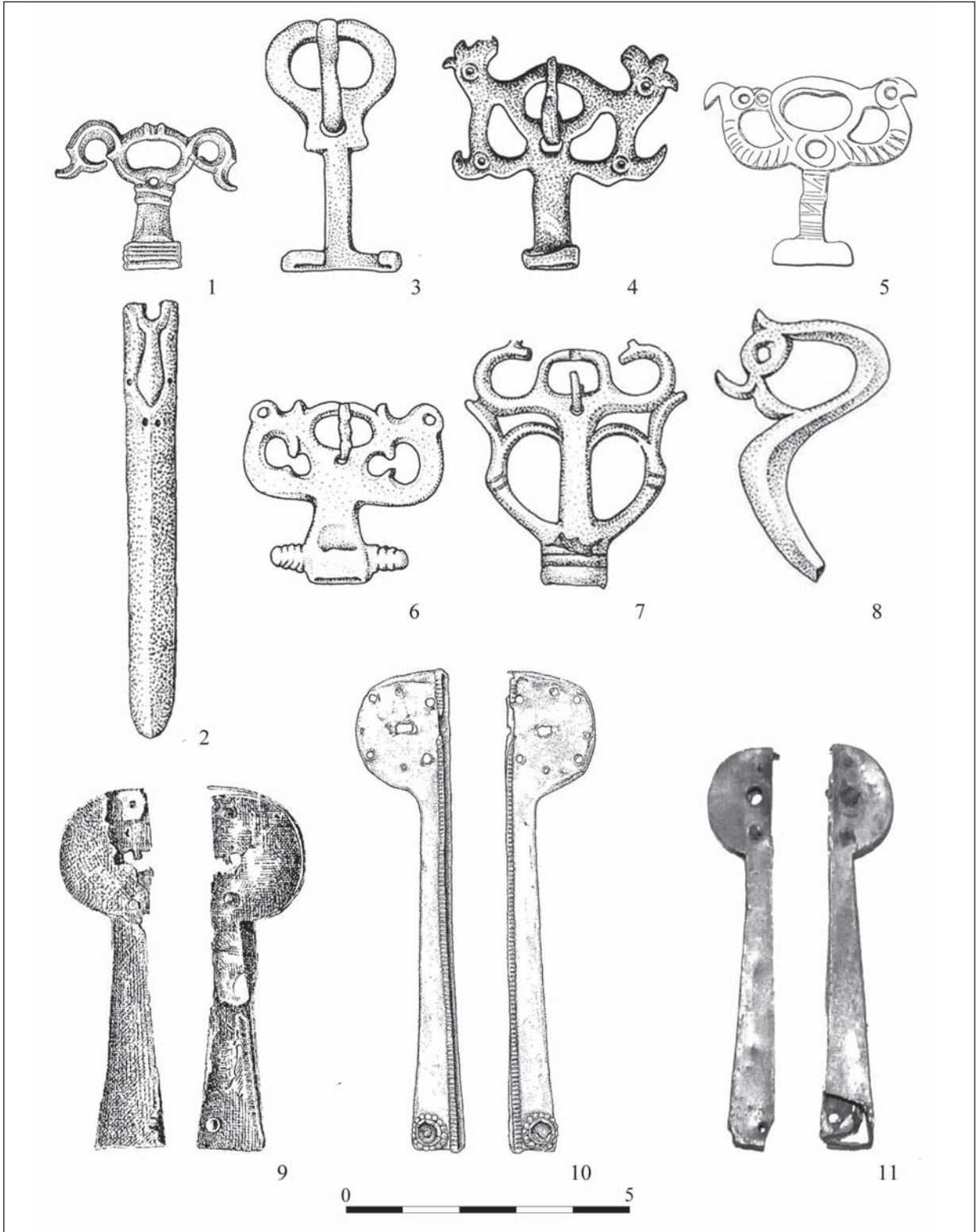
¹⁵³⁴ BENDE ET AL. 2010, 247.

¹⁵³⁵ DIENES 1973, 196.

¹⁵³⁶ TOBIAS 2011: 3–6. típus.

¹⁵³⁷ BALOGH 2010, 254.

¹⁵³⁸ BALOGH 2010, 73. kép 9.

50. kép. 1–8: Tarsolycsatok. 1–2: Tass 38-as km-kő; 3: Szeghegy (Srb); 4: Mélykút-Sánc dűlő 19. sír;
5. Szilágyi (Srb); 6: Gátér 6. sír; 7: Bugyi-Ürbőpuszta 29. sír; 8: Adorján (Srb) 15. sír.
9–11: Tarsolyfülek. 9: Peszéradács; 10: Kunbábony; 11: Kunpeszér 26. sír

Fig. 50. 1–8: Sabretache buckles. 1–2: Tass 38-as km-kő; 3: Lovcenač (Srb); 4: Mélykút-Sánc dűlő, Grave 19;
5. Svilojevo (Srb); 6: Gátér, Grave 6; 7: Bugyi-Ürbőpuszta, Grave 29; 8: Nadrljan (Srb), Grave 15.
9–11: Sabretache ears. 9: Peszéradács; 10: Kunbábony; 11: Kunpeszér, Grave 26

is az avar kori emberalakos kistárgyak csoportja jut eszünkbe,¹⁵³⁹ közülük is kétségtelen a csontlemezen lévő arcok és az eddig ismerté vált, három „emberke” arcának hasonlósága. A Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, szórvány emberalakos kistárgya mellett Rákóczzfalva-Bagi-föld 8/A lelőhelyen egy arany lemezből készített emberalak és Paks-Gyapa 15. lelőhelyről egy hasonló formájú bronz verető került elő műszeres leletfelderítés során.¹⁵⁴⁰ Ezekben és a kunpeszéri tarsolyzárón lévőkben közös, de a Kaukázus és a Dnyeper-vidéki és az észak-európai, germán kultúrkör antropomorf tárgyainak többségétől eltérő sajátosságuk, hogy elmarad róluk a szemöldök ívét követő hajábrázolás. Ez egy lényeges eltérés a 4–5. századi hun sírokban, rituális depókban felbukkanó, többnyire lószerszámdísznek tartott, férfi fejet ábrázoló veretek többségétől is.

Az avar kori emberalakos kistárgyak részletes vizsgálata után Rácz Zsófia az antropomorf kistárgyak Kárpát-medencei megjelenését a Mediterráneum felől feltételezte.¹⁵⁴¹ A kunpeszéri tarsolyzáró hátoldalán négyes szalagfonat látható, mely az avar kori csonttárgyakon ismeretlen, viszont a bizánci csontfaragványok és mozaikok kedvelt térkitöltő eleme, és a bizánci és italo-bizánci fémművességben is a gyakori díszítések közé tartozott. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a kunpeszéri tarsolyzáró is mediterráneumi készítmény lehet. Példaként a sirmiumi álcstos öv nagyszíjvégét,¹⁵⁴² a Cividale-San Giovanni női sír fibulájának fejlemezét,¹⁵⁴³ vagy a civezzanoi kereszt alakú koporsóveret¹⁵⁴⁴ szarait kitöltő szalagfonatok hasonlóságára gondoljunk.

A kunpeszéri 30/B sír csont tarsolyzárójának még egy érdekessége van: a bemélyedő felületeken vörös festés nyoma látható. A korszak csonttárgyai közül eddig festés nyomát csak a tegezcsontokról ismertünk, főként fekete, ritkábban vörös festését.¹⁵⁴⁵

A kunpeszéri 29. sír töredékes, de feltehetően az előbbiekhöz hasonló formájú tarsolyzáróján lévő, beütögetett pont-kör díszítés is a bizánci kultúrkör felé mutat.

Tarsolycsatok

Az avar kori leletanyag bizánci eredetű csatjainak egy viszonylag szűk csoportját alkotják a szíjbújtató csatok, melyek tarsolyok, kisebb táskák vagy késtokok szíjzatatánál voltak alkalmazva. Ezekhez gyakran kisebb szíjvég is tartozott. Általában ezen csatok (és szíjvégek) társaságában más tarsolyzáró nem került elő, ezért ezek más szerkezetű, más záródási megoldású tarsolyhoz, vagy kisebb táskához tartoztak. Kivételként említhető azonban a Kölked-Feketekapu B 457. sírja,¹⁵⁴⁶ ahol egy Pápa-típusú tarsolycsat került elő, de ezen kívül egy, a két végén átlukasztott, enyhén ívelt, bronz lemezből készített tarsolyzáró is volt a sírban.

A szíjbújtató tarsolycsatok döntő többsége a Dunántúlról származik, a Duna–Tisza közén mindössze 7 darabról van tudomásunk (50. kép 1–8), melyek közül kettő származik az avar kor első feléből. A szeghegyi női–gyermek kettőssír leletei között lévő Salona-Histria-típusú (50. kép 3) tarsolycsat Heraclius 616–625 között vert *solidusa* által *post quem* keltezett, s ez által a csattípus egyik legkésőbbi előfordulása. A tassi, lószerszámos férfi sír Gátér-típusú¹⁵⁴⁷ (50. kép 1) példányának legjobb ismert pár-

¹⁵³⁹ RÁ CZ 2012.

¹⁵⁴⁰ RÁ CZ 2012, 1. kép 2–3.

¹⁵⁴¹ RÁ CZ 2012, 430.

¹⁵⁴² POPOVIĆ 1997, cl. 7b.

¹⁵⁴³ MENGHIN 1985, Abb. 106.

¹⁵⁴⁴ MENGHIN 1985, Abb. 171. 1.

¹⁵⁴⁵ KISS 1997; STRAUB 1997; STRAUB 2006.

¹⁵⁴⁶ KISS 2001, Taf. 84. 6.

¹⁵⁴⁷ A Gátér-típusú tarsolycsatok közös jellemzője, hogy a csatkarika alól két, gyakran tátott szájú állatfej nyúlik ki és azok a karikához kapcsolódnak vissza (GARAM 2001, 11). Ugyanakkor a Garam Éva által e típushoz sorolt csatok egy részénél van egy lényeges szerkezeti eltérés ehhez képest, ugyanis az állatfejek, vagy azok imitációi épp ellenkezőleg, nem a csatkarikához hajolnak, hanem a szíjbújtató felé tekerednek, ilyen pl. a

huzamai a gyódi 34.¹⁵⁴⁸ és a Kölked-Feketekapu A 385. sírokból kerültek elő.¹⁵⁴⁹ A tassi csathoz keskeny öntött kisszíjveg is tartozott (50. kép 2).

A többi tarsolycsat az avar kor közepe után elterjedő típusokat képvisel. Az ürböpusztai 29. női sír bajuvar-típusú csatja (50. kép 7) az egyetlen példa e csattípus női sírban való előfordulásra.¹⁵⁵⁰ S. Uenze elterjedésüket a késő antik úthálózattal hozta összefüggésbe és a típus elterjedtségét a 7. század második felére tette.¹⁵⁵¹ Bóna István az ürböpusztai 29. sírt a temetői korai sírcsoportjába tette, melyet 660-ig keltezett.¹⁵⁵² Ez azonban a sír egyetlen, közelebbi keltezésre alkalmas lelet típusa, a dróttekerceses kötőtagú nagy gyöngycsüngős fülbevaló kronológiai helyzete¹⁵⁵³ alapján egyáltalában nem meggyőző.

A gátéri 6. sír tarsolycsatja (50. kép 6) laza S motívumokkal díszített, préselt övveretekkel került elő,¹⁵⁵⁴ ami a síregyüttes 7. század legvégére való keltezésére mutat. Közel hasonló lehet, a 7. század harmadik harmadára keltezhető a Mélykút-Sánc dülői 19. sír leletegyüttese, melyben a szembeforduló állatfigurákkal (kutya) díszített tarsolycsat (50. kép 4) aránytalanul széles kisszíjvégek társaságában került elő, melyek főként a közép avar stílusú övek jellemzői. Bár megjegyzendő, hogy S. Uenze szerint ez a típus a 6. század utolsó harmadától a 7. század közepéig keltezhető.¹⁵⁵⁵ Amennyiben ma is tartható ez a keltezés, akkor a mélykúti a típus legkésőbbi előfordulása lehet.

A szilágyiból származó tarsolycsat (50. kép 5) konkrét leletösszefüggései nem ismertek.¹⁵⁵⁶ Az avar koron belüli kronológiai helyzetének meghatározását azonban nem csak ez a tény terheli – innen kora avar kori és késői leletek egyaránt bekerültek a zombori múzeumba –, hanem az sem segíti az eligazodást, hogy a csat fején kifelé tekintő, csőrös madáralakkal díszített típust az ismert tarsolycsatok között nem sikerült találni. Esetleg a Gátér-típus és az állatfigurákkal díszített példányok között átmeneti típust képvisel.

Nehezen állapítható meg az Adorján-Adorjáni úti temető 15. női sírjából előkerült tarsolycsat-töredék típusa,¹⁵⁵⁷ de leginkább egy ún. sárkányos csat töredékéről lehet szó (50. kép 8). Érdekes a töredék kísérelőleteinek összetétele: gepida fibula, kétoldalas csontfésű, megvastagodó karikájú, kerek bronzcsat és ovális vascsat, márványból(?) készített balta alakú csüngő és vaskés került elő mellőle.¹⁵⁵⁸ Leletösszetétele a szeged-kundombi 260., szintén fésűs síregyütteshez hasonló. Az adorjánihoz hasonló tarsolycsat töredékek, melyek – legtöbbször ugyancsak a sárkányos csatok típusát képviseli – már nem funkcionáltak, hanem csüngőként, díszítményként használták őket tovább. Garam Éva a tiszafüredi példányok alapján előfordulásuk időrendi helyzetét a 7. század közepétől határozta meg, de megállapítása szerint a legkésőbbi darab (Tiszafüred 644. sír) már a 8. századra tehető.¹⁵⁵⁹

A felsorolt tarsolycsatok kivétel nélkül átlagos gazdagságú sírok leletei közt fordulnak elő, ami arra utal, hogy viszonylag olcsó áruk lehettek.

gyódi 34. sír, a Kölked-Feketekapu A 385. sír és a tatabánya-alsógallai 167. sír csatja (ld. GARAM 2001, Taf. 77. 3, 9–10), és ezekhez hasonlít a tassi csat is. E csatok mintegy köztes típusnak tarthatók a Salona-Histria- és a Gátér-típusok között, egy külön típusként lehetne elkülöníteni őket.

¹⁵⁴⁸ KISS 1977, Pl. VI. 34: 2.

¹⁵⁴⁹ KISS 1996, Taf. 74. A-385: 2.

¹⁵⁵⁰ BÓNA 1959, 36. tábla 1. Garam Évánál tévesen 8. sírként szerepel (vö. GARAM 2001, Taf. 79. 3).

¹⁵⁵¹ UENZE 1966, 164–169.

¹⁵⁵² BÓNA 1959, 165.

¹⁵⁵³ Használatuk a 7. század második negyedétől a század végéig tartott (BALOGH–PÁSZTOR 2015, 621).

¹⁵⁵⁴ KADA 1905, 366.

¹⁵⁵⁵ UENZE 1966, 156.

¹⁵⁵⁶ GUBITZA–TRENCSÉNYI 1908, 30.

¹⁵⁵⁷ GERE 1998, XI. tábla 9.

¹⁵⁵⁸ GERE 1998, 59.

¹⁵⁵⁹ GARAM 1995, 316.

Tarsolyfülek

A kunbábonyi vezéri sírból származó leletek között van egy kettős aranylemezű, a szár végén apró kerek, granulációsorrjal övezett rekeszű, hosszú szárú, P-alakú lemezfül-pár.¹⁵⁶⁰ A szerzőpáros e füleket a wesselowi lelet analógiájára tarsoly vagy erszény füleként rekonstruálta (50. kép 10).¹⁵⁶¹

Hasonló hosszú szárú, P-alakú fül további két temetkezésben is előfordul, a kunbábonyi sír közeléből: a peszéradácsi leletek néven elhíresült sírleletben (50. kép 9)¹⁵⁶² és a kunpeszéri gazdag temető 26. sírjában (50. kép 11).¹⁵⁶³ Mindkét esetben női temetkezésből származnak az ezüst lemezből készített fülek. Míg az előbbi előkerülési körülményei, a leletek összefüggései nem ismertek, az utóbbinál az ásató gondosságának köszönhetően jól dokumentált a veretek sírban való helyzete és a rekonstrukcióhoz is több adat a rendelkezésünkre áll.

A két P-alakú lemezfül, ellentétes állásban a bal medencecsonton feküdt, közel egymáshoz. Közük egy apró vaskés helyezkedett el, s közelükben feküdt egy ezüst pincetta és egy vasár. H. Tóth Elvira a veretek környékén bőrnyomokat figyelt meg. A bronz oldalpánttal összekapcsolt két, ezüst lemezből kinyírt lemez között vékony falap maradványa maradt meg, mely a veret merevítését szolgálta. A veret szárának végén egy, míg a fej egyenes, belső oldala mellett két, félgömbös alakú szegecstakaróval ellátott bronzszegecs volt. Ezekkel voltak a veretek a börtokra felerősítve. A fejen lévő két szegecs között egy nagyobb kerek áttörés van, melybe a hátoldalon széthajlított végű, bronzhurok volt fűzve.

Ugyanilyen módon volt a peszéradácsi veretek fejrészébe is a hurokfül kialakítva, s a veretek felerősítő szegecseinek elhelyezkedése is megegyezik a kunpeszériekkel.

A kunbábonyi veretek fejrészének közepén egy nagyobb, téglalapforma áttörés van, melybe – az előbbieket analógiájára – is hurokfül lehetett. Körülötte 7-7 lyuk látható, melyek közül a nagyobbakban talán olyan üvegbetétes díszszegecs ülték, mint amilyenek a veret lábvégén láthatók.

A tarsolyok P-alakú fülei a hosszú szárú, P-alakú kardfüleket idézik, technikai megoldásban (falap merevítés, a két lap közötti oldalpánt) rokon példányok, mely alapján valószínűleg helyes őket a kardfülekkel azonos kronológiai horizontba is sorolni.

Gyöngyös tarsolyok

A fentebb sorolt tarsolytípusok mellett sokkal kevesebbet tudunk az egykori tarsolyok díszítéséről, már pedig abban biztosak lehetünk, hogy azok is díszítmények hordozói voltak. Természetesen gondolhatunk a hímzésre, mint lehetséges díszítési módra. Emellett azonban néhány lelet esetében biztosan gyönggyel kivarrt tarsolyról van szó.¹⁵⁶⁴

A Duna–Tisza közti avar kori sírleletek között három példát sorolunk fel a következőkben: Apró, okker és fekete színű köles gyöngyökkel volt kivarrva a Felgyő, Ürmös-tanya 225. sírjában nyugvó férfi bal oldalán lelő, háromlyukas, henger alakú csont zárótaggal záródó tarsolya.¹⁵⁶⁵ A bácsszentandrászi 35. sírba fektetett fiúgyermeknek szintén a bal combtőjénél elszórva talált, a felgyői sírhoz hasonló köles gyöngyök és köztük az 1 db fekete, bikónikus és 2 db kék, henger alakú pasztagyöngy ugyan csak tarsolyra utalnak. Tarsolydíszként értelmezhetjük a hajós-cifrahegyi 6. férfi sírban a bal kézcsontok között, vascsat és vaslánc társaságában lévő 6 db gyöngyöt (1 db fekete, bikónikus opak és 5 db két-rétegű szemes), a tarsoly díszítését szolgálta ugyanitt a 4. sír nagy kalcedon gyöngye és a 9. sír zöld

¹⁵⁶⁰ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 5, Taf. XIV. 7–8.

¹⁵⁶¹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 64.

¹⁵⁶² HAMPEL 1897, CCCXXVI. tábla 4.

¹⁵⁶³ A peszéradácsi leleteknek a kunpeszéri temetőhöz való tartozásáról ld. H. TÓTH 1984; H. TÓTH 2011.

¹⁵⁶⁴ Ez nem keverendő össze azokkal az esetekkel, amikor feltételezhetően a tarsolyban hordtak magukkal rontás-elhárítóként, amulettként néhány szem (1–3) gyöngyöt A jelenségről feljebb, a gyöngyvisélet kapcsán már esett szó.

¹⁵⁶⁵ BALOGH 2010, 92. kép, 2, 4 és részletrajz.

bikónikus gyöngye. Szintén csak egy gyöngy (hengeres agyaggyöngy) volt a Felgyő, Ürmös-tanyai 221. sírban nyugvó, fiatal felnőtt éveiben járó fiú bal combtövénél, egyéb leletek társaságában.¹⁵⁶⁶

Azokban az esetekben, ahol a tarsollyal kapcsolatba csak egyetlen gyöngy hozható, esetleg nem csak felvarrt díszítésre gondolhatunk, hanem ezek a gyöngyök a tarsoly zárását is szolgálhatták.

Az avar kor gyöngyös tarsolyviseletének átfogó vizsgálatára még nem került sor, a kevés Duna–Tisza közti esetet csak a legrészletesebben elemzett tiszafüredi hasonló tarsolyokkal vethetjük össze.¹⁵⁶⁷ Tiszafüreden csak női sírokban fordul elő a gyöngyös tarsoly, mely egy markáns különbség a vizsgált területhez képest, mert a felsorolt esetek – a felgyői 221. sír kivételével – mind férfiak temetkezései. Szintén figyelemre méltó eltérés, hogy míg Tiszafüreden főként régi (szarmata, római kor) gyöngyök tűntek fel ebben a szerepben, a Duna–Tisza közén ez csak azokra az esetekben jellemző, amikor egyetlen gyöngy tartozott a tarsolyhoz, a több-gyöngyös díszítésnél jellegzetesen avar gyöngyök fordultak elő, s viszonylag homogén gyöngysorok jellemzők.

Garam Éva a tiszafüredi temetőben lévő gyöngyös tarsolyok egy részét, a temető 1. fázisába sorolta, a tarsoly gyönggyel való díszítésének intenzívebb divatját a temető 2. fázisának (7. század harmadik harmada – a 7/8. század fordulója) leletanyagára tartotta jellemzőnek.¹⁵⁶⁸ Ezzel szemben a Duna–Tisza közti gyöngyös tarsolyos sírok többsége kora avar jellegű leletanyagot tartalmaz (szemes gyöngy, préselt pajzs és lapos, kerek veretek), de a 7. század középső harmada és harmadik negyede időszakán belül pontos keltezésük nem lehetséges. A kísérőleleteik korai jellege talán arra utal, hogy a kora avar korszak végére, vagy a közvetlenül azt követő átmeneti időszakba, a 7. század közepe utánra tehető. A gyöngyökkel díszített tarsolyok feltűnése is része a Duna–Tisza köze avar kori anyagában a 7. század közepe körül megfogható divatváltozásnak.

Ritka előfordulásuk részben magyarázható a régi ásatásokból fennmaradt hiányos dokumentációval, illetve a kevésbé alapos megfigyeléssel, de ugyanakkor a szórvány-jelenség arra is utal, hogy nem volt „közkedvelt”, általános divat.

A kora avar időszakhoz képest, a korszak második felében változások következtek be a tarsolyok típusában. A lapos csont tarsolyzárókat fokozatosan kiszorították a henger és hasáb alakú darabok, valamint a többségében öntött példányok. A bizánci csatokkal záródó tarsolyok a – kora avar időszakhoz hasonlóan – 7. század második felében is csak elszórtan található meg a Duna–Tisza köze leletanyagában, amint az ismert és fentebb érintett öt példány mutatja.

Ugyanitt ebben az időszakban ritkaság számba megy a Felgyő, Ürmös-tanyai 62. sír öntött, küllős korongja, mely elhelyezkedése alapján – a medencecsont jobb oldalán feküdt, közelében kova, lamella és vaskés hevert – szíjelosztóként funkcionált, s a késen kívül egy erszényt is tartott.¹⁵⁶⁹ A töredékes állapotban előkerült öntött bronz korong a küllős korongok csoportjába tartozik. A hasonló korongok megjelenését Tiszafüreden Garam Éva a temető 2. fázishoz (7. század harmadik harmada) kötötte.¹⁵⁷⁰ A felgyői sírlelet a díszszegecses, sok-mellékszijas övével ennél korábbi.¹⁵⁷¹

7.1.4. AZ ÖVVEL ÖSSZEFÜGGŐ ESZKÖZÖK

Az avar kor első felének tárgyi emlékeanyagában fellelhető sokféle eszközt ebben és a következő fejezetben tárgyaljuk. Az alábbiakban azokat vesszük sorra, melyek közvetlenül kapcsolódnak az övhöz,

¹⁵⁶⁶ BALOGH 2010, 91. kép 2.

¹⁵⁶⁷ GARAM 1995, 328–332.

¹⁵⁶⁸ GARAM 1995, 332.

¹⁵⁶⁹ BALOGH 2010, 28. kép 2. A korongok néprajzi párhuzamok alapján feltételezett elosztó szerepéről ld. LÁSZLÓ 1940.

¹⁵⁷⁰ GARAM 1995, 312.

¹⁵⁷¹ Átfogóan a korongokról GARAM 1980.

többnyire arra felfüggesztve, vagy azon csüngő tarsolyban, láncon, szíjon viselték őket. Akkor is itt tárgyaljuk az adott eszközt, ha a sírokban olykor vagy rendszerint nem viseleti helyzetben kerülnek elő, mint pl. a szűrőkanalak és lancetták, melyek több esetben a mellkas környékén láttak napvilágot.

Bizonyos, hogy a nemek szerinti munkamegosztásban egyes munkák (szövés, fonás, varrás, gyűjtögetés, stb.) és a velük kapcsolatba hozható eszközök hagyományosan a nőkre voltak jellemzők (pl. orsó, tű és tűtartó), míg mások (vadászat, halászat, faragás, fémmunkák, szarufeldolgozás, stb.) és azok eszközei és a pásztorkészségek kifejezetten a férfiakhoz tartoztak. Ennek ellenére nem találtuk célravezetőnek az eszközök nemek szerinti tárgyalását, mert több eszköz (ecsettubus, tömlővég, csipesz, ár, tű, stb.) mind férfi, mind pedig női mellékletként feltűnik: férfi sírokba elvéve női attribútumok, orsó vagy tűtartó is került, és fordítva, gondoljunk a női és gyermek sírokban lévő páncéllamellákra. Ezen esetek egy részében szinte biztos, hogy ezek az eszközök nem a halott személyes eszközeiként értelmezhetők, hanem a temetési rítus kellékeiként, családi kapcsolatok, perszonális kapcsolatok jelzéseként, vagy mágikus tartalommal felruházva, óvó-védő szerepet tölthettek be (lamellák és láncpáncélrészletek). Az eszközöket funkcionális csoportokba rendezve vesszük sorra.

7.1.4.1. Pipereeszközök

A pipereeszközök közé sorolható szűrőkanalak, lancetták, csipeszek, ecsettubusok, tükrök és fésűk általában női attribútumnak tekinthetők, azonban az átvizsgált anyagunkban férfi-mellékletként is megtalálhatók. Míg a szűrőkanalak (11), csipeszek (8), lancetták (9) és ecsethüvelyek (8) előfordulási gyakorisága ezen a területen az avarföldi összes előforduláshoz viszonyítva nem tűnik jelentősnek, addig a csontlemezes skatulyák (14), a tükrök (10) és a fésűk (11) előfordulása kifejezetten a terület jellegzetességei közé sorolható.

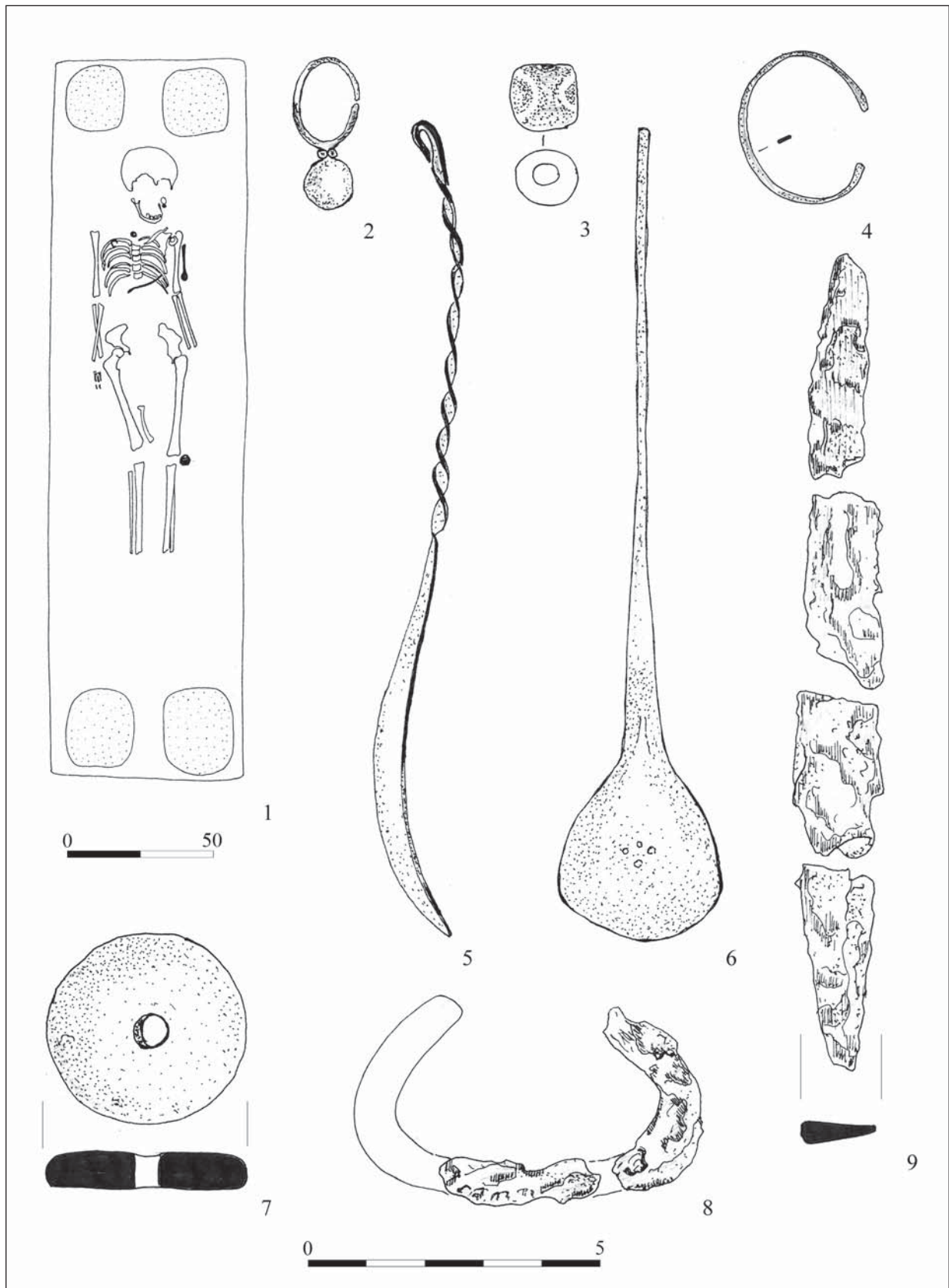
Szűrőkanalak

A kora avar kori női piperekészletek jellegzetes darabjai a szűrőkanalak, melyeket gyakran bronzláncokon felfüggesztve viseltek. A Duna–Tisza között 9 lelőhelyről ismert,¹⁵⁷² melyek sorát egy újabb darabbal egészíthetjük ki a bácsandrászállási temetőből.

Bácsandrászállás-Moravicai út 9. sír

T.: Ny–K. H.: 248 cm, sz.: 66 cm. Bolygatatlan, aknasír. A szokatlanul hosszú, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör sarkaiban szabálytalan, lekerekített sarkú, négyzet alakú kisebb gödrök jelentkeztek. A sírgödör északi felében hanyatt, nyújtott helyzetben egy *juvenilis korú nő* csontváza nyugodott (51. kép 1). A koponyája enyhén balra billent. Bal válla kissé fel volt húzva. Karjai nyújtva, szorosan a test mellett helyezkedtek el. Bal alkarcsontjai a sír széle felé mozdultak ki. Lábszárai összezártak, jobb combcsontja balra fordulva feküdt. Mell.: 1. A bal csecsnýlványnál egy arany *lemezgömbös fülbevaló* (51. kép 2) hevert. A fülkarika ovális alakú, kerek átmetszetű. A két félből összeállított lemezgömböt három apró, öntött arany gömböcske kapcsolja a karikához. H.: 2,7 cm, karika h.: 1,6 cm, sz.: 1,2 cm. 2. A nyakcsigolyákon közepén egy nyomott gömb alakú, barna alapon fehér folyatott és 4 fehér rátétdíszes opak *gyöngy* (51. kép 3) feküdt. 3. A jobb bordák között kiszélesedő végű bronz *pántgyűrű* (51. kép 4) került elő másodlagos helyzetben. Átm.: 2,6 cm. 4. A bal felkarcsont külső oldala mellett ónozott bronz *szűrőkanál* (51. kép 6) feküdt nyelével a koponya felé. A nyél folyamatosan vékonyodik a vége felé. A kanálfej kissé szabálytalan, hosszúkás alakú, négy lyukkal. H.: 13,8 cm. 5. A bal bordákon keresztben ónozott bronz *lancetta* (51. kép 5) helyezkedett el nyelével a bal könyök irányába. Szára csavart, vége hurkos. H.: 13,8 cm. 6. A bal térd mellett világosszürke színű, homokkal soványított, korongolt edény oldalából készített

¹⁵⁷² A lelőhelyek listáját ld. LŐRINCZY–STRAUB 2003, 1. táblázat. Listájukban szerepeltetik a kunbábonyi 1. sírt is, mint amelyből szűrőkanál származik. Kanálnak a síregyütteshez való tartozását a közlő szerzőpáros biztosra vette, a perescsepinoi és a Sutton-hooi síregyüttesek analógiájára (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 196). Ha volt is kanál a kunbábonyi sírban, akkor az feltehetően nem szűrőkanál volt, amint a két analóg leletegyüttesben sem. Ezért nem indokolt a szűrőkanalas lelőhelyek között való szerepeltetése.

51. kép. Bácsandrászállás-Moravicai út 9. sír
 Fig. 51. Bački Sokolac-Moravički put (Srb), Grave 9

orsókarika (51. kép 7) volt. Ma.: 0,7 cm, átm.: 3,3 cm. 7. A vázcsontok felszedésekor a medencecsontok alól líra alakú *csiholó töredékei* (51. kép 8) kerültek elő. 8. A váz felszedésekor, a bal combcsont alól egy egyenes hátú, egyélű *vaskés* (51. kép 9) került elő töredékes állapotban. H.: 15,7 cm, sz.: 1,7 cm.

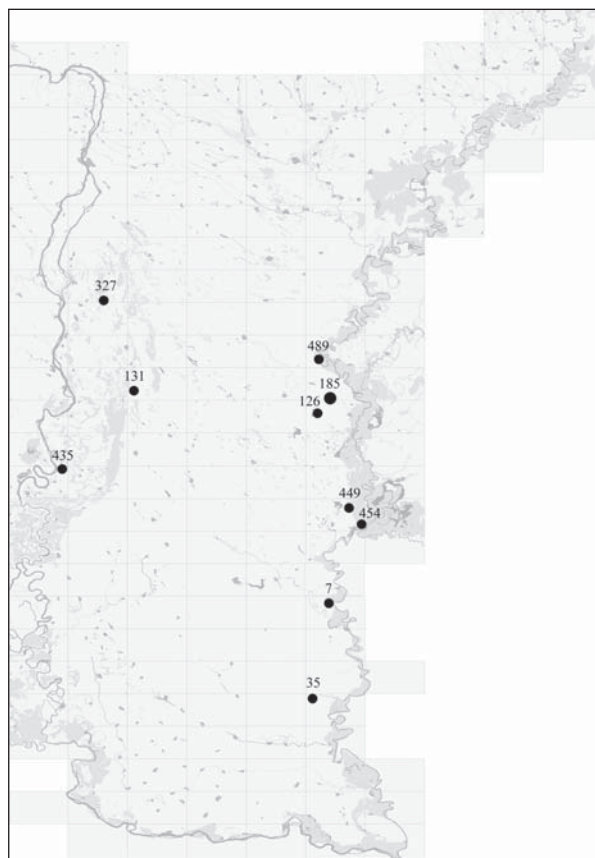
A most bemutatott darabbal és a két, sírszám nélküli szórvány gátéri darabbal együtt 11 darabról van tudomásunk. A Kárpát-medencéből eddig megismert szűrőkanalaknak valamivel kevesebb, mint negyede származik a Duna–Tisza közéről. Leleghelyeik többsége a Tisza mentén sorakozik, három a Solti-síkság és a Kalocsi Sárköz peremén helyezkedik el (52. kép).

Több leleghelyjegyzék¹⁵⁷³ és tipológiai feldolgozás¹⁵⁷⁴ is készült e tárgytypusról.

A filterkanalak rendeltetéséről megoszlanak a vélemények: egyaránt tartották orvosi eszköznek,¹⁵⁷⁵ liturgikus kelléknek,¹⁵⁷⁶ illetve kozmetikai célokat szolgáló eszköznek, mivel – főként a Meroving sírokban – pipeereszközökkel együtt kerülnek elő.¹⁵⁷⁷ M. Martin munkája nyomán terjedt el az a nézet, hogy a csatornákat a borokból a fűszerdarabkákat eltávolítására használták.¹⁵⁷⁸ Az avar példányok kapcsán valószínűbb, hogy pipe-rekeszlet részei voltak, mert igen gyakran lancetta és szervesmaradványokat tartalmazó, ecsetnyélként szolgáló tubus társaságában kerültek elő. Ezek az eszközök kozmetikai kenőcsök, porok előállítására is alkalmasak lehetnek.

Eredetük kérdésében megoszlanak a vélemények: felvetődött a szarmata,¹⁵⁷⁹ a gepida,¹⁵⁸⁰ illetve a nyugati-germán befolyás¹⁵⁸¹ is, de számos kaukázusi analógia és a hengeres tubusok ugyancsak kaukázusi elterjedése arra utal, hogy esetleg bizánci hatás eredményeként terjedtek el a Kárpát-medencében az avarok körében.¹⁵⁸²

A szűrőkanalak többsége az avar kor első felére tehető, de néhány darab használata átnyúlik az avar kor második felének elejére is. A Duna–Tisza közti darabok közül az adai,¹⁵⁸³ a peszéradáci,¹⁵⁸⁴ a

52. kép. A szűrőkanalat tartalmazó leleghelyek elhelyezkedése

Fig. 52. Location of the archaeological sites containing skimmer spoons

¹⁵⁷³ BÁLINT 1993, 272–273; KISS 1996, 322–323.

¹⁵⁷⁴ TOBIAS 2001; LŐRINCZY–STRAUB 2003; LŐRINCZY–STRAUB 2004; LŐRINCZY–STRAUB 2005.

¹⁵⁷⁵ KOVAČEVIĆ 1972, 71–73.

¹⁵⁷⁶ MILOIČIĆ 1970, 131.

¹⁵⁷⁷ WERNER 1953, 16; ROES 1958, 88; BIERBAUER 1975, 171.

¹⁵⁷⁸ MARTIN 1990, Anm. 13; MARTIN 2002, 180; MARTIN 2002a, 297–298.

¹⁵⁷⁹ TÖRÖK 1984, 60.

¹⁵⁸⁰ KÜRTI 1983, 179; TÖRÖK 1984, 60.

¹⁵⁸¹ TOBIAS 2001, 178.

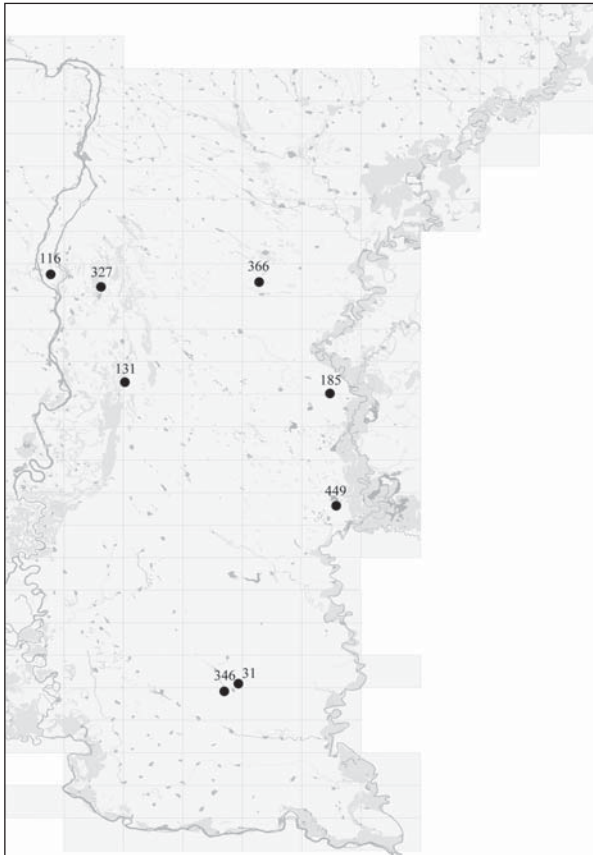
¹⁵⁸² LŐRINCZY–STRAUB 2005, 130.

¹⁵⁸³ LŐRINCZY–STRAUB 2003, 1. kép 3.

¹⁵⁸⁴ HAMPEL 1905, Taf. 269. 3.

páhipusztai¹⁵⁸⁵ és a bácsandrászállási biztosan a korábbi csoportba tartozik, de talán ide sorolhatók a gátéri darabok is.¹⁵⁸⁶ A kundombi 308. sírból származó szűrőkanál azonban valószínűleg nem tartozik a korai darabok közé, hiszen dinnyemag alakú gyöngyök kísérik.¹⁵⁸⁷

A szűrőkanalak használatának vége felé átluggatott kerek csüngők jelentek meg, melyek valószínűleg a szűrőkanalakat jelképezték. A vizsgált területről Csengele-Feketehalom 23.,¹⁵⁸⁸ Kiskőrös-Vágóhíd

53. kép. A lancettákat tartalmazó lelőhelyek elhelyezkedése

Fig. 53. Location of the archaeological sites containing lancets

LXXIV.¹⁵⁸⁹ és Felgyő, Ürmös-tanya 96.¹⁵⁹⁰ sírokban fordulnak elő. A Mokraja Balka 119. katakombából származó hasonló csüngő¹⁵⁹¹ arra figyelmeztet, hogy ez a változás/váltás azonban nem csak a Kárpát-medencében ment végbe.

Lancetta

Valószínűleg köröm- vagy fogpiszkálóként értelmezhetjük¹⁵⁹² a piperekészletekben felbukkanó, általában hosszúka, ellapított és elhegyesedő végű eszközt. Néhány nagyobb méretű darab esetében por vagy kenőcs adagolására, keverésére alkalmas eszközre gondolhatunk.¹⁵⁹³

Avar környezetből B. Tobias 27 darabot gyűjtött össze,¹⁵⁹⁴ melyek közül 7 került elő a Duna–Tisza közéről.¹⁵⁹⁵ A leletlistáját a péterrévei 77.¹⁵⁹⁶ és a bácsandrászállási 9. sír példányával (51. kép 5) tudjuk bővíteni. Leletheik elhelyezkedése nagyjából olyan, mint a szűrőkanalaké (53. kép).

Az előbbi sírban bronz piperekészlet volt, a szűrőkanál mellett két, különböző méretű lancetta került elő.

A bácsandrászállási lancetta érdekessége a tordírozott szára. Hasonló az iregszemcse-felsőiregi sírleleltben fordul elő, ahol a szűrőkanál szára is ezzel megegyező.¹⁵⁹⁷ A tordírozott szárú lancetták analógiái többnyire a frank-alemann

¹⁵⁸⁵ FETTICH 1926, 4–5; BALOGH 2002, 309.

¹⁵⁸⁶ KADA 1906, 212–213.

¹⁵⁸⁷ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 38.

¹⁵⁸⁸ TÖRÖK 1995, Pl. 2.

¹⁵⁸⁹ LÁSZLÓ 1955, Pl. XXI. 7.

¹⁵⁹⁰ BALOGH 2010, 42. kép 8.

¹⁵⁹¹ AFANASZJEV–RUNICS 2001, ris. 137. 10.

¹⁵⁹² MARTIN 1984, 130.

¹⁵⁹³ GRÜNEWALD 1988, 97.

¹⁵⁹⁴ TOBIAS 2001, 167–173.

¹⁵⁹⁵ Gátér (TOBIAS 2003, 168); Csepel-Háros 14. (Cs. Sós 1961, 12. kép 2); Peszér-Adács (HAMPEL 1905, Taf. 269), Páhipusztá-Kenyérvárohalom (FETTICH 1926, Pl. VI. 9); Kishegyes-Sárgagödör 4. sír (GUBITZA 1907, 349); Nagykőrös-Homolytája (SIMON 1985, 5. kép) és Szeged-Fehértó A 50. sír (MADARAS 1995, Pl. 9).

¹⁵⁹⁶ BUGARSKI 2009, Tab. XIII.

¹⁵⁹⁷ LŐRINCZY–STRAUB 2003, 4. kép 9–10.

anyagból ismertek. Hasonló kialakítású néhány kulcsnak a szára a zamárdi temetőben.¹⁵⁹⁸ De szép számmal ismert a Kaukázus 6–7. századi temetői körében is tordírozott nyelű piperekészlet, pl. a Mokraja Balka katakombáiból származó pipereeszközök zöme ebbe a csoportba tartozik.

A szűrőkanalakkal ellentétben a lancetták csak az avar kor első felében fordulnak elő, egyetlen biztosan a 7. század közepe utánra datálható példány sem ismert eddig.

Szőrcsipeszek

A gepida férfi sírok jellemzőjeként számon tartott, többnyire egyszerű kivitelű vas és bronz szőrcsipeszek nagyon ritka leletek a Duna–Tisza köze leletanyagában; az avar kor első felére keltezhető példányok csak Szeged-Fehértó A 155., 254. sírokból¹⁵⁹⁹ kerültek elő. A terület északkeleti szomszédságában lévő Jászapáti-Nagyállási úti temető 68. és 194. férfi sírjainak példányai¹⁶⁰⁰ is ide sorolhatók.¹⁶⁰¹ Emellett azonban felfigyeltünk arra, hogy számos esetben rendkívül szegényes, ezért nehezen vagy nem is keltezhető férfi sírokban is megtalálható. Példaként Felgyő, Ürmös-tanya 19. férfi sírját említhetjük, melyből a vascsipeszen kívül csak egy vascsat került elő.¹⁶⁰²

Néhány női sírban díszesebb ezüst vagy ezüstözött bronz példányok fordulnak elő, melyek formailag teljesen egyformák: a csipeszek szára közepén ívesen kiszélesedik. A Kárpát-medencében ez a típus az alábbi sírleletekből ismert (54. kép): Balatonfüzfő 2.,¹⁶⁰³ Dévényújfalú/Devinská Nová Ves (Sl) 305.,¹⁶⁰⁴ Kölked-Feketekapu A 108.,¹⁶⁰⁵ Kunpeszér 26. és 29. sír (54. kép 1–2) és a peszéradácsi leletegyüttes,¹⁶⁰⁶ Mezőbánd/Band (Ro) 60.,¹⁶⁰⁷ Péterréve 29.¹⁶⁰⁸ és Várpalota-Unió homokbánya 20. sír.¹⁶⁰⁹

Keltezésük a peszéradácsi leletben lévő Szentendre-típusú gúlacsüngős fülbevalója alapján a 7. század első évtizedeire tehető.

Ami az eredetüket illeti, a kölkedi pont-kör díszes darab és a viminaciumi gepida temető 103. és 151. sírjaiból származó példányok¹⁶¹⁰ adják meg erre a választ: ezeknek a sajátos formájú szőrcsipeszeknek az előzményei késő antik – kora bizánci környezetben keresendők, de az avar kori leletanyagban gepida „közvetítéssel” kerülhettek.

A csipeszek között külön említendő két, csontból készített példány. Az egyik az óbecsei 24. sírből származik,¹⁶¹¹ a másik a Felgyő-Kettőshalmi dűlői 1. sírban került elő (54. kép 3). Mindkettő férfi sírből való. Az óbecsei sírban a mellette lévő gepida edény azért is érdekes, mert ez a Duna–Tisza köze egyetlen részleges lovas temetkezése. A felgyői sírt érdekes csonteszközei (csonttű, tarsolymerevítő, íjas csont tűzgyújtó) teszik unikálissá.

¹⁵⁹⁸ Pl. 798., 1318., 1334., 1392. sírok (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 97, Pl. 146, Pl. 150, Pl. 160).

¹⁵⁹⁹ MADARAS 1995, 75, Pl. 27: 254. 4.

¹⁶⁰⁰ MADARAS 1994, Taf. X. 68: 13, Taf. XXVIII. 194: 7.

¹⁶⁰¹ Az avarokor második feléből sem sok darabot ismerünk: Budapest XIV. Vezér u. 72–74. 1. és 3. (NAGY 1998, Taf. 94: 1. 5, Taf. 94: 3. 2); Hajós-Cifrahegy 104., Homokméggy-Halom 41., 128. (GARAM 1975, Fig. 3. 41: 3, Fig. 11: 128. 1); Szeged-Kundomb 291. sírok (SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 36. 291: 6).

¹⁶⁰² BALOGH 2010, 13. kép.

¹⁶⁰³ FETTICH 1965, Abb. 165. 13.

¹⁶⁰⁴ EISNER 1952, Obr. 45. 1.

¹⁶⁰⁵ KISS 1996, Taf. 36. 16.

¹⁶⁰⁶ HAMPEL 1905, Taf. 269. 11.

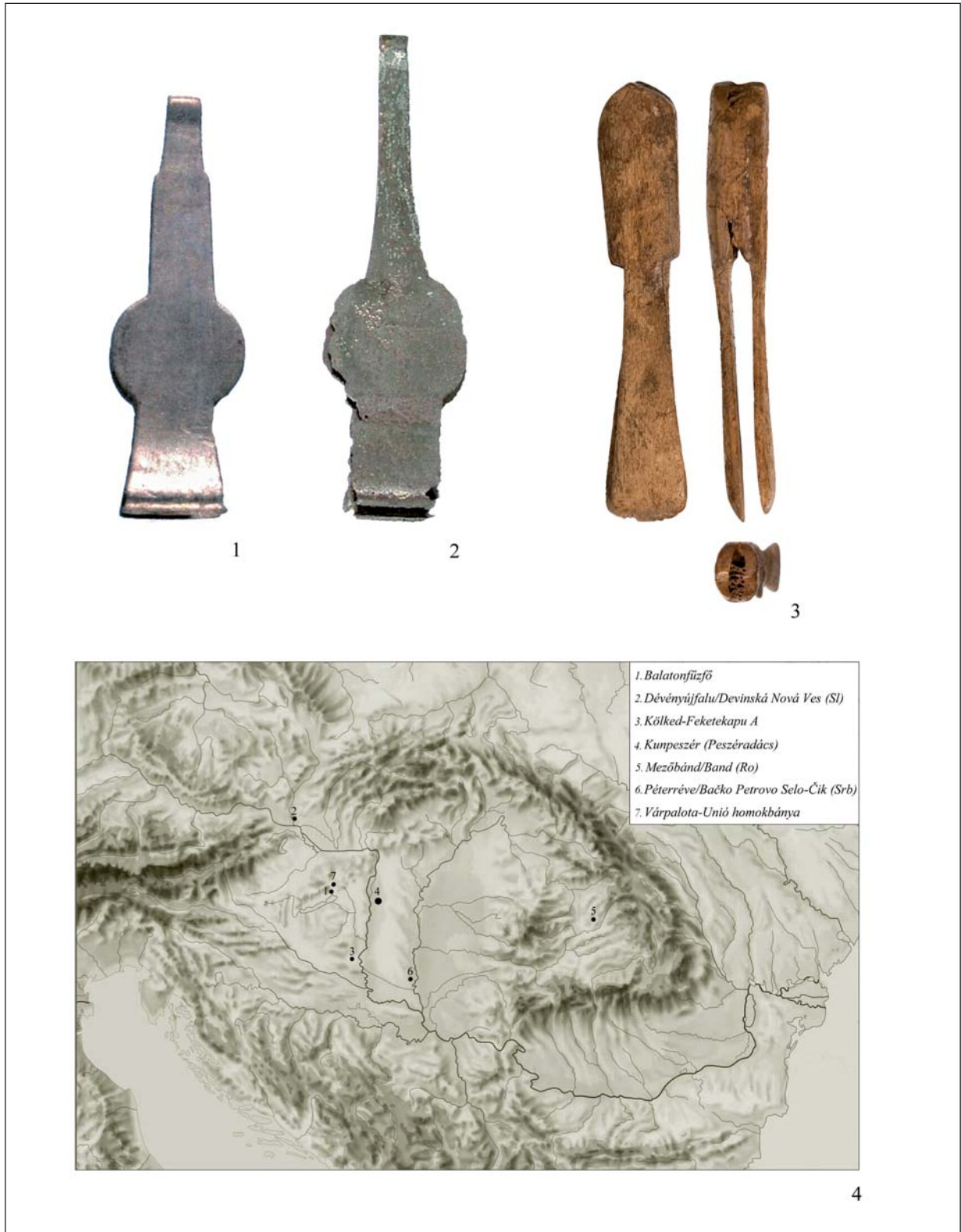
¹⁶⁰⁷ KOVÁCS 1913, 46. kép 4.

¹⁶⁰⁸ BUGARSKI 2009, Tab. XV.

¹⁶⁰⁹ BÓNA 2000, Taf. V. 4.

¹⁶¹⁰ IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006, Fig. 17. 5.

¹⁶¹¹ ANTONIĆ 2012, T. IX. 10, cl. 55.

54. kép. 1–2: Ívelten tagolt szárú csipeszek. 1–2: Kunpeszér. 1: 26. sír; 2: 29. sír.
 3: Csontcsipesz Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sírből. 4: Az ívelten tagolt szárú csipeszek elterjedése
 Fig. 54. 1–2: Tweezers with curved profiled arm. 1–2: Kunpeszér. 1: Grave 26; 2: Grave 29.
 3: Bone tweezers from Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1. 4: Locations of the archaeological sites of
 tweezers with curved profiled arms

Ecsethüvelyek

A szűrőkanalak és a kések mellett előforduló hengeres vagy kúpos lemezhüvelyek ecsethüvelyként való azonosítása egyre elfogadottabb.¹⁶¹² A késő antik és kevés számú 5. századi példány után a 7. században jelentek meg ismét a Kárpát-medencében, s egészen a 9. századig előfordultak.

B. Tobias összeállította a Kárpát-medence avar kori ecsethüvelyek katalógusát: az általa felsorolt 24 ecsethüvelyt tartalmazó leletegyüttes közül mindössze négy esik a vizsgált területre.¹⁶¹³ A listát a péterrévei 46. sír kónikus példányával,¹⁶¹⁴ a Felgyő, Ürmös-tanyai 10. és 159. sírokban hüvelyalkatrészként azonosított lemezpántokkal,¹⁶¹⁵ és az óbcesei 25. sír bronz tubusával¹⁶¹⁶ egészíthetjük ki. Talán tubus fedlapja lehetett a csepel-hárosi B sírból származó, hurkos függesztő karikával ellátott kerek lemezke is.¹⁶¹⁷

Lelőhelyeik a többi pipereeszközével azonos területen találhatók (55. kép).

Az avar kori tubusok többsége hengeres, s legjobban a Kaukázus vidékén is felbukkanó példányokhoz¹⁶¹⁸ hasonlítanak. A kónikus forma sokkal inkább az 5. századi germán környezetben előforduló hüvelyekre jellemző.¹⁶¹⁹ Az avar kori példányok között a kónikus forma ritka, a felgyői és a péterrévei darabokon kívül a halimbai 16.¹⁶²⁰ és a szegvár-oromdúlói 126. sír¹⁶²¹ tubusát említhetjük.

A gátéri és a kunpeszéri női sírokban biztosan piperekészlet részei voltak a hüvelyek: Gátéren szűrőkanál, Kunpeszéren csipesz társaságában kerültek elő. A felgyői 10. sírban a hüvelyen kívül a leánygyermek koponyájánál egy ismeretlen rendeltetésű, kettős bronzcső is volt, ami esetleg valami módon kapcsolatba hozható a hüvellyel, s piperekészlet része lehetett. Hasonló bronzcsövecske származik a péterrévei 92. sírből is, amelyben bronz szőröcsipesz is

55. kép. Az ecsethüvelyeket tartalmazó leelőhelyek elhelyezkedése

Fig. 55. Location of the archaeological sites containing brush sleeves

¹⁶¹² BROWN 1974, 151–154; QUAST 1993, 77; TOBIAS 2007, 333–334.

¹⁶¹³ Gátér 203. (KADA 1906, 212); Kunbábony 1. (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 13, Taf. XVII. 7–8); Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 29. sír (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 195, Abb. 79. 4) és Bácsújfalu (CSALLÁNY 1953, XXXIII. tábla 17).

¹⁶¹⁴ BUGARSKI 2009, Tab. IX.

¹⁶¹⁵ BALOGH 2010, 9. kép 6, 64. kép 12.

¹⁶¹⁶ ANTONIH 2012, cl. 63.

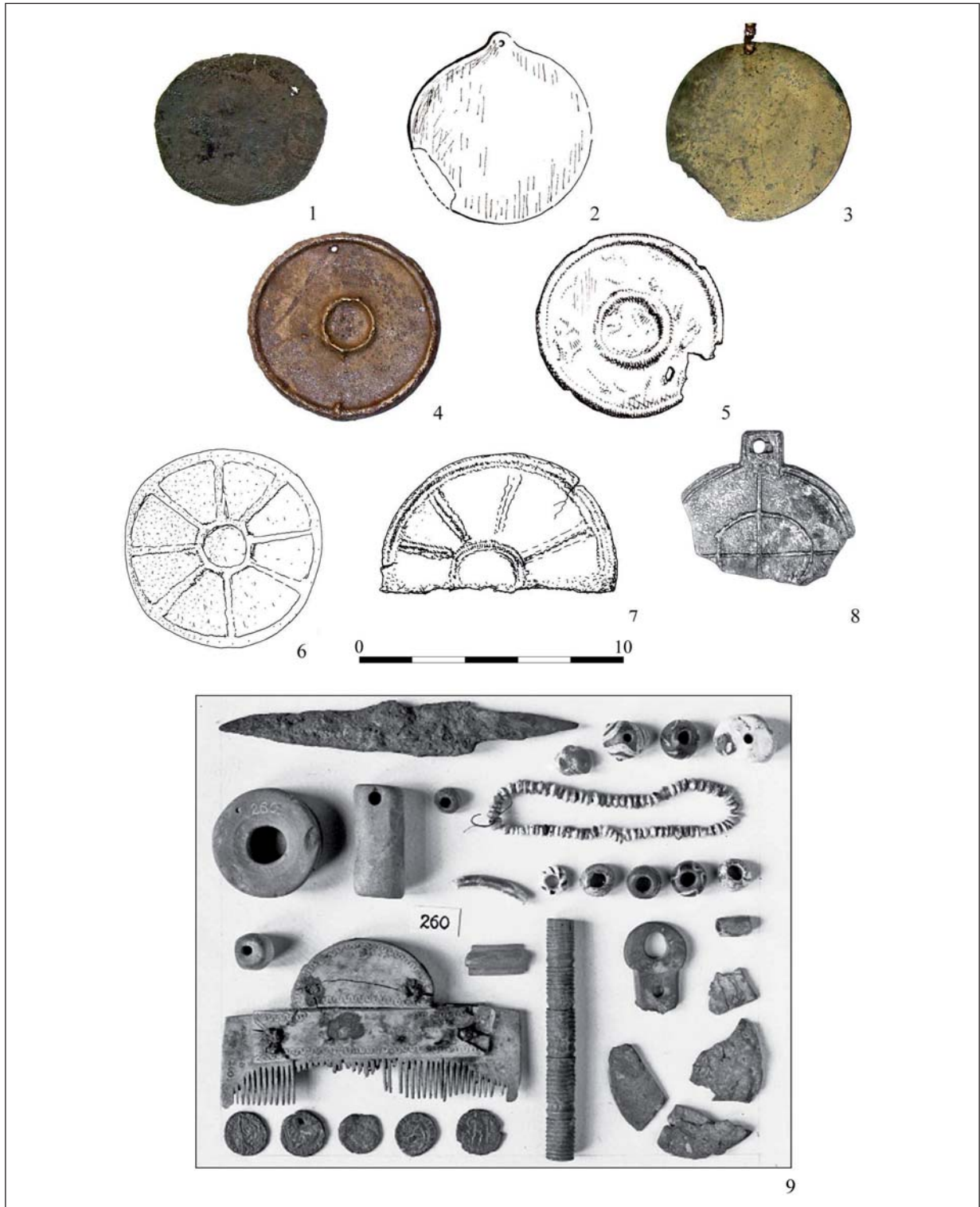
¹⁶¹⁷ NAGY 1998, Taf. 130. 13.

¹⁶¹⁸ Pl. Mokraja Balka 18., 20., 38., 59., 78., 90., 92., 93., 117. katakomba (AFANASZJEV–RUNICS 2001, ris. 32. 2, ris. 35. 4, ris. 56. 22, ris. 76. 12, ris. 92. 6, ris. 100. 8, ris. 104. 8, ris. 105. 11, ris. 133. 16); Moscsjevaja Balka I/2. katakombasír (IERUSALEMSKAJA 1996, Taf. 113); Teberda 9. sír (MINAEVA 1955, ris. 7), stb.

¹⁶¹⁹ Pl. Hódmezővásárhely-Sóshalom (NAGY 2005, 89, Taf. 20); Szekszárd-Palánk 217. sír (KISS 1996, 55, 8. kép); Bácsordas (BIERBAUER 1975, Taf. 3. 4).

¹⁶²⁰ TÖRÖK 1998, Taf. 2.

¹⁶²¹ LÖRINCZY–STRAUB 2004, 5. kép 10.

56. kép. A Duna–Tisza közéről származó tükrök. 1: Bácsandrászállás–Moravicai út (Srb) 20. sír; 2: Kiskörös–Pohibúj–Mackó-dűlő 8. sír; 3–4: Kunpeszér. 3: 29. sír; 4: 5. sír; 5: Szeged–Fehértó B 82. sír; 6–7: Topolya–Bánkert, Vágóhid (Srb). 6: 11. sír; 7: 42. sír; 8: Hajós–Cifrahegy 101. sír; 9: Szeged–Kundomb 260. sír

Fig. 56. Mirrors from the Danube–Tisza interfluvium. 1: Bački Sokolac–Moravički put (Srb), Grave 20; 2: Kiskörös–Pohibúj–Mackó-dűlő, Grave 8; 3–4: Kunpeszér. 3: Grave 29; 4: Grave 5; 5: Szeged–Fehértó B, Grave 82; 6–7: Bačka Topola–Bankert, Klanica (Srb). 6: Grave 11; 7: Grave 42; 8: Hajós–Cifrahegy, Grave 101; 9: Szeged–Kundomb, Grave 260

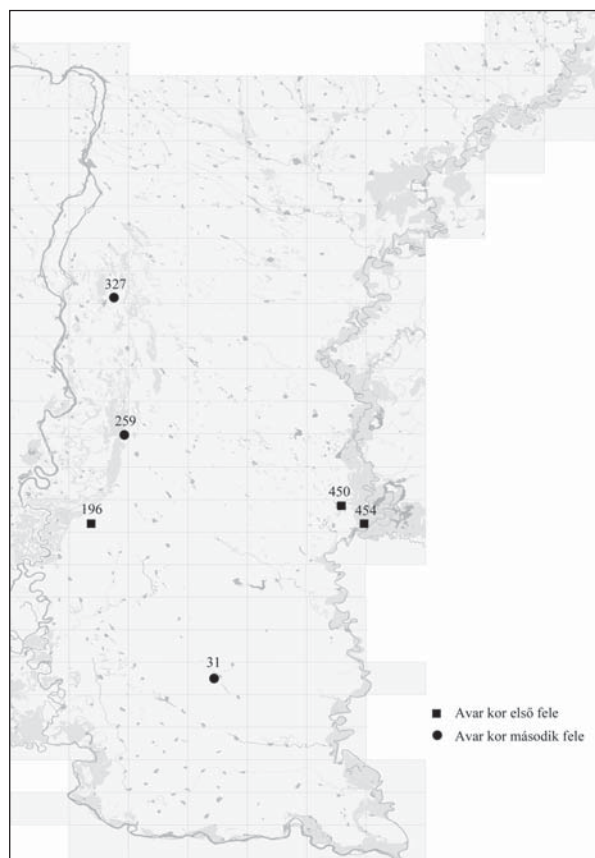
volt.¹⁶²² Nem egyértelmű a bácsújfalusi darab meghatározása: Csallány Dezső törhüvelyként interpretálta,¹⁶²³ méretben azonban az ecsethüvelyek közé illik.

Tükrök

A bronzból vagy tükörfémből¹⁶²⁴ készült tükrök ritkán fordulnak elő a Kárpát-medence avar kori anyagában. Szükséges megkülönböztetni azokat az eseteket, amikor a tükör, pontosabban tükör töredék amulettként vagy egyszerűen csak a tarsolyban tartott „hasznos holmiként” értelmezhető azoktól, amikor használati tárgyként került a sírba. Ebben a fejezetben az utóbbi eseteket vesszük szemügyre.

B. Tobias szakdolgozatában összeállította az avar kori tükrös sírok katalógusát.¹⁶²⁵ Az általa felsorolt 18 síregyüttes közül a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8.¹⁶²⁶ és a Szeged-Fehértó B 82. sírok¹⁶²⁷ esnek a Duna–Tisza közére. Listáját 7 további tükrös síregyüttesel egészíthetjük ki: Topolya-Bánkert 11. (56. kép 6) és 42. (56. kép 7), Bácsandrászállás 20. (56. kép 1) és 55., Hajós-Cifrahegy 101. (56. kép 8) és a Kunpeszér-Felsőpeszérei úti homokbánya 5. (56. kép 4) és 29. sírok (56. kép 3).

Bizonytalan a Szeged-Kundomb 260., szintén tükrös síregyüttes keltezése (56. kép 9). A sírt Salamon Ágnes 5. századnak tartotta és ezért nem közölte.¹⁶²⁸ A leletegyüttes darabjai közül azonban egyedül a púposhátú csontfésű szokatlan az avar leletek között, de mind a római érmek, mind pedig a kulcsok előfordulására jó néhány avar kori példa ismert. A szemes és folytatott gyöngyök, valamint az esztergályozott csont tűtartó inkább arra utal, hogy a sír a temetőhöz tartozik, és avar kori. A temetkezés avar kor első felére való keltezésének legstabilabb eleme a vörös alapon fehér hullámvonalafolyatott és két-rétegű szemesgyöngy, mely az eddigi kutatások alapján a 6. század vége és a 7. század középső harmada között, hosszú életű gyöngytípus volt.¹⁶²⁹

57. kép. A tükröt tartalmazó lelőhelyek elhelyezkedése
Fig. 57. Location of the archaeological sites containing mirrors

¹⁶²² BUGARSKI 2009, Tab. XV.

¹⁶²³ CSALLÁNY 1953, 139.

¹⁶²⁴ Pulszky Ferenc szerint az ezüsthöz hasonló, de törékenyebb fém, amely 25–30%-ban ónt és 70%-ban rezet tartalmaz (PULSZKY 1881, 205). A tükrök anyagára vonatkozóan nagyon kevés hiteles adattal rendelkezünk: ismerjük a Novi Banovciból (Srb) származó tükör anyagösszetételét, 65% réz, 27% ón, 7% ólom és 1% egyéb (WERNER 1956, 21–22). A karp-szarmata tükrök anyagösszetételével kapcsolatosan G. Bichir említi, hogy a rezet az antimon, a cink és az ón nagyobb mennyiségével ötvözve ezüstösebb színt nyertek a tükrök, míg az arzén mennyiségének növelése szürkébbé tette (BICHIR 1976, 98).

¹⁶²⁵ Újabban került publikálásra a zamárdi-réti-földeki 205. sírból (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 25).

¹⁶²⁶ TÖRÖK 1975, Fig. 2.

¹⁶²⁷ MADARAS 1995, Taf. 18.

¹⁶²⁸ SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, 34.

¹⁶²⁹ PÁSZTOR 2011, 236.

A leletegyütteshez tartozó tükör töredékes, de nincs arra vonatkozóan adat, illetve ma már nem dönthető el, hogy eredetileg töredékesen került-e a sírba. Nem ismert a temető összesítő térképe, ami esetleg pontosíthatná a sír kronológiai helyét.

A kundombit is idesorolva tehát 10 tükrös síregyüttes esik a Duna–Tisza közére, melyek a terület északi felében helyezkednek el (57. kép).

Felnőtt nők sírjából származnak, kivétel a topolyai 11. sír, melyben egy *Inf.* II. korú leánygyermek nyugodott.

A sírban lévő helyzetük alapján kétféle módon kerültek oda. Azokban az esetekben, amikor a combtő környékén voltak (Hajós-Cifrahegy 101., Kunpeszér 5. és 29. sír), valószínűleg az övről lecsüngve vagy a tarsolyban, a halott személyes, a viselethez tartozó elemeként értékelhetők. Amikor pedig a mellkason, a könyök vagy a combcsont mellett kerültek elő (Szeged-Fehértó B 82., Topolya 11., 42. és Bácsandrászállás 20. sír), valószínűleg a temetés során mellékletként helyezték el azokat. A bácsandrászállási 55. sírban – amelyben férfi és nő feküdt ellentétesen fektetve – a rendkívül rossz állapotú tükör a női váz lábánál került elő egyéb tárgyak (2 *Cyprea* csiga, gyöngyök, egy-egy öntött bronz lyukvédő, bikónikus fülesgomb, lunula, amulett és üvegtöredék) társaságában. Az ásatók által ezek közelében megfigyelt, de azóta sajnos elveszett apró ácskapocs alakú vaskapocs arra utal, hogy a tükör valamiféle „kincses” ládikában volt elhelyezve.

A hajósi és a kiskőrösi tükröknek egybeöntött füle van, a kunpeszéri 29. sírból származó darabra szegeccsel rögzítettek egy bordázott bronz pántból hajlított fület. A hajósi sírban az ásató megfigyelése szerint az övről vasláncon lógott a tükör. A kunpeszéri 5. sírből származó, kerek lyukkal átütött tükröt is valószínűleg felakaszthatták. A kunpeszéri 29. sír tükre pedig a gyöngyök közé fűzve, a nyakban lóghatott.

A topolyai tükrök hátoldalán lévő fülek le vannak törve, már így kerültek a sírba. Sérült a fehértói és a hajósi sírok tükre is, a kundombi pedig kisebb töredékekben van. Ezeknél a sérült példányoknál a szándékos rongálás lehetősége egyelőre nem bizonyítható, de a szarmatákra jellemző tükrőtörés szokására,¹⁶³⁰ valamint az avar sírok némelyikéből származó tükör töredékekre¹⁶³¹ gondolva, ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki teljesen.

A 10 tükör három típusba tartozik. A bácsandrászállási, a kunpeszéri 29. és a kiskőrösi sírok tükrei díszítetlen, sima darabok. Az avar kori tükrök közül a müncheni 1.¹⁶³² és az edelstali 24. sírok¹⁶³³ tükreivel alkotnak egy tipológiai csoportot. Hasonlók a Kárpát-medencében nagy számban a provinciális római¹⁶³⁴ és a szarmata anyagban¹⁶³⁵ fordulnak elő. A sima tükröknek valószínűleg szerves anyagból készült nyelük lehetett, amit a tiszavalki 4. szarmata sírban sikerült is megfigyelni.¹⁶³⁶ A szarmaták Kárpát-medencei anyagában ez a leggyakoribb tükrőtípus, a szarmata bevándorlástól a hun kor elejéig előfordul a temetkezésekben, ugyanakkor keleten, az Észak-Kaukázusban, Oszétiában és Dagesztánban mindössze 20 sima tükör került eddig elő, néhány Kr. u. 3–4. századi darabon kívül többségük nem korábbi a 8. század közepénél, inkább a 9–10. századra jellemzők.¹⁶³⁷ Még keletebbre, Közép-Ázsiában,

¹⁶³⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 11, 16–17.

¹⁶³¹ Pl. Alattyán 246., 449. (KOVRIK 1963, Taf. XX, Taf. XXIX); Cikó 566. (KISS–SOMOGYI 1984, Taf. 43); Iregszemcse-Felsőireg (LÓRINCZY–STRAUB 2003, 4. kép 8); Kölked-Feketekapu A 340. (KISS 1996, Taf. 70); Nyékládháza-Mezőnyék, vasútállomás 23. (VÉGH 1965, V. kép); Szekszárd-Bogyiszlói út 746. sír (ROSNER 1999, Taf. 49).

¹⁶³² BACHNER 1985, Taf. I.

¹⁶³³ TOBIAS 2003.

¹⁶³⁴ RADNÓTI 1957, 228.

¹⁶³⁵ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 12–13.

¹⁶³⁶ GARAM–H. VADAY 1990, 176.

¹⁶³⁷ KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006.

a késő hun – korai türk emlékanyagának tartott, Dzsetiaszar-kultúra területén nagyszámban előforduló, a női sírok többségében feltűnő melléklet típus.¹⁶³⁸

A többi tükör az ún. nomád tükrök körébe tartozik, bár a kunpeszéri 5., a fehértói 82. és a hajósi 101. sírok tükreinél hiányzik az ezekre oly jellemző, hátsó oldalukon lévő hurokfül.

A fehértói és a kunpeszéri 5. sír tükre a Karpovka-St. Sulpice típusba tartozik. Ezek közepén koncentrikus borda fut, s a peremen is borda húzódik. E csoportba a többi avar kori tükör közül csak a Csákberény-Orondpuszta 58. és a Zamárdi-Rétiföldek 205. sírból származó¹⁶³⁹ példányok tartoznak. A típus a Kárpát-medencében főként a Körös-vidék gepida temetkezéseiben fordul elő.¹⁶⁴⁰ Legkorábbi darabjai a Kr. u. 2–4. századra tehetőek, Dagesztán területén kerültek elő. Igazán a 6. század második felében és a 7. század első felében terjedt el az Északnyugat-Kaukázusban és a Krím-félszigeten.¹⁶⁴¹

Talán tipológiailag ezekhez áll közelebb a hajósi 101. sír tükre is. Ennek peremén és közepén is megvan a Karpovka-St. Sulpice típusra jellemző borda, de a kereszt alakú átlós bordadíszek a sugaras díszű, Csmi-Brigetio típusú darabokkal is rokonítják. Egyedi példány a Kárpát-medencében. A Mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum gyűjteményébe ismeretlen körülmények között került két tangás tükör, közelebről ismeretlen kelet-európai lelőhelyről, melyek a hajósi tükör legjobb párhuzamai. A tükröket a 4–6. századnál pontosabban nem keltezték.¹⁶⁴²

A két topolyai sírban Csmi-Brigetio típusú tükör volt. Az előoldalukon sugaras díszítés van, hátoldalukon egykor megvoltak a nomád tükrökre jellemző hurok fülek. Ez a tükörtípus előfordul a szarmata Barbaricumban, de többségük a Dunántúl keleti feléből, illetve a Dunától északra került elő.¹⁶⁴³

A nomád tükrök a Kr. u. 2–3. században tűntek fel a Volga-vidéken, s a 4–5. századra általánosan elterjedtek az Észak-Kaukázustól Ukrajnán keresztül, a Kárpát-medencéig, visszaszorítva minden korábbi típust. Az Észak-Kaukázusban és a Krímben is a 6–9. századig nagy mennyiségben fordultak elő, sőt még a szaltovói lelőhelyeken is gyakoriak.¹⁶⁴⁴

A tükrök az eddigi igen ritka előfordulásuk alapján nem voltak általánosan használt eszközök az avarok körében. További alapos vizsgálatokra van szükség, hogy állást foglaljunk abban a kérdésben, hogy vajon a tükrök hogyan kerültek hozzájuk. A kaukázusi nagyszámú tükrös sírlelet alapján akár hozhatták magukkal keletről, ennek némileg azért ellentmond, hogy a Tiszántúl kora avar kori anyagában egyetlen darab sincsen, pedig a Kaukázus és a kelet-európai sztyeppe 6. századi tárgy típusai nagy számban fordulnak elő a területen. Érdeemes számba venni akár gepida, akár langobard (kulturális?) hatást, hiszen mint fentebb láttuk, körükben sem voltak ismeretlenek, s nem ez lenne az egyetlen „átvett” tárgy típus. De végső soron a kereskedelmi árucikk lehetőségét sem zárhatjuk most még ki.

A Duna–Tisza köze 10 tükrös síregyüttese nem egy kronológiai horizontba tartozik. A tükrök avar kori előfordulásához két éremmel keltezett sír adhat támpontot. A Jutas 116. sírban Csmi-Brigetio típusú, egybeöntött füles tükör volt.¹⁶⁴⁵ A sírt Focas 603–610 között vert follisa keltezi. Ugyancsak érem datálja *post quem* a fehértói 82. sírt, amelyben egy Karpovka-St. Sulpice típusú tükör volt. A sírból IV. Constantinus 674–681 között vert solidusának aranyfóliázott bronz utánzata került elő. A kunpeszéri és a kiskőrösi tükrös sírok a kísérőleleteik alapján (arany nagylemezgömbös fülbevaló, üvegbetétes gúlás fülbevaló, korai szemesgyöngyök) az avar kor első feléből származnak, a 7. század első harmadára tehetőek. A kundombi 260. sír tág időhatárok közé (6. század vége – 7. század középső harmada) keltezhető

¹⁶³⁸ LEVINA 1994, ris. 176–185.

¹⁶³⁹ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 25.

¹⁶⁴⁰ Pl. Szentés-Nagyhegy 38. (CSALLÁNY 1963, Taf. XXXIV. 4); Hódmezővásárhely-Kishomok 11. sír (BÓNA–NAGY 2002, Abb. 15).

¹⁶⁴¹ KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006.

¹⁶⁴² ANKE 2007, 73.

¹⁶⁴³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 14.

¹⁶⁴⁴ HAZANOV 1963, 68–69.

¹⁶⁴⁵ RHÉ–FETTICH 1931, Taf. III. 7.

jelenleg a gyöngyei között lévő legkésőbbi típus, a vörös alapon kétrétegű szemes gyöngy alapján. A bácsandrászállási 20. és a hajósi 101. sírok, a bennük lévő nagy gyöngycsüngős fülbevalók alapján a 7. század közepénél korábbra viszont biztosan nem keltezhetők.

A fehértói és a két topolyai tükör kísérőleletei hasonló jellegűek: mindkettőben van kőbetétes fejes aranygyűrű, s a fehértói aranyfüstlemezhez hasonló lemeztörödékek a topolyai 42. sírban is felbukkannak, melyeket a halotti szemfedő díszek között már tárgyaltunk.

Ezek, valamint a topolyai 11. sír arany, hengerpalástos, hosszúkás ametisztcsüngős fülbevalója egyértelművé teszi, hogy egy kronológiai horizontba tartoznak, keltezésük a 7. század negyedik negyede. A jelenleg ismert tükrös síregyüttesek között egyértelműen a legkésőbbi a bácsandrászállási 55. sír, amely a dinnyemag alakú gyöngyök és az öntött övforgó és lyukvédő alapján a 8. század közepénél korábbra nem keltezhető.

A szűrőkanalakhoz hasonlóan a tükrök is megjelentek miniatűr méretben, csüngő, illetve amulett formában. A Duna–Tisza közén csak a topolyai 51. sírban találunk olyan csüngőket, melyek tükröt formáznak. A sírban nyugvó 12–13 éves leánygyermek derekánál, egy sorban három darab bronz lemezből készült, aranyozott kerek dísz volt. A szélükön lévő két-két lyuk arra utal, hogy valószínűleg fel voltak varrva. A kis veretek préselt, sugaras díszítése valószínűleg tükröt utánoz. A mödlingi 2. sírból származó tükrökhöz hasonlóak.¹⁶⁴⁶ A topolyai sírlelet a gyöngycsüngős fülbevaló alapján a 7. század harmadik negyedénél korábbra nem tehető.

Csontlemezes skatulyák és dobozok

8 lelőhely 15 sírjából (23. táblázat) származik olyan faragott díszű, téglalap alakú, párosan előforduló csontlemez, melyek kis téglány alakú skatulya oldalának díszítései voltak. Nagyobb számban Péterrévén (4) és a Szeged-Fehértó A (5) temetőben fordulnak elő. A Duna–Tisza közének északkeleti részével határos területről, a Jászapáti-Nagyállási úti temetőből is ismert előfordulásuk, a 211. és a 309. sírokból.¹⁶⁴⁷ A lelőhelyek többsége a Tisza menti keskeny sáv.

Az esetek többségében (12) női sírból kerültek elő, 3 esetben származnak férfi sírból. Leggyakrabban a könyök, a medence és csípő környékén helyezkedtek el. A péterrévei 1. sírban valószínűleg bronzláncon csüngött le az övről, ahogyan a Várpalota-Unió homokbánya 20. és 24. sírjaiban *in situ* megfigyelték.¹⁶⁴⁸

A kis csontlapokat – hiteles megfigyelések és a keskenyebb oldalakat fedő lapocskák hiánya miatt – korábban tévesen hangszernek („kasztanyetta”) tartották.¹⁶⁴⁹ Madaras László a fehértói darabokat tévesen tarsolydíszeknek vélte¹⁶⁵⁰ annak ellenére, hogy már korábban, a péterrévei 77. sírban előkerült, különböző méretű csontlapok alapján J. Kovačević helyesen kis dobozka díszének határozta meg ezeket.¹⁶⁵¹ Meghatározását hitelesítette a kerepesi D sír példánya, amelynél mind a 4 lap ép állapotban volt meg.

Az apró, hasáb alakú, csontlemezekkel díszített kis dobozkákat Bóna István a várpalotai darabok sírban lévő helyzete, illetve a 20. sír bronz pincettája alapján a piperekészlet tartozékának tartotta.¹⁶⁵² Elképzelésének helyességét alátámasztja, hogy a fehértói 50. és a péterrévei 77. sírban is szűrőkanállal és lancettával együtt kerültek elő.

¹⁶⁴⁶ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, II. tábla 2.

¹⁶⁴⁷ MADARAS 1994, Taf. XXXII. 211: 2, Taf. XLII. 309: 1.

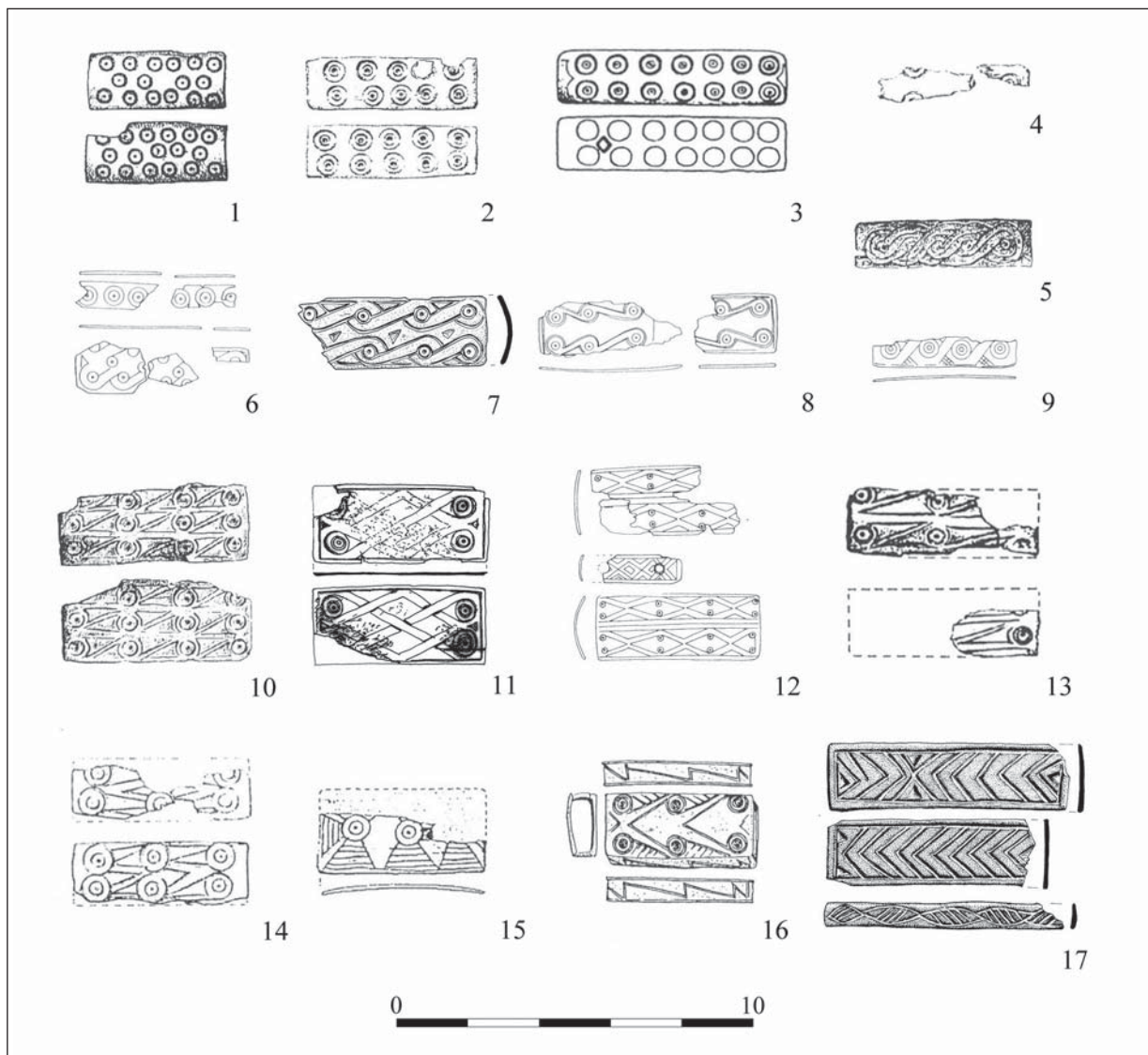
¹⁶⁴⁸ BÓNA 2000, Abb. 9. 3–4.

¹⁶⁴⁹ WERNER 1962, 28.

¹⁶⁵⁰ MADARAS 1995, 70–71.

¹⁶⁵¹ KOVAČEVIĆ 1972, 68.

¹⁶⁵² BÓNA 2000, 150.

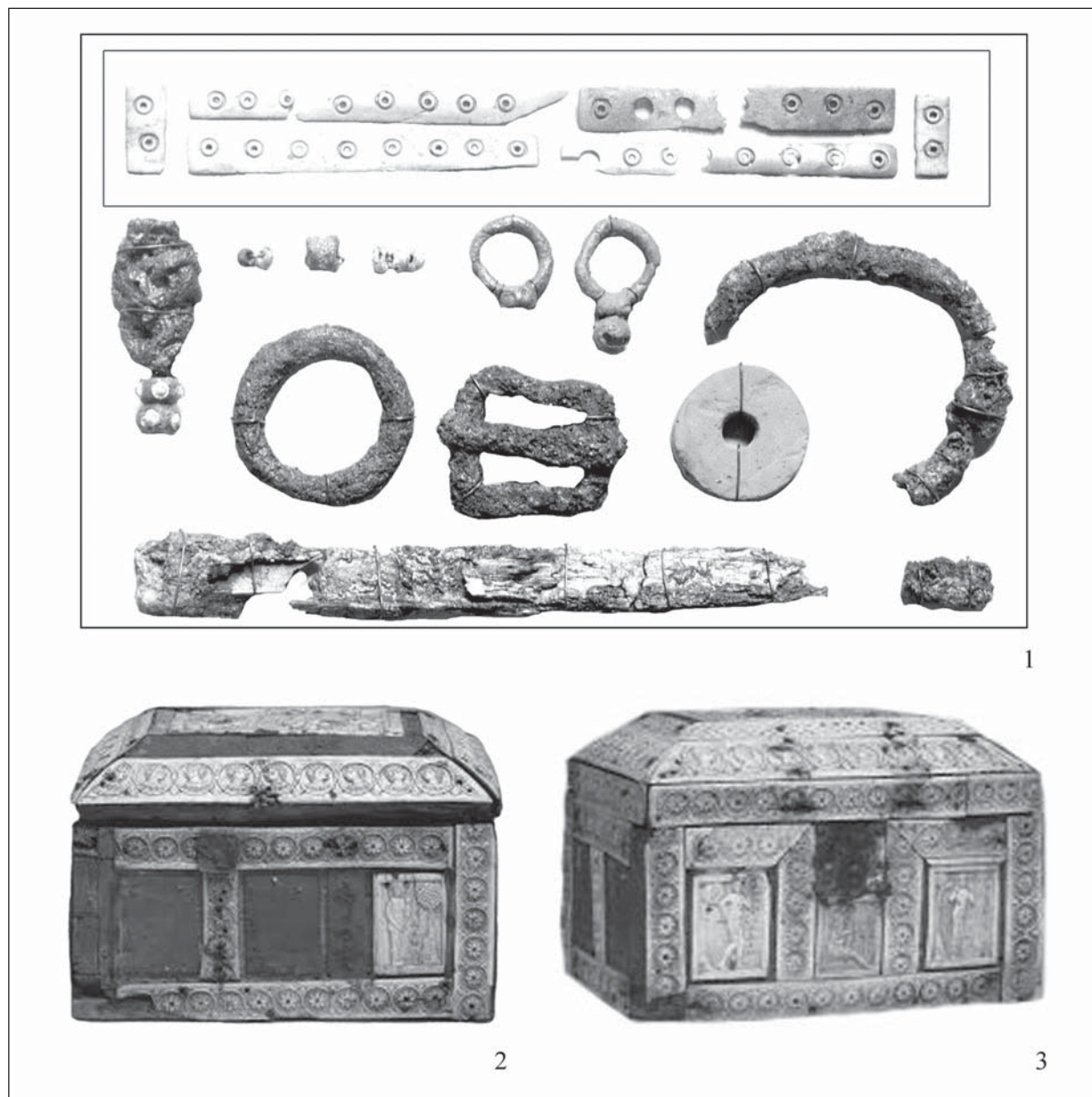
58. kép. Skatulyák csontlemezt díszítői. 1–2, 4, 13–14: Szeged-Fehértó A. 1: 50. sír; 2: 17. sír; 4: 215. sír; 13: 270. sír; 14: 136. sír; 3: Szeged-Kundomb 298. sír; 5, 7, 9, 12: Péterréve (Srb). 5: 2. sír; 7: 1. sír; 9: 17. sír; 12: 77. sír; 6: Mélykút-Sánc dűlő 45. sír; 8, 10: Jászapáti-Nagyállási út. 8: 211. sír; 10: 309. sír; 11: Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 55. sír; 15: Budapest X. Rákoskeresztúr, Izraelita temető; 16: Kerepes D sír; 17: Hajós-Cifrahegy 156. sír

Fig. 58. The bone plate ornaments of boxes. 1–2, 4, 13–14: Szeged-Fehértó A. 1: Grave 50; 2: Grave 17; 4: Grave 215; 13: Grave 270; 14: Grave 136; 3: Szeged-Kundomb, Grave 298; 5, 7, 9, 12: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 5: Grave 2; 7: Grave 1; 9: Grave 17; 12: Grave 77; 6: Mélykút-Sánc dűlő, Grave 45; 8, 10: Jászapáti-Nagyállási út. 8: Grave 211; 10: grave 309; 11. Bačka Topola-Bankert, Klanica (Srb), Grave 55; 15: Budapest X. Rákoskeresztúr, Izraelita temető; 16: Kerepes, Grave D; 17: Hajós-Cifrahegy, Grave 156

A férfi sírokból származó darabok és a hajósi 156., a jászapáti 211. és a kundombi 298. sír keskenyebb lapocskái más arányú, nyúlánkabb formára utalnak.

Ezekon kívül itt említjük a fehértói 240. és 371. sírok pont-kör díszes keskeny csontléceit (59. kép 1), melyeket Madaras László szintén tarsolydíszként értelmezett.¹⁶⁵³ Női sírból származnak, az előbbiben a bal felkaron, az utóbbiban a medencében kerültek elő. Díszítetlen hátoldaluk írdalt, ezért valószínűnek merev

¹⁶⁵³ MADARAS 1995, 70–71.

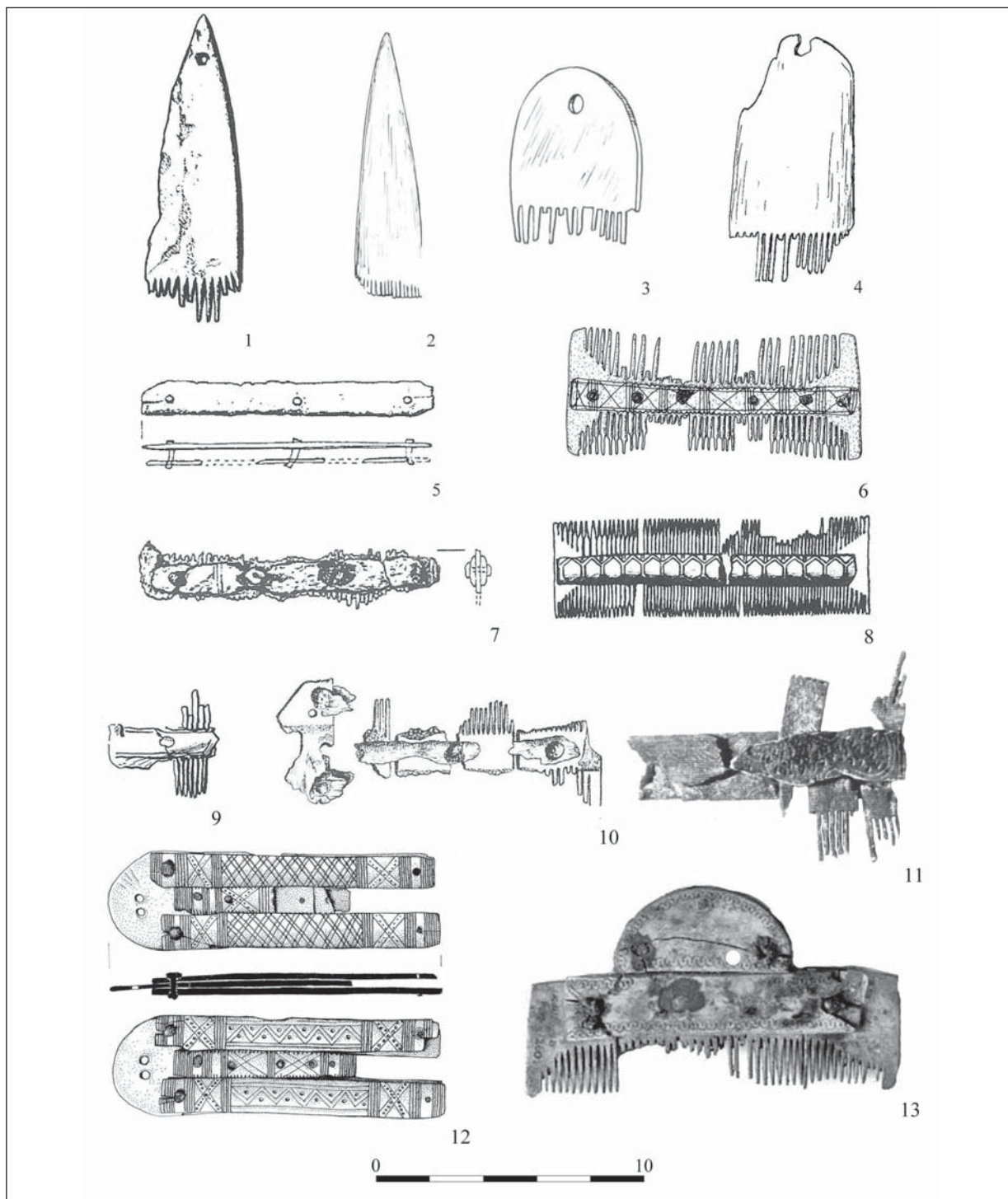
59. kép. 1: Szeged-Fehértó A 240. sír; 2–3: Bizánci, faragott csontlemezekkel díszített ereklyetartó dobozok
 (http://art.thewalters.org/detail/7841_17.05.2016)

Fig. 59. 1: Szeged, Fehértó A, Grave 240; 2–3: Reliquary boxes decorated with carved bone plates from Byzans
 (http://art.thewalters.org/detail/7841_17.05.2016)

hordozófelületre voltak felragasztva. Elsősorban a bizánci, csontlemezes dobozok (59. kép 2) analógiájára, s az ép lécek méreteit is alapul véve¹⁶⁵⁴ e csontdíszek hosszúkás dobozok oldalainak szélét keretezték.

A csontlapokkal díszített skatulyák és a dobozok kora avar jellegű leletek társaságában kerültek elő, közülük a fehértói, a mélykúti, a péterrévei darabok és a jászapáti 211. sír példánya, valamint a várpalotaiak kísérőleleteik (nagylemezgömbös fülbevaló, szemesgyöngyök, ólomkereszt) alapján biztosan az avar kor első feléből származnak, a 7. század második negyedére – középső harmadára tehetők.

¹⁶⁵⁴ Szeged-Fehértó A 240. sír: hosszú, téglalap alakú lemez h.: 8 cm, sz.: 1 cm, ferdén levágott végű lemez h.: 5 cm, sz.: 1 cm, 2 db rövid téglalap alakú lemez h.: 2 cm, sz.: 1 cm; Szeged-Fehértó A 371. sír: hosszú, téglalap alakú lemez h.: 6,5 cm, sz.: 1 cm, ferdén levágott végű lemez h.: 5 cm, sz.: 1 cm.

60. kép. Fésűk avar kori sírokból. 1–4: Varkocs-fésűk. 1: Szabadka-Mácskovic téglagyár (Srb); 2–4: Alattján-Tulát. 2: 50. sír; 3: 190. sír; 4: 564. sír. 5–10: Kétoldalas csontfésűk. 5, 7: Budapest XXI. Csepel-Háros. 5: 88. sír; 7: 101/A–B; 6: Felgyő, Ürmös-tanya 39. sír; 8: Szeged-Kundomb 10. sír; 9: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. sír; 10: Adorján (Srb) 15. sír. 11: Púpos hátú csontfésű: Szeged-Kundomb 260. sír

Fig. 60. Combs from Avar graves. 1–4: Plait combs. 1: Subotica-ciglana Mačkovič (Srb); 2–4: Alattján-Tulát. 2: Grave 50; 3: Grave 190; 4: Grave 564. 5–10: Double-sided bone combs. 5, 7: Budapest XXI. Csepel-Háros. 5: Grave 88; 7: Grave 101/A–B; 6: Felgyő, Ürmös-tanya, Grave 39; 8: Szeged-Kundomb, Grave 10; 9: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő, Grave 8; 10: Nadrljan (Srb), Grave 15. 11: Humped backed comb: Szeged-Kundomb, Grave 260

Fésű

9 lelőhely 11 temetkezéséből származik fésű, a szorosan vett Duna–Tisza közti területen kívül eső, de szomszédos alattányi temető 3 varkocs-fésűjével együtt is csak 14 leletegyüttest vizsgálhatunk e körben (60. kép; 24. táblázat).

Közülük a kora avar korba négy síregyüttes tartozik: a Szabadka-Mácskovics téglagyári eszközmelékletes férfi sír,¹⁶⁵⁵ az óbcesei 16.,¹⁶⁵⁶ a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8.¹⁶⁵⁷ és a Szeged-Kundomb 260. sír (56. kép 9). A többi ismert példány ugyan az avar kor második felére tehető, de mégis érdemes együtt megvizsgálni a két időrendi csoport példányait.

A kundombi 260. sír púposhátú fésűje egy korábbi, lehet római darab vagy a Marosszentanna–Cserhanyov-kultúra fésűinek egy példánya. A kundombi sírban nyugvó nő egyéb „kincsei” között hordta (római érmek, kulcs) a tarsolyában.

A varkocs-fésű (60. kép 1–4) Szabadka-Mácskovics téglagyár¹⁶⁵⁸ lelőhelyen kívül, a vizsgált terület északkeleti szomszédságában lévő alattány-tuláti temető 50., 190. és 564. sírjából ismert.¹⁶⁵⁹ E ritka tárgytypus ezeken kívül csak a Deszk G 55. sírban fordul még elő.¹⁶⁶⁰ A szabadkai fésűt közlője egy fonalak fésülésére szolgáló eszköznek határozta meg.¹⁶⁶¹ Csallány Dezső a „kamennaja baba”-k övének jobb oldalán lógó fésűk analógiájára határozta meg funkciójukat.¹⁶⁶² A tárgytypussal azóta sem foglalkozott bővebben a kutatás.

A többi fésű a kétoldalas csontfésűk közé tartozik. Mind női sírból származik. A kétoldalas csontfésűk a gepida sírok jellegzetes leletei, nemtől és kortól függetlenül. Az avar kori sírokban való előfordulásukat Kiss Attila ezért joggal hozta összefüggésbe a gepidák avar kori továbbélésével azokban a temetőkben (Kölked-Feketekapu A, Környe, Szekszárd-Bogyiszlói út, Zamárdi-Rétiföldek, stb.), ahol nagyobb számban fordulnak elő.¹⁶⁶³ Ugyanakkor az érdekes, hogy a korábban a gepidák által lakott Tiszántúlon, eddig mindössze egyetlen kora avar kori sírből ismerjük.¹⁶⁶⁴

A Duna–Tisza közti fésűs sírok leletegyüttesei közül az Adorjáni úti 15. sír egyéb leleteit, a balta alakú csüngőt, D-alakú bronzcsatot és a fibulát is a gepidákkal hozhatjuk összefüggésbe.

Csak két sír esetében ismert a fésű előkerülési helye: a Felgyő, Ürmös-tanyai 39. sírban a bal könyök alól került elő, ahol valószínűleg tarsolyban hordta női tulajdonosa. A hajósi 168. sír különleges szépségű, tokos fésűje (60. kép 12) egy 20–22 éves nő sírjából került elő, a bal lapockája alól. A tok miatt nem gondolhatunk arra, hogy a fésűt ebben az esetben a hajviselettel hozzuk összefüggésbe,¹⁶⁶⁵ az azonban elképzelhető, hogy a sírba a halott hajához tették funkciójának megfelelően.

A hajósi temetőből származó tokos fésűnek avar kori temetkezéséből párhuzamát a Szeged-Fehértó A temető 248. sírjában lévő, igaz, nagyon töredékes fésű képezi a Duna–Tisza közén.¹⁶⁶⁶ Tokja nem került

¹⁶⁵⁵ BIBÓ-BIGE 1902.

¹⁶⁵⁶ ANTONIH 2012, T. VIII. 16: 3.

¹⁶⁵⁷ TÖRÖK 1975, Fig. 2. 8: 2.

¹⁶⁵⁸ BIBÓ-BIGE 1902, 409.

¹⁶⁵⁹ KOVRIG 1963, Taf. 3. 53, Taf. 16. 15, Taf. 36. 46.

¹⁶⁶⁰ CSALLÁNY 1943, 1. kép 7. Csallány Dezső 2. sírként hivatkozik rá, tévesen.

¹⁶⁶¹ BIBÓ-BIGE 1902, 410.

¹⁶⁶² CSALLÁNY 1943, 5.

¹⁶⁶³ KISS 1992, 53.

¹⁶⁶⁴ Szegvár-Oromdűlő 1. sír (LÖRINCZY 1991, IV. tábla 8).

¹⁶⁶⁵ A gepida sírok esetében gyakori, hogy a koponya környékén fekszenek a fésűk, s ezt Nagy Margit a viselettel hozta összefüggésbe (NAGY 2004, 144). B. Tóth Ágnes a fésűk merevsége miatt azonban ezt nem tartja valószínűnek (B. TÓTH 1994, 290).

¹⁶⁶⁶ MADARAS 1995, Pl. 27. 248: 1–2.

elő, de széles, lyukakkal áttört oldalsó része egyértelműen az egykori tokra utal (60. kép 10). A többi avar kori darab germán kapcsolattal rendelkező lelőhelyről, illetve leletegyüttesekből származik.¹⁶⁶⁷

Az avar kori tokos fésűk analóg darabjai langobard temetkezésekből ismertek, példaként a Hegykő-Mező utca 34. langobard férfi sírt említjük.¹⁶⁶⁸

A langobard fésűknél a tok két vége szögletes kialakítású és pont-kör díszítésű. Az avar kori fésűk tokja ívelten végződik, s a két, oldalsó csontléc és a fésű csont merevítő bordája is a gepida fésűkhöz hasonlóan mezőkre tagolt és geometrikus díszítésű.

A fésűk sem tartoznak az avar sírok gyakori leletei közé. A korszakban alapvetően a Dunántúl germán kapcsolatokkal rendelkező temetőinek korábbi horizontjában fordulnak elő, de elvétve még 8. századi temetkezésekben is felbukkannak (pl. Vác-Kavicsbánya).

A Duna–Tisza közti fésűs síregyüttesek nem tartoznak egy kronológiai horizontba. A Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. sír üvegbetétes gúlacsüngős fülbevalója alapján a kora avar korba tehető. Szintén e korszakba sorolható a szabadkai eszközmellékletes férfi sír a varkocs-fésűjével. A 7. század első felére, közelebből annak második negyedéből származhat a kundombi 260. sír a vegyes gyöngysorával és a füles, sima tükrével, valamint a 88. hárosi sír a vas szíjvégekkel.

A felgyői 39. sírt a temetőnek a második kronológiai horizontjához, a 7. század közepe utáni temetkezések körébe, azon belül a germán, gepida eredetű tárgyakkal jellemezhető sírcsoportba soroltuk.¹⁶⁶⁹ Szintén erre az időszakra datálható a hajósi 168. sír is. A fiatal nő nyakában a szemes és a nagyobb, lapított monochrom gyöngyök mellett feltűnnek az átlátszatlan sárga és türkiz zöld színű, többtagú rúdgyöngyök, melyek az avar kori nyakláncokon többnyire – a csövecskés gömbös és korai dinnyemag üvegyöngyökkel közel egy időben – a 7. század közepe táján kezdtek gyakrabban feltűnni.

A hárosi 101. kettős gyermeksír, a fehértői 248. sír és az adorjáni 15. sír a 7. század második felénél pontosabban nem keltezhető, viszont a szeged-kundombi 10. sírban a fésű már fekete dinnyemag alakú gyöngyök társaságában volt, ezért ez tarthatjuk a vizsgált terület legkésőbbi fésűs sírjának.

7.1.4.2. Csont tömlővégek

A Duna–Tisza köze kora avar kori leletanyagának jellegzetes kis tárgyait alkotják a kiskérődzők (birka, kecske) lábszárcsontjából készített „szopókák”. 6 lelőhely 14 sírjában fordul elő (25. táblázat). A vizsgált területtel északkeletről szomszédos részokról, az alattányi 22. és 77. sírokból,¹⁶⁷⁰ és a Jászapáti-Nagyállási úti 91., 103. és 211. sírokból¹⁶⁷¹ ismerünk további darabokat. Az alattányi 22. és a Felgyő, Ürmös-tanyai 119. sírokban 2-2, a Felgyő, Ürmös-tanyai 108. sírban 3 darab is volt. Összesen 22 darab került elő. Az avar szállásterület Tiszától keletre eső részén nem fordulnak elő, a Dunántúlról csak elvétve egy-egy darab került eddig elő.¹⁶⁷²

Női (10) és férfi (7) sírokban egyaránt előfordulnak, gyermek mellől csak egy adatunk van. Többségében a medencecsontok vagy a kéztőcsontok környékén találjuk őket. A férfiaknál minden esetben a bal oldalon voltak, a nőknél a jobb és a bal oldalon való viselésre is van példa.

¹⁶⁶⁷ Pilismarót-Basaharc 7. sír (SZABÓ 1975, Fig. 3. 7: 1); Tiszafüred-Majoros 171. sír (GARAM 1995, Taf. 72. 171: 1); Budapest-Pusztadombi út 12. 11. sír (NAGY 1998, Taf. 34. 11: 7a–b); Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont 719. sír (TOMKA 2008, Abb. 11).

¹⁶⁶⁸ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 10. 34: 6.

¹⁶⁶⁹ BALOGH 2010, 254.

¹⁶⁷⁰ KOVRIG 1963, Taf. I. 22: 59, Taf. VI. 77: 29–30.

¹⁶⁷¹ MADARAS 1994, Taf. XIV. 103: 1, Taf. XXXII. 211: 6.

¹⁶⁷² Pl. Budapest, Szőlő köz 2. 27. sír (NAGY 1998, Taf. 44. A. 27:1); Cikó 202. sír (HAMPEL 1897, CCXV. tábla 202: 8); Győr-Téglavető dűlő (FETTICH 1943, XI. tábla 17).

A tárgytypusnak a Kárpát-medencén kívüli pontos analógiái nem ismertek, hasonló, de nem esztergált tárgyak nagy számban tűnnek fel a közép-ázsiai Dzsetiaszar-kultúra temetkezéseiben.¹⁶⁷³

A recens néprajzi analógiákra támaszkodva László Gyula határozta meg ezeket a kissé kúpos csonttárgyakat kumisztömlő csont szopókájaként.¹⁶⁷⁴ Bálint Csanád a csont tömlővégek és a fém vagy fémlemezekkel díszített ivókürtök nagyfokú hasonlóságára hívta fel a figyelmet.¹⁶⁷⁵

E tárgyak hosszúsága 2,3–5,3 cm között változik. Csoportosításuk a megmunkálásuk és a díszítésük alapján is lehetséges. A megmunkálásuk szerint vannak fűrészelt és esztergályozott darabok. A díszítés hordozóságuk szempontjából 5 csoportba sorolhatók.

1. csoport (61. kép 1–2): Egyszerű, díszítetlen, fűrészelt darabok. A jászapáti darab (61. kép 1) íjas férfi sírjából való, a Szeged-Fehértó A 220. sírból származó (61. kép 2) nő melléklete volt. Egyik sírban sem volt pontos keltezés lehetővé tevő tárgy, de a fehértói sírban lévő gyöngyök között az átlátszatlan, matt színű, összetett rúdgyöngyök azt sugallják, hogy ez a sír nem tartozik a temető legkorábbi sírjai közé, s a gyöngytypus fentebb már tárgyalt 7. század közepi feltűnése a Duna–Tisza köze avar kori régészeti anyagában hozzávetőlegesen megadja a sír és a díszítetlen szopóka kronológiai helyét.

2. csoport (61. kép 3–8, 22): Esztergályozott bordákkal tagolt felületű darabok (7). A bordák száma alapján tovább finomítható ez a csoport, altípusok alakíthatók ki. Gyakrabban került elő nők mellől, kivétel a Felgyő, Ürmös-tanya 108. sír két példánya (61. kép 3–7). A típus területi elhelyezkedése csak a Tisza jobb oldalára, egy keskeny sávra korlátozódik. A keltezéshez itt is kevés a kronológiai fogódzó. A szeged-fehértói 358. sír köles méretű gyöngyei és a felgyői 108. sír 7. század közepe körüli keltezése¹⁶⁷⁶ alapján e csoport az előzőekkel egy fázisba tehető.

3. csoport (61. kép 9–15): Sávosan karcolt, geometrikus–vonalas díszítésű tömlővégek. A női és férfi sírokban 4:3 arányban fordulnak elő. Az ismert 7 darabból 3 származik az avar kor első felére tehető péterrévei temetőből, mindhárom női sírből. A lelőhelyeik elszórtan helyezkednek el a Duna–Tisza között.

A 73. péterrévei sír nagy gyöngycsüngős fülbevalója és a korai típusú, két végén lekerekített és átlukasztott, lapos tarsolyzáró töredéke a homokmégyi sírből a 7. század közepénél korábbi keltezés nem tesz lehetővé.

Az e csoportba sorolt topolya-bánkert 20. sír rövid tömlővége (61. kép 9) a tárgytypus legkésőbbi képviselője a Kárpát-medencében. A temetkezés – a sírblók által ott hagyott – négyzetes lemezveret és a keskeny, faragott tegezcsont alapján a 7. század végénél sokkal korábbi nem lehet.

4. csoport (61. kép 16–20): Szalagfonatos tömlővégek. Az idetartozó 5 csont szopóka közös jellemzője az esztergával kialakított felület, és az azon vízszintesen futó, karcolt szalagfonat. Az ismert darabok mind a Tisza középső folyása mentén, egy keskeny sávban kerültek elő. 3 férfi sírből való: a szeged-fehértói 247. és az alattányi 77. sírban nyugvó férfiak a fegyveres réteghez tartozhattak, sírjukban íj, fokos és nyílhegyek voltak. Ezeken kívül a jászapáti temetőben egy gyermek és egy női sírban (1303. és 211. sír) fordul elő a csoport egy-egy példánya.

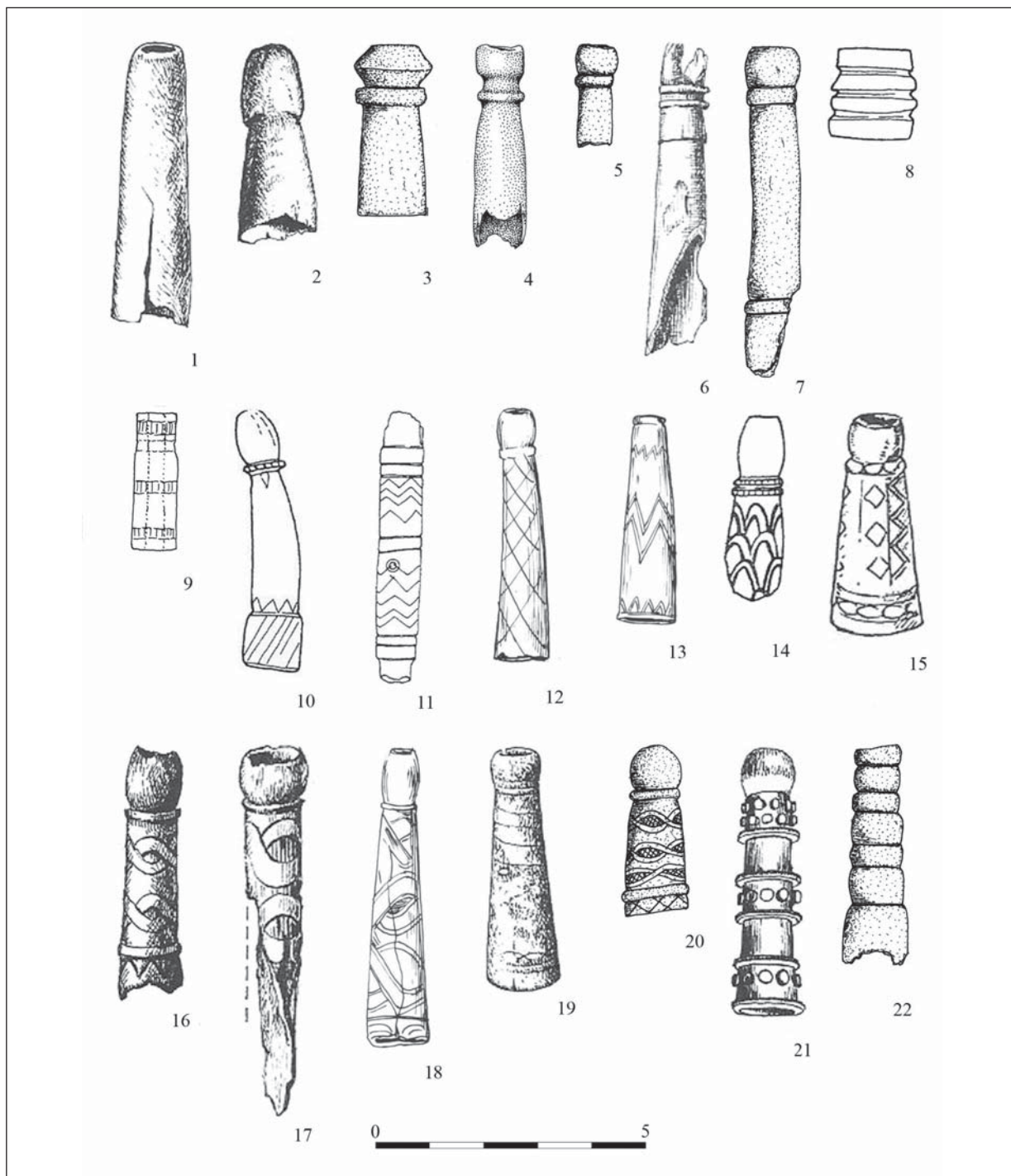
5. csoport (61. kép 21): Külön csoportba sorolható a teljesen egyedi, igen nagy mesterségbeli tudást igénylő díszítése alapján a Szeged-Fehértó A temető 26. fegyveres (kard, íj) férfi sírjából származó tömlővég. A kúpos szopóka felületét két-két vízszintesen futó bordapár 5 mezőre tagolja, melyek közül a két szélső és a középső a felületből kidomborodó, apró pont-díszekkel van kitöltve. A díszítésnek az avar kori leletanyag csonttárgyai között nincs párja. A férfi övét apró díszszegecsek díszítették. Ez alapján a sír kronológiai helyét a 7. század közepe körül jelölhetjük ki.

¹⁶⁷³ LEVINA 1994, ris. 147. 1–11, 13–17.

¹⁶⁷⁴ LÁSZLÓ 1940, 39.

¹⁶⁷⁵ BÁLINT 2004, 495.

¹⁶⁷⁶ BALOGH 2010, 254.

61. kép. Csont tömlővégek. 1, 16, 19: Jászapáti-Nagyállási út. 1: 91. sír; 16: 211. sír; 19: 103. sír; 2, 6, 17, 21: Szeged-Fehértó A. 2: 220. sír; 6: 358. sír; 17: 247. sír; 21: 26. sír; 3–5, 7, 20, 22: Felgyő, Ürmös-tanya. 3, 7, 20: 108. sír; 4: Szórvány; 5, 22: 119. sír; 8, 10–11, 14: Péterréve (Srb). 8: 81. sír; 10: 73. sír; 11: 122. sír; 14: I. sír; 9: Topolya-Bánkert, Vágóhíd (Srb) 20. sír; 12–13, 18: Alattyan-Tulát. 12: 22. sír; 13, 18: 77. sír; 15: Homokmégy-Halom 141. sír

Fig. 61. Bone mouthpieces of hoses. 1, 16, 19: Jászapáti-Nagyállási út. 1: Grave 91; 16: Grave 211; 19: Grave 103; 2, 6, 17, 21: Szeged-Fehértó A. 2: Grave 220; 6: Grave 358; 17: Grave 247; 21: Grave 247; 3–5, 7, 20, 22: Felgyő, Ürmös-tanya. 3, 7, 20: Grave 108; 4: Stray find; 5, 22: Grave 119; 8, 10–11, 14: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 8: Grave 81; 10: Grave 73; 11: Grave 122; 14: Grave I; 9: Bačka Topola-Bankert, Klanica (Srb), Grave 20; 12–13, 18: Alattyan-Tulát. 12: Grave 22; 13, 18: Grave 77; 15: Homokmégy-Halom, Grave 141

62. kép. A csont tömlővégeket tartalmazó lelőhelyek

Fig. 62. Archaeological sites containing bone mouthpieces of hoses

A szakirodalomban ezeket a csontból készített tömlővégeket átfogó vizsgálat nélkül a kora avar kori leletek közé sorolták.¹⁶⁷⁷ A fentebbiekben azonban láthattuk, hogy ezek mind a 7. század közepe tájára tehető leletegyüttesekben fordulnak elő, vagyis a kora avar időszak második felére pontosíthatjuk kronológiai helyüket. Ezen kívül az egyszerű, díszítetlen, a csak esztergályozott bordatagos és a szalagfonat díszes típusok csakis a Tisza jobb oldalán, egy keskeny sávban fordulnak elő (62. kép).

7.1.4.3. Bogozók

Az eddigi megfigyelések szerint az övről, általában a jobb oldalon, ritkán a balon, lelógatva hordták a férfiak¹⁶⁷⁸ a hazai szakirodalomban bogozóként ismert tárgyat. Gubancoldó, lyuktágító funkcióját László Gyula határozta meg és a pász-torkészségek mintájára, az övre való felfüggesztését rekonstruálta.¹⁶⁷⁹ Csallány Dezső az íj felajzásához és a húr kiemeléséhez használatos eszköznek határozta meg.¹⁶⁸⁰

Az általában kiskérődzők szarvából készített eszköz azon kora avar csonttárgyak (tűtartók, csontcsatok, tégelyek, tűk, stb.) sorába tartozik, melyeket az avar leletanyag jellegzetes sztyeppe-i örökségeként tartunk számon. A tárgy típus részletes feldolgozása azonban még várat magára.

A Kelet-Dunántúlon¹⁶⁸¹ és a Dél-Tiszántúlon¹⁶⁸² is kisebb számban fordul elő. A Duna–Tisza közéről 53 példányt ismerünk (26. táblázat), ezért e tárgy típust kifejezetten az erre a területre jellemző tárgyak

¹⁶⁷⁷ Vö. KOVRIG 1963, 108; TOMKA 1971, 95; MADARAS 1994, 142; MADARAS 1995, 65.

¹⁶⁷⁸ Két sírban gyermek, egy esetben nő mellett volt.

¹⁶⁷⁹ LÁSZLÓ 1941.

¹⁶⁸⁰ CSALLÁNY 1939, 149.

¹⁶⁸¹ Kora avar leletkörnyezetből Zamárdi-Rétiföldeken (111., 44., 1013., 1060. és 1377. sírok; BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 14. 111: 17, Taf. 27. 225: 44, Taf. 114. 1013: 24, Taf. 119. 1060: 5) találjuk. Az avar kor második felében előfordulásuk súlypontja a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető (192., 354., 636/B, 783. és 785. sírok; ROSNER 1998, Taf. 14. 192: 2, Taf. 25. 354: 13, Taf. 42. 636/B: 8, Taf. 52. 783:11, Taf. 53. 785: 24) és az Északkelet-Dunántúl, pl. Budapest III. Szőlő u. 1. sír (NAGY 1998, Taf. 38: 33); Halimba 158. és 261. sír (TÖRÖK 1998, Taf. 18. 158: 10, Taf. Taf. 30. 261: 7); Pilismarót-Basaharc 4. és 75. sír (SZABÓ 1975, Fig. 4. 4: 15, Fig. 7. 75: 1); Szob 61. sír (KOVRIG 1975, Fig. 6. 61: 7); Vác-Kavicsbánya 106., 142., 169., 228., 236., 458. sírok (TETTAMANTI 2000, Taf. 3. 106: 2, Taf. 6. 142: 7, Taf. 7. 169: 4, Taf. 11. 228: 3, Taf. 12. 236: 1, Taf. 25. 458: 4). Ez utóbbi területen különösen sok a beütögetett pont-kör díszes darab.

¹⁶⁸² A tiszántúli előfordulásuk ritka. A kora avar korban csak a Maros-mentén találjuk őket: Deszk G 16. és 36., Kiszombor-Téglagyár 3. és Homokrév/Mokrin (Srb) 18., 40. sír és egy szórvány (RANISAVLJEV 2007, T. VII: 20, T. XIV. 40: 2, T. XXXVI: 2). A Klárafalva B 60. sírban (BALOGH 2004, 16. kép 2) a bal váll alatt előkerült ívelt csonttárgy töredékes állapotú. A sír közlésekor csonttárgyként határoztam meg, azonban a keleti analógiái alapján egy más formájú, de gubancoldó tárgyról van szó vélhetően. Az avar kor második felében a Körös–Tisza–Maros közének peremterületein fordulnak elő, pl. Szentés-Berekhát 60. és 139. sír,

körébe sorolhatjuk. A lelőhelyeik elhelyezkedése nem egyenletes. Négy helyen tömörülnek a lelőhelyek: a legnépesebb csoportot a Szeged–Szabadka térségben, a Dorozsmai Homokhátságon és a Bácskai löszhát északkeleti peremén található lelőhelyek alkotják. A Kalocsai Sárközben lévő lelőhelyek részben közvetlenül a Duna parton és a Sárköz keleti peremén helyezkednek el. A másik két területen – a Tisza és a Bács-ér szegletében és a Csongrádi-síkon lévő lelőhelyek szórt elhelyezkedésűek (63. kép). Az avar kor második felére tehető darabok többsége Szeged tágabb körzetében látott napvilágot.

A bogozók közül 19 az avar kor első felére jellemző egyéb leletekkel került elő (10 lelőhely 18 sír és egy szórvány). 20 darabot a kísérőleletek, vagy tágabban a temető leletösszefüggései alapján az avarkor második felére tehetünk. Különösen a Szeged-Fehértó A (8) és a kundombi (9) temetők esetében olyan szegényes és jellegtelen kísérőleletekkel fordulnak elő, hogy többségüknél nemigen lehet eldönteni, hogy a temetők melyik horizontjába tartoznak.

A bogozók formái, illetve technikai alapon két nagy csoportba rendezhetők: az egyikbe az oldalukon behasított példányok tartoznak, a másikba az egyenes végű darabok.

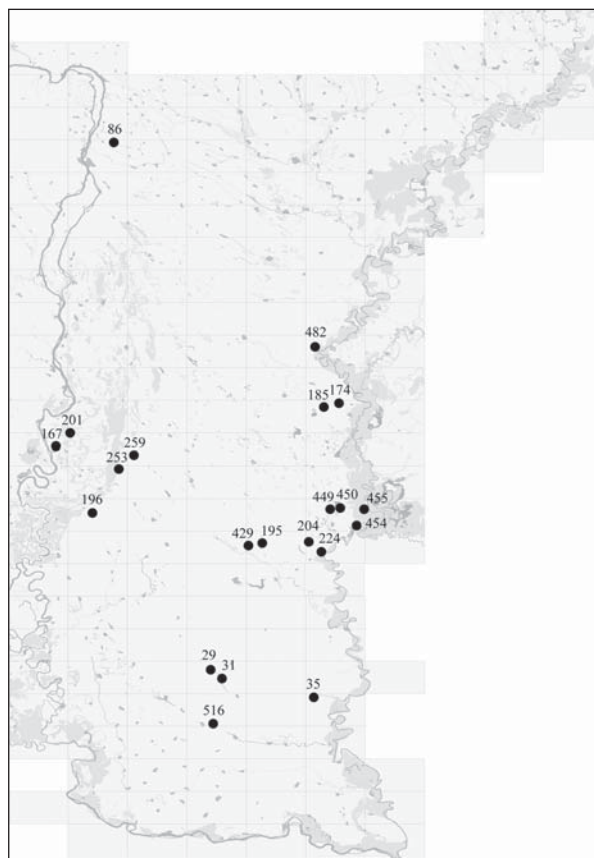
1. csoport (64. kép). A bogozó hosszoldala szimmetrikus, ívelt bemetszéssel tagolt, s a belső ívüknél oldaluk kifűrészelt. Néhány esetben a behasított oldalak további ívekkel tagoltak (64. kép 24–26). A többség esetében az oldalak kb. a középvonalig vannak bemetszve, de ettől a felső és az alsó harmad felé eltolódó arányú darabok is vannak. Közös jellemzőjük, hogy külső ívüknek nagyjából a közepénél vannak egy-egy lyukkal átfúrva, mely a felfüggesztést szolgálhatta.

A formai jegyeken túl, az ide tartozó bogozókat másodlagosan a díszítésük alapján tovább csoportosíthatjuk. 15 db díszítetlen (64. kép 1–15), 4–4 esetben a vágási élek mentén keskeny karcolt vonalkeretben rovátkák, vagy beütött kördíszek vannak (64. kép 16–19), vagy egyszerű vonal és beütögetett díszek elszórtan a felület más részeit fedik (64. kép 20–23).

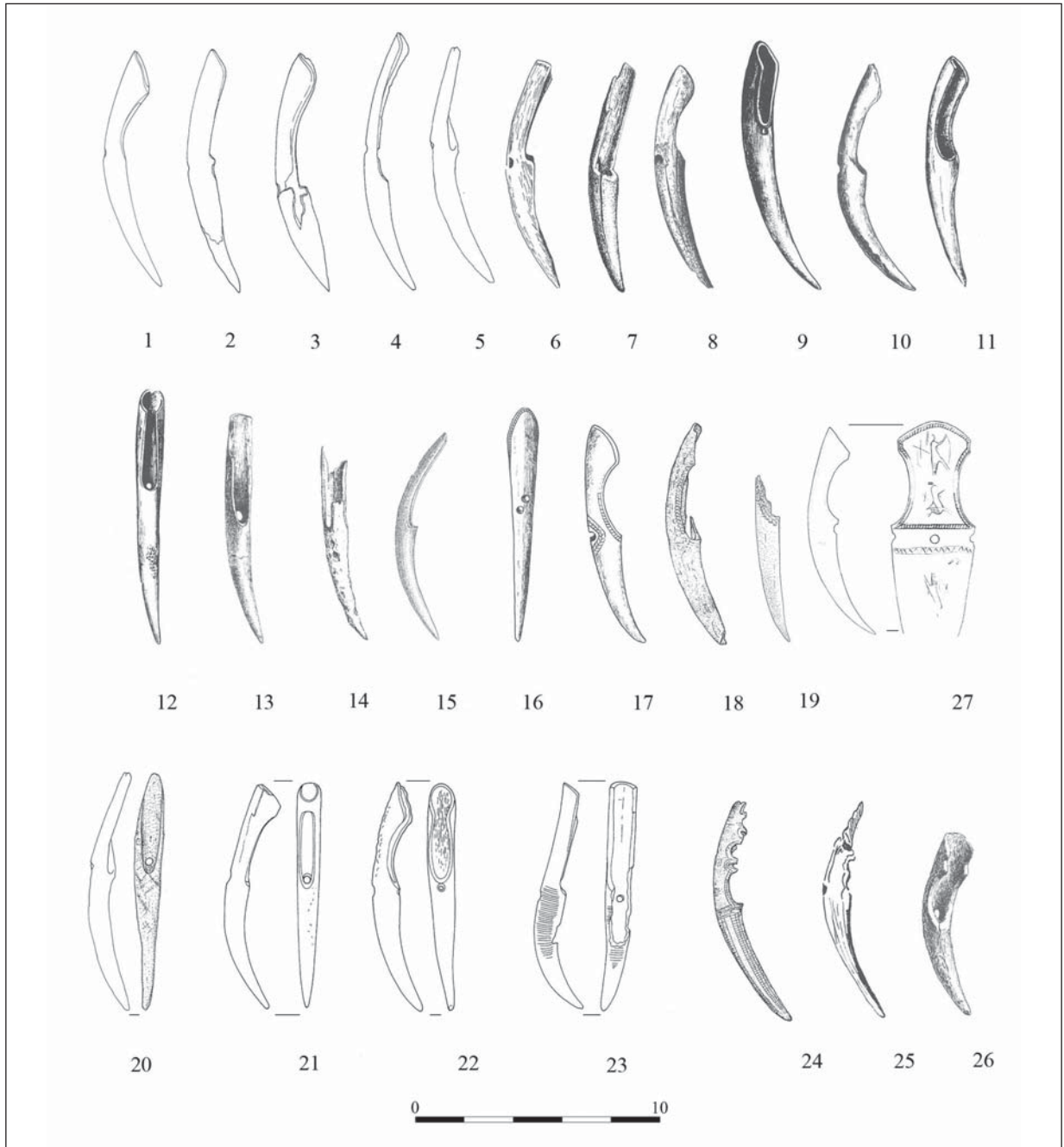
Az alpári bogozón a keresztben rovátkolt keretben vonalas állatábrázolások és karcolt tamgák láthatók (64. kép 27). Hasonló típust képvisel a mandelosi bogozó is, melyen íjazó-vágtázó lovas és talán vadászjelenetet ábrázoltak.

Általában jó megtartású, gondosan megmunkált, több esetben legömbölyített élekkel bíró példányok.

2. csoport (65. kép). Ebben a csoportba a bogozók felső pereme a szarv egyenesre fűrészelésével van kialakítva. A felső peremüknél egy, vagy egymással szemközt szimmetrikusan elhelyezkedő két furattal vannak ellátva. Ez alapján került ide az a 2 bogozó (65. kép 1–2), melyeknél a belső ívnél még

63. kép. A bogozót tartalmazó lelőhelyek
Fig. 63. Archaeological sites containing node solvent tools

64. kép. Bemetszett szárú bogozók. 1–4, 19, 21–23: Péterréve (Srb). 1: 16. sír; 2: 28. sír; 3: 30. sír; 4: 54. sír; 19: 35. sír; 21: 68. sír; 22: 84. sír; 23: 98. sír; 5, 20: Felgyő, Ürmös-tanya. 5: 83. sír; 20: 157. sír; 6, 25: Kiskőrös-Pohubúj-Mackó-dűlő. 6: 22. sír; 25: 56. sír; 7–8, 26: Jászapáti-Nagyállási út. 7: 153. sír; 96. sír; 26: 210. sír; 9–12, 16–17: Szeged-Kundomb; 9: 80. sír; 10: 79. sír; 11: 266. sír; 12: 276. sír; 16: 275. sír; 17: 305. sír; 13: Szeged-Fehértó B 32. sír; 14: Szeged-Fehértó A 188. sír; 15: Szabadka-Mácskovics téglagyár (Srb); 18, 24: Fajszy-Garadomb. 18: 1. sír; 24: 4. sír; 27: Tiszaalpár

Fig. 64. Node solvent tools with notched shank. 1–4, 19, 21–23: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 1: Grave 16; 2: Grave 28; 3: Grave 30; 4: Grave 54; 19: Grave 35; 21: Grave 68; 22: Grave 84; 23: Grave 98; 5, 20: Felgyő, Ürmös-tanya. 5: Grave 83. sír; 20: Grave 157; 6, 25: Kiskőrös-Pohubúj-Mackó-dűlő. 6: Grave 22; 25: Grave 56; 7–8, 26: Jászapáti-Nagyállási út. 7: Grave 153; 8: Grave 96; 26: Grave 210; 9–12, 16–17: Szeged-Kundomb. 9: Grave 80; 10: Grave 79; 11: Grave 266; 12: Grave 276; 16: Grave 275; 17: Grave 305; 13: Szeged-Fehértó B, Grave 32; 14: Szeged-Fehértó A, Grave 188; 15: Subotica-ciglana Mačkovič (Srb); 18, 24: Fajszy-Garadomb. 18: Grave 1; 24: Grave 4; 27: Tiszaalpár

megtalálhatjuk az 1. csoportja jellemző behasítást, igaz ugyan, hogy vájatszerű, keskeny bemetszéssé szűkülve.

E csoport tagjait is tovább rendezhetjük díszítettségük alapján. 16 díszítetlen (65. kép 1–16), öt darab beütögetett pont-kör díszes (65. kép 17–21), egyen bekarcol, egyszeres hullámvonaldísz húzódik (65. kép 22), három esetében pedig már összetettebb díszítés nagyobb felületet tölt ki (65. kép 23–25). Közülük a díszítés kivitelezésének technikájában kiemelkedik a kiskörös-cebei, melyen a keresztben rovátkolt ívelt lécminták felett rendkívüli gondossággal kimunkált, szalagfonatok futnak (65. kép 25). A pörösi bogozó ember- és állatábrázolásával az egyedi tárgyak közé tartozik (65. kép 26), az 1. csoportba tartozó alpári és a formailag vele rokon mandelosi bogozókkal együtt.

Formailag szabálytalanabb alakjával kilóg a sorból a Szeged-Fehértó A 94. sír bogozója (65. kép 11), azonban felső – bár töredékes – egyenes pereme és a mellette lévő furat miatt e csoportba soroltuk.

A megvizsgált bogozók kísérőleleteik alapján a 7. századra keltezhetők. Az időben korábbi példányok nagylemezgömbös fülbevalóval, préselt ezüst álcsatokkal, P-füles karddal a fajszi és a péterrévei darabok lehetnek, melyek a 7. század első évtizedére tehetők. A bogozót tartalmazó temetkezések nagy részének kronológiai helyzetét a 7. század második harmadára jellemző tárgytypusokkal – Gátér-típusú veretek, B-alakú veretek, amphora – való előfordulásuk jelöli ki.

A bogozók használatának felső időhatárát a síregyüttesek aprógömbös fülbevalói, korong és ívelt oldalú négyszögletes veretekkel és domború szegecsekkel, apró, széles kisszíjvégekkel ellátott övei, széles karú íjai adják meg, a 7. század végére. 8. századra keltezhető darabot nem leltünk fel a Duna–Tisza köziek között – szemben a Tiszántúl és a Dunántúl késői darabjaival –, egyetlen esetben sem fordulnak elő öntött veretekkel. A legkésőbbi darabnak látszó óverbázi bogozó is zöldesszürke színű korai típusú dinnyemag alakú gyöngyök társaságában került elő.

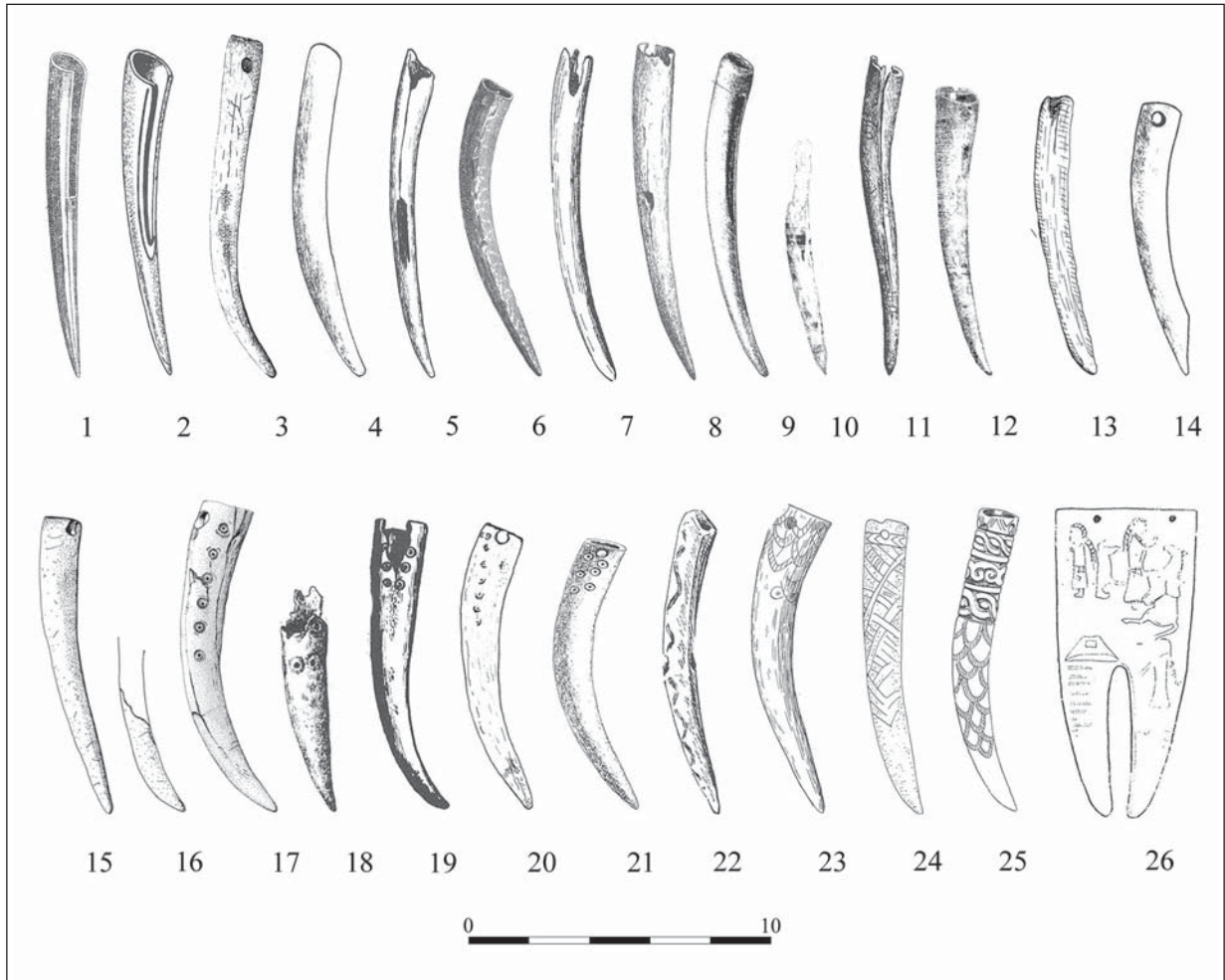
A két formai csoport kronológiai viszonyát – a viszonylag nagyszámú, bizonytalanul keltezhető síregyüttesben való előfordulás miatt – nehéz megállapítani. Úgy tűnik, hogy a Duna–Tisza közén az avar kor első felében csak a behasított oldalú forma (1. csoport) volt elterjedt, s változatlan formában (kivitelezésben) élt egészen a 7. század végéig (Jászapáti, Szeged-Kundomb). Az egyenesre fűrészelt végű bogozók megjelenése a 7. század közepe elé nem tehető, használatuk döntően a 7. század harmadik harmadára jellemző.

Kevés lelőhelyen való előfordulásuk és azoknak szűk területi lokalizációja arra mutat, hogy – annak ellenére, hogy hasznos tárgy lehetett a mindennapokban, az alapanyaghoz hozzájutni sem volt nehéz, s elkészítése nem igényelt komoly szerszámkészletet, s nagy gyakorlatot – nem általánosan ismert és használt tárgytypus, csak adott közösségek körében volt hagyománya. A jászapáti, főként a szeged-fehértói és a szeged-kundombi temetőkben való nagyszámú előfordulásuk arra utal, hogy e hosszú időn át használt temetők közösségében különösen markáns hagyománya lehetett.

A hazai kutatás az avar jellegzetességek közé sorolja a bogozókat, s ezért az al-dunai és balkáni példányok esetében avar „hatás” vetődött fel. Bálint Csanád ez ellen azzal érvelt, hogy ez a tárgy sem az ázsiai, sem a kelet-európai sztyeppén nem fordul elő.¹⁶⁸³ E kijelentése ebben a markáns megfogalmazásban ma már biztosan nem tartható, ugyanis a kelet-európai sztyeppén jó néhány 7. századi temetkezéséből is ismerjük. Közülük talán a legismertebb – és a Kárpát-medencei darabokhoz formában is a leghasonlóbb – a Szivasovka 3. kurgán 2. sírjának karcolt geometrikus díszítésű példánya.¹⁶⁸⁴

¹⁶⁸³ BALINT 1995, 268.

¹⁶⁸⁴ SOMOGYI 1987, Abb. 3. 3: 1; KOMAR ET AL. 2006, ris. 27. 3. Straub Péter részben Bálint Csanádra és a tárgy egyenes voltára, valamint fülére hivatkozva nem tartja bogozónak (STRAUB 1998, 327, 15. j.). A tárgy vége töredékes, de az újabb publikációban már oldalnézet is közölve van, s láthatóan egy ívelt tárgyról van szó.

65. kép. Egyesesre fűrészelt szárú bogozók. 1, 6: Gátér. 1: 112. sír; 6: 275. sír; 2, 5, 19: Szeged-Kundomb. 2: Szórvány; 5: 299. sír; 19: 76. sír; 3, 15–16: Horgos-Ördöglyuk (Srb). 3: 12. sír; 15–16: 18. sír; 4, 14: Szeged-Makkoserdő. 4: 285. sír; 14: 209. sír; 7, 22: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 50. sír; 22: 60. sír; 8–12, 18: Szeged-Fehértó A. 8: 12. sír; 9: 126. sír; 10: 363. sír; 11: 94. sír; 12: 366. sír; 18: 373. sír; 13: Magyarkanizsa-Kultúrotthon (Srb) 15. sír; 17: Hajós-Cifrahegy 34. sír; 20, 24: Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb). 20: 75. sír; 24: 206. sír; 21: Óverbász-Polet téglagyár (Srb) 14. sír; 23: Homokmégy-Halom 102. sír; 25: Kiskőrös-Cebe 14. sír; 26: Hajdújárás-Nosza, Pörös (Srb)

Fig. 65. Node solvent tools with straight sawn shank. 1, 6: Gátér. 1: Grave 112; 6: Grave 275; 2, 5, 19: Szeged-Kundomb. 2: Stray find; 5: Grave 299; 19: Grave 76; 3, 15–16: Horgoš-Budžak (Srb). 3: Grave 12; 15–16: Grave 18; 4, 14: Szeged-Makkoserdő. 4: Grave 285; 14: Grave 209; 7, 22: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő. 7: Grave 50; 22: Grave 60; 8–12, 18: Szeged-Fehértó A. 8: Grave 12; 9: Grave 126; 10: Grave 363; 11: Grave 94; 12: Grave 366; 18: Grave 373. sír; 13: Kanjiža-Centar, Dom Kulture (Srb), Grave 15; 17: Hajós-Cifrahegy, Grave 34; 20, 24: Bačka Topola-Bankert, Klanica (Srb). 20: Grave 75; 24: Grave 206; 21. Vrbas-ciglana Polet (Srb), Grave 14; 23: Homokmégy-Halom, Grave 102; 25: Kiskőrös-Cebe, Grave 14; 26: Hajdukovo-Nosa-Pereš (Srb)

A mesokoi 11. temetkezés,¹⁶⁸⁵ az izobilnojei¹⁶⁸⁶ és a Sztaro-Nyizsnyeszteblievskaja-i¹⁶⁸⁷ sírok egyes végű darabjai a mi 2. csoportunkkal formailag teljesen megegyeznek.

¹⁶⁸⁵ DITLER 1995, 234.

¹⁶⁸⁶ AJBABIN 1999, ris. 35.

¹⁶⁸⁷ ATAVIN-PARONOV 1991, ris. 1.

A szeged-fehértói 94. sír bogozójához (65. kép 11) a Novo-Bikinszkij-ből közölt formája hasonlít.¹⁶⁸⁸ A sajátos szarvforma alapján esetleg hasonló állatfaj szarvának felhasználására gondolunk. Ez utóbbin egyébként az 1. csoportra jellemző hosszanti hasíték is jelen van. Néhány kelet-európai, távolról rokon formájú, de hasonló funkciójú eszköz állati bordából került kialakításra, mint pl. az arszybasevoi és a kalinyinszkajai darabok. A tárgy típus általunk ismert legkeletibb felbukkanása Altinyaszarból ismert, apró csont tubusok, tömlővégek társaságában.¹⁶⁸⁹

A néhány pont-kör díszes bogozó esetében (65. kép 17–21) – melyhez hasonlóak a kelet-dunántúliak között is vannak –, legalábbis a díszítés tekintetében egy késő antik – bizánci hagyomány feltételezhető, ha a kora bizánci régészeti hagyaték nagyszámú, pont-kör díszes tárgy típusára gondolunk. Bizánci mesztermünknek tűnik a szintén beütögetett pont-körökkel díszített, Preslavlból származó bogozó, melyet a peremén faragott emberfejek egyedi szépségűvé tesznek.¹⁶⁹⁰

Talán nem tévedünk, ha az eszköz „feltalálásának” igényét összefüggésbe hozzuk a kötelek és bőrszíjak szélesebb körű használatával járó, állattartó-pásztorok életmóddal. Közülük a hasított oldalú formát valóban az avarokra jellemzőnek tarthatjuk. A díszített példányok többségét – a pásztorfaragások analógiájára – a díszítés természetes igényén túl az idő „hasznos” kitöltése és az ügyesség deklarálása eredményezte. Az avarok szaru- és csontfeldolgozásáról ma még viszonylag kevés ismeretünk van, de pl. a homokrévi/Mokrin (Srb) 31. sírban a reszelő, árak és egyéb rajzoló-karcoló-véső eszközök, valamint a több lefűrészelt szarvdarab¹⁶⁹¹ alapján vélhetően mesteremberek is készítettek többek között bogozót is. Ilyen lehet a kiskörös-cebei példány egyedi, mives szalagfonat díszítésével.

7.1.4.4. Kések

A vaskések legtöbbször az öv közelében, gyakran a derékon fordulnak elő, ezért a kés és az öv olyan szoros viseleti egységet alkot, hogy ez eszköz itt kerül tárgyalásra.¹⁶⁹²

A kések közül a nagyobbak vadászknak¹⁶⁹³ vagy fegyvernek tarthatók, ennek eldöntése általában még a kísérőleletek alapján sem egyértelmű. A fegyver–eszköz közötti méretbeli határ tekintetében máig nem alakult ki egységes álláspont,¹⁶⁹⁴ ezért az eddig alkalmazott méretek középértékét véve alapul, a 18 cm-nél nagyobbakat soroltuk a fegyverek közé.

A Duna–Tisza közéről az avar kor első feléből ismerté vált 375 sír közül 321-ban (85,6%) volt kés, a legtöbben késtördék, ez tehát magasan a leggyakoribb melléklet. A nagy szám ellenére a hiányos dokumentációk és az anyag rossz állapota miatt átfogó elemzésre nem vállalkoztunk, de ennek ellenére is területi sajátosságok, regionális eltéréseket az anyag áttekintése során megfigyelhetők voltak.

¹⁶⁸⁸ ATAVIN 1996, Таб. 9.

¹⁶⁸⁹ LEVINA 1994, ris. 147. 23, 25.

¹⁶⁹⁰ SZTANYILOV 2002, 98, 549. kép 27.

¹⁶⁹¹ RANISAVLJEV 2007, T. IX.

¹⁶⁹² Az öv és a kés szoros kapcsolatát már Csallány Dezső is hangsúlyozta (CSALLÁNY 1962, 462). Tomka Péter a kislalföldi avar temetőkből, a kés sírban való helyzetével, a késviselés szokásával kapcsolatos kutatásainak (TOMKA 1972) az avar szállásterület más területeire vonatkozóan nem volt folytatása.

A késnek társadalmi helyzetet jelző szerepet tulajdonított Kovrig Ilona, aki a kés hiányát az avar kori szolgásirok elkülönítésének egyik lehetséges eszközeként tekintette, s felvetése szerint a szolgásirokat „nem illette meg” a késsel való temetés (KOVRIG 1960, 290; KOVRIG 1963, 170).

¹⁶⁹³ Szabó János Győző a Kárpát-medence hosszú késeit, a *saxoktól* elkülönítve mind vadászkésként értelmezte (SZABÓ 1966, 50; SZABÓ 1968, 40).

¹⁶⁹⁴ A nemzetközi irodalomban a kés–fegyver elkülönítésénél alkalmazott pengehosszak 15–25 cm közötti tartományba esnek; erre vonatkozóan: J. Zábójník 15 cm-től tekintette fegyvernek (ZÁBOJNÍK 1995, 252), J. Wernardnál ez 18 cm (WERNARD 1998, 774–775), Z. Čilinska a 20 cm felettieket harci késként (*dyka*, *Kampfmesser*) értelmezte (ČILINSKA 1966, 184), U. Koch csak a 20–25 cm-nél hosszabb és 2,8–3 cm-es penge szélességű, legnagyobbakat tekintette fegyvernek (KOCH 1977, 106).

A kések sírok nemenkénti megoszlása rendkívül egyenlőtlen: 65,7%-a (211) férfiak mellől került elő, a női sírok közül 73-ban (22,7%) volt, és mindössze 14 (4,3 %) származik gyermek mellől. A fennmaradó esetekben vagy a halott nemét nem tudjuk biztosan, vagy a késre az apró vastöredékből következtetünk. Ezeket nem vontuk be a vizsgálatba.

A kések sírban lévő helyzetéről a régi ásatások anyagából kevés adat maradt fenn, ezért csak óvatosan vonhatunk le következtetéseket. Az övekről már korábban megállapítottuk, hogy viseleti helyzetben, felcsatolva kerültek a sírba, általában jobbról balra nyíló helyzetben, ezért a sírban a kések övhöz viszonyított helyzete egyben a viseleti helyzetet is mutatja.

A kés sírban lévő helyére 154 sírból, 24 lelőhelyről – ami kevesebb, mint a korszakból ismert lelőhelyek negyede – van információnk. Lelelőhelyenként vizsgálva általánosnak a kés jobb oldalon való viselese látszik az egész területen. Szigetszerű, elszórt jelenségként néhány közösségben azonban a kés bal oldali viselete a jellemző: a Jászapáti-Nagyállási úti temető korai sírcsoportjában, a péterrévei nagy sírszámú temetőben és a kunpeszéri gazdag, kis családi sírmezőben. További lelőhelyekről szórvány példák említhetők, pl. Fajsz-Garadomb 5. sír, Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír, stb.

A kések sírban lévő helyzetének regionális szintű vizsgálata csak a Kisalföld késő avar kori, hosszú életű temetőiben készült el, a nagyszámú mintán statisztikai módszerrel végzett kutatás eredményét ezért a legjobb összehasonlító anyagnak tekinthetjük. Ez alapján a férfiak a jobb, a nők a bal oldalon hordták a késüket.¹⁶⁹⁵ Az avar szállásterület más részein egy-egy temetőre vonatkozóan is hasonló eredmények állnak rendelkezésre.¹⁶⁹⁶ Ezekkel összevetve a Duna–Tisza közti adatainkat, egyes kisebb közösségek nemtől független, bal oldali késviselete a kora avar időszakban markáns különbségként mutatkozik.

A sírok többségében egy kés volt, ezt tekinthetjük általánosnak. 35 férfi sírban (16,5%) kettős késviselet nyomát találtuk, ezek közül az egyik mérete mindig nagyobb, gyakrabban már a fegyvernek tekinthető méretet is eléri, vagy legalábbis megközelíti.¹⁶⁹⁷ Különösen jellemző ez a Jászapáti-Nagyállási úti temető korai sírcsoportjára¹⁶⁹⁸ és a kunpeszéri arany- és ezüst szerelések kardos-íjas, ezüst és aranyozott veretes gazdagabb férfiak temetkezéseire (3., 6. és 8. sírok).

A gyermek sírok közül egyedül a jászapáti 51. sírban volt két kés,¹⁶⁹⁹ női sírban is csak két előfordulást találunk. A kunpeszéri 26. sírban egy egykor ezüst szerelések fatokban lévő kés mellett, az apró kiskést ezüst P-füles erszényben hordta magával viselője. A csepel-hárosi 8. sír két vaskése egymáson feküdt, a bal combcsont mellett.¹⁷⁰⁰

Kétféle viseleti módra találunk példákat a leletanyagban, övre fölfüggesztve és az övbe bedugva viselt késre. Általánosnak az övre való felfüggesztés tekinthető, ami a férfi sírokban a kések közelében előkerülő vas- és bronzkarikák segítségével történt. Ennek egyik lehetséges rekonstrukcióját – alapvetően néprajzi és kisebb mértékben keleti ábrázolások analógiájára – László Gyula készítette el,¹⁷⁰¹ melyet az újabb megfigyelések legfeljebb finomítottak, de alapjaiban nem változtattak meg.

A gazdagabb sírok esetében akasztóveretek szolgálták a kések rögzítésére, mint pl. a bócsai és a kunbábonyi sírok aranszerelések késeinek felfüggesztését szolgáló, kettős madárfejes darabok.¹⁷⁰² A

¹⁶⁹⁵ TOMKA 1972, 69.

¹⁶⁹⁶ LÁSZLÓ 1941, 174–186; KOVRIG 1963, 170; GARAM 1995, 332–336; stb.

¹⁶⁹⁷ A kettős késviselettel elsőként László Gyula foglalkozott, evőkészletnek tartotta (LÁSZLÓ 1941, 175–186). Tomka Péter azokban az esetekben fegyverként értelmezte a hosszú kést, ha a bal oldalon helyezkedett el (TOMKA 1972, 62).

¹⁶⁹⁸ 1., 51., 68. és 88. sírok (MADARAS 1994, Taf. I. 1, Taf. VII. 51: 4–5, Taf. X. 15–16, Taf. XIV. 88: 13–14).

¹⁶⁹⁹ MADARAS 1994, 26.

¹⁷⁰⁰ NAGY 1998, 148.

¹⁷⁰¹ LÁSZLÓ 1941.

¹⁷⁰² Ezekről részletesen H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 129–131; BÁLINT 1995, 77–79.

női sírokban viszont a kések ritkábban bronz vagy vaskarikán, rendszerint hosszabb-rövidebb, kerek szemekből álló vasláncon, kivételes esetben bronzláncon függtek.

Két női sírban – Fajsz-Garadomb 5. sír¹⁷⁰³ és Kunpeszér 7. sír esetében is – a kések közvetlenül a derékon, vagy az alkar és a medence között kerültek elő. Helyzetük arra utal, hogy ezeket az övbe bedugták.

A kettős késviseletnél a legtöbb példát arra találjuk, hogy az egyik kés, rendszerint az átlagos méretű, az övre függesztett helyzetben van, míg a másik, rendszerint a nagyobb vagy a kéztő közelében, vagy a könyök környékén helyezkedik el. Ezekben az esetekben ez utóbbi késeket a temetéskor a halott mellé helyezték.

A vaskések mind a leletekben legszegényebb, mind a (leg)gazdagabb sírokban megtalálhatók. Az egyszerűbb mellékletekkel felszerelt sírokban talált késeknél a pengén lévő famaradvány fatokra, esetleg bőrrel bevont tokra utal. A hasonlóan egyszerű, fémszerelékek nélküli fatokban hordott vaskések rendre feltűnnek a gazdag férfi sírokban is (Petőfiszállás, Maglód), sőt a legalább négy, aranszereléses vaskés mellett még a kunbányai vezér mellett is felbukkan egy egyszerű fatokban lévő vaskés.

A kések között a többség egyélű, középső vagy felső nyélállású. Alsó nyélállású példányokat csak a Szeged-Fehértó A 257. és 266.¹⁷⁰⁴ és Jászapáti-Nagyállási úti temető korábbi fázisának temetkezésiben¹⁷⁰⁵ találtunk. Az egyenes hátú kések mellett ívelthátú darabok csak ritkán (5) fordulnak elő.

A kések nagy része töredékes, méretadattal 107 esetben rendelkezünk. A kések többsége 10–17 cm hosszú, 1,2–2,1 cm szélességű. Ezeken kívül ritka esetben (7) rövid, 7–9 cm hosszú kiskés fordul elő, ezek pengeszélessége 1–1,5 cm között mozog. Jellegzetességük, hogy kétélűek, középső nyélállásúak és nincs rajtuk tok nyoma. Ez utóbbira magyarázatul szolgálhat a kunpeszéri 26. sírban megfigyelt helye. A *maturus* korú nő bal medencecsontján került elő, a tarsolyszerelékek között már említett két, hosszúságú ezüst P-fül között; valószínűleg a lemezfülekkel felszerelt erszénybe volt elhelyezve. A sír másik kése nem viseleti helyzetben volt, hanem a bal vállához helyezték, élével a lábak felé, a torkolatánál 1 cm széles, vaslemezzel merevített, bordázott ezüst pánttal díszített tokjában. E sír mintájára a többi apró kés is tarsolyban lehetett.

A kicsi kések közül öt női egy férfi sírból került elő, elszórtan, a Duna–Tisza köze középső harmadában.

A késeken, késtörödékeken, a nyélnyúlványon gyakran figyelhető meg az egykori markolatra utaló famaradvány. Csontnyeles vaskés a Szeged-Fehértó A 48. sírjában volt.¹⁷⁰⁶

A két leggazdagabb leletegyüttesben, a bócsai és a kunbányai vezérek leletei között arany szereléses késeket találunk. A legszebbek a kunbányai sírból kerültek elő.¹⁷⁰⁷ A töredékes pengékből és a szerelékekből legalább négy késre¹⁷⁰⁸ lehet következtetni.¹⁷⁰⁹ A bócsai leletegyüttesben csak a késtok U alakú aranylemezből készített koptatója és a valószínűleg a kés felfüggesztését szolgáló kettős madárfejes akasztóveret került meg.

¹⁷⁰³ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 9. kép 1.

¹⁷⁰⁴ MADARAS 1995, Pl. 28. 257:3, Pl. 28. 265: 2.

¹⁷⁰⁵ Pl. 211., 210., 221. (MADARAS 1994, Taf. XXXII. 211: 1, Taf. XXXIII. 210: 10, Taf. XXXIV. 221: 5).

¹⁷⁰⁶ MADARAS 1995, Pl. 9. 48: 1.

¹⁷⁰⁷ A szerelékek díszítőelemeivel, azok analógiáival H. Tóth Elvira részleteiben foglalkozott (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 127–129, 135–137, 167). Gyűjtésébe ugyanakkor csak kelet felé tekintett ki, a nyugati analógiák nem kerültek látószögébe.

¹⁷⁰⁸ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 127, 135–137, 167–170.

¹⁷⁰⁹ A hármas függesztő füles, aranszereléses kések a megmaradt töredékek hosszúsága (20,4 és 27 cm), valamint 2–2,8 cm-es pengeszélesség alapján fegyverek lehettek. A többi késtörödéket, és az arany tokdíszítményeket provizórikusan idesoroltuk szélességük alapján.

A kunbábonyi koptatók és pántok egykori elrendezését a kelet-dunántúli analóg példányok – Kölked B 85. és 173.¹⁷¹⁰ és Zamárdi-Rétiföldek 517. sír¹⁷¹¹ – nyomán képzelhetjük el, melyek ott női sírokból fordulnak elő. A bócsai lelet U-alakú koptatója és a granulációkkal és almandinokkal díszített kunbábonyi is ezekhez hasonló tokot díszített egykor.

A bócsai koptató legközelebbi párhuzama a Keszthely-Fenekpuszta, horreumi temető 16. sírjából származik.¹⁷¹² A koptatóveretes kés mellett italo-bizánci övgarnitúra volt, ami szintén arról árulkodik, hogy ezek a nemesfém veretekkel díszített tokos kések nyugati eredetű tárgyak lehetnek; az avarokhoz germán közvetítéssel, kereskedelem útján kerülhettek, persze a különösebb, arany veretesek ajándékozás révén is avar tulajdonosaikhoz kerülhettek.

Ezüst szerelékű kés két női sírból is előkerült. Már fentebb említettük, hogy a kunpeszéri 26. női sírban a ball vállhoz helyezett kés tokjának peremét egykor ezüst szalag díszítette, de mára ennek csak vas alátétlemeze maradt meg. A bácsandrászállási 20. női sírban a medence bal oldala mellett egy olyan vaskés feküdt, melynek markolatát és a tok torkolatrészét is vékony, bordázott ezüstpánt díszítette. A kés egy ezüst huzalkarikán csüngött. E sír azért is figyelemre méltó, mert itt is a bal medencében feküdt egy apró, kétélű vaskés, amit a kunpeszéri 26. sír analógiájára tarsolyba képzelhetünk el.

7.1.4.5. Tűtartók

A korszak leletanyagában 47 csonttubus van, melyek tűtartóként funkcionáltak. A péterrévei 44. férfi sír¹⁷¹³ kivételével csak női sírban fordulnak elő. Az esetek egy részében funkciójuk is teljesen egyértelmű a megmaradt vastű vagy annak maradványa alapján. A szerényebb, egyszerűbb kivitelű leleteket tartalmazó sírokból bukkanak csak fel, a terület gazdagabb női temetkezéseiből hiányoznak.

A tűtartókat kiskérődzők, esetleg nagyobb testű madarak¹⁷¹⁴ csöves csontjaiból készítették. Többségük sima henger, két végén egyenesre fűrészelve (66. kép 11). Ritka a faragott és az esztergályozott darab e korszak anyagában (66. kép 13). Az egyetlen díszített példány Mélykút-Sánc dűlő 34. sírjából származik, mely beütögetett pont-körökkel díszített (66. kép 12).

Több esetben nincs adatunk a tűtartók sírbéli helyéről, az ismert esetekben általában a medence környékén feküdtek, szinte kizárólag a bal oldalon. Ezeknél az övre való felfüggesztést valószínűsíthetjük. A mélykúti 34. padmalyos sírban, a jobb oldalára dőlt helyzetben nyugvó, enyhén zsugorított pozíciójú női vázon a jobb oldali bordák között találták.

A korszak csont tűtartóinak viseléséről és használatáról László Gyula életszerű rekonstrukciót készített.¹⁷¹⁵

7.1.4.6. Pásztorkészségek

A tűgyújtáshoz nélkülözhetetlen csiholóból és tűzkőből – és valószínűleg a nyom nélkül elenyésző taplóból – álló eszköze gyűttest hagyományosan a férfi sírokra jellemzőnek tarthatjuk. Többnyire a tarsollyal összefüggésbe hozhatók, a rendelkezésre álló adatok alapján leggyakrabban a bal combcsont külső oldalánál és a kéztő környékén kerültek elő, ami a tarsolyoknak is a megszokott helye. Az avar kor második felének lelőhelyei esetében viszont gyakran a jobb oldalon kerültek elő.

¹⁷¹⁰ KISS 2001, Taf. 30. 29, Taf. 46. 10.

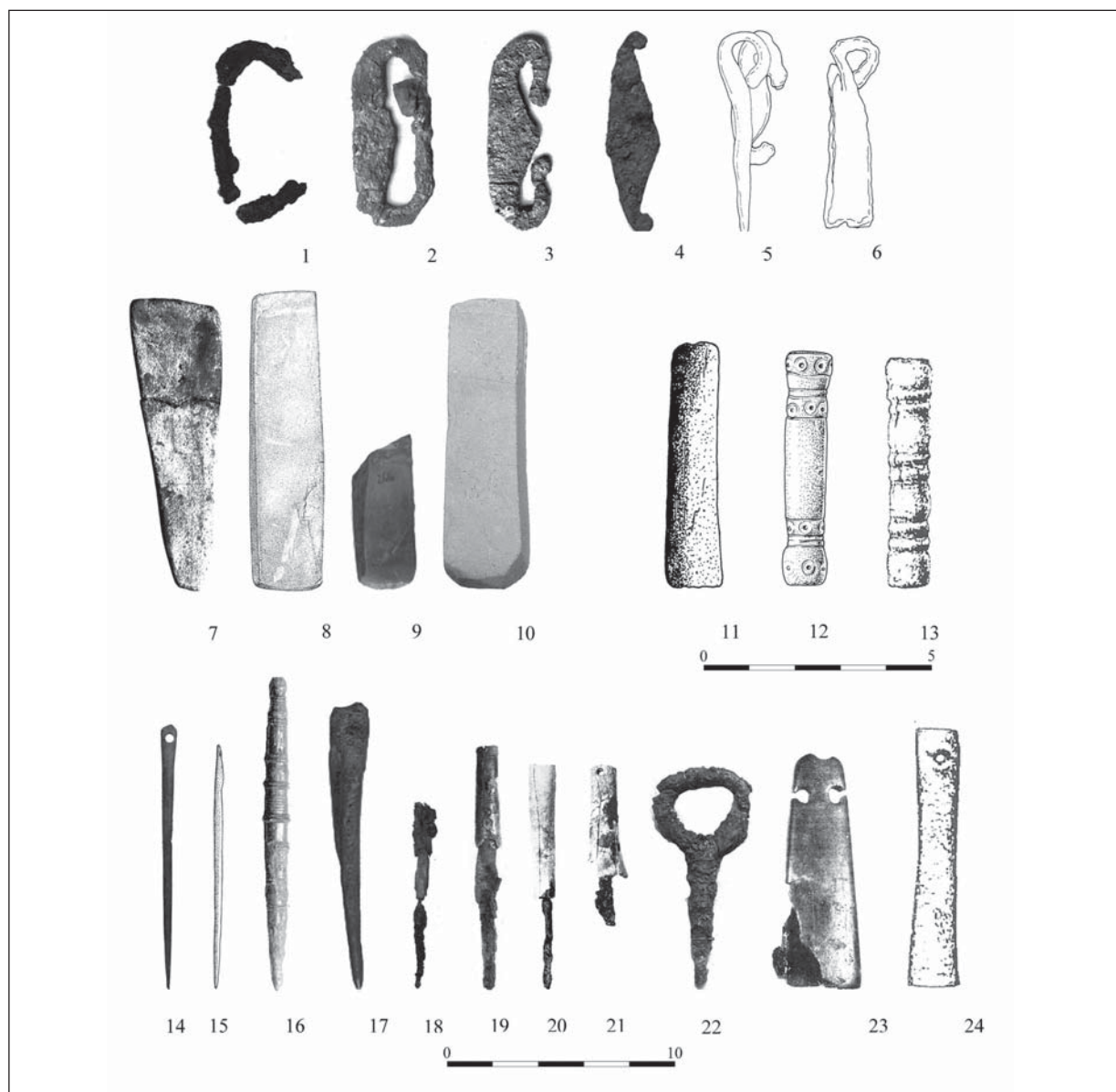
¹⁷¹¹ BARDOS–GARAM 2009, Taf. 67. 8.

¹⁷¹² VIDA 2011, Taf. 13. 3–5, 14.

¹⁷¹³ BUGARSKI 2009, T. IX. 44: 2.

¹⁷¹⁴ Egyetlen esetben sem áll rendelkezésre a csont meghatározása.

¹⁷¹⁵ LÁSZLÓ 1941, 186–191.

66. kép. Eszközök. 1–6: Csiholók. 1: Bácsandrasszállás-Moravicai út (Srb) 9. sír; 2–3: Szeged-Fehértó A. 2: 3. sír; 3: 9. sír; 4, 6: Péterréve (Srb). 4: 16. sír; 6: 61. sír. 7–10. Fenőkövek. 7: Szeged-Fehértó A 34. sír; 8: Kunbábony; 9: Szeged-Kundomb 266. sír; 10: Kunpezsér 3. sír. 11–13. Tűtartók. 11: Szabadka-Szand pálya (Srb) 3. sír; 12: Mélykút-Sánc dűlő 34. sír; 13: Budapest XXI. Csepel-Háros 17. sír. 14–15. Csonttűk. 14: Felgyő-Ketőshalmi dűlő 1. sír; 15: Felgyő, Ürmös-tanya, szórvány. 16–22. Árak. 16, 22: Szeged-Fehértó A. 16: 373. sír; 22: 167. sír; 17: Szeged-Kundomb 284. sír; 18: Kunpezsér 5. sír; 19–21: Jászapáti-Nagyállási út. 19: 95. sír; 20: 114. sír; 21: 133. sír. 23–24. Ismeretlen rendeltetésű eszközök. 23: Szeged-Fehértó A 368. sír; 24: Budapest XXI. Csepel-Háros 88. sír

Fig. 66. Tools. 1–6: Fire strikers. 1: Bački Sokolac-Moravički put (Srb), Grave 9; 2–3: Szeged-Fehértó A. 2: Grave 3; 3: Grave 9; 4, 6: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 4: Grave 16; 6: Grave 61. 7–10: Whetstones. 7: Szeged-Fehértó A, Grave 34; 8: Kunbábony; 9: Szeged-Kundomb, Grave 266; 10: Kunpezsér, Grave 3. 11–13: Needle cases. 11: Subotica-igralište Sand (Srb), Grave 3; 12: Mélykút-Sánc dűlő, Grave 34; 13: Budapest XXI. Csepel-Háros, Grave 17. 14–15: None needles. 14: Felgyő-Ketőshalmi dűlő, Grave 1; 15: Felgyő, Ürmös-tanya, stray find. 16–22: Awls. 16, 22: Szeged-Fehértó A. 16: Grave 373; 22: Grave 167; 17: Szeged-Kundomb, Grave 284. sír; 18: Kunpezsér, Grave 5; 19–21: Jászapáti-Nagyállási út. 19: Grave 95; 20: Grave 114; 21: Grave 133. 23–24: Tools of unknown purposes. 23: Szeged-Fehértó A, Grave 368; 24: Budapest XXI. Csepel-Háros, Grave 88

A szegényebb mellékletű férfi sírokban gyakori leletek, de a maglódi¹⁷¹⁶ és a Kecskemét-Sallai utcai vezéri sírokban¹⁷¹⁷ és a csengele-jójárta gazdagabb férfi sírban¹⁷¹⁸ is jelen vannak. Ez azt mutatja, hogy társadalmi helyzetétől függetlenül, általánosan használt eszközök voltak.

Az avar kor első felére tehető sírok közül 74-ben volt csiholó, általában csak egy, de van példa két csiholó acélra is a péterrévei 16. sírban.¹⁷¹⁹ A csiholók formája nagy változatosságot mutat: a leggyakoribb a lant forma, de annak is több alaki variánsa fordul elő (66. kép 1–4), Az egyik végén kampós és a másikon elhegyesedő vagy kissé trapéz szerűen kiszélesedő darabok csak a péterrévei temető anyagában fordulnak elő (66. kép 5–6).

Kova 41 sírból került elő: általában 1–2 db, de nem ritka a 3–5 (pl. Mélykút-Sánc dűlő 45. sír, Péterréve 37. sír),¹⁷²⁰ sőt akár a 8 db (Homokméggy-Székes; 3. kép 11–15) előfordulása sem.

7.1.4.7. Árak

A korszak anyagában 73 db árról van tudomásunk. Alapvetően a férfiakhoz kötődő eszköz (42), de ritkábban nő (24) és gyermek (2) mellett is előfordulnak. 5 sír esetében a halott neme bizonytalan.

Az árak többségében a tarsolyokkal hozhatók összefüggésbe, s legtöbbször egyéb tárgyak (lamella, csiholó, kova, stb.) közelében kerülnek elő, melyek együtt a tarsolyzáró jelenléte nélkül is tarsolyra utalnak.

Leletekben szegényebb, de öves–fegyveres férfi sírokban is fellelhetők. Érdekesebb a női temetkezésekben való előfordulásuk. Három abból a kunpeszéri temetőből való, ahol a férfiak mellett aranyozott ezüst és ezüst veretekkel díszített öveket, arany és ezüst szerelékes kardokat találunk. E gazdag férfiakhoz tartozó női sírok (5., 7. és 26. sír) annak ellenére a Duna–Tisza köze leggazdagabb női temetkezéseinek tarthatók, hogy „gazdagságukat” leginkább arany (gúlacsüngős és lemezgömbös) fülbevalóik, borostyán gyöngyeik, tükreik mutatják. Az árak sírbéli helyzete alapján biztosan csak a 26. sírban nyugvó idős nő esetében tarthatjuk személyes eszközének, amit egy apró vaskéssel együtt, két P-alakú ezüsthüllel ellátott erszényben tartott. A másik két sírban az árak olyan helyen kerültek elő – az 5. sírban a bal térdnél, a 7. sírban a bal vállnál –, hogy itt nem zárhatjuk ki, hogy csak a temetéskor helyezték melléjük.

Az általában vasból készült árak között kerek, téglalap és ritkább esetben nyújtott rombusz átmetszetűek is akadnak. Viszonylag sérülékeny tárgyak, ezért sok esetben a korróziótól meggyengült állapotú tárgy csak darabokban kerül elő, vagy már állapota menthetetlen volt. Szerencsés az az eset, amikor többé-kevésbé egészben kerül napvilágra. Az árak végén rövidebb famarkolat nyomát lehet megfigyelni. A Jászapáti-Nagyállási úti temető korai sírjai közül három férfi sírban (95., 114. és 133. sír)¹⁷²¹ gondosan faragott nyelű árak voltak, az egyik beütögetett pont-körrel díszített (66. kép 19–21).

Az árak közé tartozik két vaspálcából kovácsolt, egyik végén hurkos, a másikon elhegyesedő tárgy, melyek a Szeged-Fehértó A temető 36. és 162. férfi sírokból kerültek elő (66. kép 22).¹⁷²²

A csontár a ritka leletek közé tartozik, csak két darabról tudunk (66. kép 16–17). A kundombi 284. sírban sima, csiszolt,¹⁷²³ a Szeged-Fehértó A 373. sírban¹⁷²⁴ egyedi, íjasesztergával készített csontár került elő csont tarsolyzáró és pont-kör díszes bogozó kíséretében.

¹⁷¹⁶ GARAM 2005, 8. kép 10.

¹⁷¹⁷ H. TÓTH 1981, 20. kép 2–3.

¹⁷¹⁸ CSALLÁNY 1939, 5. kép 7.

¹⁷¹⁹ BUGARSKI 2009, T. III. 16: 5.

¹⁷²⁰ BUGARSKI 2009, T. IX. 37: 10.

¹⁷²¹ MADARAS 1994, Taf. XV. 95: 1, Taf. XVIII. 114: 1, Taf. XX. 133: 1.

¹⁷²² MADARAS 1995a, Pl. 6. 36: 4, Pl. 19. 167: 9.

¹⁷²³ MADARAS 1995, Pl. 34. 284: 6.

¹⁷²⁴ MADARAS 1995, Pl. 37. 373: 1–3.

7.1.4.8. Csonttűk

A Kárpát-medence egész területén a ritkán előkerülő tárgyak közé tartozik a csontból készített tű. Ezek általában hosszabbak (7–10 cm), mint a vasból készült társaik. A Duna–Tisza közén sírból 2 db került elő, mindkettő Felgyőről származik (66. kép 14–15), két külön lelőhelyről. Az Ürmös-tanyánál előkerült szórványtárgy,¹⁷²⁵ míg a Kettőshalmi dülő 1. sírjának gondosan csiszolt és a fején át is lyukasztott tűje bizonyosan tarsolyban volt egy csont csipesszel együtt.¹⁷²⁶ A ló vagy marha lábcsontjából hasított tű gondosan megmunkált. A kissé csúcsos fejű tűhöz hasonló a Gyoma 264. lelőhely kora avar kori 3. női sírjából származó 3 hasonló darab¹⁷²⁷ és a Vác-Kavicsbánya 343. gyermek sírból előkerült példány.¹⁷²⁸

7.1.5. EGYÉB ESZKÖZÖK, SZERSZÁMOK

7.1.5.1. Orsók

A leggyakoribb eszközök egyike a fonáshoz használt orsó (127), a női sírokra jellemző (109), azonban elvértve férfi sírban is felbukkan, mint pl. Felgyő, Ürmös-tanya 108. és 137. sírjaiban.¹⁷²⁹ A tűtartókkal ellentétben, melyek a gazdagabb leletanyagú sírokban nem fordulnak elő, az orsók ezekben is jelen vannak. Példaként említhetjük a kunpeszéri 15 síros, arany és ezüst leletekben kiemelkedően gazdag temetőt, melynek valamennyi női sírjában megjelenik.

Többségében egyesével fordulnak elő, azonban több példa is akad arra, hogy két orsó van a halott mellett: pl. Mélykút-Sánc dülő 34. sír, Péterréve 7. és 77. sír.¹⁷³⁰

Az avar kor első felére tehető anyagban csak agyagból készített példányok találhatók, egy ólomból készített karika kivételével, mely a kunpeszéri 26. sírből származik. Mindkét forma, a lapos orsókarika (98) és a bikónikus formájú orsógomb (29) is előfordul.

Az orsókarikák többsége korongolt edények (általában szarmata) oldaltöredékének másodlagos felhasználásával készült. Ritka a kifejezetten orsókarikának készült darab. Az orsógombok között csak kézzel formált és díszítetlen darabokat találunk, majd az avarkor második felében túlsúlyba lévő korongolt és változatos módon díszített példányokkal ellentétben.

Az orsók sírban lévő helyzete nem kötött: leggyakrabban a jobb könyök és a lábszárak környékén kerültek elő, ritkábban a lábfejek végében és a koponya mellett, illetve mögött, vagyis a többi apróbb eszközzel ellentétben sohasem a tarsolyban. A hazai talajviszonyok ugyan nem őrzik meg a szerves anyagot, de épp az orsók sírban lévő helyzete alapján tarthatjuk valószínűnek, hogy az orsóval együtt az orsószár, sőt még az éppen arra feltekert gyapjúszál-gombolyag is a sírba kerülhetett.

7.1.5.2. Ostor- vagy korbácsvégek

A péterrévei 28. sírből, az íjjal–tegezzel, ezüst P-füles karddal eltemetett, préselt ezüst álcsatos övű – egyébként lószerszámos temetkezés – férfi mellől több eszköz is előkerült: csont tömlővég, bogozó,

¹⁷²⁵ BALOGH 2010, 98. kép 7.

¹⁷²⁶ BALOGH 2014, 253, 5. kép 2, 7. kép 1.

¹⁷²⁷ SOMOGYI 1997, Abb. 5. 11–13.

¹⁷²⁸ TETTAMANTI 2000, Taf. 18. 343: 2.

¹⁷²⁹ BALOGH 2010, 46. kép 11, 55. kép 12.

¹⁷³⁰ BUGARSKI 2009, T. II. 7: 1–2, T. XIII. 77: 2–3.

szalu, vaskés, kova és egy hosszúkás, díszítetlen, agancsból faragott ostor- vagy korbácsvég, mely a sír láb felőli végében, a lószerszámok, kegyelek és két zabla mellett volt.¹⁷³¹

A korszak hasonló tárgyainak többsége közép és késő avar kori, a körte alakúak korábbiak,¹⁷³² mint pl. a Szekszárd-Bogyiszlói úti 350.¹⁷³³ vagy a környei 147. sír¹⁷³⁴ példányai, s ezek sorát bővíthetjük a péterrévei darabbal.

A tárgytipust László Gyula jogarhoz hasonló jellegű rangjelző tárgynak tartotta,¹⁷³⁵ az ő nyomán a kutatók többsége, a sírok leletekben való viszonylagos szegénysége alapján vélték ostor- vagy korbácsvégnek,¹⁷³⁶ s végül Garam Éva egy teljességre törekvő anyaggyűjtés alapján, néprajzi analógiák és ázsiai előképek alapján komplex vizsgálatukat és tipologizálásukat elvégezte.¹⁷³⁷

A korszakban azonban másfajta ostor-/korbácsvéggel vagy ostorbuzogánnyal is számolhatunk. Az alattyáni 20. sírból egy üreges, gömbös formájú ólomtok¹⁷³⁸ került elő, ami valami hasonló funkciót tölthetett be. Legjobb párhuzamát a Kölked-Feketekapu A temető 312. kora avar sírjának leletei között találjuk.¹⁷³⁹

Az egyszerű agancs és ólom végektől külön csoportba sorolandók az állatfej alakú bot-/ostor- vagy korbácsvégek, melyek egyetlen Kárpát-medencei arany példánya a kunbábonyi vezéri sírból való.¹⁷⁴⁰ H. Tóth Elvira nagy alaposággal járta körbe a hasonló díszítmények és tárgytipusok körét és végül egy olyan jogarszerű tárgyat rekonstruált – mely szerinte méltóságjelző volt –, melynek fejét díszítette a madárfej, s ehhez kapcsolódva rövid láncokon csüngött három arany gömbdíz.

7.1.5.3. Fenőkövek

22 férfisírból származik fenőkő, vagyis nem tartozik a gyakori leletek közé. Egyesével fordulnak elő, a kora avar kori sírokból származó darabok nagyméretűek (hosszúságuk 8–14 cm közötti) és leggyakrabban hasáb formájúak (66. kép 8–10), többségük palából készült. Különleges háromszögletű formájával a szeged-fehértói 34. sír gondosan megmunkált, de erősen kopott példánya (66. kép 7) tűnik ki.

A fenőkövek a leletekben gazdagabb férfi temetkezésekből kerültek elő; a maglódi¹⁷⁴¹ és a kunpeszéri 3. aranyszereléses gazdag férfi sírok¹⁷⁴² mellett legfeltűnőbb a kunbábonyi vezéri sírban való jelenléte.¹⁷⁴³ Ez utóbbi példányát H. Tóth Elvira kardpenge élesítésére szolgáló eszköznek határozta meg (66. kép 8).¹⁷⁴⁴

A hasonlóan nagyméretű fenőkövek a Tiszántúl korai anyagából hiányoznak, egyetlen darabot említhetünk, a Makó-Mikócsa halom 127. sírból származó, palából készített darabot. A Dunántúlnak a keleti feléből is csak kisebb számban ismerünk kora avar kori sírból fenőkövet,¹⁷⁴⁵ azonban ezek méretben lényegesen elmaradnak a Duna–Tisza közti gazdagabb sírokban lévő daraboktól.

¹⁷³¹ BUGARSKI 2009, cl. 20, T. VII. 12.

¹⁷³² GARAM 1998, 118–119.

¹⁷³³ ROSNER 1999, Taf. 24. 350: 13.

¹⁷³⁴ SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 25. 10.

¹⁷³⁵ LÁSZLÓ 1938, 534–535.

¹⁷³⁶ BÓNA 1957, 63; ERDÉLYI 1958, 65; KOVRIG 1963, 138–139.

¹⁷³⁷ GARAM 1998.

¹⁷³⁸ KOVRIG 1963, Taf. I. 55.

¹⁷³⁹ KISS 1996, Taf. 67. A-312: 1.

¹⁷⁴⁰ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 191–194, Taf. X. 1.

¹⁷⁴¹ GARAM 2005, 8. kép 9.

¹⁷⁴² BALOGH 2011, 5. kép 8.

¹⁷⁴³ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XXIV. 10.

¹⁷⁴⁴ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 173–174.

¹⁷⁴⁵ H. Tóth Elvira alapos anyaggyűjtést végzett a kunbábonyi fenőkő kapcsán, ld. H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 173, Anm. 649. j.

7.1.5.4. Szaluk

A Duna–Tisza közéről 7 db szalu került eddig napvilágra (67. kép 1–7). A bácsújfalusi áldozati leletegyüttes,¹⁷⁴⁶ a többi sírleletből, férfi sírból származik: a péterrévi temetőben 3 is volt, a 28., 78. és 107. sírokban,¹⁷⁴⁷ a szeged-kundombi 289.¹⁷⁴⁸ és a Kiskőrös-Város alatti temető 37. sírjaiban¹⁷⁴⁹ lévő-kön kívül az urbőpusztai temető területén is előkerült egy szórvány (67. kép 2), ami valószínűleg eredetileg szintén sírmelléklet lehetett.¹⁷⁵⁰ A kiskőrösi (67. kép 7) kivételével az avar kor első feléből származnak.

A kora avar kori példányok felbukkannak az Északkelet-Dunántúl anyagában is.¹⁷⁵¹ A Tiszántúl korai anyagában a Deszk G 4. női sírból (1), valamint a Makó-Mikócsa halom 61. (2) és 241. (1) eszközmellékletes férfi sírokból került elő. Lelőhelyeik korai szóródásával ellentétben késő avar környezetben többségük a zsélyi/Zelovce (SI) és a dévényújfalui/Devinská Nová Ves (SI) temetőkben került elő.

Korábban köpüs kapának, ásonak, vésőnek, fejszének, a ló patájának ápolására szolgáló eszköznek, ösztökének is tartották. Erdélyi István mongóliai útján tett néprajzi megfigyelései alapján¹⁷⁵² sikerült tisztázni a szaluk funkcióját: a szerszámot fafaragás, famegmunkálás eszközének tarthatjuk.

A Kárpát-medencében a kelta korban bukkant fel ez az eszköztípus, a római anyagban is előfordul, de a népvándorlás kori megfelelőivel tárgyi bizonyíték híján nem lehet közvetlen kapcsolatot feltételezni. Keleten széles területen – Belső-Ázsiában, az Altaj-hegységben, Tuvában, a Felső-Ob vidékén, Nyugat-Szibériában, Közép-Ázsiában – már a korai türk időszaktól (a 6–7. század) adatolva van előfordulásuk. A kelet-európai elterjedésükkel csak a kazár időszaktól (7. század legvége/8. század) számolhatunk.¹⁷⁵³ Ez alapján a szalu az avar anyagi kultúra ázsiai eredetű tárgytipusai közé tartozik, de ez nem jelenti azt, hogy a legkorábbi tárgytipusok sorába való.

A Duna–Tisza közti szaluk nem keltezhetők a 7. századnál korábbra, viszont a kundombi 289. sírban, a szalu mellett lévő, késői Fönlak-típusú veretek és Tarnaméra-típusú szíjvég alapján ez a temetkezés és benne a szalu is a 7. század második harmadára tehető. Bóna István a tárgyi emlékelemzés alapján az urbőpusztai temető indulását a 630-as évekre tette.¹⁷⁵⁴ Így a temető anyagában lévő szórvány szalu kronológiai helyzete is a 7. század középső harmada lehet.

7.1.5.5. Sarlók

Bár a sarlók avar sírokban való megjelenését hagyományosan a közép avar időszaktól kezdve tekintjük általánosnak, de már Somogyi Péter felfigyelt arra, hogy azok az esetek, amikor a sarló sírbéli helyzete alapján munkaeszközként került a sírba, korábbiak, azaz kora avar koriak.¹⁷⁵⁵ A Duna–Tisza közéről az avar kor első feléből 6 sarlós síregyüttes ismert (67. kép 9–13).

A szeghegyi sírban a sarló (67. kép 9) a női váz lábfeje fölött előkerült lókoponya körül volt vaspántos favödör, fokos, kés és lándzsacsúcs társaságában, melyeket így együttesen Somogyi Péter legutóbb

¹⁷⁴⁶ CSALLÁNY 1963, XXXI. tábla 13.

¹⁷⁴⁷ BUGARSKI 2009, T. VI. 2, T. XIII. 78: 7, T. XVIII. 107: 2.

¹⁷⁴⁸ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 36. 289: 5.

¹⁷⁴⁹ HORVÁTH 1935, XXXVI. tábla 37.

¹⁷⁵⁰ BÓNA 1957, XL. tábla 5.

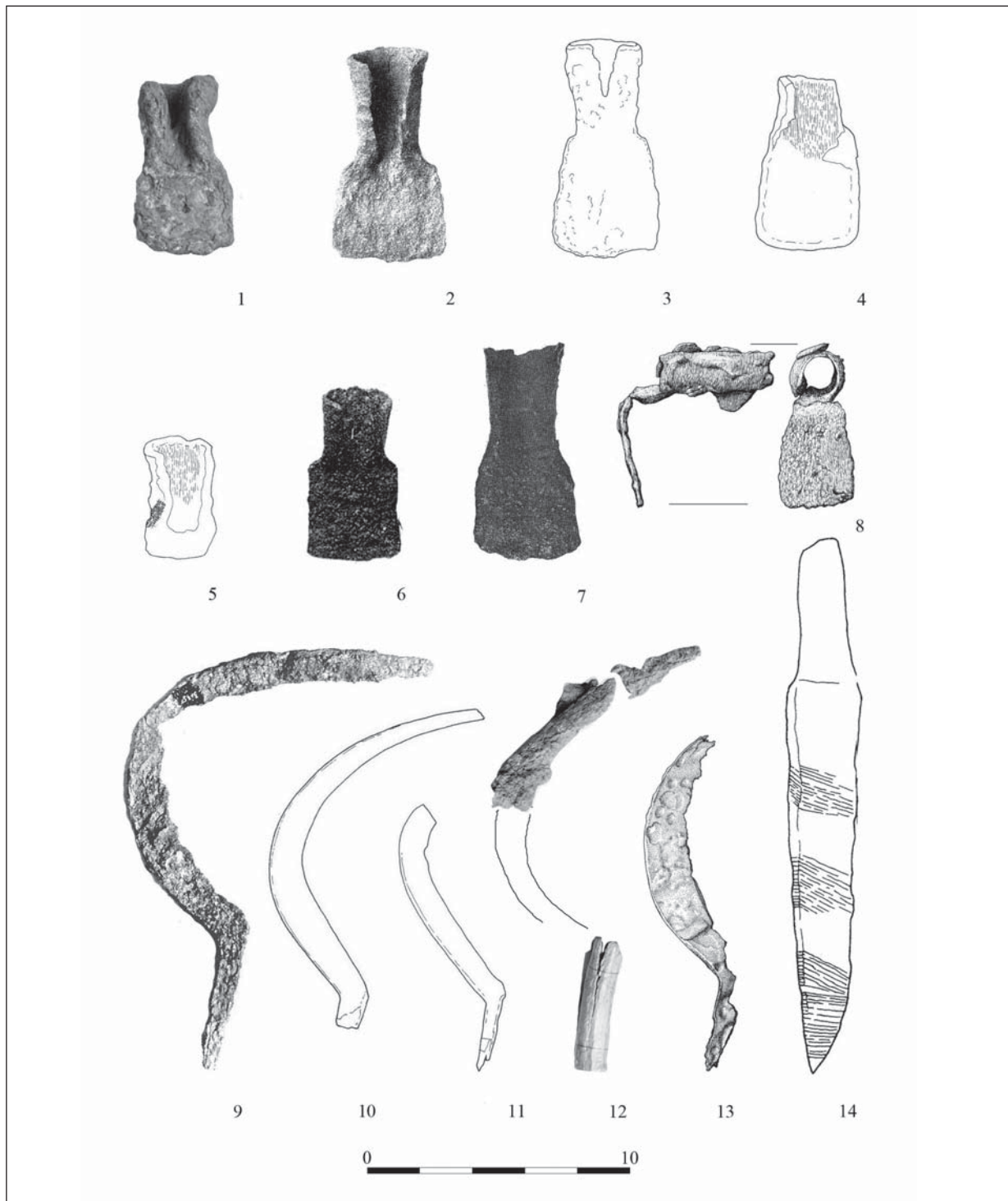
¹⁷⁵¹ A lelőhelyeik jegyzékét Kovács László állította össze (KOVÁCS 1983). A Kárpát-medencében 29 avar lelőhelyről 32 darabot gyűjtött össze, leginkább rangosabb felszerelés és ló kíséretében.

¹⁷⁵² ERDÉLYI 1965; ERDÉLYI 1967.

¹⁷⁵³ KOVÁCS 1983, 38–39. Az ázsiai adatok számbavétele irodalommal KOVÁCS 1983, 67–71. j.

¹⁷⁵⁴ BÓNA 1957, 173.

¹⁷⁵⁵ SOMOGYI 1982, 194.

67. kép. Eszközök és szerszámok. 1–7. Szaluk. 1: Szeged-Kundomb 289. sír; 2: Bugyi-Ürbőpuszta, szórvány; 3–5: Péterréve (Srb). 3: 28. sír; 4: 107. sír; 5: 78. sír; 6: Bácsújfalú (Srb); 7: Kiskőrös-Város alatt 37. sír. 8. Kapa: Felgyő, Ürmös-tanya 83. sír. 9–13. Sarló. 9: Szeghegy (Srb); 10–11: Péterréve (Srb). 10: 37. sír; 11: 107. sír; 12: Szeged-Fehértó A 3. sír; 13: Vaskút-Kossuth u. 14. Reszelő: Péterréve (Srb) 82. sír

Fig. 67. Tools and implements. 1–7. Adzes. : Szeged-Kundomb, Grave 289; 2: Bugyi-Ürbőpuszta, stray find; 3–5: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 3: Grave 28; 4: Grave 107; 5: Grave 78; 6: Selenća (Srb); 7: Kiskőrös-Város alatt, Grave 37. 8: Hoe: Felgyő, Ürmös-tanya, Grave 83. 9–13: Sickles. 9: Lovcenać (Srb); 10–11: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb). 10: Grave 37; 11: Grave 107; 12: Szeged-Fehértó A, Grave 3; 13: Vaskút-Kossuth u. 14: Rasp: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb), Grave 82

halotti áldozategyüttesnek értékelt.¹⁷⁵⁶ A péterrévei 107. sírban a sarlótöredék (67. kép 11) a jobb combcsontnál, egy szalu és egy vaskés társaságában került elő, a 37. sírban a jobb alkarra volt helyezve (67. kép 10).¹⁷⁵⁷ Vaskúton, a Kossuth utcában került elő annak a sok-mellékszíjas, vasveretes övvel eltemetett férfinak a sírja, melyből a sarlón (46. kép 3; 67. kép 13) kívül a Duna–Tisza köze egyetlen kora avar korra tehető L-alakú bárdja is származik. A Szeged-Fehértó A temetőben két férfi sírből került elő sarló, mindkettőben a bal karra téve. A 3. sírban a sarlónak fűrészelt csontnyele volt (67. kép 12), a 81. sírba a sarló textilbe csavarva került.¹⁷⁵⁸

A sarló avar környezetben – elsősorban rontáselhárítóként, összefüggésbe a vasbabonával – a 7. század harmadik harmadában vált gyakorivá a temetkezésekben.¹⁷⁵⁹ Somogyi Péter szerint a nagyszámú kelet-európai, főként Kuban-vidéki sarlóstemetkezés alapján onnan került ez a temetkezési szokás ide, a Kárpát-medencébe az avarokhoz.¹⁷⁶⁰ Ugyanakkor a sarló, mint munkaeszköz, mellékletként már a 6. században feltűnt a Kárpát-medencében, a szentendre-pannoniatelepi 11. langobard¹⁷⁶¹ és a Kiszombor B gepida temető 133. és 87. sírjaiban.¹⁷⁶² A felsorolt Duna–Tisza közti példák és a Pécs-Köztető 45. lósír¹⁷⁶³ a legkorábbi előfordulása a tárgy típusnak avar környezetben.

A Duna–Tisza közti sarlós síroknak az avar kor első felén belüli időrendi helyzetét vizsgálva, támpontként szolgálhat a péterrévei 107. sír, a belőle származó II. Iustin és Sofia (?) 576/577-es réz follisával¹⁷⁶⁴ és a szeghegyi női sír, Heraclius 616–625 között vert könnyű solidusával. A Vaskút-Kossuth utcai eszközmellékletes sír kronológiai helyzete az L-alakú fokosbárd és a vas szíjvégek alapján a 7. század második negyedében adható meg. Ez, a hasonló kronológiai helyzetű szeghegyi kettőssír és szeged-fehértói 3. sír fogazott állatstílusú préselt szíjvége¹⁷⁶⁵ együtt a sarlós temetkezések 7. század második negyedére való keltezését valószínűsítik.

A későbbiekben újabb sarlós temetkezések bevonásával érdemes megvizsgálni, hogy az avarok körében a sarló mellékletként (eszközként) való sírba helyezése tekinthető e germán eredetűnek.

7.1.5.6. Egyéb eszközök és szerszámok

A tárgyaltakon kívül a korszak emlékanyagában felbukkanó további eszközök és szerszámok csak egy-egy példányban fordulnak elő. Ilyen a Fehértó A 235. sír hasított végű tárgya,¹⁷⁶⁶ melynek funkcióját egyelőre nem tudjuk meghatározni. Szintén ismeretlen rendeltetésű a 368. női sír állatcsontból készített, trapéz alakú, rövidebb oldalánál két ívelt bemetszéssel tagolt, valószínűleg felfüggesztve hordott eszköze (66. kép 23).¹⁷⁶⁷ Szintén csak feltételezhetjük, hogy a csepel-hárosi 88. sír átlukasztott keskeny csonthengere (66. kép 24) is fel volt akasztva.¹⁷⁶⁸ Funkciója ugyancsak ismeretlen.

¹⁷⁵⁶ SOMOGYI 2002, 288.

¹⁷⁵⁷ BUGARSKI 2009, cl. 65, cl. 25.

¹⁷⁵⁸ MADARAS 1995, 75.

¹⁷⁵⁹ SOMOGYI 1982, 194. Az avar kori sarlókról ERDÉLYI 1975; a Kárpát-medence sarlós temetkezési szokásairól SOMOGYI 1982.

¹⁷⁶⁰ SOMOGYI 1982, 195.

¹⁷⁶¹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 37. 11: 1.

¹⁷⁶² CSALLÁNY 1961, 180, Taf. CXV. 1; TÖRÖK 1936, XLIX. tábla, LVII. tábla.

¹⁷⁶³ KISS 1977, XL. tábla.

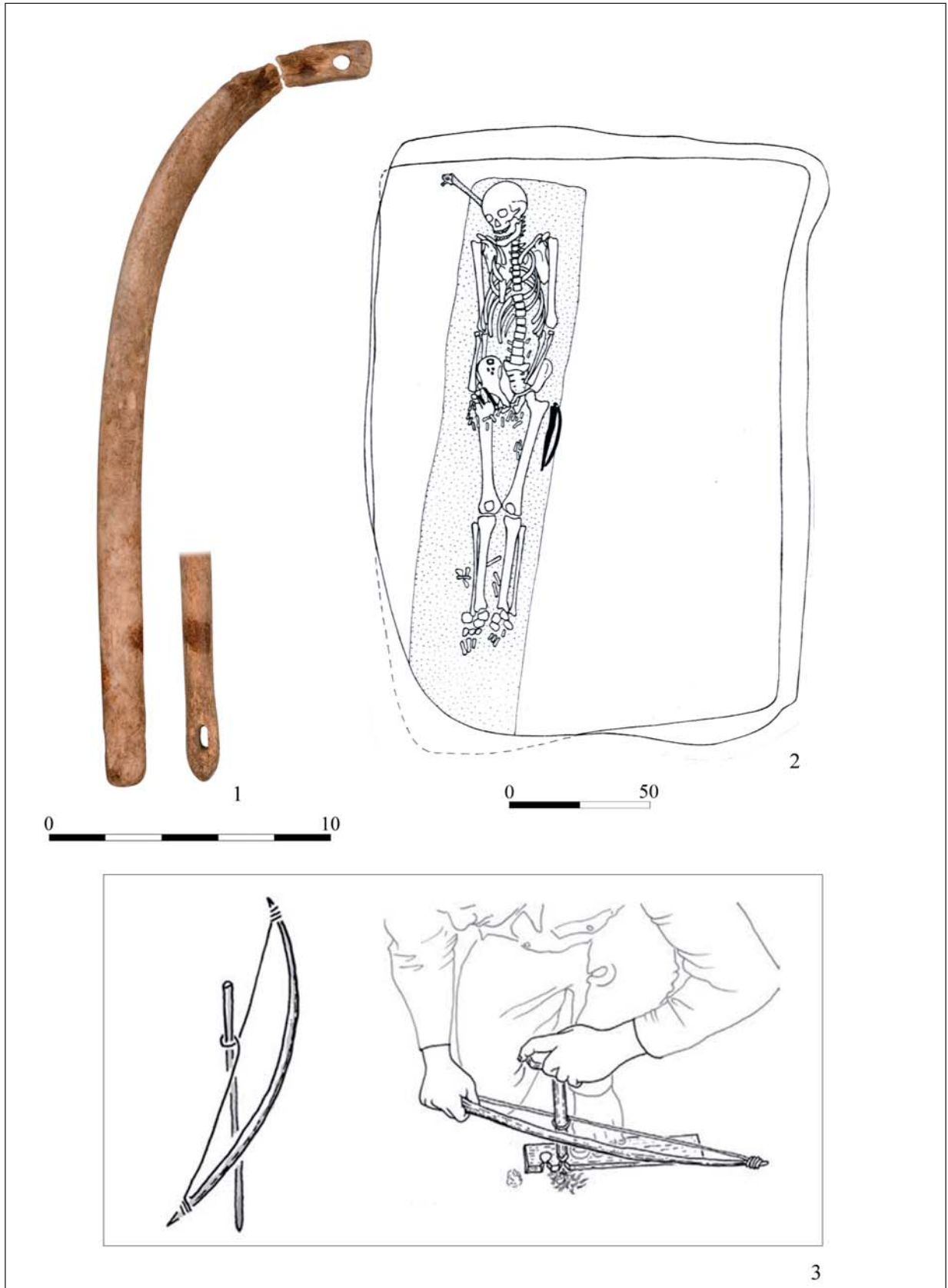
¹⁷⁶⁴ BUGARSKI 2009, 169.

¹⁷⁶⁵ MADARAS 1995, Pl. 1. 3: 3.

¹⁷⁶⁶ MADARAS 1995, Pl. 25. 235: 2.

¹⁷⁶⁷ MADARAS 1994, Pl. 36. 368: 1.

¹⁷⁶⁸ NAGY 1998, Taf. 116. 88: 7.

68. kép. 1–2: Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Íjas tűzgyújtó; 2: 1. sír. 3: Az íjas tűzgyújtó használatának rekonstrukciója
 Fig. 68. 1–2: Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Fire bows; Grave 1. 3: Reconstruction of the use of fire bow

Egyedi a Felgyő, Ürmös-tanyai 108. sírban lelt kis kapa a kora avar időszakban,¹⁷⁶⁹ az avar kor második feléből is csak egy – formában ugyan teljesen más – példány van a Duna–Tisza közti leletek között, az adorjáni temető 6. női sírjából.¹⁷⁷⁰

Ismeretlen a rendeltetése a maglódi vezéri sírból származó vékony vaspántnak, mely a rövidebb oldalain egy-egy vasszegeccsel van átütve. Garam Éva vaseszköz töredékének vélte.¹⁷⁷¹

A Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyen feltárt temetési körzet 1. padmalyos sírjában nyugvó, *adultus* korú mongolid férfi bal combcsontja mellett egy különleges, marha bordából készített csonteszköz került elő (68. kép 1–2). A 23,7 cm hosszú, gondosan lecsiszolt felületű eszköz mindkét vége lekerekített, egyik vége elvékonyított és itt kerek, a másik végén nagyobb ovális alakú lyukkal áttört. A lyukaknál megfigyelhető kopásnyomok gyakori, erőt kifejtő használatra utalnak. A két végrész úgy van kialakítva, hogy síkjuk 90°-os szöveget zár be.

E tárgynak sem a Kárpát-medencében, sem azon kívül régészeti korú analóg darabja nem ismert. A néprajzi analógiák alapján feltételezésünk szerint az eszköz egy tűzfűró vagy más néven íjas tűzgyújtó és használatát a recens példák alapján a következők szerint rekonstruálhatjuk. A csonteszköz két végébe kialakított furatba bélből vagy idegből lévő húrt akasztottak, s az így kialakított „íjat” egy kihegyezett fa orsóra, arra merőleges állásba hurkolták. A szerkezetet egy puhább fából kialakított talpra állították, annak repedésébe vagy egy kialakított vájatba és gyors, fűrészelő mozdulattal dörzsölték. A fafelületek súrlódása során keletkezett parázst használták gyújtósnak (68. kép 3).

Nagyon kevés a kimondottan szerszámnak tekinthető lelet a terület korai leletei között. Szerszámnak tarthatjuk a péterrévei 82. sír vasreszelőjét.¹⁷⁷² Az avar korszakból ismert reszelők többsége az avar kor első felére jellemző ötvös- és kovácseszközöket tartalmazó, ún. szerszám-mellékletes sírokból származik.¹⁷⁷³ Ezek között jellegzetesebbek a meghajlított nyelvű laposreszelők, de a péterrévei középső nyelvű állású lapos reszelőhöz is találunk analógiát a kisújszállási,¹⁷⁷⁴ a klárafalvi ötvös-¹⁷⁷⁵ és a Szekszárd-Tószegi-dűlői szerszám-mellékletes sírokban.¹⁷⁷⁶

A péterrévei sírban egyéb eszköz nem volt, valami „hétköznapi” alkalmazásra gondolhatunk – mint pl. lovak patájának reszelése vagy egyéb csont- és szarufelületek kisebb felületi kezelése –, s nem mesterszerszámra. A péterrévei sírhoz hasonlatosan csak egy reszelő volt a zamárdi 250/A, szintén az avarkor első felére tehető sír leletei között is.¹⁷⁷⁷

Szerszám és fegyver is lehetett a Vaskút-Kossuth utcából származó sírleletbe lévő L-alakú bárd, melyet a fegyvereknél, a baltákkal együtt tárgyalunk.

A Duna–Tisza köze eddig ismerté vált egyetlen olyan sírja, melyben a leletek alapján minden kétséget kizáróan mesterember nyugodott, a gátéri 11. ötvössír. Kada Elek megfigyelése szerint a férfiváz medencéjének jobb oldalánál egy csomóban a préselőmagok mellett szerszámok is voltak, s ezért e felsorolásban helye van.¹⁷⁷⁸

A temető többi anyagával együtt a sír leletei is mind elpusztultak, minden információnk a sírról és a leletekről a Kada Elek által közzétett adatok. Annak ellenére, hogy Kada vaseszközöket említ,

¹⁷⁶⁹ BALOGH 2010, 47. kép 6.

¹⁷⁷⁰ GERE 1998, VIII. tábla 2.

¹⁷⁷¹ GARAM 2005, 426–427.

¹⁷⁷² BUGARSKI 2009, T. XIV. 82: 1.

¹⁷⁷³ A reszelőt is tartalmazó leletegyüttesekről legutóbb ÓDOR–RÁCZ 2011; korábban lelőhelylistákkal RÁCZ 2004; RÁCZ 2009.

¹⁷⁷⁴ RÁCZ 2009, 16. kép 5–6.

¹⁷⁷⁵ BALOGH 2004, 17. kép 3.

¹⁷⁷⁶ ÓDOR–RÁCZ 2011, 2. kép 1.

¹⁷⁷⁷ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 31. 250/A: 26.

¹⁷⁷⁸ Az ötvössír újraközlése és részletes vizsgálata RÁCZ 2014.

a leírásban csak egy kisebb méretű trébelő kalapácsot közölt le.¹⁷⁷⁹ Hasonló kisebb trébelő kalapács a klárafalvi,¹⁷⁸⁰ a kunszentmártoni¹⁷⁸¹ és a Kölked-Feketekapu B 80. ötvössírokban¹⁷⁸² fordul elő.

Az avar kor első feléből származó – a hétköznapi, nagyobb számban, általánosan elterjedt apró eszközöket leszámítva – a jellemzőbb eszköztípusok lelőhelyeinek többsége közvetlenül a Tisza mentén helyezkedik el. A Duna–Tisza köze nyugati fele e szempontból gyakorlatilag fehér folt. A szaluk és a sarlók, illetve az ostor- vagy korbácsvégek avar környezetben megjelenő legkorábbi példányai a Szeged–Baja vonaltól délre eső területen jelentek meg.

7.1.6. FEGYVERES SÍROK

A Duna–Tisza közéről származó fegyverek temetkezésekből és áldozati leletekből ismertek. Előkerülési körülményeik, a régi ásatások dokumentációs hiányosságai és a leletek hányattatott sorsa jelentősen korlátozza a fegyveres sírok vizsgálatának lehetőségét. A lelőhelyek jellegéből következően, valamint az egy-egy lelőhelyen belül a fegyveres sírok kis száma miatt a horizontálstatigráfiai vizsgálatokra csak kevés lelőhely esetében nyílt lehetőség, s eredményeik természetesen a nagy sírszámú temetők ilyen irányú vizsgálatainak eredményeihez viszonyítva csekélyek. Ezért elsősorban a sírokban előforduló fegyverek típusonkénti rövidebb áttekintésére, a fegyveres sírok kronológiai helyzetének vizsgálatára törekedtünk, illetve a fegyverkombinációkat¹⁷⁸³ vizsgáltuk meg.

A Maurikios klasszikusnak számító, az avar hadseregére vonatkozó leírásában szereplő fegyverfajták, „*fegyverzetük bőrvért, kard, íj és kopja...a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat...*” (Maurikios XI. 2. 7)¹⁷⁸⁴ mindegyikét megtaláljuk a terület korai anyagában, azonban területi szóródásuk és előfordulásuk gyakorisága, kombinációik területi különbségeket tárnak fel a Duna–Tisza köze egyes területei között. Ezért az egyes fegyvertípusok vázlatos áttekintése után inkább e területi különbségek bemutatására és egyfajta értelmezésére teszünk kísérletet.

A fegyvereket hagyományos megközelítésben, közel-, távolharc és védőfegyverzet csoportosításban vesszük sorba.

7.1.6.1. A közelharc fegyverei

Ebbe a csoportba a vágó-, szúró- és zúzófegyverek sorolhatók, közülük a Duna–Tisza közén, az avar kor első felének leletanyagában a kardok, a hosszúkések, a lándzsák, a fokosok és a bárdok fordulnak elő.

Kardok

A Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó emlékanyagának nagyon jellegzetes csoportját képezi a kardok. Az eddig ismerté vált 53 kard (27. táblázat) közül 34 fémszereléses. 6 bronz, 18 ezüst és 10 aranszereléses kard van köztük.

¹⁷⁷⁹ KADA 1903, 370.

¹⁷⁸⁰ BALOGH 2004, 17. kép 2.

¹⁷⁸¹ RÁCZ 2014, Taf. 55. 1.

¹⁷⁸² KISS 2001, Taf. 25. 1

¹⁷⁸³ Az avar kutatásban a fegyverkombinációkat kvantitatív módszerrel Szentpéteri József használta társadalomtörténeti vizsgálatokhoz (SZENTPÉTERI 1993, 165–246; SZENTPÉTERI 1994, 231–306). Elsősorban a német kutatásban találjuk meg a módszer alkalmazását, a teljesség igénye nélkül WERNER 1968, 98–108; STEUER 1968, 18–87; HÄRKE 1992; SIEGMUND 2000; REISS 2007, 211–244.

¹⁷⁸⁴ SZÁDECZKY–KARDOSS 1981, 84.

A kardok között a kétélű,¹⁷⁸⁵ az egyélű kardok¹⁷⁸⁶ hasonló arányban vannak képviselve. A nemesfém szerelések darabok kimagaslóan nagy arányának tudható be, hogy ezek a fegyverek jól kutatottak, az avar kori fegyverezettel foglalkozó munkában helyet kaptak, értékelésre, elemzésre kerültek.¹⁷⁸⁷ László Gyula társadalmi elemzéseiben kiemelt szerep jutott ezeknek, melyeket méltóságjelvénynek tartott.¹⁷⁸⁸

A kardok markolatvégződése és a fémszerelések, elsősorban a függesztő fülek formája, valamint az ellenző alapján két nagyobb csoportba sorolhatók: az egyik csoportot a karikás markolat és a hármasívű kardfüggesztő, a másikat a sima, hengeres markolat és a jellegzetes P–R–D alakú függesztő fül jellemzi.

*P-alakú függesztő füles kardok*¹⁷⁸⁹

A kardtípus markolata egy hengeres markolatzáróval szegett, a kard kétpontos felfüggesztésére P-alakú fül szolgált. A markolaton gyakran feltűnik a gyűrűcsüngő, vagy az azt takaró díszszeg.

A fülnek három alapformája különböztethető meg: Két kard kivételével az összes többi szereléken a P-fül széles, rövid, ívelt szárú. Az egyik páhi kardfűlnél a fej és a szár közel azonos hosszúságú. A kunpeszéri 27. sírból származó kardnál a szár lényegesen hosszabb, mint a fej. A hasonló arányú függesztő fülek elsősorban a Tiszántúlra, a Körös–Maros–Aranka közti területre jellemzőek.

A Duna–Tisza közén 15 lelőhelyről 21 P-füles kardot ismerünk. Kiemelkedő a kunpeszéri temető, ahol öt sírban is volt (3., 8., 9., 27., 30/A sírok). Míg az egyszerűbb ezüst és a bronzszerelések darabok mind a Tisza mentéről származnak, az arany és a rekeszekkel díszítettek többsége Kunbábony szűkebb környezetében fordul elő (69. kép). A aranyszerelések közül a Csepel-Kavicsbányából származó kard szerelékeivel¹⁷⁹⁰ szinte azonosak a kunpeszéri 3. sír kardjának veretei.¹⁷⁹¹ A függesztő fülek peremén vékony drótból képzett, nyolcas-párból álló fríz minta húzódik. Préselt változatuk a zsámboki 1.¹⁷⁹² és a Kölked A 107. sírok¹⁷⁹³ kardjain fordul elő. Mindkettőben a fül belső mezejét két, kerek gyöngydrótból képzett rekeszben sötét színű üvegbetétek díszítik. Ugyancsak rekeszdíszítés található a kunbábonyi 2.¹⁷⁹⁴ és a kunpeszéri 30/A sírokból származó kardfüleken, ez utóbbi már ezüst darab. Ezek közeli rokonságát a fülek bordázott széle mutatja.

Több kardon megtalálható a gyűrűcsüngő, ami a csuklósíj rögzítését szolgáltatta.¹⁷⁹⁵ A kunpeszéri 30/A sírban ezüst, a péterrévei és csanyteleki kardoknál vas karikacsüngő volt.

A kunpeszéri 3., 8. és 27. sírok kardjain a markolat közepén díszszeg van. A 3. és 27. síroknál kerek gyöngysorkeretes, a 8. sírban öntött, áttört rombusz alakú. Ehhez hasonlót nem találni az avar kori kardok között. A díszszegek a közép avar kori szabványon tűnnek fel, ezért kora avar kori előfordulásukat Csiky Gergely a kora avar kor második felére, a 7. század második harmadára tette.¹⁷⁹⁶ Ezt valószínűleg nem lehet teljesen általános érvényüként elfogadni, ugyanis a kunpeszéri temető 8. sírjának indivi-

¹⁷⁸⁵ Pl. Dabas-Paphegy, Kunbábony 2. sír, Péterréve 28. és Tiszavárkony-Hugyinpart 20. sírok.

¹⁷⁸⁶ Pl. Csanytelek, Csepel-Kavicsbánya, Fajsz-Garadomb C, Gátér 212., Gombos 10., Kishegyes 70., Kunpeszér 3., 6., 8., 9. és 27. sírok, Maglód, Tápé.

¹⁷⁸⁷ CSALLÁNY 1939; SIMON 1985; SIMON 1991; CSIKY 2009; CSIKY 2015.

¹⁷⁸⁸ LÁSZLÓ 1955, 231–235.

¹⁷⁸⁹ Fettich Nándor Kul Oba–Taman' típusnak (FETTICH 1926, 166–171), Csallány Dezső Kiszombor–Deszk típusnak (CSALLÁNY 1939, 134–141) nevezi.

¹⁷⁹⁰ NAGY 1998, Taf. 120. 1.

¹⁷⁹¹ BALOGH 2011, 5. kép 1–2.

¹⁷⁹² GARAM 1983, Abb. 7.

¹⁷⁹³ KISS 1996, Taf. 34.

¹⁷⁹⁴ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XVII. 1.

¹⁷⁹⁵ BÓNA 1980, 48–51. Csalog József a karikacsüngők miatt ezeket a kardokat díszfegyvernek tartotta (CSALOG 1959, 105–108).

¹⁷⁹⁶ CSIKY 2009, 160.

duálisan kalibrált ^{14}C adata nagyon korai, 535AD (68.2%) és 605AD közé esik. Ezzel a korai datálással a sír leletegyüttesének (préselt ezüst lapos kerek veretekkel, T-alakú akasztóveretekkel díszített öv, préselt ezüst ívelt hosszoldalú szíjvégek, melyek a lábbeli szíjainak végén voltak) régészeti keltezése is egybeesik.

A P-füles kardok markolat és tokveretei nagyon hasonlóak, azonban a kunpeszéri 30/A sír csúcsos végű koptatója egyedi példány.

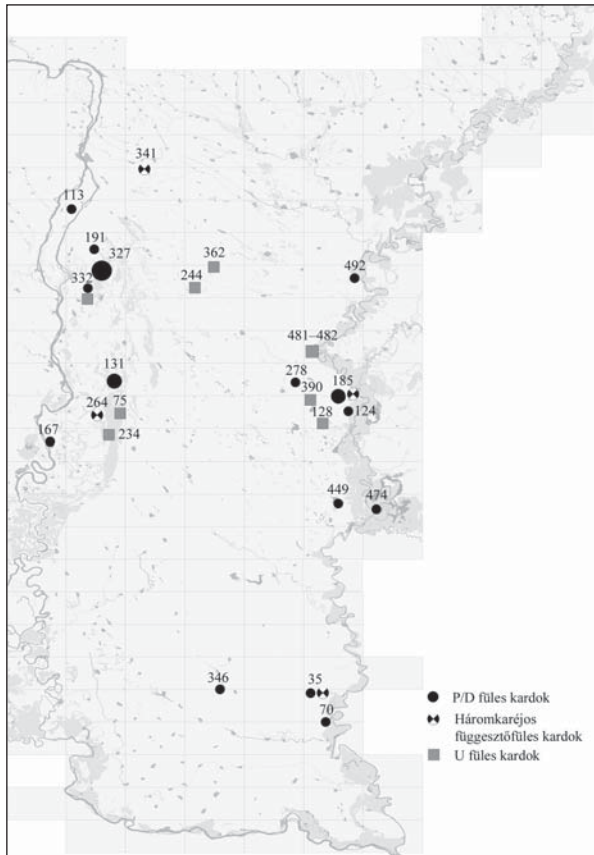
A kardtípust Bóna István az avarság régészeti hagyatékának közép-ázsiai elemei közé sorolta.¹⁷⁹⁷ Az újabb kutatások azonban rávilágítottak a függesztő fül formájának nagy területen, Itáliától a Távol-Keletig való elterjedtségére,¹⁷⁹⁸ s így nemcsak a sztyepei népekre jellemző, hanem inkább egy korjelenségnek tartható.

A kunpeszéri 3. sír kardjának pengéje enyhén ívelt. Simon László ezt már a szablya felé mutató jellegzetességként írta le, s – a fokéles kardok mellett – ezzel bizonyítottan vélte, hogy a szablya kifejlődésének minden eleme már a kora avar korban adott volt a Kárpát-medencében.¹⁷⁹⁹

A P-füles kardok nagyobb családjába tartoznak a D-alakú függesztő füles példányok is. A Duna–Tisza közéről négy darab került elő, közülük az álcsatos-körbe tartozó maglódi¹⁸⁰⁰ és a kései, áttört Martynovka-típusú veretes Kiskőrös-Város alatti 9. sír¹⁸⁰¹ jól jelzi ennek a függesztőfül-típusnak a 7. század második harmadában való alkalmazását.

Háromkaréjos függesztő füles kardok

A kardok fő jellemzője a karikás markolatvég, a rövid keresztvas és a háromkaréjos függesztő fül. A Kárpát-medence e típusú kardjai – a kunágotai és a Visegrádnál, a Duna mederből kikerült kardon kívül¹⁸⁰² mind – a Duna–Tisza közének a felső harmadában kerültek elő, melyek egy nagyjából területileg zárt tömböt alkotnak (69. kép). Közöttük egy- (Bócsa és Kecel) és kétélű (Kunbábony 1. sír, Csengele) kardok is vannak, ami azt mutatja, hogy ezeknél nem az élek száma, hanem a díszítésük és felfüggesztésük volt a meghatározó. A csengele-jójárta ezüst veretes kardon kívül a többi aranszerelékes. Részben az aranszerelékes, de a sírok egyéb leletei, főként a bócsai és a kunbábonyi leletegyüttesben való előfordulása

69. kép. A korai típusú fémserelékes kardok lelőhelyeinek területi elhelyezkedése

Fig. 69. Regional location of the archaeological sites of the early types of swords decorated with metal ornaments

¹⁷⁹⁷ BÓNA 1980, 51–52; BÓNA 1984, 310–311.

¹⁷⁹⁸ BALINT 1993, 269–270; KOCH 1998, 571–598.

¹⁷⁹⁹ SIMON 1993, 171–192.

¹⁸⁰⁰ GARAM 2005, 10. kép.

¹⁸⁰¹ LÁSZLÓ 1955, Fig. XLVII.

¹⁸⁰² Csiky Gergely Marosnagylakról/Noşlac (Ro) is említi egy hasonló kardot (CSIKY 2009, 721. j.).

mindenképpen arra utalnak, hogy e fegyvertípusnak presztízstárgy jellege is volt, László Gyula egyenesen fejedelmi jelvénynek tartotta.¹⁸⁰³

A típust az avar hagyaték ázsiai elemei közé sorolták, míg Bálint Csanád bizánci eredetük mellett érvelt.¹⁸⁰⁴ A kardtípus legismertebb keleti példánya, a perescsepinoi leletben lévő kard bizánci eredete ma már teljes mértékben elfogadott – különösen, hogy a szerelékek összeillesztésének sorrendjét görög betűkkel jelölték,¹⁸⁰⁵ s ez a Kárpát-medencében elsősorban díszfegyverként jelen lévő kardtípus eredetének kérdését is egyértelművé teszi.

A kardtípus kronológiai helyzetét a Bócsa-körrel egy időre, a 7. század középső harmadára tehetjük.¹⁸⁰⁶

Kérdés marad, hogy kik készítették ezeket a kardokat. Csiky Gergely véleménye szerint távol-keleti előképek alapján, bizánci mesterek.¹⁸⁰⁷ Ez talán a legjobb kivitelű darabokra igaz lehet, de mi a helyzet azokkal, melyekre a szerelékek hevenyészve kerültek fel. Két kardnál a tokveretek feltűnően silány ötvösmunkák. Ilyen a Kecskemét-Sallai utcai és a petőfiszállási kard. Az előbbi esetében H. Tóth Elvira arra gondolt, hogy a kardot csak a temetésre látták el a hevenyészett módon felszerelt arany veretekkel.¹⁸⁰⁸ A petőfiszállási kard esetében a kard alsó felén már a sírba helyezéskor sem volt meg a más-hol megszokott, középső tokveret, s a tok végét is csak egy kis ezüst lemezből készített kupak zárta le, s nem volt meg a hasonló kardszerelékek között általános, hosszú lemezveret sem. A markolatlító-veret hátoldalán, a veret forrasztása mellett két oldalon kihasítottak egy-egy közel azonos darabot az aranylemezből. A kard és a tokveretek ezen furcsaságaira többféle magyarázat is adható. Nem zárható ki, hogy a Sallai utcaihoz hasonlóan csak a temetés céljából, demonstrációs szándékkal szerelték fel a kardot a veretekkel. De akár a temetés során végzett, szándékos rongálás eredményeire is gondolhatunk. Mindenesetre e két kard esetében az igénytelen szerelvények arra utalnak, hogy nem igényes munkákhoz szokott, magas technikai tudással rendelkező ötvös készítette őket, talán inkább valami ügyesebb kezű helyi amatőr.

A P-füles kardok megjelenésével már a 7. század legelejétől számolni lehet az éremmel keltezett példányok (Szegevár-Sápoldal, Kiszombor O 2. és Hajdúdorog-Városkert 1. sír) alapján, s használatosak voltak az avar kor első felének teljes ideje alatt. A karikás markolatú, hármasisív függesztő füles kardok kicsit később, csak a kora avar kor második felében tűntek fel, területileg és időben (7. század középső harmada) is korlátozottabb előfordulásuk. Erre a kronológiai különbségre már Csallány Dezső felfigyelt.¹⁸⁰⁹ Magával a markolatkarikás kardtípussal – a távol-keleti párhuzamok, de különösen a nagyolaszi öntött bronz markolatkarikás kard alapján – a legkorábbi leletanyagban is számolni kell.¹⁸¹⁰

A kardok fejlődésében a 7. század közepe táján többféle változás körvonalazódik, melyek már a szablya kialakulása állomásainak tekinthetők.¹⁸¹¹ Egyrészt felbukkannak az enyhén ívelt pengék. Másrészt

¹⁸⁰³ LÁSZLÓ 1955, 231–232. Hasonlóan vélekedtek SIMON 1983; H. TÓTH 1972, 167.

¹⁸⁰⁴ BÁLINT 1993, 219; BÁLINT 1995, 269–271.

¹⁸⁰⁵ KOMAR 2006, 38–39.

¹⁸⁰⁶ GARAM 1993, 25. Mivel azonban Közép- és Belső-Ázsiában a hasonló leletek teljes mértékben hiányoznak, ezért a karikás markolatvégű kardoknál ez az eredet kizárható (CSIKY 2009, 156–157).

¹⁸⁰⁷ CSIKY 2009, 157.

¹⁸⁰⁸ H. TÓTH 1981, 26.

¹⁸⁰⁹ CSALLÁNY 1939, 134–141.

¹⁸¹⁰ BÓNA 1980, 51; SIMON 1991, 273.

¹⁸¹¹ A kérdést tárgyalja SIMON 1991, 270; SIMON 1993, 171–172; BÁLINT 1995, 65–67. Az avar kori szablyákról átfogóan CSIKY 2010.

A szablyák megjelenését az onogur-bolgárok bevándorlásához köthették (LÁSZLÓ 1941, 112; BÓNA 1971, 245; GARAM 1979, 63–64; GARAM 1991, 142–160), újabban ennek a kritikája BÁLINT 2004, 35–65; BÁLINT 2008, 29–61.

markánsabb változásnak a fokél megjelenése tekinthető.¹⁸¹² Simon László derítette ki a fokélról – a tarnamérai kard kapcsán –, hogy az már egyes kora avar kori vágófegyvereken megjelent.¹⁸¹³ Az egyélű kardoktól megkülönböztetve, külön csoportba sorolta a görbülettel rendelkező darabok mellett a fokéleket is.¹⁸¹⁴

Bálint Csanád már a 6. század végétől számolt a szablya általa legfontosabbnak tartott kritériumának, a fokélnak a feltűnésével, a Iustinianus érmével keltezett Üç Tepe-i sír alapján.¹⁸¹⁵ A fokéles egyélű kardokat protoszablyaként nevezte meg. A szablyák eredetét a szasszanida Irán kaukázusi vagy közép-ázsiai határvidékére tette.¹⁸¹⁶

Ezekkel a megállapításokkal megkérdőjeleződött a szablya bevándorlás-elmélettel való összekapcsolása.¹⁸¹⁷

Mindkét elgondolás igaz lehet, de mindkettő csak részben. A fokél és az ívelt penge jelen van a kora avar kori anyagban, azonban azok feltűnése nem egy helyi belső fejlődés eredménye, hanem egy külső impulzusnak köszönhető, mely nem más, mint egy kisebb mértékű bevándorlás. De nem a Bóna István által 670–675 körüli időkre tett és esetleg Kuberhez és fegyvereseihez kapcsolt,¹⁸¹⁸ hanem egy korábbra, a 7. század második negyedében történt kisebb mértékű népmozgással lehet összefüggésbe. Ennek az elképzelésnek az alátámasztására éppen a kunpszéri 3. sír kardja és annak leletösszefüggései használhatók.

A sírban egy aranszerelékes, P-alakú függesztő füles egyélű kard került elő. Pengéje már enyhén ívelt. A kísérőleletek (kislemezgömbös arany fülbevaló, préselt lapos kerek veretekkel díszített öv, ívelt hosszoldalú szíjvégek a lábbeliről) és természetesen a kardszerelékek párhuzama, leginkább a Kölked A 107. sír leletgyűtése alapján a 7. század közepe elé, a 7. század második negyedére keltezhető. Ezt a datálást teljes mértékben alátámasztja a sírból származó radiokarbon mérés, melynek individuálisan kalibrált adata szerint a sír megásására 568 (530AD [68.2%]) és 650AD (68.2%) között kerülhetett sor. A leletgyűttesben lévő szimmetrikus alakú (propeller) veret egyike azon, többnyire a 7. század harmadik harmadában általánossá váló tárgytypusoknak, melyek szórványosan, előzmény nélkül a 7. század második negyedére keltezhető leletkörnyezetben feltűnnek. Ezek sorába tartoznak még a legkorábbi préselt, kerek, gyöngy- és gömbsorkeretes, koncentrikus, antik mintakincsű préselt boglárók, a varkocszorítók. Ezekhez az új elemekhez tartozhat az ívelt penge és talán a fokél is. Ezeknek a korai daraboknak az előzmény nélküli feltűnése, ráadásul többségében épp a Duna–Tisza közén, másként nehezen magyarázható, mint a Kárpát-medencébe történő kisebb mértékű bevándorlással a 7. század második negyede körül. A leletanyag egészének értékelésekor kerül sor annak vizsgálatára, hogy honnan is érkezhettek ezen új bevándorlók.

A Duna–Tisza közti kardoknál is jól nyomon követhetők az avar kor második felében a fentebb leírt változások. Az egyélű kardok keresztvással rendelkező példányai a területen csak lokális csoportként megjelentek a Tisza menti temetőkben (Jászapáti 264. és 265. sír, Szeged-Fehértó B). Az enyhén ívelt pengék felbukkanására nagyon jó példa az előbb említett kunpszéri 3. sír kardja.

¹⁸¹² Az egyélű pengék három- vagy ötszög átmetszetük miatt nem voltak alkalmasak a szúráásra, ezért a végüket felkösörülték és kialakult a fokél, mely így tulajdonképpen a kétélű fegyverek előnyével látta el az egyélű fegyvereket. A fokél funkciójáról SZÖLLÖSY 2001.

¹⁸¹³ SIMON 1983, 38–42; SIMON 1991, 270; SIMON 1993, 171–192.

¹⁸¹⁴ SIMON 1991, 270.

¹⁸¹⁵ BÁLINT 1992, 338–343; BÁLINT 1995, 65–67.

¹⁸¹⁶ BÁLINT 1978, 184.

¹⁸¹⁷ A szablyák megjelenését először László Gyula kötötte egy új bevándorláshoz (LÁSZLÓ 1941, 112), majd Bóna István az iváncsai sírlelet kapcsán fejtette ki részletesebben a bevándorlás-elméletet és egyértelműen 670–675 körül egy onogur-bolgár bevándorláshoz kötötte a szablya feltűnését (BÓNA 1970, 251).

¹⁸¹⁸ BÓNA 1970, 251.

Később a 7. század harmadik harmadára keltezhető sírleletekben felbukkannak a szablyák is. A fém-szerelések szablyák csak a leggazdagabb temetkezésekben fordulnak elől (Kecskemét-Ballószög, Kecskemét-Miklóstelep, Ferencszállás, Szeged-Átokháza, Szeged-Fehértó B 29. és Kunszállás 32. sírok).

A szablya nem tudta kiszorítani az egyenes, egyélű kardokat, azok – többségében keresztvassal rendelkezők – az avar kor végéig nemcsak hogy használatban maradtak, de a korszakra a túlsúlyuk jellemző.¹⁸¹⁹ Ezek mellett a 8. századi néhány kétélű kard importnak tekinthető.

Hosszúkések és törkések

Az avar kor második felének emlékanyagában széles körben elterjedtek azok a nagyobb méretű kések, melyek már akár fegyverként is szolgálhattak.¹⁸²⁰ A kora avar leletanyagban csak ritkán fordulnak elő, a Duna–Tisza közén mindössze 15 nagyobb méretű, 18 cm-nél hosszabb kés fordul elő. 9 lelőhelyről 13 sírból származnak. A kunbábonyi vezéri sír és a kunpeszéri 8. sír kivételével (ebben egy hosszúkés és egy törkés is volt), egyesével. A számuk több lehet, mert a sírleletek vastöredékei között további, jelenleg nem azonosított darabokkal is számolhatunk.

A bócsai és kunbábonyi leletegyüttesek arany késszereléseit és késtöredékeit az eszközök kategóriába soroltuk provizórikusan, mert keskeny tokszélességük alapján saccolt hosszuk valószínűleg nem haladta meg a 18 cm. De nyilván a méret nem lehet az eszköz–fegyver kérdés döntője, így azok nyugodtan akár ide, a fegyverek közé is kerülhetnek volna.

A méret alapján meghúzott mesterséges határvonal ezen oldalára került kések hosszúsága 18–25 cm, pengeszélességük 2,2–2,7 cm között változik. Extrém hosszával a kunpeszéri 29. (27,5 cm) és a fajsagaradombi C sír (~30 cm) kései tűnnek ki, s valószínűleg ilyen nagyságú, vagy még nagyobb lehetett a kunbábonyi, S-alakú indával díszített, nagy veretes kés is.

Az egyszerűbb darabokat fém-szerelés nélküli fatokban viselték, mint pl. a Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sírből (70. kép 1) vagy a Jászapáti-Nagyállási úti temető 1. és 110. sírjából származó darabokat.¹⁸²¹ A gazdagabb mellékletű temetkezésekben bronz-, ezüst- és aranszereléses változataik tűnnek fel (Kunbábony [2], Kunpeszér [2], Gátér [2], Fajsagaradomb [1], Kecskemét-Sallai utca [1]¹⁸²²). A Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 53. sír nagyméretű kése faragott csont markolatú (70. kép 2).

A fém-szereléses hosszú kések között az egyszerűbb változatot a keskeny, bordázott pántokkal díszített példányok képviselik (70. kép 3–5). Szereléseik elhelyezkedését a kunpeszéri 29. sír hosszú veretes törkése alapján könnyen el tudjuk képzelni. Ezek közé tartozik a gátéri 193. (70. kép 3) és a Kecskemét-Sallai utcai sírok (70. kép 4) hosszúkése,¹⁸²³ valamint késtok díszeként azonosítható a bácsújfalusi áldozati leletegyüttesben lévő három bordázott pánt (70. kép 5) is.¹⁸²⁴

A késszerelések másik csoportját a hosszúkás lemezveretek alkotják, melyek jellegükben a kardok tokvereteihez hasonlóak. Az avar kor első feléből nincs párhuzama a kunbábonyi sír széles, préselt, S-alakú indával díszített¹⁸²⁵ és a granulációdíszes-almandinbetétes arany tokveretének,¹⁸²⁶ ahogyan

¹⁸¹⁹ CSIKY 2009, 122.

¹⁸²⁰ Szabó János Győző ezeket vadászkésként azonosította (SZABÓ 1966, 50).

¹⁸²¹ MADARAS 1994, Taf. I. 5, Taf. XVII. 29.

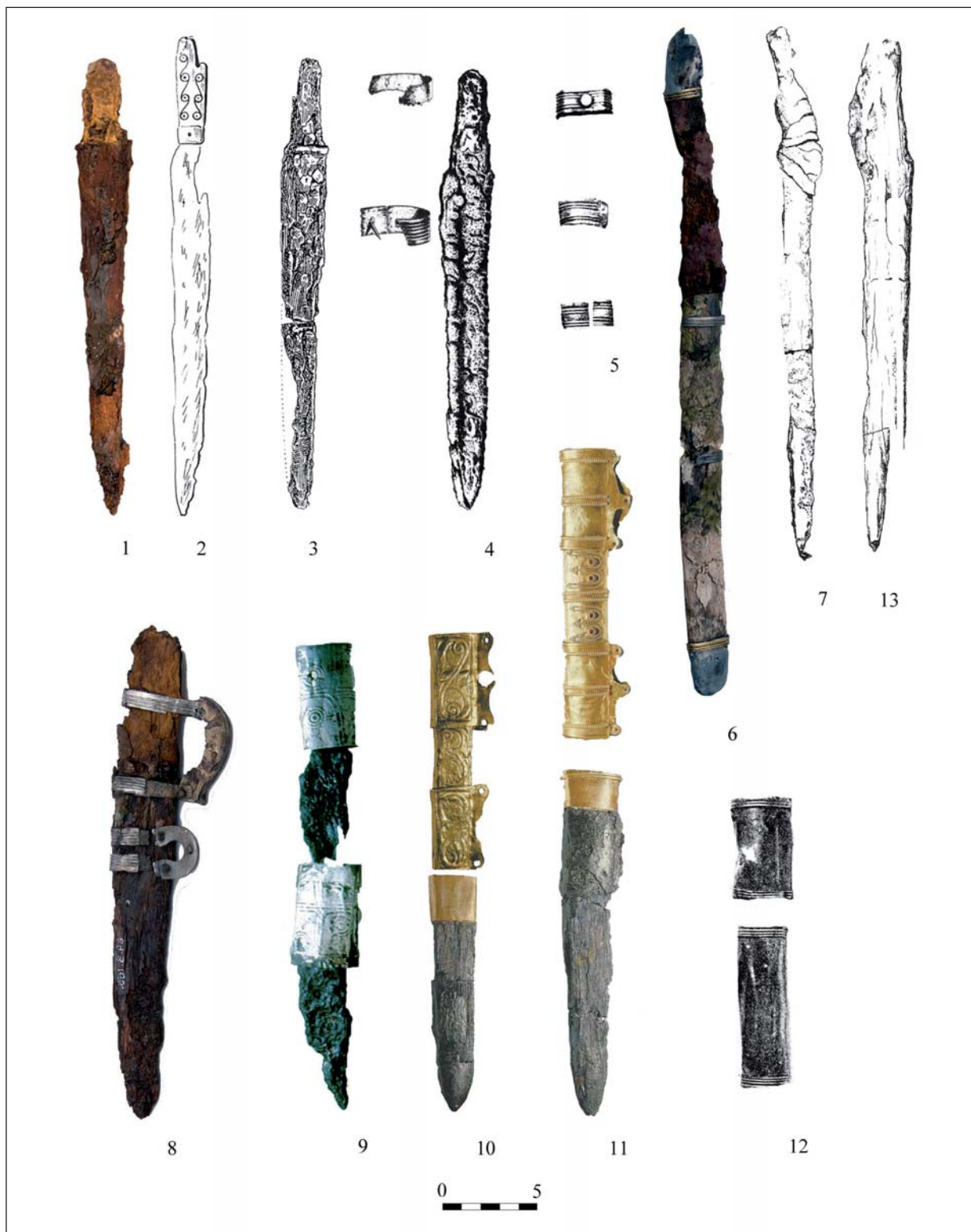
¹⁸²² A Sallai utcai sír leletei között lévő, U alakban meghajlított bordás bronzpántokat H. Tóth Elvira az aranszereléses kardhoz tartozónak vélte (H. TÓTH 1981, 11). A bronzlemezek sírbéli helyét nem ismerjük, ahogyan a kését sem, mert pont erre a részre ráasva bukkantak a sírra. A pántok méretük alapján nyugodtan díszíthették a széles pengéjű vaskést, az egyik a bronzszeggel talán épp a famarkolathoz volt erősítve.

¹⁸²³ KADA 1906, 208, 193: 6; H. TÓTH 1981, 5. kép 1–2, 22. kép.

¹⁸²⁴ CSALLÁNY 1953, 134.

¹⁸²⁵ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 7, Taf. XV. 8. Ehhez a késhez kapcsolt H. Tóth Elvira egy bordázott aranyszalagból hajlított hurkot (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Kat. 63a), szerintem tévesen, mert az az aranylemezből készített ecsettubus teteje, a jól ismert egyéb tubusok analógiájára.

¹⁸²⁶ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 7, Taf. XIII. 9.

70. kép. Hosszúkések és törkések. 1: Felgyő-Kettőshalmi dűlő 1. sír; 2: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 53. sír; 3: Gátér 193. sír. 4: Kecskemét-Sallai utca; 5, 12: Bácsújfalú (Srb); 6, 8: Kunpeszér. 6: 29. sír; 8: 8. sír; 7, 13: Szeged-Fehértó A. 7: 92. sír; 13: 265. sír; 9: Fajsz-Garadomb C sír; 10–11: Kunbábony

Fig. 70. Long knives and daggers. : 1: Felgyő-Kettőshalmi dűlő, Grave 1; 2: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő, Grave 53; 3: Gátér, Grave 193; 4: Kecskemét-Sallai utca; 5, 12: Selenca (Srb); 6, 8: Kunpeszér. 6: Grave 29; 8: Grave 8; 7, 13: Szeged-Fehértó A. 7: Grave 92; 13: Grave 265; 9: Fajsz-Garadomb, Grave C; 10–11: Kunbábony

egyedi a tokveretek oldalához forrasztott, háromkaréjos fül késvereteken való előfordulása is, pedig maga a forma éppen a Duna–Tisza köze korai kardjairól jól ismerünk (70. kép 10–11).

A fajs-garadombi C sír késének széles ezüst tokvereteit préselt, szimmetrikus elrendezésű, négyes spirál díszíti (70. kép 9). A motívum előzményeit az antik mintakincsben találhatjuk meg, a szimmetrikus akantuszindában, mely a római provinciákba települt germánok által közkedvelt díszítés volt.¹⁸²⁷ A garadombi tokverethez hasonló spirál-kompozícióban feltűnik a 620/630–670/680 közé keltezett, sok darabos (mellékszijas) öveken.¹⁸²⁸ A motívumot megtaláljuk Kölked-Feketekapu A 341.¹⁸²⁹ és Feketekapu B 470.,¹⁸³⁰ illetve Zamárdi-Rétiföldek 749., 1285. és 1353. sírok tausírozott övveretein is.¹⁸³¹ Eddig egyetlen alföldi előfordulása a pitvarosi 72. sír szintén tausírozott, sok mellékszijas övének egyik kisszíjvégén látható, mely övgarnitúra a terület anyagától idegen.¹⁸³²

A bácsújfalusi leletegyüttes két, bordázott pánttal szegélyezett ezüst, henger alakú díszítményét (70. kép 12) szintén késtoknak határozhatjuk meg.¹⁸³³

A kunpeszéri 8. sírből egy szokatlanul széles pengéjű, enyhén ívelt hátú kés került elő, melynek tokját ezüst szerelékek díszítik.¹⁸³⁴ A késnek a kardoknál előforduló P-alakú fülekhez hasonló függesztő füle van (ahhoz a típushoz hasonló, melyeknél a fejrészhez rövid, ívelt szár kapcsolódik), amit két bordázott ezüst pánttal rögzítettek a tok szájához. Alatta ugyancsak két pánttal egy kisebb pántfűl is kapcsolódik (70. kép 8). A korszak emlékanyagában mindössze két párhuzamát ismerjük, a pančevoivi lovassírból¹⁸³⁵ és a Makó-Mikócsa halomi temető 240. sírjából.

A kés tokján elhelyezett két, különböző méretű és formájú függesztő fűl, mint szerelékforma nagy területen, Nyugat-Európától Belső-Ázsiáig megtalálható. Ilyen díszíti a Castel Trosino F sír aranyszerelekes késének tokját,¹⁸³⁶ de hasonló az ilovatkai 7. századi sírban¹⁸³⁷ és a borovoi leletben¹⁸³⁸ is feltűnik. Az orosz irodalomban hol törként (*кинжал*), hol harci késként (*боевой нож*) jelölt rövid szűrófegyver kialakulása, eredete nem tisztázott. Egyes orosz kutatók kazár-típusú késnek is nevezik, utalva egy lehetséges megoldásra.¹⁸³⁹

A három avarföldi példány eredetét egyelőre nem világítja meg jobban, ha megvizsgáljuk a sírban lévő helyzetüket: A kunpeszéri sírban a kés a bal medencecsont felső szélénél, *in situ* helyzetben feküdt, hegyével keresztben a bal karcsonok felé. Az övre a két fülénél fogva, közel vízszintesen volt rögzítve. Hasonlóan feküdt a kés a makói sírban is, elől a derékon. A késnek ez a fajta viselési módja az avar kort

¹⁸²⁷ NAGY 1998, 380.

¹⁸²⁸ MARTIN 1996, 64.

¹⁸²⁹ KISS 1996, Taf. 70. 341: 9.

¹⁸³⁰ KISS 2001, Taf. 2–20.

¹⁸³¹ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 92. 749: 2, Taf. 144. 3–16.

¹⁸³² BENDE 2000, 5. kép 12.

¹⁸³³ CSALLÁNY 1953, 134.

¹⁸³⁴ H. TÓTH 1996, 407–408, 424.

¹⁸³⁵ PRIKIĆ 1975; IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, Fig. 14. 9.

¹⁸³⁶ PAROLI–RICCI 2005, Tav. 3. 2.

¹⁸³⁷ SZMIRNOV 1959.

¹⁸³⁸ KOMAR 2006, ris. 22. 6.

¹⁸³⁹ KOMAR 2001, 23–25.

megelőzően, a 6. századi gepida¹⁸⁴⁰ és langobard¹⁸⁴¹ temetkezésekben gyakori, de a türk szobrokon is felbukkan.¹⁸⁴²

Az avar kori anyagban további hasonló leletek együttes elemzése segíthet majd annak eldöntésében, hogy a penge felé enyhén ívelődő hátú, az él vonalába eső pengecsúcsú *sax*ról (*Kurz sax*),¹⁸⁴³ avagy késről van-e szó.

Szintén nehezen meghatározható a kunpeszéri 29. női sírból származó, különösen hosszú (27,5 cm), ugyanakkor keskeny pengéjű kés típusa (70. kép 6). Tokjának szerelékei a korszakban előforduló, többi késhez hasonlóak. A tok szerelékei mellett a bőrtokja is kiváló állapotban maradt meg, így egyértelműen látható a pengéhez viszonyítva szokatlanul hosszú markolata, ami felső nyélállású, és enyhén hajlik az él felé. Hossza és keskeny pengéje alapján lehet, hogy egy keskeny *sax*ról (*Schmalsax*) van szó.

A hosszúkést az idősebb nő derekának bal oldalán, az övbe besúrva viselte. A késeknél már szólunk róla, hogy ritka jelenség ez a fajta késviselet, de nem egyedülálló.

A kunpeszéri késpengével szöget bezáró markolathoz nagyon hasonló, azonban rövidebb pengéjű kés további öt, az avar kor első felére keltezhető sírban fordul még elő (70. kép 7, 13). A Jászapáti-Nagyállási út 110. és 210. férfi sírokban¹⁸⁴⁴ íjat (és az előbbiben csontlemezes tegezt) kísérő másodfegyver volt. A Szeged-Fehértó A 92., 265. és 304. sírok szegény, jellegtelen leletanyagú temetkezései a temetőn belüli helyzetük alapján a temető korai részéhez tartoznak.¹⁸⁴⁵

Hasonló késeket a pannoniai langobard temetők férfi sírjaiban találunk.¹⁸⁴⁶ Pengéjük keskeny, nyél-tüskéjük középső állású, enyhén a penge él felé hajló, szögletes. Ezek a keskeny *sax*ok sajátosságait mutatják, azonban 20–23 cm közötti hosszúságuk messze elmarad a *schmalsax*okétól.¹⁸⁴⁷ A keskeny *sax*ok a Meroving területen a 6. század második felétől a 7. század első feléig voltak használatban,¹⁸⁴⁸ azonban az avar sírokból csak közép és késő avar leletegyüttesből ismertek.

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy hasonló késekre a kelet-európai sztyepp területén is találunk számos példát: Vozneszenka, Portovoje, Vasziljevka, a legismertebb talán a Glodoszy leletben feltűnő példány.¹⁸⁴⁹

A jászapáti, szeged-fehértói és a kunpeszéri példányok talán ezeket is figyelembe véve, inkább kelet-ről ideérkező, eddig a korai anyagban nem azonosított szúrófegyver-típust képviselnek. A pengével szöget bezáró markolatú kések típusának meghatározásáig – a formai jegyek alapján – egyelőre törkésnek nevezzük őket.

A hosszúkések fémszerelékei, azok jellege és rendszere, egyes esetekben a viselésük módja is, a Kárpát-medence gepida és langobard fémszereléses késeivel és azok viseleti szokásával mutat rokonságot, és Meroving kapcsolatokról árulkodik. Ezek a fémszereléses kések azt a leletkört bővíti, mely

¹⁸⁴⁰ Pl. Békésszentandrás-Sírató 6. sír (BÓNA–NAGY 2002, Abb. 7. 3, 6); Hódmezővásárhely-Kishomok 64. sír (BÓNA–NAGY 2002, Abb. 28); Szolnok-Szanda 162. és 196. sír (CSEH 2002, Abb. 89, Abb. 93) és Tiszafüred-Nagykenderföldek (BÓNA–NAGY 2002, Abb. 105).

¹⁸⁴¹ Pl. Hegykő-Mező u. 13., 17., 26., 33., 49., 67. és 75. sírok (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 14, Abb. 16–17, Abb. 19, Abb. 22, Abb. 26, Abb. 29); Kajdacs-Homokbánya 27., 31. és 41. sírok (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 41, Abb. 43, Abb. 47); Kádárta-Ürgemező 3. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 50); Szentendre-Pannoniatelep 11., 44., 45., 82. sírok (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 65, Abb. 78–79, Abb. 93); Tamási-Csikólegelő 11., 20., 28., 31., 42. és 48. sírok (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 103, Abb. 107, Abb. 110, Abb. 112, Abb. 18).

¹⁸⁴² Zsajsan-14, Tengen'bulak, Kreis Aktagaj, Korumdy (Isszyk-Kul'), Kypcsyl (STARK 2008, Abb. 39, 41, 45).

¹⁸⁴³ Wernard II. típus (WERNARD 1998, 769–782). Az avar kori *sax*okról átfogóan CSIKY 2012.

¹⁸⁴⁴ MADARAS 1994, Taf. XVII. 29, Taf. XXXIII. 210: 10.

¹⁸⁴⁵ MADARAS 1995, 54, Pl. 15. 92: 3, Pl. 28. 265: 2, Pl. 31. 304: 2.

¹⁸⁴⁶ Hegykő-Mező utca 81. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 19. 1); Kajdacs-Homokbánya (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 26. 7); Kádárta-Ürgemező 3. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 29) stb.

¹⁸⁴⁷ CSIKY 2012, 378.

¹⁸⁴⁸ JØRGENSEN 1999, 50.

¹⁸⁴⁹ KOMAR 2006, ris. 22. 8–13.

a Duna–Tisza közének gazdagabb temetkezéseit a Kelet-Dunántúl avar kori germánok által használt temetőihez kapcsolja.

A hosszúkések az avar kor második felében voltak általánosak, az egész Avar Kaganátus területén elterjedtek, a Duna–Tisza közeli késői anyagban a legkésőbbi áttört liliomos garnitúrákkal is gyakorta előforduló leletek. A topolyai temetőben mindig a széles karú íjak melletti másodfegyverek,¹⁸⁵⁰ a Szeged-Fehértó B temetőben¹⁸⁵¹ és a kunszállás-fülöpkabai temetőben az íj–kard–kés kombináció a jellemző. A Duna–Tisza közének északi részén lévő temetőkben (Üllő I–II., Tatárszentgyörgy-Szabadrét, Budapest-Rákos, Budapest-Szabadkikötő) és Szeged-Kundombon többségében önálló fegyverként vannak jelen. A jászapáti temetőben jól megfigyelhető, hogy a közep avar síregyüttesekben még kísérőfegyverként íj–kés, illetve kard–kés kombinációban fordulnak elő, azonban már a 8. századra keltezhető, öntött övveretes sírokban önálló fegyverként tűntek fel.¹⁸⁵²

Lándzsák

A Duna–Tisza közéről 35 kora avar kori lándzsára vonatkozó adatot sikerült összegyűjteni (28. táblázat),¹⁸⁵³ közülük 30 lándzsa 24 lelőhelyhez kötődik, 5 Kecskemét környékéről, pontos lelőhely nélküli szórvány.¹⁸⁵⁴ Csiky Gergő listájában mindössze 8 lelőhely 11 lándzsája szerepel, olyan közismert lelőhelyek maradtak ki, mint pl. Bácsszentiván, Gátér, Sztapár, vagy Szeghegy.¹⁸⁵⁵

A lelőhelyek a Tisza és a Duna mentén 15–25 km szélességű sávban húzódnak, délen a Bács-ér vonalától délre csak a bácsújfalusi lelőhely esik (71. kép).

¹⁸⁵⁰ Pl. 18., 20., 25., 34., 36., 48., 64., 109., 122., 131., 205., 209. és 212 sírok.

¹⁸⁵¹ 29., 88., 95., 96., 113. sír (MADARAS 1995).

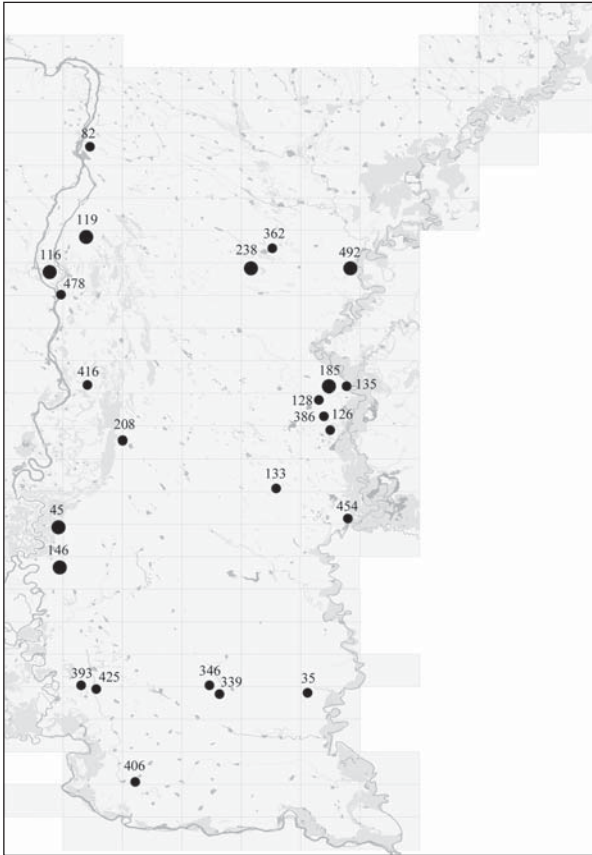
¹⁸⁵² Pl. 28., 183., 265. sír (MADARAS 1994).

¹⁸⁵³ A szakirodalomban a Pálmonostor-Postaházi dülői (73. kép 7) kivételével valamennyi lelőhely ismert. A lándzsa leírása: A penge hosszabb, mint a köpű, alakja széles levél, közepén kis borda, ami a köpű folytatása. A penge legnagyobb szélességét az alsó harmadában éri el. A penge és a köpű találkozási íves. A köpű töredékes, a nyélhez való rögzítés szöggel történhetett, aminek helye 0,7 cm-re található a köpű végétől. A köpű átmetszete kerek, a végéhez közeledve folyamatosan szélesedik. H.: 18,1 cm, köpű h.: 6,5 cm, köpű átm.: 2,3 cm, penge h.: 12,6 cm, penge sz.: 3,5 cm. KaJM ltsz.: 38/792.

¹⁸⁵⁴ Kovrig Ilona Kecskemét környékéről Kalmár Jánosra hivatkozva említ egy nádlevél alakú, rácsmintás lándzsát (KOVRIK 1955, 36).

A Katona József Múzeum Régészeti gyűjteményében, Kecskemét környékéről, közelebről ismeretlen lelőhelyről még további 4 lándzsa található: 1. A penge és a köpű aránya nagyjából 1:1-hez áll közel (72. kép 13). A penge nádfalevél formájú, közepén kis borda fut végig, átmetszete lapos. A lándzsahegy köpűje zárt, ívesen megy át a pengébe. A pengén található borda a köpű folytatásának is tekinthető. H.: 24 cm, köpű h.: 9,5 cm, köpű átm.: 1,5 cm, penge h.: 14,5 cm, peng sz.: 2,3 cm. KaJM ltsz.: 55.39.99. 2. A penge és a köpű aránya közel azonos (72. kép 14). A penge alakja levél formájú, átmetszete lapos. A legnagyobb szélességét az alsó harmadában éri el, utána folyamatosan szűkül a hegy felé haladva. A penge és a köpű kis ívben kapcsolódik egymáshoz, találkozásuk majdnem derékszögű. A köpű a vége felé haladva folyamatosan tágul, átmetszete kerek. A nyélhez való rögzítést szeggel oldották meg, melynek helye, egy négyzet formájú lyuk, a köpű végén található. H.: 18 cm, penge h.: 10,3 cm, penge sz.: 4,2 cm, köpű h.: 7,7 cm, köpű átm.: 2,8 cm. KaJM ltsz.: 69.21.3. 3. A penge és a köpű aránya közel azonos (73. kép 8). A penge alakja fűzfalevél formájú, a hegye letört, a penge közepén egy, a köpű és a penge találkozásától induló borda fut végig, átmetszete lapos. A penge és a köpű ívesen kapcsolódik egymásba. A köpű hengeres. H.: 24 cm, penge h.: 13 cm, penge sz.: 3,7 cm, köpű h.: 11 cm, köpű átm.: 1,8 cm. KaJM ltsz.: 55.39.100. 4. A penge valamennyivel kisebb, mint a köpű (73. kép 11). A penge nádfalevél alakú, átmetszete lapos. A penge és a köpű nagyobb törés nélkül folytatódik egymásban. A köpű a nyél felé haladva folyamatosan szélesedik, sok helyen töredékes. A köpű átmetszete kerek, a közepén található lyuk talán a szöggel való rögzítésnek az emléke lehet. H.: 20 cm, köpű h.: 11 cm, köpű átm.: 2,8 cm, penge h.: 9 cm, penge sz.: 2,1 cm. KaJM ltsz.: 55.39.101.

¹⁸⁵⁵ Vö. CSIKY 2007, Katalógus.

71. kép. Lándzsás lelőhelyek az avar kor első feléből
 Fig. 71. Archaeological sites of lances from the first half of the Avar age

csán vetette fel U. von Freeden, hogy a döfőlándzsákat egy henger alakú tokban tartották, melyet a nyereghez rögzítettek.¹⁸⁶³

A lósírokon kívül egyedül a péterrévei 107. sír esetében tudjuk, hogy a sír bolygatatlan, láb felőli végében került elő a lándzsa.¹⁸⁶⁴ Az avar kor első feléből, a lándzsás temetkezések közül csak elvéve

A lándzsák csoportosításánál Csiky Gergely osztályozását véve alapul, a 29 csoportba sorolható lándzsa¹⁸⁵⁶ közül 20 (70%) a keskeny nádlevél alakú lándzsacsúcsok közé került.¹⁸⁵⁷

Nádlevél alakú lándzsák

Ezt a lándzsátípust – a kónikus lándzsacsúcsokkal együtt – Csiky Gergely döfőlándzsaként azonosította – részben Bóna István nyomán és az avar hadsereg nehézlovasságához kötötte.¹⁸⁵⁸ Ezzel összhangban van az, hogy ezek sokszor ló- vagy lovassírban kerülnek elő.

A vizsgált terület lándzsái 6 esetben külön gödörbe ástott (vö. *11. táblázat*), a szeghegyi kettőssír esetében pedig a sírba elásott halotti áldozat-együttes részei. A sírleletből származó lándzsák esetében a sírbéli helyzetükről, kísérőleleteikről nagyon hézagosak az információink. A gátéri 193., 239.¹⁸⁵⁹ és a csepel-hárosi 5. sír¹⁸⁶⁰ lovassírok, melyekben a lándzsa a lókoponyák mellett került elő. Ezekhez hasonló helyen volt a lándzsa a tiszavárkonyi 51. és 54. lósírok esetében is.¹⁸⁶¹ Szintén lósírból való a csengelei lándzsa, pontos helyét azonban nem ismerjük.¹⁸⁶² Ez a kevés adat arra mutat, hogy a lándzsa ezekben az esetekben is – hasonlóan a Kelet-Dunántúl, elsősorban Zamárdi-Rétiföldek temetőjéhez – inkább a lóhoz és a lószerszámhoz tartozott. Ennek kap-

¹⁸⁵⁶ A tassi lándzsa a felismerhetetlenségig korrodálódott (BALOGH 2002, 19. kép 5), a csongrádi, a jászapáti, a nagykőrösi és a soltszentimrei lándzsacsúcsok egykori létezéséről csak Kovrig Iona anyaggyűjtéséből tudunk, s a két tiszavárkonyi kopját is csak a kivonatos katalógusából ismerjük (KOVRIK 1955).

¹⁸⁵⁷ CSIKY 2007: I. csoport. A típus eredete körüli eltérő álláspontokat már a tajnyikokban előforduló példányaik kapcsán összefoglaltuk.

¹⁸⁵⁸ CSIKY 2013, 76. Vele ellentétben Kiss Attila hajítófegyvernek tartotta (KISS 1962, 93).

¹⁸⁵⁹ KADA 1906, 208; KADA 1908, 331.

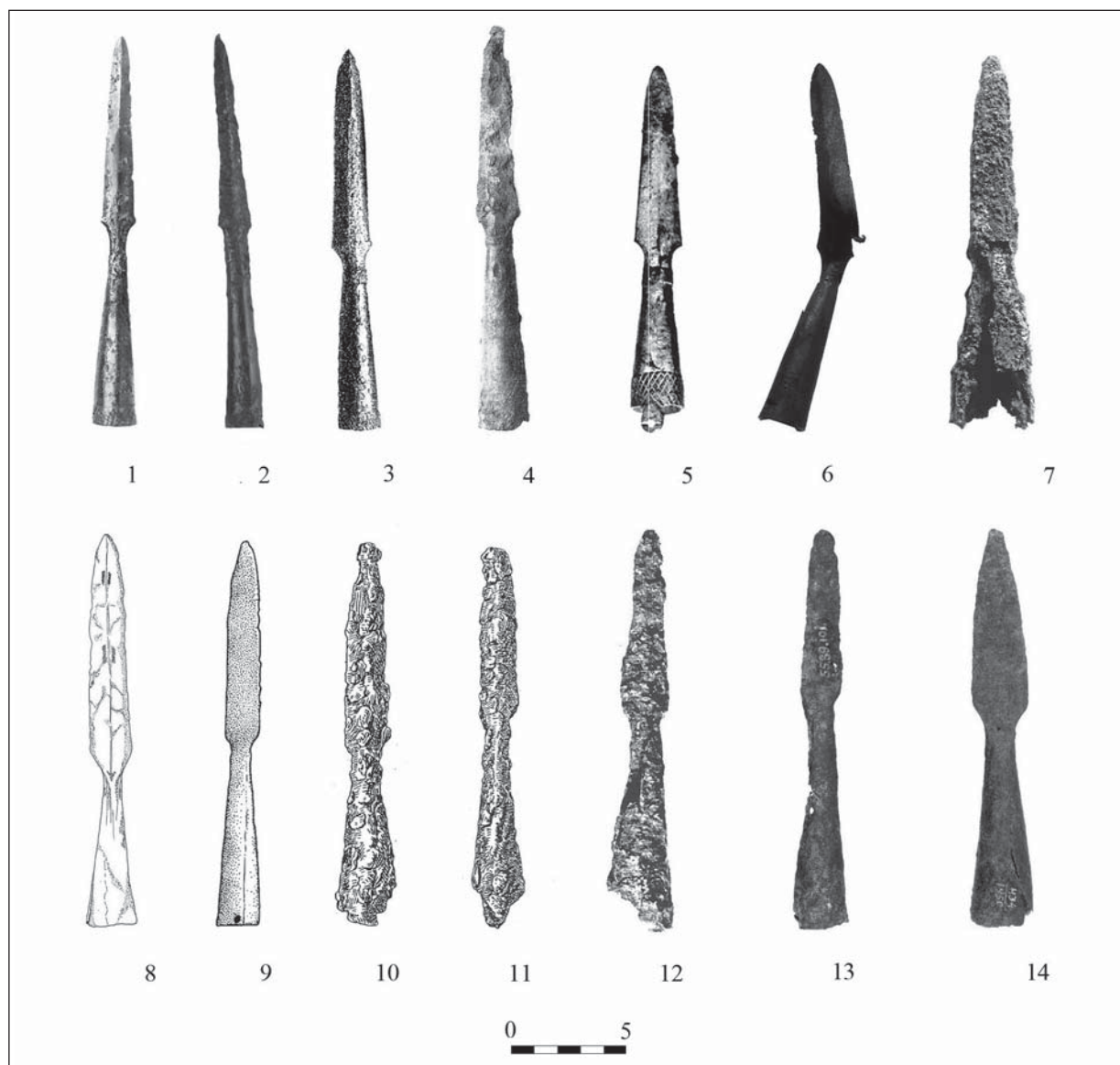
¹⁸⁶⁰ NAGY 1998, 146–148.

¹⁸⁶¹ KOVRIG 1955, 35.

¹⁸⁶² TÖRÖK 1995, 218.

¹⁸⁶³ FREEDEN 1991, Anm. 107.

¹⁸⁶⁴ BUGARSKI 2009, 168–169.

72. kép. Lándzsák az avar kor első feléből. 1: Budapest IV. Káposztásmegyer-Váci országút; 2: Csengele-Jójárt; 3: Bácsújfalu (Srb); 4: Bugyi-Ürböpuszta, szórvány; 5: Baja-Allaga; 7: Péterréve (Srb) 107. sír; 8: Sztapár-Csapos kút (Srb); 9: Csólyospálos; 10–11: Gátér. 10: 193. sír; 11: 239. sír; 12: Bácsszentiván (Srb); 13–14: Kecskemét

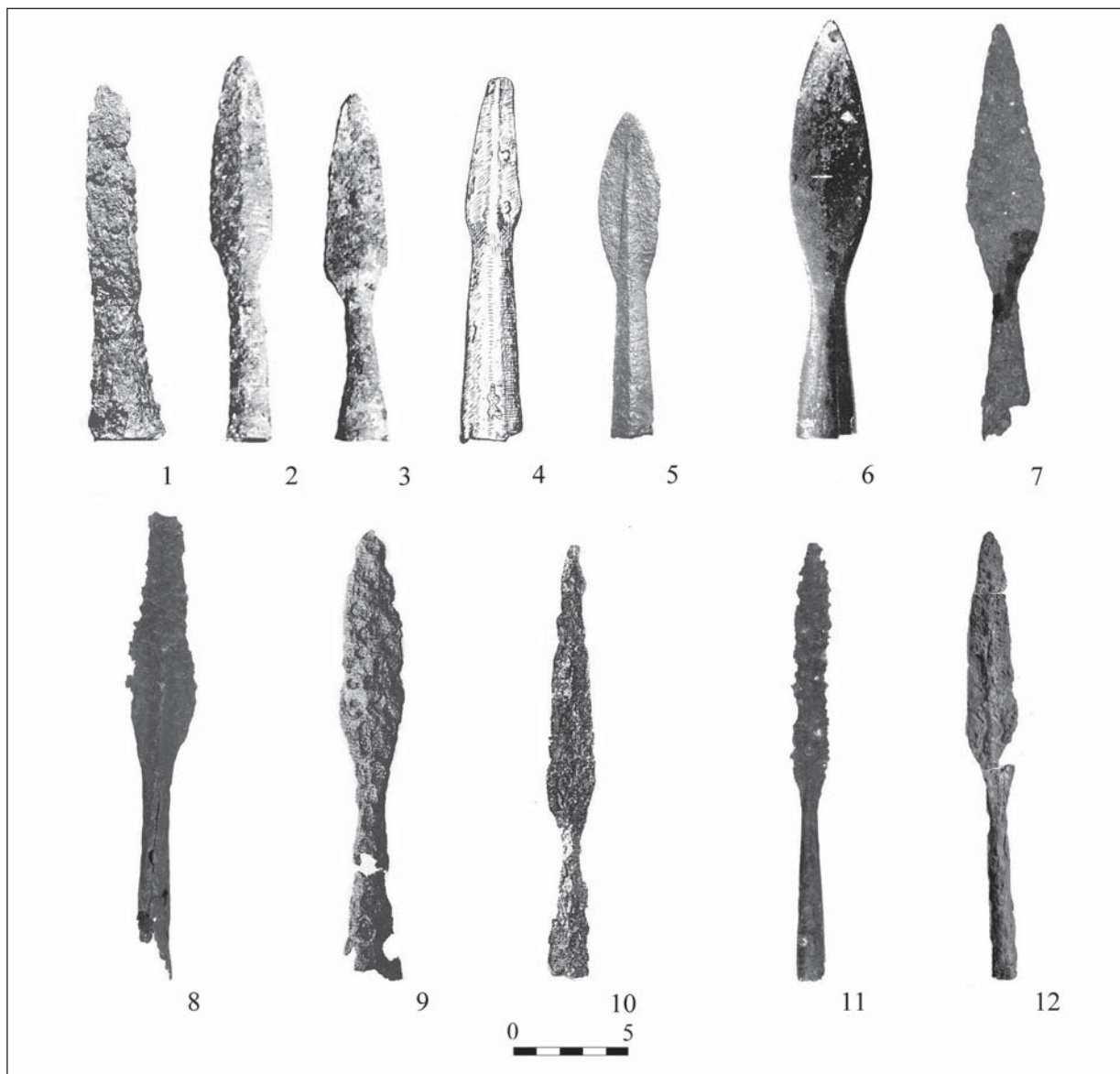
Fig. 72. Lances from the first half of the Avar Age. 1: Budapest IV. Káposztásmegyer-Váci országút; 2: Csengele-Jójárt; 3: Selenća (Srb); 4: Bugyi-Ürböpuszta, stray find; 5: Baja-Allaga; 7: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb), Grave 107; 8: Stapar-Crpna stanica (Srb); 9: Csólyospálos; 10–11: Gátér. 10: Grave 193; 11: Grave 239; 12: Prigrevica (Srb); 13–14: Kecskemét

találunk példákat a lándzsala lábhoz helyezésére.¹⁸⁶⁵ A rítust a gepida temetőkből is csak ritkán ismerjük,¹⁸⁶⁶ jelentős azonban a langobard sírokból származó adatok mennyisége.¹⁸⁶⁷

¹⁸⁶⁵ Kölked-Feketekapu A 386. és 392. sírok (KISS 1996, Abb. 17, Abb. 18) és Zamárdi-Rétiföldek 1270. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, Abb. 37).

¹⁸⁶⁶ Szolnok-Szanda 135. sír (BÓNA–NAGY 2002, Abb. 89); Kisköre-Pap-tanya 43. sír (BÓNA–NAGY 2002, Abb. 81).

¹⁸⁶⁷ Hegykő-Mező utca 64., 67. és 70. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 25–27); Kajdacs-Homokbánya 22. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 39) és Szentendre-Pannoniatelep 8., 21., 45., 46., 49., 81. és 84. sírok (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Abb. 64, Abb. 74, Abb. 78, Abb. 79, Abb. 81, Abb. 92, Abb. 94).

73. kép. Lándzsák az avar kor első feléből. 1: Szeghegy (Srb); 2–3: Dávod-Rétaljai szőlő; 4: Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 70. sír; 5: Budapest XXI. Csepel-Háros 5. sír; 6: Baja-Allaga; 7: Pálmonostor-Postaházi dűlő; 8, 11: Kecskemét; 9: Csengele-Feketehalom 93. sír; 10: Bugyi-Ürbőpuszta 21. sír; 12: Szeged-Kundomb 293. sír

Fig. 73. Lances from the first half of the Avar Age. 1: Lovcenač (Srb); 2–3: Dávod-Rétaljai szőlő; 4: Mali Idoš-Zuta jama (Srb), Grave 70; 5: Budapest XXI. Csepel-Háros, Grave 5; 6: Baja-Allaga; 7: Pálmonostor-Postaházi dűlő; 8, 11: Kecskemét; 9: Csengele-Feketehalom, Grave 93; 10: Bugyi-Ürbőpuszta, Grave 21; 12: Szeged-Kundomb, Grave 293

A típus alemann területen felbukkanó képviselőit a 6. század végére, a 7. század első harmadára keltezük.¹⁸⁶⁸ Az avar környezetből származó darabokat Kovrig Ilona a kora avar kor első generációjához kötötte.¹⁸⁶⁹ A szentendrei darabbal lévő II. Iustinus (565–578) éremmel volt együtt.

¹⁸⁶⁸ KOCH 1977, 37.

¹⁸⁶⁹ KOVRIG 1955, 30–44.

Nagyméretű levél alakú lándzsák

8 lándzsát sorolhatunk a nagyméretű levél alakú lándzsák közé.¹⁸⁷⁰ A Csiky Gergely által idesorolt bajai és bugyi 21. sír lándzsáján (73. kép 6, 10) túl további 6 darab fordul elő. A Baja-Allaga szőlőben előkerült sírleletben lévő, széles levél alakú lándzsacsúcshoz hasonló a Pálmonostoráról a kecskeméti múzeumba került darab (73. kép 7) és a bugyi 21. síréhez kialakításában, méretében és arányaiban is hasonló a csengele-feketehalmi 93. lósír (73. kép 9), valamint a kundombi 293. sírok (73. kép 12) lándzsája, s ezeken kívül még két, Kecskemét környékéről származó példány (73. kép 8, 11).

A lándzsacsúcsoknak ez a formacsoportja leginkább a Meroving-kultúrkörre jellemző,¹⁸⁷¹ de kisebb számban az Észak-Balkán kora bizánci erődjeinek leletei között is megtalálható.¹⁸⁷² A típus előfordulása az Avar Kaganátus területén elsősorban a Dunántúlra esik, a germán kapcsolatokkal rendelkező temetők (Budakalász, Kölked-Feketekapu A és B, Pókaszeptek, Zamárdi-Rétiföldek) jellemző és sokszor pajzsdudorral alkot fegyverkombinációt.¹⁸⁷³ Elképzelhető – főként a könnyű, sokszor párosával vagy akár hármával előforduló típusok esetében –, hogy ezek inkább hajítófegyvere voltak,¹⁸⁷⁴ vagy legalábbis – a keskenyebb köpüből kikövetkeztethető keskenyebb és talán rövidebb nyél miatt – a gyalogos harcban használhatták őket.¹⁸⁷⁵

A lándzsatípust – részben a Meroving temetőkben lévő kronológiai helyzetük alapján¹⁸⁷⁶ – a kora avar időszakra keltezhetjük, a 7. század első felében voltak használatban. Pontosabb keltezésük jellegtelensége miatt egyelőre nem lehetséges.

Mindkét temető a Duna–Tisza köze azon temetőinek sorába tartozik, melyekben a kora avar időszakot néhány, elszórt temetkezés reprezentálja, majd a temetőt felhagyják, s kis idő múlva, a 7. század közepe után nem sokkal kezdik újra használni – feltehetően már egy másik közösség, s ekkortól folyamatos használat mutatható ki az avarkor végéig.

A csengelei lósírban a lándzsán kívül csak két hosszúfűlű kengyel volt. A kundombi 293. sírban a kislemezgömbös fülbevaló mellett lévő, préselt ezüst veretek olyannyira töredékesek, hogy formájuk és típusuk nem határozható meg, azonban a töredékeken kivehető körülárló, bemélyedő pontdíszítés – mely döntően a kora avar kori övdíszek jellemzője – lehetővé teszi a síregyüttes 7. század első felére való datálását.¹⁸⁷⁷ A két lándzsás sírt a feldolgozást végzők a temetőket nyitó első sírok közé sorolták, a temetők nyitását közvetlenül 600 utánra tették.¹⁸⁷⁸ Ezt a nagyon korai keltezését semmi sem támasztja alá, a temető anyagának legkorábbi horizontját képező leletek (nagy- és kislemezgömbös fülbevalós, pártaveretek, díszszegecsekkel kivert övek, a 262. sír áttört gúlacsüngős fülbevalója) azt sugallja, hogy a legelső sírok megásására a 7. század második negyede tájékán kerülhetett sor.

Valószínűleg nem véletlen az, hogy az alapvetően a Meroving-kultúrkörre jellemző levél alakú lándzsatípus épp abban a kundombi temetőben bukkan fel a Tisza mentén, melyben kétoldalas csontfésű, csipeszek, Alpi-típusú övgarnitúra, ovális vascsatok, vasszívvégek is germán kapcsolatokat mutatnak.

¹⁸⁷⁰ CSIKY 2007: III. csoport.

¹⁸⁷¹ KOCH 2001, 61–63.

¹⁸⁷² UENZE 1992, 445.

¹⁸⁷³ CSIKY 2011, 16–22.

¹⁸⁷⁴ Cs. SÓS–SALAMON 1995, 72.

¹⁸⁷⁵ CSIKY 2013, 80.

¹⁸⁷⁶ KOCH 1977, 109–110; KOCH 2001, 75.

¹⁸⁷⁷ SALAMON Ágnes a vereteket a környei temető préselt, kéttagú ezüst álcstajainak analógiáiként kezelte (SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, 57). A veretek jelenlegi állapota alapján sem megerősíteni, sem cáfolni ezt a megállapítást nem lehet.

¹⁸⁷⁸ SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, 57–58; TÖRÖK 1995, 228.

74. kép. Balták és L-alakú bár az avar kor első feléből. 1: Bugyi-Ürbőpuszta, szórvány; 2: Szeghegy (Srb); 3: Tass 38-as km-kő; 4: Bácsújfalu (Srb); 5: Vaskút-Kossuth u.

Fig. 73. Axes and L-shaped bar from the first half of the Avar age. 1: Bugyi-Ürbőpuszta, stray find; 2: Lovcenač (Srb); 3: Tass 38-as km-kő; 4: Selenča (Srb); 5: Vaskút-Kossuth u.

Balták és bárdok

Alapvetően fegyverek, ütő- és egyben vágófegyverek a fokosok, balták és a bárdok, de emellett eszközként, szerszámként is alkalmazhatók voltak. Az avar korban viszonylag ritkán előforduló fegyvertípusok. A Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó anyaga csak négy baltát és egy bárdot tartalmaz. A lelőhelyeik a terület nyugati felében található nagyon szórtaan helyezkednek el, a Pestisíkságon, illetve a Szeged–Baja vonaltól délre.

A négy balta a kalapács jellegű, tompa ütőfelületű fok alapján a kalapácsfokú fokosbalták csoportjába tartozik. Az éllapok alapján az ürbőpusztai temető területéről származó szórvány (74. kép 1) és a bácsújfalusi tajnyikban (74. kép 4) lévő balta éllapja felül egyenes, alul a köpűtől az élig lefelé tart, a köpűjük alul-felül kihegyesedik és fokaik rövidek és egyenesek.¹⁸⁷⁹ A szeghegyi sírban a lábfelőli részre elásott halotti áldozategyüttes részeként előkerülő balta (74. kép 2) mindkét éllapja a köpűtől az élig ívelten halad. A köpűje és a foka hasonló az előbbiekhöz.¹⁸⁸⁰ A tassi esetében a tárgy korrodált állapota

¹⁸⁷⁹ SZÜCSI 2012: 1-H-II típus.

¹⁸⁸⁰ SZÜCSI 2012: 5-H-II típus.

ellenére is az állapotok iránya jól kivehető, mindkét él a köpűtől az élig lefelé hajlik (74. kép 3), vagyis a szeghegyivel azonos típus. Ugyanakkor a köpű és a fokrész alakja nem kivehető.

A vaskúti sírletben lévő bárd (63. kép 5) az L-alakú bárdok csoportjának képviselője.¹⁸⁸¹ A Duna–Tisza köze teljes avar kori anyagában ezen kívül még egy L-alakú bárd van, a kiskőrös-vágóhídi VIII (A) arany ékszeres kislány sírjában. A kirabolt és feldúlt gazdag közép avar temető egyetlen bolygatatlan sírjában, egy 4–6 éves kislány volt eltemetve, akinek feje mellett, élével a koponya felé fordítva feküdt a méretes bárd. László Gyula a vasbabonával kapcsolt össze a jelenséget.¹⁸⁸² A korszakban nem egyedülálló, ha a csataji 133. és 170. sírok gyermek halottai mellől származó baltákra gondolunk.¹⁸⁸³

Az avar kor második feléből még két további bárd fordul elő, mindkettő T-alakú,¹⁸⁸⁴ melyek fegyvermellékletként kerültek a kerepesi G¹⁸⁸⁵ és az Üllő I. 94. sírokba.¹⁸⁸⁶

Mind a balta, mind a bárd elterjedésének súlypontja¹⁸⁸⁷ a korszakban a Kelet-Dunántúlra esik. A kora avar korban különösen a germán kapcsolatokkal rendelkező temetőkre jellemzőek, melyekben egyébként a korai lándzsák is nagyobb számban vannak jelen. Részben mediterrán, részben langobard jellegnek tekinthetők.¹⁸⁸⁸ A balták koncentrációja különösen a Dunántúl északkeleti szegletére jellemző, legnagyobb számban a budakalászi temető korai sírjaiban találjuk,¹⁸⁸⁹ de további előfordulásukra Zamárdi 350. és a Heraclius 616–625 között vert solidusával *post quem* keltezett 1392. sírja is említhető.¹⁸⁹⁰ L-alakú bárdot Kölked-Feketekapu A 21.,¹⁸⁹¹ Környe 125. és 147.¹⁸⁹² és Zamárdi 536. kora avar sírokban találunk.¹⁸⁹³

A területünkről származó korai balták kronológiai helyzete megegyezik a dunántúli példányokéval, a szeghegyi és a zamárdi 1392. sírokból származó Heraclius solidus alapján a 7. század második negyedénél előbbre nem tehetőek. A vaskúti bárdot a sír egyéb leletei alapján ugyanerre az időszakra tettük a vasszíjvégekkel és a sarlóval együtt.

A kora avar korhoz képest az avarkor második felében majd háromszorosára nő a baltás sírok gyakorisága,¹⁸⁹⁴ elterjedésük súlypontja továbbra is a Dunántúl, de a Duna–Tisza közén is érezhetően nagyobb a gyakoriságuk. 14 lelőhelyen 19 példány fordul elő (29. táblázat). A balták formája a korai példányokkal összevetve legmarkánsabban abban különbözik, hogy a köpű mögötti fokos rész megnyúlik.

A Duna–Tisza közeli lelőhelyeik többsége a terület nyugati felében helyezkedik el, azonban mégis három területen kisebb koncentrációt láthatunk: Szeged környékén egy zárt tömb, a Pesti-síkságon és a terület középtengelyében egy lazább, lokális csoport rajzolódik ki. Ezek között markáns különbségek fedezhetők fel.

A Budapest környékén lévő csoportba – kivonva a két T-alakú, 8. századnál korábbra nem tehető bárdot és leletegyüttesüket – a csepel-hárosi 28. és az apostagi 9. sírok tartoznak. Ezek lovassírok, a

¹⁸⁸¹ SZÜCSI 2012: 6-B típus.

¹⁸⁸² LÁSZLÓ 1955, 134–144, Fig. VII. A.

¹⁸⁸³ HANULIAK–ZÁBOJNÍK 1982, 583–588.

¹⁸⁸⁴ SZÜCSI 2012: 8 típus.

¹⁸⁸⁵ TÖRÖK 1973, 5. kép.

¹⁸⁸⁶ Cs. Sós 1955, Fig. LXVI. 5.

¹⁸⁸⁷ Mindkét fegyvertípus vonatkozásában a legnagyobb adatgyűjtést Szentpéteri József végezte (SZENTPÉTERI 1993; SZENTPÉTERI 1994). Annak ellenére az ő katalógusát tekinthetjük a legteljesebbnek, hogy az elmúlt években a témában két szakdolgozat és egy cikk is született. Ezek háttér-adatbázisa hézagos (Bódy Tamás 201 db, Szücsi Frigyes mindössze 90 tárgy alapján; SZÜCSI 2012, 121).

¹⁸⁸⁸ KISS 1996, 238.

¹⁸⁸⁹ SZÜCSI 2012, 2. ábra.

¹⁸⁹⁰ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 41. 350: 12, Taf. 160. 62.

¹⁸⁹¹ KISS 1996, Taf. 22. A-21: 8.

¹⁸⁹² SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 21. 125: 8, Taf. 25. 15.

¹⁸⁹³ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 73. 536: 1.

¹⁸⁹⁴ SZENTPÉTERI 1993, 188.

lovaknak veretes övük nincsen, az apostagi sírban a lószerszámot viszont préselt dudoros korong alakú veretek díszítik.¹⁸⁹⁵ Ebben a két sírban, a balta nem a lovas, hanem inkább a ló felszereléséhez tartozik. Garam Éva vetette fel, hogy esetleg a ló nyergére lehetett a balta kötve.¹⁸⁹⁶

A Szeged környékén lévő baltás lelőhelyek területileg nagyon közel fekszenek egymáshoz, a Maros torkolattal szembeni területen helyezkednek el. Az összes Duna–Tisza közti lelőhely viszonylatában kiemelkedő a Szeged-Fehértó A temető négy baltás sírja – 40., 120., 125. és 175. sírokban,¹⁸⁹⁷ s ebbe a csoportba tartozik az egyetlen baltás fülkesír is, a makkoserdei temető 10. sírja.¹⁸⁹⁸

Ezek a sírok kísérőleletekben rendkívül szegények, mondhatni, hogy a temetők legszegényebb sírjai. Mellettük vaskés, vascsat fordul elő, s korhatározó leletek híján, pontosabb kronológiai helyüket sem lehet meghatározni.

A terület középtengelyében lévő, Kecskeméttől Kishegyesig elnyúló csoport a lelőhelyek laza láncolatából áll. Az itt található baltás síregyüttesek közös, ám a másik két területen lévőktől eltérő tulajdonsága, hogy a ló nélkül, baltával eltemetett férfiak többsége préselt veretes övekkel került eltemetésre. A városföldi 46. – egyébként padmalyos – sírban préselt rozetták voltak,¹⁸⁹⁹ a mélykúti 25. sírban korong, az 50. sírban az egyik övet négyszögletes, geometrizálódott szalagfonatos veretek díszítették, míg a férfi másik övének csak egy préselt maszkos nagyszíjvég volt. A Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlői 53. sírban pajzs- és kettőspajzs alakú, madaras díszítésű veretek kerültek elő.¹⁹⁰⁰ Legjobban ez a garnitúra és a sírból származó két éremutánczat (II. Constans 648–651/652 és IV. Constantinus 669–674 között vert solidusainak utánczata) adja meg ezeknek a temetkezéseknek *post quem* a kronológiai helyzetét, a 7. század harmadik harmadára, legfeljebb a század legvégére.

Területileg ebbe a csoportba tartozik még két, Kecskemét környéki lelőhely. Ballószögön az ismert ezüstszerelések szabványos sír közelében, egy másik temetkezésből került elő egy balta, egyéb melléklet nélkül,¹⁹⁰¹ és Tiszakécske-Óbögön granulációdíszes, arany kislemezömbös fülbevalóval, valamint arany és bronzlemezből együtt préselt, téglalap alakú, gyöngysorkeretben párhuzamos cikk-cakk vonaldíszes varkocsszorítóval.¹⁹⁰² Mindkét lelőhely a Közép-Tisza-vidék 7. század végi – 8. század eleji gazdag fegyveres sírjait tartalmazó lelőhelyek körébe tartozik. E két temetkezéssel korban megegyezik az elhelyezkedése alapján szintén ehhez a csoporthoz sorolt kiskőrösi bárdos lánykasír is.

7.1.6.2. A távolharc fegyverei

Íjak

Az avar kor első felének időszakára tehető temetkezésekből 44 sírból került elő íjmaradvány a Duna–Tisza közén, kizárólag férfi sírokból. Lelőhelyeik területi szóródása nem egyenletes, ahogyan a korai lelőhelyeké sem. Főként a Duna és a Tisza menti sávban fordulnak elő. Az íj a mellékletekben gazdagabb temetkezésekre általában jellemző, szinte mindegyikben feltűnik, míg a köznépi jellegű sírok esetében mindig csak öves férfiak sírjából kerül ki. Nemcsak egy egyszerű fegyver volt, hanem hatalmi jelkép, egyes adatok szerint egyenesen a nemzetség szimbóluma.¹⁹⁰³

¹⁸⁹⁵ BALOGH 2009, 3. kép 1–13.

¹⁸⁹⁶ GARAM 1987, 121–124.

¹⁸⁹⁷ MADARAS 1995, Pl. 8. 40: 1, Pl. 17. 120: 1, Pl. 17. 125: 2, Pl. 21. 175: 2.

¹⁸⁹⁸ SALAMON 1995, Pl. 1.

¹⁸⁹⁹ BALOGH–PINTÉR 1998, VII. tábla 12.

¹⁹⁰⁰ TÖRÖK 1975, Fig. 5. 8–8.

¹⁹⁰¹ SZABÓ 1939, 1.

¹⁹⁰² GARAM 1991, 7. kép 1–3.

¹⁹⁰³ Az íj szimbolikus szerepéről HARMATTA 1951, 123–187; LÁSZLÓ 1955, 105–122; TOMKA 1986, 423–488; BÓNA 1991, 167–176. A kunbányoni síregyüttesben lévő aranyíjjal itt nem foglalkozom, ld. H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 139–144.

Az avar kor első felében az íjak sírba helyezésekor egy kötött hagyományt követtek, mert az íj minden esetben a halottra, a koporsóra fektetve került a sírba. A tiszántúli kora avar temetőknél rendszerint, de a Dunántúlon is gyakorta az íj nem a lovas, hanem a ló mellékleteként tűnik fel: erre utal, hogy a tiszántúli összetett sírformák esetében a helye gyakorta az aknában, a ló mellett, esetleg a ló hátán van, míg a Dunántúlon lósírban is előfordul.¹⁹⁰⁴

A vég- és középcsontok sírbeli helyzete alapján az általános szokás az íj felajzott állapotban való sírba tétele volt (Jászapáti, Kunpeszér), azonban a felajzatlan íjakra is találunk példát; a fajszt-garadombi 1. és 2. síroknál erre következtethetünk a vég- és a markolatlemezek egy vonalban való helyezkedéséből.

Az avar kori íjak alakját, az íjon a csontból, néha szaruból készített merevítő lemezek helyzetét Cs. Sebestyén Károly munkájából ismerjük.¹⁹⁰⁵ Az íjkar szélessége alapján kétféle íjat különböztetett meg. Ezek időbeli egymásutániségát már Csallány Dezső megállapította.¹⁹⁰⁶

Az avar kori íjak tipológia vizsgálata a népvándorláskori kutatásunk egyik nagy adóssága. E munka keretében természetesen ezt nem pótolhatjuk, de a Duna–Tisza közéről származó korai típusok bemutatásával és a belőlük levonható néhány apró megfigyeléssel lendületet vehet ez a kutatás. A formai vizsgálatokat nagyban nehezíti, hogy igen sokszor töredékes a lemezek, nem mérhetők, formájuk nem meghatározható.

Kora avar leletkörnyezetben kizárólag keskeny karú íjakat találunk a vizsgált területen. Az íjak végére került véglemezek végződése alapján három alapformát, és azokon belül még további formai variánsokat sikerült elkülönítenünk (75. kép): egyenes záródású (I), ívelt (II) és ferde síkú (III) végzések fordulnak elő. Közös jellemzőjük, hogy az íjkarok hosszéle párhuzamos. Az egyetlen olyan íjvéglemez, melynél nem párhuzamosak a hosszélek a Szabadka-Mácskovics téglagyárban 1903-ban előkerült kora avar sír darabjai. Az íjlemezek felső pereme enyhén csúcsos, az íjkar húr felőli oldala egyenes, a vájat felőli viszont a felső harmadban kiszélesedik (II). Az avar emlékanyagban nem találni formai analógiáját, de Közép-Ázsiában általános forma, különösen a Dzsetiaszar-kultúrához tartozó altinyaszari kurgánmezőre jellemző, melyet az orosz kutatás a heftaliták régészeti anyagaként azonosított.¹⁹⁰⁷

A leggyakoribb típust a Duna–Tisza közén az egyenes záródású íjkarok képviselik. Az íjkarok hosszoldalával szinte derékszöget bezáró, egyenesre fűrészelt, szögletes végű íjkarok (I/1) döntő többsége a Tisza menti temetőkben fordul elő. Mindkét végén egyenes záródású íjkar van a Szeged-Fehértó A 26., 247.,¹⁹⁰⁸ a Felgyő, Ürmös-tanya 215.¹⁹⁰⁹ és Jászapáti 19., 68., 110. és 412. sírokban.¹⁹¹⁰ Az egy íjhoz tartozó két csontlemezpár között azonos és aszimmetrikus hosszúságú csontpárok is előfordulnak. Ezt az íjvégtípust a Tisza mentén kívül két helyen találtuk meg. A kunpeszéri 9. sírban mindkét íjcsontpár egyenes peremű volt, míg a fajszt-garadombi 4. sírban a felső, egyenes záródású íjkarhoz egy ívelt záródású, párhuzamos hosszoldalú alsó lemez tartozott (IV/3).¹⁹¹¹ Ez a típus jellemzi Zamárdi-Rétiföldek anyagában a faragott csontlemezek tegezekkel együtt lévő íjlemezeket, pl. a 186. és 559. sírokban.¹⁹¹²

A kunpeszéri 3. és 30/A sírokban mindkét íjlemezpár párhuzamos hosszoldalú, lekerekített végű típus (IV/3). Az előbbinél egyforma hosszú a két végpár, az utóbbinál aszimmetrikus hosszúságúak, a felsők hosszabbak. Ez a forma a dunántúli anyagban csak elszórtan bukkan fel, pl. Zamárdi 239. és 349. sírok anyagában.¹⁹¹³

¹⁹⁰⁴ Zamárdi 186. és 515. sírok (BÁRDOS–GARAM 2009, 76, Abb. 10).

¹⁹⁰⁵ Cs. SEBESTYÉN 1931.

¹⁹⁰⁶ CSALLÁNY 1939, 149–150.

¹⁹⁰⁷ LEVINA 1994, ris. 124–131.

¹⁹⁰⁸ MADARAS 1995, Pl. 4. 1a–b, Pl. 26. 1a–b.

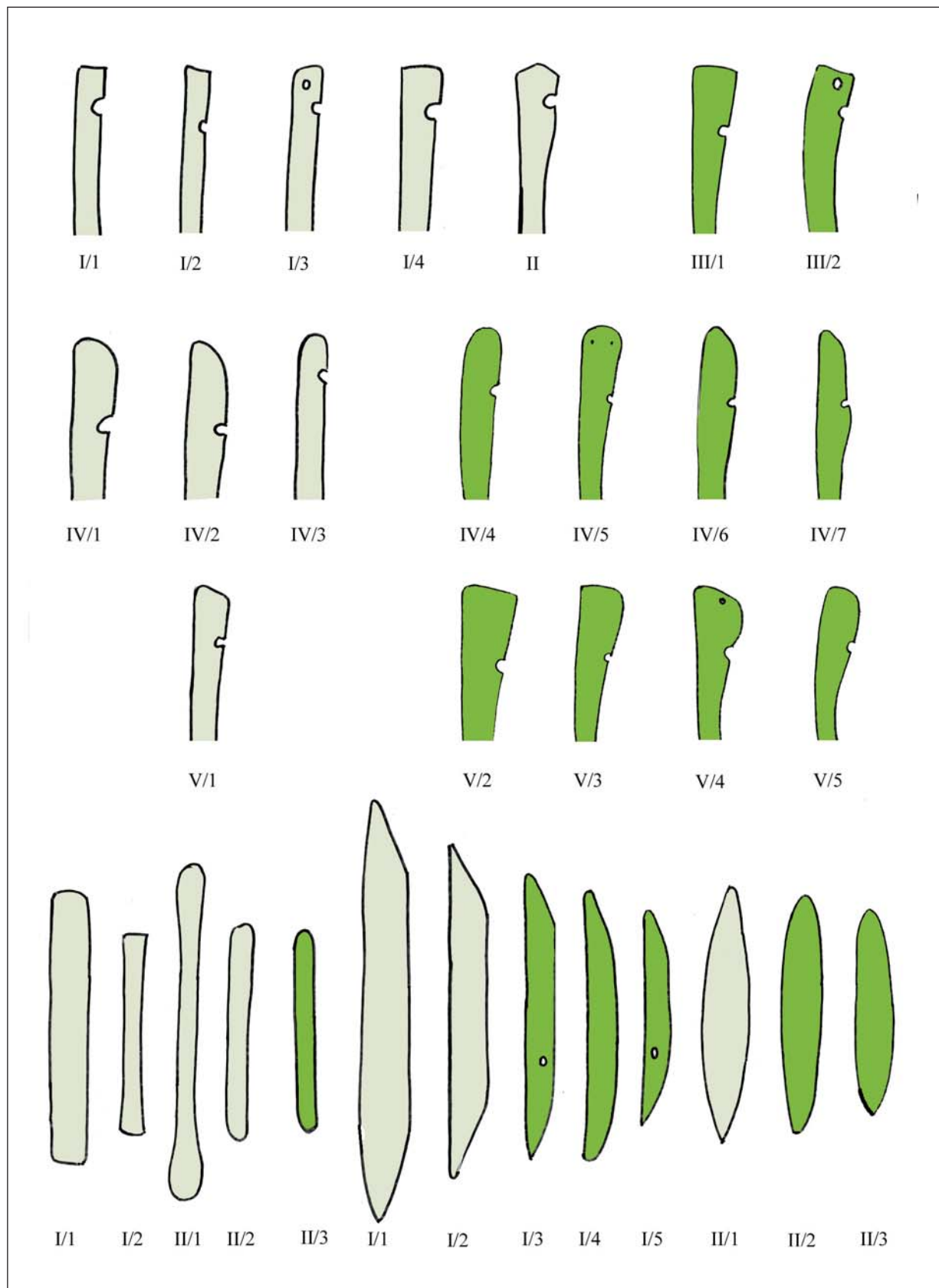
¹⁹⁰⁹ BALOGH 2010, 89. kép.

¹⁹¹⁰ MADARAS 1994, Taf. III. 1, Taf. XVI. 1–2, Taf. LI. 1–2.

¹⁹¹¹ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 8. kép 1–8.

¹⁹¹² BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 22. 18–24, Taf. 72. 19–20.

¹⁹¹³ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 29. 239: 28, Taf. 40. 349: 15.

75. kép. A Duna–Tisza között előforduló íjlemezek típusai
 Fig. 75. Types of the bow plates in the Danube–Tisza interfluvium

Négy esetben párhuzamos hosszoldalú, enyhén ívelt végződésű íjkar-típust (I/4) tudunk azonosítani: ilyenek pl. a kunbányai¹⁹¹⁴ és a csengelei sírból származó töredékek,¹⁹¹⁵ Felgyő, Ürmös-tanya 197. sírjának íjlemezei¹⁹¹⁶ és Fajsz-Garadomb 1. sír íjkartöredéke is.¹⁹¹⁷ Ez a forma jellemzi a tiszántúli kora avar anyagot is, azonban itt a felső vég ívelt kialakítása a legtöbbször az oldalak trapézszerű kiszélesedésével párosult.¹⁹¹⁸ A dunántúli íjknál is ez a legáltalánosabban előforduló forma: Környén¹⁹¹⁹ csak ez a típus fordul elő, Zamárdiban¹⁹²⁰ és a Kölked A 107. sírban¹⁹²¹ is ez a forma tűnik fel.

Megfigyeltük tehát az íjkarok formájában a Duna–Tisza köze nyugati és keleti fele közötti különbséget. A nyugati részre az enyhe ívben záródó forma (I/4) jellemző, ami a Tiszántúlon és a Dunántúlon is általános. Ezt a típust a keleti íj-kutatás avar-típusként nevezi meg.¹⁹²² A terület keleti területen az egyenes záródásúak (I/1) jelentkeznek, melyekre a Kelet-Dunántúlon is van példa. Ez az ún. hun-típus. A Duna–Tisza közén és a Kelet-Dunántúlon elszórtan feltűnnek olyan íjlemezpárok, amelyeknél mind az alsó, mind a felső lemezpár ívelt záródású (IV/3). Erre a Tiszántúlon anyagában nem találtunk példát.

A kora avar anyagban lévő íjtípusok készen érkeztek a Kárpát-medencébe. Belső-Ázsia¹⁹²³ és a kelet-európai sztyepp 6–7. századi temetkezéseiben¹⁹²⁴ mind az I/4, mind az IV/3 típusra számos példát könnyen találhatunk. Ugyanakkor az egyenes záródás (I/1) formai analógiái csak Belső-Ázsiában, főként az altynaszari kurgánmezőről származó temetkezésekben találhatók meg.

A keskeny íjkarok ívelt formája (IV/3) csak a kora avar kori sírokban fordul elő, ettől eltérően a I/1 és I/4 variánsok hosszú életűek, még közép avar temetkezéseket is kísérnek (Gyenesdiás, Ivánca, Dunapentele). A Duna–Tisza közén az avar kor második felében már nem jellemzőek az előbbieken felsorolt korai típusú íjkarok, mindössze a ballószögi ezüst veretes szablyás sírt említhetjük, ahol a közép avar jellegű anyagot korai típusú íjvég kíséri.¹⁹²⁵

A közép avar temetkezésekben egy új, közép széles íjkarlemez-típus jelent meg. Ezek az íjcsontok 28–31 mm közöttiek, már nem sorolhatók a keskenykarú íjak közé, de még nem is tartoznak a késő avar korra jellemző, széles karú íjak csoportjába. Ennek a közepesen széles csoportnak a jelenlétére már Madaras László felhívta a figyelmet.¹⁹²⁶ Szerinte ezek egy önálló csoportot alkotnak, nem vezethetők le a korai íjtípusokból, illetve nincs közük a széles íjkar kialakulásához.

Az íjtípus képviselői formailag teljesen megegyeznek: az íjkar végéig egyenletesen, enyhén széleseedik, felül kissé íveltlen záródó forma (III/1) jellemzi őket. Néhány darabon a felső perem mellett megjelenik a szegecselés, ami a kora avar kori daraboknál sohasem fordul elő, viszont a széles, késő avar íjkarokon gyakori.

¹⁹¹⁴ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 15.

¹⁹¹⁵ CSALLÁNY 1939, 5. kép 2.

¹⁹¹⁶ BALOGH 2010, 82. kép.

¹⁹¹⁷ BALOGH–KŐHEGYI 2001, 6. kép 16.

¹⁹¹⁸ Deszk G 10., 16. (STRAUB 2006, 6. kép 1); 55. sír, Ferencszállás, Kiszombor O 1. sír, Homokrév/Mokrin (Srb) 63. és 67. (RANISAVLJEV 2007, T. XXXVII. 2; BALOGH 2004, 25. kép 4, 7).

¹⁹¹⁹ 10., 23., 24., 54., 60., 66., 75. 78., 82., 100., 109., 147., 149. sírok (SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 1. 10: 26, Taf. 3. 23: 13–15, Taf. 3. 24: 34, Taf. 7. 54: 10–20, Taf. 7. 60: 23–24, Taf. 9. 66: 11, Taf. 10. 75: 39, Taf. 12. 48–49, Taf. 13. 82: 25, Taf. 17. 100: 26, Taf. 19. 109: 58, Taf. 25. 147: 22, 24, Taf. 26. 149: 12).

¹⁹²⁰ 634., 672., 870. és 1072. sírok (BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 80. 634: 16–20, Taf. 86. 672: 6–7, 10, Taf. 104. 870: 17–21, Taf. 121. 1072: 21–27).

¹⁹²¹ KISS 1996, Taf. 35. 1–2, 6–7.

¹⁹²² KRUGLOV 2005.

¹⁹²³ Pl. Kudyrge (GAVRILOVA 1965); Mongun-Tajga, Szut-Kol (KENK 1983).

¹⁹²⁴ Avilovka (EBERT 1903); Vinogradnoje (ORLOV–RASSZAMAKIN 1996); Riszovoje (SZEMJENOV 1987); Szivasovka (KOMAR ET AL. 2005) stb.

¹⁹²⁵ SZABÓ 1939.

¹⁹²⁶ MADARAS 1981, 39.

A Duna–Tisza közén csak egy jól körülhatárolható területen fordulnak elő: Jászapáti (84., 182., 183., 265. és 351. sírok), Csengele-Feketehalom (47. és 48. sírok), Szeged-Fehértó A (41. és 63. sírok), Szeged-Fehértó B (12., 29., 36., 44., 88. és 119. sír) és Topolya-Bánkert (18., 36., 48., 122., 129., 131., 209. és A. sírok) temetőikben találjuk meg ezeket, a Duna–Tisza köze keleti szélén, főként a Közép-Tisza-vidéken. Ezek a sírok a többi melléklet tekintetében is sajátos színezettel rendelkeznek. Új tárgytypusként ezekben a sírokban feltűnnek a préselt téglalap alakú lemezes varkocsszorítók, összetett hátveretes, préselt négyszögletes és a kőbetétes lemezes veretes övek. Az íjak mellett gyakorta megtaláljuk az elnyúló inda köré szerveződő faragással díszített csontlemezes tegezeket, melyek mellett csont akasztóhorgok és állatfej alakú tartozékok is feltűnnek. Gyakori kísérőfegyver az egyélű, ívelt pengéjű, keskeny kard, melyek között D-alakú pántfüles darabok is akadnak. A felsorolt leletek kijelölik azt az időpontot is, amikor az íjlemez-típus megjelent: a 7. század harmadik harmadában.

Nemcsak az íjlemezek formájában történik változás, hanem megváltozik az íjak sírban lévő helyzete is. Míg a kora avar temetkezésekben egységesen, az íj felajzva a koporsóra (esetleg a halottra) került, ezeket a középszéles íjakat gyakrabban a halott mellé helyezve találjuk. Ebből az időszakból származik az egyetlen hiteles megfigyelés a sírba összetörve tett íjról. A kunszállási temető 32. sírjában – mely a temetőt megnyitó kisebb közösség leggazdagabb férfitagjának temetkezése volt, a sírcsoport közepén, arany és aranyozott ezüst tárgyakkal – a koponyától jobbra találták mindkét íjvég-párt, a markolatlemezek pedig a jobb kézfej mellett feküdtek.¹⁹²⁷ A korszakban nem egyedi jelenségről van szó: az iváncsai lovassírban feltehetően szintén összetörve helyezték az íjat a málhás ló hátára,¹⁹²⁸ és erre utalnak a solymári 25. sírban a férfi koponyájának jobb oldalán, egy csomóban megtalált markolatlemezek is.¹⁹²⁹

A sírokból egy-egy íj került elő, egyedül a jászapáti 182. sírban találunk egy pár markolatcsonttal többet.¹⁹³⁰ Ugyanakkor sem a sírrajzon, sem a leírásban erről nem történik említés. Elképzelhető, hogy két íj került a sírba, s a másodiknak csak a markolatrésze volt lemezekkel merevített.

Az avar emlékanyagban nem egyedi jelenség, hogy valamely íjlemezből több is van egy sírban. A Deszk L 8. és a Kölked-Feketekapu A 107. sírokból¹⁹³¹ is egy pár plusz markolatlemez került elő.

A közép széles íjkarokat tartalmazó sírok további közös jellemzője, hogy többségük módszeresen feldúlt és kirabolt. Ugyanakkor e közösségekben egy-egy gazdag férfi sír mindig bolygatatlan maradt, ami nyilván nem a véletlennek volt köszönhető. A 75%-osan rabolt Szeged-Fehértó B temetőben a 29.,¹⁹³² a hasonló arányban rablott kunszállási temetőben a 32.¹⁹³³ és a Hetényegyháza-Mária útiban a 70. sírok¹⁹³⁴ azok, melyekben így aranyozott ezüst vagy bronz övgarnitúrák, varkocsszorítók, kardok, íjak és tegezék maradtak.

Ezen íjas sírok leletanyaga egységes, mind a korábbi, mind a késői, öntött veretes sírok anyagától markánsan különbözik. A Duna–Tisza közén a közép avar temetkezésekből származó fegyverek 95%-a azokból a temetőkből származik, ahol ez az íjlemez-típus megtalálható. Mással nem is magyarázható ez a különbség, mint egy új bevándorlással, s annak fegyveres rétege temetkezéseinek tarthatók a felsorolt sírok.

A közép széles íjkarok a kísérőleletek alapján csak rövid életűek voltak, a 8. század elején már teljes mértékben eltűntek a leletanyagból és a széles karú íjak váltak uralkodóvá.

¹⁹²⁷ LEZSÁK 2008, 42–46, 148.

¹⁹²⁸ BÓNA 1970, 251.

¹⁹²⁹ TÖRÖK 1994, 61. A szándékosan összetört íj belső-ázsiai türk párhuzamairól BÓNA 1979, 29; a mögötte meghúzódo képzetekről, az íjnak a nomád népek jogszokásában betöltött szerepéről, az íj szimbolikájáról LÁSZLÓ 1944, 472; LÁSZLÓ 1955, 231; LÁSZLÓ 1996, 25.

¹⁹³⁰ MADARAS 1994, Pl. XXVI. 9–12.

¹⁹³¹ KISS 1907, Taf. 35. 3a–b.

¹⁹³² MADARAS 1995, 140, Pl. 5.

¹⁹³³ LEZSÁK 2008, 42.

¹⁹³⁴ H. TÓTH 2001.

Nyilak

A sírokban a legnagyobb számban előforduló fegyver a nyílhegy, az avar kor első feléből származó anyagból 68 sírban található meg. Az egész avar korszakban a tövises, három élű nyílhegyek a jellemzőek. Ennek a keskeny és a széles változata egyaránt előfordul a korai emlékanyagban. Általános a szárnyak lyukkal való áttörése.¹⁹³⁵ A csapott végűek előfordulása ritkább, s általában csak egy, esetleg kettő van belőlük (Jászapáti 110. sír). Kétélű tuskés nyílhegyek csak a kunpeszéri, fegyverekben kiemelkedően gazdag férfi sírokban fordulnak elő: a 3.,¹⁹³⁶ 9., 27. sírokban két-két darab volt.

Idegen jelenségnek tarthatjuk a köpűs nyílhegyek felbukkanását. A szakállas-köpűs nyílhegytípus a Jászapáti-Nagyállási úti 327.¹⁹³⁷ és a csengele-feketehalmi 83. sírokban¹⁹³⁸ fordul elő. Jászapátiin további két sírban (114. és 221. sírok¹⁹³⁹) egy-egy kétélű-köpűs nyílhegyet találunk. A sírokban egyéb fegyver nincsen, szegényes leletanyaguk csak a vascsatra és a késre korlátozódik, ezért – még a temetőn belüli helyzetüket is figyelembe véve – időrendjük egyértelmű meghatározása problémás.

A Duna–Tisza köze keleti peremén, két temetőben való előfordulásuk más hasonló tradíciókra viselkedésként fegyverekkel (széles levél alakú lándzsa, törkések) mindenképpen figyelemre méltó jelenség.

A kétélű, levél alakú köpűs nyílhegyek nagyobb, míg a szakállasak lényegesen kisebb számban a kelet-dunántúli germán kapcsolatokkal bíró temetők mindegyikében előfordulnak (Kölked-Feketekapu A és B, Környe, Szekszárd-Bogyiszlói út, Zamárdi-Rétiföldek). Az avar kort megelőzően a gepida és langobard környezetből ismerjük ezeket a nyílhegyformákat, így a germán/gepida tradíciókban gyökerező leletkör körébe tartozónak tarthatjuk.¹⁹⁴⁰

A nyílcsúcsokhoz tartozó szár anyagára vonatkozóan egyetlen adatunk van, a csengele-jójárta sírban lévő nyílhegyek vizsgálata alapján azok nyírfából készültek.¹⁹⁴¹

Az avar kori nyílhegyek Kalmár János féle korai rendszerezése¹⁹⁴² óta nem született újabb tipológizáló vagy feldolgozó munka. A lelet típus gyakori előfordulása ellenére kutathatóságának szűk határt szab az általánosan jellemző rossz megtartásuk, legtöbbször töredékes állapotuk, és különösen a régi ásatások esetén a sírban lévő helyzetükre vonatkozó adatok teljes hiánya. Ezért csak három kérdés vizsgálatára szorítkozunk a Duna–Tisza közti anyag esetén: lelőhelyeik földrajzi eloszlása, regionális eltérések, a nyílhegyek száma és sírban való helyzetük.¹⁹⁴³

A nyílcsúcsok előfordulását a lelőhelyek jellege alapján érdemes vizsgálatba venni, az összehasonlíthatóság kedvéért.

A magányos temetkezések a Duna–Tisza közén az avar kor első felében nagyobb esetszámban, a közép avar időszakban kisebb számban fordulnak elő. Az ide tartozó gazdag temetkezések, a vezéri sírok leletei között 3–25 közötti számban kerültek elő nyílcsúcsok.¹⁹⁴⁴ A magányos sírok másik csoportjába szerényebb mellékletű temetkezések tartoznak, melyek között egyesekben van nyílhegy és általa-

¹⁹³⁵ Ennek magyarázatairól CSALLÁNY 1939, 148; KALMÁR 1944–1945.

¹⁹³⁶ BALOGH 2011, 6. kép 9, 11.

¹⁹³⁷ MADARAS 1994, Taf. XLIII. 327: 3.

¹⁹³⁸ TÖRÖK 1995, Pl. 5. 83: 1–2.

¹⁹³⁹ MADARAS 1994, Taf. XVIII. 114: 4, Taf. XXXIV. 221: 4.

¹⁹⁴⁰ KISS 1996, 236.

¹⁹⁴¹ CSALLÁNY 1939, 148.

¹⁹⁴² KALMÁR 1945.

¹⁹⁴³ H. Tóth Elvira – alapján Kalmár János gyűjtését megismételve, s kiegészítve még néhány temetőből származó adattal, de a teljességre nem törekedve –, egy impozáns méretű táblázatot készített a nyílhegyek síronként való eloszlásáról és a sírok további fegyvereiről (H. Tóth–Horváth 1992, 164–167). A táblázat azonban elég torz képet nyújt, mert kronológiailag tagolatlan, keveredtek a korai, közép és késő avar síregyüttesek.

¹⁹⁴⁴ Az ebbe a körbe tartozó síregyüttesek közül csak a pákapusztaiából hiányzanak a nyílhegyek, azonban ennek lelőkörülményei körül sok a tisztázatlan kérdés (BALOGH 2002, 307).

ban más fegyver is, míg másokban egyik sincs. Az előbbire példa a Szabadka-Mácskovics téglagyárban még a múlt század elején előkerült, öves-íjas, több csonttárgyat tartalmazó férfi sír, melyből 9 nyílhegy származott,¹⁹⁴⁵ vagy a Tass 38-as km-könél néhány éve előkerült sír, amiben a 3 nyílhegyen kívül lándzsa és fokosbalta is volt.¹⁹⁴⁶

A Felgyő-Kettőshalmi dűlőben egymástól jelentős távolságra elhelyezkedő 6, az avar kor első felére datálható avar sír egyikéből sem került elő fegyver. A másik hasonló jellegű lelőhelyen, Kunpeszéren ennek épp ellenkezője igaz. A 15 kora avar sírból álló temetőben 6 felnőtt férfi sír volt, íj és nyílhegy is mindből került elő. A 3., aranszerelékes kardos sírban 7 nyílhegy volt, s ugyanennyi került elő a 8. és 9. sírokból is, melyek ezüstszerelékes kardot tartalmaztak. Szintén ezüstszerelékes kardja volt a 27. és 30/A sírokba temetett férfiaknak, de melléjük csak 4, illetve 5 nyílhegy került. A legtöbb, 11 nyílhegy a 6. sírba került, amelyben kard nem volt, pontosabban csak az üres hüvelyének a nyoma maradt meg. A bal mellkasi rész és a karcsontok helyzete arra utal, hogy a kardot kiemelték. Ebben a sírban a nyílhegyek nyírfakéreg tegezben kerültek a sírba.

A sírok között a leggazdagabb a 3. sír volt, arany szerelékes kardja mellett ezüst edénye és szintén ezüst ivókürtje, illetve ezüst veretes faedénye jelezte a többiek közül kiemelkedő rangját, de ennek ellenére csak annyi nyílhegy volt mellette, mint szerényebb ezüstkardos társai mellett.

A dunántúli temetők fegyveres sírjai között összetételét tekintve a kunpeszériekhez legközelebb a Kölked A 107. sír áll. Ez és vele együtt a 21. sír teljesen különbözik a temető többi, *spatha*val jellemezhető fegyveres sírjától. A 107. sírban ezüst szerelékes P-füles kard és keskeny íjlemez mellett 15 nyílhegy volt,¹⁹⁴⁷ tehát kétszer annyi, mint az aranszerelékes kardos kunpeszéri sírban.

Általában a dunántúli kora avar kori nagyobb temetők fegyveres sírjainak germán fegyverösszetétele (kard–lándzsa–pajzs–nyilak–*sax*) nem hasonlítható össze a kunpeszériek avar-jellegű fegyver együttesével (kard–íj–nyilak), azonban ha csak a nyílhegyek számát nézzük, akkor a kunpeszériek 4–11 nyílhegye elmarad a dunántúliakban lévők száma mögött.¹⁹⁴⁸ A Tiszántúl korai temetőiben való előfordulásukkal összevetve pedig épp ellenkezőjét látjuk, ott ugyanis síronként csak 2–4 nyílhegy előfordulása jellemző.¹⁹⁴⁹

A Duna–Tisza közti kora avar lelőhelyek többsége rövid ideig használt, kis sírszámú (esetleg családi, nemzetségi) temető. Ezek a legtöbb esetben néhány fegyveres férfi sír köré „szerveződtek”, s a nyílhegyek csak ezekben fordulnak elő, síronként 2–7 számban. A Duna menti területről ide a fajszeradombi sírok tartoznak, ahol a C sírban – ezüst szerelékes karddal és ezüstveretes hosszúkéssel – 7 nyílcsúcs volt, míg az 1. sírba csak íjjal eltemetett harcos mellett 3 került elő. A Duna–Tisza köze északnyugati sarkában, a csepel-hárosi és az ürbőpusztai temetők korai temetkezéseiből mind az íjakkal, mind a nyílhegyekkel gyakorlatilag teljesen hiányoznak. Ezen a területen csak az aranyveretes övekkel és kardokkal eltemetett alacsonyabb rangú vezérek sírjaiban találjuk meg őket (Maglód, Dány).

A Tisza menti kis sírszámú, az avar kor első felére tehető temetők (pl. Felgyő, Ürmös-tanya, Óbecse-Pionir u.) esetében általában csak egy-két fegyveres sír fordul elő, fémszerelékes kardok nincsenek, a kard–íj–nyíl kombinációkban 1–3 nyílcsúcs jelenik meg. Ehhez hasonlóan az óbecsei 28 kora avar sír közül is csak kettőben volt fegyver, a kardos 24. sírban az íjlemezeken kívül szintén csak kettő.

¹⁹⁴⁵ BIBÓ-BIGE 1903, 276–77.

¹⁹⁴⁶ BALOGH 2002, 310–311.

¹⁹⁴⁷ KISS 1996, Taf. 34–35.

¹⁹⁴⁸ Pl. Kölked-Feketekapu A 260. sír 9 db, 295. sír 10 db, 297. sír 8 db (vö. KISS 1996), Zamárdi-Rétiföldek: 350. sír 8 db, 515. sír 12 db, 643. sír 10 db, 1217. sír 10 db, 1377. sír 14 db stb. (vö. BÁRDOS–GARAM 2009).

¹⁹⁴⁹ Pl. Deszk G 16. sír 2 db, Deszk G 18. sír 4 db, Deszk G 49. sír 3 db.

A Duna–Tisza köze egyetlen nagyobb sírszámú kora avar temetőjét Péterrévén tárták fel. A 130 avar sírból is csak mindössze négyből került ki nyílcsúcs, egy-két darab.¹⁹⁵⁰ Még az egyetlen kardos sírban is csak 2 darab volt. Az egész temetőre a fegyverek hiánya jellemző.

A Duna–Tisza köze Szeged–Baja vonaltól délre eső részére általánosságban elmondható, hogy nagyon kevés fegyver fordul elő, még a nyílhegyek előfordulása sem jellemző. A kard–íj fegyverkombinációt tartalmazó sírokban is csak legfeljebb két nyílhegyet találunk. Az erről a területről származó kora avar fegyverek döntő többsége áldozati leletekből való, mégpedig lándzsa.

Ha a nyílhegyek előfordulását az egész Duna–Tisza köze viszonylatában nézzük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy főként a terület középső harmadában vannak azok a lelőhelyek, ahol a kard–íj fegyverkombinációk mellett megtaláljuk a nyílhegyeket is.

Az avar kor második felére tehető temetkezések esetében még ennél is nagyobb regionális különbség mutatkozik a nyílhegyek előfordulásában. A kora avar hagyomány továbbéléseként értelmezhető, hogy a 7. század végéig gyakorlatilag a leggazdagabb férfiukat/vezéreket, külön, magányosan temették el (Átokháza, Ballószög). Sírjaikban rendszerint a vágófegyverek kíséretében jelen vannak az íjjak és a nyilak is, általában 3 darab. A közép avar kori köznépi temetkezésekben ezzel párhuzamosan szinte eltűnnek a fegyverek, s köztük a nyílhegyek is. Markáns kivételt képez két temető, Szeged-Fehértó B és Topolya-Bánkert, ahol a temetők használatának végéig a fegyverek előfordulásának gyakorisága kimagasló. Emellett a 8. század második felében a Duna–Tisza közének északnyugati szegletében, a Pesti-síkságon (Budapest–Gödöllő–Tatárszentgyörgy) gazdag leletanyagú fegyveres temetők egy regionális csoportja rajzolódik ki (Budapest-Rákos, Budapest-Népstadion, különösen Tatárszentgyörgy-Szabadrét), ahol az íjjak mellett a nyílcsúcsok is gyakori leletek, azonban számuk csak 1–3 között mozog.

A nyílhegyek száma az egész avar korban változó volt, általános tendenciaként a sírba helyezett nyílhegyek számának csökkenése a jellemző. Míg a kora avar kori gazdag temetkezésekben akár 25 is volt, addig a közép avar kori szablyás sírokban 3 van, majd a késő avar kori temetkezésekben a legáltalánosabb az egy-két darab.

Sírba helyezésükkel kapcsolatosan az avar kor két nagy periódusán belül különbség mutatkozik: az avar kor első felében kizárólag fegyverkombináció részeként jelenik meg a nyílhegy, a késői temetők anyagában (eltekintve a néhány kifejezetten fegyveres temetőtől) önálló fegyverként is feltűnik. Ez főképpen két Alsó-Tisza vidéki temetőre jellemző, Szeged-Kundombon és Csengel-Feketehalmon a férfiak többsége mellé 1 darab nyílhegyet tettek.

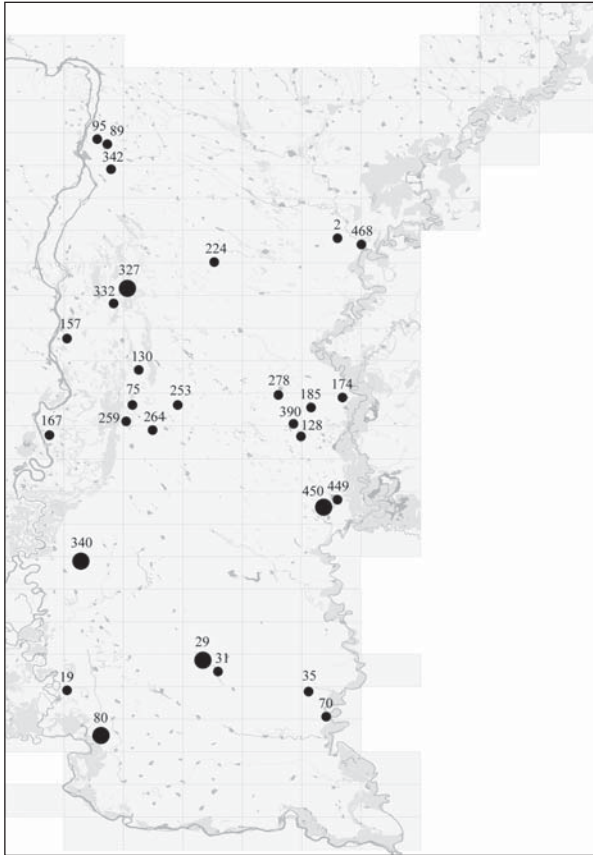
Az egész korszakra érvényes, hogy a sírokban lévő nyílcsúcsok száma valószínűleg nem volt azonos azzal, amennyit egy harcban magukkal vittek a harcosok. Ebből kiindulva László Gyula a nyílcsúcsot elsősorban nem fegyverként, hanem rangjelzőként értelmezte; elméletét néprajzi és középkori történeti analógiák alapján igyekezett bizonyítani.¹⁹⁵¹ A teljes terület minden fegyveres sírja vizsgálatba vonásával, a fegyverdeponálási szokások részletes feltárásával adhatunk csak megalapozott választ arra, hogy László Gyula felvetése mennyiben volt igaz. E vizsgálatokra jelen munka keretében nem került sor, nem kerülhetett sor, mert az ismertté vált lelőhelyek jelentős részénél komoly adathiány jelentkezik (elsősorban a dokumentáció hiányára gondolunk), ami egy mindenre kiterjedő vizsgálatnak komoly akadálya.

Tegezék

Az eurázsiai lovasnépek analógiájára joggal feltételezhetjük, hogy az íjat és a nyilakat külön íj- és nyíltegezben tartották az avarok is. Az íjtegezék régészeti nyomait avar kori anyagunkban még nem sikerült azonosítani, s részben ez alapján leginkább egyszerű bőrből, nemezsből, esetleg vászonból készített

¹⁹⁵⁰ 12. sír (2), 28. sr (2), 68. sír (1) és 103. sír (1) (BUGARSKI 2009, T. II. 12: 1–2, T. VII. 10–11, T. XII. 68: 5, T. XVII. 103: 12).

¹⁹⁵¹ LÁSZLÓ 1955, 144–150.

76. kép. A tegezese lelőhelyek területi elhelyezkedése

Fig. 76. Location of the archaeological sites containing quivers

gyakran fedéllel láttak el. A típus a zárt tegez-formából alakult ki az egyre nagyobb hatótávolságú íjjakhoz rendszeresített, súlyosabb nyílvesszők miatt, melyek már hegyükkel felfelé kerültek a tegezbe, hogy ne szakítsák ki annak fenekét. Majd azért, hogy az éles nyílcsúcsok a lovason se okozzanak sérülést, a tegezeket gallérral látták el a szájnylás felett, és fedéllel fedték le.¹⁹⁵³ A típus léte régészetileg a 6. század második felétől igazolható.¹⁹⁵⁴ Megmaradt díszítvényeik alapján fémszereléses és faragott csontlapokkal díszített változatai voltak. Felszerelésük akasztóveretekkel vagy horgokkal történt.

Más sírokban csak a különböző akasztóhorgok és veretek, ritkábban vasmerevítő pálcák utalnak a tegez egykori jelenlétére. A belső-ázsiai és kelet-európai, hasonló tegezleletek alapján ezek esetében valószínűleg egyenes peremzáródású, zárt tegezről lehet szó.¹⁹⁵⁵

alkalmatosságokra gondolhatunk – melyek nyom nélkül elenyésztek. A nyíltartó tegezok esetében szerencsésebb a helyzet, a maradandó anyagból lévő szerelékeik, díszek, mint közvetlen bizonyítékok mellett a nyílhegyek sírban lévő helyzete, a tegezöv préselt rozettái vagy a tegezövet záró fémhorog, stb. közvetett módon is nyíltegez egykori létére utalnak.¹⁹⁵²

A Duna–Tisza közén 28 lelőhely 55 sírjában került elő a tegeznek közvetlen régészeti nyoma. Az 55 férfi sírból 56 tegez származik (30. táblázat). Közülük 13 lelőhelyről 19 az avar kor első, 15 lelőhelyről 36 az avar kor második felére tehető. A szomszédos Jászapáti–Nagyállási úti temetőben további 10 faragott csontlemezes tegez került elő.

A tegezese lelőhelyek a Duna–Tisza közén egyenetlenül szóródnak, főként a Duna és a Tisza mentén található lelőhelyeken fordulnak elő. Elhelyezkedésük súlypontja a Szeged–Baja vonaltól északra, főként a két folyó menti szélesebb sáv (76. kép).

A korszakban többféle tegez jelenlétével számolhatunk. Ugyan a tegezok formájáról viszonylag korlátozott ismerettel rendelkezünk, de a megmaradt díszítvények alapján bizonyos, hogy a tegezok egy része az ún. galléros tegez-típusba tartozott. Ennek jellegzetessége a száj felett kiszélesedő, csontkakúp formájú gallér volt, melyet

¹⁹⁵² Az avar kori tegezok kutatástörténetének fontosabb mérföldköveit és az alapk munkákat, azok eredményeit Straub Péter teljeskörűen áttekintette (STRAUB 1997, 119–120).

¹⁹⁵³ U. KÓHALMI 1972, 98–106.

¹⁹⁵⁴ STRAUB 1998, 329.

¹⁹⁵⁵ A. F. Medvegyev szerint létezett olyan tegez is az eurázsia sztyeppen, amelyet két, szimmetrikus füllel a nyeregkápára akasztva hordhattak (MEDVEGYEV 1966, 117). Egyelőre ilyen tegez létét az avar kori emlékekben nem tudjuk bizonyítani.

Galléros tegez

A csoportba tartozó, maradandó anyagból (fém és csont) készített díszítményekkel felszerelt tegez, a szerelékek anyagán túl, a díszítő lemezek formája alapján további típusokba rendezhetők.

Bócsa-típusú tegez. A Duna–Tisza köze két gazdag vezéri sírjából, a bócsai¹⁹⁵⁶ és a kunbányi 1. sírból¹⁹⁵⁷ előkerült, arany lemezveretekkel díszített tegez (77. kép 2–3) a galléros tegez-típusba tartoznak. A bócsai tegez szájrészen a vékony, összetört aranyszalagok elhelyezkedését László Gyula és Zichy István rekonstruálta. Kelet-turkesztáni falfestményeken lévő ábrázolások és a kenézlői 11. honfoglaló sír tegezőének analógiájára egy kb. 80 cm hosszú, elöl, a hasi részen nyitható tegezt feltételeztek.¹⁹⁵⁸ A tegez aljának peremére a hosszú szögekkel átütött, bordázott ezüstpántot rekonstruálták.¹⁹⁵⁹ Elgondolásuk helyességét a kunbányi sírban lévő tegez aljának széles, áttört korongos verete igazolta.¹⁹⁶⁰ E tegeztípus vaslemezekkel díszített köznépi változata Pécs-Köztemető 30. sírjából került elő.¹⁹⁶¹

Csontlemezekkel díszített változata a homokrévi/Mokrin (Srb) 67.¹⁹⁶² és az öcsödi 2. sírokból¹⁹⁶³ származik. A Kárpát-medencétől keletre is megtaláljuk e típust, a perescsepinoi leletegyüttesből arany-szerelékes változata, a Mesoko temetési körzet 11. temetkezéséből faragott indás csontlemezes változata (77. kép 1) került elő.¹⁹⁶⁴

Ívelt peremlemezes tegez. A galléros tegez többsége faragott csontlapokkal díszített. Ezeknek a tegezhez való tartozását Fettich Nándor határozta meg.¹⁹⁶⁵ Korábban a csontlemezes tegezeket a közép avar emlékanyagra jellemző tárgytypusaként tartották számon és általában a 670-es éveket követő évtizedek „korjelzőjeként” értékelték.¹⁹⁶⁶ Az elmúlt évtizedek kutatásai alapján ma már ennél bonyolultabb helyzet tárul elénk: a faragott csontlemezes tegez többsége valóban a közép avar korban lehetett használatban, de mintegy harmada kora avar kori.¹⁹⁶⁷

A faragott csontlemezes tegez tipológiájának és időrendjének kidolgozására az 1990-es évek végén került sor, katalógusukat egymással közel párhuzamosan Kiss Attila és Straub Péter is összeállította és tipológiai, kronológiai csoportjaikat is szétválasztották.¹⁹⁶⁸

A faragott csontlemezekkel díszített tegez Duna–Tisza közti példányairól a következőket mondhatjuk.

10 lelőhely 16 ívelt peremlemezes tegeze keltezhető – a díszítőmotívumok alapján és a kísérőleleteket is figyelembe véve – az avar kor első felére. Straub Péternél ezek közül 7 szerepelt.¹⁹⁶⁹ Leleőhelyeik a Tisza mentén, egy meglehetősen szűk sávban helyezkednek el, a Körös torkolattól a Bács-érig. Egy csoportjuk csak a kora avar korra jellemző motívumokat hordoz, melyek a kelet-dunántúli hasonló motívumos tegezcsontokkal, a faragott csontlemezes tegez legkorábbi példányai. Ebbe a csoportba a Duna–

¹⁹⁵⁶ LÁSZLÓ 1976, 11. kép.

¹⁹⁵⁷ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 10.

¹⁹⁵⁸ Az oldalt nyíló tegez alapjául a Le Coq által közölt kelet-turkesztáni falfreskók szolgáltak (LÁSZLÓ 1944, 343).

¹⁹⁵⁹ LÁSZLÓ 1976, 94–96.

¹⁹⁶⁰ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Abb. 10.

¹⁹⁶¹ KISS 1977, Pl. XXXVII. 9.

¹⁹⁶² BALOGH 2004, 25. kép 14–20; STRAUB 2006, 8. kép 1.

¹⁹⁶³ MADARAS 2004, 2. kép 1, 3. kép. Feltételeken hasonló tegez lemezdíszjeinek tarthatók a káptalantóti 24. és 34. sírok faragott lemezei is (vö. STRAUB 1997, 10. j.). Madaras ellenvéleményét ld. MADARAS 2004, 346.

¹⁹⁶⁴ KRUGLOV 2005, ris. 19a. 5.

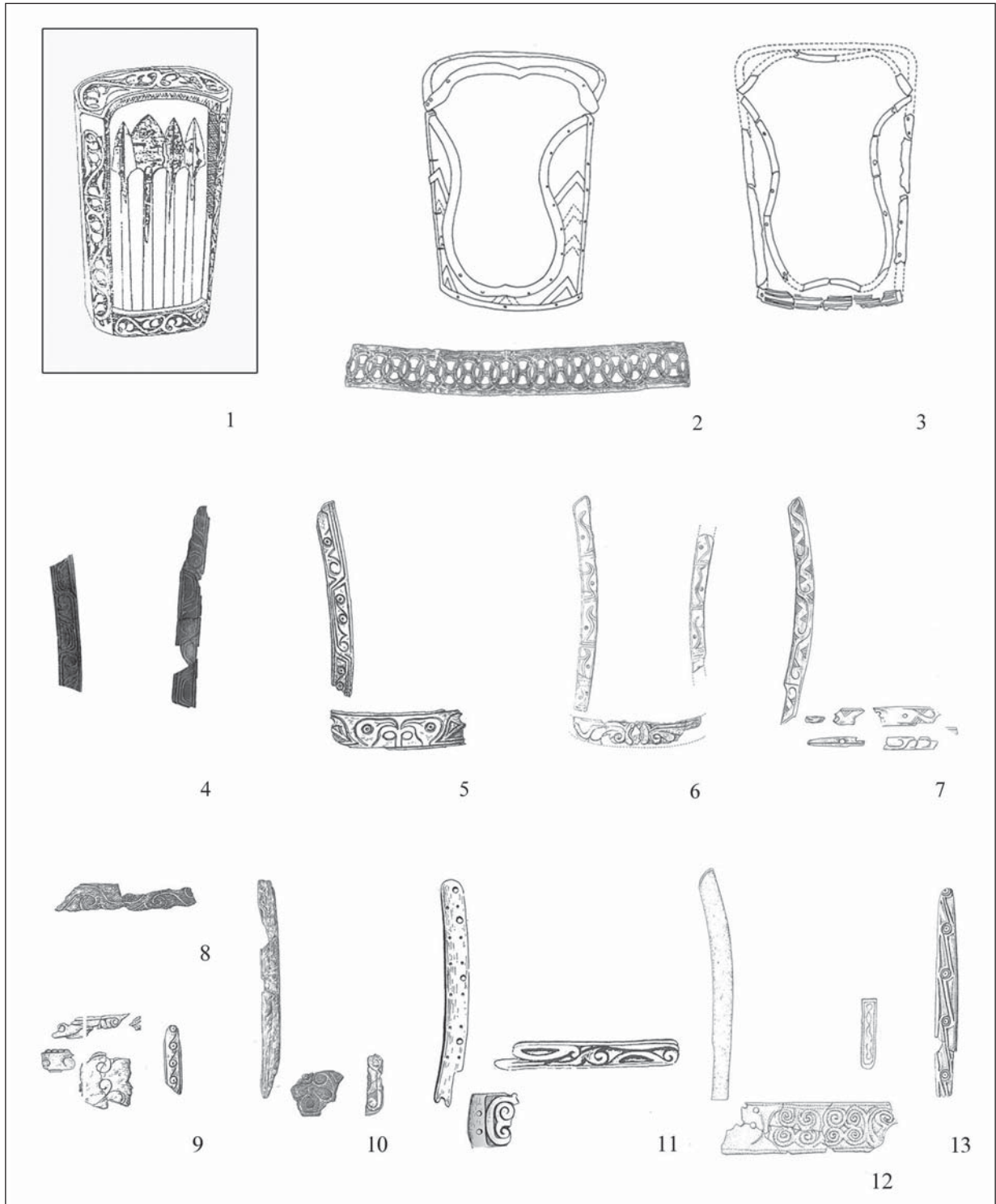
¹⁹⁶⁵ MAROSI–FETTICH 1936, 12.

¹⁹⁶⁶ MADARAS 1981, 41. A korábbi összefoglaló munkájában Madaras László mindössze 10 faragott tegezcsontot keltezett a kora avar korra, vö. MADARAS 1990.

¹⁹⁶⁷ STRAUB 1997, 122.

¹⁹⁶⁸ KISS 1997; STRAUB 1997.

¹⁹⁶⁹ STRAUB 1997, 122–126.

77. kép. Ívelt peremveretes tegezek. 1: Mesoko temetési körzet II. temetkezés tegeze (KRUGLOV 2005 nyomán); 2: Kunbábony; 3: Bócsa; 4: Petőfiszállás; 5: Szeged-Fehértó B 5. sír; 6–10: Jászapáti-Nagyállási út. 6: 29. sír; 7: 110. sír; 8: 402. sír; 9: 68. sír; 10: 264. sír; 11: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 13. sír; 12: Felgyő, Ürmös-tanya 197. sír; 13: Abony-Neppel F. telke 265. sír

Fig. 77. Curved quivers with ornamented edge. 1: Quiver from Grave 11 of the Mešoko burial zone (after KRUGLOV 2005); 2: Kunbábony; 3: Bócsa; 4: Petőfiszállás; 5: Szeged-Fehértó B, Grave 5; 6–10: Jászapáti-Nagyállási út. 6: Grave 29; 7: Grave 110; 8: Grave 402; 9: Grave 68; 10: Grave 264; 11: Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő, Grave 13; 12: Felgyő, Ürmös-tanya, Grave 197; 13: Abony-Neppel F. telke, Grave 265

Tisza közéről három sír tartozik. A Szeged-Fehértó B 5. síron (77. kép 5) kívül a petőfiszállási vezéri sír (77. kép 4) és a péterrévei 37. sír tegezcsontja (80. kép 2). Az előbbi a zsámboki 1. sírban¹⁹⁷⁰ lévő faragott csontlemezek analóg darabja, az utóbbi pedig a Kölked-Feketekapu A 107. sír peremveretével¹⁹⁷¹ megegyező.

Kísérőleleteik alapján az avar kor első feléből származik az Abony 256. (77. kép 13) és a Szeged-Fehértó B 12. sírjának korábbi („B”) tegeze (80. kép 4), illetve a Felgyő, Ürmös-tanyai temető 197. (77. kép 12) és az óbecsei 24. (80. kép 6) sírokból származó tegez. A szomszédos Jászapáti temetőből pedig a 29., 68., 110., 208. és 402. sírjaiból származó darabok (77. kép 6–10).

A felgyői torkolatlemez szimmetrikus kompozícióba rendezett négyes-spirál díszítéséhez az avar kori tegezcsontok között párhuzamot nem találtunk. Az egyetlen hasonló motívumtöredék a Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 60. sír torkolatlemez-darabján látható (77. kép 11), már közép avar jellegű leletek társaságában.¹⁹⁷² A két tegez között további hasonlóság a díszítetlen peremlemez. A felgyői torkolatlemez díszítő, négyes-spirálokból álló fríz minta legjobb analógiája a fajszt-garadombi C sír késének széles, préselt ezüst tokverete, melynek kapcsán röviden szóltunk a motívum Meroving-kultúrkörben felbukkanó formáiról. Az elsőre nehezen összeegyeztethető kapcsolódást tovább bonyolítja a felgyői sír korai Alpi-típusú, idegen szíjvége és az avar kori anyagban szintén szokatlan szíjszorító elosztó feltűnése. Ez utóbbihoz hasonló a Kölked-Feketekapu B 135. és 541.¹⁹⁷³ valamint Környe 104. sírokban¹⁹⁷⁴ fordulnak elő, és a dunántúli langobard leletekben bukkannak fel, pl. Pilisvörösvár.¹⁹⁷⁵

A felgyői tegezcsont kronológiai helyének meghatározását tovább bonyolítja, hogy a sírban egy szíjvég formájú, faragott csontlapocska is volt (78. kép 3). Az ehhez hasonló kiegészítők feltűnését a közép avar korra teszik általában, a korszak egyik vezérleletében, a dunapentelei 7. sírban való előfordulása révén.¹⁹⁷⁶ Ami az ismert példák többsége alapján igaz is,¹⁹⁷⁷ de nem a felgyői sír az egyetlen, amelyben ennek a bizonytalan rendeltetésű kis csontlapnak valószínűleg nincs kronológiai értéke. A Kölked-Feketekapu B 21.¹⁹⁷⁸ és a Jutas 130.¹⁹⁷⁹ kora avar sírok leletei között is található hasonló láncfonat díszes csontlemez, miközben a tegez a peremlemezek motívumai alapján a tegezcsontok legkorábbi horizontjába tartoznak. A Szeged-Fehértó A 26. sírjában egy téglalap formájú faragott csontlemez található (78. kép 1), amely át van furva.¹⁹⁸⁰ A vékony, kettős vonal keretben futó, sraffozott háromszögekkel és pont-körökkel kitöltött, kettős hullámvonal díszítése a jászapáti 19., a Kölked A 21. és az óbecsei 24. sírok korai csontlemezeivel azonos motívum-típusba tartozik. A Jászapáti 19. sírban mind láncfonat mintás szíjvég formájú, mind apró, téglalap alakú, átfúrt lemezke is volt (78. kép 2, 4),¹⁹⁸¹ ez utóbbit spirálban végződő, nyújtott S motívum díszíti. Az erősen feldúlt férfisírban a tegezre a két kis faragott csontlap mellett csak a nyílhegyek utaltak.

Sem a Szeged-Fehértó A 26., sem a Jászapáti 19. sír leletei között nincs olyan tárgy típus, mely alapján minden kétséget kizáróan a temetők közép avar sírjai közé sorolhatnánk őket, viszont kis csontlemez-kiegészítőik motívumai alapján beleillenek a kora avar korra jellemző faragott csontlemezek sorába. Ezt a kronológiai helyzetet támogatja a halimbai 85. sírban a hasonló, téglalap alakú átfúrt,

¹⁹⁷⁰ GARAM 1983, Abb. 5. 4.

¹⁹⁷¹ KISS 1996, Taf. 34. 107: 20.

¹⁹⁷² TÖRÖK 1975, Fig. 5.

¹⁹⁷³ KISS 2001, Taf. 42. 135: 1, Taf. 91. 541: 20–21.

¹⁹⁷⁴ SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 18.

¹⁹⁷⁵ BÓNA 1956, Taf. XLVII. 3.

¹⁹⁷⁶ BÓNA 1983, 15. kép 11.

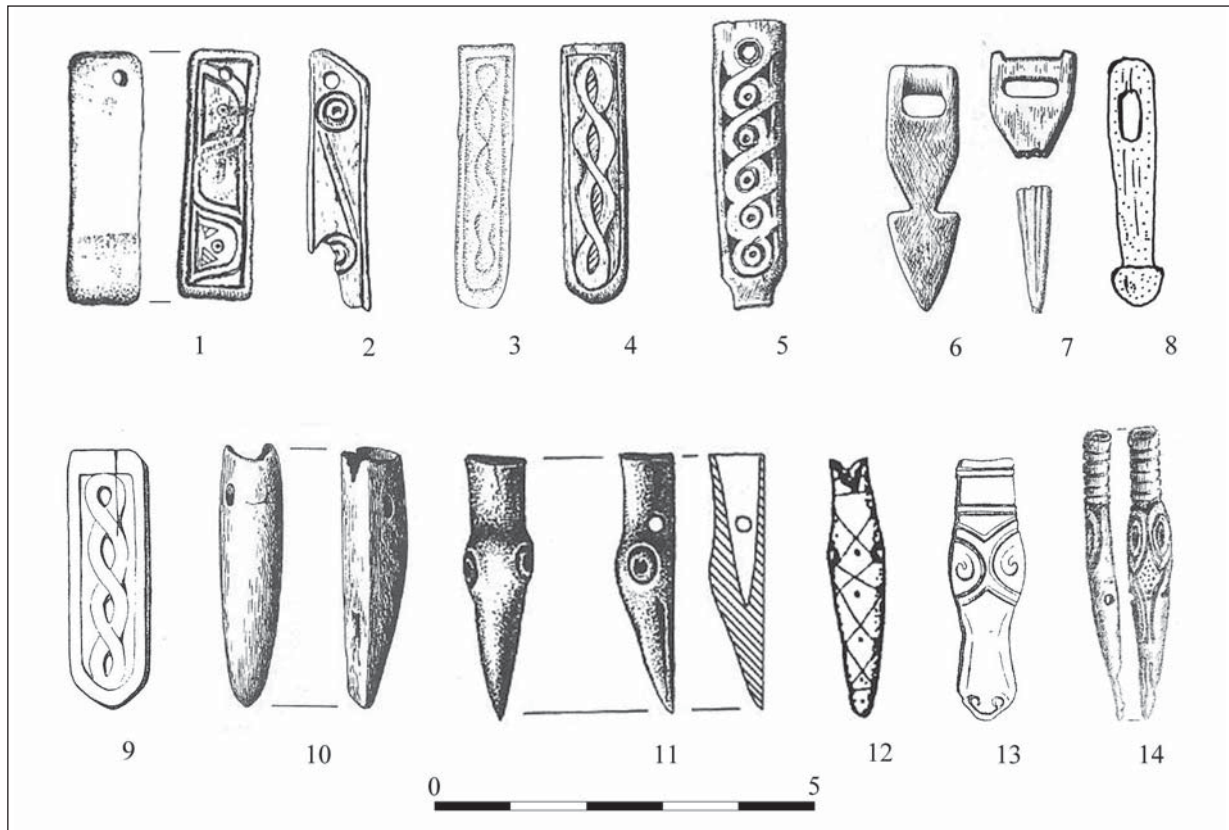
¹⁹⁷⁷ A Duna–Tisza közén az alábbi sírokban fordul elő: Gombos IV. 6. sír (VELENRAJTER 1952, cl. 7); Madaras-Téglavető-dűlő 74. sír (RÁCZ 1999, 13. kép 5) és Szeged-Fehértó B 69. sír (MADARAS 1995, Pl. 12–13).

¹⁹⁷⁸ KISS 1996, Taf. 21. 12.

¹⁹⁷⁹ RHÉ–FETTICH 1931, Taf. V. 4.

¹⁹⁸⁰ MADARAS 1995, Pl. 4. 6a–b.

¹⁹⁸¹ MADARAS 1994, Taf. III. 10–11.

78. kép. Csont tegezalkatrészek. 1: Szeged-Fehértó A 26. sír; 2, 4, 6–7, 10–11: Jászapáti-Nagyállási út. 2, 4: 19. sír; 6: 84. sír; 7: 182. sír; 10: 208. sír; 11: 265. sír; 3: Felgyő, Ürmös-tanya 197. sír; 5, 14: Szeged-Fehértó B. 5: 69. sír; 14: 33. sír; 8: Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 131. sír; 9, 13: Gombos IV (Srb). 9: 6. sír; 13: 3. sír; 12: Madaras-Téglavető-dűlő 1. sír

Fig 78. Parts of bone quiver. 1: Szeged-Fehértó A, Grave 26; 2, 4, 6–7, 10–11: Jászapáti-Nagyállási út. 2, 4: Grave 19; 6: Grave 182; 10: Grave 208; 11: Grave 265; 3: Felgyő, Ürmös-tanya, Grave 197; 5, 14: Szeged-Fehértó B. 5: Grave 69; 14: Grave 33; 8: Bačka Topola-Bankert, Klanica (Srb), Grave 131; 9, 13: Bogojevo-Necropolis IV (Srb). 9: Grave 6; 13: Grave 3; 12: Madaras-Téglavető-dűlő, Grave 1

faragott csontlapocská,¹⁹⁸² mely madár-motívumos torkolatlemezzel és annak sematizált alakjával díszített peremveretes tegezhez tartozott, melynek kora avar korra való datálása kellően adatokkal alátámasztott. Szintén a kora avar kori tegezok csoportjához való kötődésüket mutatja, hogy a fehértói sírban egyenes végződésű íjvéglemezek (I/1) voltak, ahogyan az ívelt peremlemezű csontdíszes tegezok síregyüttesek mindegyikénél.

A szíjvég alakú faragott csontlemezek ívelt peremlemeztes tegezok mellől láttak napvilágot. Ezért e két utóbbi – Szeged-Fehértó A 26. és a Jászapáti 19. sírok – esetben egyaránt számolhatunk akár csontlemezdísz nélküli galléros tegezokkal.

A gyakrabban szíjvég, ritkábban sima téglalap alakú, faragott csontlapok funkciója máig nem tisztázott, szíjvéggként való értelmezésük már a környei 60. sír kapcsán felmerült.¹⁹⁸³ Garam Éva, majd Kiss Attila is a tegezokszáj zárásához használt tartozékként írta le.¹⁹⁸⁴ Nagyon ritkán sikerült *in situ* helyzetben megfigyelni, ami nehezíti funkciójuk meghatározását. A felgyői 197. sírban a jobb combtő belső oldalánál, közvetlenül a tegez szája mellett feküdt. Ez valóban arra enged következtetni, hogy valami módon a

¹⁹⁸² TÖRÖK 1998, Taf. 10. 85: 8.

¹⁹⁸³ SALAMON–ERDÉLYI 1971, 42.

¹⁹⁸⁴ GARAM 1995, 134; KISS 1997, 79.

tegez szájrészével hozható összefüggésbe. Ugyanakkor a szintén bolygatatlan Szeged-Fehértó A 26. sírban a jobb alkar és a medencecsont között, közvetlenül az íj markolatcsontok mellett hevert, miközben a nyílhegyek egy kupacban a bal lábszár mellett voltak.¹⁹⁸⁵

Az ívelt peremveretes tegezek övre való felfüggesztéséről viszonylag kevés információ áll rendelkezésünkre. Leggyakrabban az övgarnitúra részeként az övre felszegecselt akasztóveretre voltak függesztve (pl. Bócsa, Kunbábony, Petőfiszállás, Felgyő 197. sír; 82. kép 1–4, 21).

Az ebbe a csoportba tartozó tegezes síregyüttesek között a kiemelkedően gazdag és a leletekben szegény sírok egyaránt megtalálhatók. Közös jellemzőjük, hogy ezekben nem fordul elő a tegezövek jellegzetes vereteként számon tartott rozetta alakú övveret.

A kunbábonyi vezéri sír esetén az aranszereléses tegezhez díszítetlen vagy keresztben rovátkolt léccel keretezett, arany nagy- és kisszívvegek tartozhattak. A bócsai és a petőfiszállási vezérek tegezeit kerek kőbetétes veretekkel díszített övükön viselték. A Szeged-Fehértó A és B., valamint a jászapáti köznépi közösségekbe az ilyen típusú tegezek díszszegecssekkel vagy kisebb préselt kerek veretekkel kivert övekhez tartoztak.

E tegeztípust tartalmazó sírok mindegyikében van szálfegyver is, többnyire egyélű vaskardok. A bócsai és a kunbábonyi arany szereléses, karikás markolattal és hármásívű függesztő füllel. Ilyen lehetett a petőfiszállási sír kardja is, az üvegbetétes, U alakú keresztvas alapján. A kunpeszéri 9. és a Szeged-Fehértó A 26. sírokban ezüst szereléses, D-füles kardok voltak.

Ezektől eltérő képet mutat a jászapáti temető. A kora avar kori, csontlemezes tegezes öt sír közül négy bolygatatlan volt. A 402. sírban egy kétélű kard volt,¹⁹⁸⁶ a 68., 110. és a 208. sírokban csak íjak voltak. A 110. sír ostor- vagy korbácsvége¹⁹⁸⁷ lehetett eszköz is, fegyver is.

Az ívelt peremlemezes tegezekhez tartozó íjjak sokszor töredékes állapotúak, de az általános tendenciaként megállapítható, hogy a vizsgálható esetekben a keskeny íjkarok egyenes záródásúak (I/1), a két íjvégpár különböző hosszúságú. Ettől eltérő a jászapáti 208. sírban lévő íj, ennek egyik íjvégpárja kissé ívelt záródású (I/4). Ezzel megegyező típusú a kunbábonyi leletekben lévő kis íjvégtöredék és a felgyői 197. sír íja is.

A tegezekben lévő nyílcsúcsok száma 1–7 között változik, Bócsán és Kunbábonyban 25–25 volt, a korszakban általános típusok.

Keskeny csontlécekkal díszített tegezek. A faragott tegezcsontok között, a csontlécek formája alapján kirajzolódik egy olyan csoport, melyből hiányoznak az ívelt peremlemezek. A csontlemezek általában

79. kép. Keskeny csontlécekkal díszített tegezek lelőhelyei

Fig. 79. Quivers decorated with narrow bone slates from the Danube–Tisza interfluvium

¹⁹⁸⁵ MADARAS 1995, 17.

¹⁹⁸⁶ MADARAS 1994, Taf. L. 402: 12.

¹⁹⁸⁷ MADARAS 1994, XVII. 13.

egyenesek és téglalap alakúak. Belső-ázsiai hasonló példányok alapján, ezekkel a csontlemezekkel – a torkolatlemezekre merőlegesen – a tegez testét díszítették (80. kép 1, 9).

A nem túl népes csoportba, a Duna–Tisza közéről 6 lelőhelyről 6 tegez tartozik. A lelőhelyek az Alsó-Tisza vidéken, mintegy 120 km hosszan, szorosan a Tisza mentén láncként felfűződve helyezkednek el (79. kép): az északi végpont Csengele (Jójárt), a déli Óbecse (24. sír), s köztük Péterréve (37. sír) és Szeged-Fehértó B (12. sír „B” tegez, 15. sír). A Tiszántúlról mindössze a homokrévi/Mokrin (Srb) temető 8. (80. kép 8) és 69. sírjának tegezcsontjai tartoznak ide.¹⁹⁸⁸ A Madaras-Téglavető-dűlő 29. sírja területileg kilóg ebből a csoportból, és későbbinek is tűnik társainál. A feldúlt sírban keltező értékkel bíró lelet nem maradt.¹⁹⁸⁹ A faragott csontlemezek díszítése – ferde vonallal összekötött pont-körök – az abonyi 256. és a jászapáti 110. sírok korai tegezcsontjával azonos, de ezeknek a motívumoknak a használata átnyúlik a közép avar korba is.¹⁹⁹⁰ A sírt közlője ugyan a temető első sírjai közé sorolta, de a temető indulását a 7. század utolsó két évtizedére tette.¹⁹⁹¹

A Fehértó B 12. sírban lévő két tegez közül az egyik („A”), amelyhez – a tegezről még a sírban készült fotó alapján – a széles, torkolatlemez¹⁹⁹² és az alatta két sorban, ferdén egymás alatt elhelyezkedő, díszítetlen csontlemezek tartoztak, a díszítőmotívumok szeriációján alapuló vizsgálatokra támaszkodva, de legfőképp az iváncsai sírban lévő hasonló tegez alapján a közép avar korra tehető.¹⁹⁹³ Az ezen kívüli tegezcsontok alapján először Kürti Béla feltételezte egy másik tegez („B”) létét is.¹⁹⁹⁴ Ehhez a tegezhez három egyenes, szögletesen záródó, két végén átlukasztott csontléc „maradt” (80. kép 3–4). Móra Ferenc megfigyelése szerint a keskeny, téglalap alakú lemezek egymás alatt helyezkedtek el. Úgy vélte, hogy a tegez hátoldalán lévő, kifelé nyíló ajtó szélét szegélyezték.¹⁹⁹⁵

A Fehértó B 15., feldúlt és kirabolt sírban, formában és szélességben az előbbiekhöz hasonló, beütött pont-kör díszes csontléc töredéke maradt meg (80. kép 5).¹⁹⁹⁶ Ehhez hasonló csontlécek – átlukasztottak és simák – Csókán a 45., 47. és 59. sírokban kerültek elő, melyeket Kovrig Ilona nyeregveretként azonosított alapjában a Kudyrge 13. sír vereteinek analógiájára¹⁹⁹⁷ és László Gyula e sírok alapján rekonstruálta az avarok nyergét.¹⁹⁹⁸ A fehértói temetőben e csontlécnek nyereghez való tartozása azért kelt kételyt, mert a temetőt használó közösség temetési rítusához nem tartozott hozzá a lóval vagy a lószerszámmal való temetés, ezért kevésbé tartható elfogadhatónak, hogy egy csontlemezes nyeret mégis sírba helyeztek.

A szomszédos Fehértó A temető két női sírjában (240. és 371. sír) került elő hasonló keskeny csontléc, melyek helyzetük és leletösszefüggéseik alapján csontveretes dobozok maradványai lehettek. Mivel a Fehértó B 15. férfisír, s a hasonló skatulyák eddig csak nők mellől kerültek elő, ezért nem valószínű, hogy a 15. sírban a rablók által otthagytott csontléc ilyesmit díszített volna.

A csontlemez hátoldala írdalt, ebből nyilvánvaló, hogy valamilyen hordozófelületre fel volt ragasztva. Mivel a sírban összerozsdásodva megmaradt nyílcsúcsok közvetve tegezre utalnak, ezért kézenfekvőnek látszik, hogy a csontléc ahhoz tartozott.

¹⁹⁸⁸ A homokrévi 8. sír egyedi, frízmintás csontlécei apropóján erről a tegeztípusról részletesen BALOGH 2015.

¹⁹⁸⁹ RÁCZ 1999, 350, 7. kép.

¹⁹⁹⁰ STRAUB 1997, 124.

¹⁹⁹¹ RÁCZ 1999, 371. Kiss Attila a motívumot kifejezetten a közép és a késő avar korra tartotta jellemzőnek (KISS 1997, 77).

¹⁹⁹² STRAUB 2007: 14c motívum.

¹⁹⁹³ STRAUB 1997, 127. A két tegez–egy tegez elképzelések ütköztetését, és a két tegez melletti meggyőző érvelést ld. STRAUB 1997, 128–129.

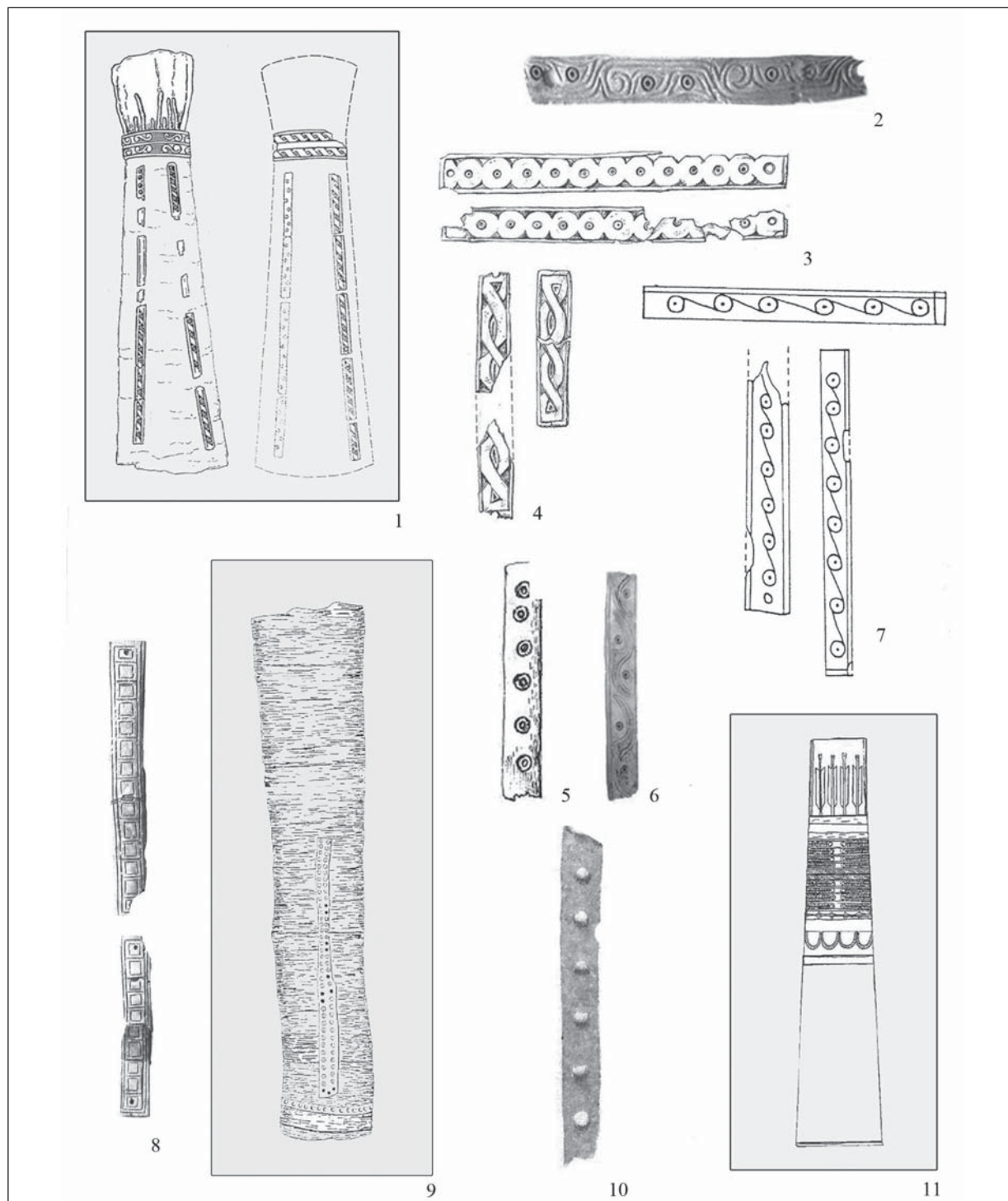
¹⁹⁹⁴ KÜRTI 1983, 268. j.; KÜRTI 1984, 114–118.

¹⁹⁹⁵ MADARAS 1995, 176.

¹⁹⁹⁶ MADARAS 1995, Pl. 3. 15: 1.

¹⁹⁹⁷ KOVRIG–KOREK 1948, 279–281.

¹⁹⁹⁸ LÁSZLÓ 1955, 262.

80. kép. Keskeny csontléceekkel díszített tegezék. 1: Uybat és Tastyk, türk kori tegezék (HUDJAKOV 1979 nyomán); 2: Péterréve (Srb) 37. sír; 3–5: Szeged-Fehértó B. 3–4: 12. sír („B” tegez); 5: 15. sír; 6: Óbecse-Pionir u. (Srb) 24. sír; 7: Madaras-Téglavető-dűlő 29. sír; 8: Homokrév (Srb) 8. sír; 9: Mongun-Tajga 58. kurgan (KENK 1983 nyomán); 10: Csengele-Jó járt; 11: Szivasovka 3. kurgán 2. sír (KOMAR ET AL. 2006 nyomán)

Fig. 80. Quivers decorated with narrow bone slates. 1: Quivers from Türk age, Uybat and Tastyk (after HUDJAKOV 1979); 2: Bačko Petrovo Selo-Čik (Srb), Grave 37; 3–5: Szeged-Fehértó B. 3–4: Grave 12 (Quiver „B”); 5: Grave 15. sír; 6: Bečej-ul. Pionir (Srb), Grave 24; 7: Madaras-Téglavető-dűlő, Grave 29; 8: Mokrin (Srb), Grave 8; 9: Mongun-Tajga, Kurgan 58 (after KENK 1983); 10: Csengele-Jó járt; 11: Sivašovka, Grave 2 from the Kurgan-3 (after KOMAR ET AL. 2006)

Ezt igazolja a csengele-jójárta sírban lévő, hasonló lyukas csontléc (80. kép 10). Ezeket Csallány Dezső a csókai lemezekre hivatkozva nyeregkápa vereteként értékelte.¹⁹⁹⁹ A leletegyüttes lószerszámai, a sírtól 22 méterre, egy külön gödörben kerültek elő. Ezért itt sem tűnik valószínűnek, hogy a nyeret elszakítva a lószerszám többi darabjától, a sírba tették, míg a többit távolabb elásták. Hasonlóra példa a halotti áldozatok meglehetősen jól adatolt köréből nem ismert.

A csengelei sírban, az emberi váz mellett nyílcsúcsok és már Csallány Dezső által is tegezalkatrészként azonosított tárgyak (akasztóhorog, S-alakú vaskampó és ívelt szárú akasztó; 82. kép 12–14) voltak. Bár sem ezek, sem a lyukas csontléc sírban való helyzetét nem ismerjük, de összetartozásuk eléggé kézenfekvőnek látszik. Igazolja ezt a lehetőséget, hogy a solymári 20., közép avar kor végi lovassírban a tegezt díszítő csontlemezek több hasonló darabja került elő.²⁰⁰⁰

Az Óbecse-Pionir utcai 24. sír keskeny, egyenes csontlécét (80. kép 6) a fentebb részletezett egyenes, keskeny csontlécekkel való formai és méretbeli hasonlósága alapján szintén a tegezcsontok e csoportjába sorolhatjuk.

A péterrévei 37. rabolt sírból származó ívelt, keskeny, két lekerekített végén lyukas faragott csontlemez (80. kép 2) tegezhez tartozása nem lehet kérdéses, díszítése a petőfiszállási és a zsámboki 1. sírban lévő,²⁰⁰¹ ívelt peremveretek szakasztott mása. Formája (rövid, lekerekített végződésű, mindkét végén átlukasztva) és íve alapján – a madarasi 29. sír csontlemezeinek analógiájára – torkolatlemez-ként azonosíthatjuk.

A csontlemezes tegezek ezen csoportjának képviselői szórva is megtalálhatók. Ide sorolható a Zamárdi 186. sír faragott tegezcsontjai,²⁰⁰² a Kölked-Feketekapu A 107.²⁰⁰³ és a Szekszárd-Bogyiszló úti 297. sírok²⁰⁰⁴ keskeny, ívelt, végén átlukasztott tegezcsontjai is.

A rendelkezésünkre álló adatok ma még nem elegendőek ahhoz, hogy eldöntsük azt, hogy ezek a keskeny csontlécekkel díszített tegezek formájuk szerint a galléros tegezek körébe tartoztak-e, és csak díszítésük rendszere tért el, vagy más tegezformához kapcsolódtak. Az biztos, hogy e csoport képviselői mellett kisebb faragott csont tegeztartozék (szíjvég, téglalap, vagy más forma) nem fordul elő.

Az ívelt peremlemezes faragott csontlemezekkel díszített tegezek minden esetben a keskeny karú íjak egyenes záródású (I/1) típusával együtt fordultak elő. Ezzel szemben az egyenes, keskeny csontlécekkel díszített tegezeket tartalmazó sírleletekből enyhén ívelt peremű íjkarok (I/4) származnak.

Az ebbe a csoportba sorolt tegezek felfüggesztésére vonatkozóan csak a csengele-jójárta sír hurkos akasztóhorgát ismerjük (82. kép 12–14), ami a hozzátartozó S-alakú vaskampóval és a nyeles hurokkal a tegezek azon csoportjával rokon, melyeket nem díszítenek csontlemezek (ld. lent).

A tegez-csoport kronológiai helyzetének meghatározásához kevés támpont van, mivel az idetartozó sírok – Csengele-Jójárta kivételével – raboltak. A csengelei sírban karikásmarkolatú, hármass ívű függesztő füles kard volt. Közismert analógiái alapján a 7. század középső harmadánál korábbra nem tehető. Kérdéses a madarasi 29. sír hasonló tegezenek keltezése, hiszen a temető legkorábbi sírjai a 7. század utolsó évtizedeire datálódnak.²⁰⁰⁵

Az avar kor első felére tehető 16 csontlemezes tegez mellett a Duna–Tisza közéről 36 tegez sorolható a tegezek fiatalabb csoportjába. 28 mindössze 5 temetőből származik: Gombos (6), Jászapáti (4), Madaras-Téglavető-dűlő (3), Topolya (7) és Szeged-Fehértó B (8). Jászapáti kivételével a többi lelőhely

¹⁹⁹⁹ CSALLÁNY 1939, 131.

²⁰⁰⁰ TÖRÖK 1994, Abb. 9.

²⁰⁰¹ GARAM 1983, Abb. 4. 9.

²⁰⁰² BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 22. 15–17.

²⁰⁰³ KISS 1996, Taf. 34. 20.

²⁰⁰⁴ ROSNER 1999, Taf. 20. 297: 23.

²⁰⁰⁵ RÁCZ 1999, 371.

a Szeged–Baja vonaltól délre helyezkedik el. E temetők közös jellemzője, hogy kiugróan magas a rabolt sírok aránya,²⁰⁰⁶ a tegezes sírok között pedig alig akad bolygatatlan.

A faragott tegezcsontok fiatalabb csoportjában nagyobb a motívumok változatossága, a torkolatlemezek között sok az egyedi darab. A topolyai temető anyagában két olyan díszítést is találunk, melyek az eddig kialakított 16 motívumtól²⁰⁰⁷ eltérnek. Az egyik a B sír, ahol a csontlemez felülete elszórt beütögetett pont-körökkel díszített. A motívum jól ismert az avar kori csonttárgyakon, sőt a tegezcsontok díszítésében is feltűnik, mint másodlagos elem, de ebben az esetben önálló, felületkitöltő alkalmazása egyelőre párhuzam nélküli. A 48. sírból származó széles torkolatveret felületét kitöltő, mustrába rendezett négyyszirmú rozetta is új motívum, legalábbis a tegezcsontok között, mert az ötvösmunkákon, leginkább öv és pártavereteken nem ismeretlen, számos formában felbukkan.²⁰⁰⁸

Ugyanakkor egy temetőn belül a motívumok alapján vannak hasonló vagy legalábbis ugyanazon alapmotívumból építkező tegezcsontok. Ilyen a Fehértó B temetőben a 12. és 69. sírokból származó torkolatlemez hurok kereszt mintája,²⁰⁰⁹ közelebbi rokonságban van a 8. és 69. sírok ívelt peremlemezeinek leveles indája,²⁰¹⁰ de ennek egy formája tűnik fel a 44., 78., 81. és 88. sírok ívelt csontlemezein is.²⁰¹¹ A jászapáti csontos tegeztek között a 208. és 265. sírok lemezein a kötélfonat minta ponttal kitöltött változata fordul elő²⁰¹² – emellett egyébként a két sírt az állatfej alakú kiegészítők, valamint az eltérő végű, keskeny íjkarlemezek is rokonítják. Legszembetűnőbb a topolyai tegezcsontok faragványainak hasonlósága: a 20., 36. és 122. sírok lemeztöredékein a visszapödrött levelű inda és a sraffozott térkitöltés rokonsága olyan közeli, hogy feltehetően egy faragó kéztől származnak.

A tegeztartozékok változatos formában, de nem nagy számban tűnnek fel ebben az időszakban. A kora avar kori szalagfonatos szíjvégforma a Duna–Tisza közén az avar kor második feléből származó 36 csontlemez tegez közül mindössze egy mellett, a gombosi 6. sírban található meg.²⁰¹³

Új típusként jelentkeznek viszont a kisebb csonthorgok (Jászapáti-Nagyállási út 182. és 265. [78. kép 6–7] és Topolya 131. sír [78. kép 8]), talán szintén hasonló horogszerű végződése lehetett a Fehértó B 69. sír töredékes, átfűrt, téglalap alakú faragott lapocskájának (78. kép 5) is. Jellemzőek a különböző stílusban és részletességgel kidolgozott, állatfej formájú, üreges faragványok (Gombos 3., Jászapáti-Nagyállási út 84. és 265., Madaras-Téglavető-dűlő 1. és Szeged-Fehértó B 33. sírok; 78. kép 10–14). Közülük a legkorábbi a még kora avar leletkörnyezetben felbukkanó, erősen stilizált formájú darab a Jászapáti 84. sírban.

A kis horgok befűző lyukai és az állatfej formájú faragványok apró furatai arra engednek következtetni, hogy vékony szíj vagy szalag végére voltak erősítve. Valószínűleg a tegez szájának zárásánál, a szíjakk átfűzésére szolgáltak, hasonlóan az avar kor első feléből már említett, lapos, szíjvég vagy téglalap alakú csontfaragványokhoz. Eredeti helyzetben egyedül a Jászapáti 84. sírban sikerült megfigyelni a helyét; a medence jobb oldalánál hevert, közvetlenül az íj markolatcsontjai mellett. A nyíltegez viszont a bal lábszár mellől került elő. Ebből arra lehet következtetni, hogy a faragott csonttárgy inkább talán az íjtegez zárására szolgált.

²⁰⁰⁶ Jászapátiban csak 30% (MADARAS 1994, 110–112), Topolyán 70% körüli és Szeged-Fehértó B esetében 75% (MADARAS 1995, 159).

²⁰⁰⁷ STRAUB 1997.

²⁰⁰⁸ Példákat ld. NAGY 1998, 21. kép.

²⁰⁰⁹ MADARAS 1995, Pl. 3. 12: 1, Pl. 13. 11.

²⁰¹⁰ MADARAS 1995, Pl. 1. 8: 2, Pl. 13. 10.

²⁰¹¹ MADARAS 1995, Pl. 10. 44: 10, Pl. 15. 78: 3, Pl. 17. 81: 1, Pl. 17. 81: 2.

²⁰¹² MADARAS 1994, Taf. XXXII. 208: 10, Taf. XXXVIII. 265: 6.

²⁰¹³ DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, 38, 10. kép.

Szórvány adatok vannak arra, hogy ezek a csontlemezes tegezek vagy legalábbis egy részük, vasme-revítésű volt. Erre a Madaras-Téglavető-dűlői 74.²⁰¹⁴ és a Fehértó B 88. sírokban²⁰¹⁵ megmaradt vaspálca töredékek utalnak.

A faragott tegezcsontok e fiatalabb csoportjába tartozó példányok kísérőleletei között a 7. század harmadik negyedére – harmadik harmadára jellemző tárgytipusok fordulnak elő, köztük a legkésőbbi az öntött saktábla-mintás övverete alapján a Fehértó B temető 69. sírja, mely a késő avar kor legele-jére keltezhető.²⁰¹⁶ Néhány leletegyüttes azonban teljesen kora avar jellegű, mint pl. a Jászapáti 264. sír Akalan-típusú garnitúrája,²⁰¹⁷ mely azt mutatja, hogy nem lehet éles határvonalat húzni a korábbi és a későbbi csoport közé. Ugyanakkor, ha összességében nézzük a faragványok motívumait, nagyobb siker-rel járhatunk e tegezek időrendi helyzetének meghatározásában.

A geometrikus mintakészletből építkező, gyakran frízszerű, egyszerűbb faragványok többsége korábbi, de egyes motívumok hosszabb életűek és a 7. század harmadik negyedére keltezhető leletegyüttesekben is felbukkannak. Ezzel szemben az összetett geometrikus elemek már mustraszerű elterülése, és legfőképp az indás és annak egyre jobban elburjánzó megfogalmazásai fiatalabbak. A markáns különbség oka csak részben magyarázható az ízlés vagy divatváltozással, a megoldáshoz a tegez-típus eredetének kérdése vihet közelebb.

A csontlemezekkel díszített tegezek Altaj-vidéki párhuzamaik alapján belső-ázsiai eredetűek lehet-nek.²⁰¹⁸ Már Kürti Béla szembesítette a hazai kutatást azzal, hogy ellentmondás feszül az ázsiai eredet és aközött, hogy ezek egy része biztosan a 7. század harmadik harmadára keltezhető. Feltételezett belső-ázsiai eredetük és alapvetően az avarok keleti származása révén már a legkorábbi emléanyagban jelen kellene lenniük,²⁰¹⁹ azonban ezt máig nem sikerült igazolni.

A kérdés adott: a csontlemezes tegezek 7. század eleji feltűnése mögött újabb bevándorlás, divatvál-tozás vagy egy általános eurázsiai trend áll? A kérdésre a Duna–Tisza közi anyag kapcsán szétválasztott galléros és egyenes csontlécekkal díszített tegezek vonatkozásában külön válasz adható.

A galléros tegezek formája széles körben elterjedt volt az eurázsiai sztyeppen, így egészen bizto-san készen hozták azt magukkal az avarok. Ugyanakkor a faragott csontlemezekkel való díszítést helyi újításnak tarthatjuk. Ezt bizonyítja, hogy a korai türk emléanyagban²⁰²⁰ nem találhatók ívelt peremle-mezű faragott tegezdzsek, s a kelet-európai sztyepp 7. század előtti leletanyagából is hiányoznak.²⁰²¹ A helyi eredetük mellett szól a többségében a korábbi darabokra jellemző egyszerű geometrikus min-takincs. A frízminták, az akantusz, a meanderszalag, a futó spirál, az ellentétes irányba futó spirál, a pont-kör, a fonatminta, melyek mind az antik gyökerű geometrikus mintakészletbe sorolhatók be.²⁰²²

A korábbi, egyszerű geometrikus díszű csontlemezes tegezek két helyen sűrűsödnek, a Duna–Tisza közének keleti szélén, a Tisza jobb partján és a Kelet-Dunántúlon. Ez utóbbi egyáltalán nem meglepő, hiszen az avar kori emléanyag egészében a geometrikus díszítőelemek előfordulásának súlypontja is ide esik. A késő antik hagyományú mintakincs az egykori pannoniai műhelyhagyományok továbbélése, az avar uralom alatt is itt élő és dolgozó germán kézművesek közvetítésével kerülhetett. Egyes ornamen-tek Bizáncból vagy Itáliából idekerült tárgyak révén, azok utánzásával kerülhettek be a mintakészletbe.

²⁰¹⁴ RÁCZ 1999, 370.

²⁰¹⁵ MADARAS 1995, Pl. 17. 88: 16.

²⁰¹⁶ MADARAS 1981, 38–39.

²⁰¹⁷ MADARAS 1994, Taf. XXXVII. 4–5.

²⁰¹⁸ KÜRTI 1983; KÜRTI 1984.

²⁰¹⁹ KÜRTI 1983, 193–195, 268. j.; KÜRTI 1984, 120.

²⁰²⁰ HUDJAKOV 1980, 116; PLETNYOVA 1981, 39–40.

²⁰²¹ KRYGANOV 1990, 74; KRUGLOV 2005.

²⁰²² VÖ. NAGY 1998.

Az már egy összetettebb kérdés, hogy ezek a faragott csontlemezekkel díszített tegezok kikhez, mikor és miért kerültek a Tisza mentére. Erre a Duna–Tisza köze egésze leletanyagának és temetkezési szokásainak elemzése végén kereshetünk magyarázatot.

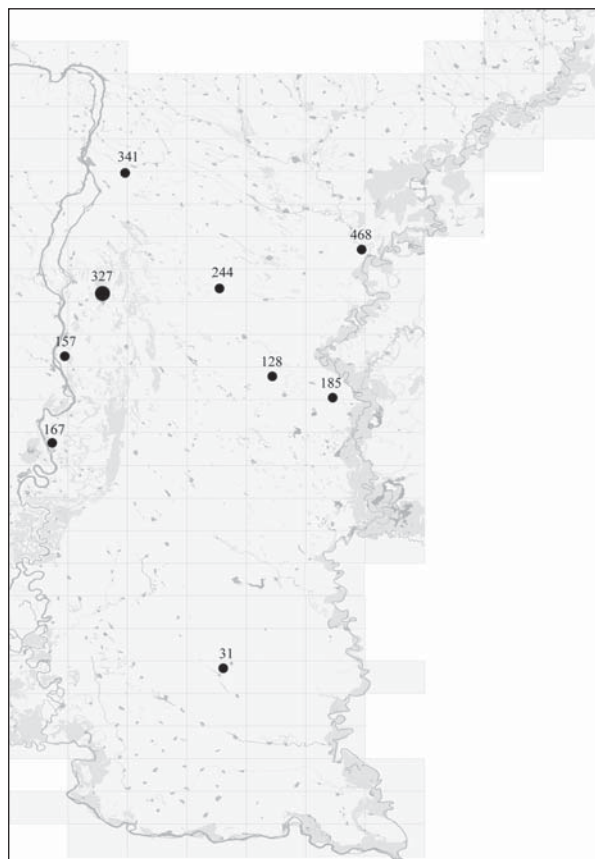
A csontlemez galleros tegezok fiatalabb csoportjánál a kísérőleletek között nagyszámban feltűnő új tárgytipusok, korongos veretekkel díszített övek, aprógömbös fülbevalók, és legfőképpen a téglalap alakú fedlapos varkocsszorítók, valamint a korai íjkaroktól teljesen eltérő, középszéles íjvégek együttesen egy új bevándorlásra utalnak. A faragott tegezocsontok közül elsősorban ezekre jellemző a leveles inda és annak négy-öt hajtásos, kacsos változata. Ennek az avarok körében való megjelenése alapos és szerteágazó ikonográfiai kutatást igényel.²⁰²³ A bizánci műveltség „kivirágzása” inkább a 8. századtól jellemző.²⁰²⁴ Ezért lehet, hogy e korábbi, még nem is kifejtett indavirág motívum széles körű, Közép-Ázsiától Európáig való elterjedésében, a bizánci kultúrára is termékenyítő hatással lévő arab expanzió (főként a perzsa területek meghódítása) egyik közvetett következményét kell látnunk.²⁰²⁵ Ennek köszönhető megjelenése a kelet-európai sztyeppen is, bár éppen tegezocsonton való felbukkanására csak egyetlen 7. századi példát ismerünk, a Bócsa-típusú tegezok keleti analógiájaként már említett Mesoko temetkezési hely 11. sírjából.

Más a helyzet az egyenes csontlemezekkel (csontlécekkel) díszített tegezok csoportjával. A faragott csontlemezekkel hosszában a tegez-testet díszítő változat elég jól adatolt Belső-Ázsiában már a 6. századtól, ezért ezt a díszítésmódot mindenképpen ázsiai eredetűnek tarthatjuk. Az avar kori anyagunkban korlátozott időbeli (7. század második negyedétől a század közepéig) és területi elhelyezkedése, valamint a legkorábbi leletanyagból való teljes hiánya felveti annak lehetőségét, hogy egy új, kismértékű bevándorlás nyoma lehet.

Ezeknek a faragott csontléceknek a motívumkészlete sokkal korlátozottabb, mint a galleros tegezoké. Ezeken a díszítőlemezekon a galleros tegezok ívelt peremlemezein előforduló, geometrikus motívumok dominálnak: pont-kör, futóspirál ponttal és az egyetlen meanderszalag a homokrévi/Mokrin (Srb) 8. sír csontlécein.

Csontlemezek nélküli tegezok

A Duna–Tisza közéről származó kora avar leletanyagban 10 olyan temetkezés van, melyben a tegez egykori léteire csak az akasztóhorgok és veretek, kevés esetben a vas tegezmerevítők utalnak. Lelőhelyeik gyakorlatilag a 7. század középső harmadában kirajzolódó vezéri szállásterület peremén helyezkednek el (81. kép), arany és ezüst szerelések kardokkal, arany és aranyozott álcasatos és ezüst Martynovka-típusú övgarnitúrákkal

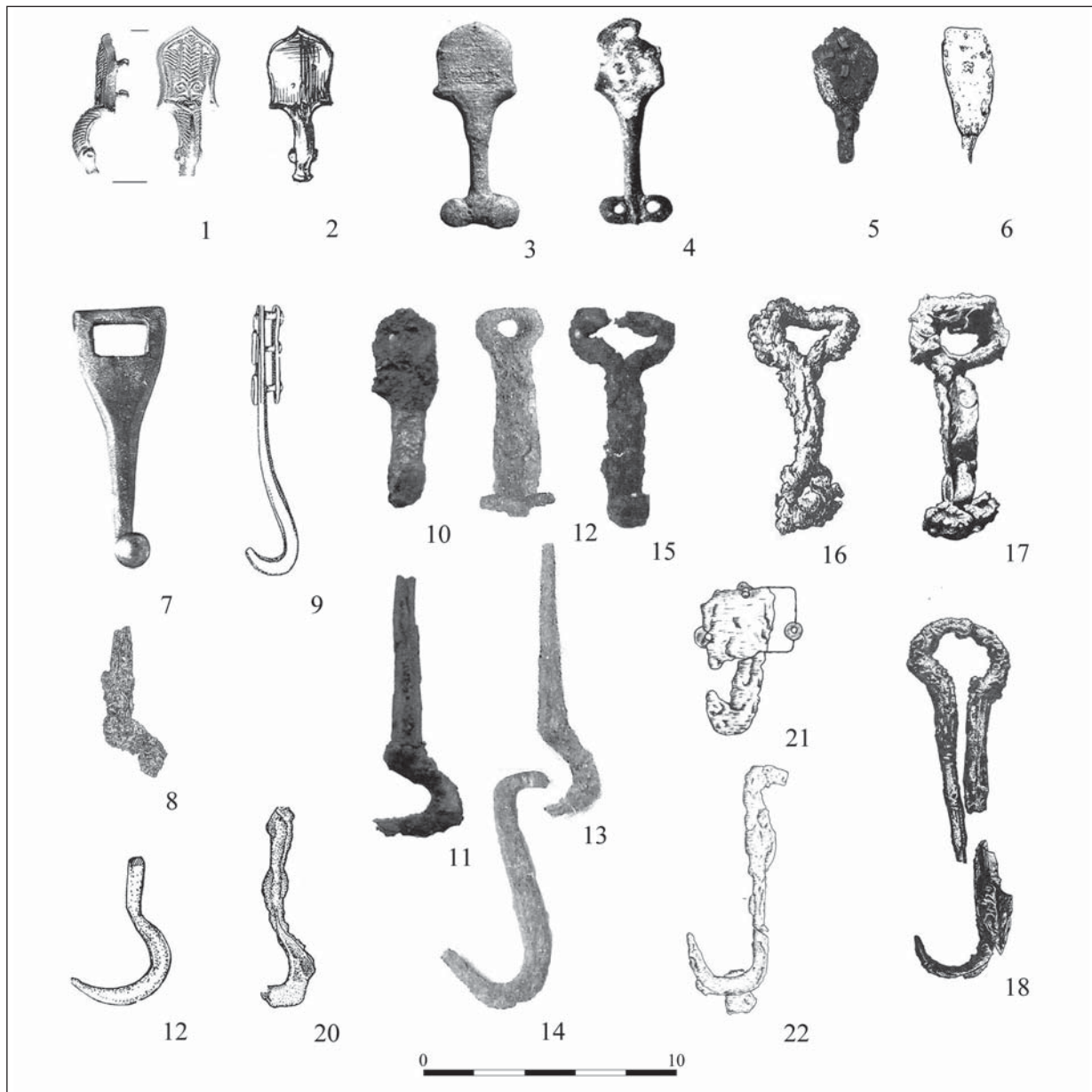

81. kép. Csontlemezek nélküli tegezok leelőhelyei
Fig. 81. Archaeological sites of the quivers without bone plates

²⁰²³ Szőke Béla Miklós indavirág motívummal kapcsolatos kutatásai lehetnek irányadóak és módszertanilag követendők (SZŐKE 2001).

²⁰²⁴ MAIER 1973, 90–107.

²⁰²⁵ A kérdésről részletes áttekintéssel BENKE 1978, 115–130.

82. kép. Tegezakasztók. 1, 7–8: Kunbábony; 2: Bócsa; 3: Petőfiszállás; 4: Kiskunfélegyháza-Pákapusztá; 5, 10–11, 15: Kunpeszér. 5: 3. sír; 10–11: 8. sír; 15: 6. sír; 6: Bácsandrászállás-Moravicai út (Srb) 54. sír; 9: Gátér 212. sír; 12–14: Csengele-Jójárt; 16: Jászapáti-Nagyállási út 110. sír; 17–18: Kecskemét-Sallai u.; 19: Maglód; 20: Fajszt-Garadomb C sír; 21–22: Felgyő, Ürmös-tanya 197. sír

Fig. 82. Hooks for hanging of quivers. 1, 7–8: Kunbábony; 2: Bócsa; 3: Petőfiszállás; 4: Kiskunfélegyháza-Pákapusztá; 5, 10–11, 15: Kunpeszér. 5: Grave 3; 10–11: Grave 8; 15: grave 6; 6: Bački Sokolac-Moravički put (Srb), Grave 54; 9: Gátér, Grave 212; 12–14: Csengele-Jójárt; 16: Jászapáti-Nagyállási út, Grave 110; 17–18: Kecskemét-Sallai u.; 19: Maglód; 20: Fajszt-Garadomb, Grave C; 21–22: Felgyő, Ürmös-tanya, Grave 197

eltemetett rangos férfiak, köztük az ún. Bócsai-kör képviselői is. Nyilván nem véletlen egybeesésről van szó, hanem arról, hogy ezeknek a korszakban átlagon felüli gazdagságú férfiúknak azonos, vagy legalábbis hasonló tegezük lehetett, s nem olyan faragott csontlemezek díszítették, mint a fentebb már tárgyalt csoportba tartozókat. Nem járt nekik aranyveretes tegez sem.

A maglódi, a Kecskemét-Sallai utcai vezérek és a fajszi alacsonyabb rangú katonai vezető (Fajszt-Garadomb C sír) sírjában (82. kép 12, 18, 20) vas akasztóhorgok utalnak a tegezre. A pákapusztai

aranyozott álcstos leletegyüttesben az öntött bronz Aradka-típusú, hosszúszerű akasztóveret – bronz rozettákkal díszített tegezövre szerelve – egykor szintén a tegez rögzítésére szolgálhatott (82. kép 4). Párja a petőfiszállási vezér korongveretes-kőbetétes övéről származik (82. kép 3), bár annak galléros tegeze faragott csontlemezes volt.²⁰²⁶ Ezeknek távoli rokonai a bócsai és a kunbányai síregyüttesekben feltűnő, pajzs alakú, állatfejben végződő, kiváló minőségű arany akasztóveretek (82. kép 1–2), melyek az aranyszereléses tegezrek függesztésére szolgálhattak.²⁰²⁷

A kunpeszéri aranykardos 3., és az ezüst szereléses kard–tőr fegyverkészletes 8. sírokban a tegez-akasztó horgoknak levél alakú fejlemeze volt (82. kép 5, 10–11). A kunpeszéri 6. sírba eltemetett, lapos kerek és pajzs alakú ezüst veretekkel díszített öves férfi tegezéhez vaspálcából kovácsolt, egyik végén hurkos, a másikon kampós, egyszerűbb kivitelű függesztő tartozott (82. kép 15). Formában ezekhez hasonló a kunbányai sírban lévő öntött, gömbös végű függesztő is, amelynek akasztóhurka a vastöredékek között azonosítható (82. kép 7–8).²⁰²⁸ Ezek a hurkos fejű akasztók kapcsolják össze ezt a tegez-csoportot a keskeny csontlécekkal díszített tegezekkel, hiszen mint fentebb utaltunk rá, a csengelejárti sírban is van hasonló (82. kép 12–14).

A felsorolt vezéri sírokon kívül, az e csoportba tehető tegezrek olyan temetkezésekből származnak, melyekben – a leletegyüttesek összetétele alapján – a szűkebb környezetükben vezető szerepet betöltő egyének nyugodtak. Ilyen lehetett a gátéri 212. sírban fekvő férfi, akinek az övé, szegecsekkel felerősített akasztóhorgon (82. kép 9) függhetett tegeze. Ezüst szereléses kardja, a Sallai utcai síréval azonos veretekkel díszített öve és lovával, ezüst veretes lószerszámaival együtt való temetése utal egykori rangjára. A bácsandrászfalusi 54. sírban nyugvó tegezrek férfi köznépi jellegű közösségének vezetője lehetett. Apró kerek bronz veretekkel díszített övére volt felszegecselve a tegez vas akasztóverete (82. kép 6).

A Szolnok-Vegyiműveknél előkerült 2. sírból származó egyedi aranyozott ezüst övgarnitúra is arra utal, hogy viselője, akit vasmerevítéses tegezgel együtt temettek el, rangosabb személy lehetett.²⁰²⁹

A csontlemez nélküli tegezrek csoportjába tartozó darabok közül két esetben történik említés a tegez vasmerevítésére. A Kecskemét-Sallai utcai²⁰³⁰ és a Szolnok-Vegyiműveknél előkerült 2. sírban.²⁰³¹ Mindkét esetben fa, vagy legalábbis favázú, bőrrel bevont tegezre gondoltak, azonban a rendelkezésre álló információk alapján egyik esetben sem próbálkoztak meg a tegez formai rekonstrukciójával. A szolnoki sírból a tegezt *in situ* emelték ki, s szétbontásakor a nyak merevítésére szolgáló vaspántot figyelték meg.²⁰³²

A jelentéktelennek tűnő akasztóhorgok tegezgel való kapcsolatát és számos belső-ázsiai analógia alapján eredetük kérdését is Bóna István meggyőzően tisztázta a szegvári lovassír kapcsán,²⁰³³ mely általánosan elfogadottá vált.²⁰³⁴

²⁰²⁶ A hosszúszerű akasztóveretek funkciójáról a korai övtípusokat taglaló részben részletesen szoltunk.

²⁰²⁷ A bócsai leletek rekonstrukciójakor László Gyula az arany ivókürt függesztőzsinórjának rögzítését célzó övveretként vagy a tegez lecsapható fedelét záró szíjazat zárótagjaként képzelte el (LÁSZLÓ 1976, 94). H. Tóth Elvira valamelyik aranyszereléses vaskés vagy a tegez rögzítőjének vélte (H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 163).

²⁰²⁸ Ugyanakkor hiba lenne a formában ezekhez hasonló horgos-kampós vastöredékek mindegyikét automatikusan tegezakasztóként értelmezni. Példaként említjük a Kiskőrös-Vágóhídi XXXIV. gyermek sírt, melyből ezeknek szakasztott mása került elő (LÁSZLÓ 1955, Fig. XIII. 13), ugyanakkor semmi egyéb tárgy vagy tárgytöredék nem utalt arra, hogy tegez lehetett volna egykor – a sír mindössze 90 cm hosszúsága alapján igen piciny – gyermek mellett.

²⁰²⁹ MADARAS 2009, 5. kép.

²⁰³⁰ H. TÓTH 1981, 26–27.

²⁰³¹ MADARAS 2009, 166.

²⁰³² MADARAS 2009, 166.

²⁰³³ BÓNA 1979, 11. j.

²⁰³⁴ A kunbányai sírlelet öntött ezüst, hosszúszerű, gömbös végű akasztója kapcsán felmerült a tegezök zárótagjaként való értelmezés lehetősége (HORVÁTH 1991; H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 149). A koncepció alapján – a felsorakoztatott, formailag igen távoli kínai analógiák mellett – a Castel Trosino-i 119. sír hasonló

A tegezek anyagának – a keleti párhuzamok és néprajzi analógiák alapján elsősorban kéreg, bőr vagy fa tegezekkel számolhatunk – csak ritka esetben marad értékelhető nyoma a Kárpát-medencében, ezért tarthatjuk kivételesnek a kunpeszéri 6. sír nyírfakéreg tegezének maradványait. A sírba fektetett 26–35 éves férfi jobb markába adták és ráfektették felajzatott íját. A nyírfakéreg tegezét 10 nyílcsúccsal „megtömve” a bal mellkasára tették. Hazai anyagunkban ezen kívül a Tarnaméra-Urak dülői 1. sírból származik egy apró, karcolt mintájú kéregdarab, melyet szintén tegezmaradványként azonosítottak.²⁰³⁵

A kunpeszéri tegez nyírfakéreg testének darabjai nem alkotnak összefüggő felületet, ezért a forma rekonstrukciójánál az analógiákból indulhatunk ki. A nyílveszők helye és sírban való helyzete teljesen megegyezik a jól ismert avilovkai²⁰³⁶ és a belozerkai 31. kurgán²⁰³⁷ lovassírjaiban lévő nyírfakéreg tegezek és a nyílveszők helyzetével: a tegezek a bal karra és a mellkasra voltak fektetve, s a nyílveszők a koponya felé néztek.

Az avilovkai sírban a tegez alakja is kivehető volt, s az a láb felé nézett, vagyis a nyílveszők hegyükkel lefelé voltak a vége felé egyenletesen szélesedő tegezben. Hasonló tegezrekonstrukció készült a kora avar kori leleteinkkel több tárgytypus kapcsán szoros kapcsolatba hozható Szivasovka 3. kurgán 2. sírjának festett díszű nyírfakéreg tegezeről is (80. kép 11).

A kelet-európai²⁰³⁸ és a belső-ázsiai tegezek²⁰³⁹ hasonló formája azt mutatja, hogy a sztyeppen térben és időben is ez lehetett a legszélesebb körben elterjedt forma. Ennek a tegeztípusnak a fő formai jellemzője a zárt peremkiképzés. Természetes azt nem állíthatjuk, hogy a kora avar leleteink között körvonalozott tegez-csoport minden darabja fakéregből készített és zárt tegez volt, vagyis egyenes peremkiképzésű, sőt még azt sem látjuk bizonyítottan, hogy a kunpeszéri 6. sír tegeze ilyen volt, de mivel a tegeztípus kellőképpen adatolt az eurázsiai sztyeppen a 6. században, ezért ismerhették és használhattak ilyet (is) az avarok.

A csontlemez nélküli tegezek csoportjához sorolt síregyüttesekre általában a kettős övvisélet jellemző. A tegezövet egyes sírokban rozetták (Gátér 212. sír, Kiskunfélegyháza-Pákapuszt, Kunpeszér 3., 6. és 8. sírok), másokban rovátkolt peremű, kis kerek pitykék (Bácsandrászállás 54. sír, Gátér 193. sír és Kecskemét-Sallai utca) díszítik. A másik veretes övet többnyire sima kerek, pajzs és T-alakú veretek, keskeny, általában bordázott pánntal szegélyezett, esetleg ívelt oldalú kisszíjvégek (Kunpeszér 6. és 8. sírok), vagy pedig pajzs és kettőspajzs alakú (Bácsandrászállás 54. sír, Fajszt-Garadomb C, Kecskemét-Sallai utca és Szolnok-Vegyiművek 2. sír), illetve a Bócsa-típusú préselt álcátok stílusával megegyező típusú veretek (Kiskunfélegyháza-Pákapuszt, Maglód) jellemzik. Kísérőik a P-fügesztő füles, ezüst vagy aranszerelések kardok (mint az előbbieket és Fajszt-Garadomb C sír).

7.1.6.3. Védőfegyverzet

A Duna–Tisza közéről ismert, az avar kor első feléből származó tárgyi emléanyagban védőfegyverek közül sisak és páncélok fordulnak elő.

A kora avar nehézlovassággal kapcsolatos elméletek alapvetően Csallány Dezső avar vértékkel kapcsolatos munkáira épültek.²⁰⁴⁰ J. Werner az avar nehézlovasság fegyverzetének nyugati és bizánci

akasztóhorga szolgált, mely egy vaskarikával került elő (PAROLI–RICCI 2005, Tav. 12–13). Az időben-térben formában is valóban jó analógia – nem véletlenül – szintén egy tegezes sírból származik, s valószínűbbnek tartjuk, hogy a tegez felfüggesztésére szolgált.

²⁰³⁵ SZABÓ 1965, 4. ábra.

²⁰³⁶ EBERT 1913, Abb. 7; SZAVIN–SZEMJONOV 1990, 81.

²⁰³⁷ SZKADOVSZKIJ 1897, 144.

²⁰³⁸ KRYGANOV 1990, ris. 1.

²⁰³⁹ HUDJAKOV 1984, ris. 2. Vö. Szut-Kol, Mongun-Tajga, Kudyrge stb. (KENK 1983).

²⁰⁴⁰ CSALLÁNY 1960; CSALLÁNY 1972; CSALLÁNY 1982.

kapcsolataira világított rá, míg a szegvári sír kapcsán Bóna István épp ellenkezőleg, a keleti kapcsolatokat kereste.²⁰⁴¹

A nehéz lovasság jelenlétére, sőt fontosságára is utalnak az avar sírokból származó páncélleletek, még akkor is, ha nem egész vértokról van szó. Sokszor csak néhány lamella került a sírba. Ezek értelmezésével kapcsolatban több lehetőség is felmerült.

Csallány Dezső a sírokból talált lamellák számát az elhunyt által birtokolt páncélok számaként azonosította egy 9. századi protobolgár feliratra hivatkozva.²⁰⁴² Szintén Csallányhoz kötődik az ún. relikvia-elmélet, mi szerint a lamellát tartalmazó női sírokból nyugvók valamelyik hozzátartozója harcos lehetett, s ennek jelképeként tették a temetéskor a sírba a lemezeket.²⁰⁴³ A páncéllemezek használati tárgyként, pontosabban csiholóként való másodlagos felhasználása vagy/és a vasbabonával való összekapcsolása Kovrig Ilona alattányi monográfiájában tűnt fel.²⁰⁴⁴ A *pars pro toto* elve Bóna Istvánnál jelent meg, véleménye szerint a hét páncéllemez (vagy annak többszöröseit) tartalmazó sírokból a páncéllemezek a teljes páncélt szimbolizálták.²⁰⁴⁵ Végezetül az újabb kutatás a lamellák, mint amulettek mellett érvelt.²⁰⁴⁶

Ebből is könnyen belátható, hogy egy-egy temetkezés esetében nem könnyű feladat eldöntetni a jelentést, a rítus szándékoltága mögötti tartalmat. Adott közösség, régió vagy még nagyobb területi egység fegyverdeponálási szokásainak teljes körű vizsgálatával lehet csak elindulni a válaszok keresésére.

Lamellás páncél

A Duna–Tisza közéről mindössze 17 kora avar kori leletegyüttesben találunk páncéllamellát. Közülük azonban csak kettő férfi sír. A Vaskút-Homokbányában fellelt sírban²⁰⁴⁷ összesen 16 db, töredékes állapotú lamella került összegyűjtésre, a homokbányászattal elpusztított temetkezéséből. A sírlelet többi lelete (vasszegek, huzaldarabok, karikatöredékek) együtt arra utalnak, hogy ezekkel együtt inkább lehettek fémalapanyagok. Töredékességük miatt típusuk nem állapítható meg, azonban láthatóan méretük és szélességük is különböző. Az egyik töredék hosszoldalát két bemetszett ív tagolja, a többi esetében, ahol a forma kivehető, sima téglalap alakú lamellákról van szó. A fajszt-garadombi 1. sírban két, kisebb téglalap alakú lamella volt, az egyik a mellkason, a másik a bal combtőnél hevert.²⁰⁴⁸ Az íjjal és tegezettel együtt eltemetett férfi mellé a lamellák valószínűleg vértjének jelképeként kerültek.

A bácsújfalusi áldozati leletben 8 db lamella volt,²⁰⁴⁹ melyek a hajdúdorogi és a szegvári sírok lamelláival megegyezőek, Kerics-típusúak. Az áldozati leletegyüttesrel 3 db láncpáncél darabot is beadtak a múzeumba. Akkor még ismeretlen volt az avar kor emlékanyagából a sodronypáncél, ezért Csallány Dezső azt Árpád-korinak vélte.²⁰⁵⁰ A tiszavasvári 1. sír analógiájára, melyben a mellvért gyűrűpáncél szegéllyel került elő,²⁰⁵¹ a bácsújfalusi láncpáncélt is az avar kori leletegyüttes részének gondoljuk. A tiszavasvári vért és a niederstozingeni sisak is igazolja, hogy a lamellás- és a láncpáncél az avar korban egymás kiegészítői voltak, egységes védőfegyverzet két részét képezték.

²⁰⁴¹ WERNER 1974, 110–111; BÓNA 1980, 47–48.

²⁰⁴² CSALLÁNY 1953, 121; CSALLÁNY 1960b: 17; CSALLÁNY 1972.

²⁰⁴³ CSALLÁNY 1960b, 17; CSALLÁNY 1972.

²⁰⁴⁴ KOVRIG 1963, 118.

²⁰⁴⁵ BÓNA 1980, 45.

²⁰⁴⁶ SIMON 1983, 61–62; KORY 2004, 394.

²⁰⁴⁷ BALOGH 2002, 23. kép.

²⁰⁴⁸ BALOGH–KÓHEGYI 2001, 6. kép 10–11.

²⁰⁴⁹ CSALLÁNY 1963, XXXV. tábla 1.

²⁰⁵⁰ CSALLÁNY 1963, XXXV. tábla 3.

²⁰⁵¹ CSALLÁNY 1960.

Páncéllemez ezeken kívül 14 női sírból került ki.²⁰⁵² A gátéri 244. sírban Kada Elek leírása alapján a mellkason keresztben egy lamellasort fektettek. Sajnos sem ez, sem a 45. sír lamellái ma már nincsenek meg, róluk információ nem maradt fenn.

A többi női sírból egy-két lamella került elő, sírbéli helyzetükből kiindulva különböző indíttatásból kerültek a halott mellé. A fajszt-garadombi 5. sír egyetlen lamellája a koponyán feküdt. Itt inkább valamilyen mágikus cselekményre, óvó-védő szerepre gondolhatunk. A Szeged-Fehértó A 220. sírban a 2 db összerozsdásodott lamella egy vasláncon függő tarsolyban volt elhelyezve.²⁰⁵³ Szintén tarsolyban hordhatták a Fehértó A 368.,²⁰⁵⁴ a péterrévei 17. és 24.,²⁰⁵⁵ az óbecsei 9.,²⁰⁵⁶ valamint a Felgyő, Ürmös-tanya 92. sírokban²⁰⁵⁷ lelt lamellákat is.

Kevés esetben áll rendelkezésünkre az antropológiai meghatározás. Felgyőn mind a négy lamellát tartalmazó sír gyermek temetkezése volt, Ürböpusztán és Fajszt, valamint Csepel-Hároson idősebb, *senium* korú nők mellől kerültek ki.

A szegvári sír elemzésekor Bóna István számos belső-ázsiai párhuzamot sorolt fel a 3. századtól kezdve a páncélrészletek sírba helyezésével kapcsolatosan,²⁰⁵⁸ meggyőzően érvelt amellel, hogy a *pars pro toto* elvén alapuló szokást az avarok keletről hozták.

Láncpáncél

Az avar korszak folyamán a lamellás vérték helyét egyre inkább a láncpáncél vette át, ami részben a nehézsúlyosság jelentőségének csökkenését is tükrözi. Ezért nem meglepő, hogy a terület avar kor első felére tehető anyagában láncpáncélt, páncélrészletet nem találtunk. Ezzel ellenében az avar kor második felében 47 olyan sírt ismerünk, amelynek anyagában kisebb-nagyobb láncpáncélrészlet található.²⁰⁵⁹

A láncpáncélos temetkezések döntő többsége (41) nő és leánygyermek volt, nagyobb részben a leletösszetétel alapján meghatározva. A rendelkezésre álló kisszámú embertani meghatározás alapján *adultus*–*maturus* életkorú nők mellől került elő a legtöbb páncéllelet. A *senium* és a *juvenilis* korcsoportok alig van reprezentálva. Ezért érdekes, hogy az egyetlen olyan temetkezés, melyben nagy, összefüggő felületű láncpáncél darab került elő, egy *juvenilis* korú nő sírja volt. A hajós-cifrahegyi 101. sírban nyugvó 18–22 éves nő bal oldala mellett feküdt a páncélrészlet. A láncpáncél darab ebben az esetben valószínűleg ténylegesen magát a láncpáncélt, mint fegyvert jelképezte.

A kisebb páncélrészletek nagyobb részt a nyak, mellkas tájékáról vagy a kézfejek környékéről származnak. Ezek esetében másodlagos felhasználásról (pl. gyöngynyaklánc összekapcsolása) lehet szó, vagy apotropikus tartalmat hordozott a temetéskor a halott mellé vagy rá helyezett páncéldarab.

²⁰⁵² Budapest XXI. Csepel-Háros 17. és 68. sír (NAGY 1998, 150, Taf. 103. 17: 7, 166–167, Taf. 113. 68: 15–21); Bugyi-Ürböpuszta 29. sír (BÓNA 1957, 159, XXXVI. tábla 11); Fajszt-Garadomb 5. sír (BALOGH–KÓHEGYI 2001, 335–336, 9. kép 5); Felgyő, Ürmös-tanya 92., 119., 126. sírok (BALOGH 2010, 40. kép 8, 49. kép 9–10, 52. kép 6); Gátér 45., 244. (KADA 1905, 32), Óbecse-Pionir u. 9. sír (ANTONIH 2012, cl. 47); Péterréve 2., 17., 24. és 122. sírok (BUGARSKI 2009, T. I. 2: 3, T. IV. 17: 1–2, T. IV. 12–17, T. XIX. 122: 1); Szeged-Fehértó A 220. és 368. sírok (CSALLÁNY 1972, 19, 21; MADARAS 1995, 37, Pl. 24. 220: 5, Pl. 36. 368: 4).

²⁰⁵³ MADARAS 1995, Pl. 24. 220: 5.

²⁰⁵⁴ MADARAS 1995, Pl. 36. 368: 4.

²⁰⁵⁵ BUGARSKI 2009, T. IV. 17: 1–2, T. IV. 24: 17.

²⁰⁵⁶ ANTONIH 2012, cl. 47.

²⁰⁵⁷ BALOGH 2010, 40. kép 8.

²⁰⁵⁸ BÓNA 1980, 42–46.

²⁰⁵⁹ Csak az egyértelműen láncpáncélnak meghatározott/meghatározható, 1–4 füzési sablonnal készített láncokat tekintettük láncpáncélnak (vö. HANSEN 2003, 86).

Sisak

A források és a korabeli ábrázolások²⁰⁶⁰ alapján biztosan számolhatunk azzal, hogy az avarok a testet védő páncél mellett sisakot is viseltek.²⁰⁶¹ A szakirodalomban a népvándorlás kori fémszerelések sisakok között lamellás és pántos típust, illetve azoknak mintegy keverékét különítik el.²⁰⁶² Ezek mellett bőrből vagy nemezből készült sisakkal is érdemes számolni. A fémből készített darabok valószínűleg magas értékük miatt nem kerültek sírba, s ezért számítanak az avar kori emléktárhelyekben ritka leletként.

A Duna–Tisza közéről a bácsújfalusi²⁰⁶³ és a szeged-öthalmi leletekben²⁰⁶⁴ lévő bronz lemezeket arcvédőként, sisak tartozékként határozták meg.²⁰⁶⁵ Az előbbi egy díszítetlen, félköríves bronzlemez, peremén lyukakkal. Az utóbbi hasonló formájú, préselt, ma már igen töredékes állapotban lévő, szintén bronzlemezről készített darab. Az öthalmi esetében leginkább a rajta lévő ábrázolás (halat tépő sas) miatt merültek fel kérdések, hogy valóban arcvédő lemezről van-e szó.²⁰⁶⁶

A csepel-hárosi 68. női sírban a bal combcsont mellett összerozsdásodva kerültek elő töredékes állapotú lamellák (7), textilaradvánnyal és egy késő római szíjvéggel együtt.²⁰⁶⁷ Helyzetükből arra következtethetünk, hogy a sírba eltemetett idős nő talán tarsolyban vagy erszényben hordta ezeket. A lamellák töredékessége ellenére is jól kivehető, hogy egyes darabok szélesek, mások keskenyek. A töredékek alapján olyan lamellákra gondolhatunk, melyeknek egyik vége elkeskenyedik. A budakalászi 55. sír formailag hasonlóan rekonstruált lamelláit Pásztor Adrien vállvért részének határozta meg.²⁰⁶⁸ A nederstozingeni sisak lamelláival²⁰⁶⁹ való közeli hasonlóságuk alapján inkább a hárosiak és a budakalásziak is sisakhoz tartoztak. Formában velük gyakorlatilag megegyező lamellák a Kurszk közelében előkerült kora-bizánci lamellás sisakon fordulnak elő.²⁰⁷⁰

A hárosi bizonytalan adaton kívül a bácsújfalusi áldozati leletegyüttes részeként került elő, az öthalmi leletösszefüggéseiről nincs információnk. E szórvány jellegű adatok alapján a sisak-leletek értelmezése egyelőre nem lehetséges.

7.1.6.4. Fegyverkombinációk

A fegyverkombinációk vizsgálata fontos információkat hordozhat elsősorban a fegyvermelléklet-adási szokásokkal, illetve a temetési rítus elemeivel kapcsolatosan. A fegyvermelléklet-adásnak szimbolikus szerepe és ideológiai ereje is lehetett: a sírba tételüket számos tényező befolyásolta, mint pl. a halott életkora, a társadalmi hierarchia, a temetkezési szokások, de természetesen ezek mellett maga a harcmodor is.²⁰⁷¹ A sírokban fellelt fegyverkombinációk ezért nem feltétlenül utalnak az egykori fegyverzetre, sőt

²⁰⁶⁰ LE COQ 1925.

²⁰⁶¹ Az avar kori sisakokkal foglalkozik CSALLÁNY 1953, 138–139; CSALLÁNY 1972, 28; ERDÉLYI 1982, 175–177; KISS 1963; a lamellás sisakok legújabb összefoglalása KORY 2004, 396. Az avar kori sisakok legújabb, rövid összefoglalása a hajdúdorogi 1. sír átluggatott peremű bronz lemezének sisakra rekonstruálása kapcsán LŐRINCZY–STRAUB 2012.

²⁰⁶² VOGT 2006.

²⁰⁶³ CSALLÁNY 1960, XXXV. tábla 2; BUGARSKI 2006, 170.

²⁰⁶⁴ HAMPEL 1894, LXIX. tábla 1.

²⁰⁶⁵ Szentpéteri József munkájában a homokméggy-halomi és a kishegyesi temetőkből lamellás sisakot említ (SZENTPÉTERI 1993, 206). Mindkét adat téves, ugyanis ezekben pikkelypáncél töredékekről van szó.

²⁰⁶⁶ LÁSZLÓ 1943, 75.

²⁰⁶⁷ NAGY 1998, Taf. 113. 15–21.

²⁰⁶⁸ PÁSZTOR 1995a, 61.

²⁰⁶⁹ PAULSEN 1967.

²⁰⁷⁰ RADJUS 2012, ris. 2. c.

²⁰⁷¹ HÄRKE 1992; HÄRKE 1997, 119–127.

még az adott sírban nyugvó saját fegyver-felszerelésére sem feltétlenül.²⁰⁷² Ebből kiindulva tartja H. Härke a temetkezésekből kinyert információkat szándékolt forrásnak, melyek így csak óvatosan használhatók fel a fegyveres réteg vagy a társadalmi kérdések vizsgálatára.²⁰⁷³

A Duna–Tisza közén az összes sír számához képest a fegyveres sírok aránya nem éri el a 3%-ot, a 7704 (vizsgált) sírból 217 a fegyveres sírok száma. Azonban ha csak az avar kor első felét tekintjük, akkor a 178 kora avar korra keltezett férfi sírból 69-ben (38%) fordult elő valamilyen fegyver.

A közel- és a távolharcra való fegyverek előfordulási gyakorisága kiegyensúlyozott, de az egyes fegyvernemekben belül a típusok aránya már jelentős különbségeket mutat. A közelharci fegyverek között a kardok (53) száma a legjelentősebb, amit a lándzsa (30) gyakorisága követ. Ezekhez képest elhanyagolható a hosszúkések (13) és még inkább a zúzófegyverek előfordulása (4+1). A távolharcra szolgáló fegyverek között a leggyakoribb a nyílhegy (68), amit az íjak száma (44) követ.²⁰⁷⁴ A védőfegyverek aránytalanul kis száma (5 sír+1 tajnyik) valószínűleg a vérték nagy értékével állhat összefüggésben.

Az avar kor első feléből származó anyagban előforduló fegyvertípusok alapján a Duna–Tisza közére települők avar-összetételű fegyverzettel rendelkeztek, ami kard–lándzsa–íj–nyíl arzenált jelent. A tiszántúli területekre is hasonló volt a jellemző, de ott a kardok és a lándzsák aránya is kevesebb, és az íjak dominálnak. Ezzel szemben a Dunántúlt, elsősorban a Kelet-Dunántúlt germán fegyverösszetétel (kard–lándzsa–pajzs–*sax*–nyíl) jellemzi.

A legjellemzőbb fegyver a Duna–Tisza közeli anyagban a kard, mely legtöbbször íjjal és nyilakkal együtt volt a sírokban. A kardos férfiakat minden esetben ló nélkül temették el.

Éles különbséget figyeltünk meg a fémszereléses kardok és a szerelék nélküliek más fegyverekkel való kombinálódásában (vö. 27. táblázat). A fémszerelés nélküliek esetében elhanyagolható azon esetek száma, amikor más fegyver kíséri. Ezzel szemben a fémszereléses kardoknál az a ritka, ha nincs egy, vagy akár többféle kísérőfegyver. A 21 P-alakú függesztő füles kard közül 14 kísérőleletéről van információnk, s ezek között 11 mellett volt kísérőfegyver, még hozzá 7-nél csak íj és 2–7 nyílcsúcs, és még további négyenél ezek hosszúkésekkel is kiegészültek. Az a négy sír, ahol kard–íj–nyíl–hosszúkes kombináció jelent meg, mind a Duna mellett helyezkedik el, közülük három Kunpeszéren került elő. Ezeknél csontlemezek nélküli tegezeket találunk.

A hármassívű függesztő füles kardok (9) közül 6-nál ismerjük valamennyire a leletösszefüggéseket. Négyenél az íj mellett lévő nyílhegyek (4–25) fém-, illetve faragott csontlemezes tegezekben voltak, további két sírnál ezek a fegyver-együttesek még hosszúkésekkel is kiegészültek. A P-füles kardok legkésőbbi variációjának tekinthető, D-füles kardok mindegyike (4) – a gátéri szörványt leszámítva – íjjal és nyilakkal együtt került elő.

Lándzsa–íj–nyíl kombinációt találunk a gátéri temető két lovas sírjában (193. és 239. sír). A tiszavárkonyi (51. és 54. sírok) és a csengelei lósírokban (93. sír) a lándzsa a főfegyver, kísérőfegyverek nélkül. Ezek a temetkezések mind a Tisza mentén helyezkednek el. A lándzsák, mint a lófelszereléshez tartozó mellékletek gyakoriak a tajnyikokban is (vö. 14. kép), két eset kivételével kizárólagos fegyverek ezekben a leletegyüttesekben. A halotti áldozati-együttesek közül a szeghegyi és a bácsújfalusi komplex

²⁰⁷² A fegyverkombinációk vizsgálata különösen a német régészeti kutatásra jellemző, a fegyverzetre, a társadalmi jogállásra és végső soron a társadalomra vonatkozó források sorát bővítették ezzel (WERNER 1968, 95–105; STEUER 1968, 18–87; HÄRKE 1992; REIB 2007, 211–244). Az avar kutatásban Szentpéteri József (SZENTPÉTERI 1993; SZENTPÉTERI 1994) és Josef Zábójník (ZÁBOJNÍK 1995, 205–306) használta ezt a megközelítést.

F. Siegmund szerint a fegyverkombinációk alapján funkcionális együttesek írhatók körbe, alapvetően statisztikai módszerrel (SIEGMUND 2000, 177–195). Mások épp ellenkezőleg vélekedtek, gyakorlatilag egyenlőségjellet tettek a sírokban talált fegyverkombinációk és az elhunyt egykori fegyverzete közé (STEUER 1968; STEUER 1970; CHRISTLEIN 1973, 147–180).

²⁰⁷³ HÄRKE 1993, 141–146.

²⁰⁷⁴ Érdeemes azonban megjegyezni, hogy nagy valószínűséggel a csont- vagy szarulemezekkel merevített íjakon kívül merevítés nélküli íjakkal is számolhatunk.

és egyedi fegyverkombinációkat tartalmazott. A szeghegyi nő–gyermek kettőssírból, utólag beasott halotti áldozatként kard töredékei, lándzsa és fokosbalta került elő. A gátéri 193. lovassír mellett ez a példa a kard–lándzsa együttes előfordulására. A bácsújfalusi leletben törzspáncél és sisak, fokosbalta, lándzsa és ezüst szerelések hosszúkések voltak. Mindkét fegyverkombináció inkább a Kelet-Dunántúlal mutat rokonságot.²⁰⁷⁵

Az íj–nyíl együttes előfordulása szórványosan mindenhol megtalálható a vizsgált területen, ezekhez a Tisza menti temetőekben néha csontlemezes tegez is járul. Viszont a szintén itt feltűnő, a penge felé elhajló markolatú hosszúkések (Szeged-Fehértó A és Jászapáti) minden esetben magányosan lévő fegyverek.

Az avar kor második felében a fegyverek számának csökkenése figyelhető meg, a vágófegyverek esetében ez a tendencia állandósult az avar kor végére már csak igen ritka fegyver lett a kard és a szablya is. A közép avar leletgyűttesek közül a gazdagabbakban még jelen vannak a fémszerelések díszfegyverek, s ezeket még rendszerint íj–nyíl kíséri, de a nyilak száma már csak 3–4.

Egyes temetőekben (Szeged-Fehértó B és Topolya-Bánkert), melyek a 7. század második felében létesültek, az íjyak különösen nagy koncentrációja tűnik fel; ezekben ez így is marad a temetők használatának egész ideje alatt, a 8. század legvégéig.

Az avar kori társadalom életében a fegyverzet a nyilvánvaló gyakorlati szerepén túl, főként a veretes övvel együtt, a felnőtt, szabad férfiak közé tartozás jelképe volt, s egyesek valószínűleg rangjező szereppel is bírtak. Részben ennek köszönhető, hogy a fegyvermelléklet-adás és a fegyveres sírok már régóta a hazai és a nemzetközi népvándorlászor-kutatás egyik markáns irányzatát képezik. Különösen a gazdag mellékletű avar sírok társadalmi magyarázatára történtek már eddig kísérletek,²⁰⁷⁶ azonban sem a mellékletekből, sem azok minőségéből konkrét társadalmi következtetéseket levonni nem lehet.²⁰⁷⁷

A fegyvermellékletek vizsgálatának még számos szempontja felmerülhet, pl. a sérülések-traumák, a sírmellékletek és az életkor összefüggései,²⁰⁷⁸ vagy komplex társadalomtörténeti kérdések.²⁰⁷⁹ A Duna–Tisza közéről jelenleg ismert anyag alapján azonban további mélységben, alátámasztó adatok hiányában nem tudtuk vizsgálni a fegyveres sírokat. Hiányosak, adatszegények a dokumentációk, az embertani anyag, ha meg is van, értékelhetetlen, rossz állapotú. A továbblépéshez új, korszerű feltárások kellenek.

7.1.6.5. A fegyverdeponálási szokások

A Duna–Tisza közén, az avar kor első felében a fegyverek áldozati leletekben és temetkezésekben fordultak elő. Az előbbiekre a lándzsa nagyarányú jelenléte a jellemző. Már ezekben való előfordulásuk és a lovas sírokban a lókoponya környékén lévő helyzetük is mutatja, hogy elsősorban ezek a lóhoz tartoztak. Ezeken kívül a fegyvermelléklet adása természetesen döntően a férfisírokra jellemző.

A férfi sírokból származó fegyverek sírbéli helyzete megegyezik viseleti helyzetükkel, vagy használati módjukkal hozható kapcsolatba. A kardok minden esetben a bal oldalon, viseleti helyzetüknek megfelelően kerültek a sírba; a tegezeket gyakran leoldva, a jobb oldalra vagy a mellkasra helyezték; a hosszúkések az övre függesztve vagy a derékövbe dugva kerültek eltemetésre. E tekintetben a vizsgált területen megfigyelt jelenségek között a kivételt az íjak képezik, mert azokat az avar kor első felének temetkezéseiben szinte kivétel nélkül a koporsóra vagy a halottra helyezték, felajzott állapotban. Megfigyeléseink szerint e rítusban váltás következett be a 7. század harmadik harmadában, amikor az íjak felajzatlanul a halott kézfejéhez kerültek.

²⁰⁷⁵ Vö. CSIKY 2009, 242.

²⁰⁷⁶ CSIKY 2006, 111–124.

²⁰⁷⁷ BALINT 2006, 147–159.

²⁰⁷⁸ BRATHER 2004, 1–58.

²⁰⁷⁹ STEUER 1987, 189–236; SZENTPÉTERI 1993.

A férfi sírok fegyverei között egyesek presztízstárgyak voltak, mint pl. a Duna–Tisza közti anyagunkban a hármásívű függesztő füles, karikás markolatú, nemesfém-szereléses kardok, melyeknek koncentrált földrajzi elhelyezkedése – más tárgyakkal együtt – a 7. század középső harmadában a terület északi harmadában kijelöli a hatalmi központot. Emellett a legkiválóbb minőségű P-füles kardok esetében is (Csepel-Kavicsbánya, Kunpeszér 3. sír) gondolhatunk hasonlóra. Ezeknek a filigrándíszes kardfüggesztőknek préselt kivitelű, szerényebb utánpótlása a zsámboki 1. sír és a Kölked-Feketekapu A 107. sírokból származó kardokat díszíti.²⁰⁸⁰ A kunbányai sírban lévő arany íj pedig egyenesen hatalmi jelvény lehetett, talán a madárfejben végződő korbáccsal együtt.

A fémszereléses vágófegyverek presztízstárgy jellege az avar kor második felében is megmaradt, a késő avar korban azonban ezek a díszfegyverek eltűntek. A presztízstárgyak megítélésénél elsősorban az anyag és a kivitelezés minősége lehet a fontos, egyes esetekben, mint pl. a hármásívű kardoknál azonban talán maga a forma is. Erre utalhat, hogy a Kecskemét–Sallai utcában feltárt vezéri sírban lévő kardot csak a temetési demonstráció miatt díszítették fel hevenyészett aranyszerelékeivel.²⁰⁸¹

Mindezek mellett az egyes fegyvertípusok előfordulásának gyakorisága is jelzés értékű. Erre az egyik legjobb példa a nyílhegyek rangjelző szerepének kérdése. László Gyula vetette fel, hogy a nyilak száma is rangjelölő lehetett,²⁰⁸² azonban a Duna–Tisza köze avar kor első feléből származó anyagára ezt csak abban a formában láttuk igaznak, ha az adott síregyüttesben egyéb rangjelző tárgy is előfordult, legyen az fegyver, övveret, vagy esetleg fülbevaló.²⁰⁸³

A kora avar kori fegyverek között a leggyakoribb típust a nyílhegyek alkották, majd mindegyik férfi sírban feltűntek. A köznépi sírokban általában íjjal együtt, esetleg tegezben kerültek elő, számuktól függetlenül a fegyverzet tartozékaiként. A leggazdagabb temetkezéseiben azonban a nyilak száma is jelképezte a társadalmi hierarchiában betöltött szerepet. Nem meglepő hát, hogy a leggazdagabb férfi sírokba, a bócsai és a kunbányoni leletegyüttesekbe 25-25 nyílhegy fordult elő.

A 7. század második felében a nyílcsúcsok rangjelző voltában változások figyelhetők meg: már nem a sírba helyezett nyílhegyek száma jelölte a társadalmi hierarchia magasabb csoportjaihoz való tartozást – hiszen a leggazdagabb férfi sírokba is csak 3–4 nyilat tettek (vö. Ivánca, Dunapentele, Szeged-Fehértó B 29. sír, Átokháza, stb.) –, hanem önmagában a nyílhegy sírba tétele a rang kifejezése lehetett, ugyanis ekkor az átlagos gazdagságú (köznépi) sírokban rendkívüli mértékben megcsappan a nyílhegyek előfordulása. A késő avar korban is ugyanez a jellemző. Példaként a tatárszentgyörgyi késő avar kori gazdag temetőt említhetjük, ahol a kiváló minőségű, gyakran aranyozott öntött bronz veretekkel díszített övekkel eltemetett férfiak mellől is rendre csak 1–2 nyílcsúcs került elő.

Az avar kori női sírokban csak elvétve találunk fegyvert. A női és gyermeksírokban általában amulettként, óvó-védő szerepben fordultak elő, különösen a lamellák és láncpáncélrészletek esetében lehet erről szó.²⁰⁸⁴ Bóna István vetette fel, hogy ezekben a sírokban az 1–3 lamella a páncélt viselő férfihoz való tartozást is jelképezhette.²⁰⁸⁵ Ezek mellett azonban említésre érdemes két, az avar kor első feléből származó női sír, amely esetében a fegyvermelléklet más szerepű lehetett. Az egyik a szeghegyi női–gyermek kettőssír, melybe egy lándzsa és egy fokosbalta más tárgyakkal együtt halotti áldozatként került. A másik pedig a kunpeszéri 29. sír, melyben az idős nő mellől egy nagyon hosszú (közel 29 cm) ezüst szereléses kés származik. Itt a kés sírbéli helyzete is érdekes, ugyanis az övbe ferdén bedugva, viseleti helyzetben került elő. A 6. századi langobard anyagban találhatunk néhány elszórt példát női

²⁰⁸⁰ GARAM 1983, Abb. 2. 2, 4; KISS 1996, Taf. 34. 1.

²⁰⁸¹ H. TÓTH 1981, 26.

²⁰⁸² LÁSZLÓ 1955, 145–150.

²⁰⁸³ Erdélyi István szerit a nyílhegyek száma csak a sámánisztikus világgéppel hozható összefüggésbe (ERDÉLYI 1982, 196).

²⁰⁸⁴ CSALLÁNY 1972, 9–12; SIMON 1983, 56; KORY 2004, 394.

²⁰⁸⁵ BÓNA 1980, 46.

temetkezésben a kunpeszérinél még nagyobb méretű késre (*Webermesser*) is, azonban azok nem viseleti helyzetben kerültek elő, hanem egyértelműen a halott mellé helyezett mellékletek voltak.²⁰⁸⁶

A korszak anyagában az egyébként is nagyon kevés gyermeksír egyikében sem fordul elő fegyver.²⁰⁸⁷ A nagykőrösi aranyszerelések kard esetében az átlagnál keskenyebb lemezveretei alapján Simon László felvetette, hogy gyermek-fegyver lehetett.²⁰⁸⁸ Ha ez így volt, akkor ebben az esetben a kard presztízstárgyként került a gyermekhez, illetve a sírjába.

Az avarkor második feléből már nagyságrendekkel több gyermeksír került elő a Duna–Tisza közén, azonban közülük is csak mindössze 7 sírban²⁰⁸⁹ találunk fegyvert. Többségében a közép avar korra, legfeljebb a késő avar kor elejére datálható temetkezésekről van szó. Gyakrabban páncéllemezek és/vagy nyílhegyek fordulnak elő. Kivételes a Kiskőrös–Vágóhid VIII (A) kiemelkedően gazdag gyermeksírja, melyben a koponya mellett talált nagy bárd a vasbabonával összekapcsolódva rontás elhárítóként kerülhetett a sírba.²⁰⁹⁰

7.1.7. ÉRMEK ÉS ÉREMPÓTLÓK AZ AVAR KORI ANYAGBAN

A régészeti leletanyag jellegzetes részét képezik az érmek, melyek között a bizánciak mellett jelentős a római kisbronzok aránya. Mivel az avar kor második felében jelentős visszaesés jellemzi a bizánci pénzek avarföldi elterjedését, ezért az összes érmet itt, egyben tekintjük át. Az alábbiakban az érmekeket, mint mellékleteket, elsősorban chorológiájukat vizsgáljuk, hiszen maguknak az érmes síroknak az átfogó elemzését Garam Éva elvégezte,²⁰⁹¹ a meghatározásuknál elsősorban Somogyi Péter munkái a meghatározók.²⁰⁹² Az elmúlt években Prohászka Péter néhány, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában lévő, bizonytalan lelőhelyű érem származásával kapcsolatosan új eredményeket produkált, pontosítva az érmek előkerülésének körülményeit, helyét.²⁰⁹³ A bizánci érmek mellett a római érmekeket, valamint a sírobulusokat is e körben tárgyaljuk.

7.1.7.1. Bizánci érmek és utánzatok

A Duna–Tisza közéről 20 bizánci érem és 5 utánzat származik (31. táblázat). Közülük 9 temetkezésből 10 darab került elő. Ebből 7 férfi sír, 2 női, tehát sokkal inkább férfi sírokra jellemző melléklet. Nagyon hézagosak a sírban lévő helyzetükre vonatkozó adatok: a pétérrévei 107. sír rézerméje a jobb combcsont

²⁰⁸⁶ Kajdacs-Homokbánya 2. és 18. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 20, Taf. 22) és Szentendre-Pannoniatelep 56. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 50). A Meroving területen előforduló fegyveres női sírokról BRATHER 2004, 1–58; BRATHER 2007, 235–274; BRATHER 2008, 283–291.

²⁰⁸⁷ Az angolszász és a Meroving gyermeksírokban lényegesen nagyobb arányban felbukkanó fegyvermellékletek esetében I. Ottinger részben e fegyvereket státuszszimbólumnak, részben játék- és gyakorlófegyvernek interpretálta (OTTINGER 1974, 405–407). H. Schwab bajelhárítóként (SCHWAB 1982, 260) magyarázza előfordulásukat. H. Härke szerint a fegyverek leginkább a rangosabb családokhoz tartozó gyermeksírokra jellemzők, presztízsjavak (HÄRKE 1992, 192–195).

²⁰⁸⁸ SIMON 1983, 45.

²⁰⁸⁹ Alattyán 76., 607. sír (KOVRIK 1963, 15, 53); Homokméggy-Halom 68. sír (GARAM 1975, 30); Kiskőrös–Vágóhid VIII (A) és LXXIV (53) (LÁSZLÓ 1955, 27–29, 37); Pécel 12. sír (TÖRÖK 1971, 90) és Üllő 176. (HORVÁTH 1935, 43) sírok.

²⁰⁹⁰ LÁSZLÓ 1955, 133–144.

²⁰⁹¹ GARAM 1992.

²⁰⁹² SOMOGYI 1997; SOMOGYI 2005; SOMOGYI 2011; SOMOGYI 2014.

²⁰⁹³ PROHÁSZKA 2005.

mellett volt, tehát feltehetően tarsolyban hordta tulajdonosa,²⁰⁹⁴ míg a Kiskundorozsma-Daruhalom dülő 21. sírból származó II. Constans solidus a nyakcsigolyák alatt került elő,²⁰⁹⁵ valószínűleg obulus volt.

A sírmellékletek körét a 15 darab lelőhelyes szórvánnyal bővíthetjük ki, mert ezek egy része bizonyosan szintén sírből kerülhetett elő. A monostorszegi és a bácskeresztesi solidusok esetében, a rendelkezésre álló adatok depora engednek következtetni.

A bizánci érmek egyenetlenül szóródnak a Duna–Tisza közén; egyrészt Szeged, másrészt a Bács-ér mentén, főként annak a Duna menti területein mutatnak kisebb koncentrációt. Szeged közvetlen környékét leszámítva, északi irányba feltűnő az érmek hiánya. Üres az a délkeleti terület is, ahol a Bizánci Birodalomhoz való közelsége miatt nagyobb gyakoriságot várhatnánk, illetve üres a terület felső harmada is, épp ott, ahol az arany tárgyakban is gazdag vezéri sírok a hatalmi központot kirajzolják. Erre csak részben lehet magyarázat, hogy e gazdag sírok egy része olyan időszakra keltezhető, amikor az érem-beáramlás egyébként is szünetelt. Amint majd a blanc érmeknél látni fogjuk, az obulus-adás szokása viszont épp ebben az érem-mentes időszakban bukkan fel legelőször.

A területi egyenetlenség egyes területeken valószínűleg a kutatótsági állapottal hozható összefüggésbe, pl. Szeged környéke, a nagyobb sírszámú temetők révén reprezentatív terület. De az avar kor első felében a nagyobb sírszámú temetők teljes hiánya is magyarázat lehet az érmek alacsony számára.

Az érmek között négy rézérme van, ezek mutatják a legszórtaabb előfordulást. Közülük három szórvány és egy, a péterrévei 107. férfi sírból származik,²⁰⁹⁶ szalu, lándzsa és sarló mellől került elő. Az érem a jobb medence környékén volt, valószínűleg tarsolyban tartotta tulajdonosa. Mind a 7. század első feléből való.

A rézérmekek tényleges fizetőeszközként hosszabb-rövidebb ideig használatban voltak.²⁰⁹⁷ Idekerülésük biztosan nem hivatalos kapcsolatok útján történt, mert azok a bizánci gazdasági rendszeren kívül értéktelenek voltak.²⁰⁹⁸ Felbukkanásuk inkább kereskedelemmel, perszonális kapcsolatokkal magyarázható, de akár helyi pénzforgalmi rendszer részei is lehettek, esetleg a római bronzpénzekkel együtt; s ilyen helyzetben sokáig használatban is maradhattak.

A bizánci érmek uralkodó dinasztiaiák szerinti megoszlása megegyezik az Avar Kaganátus egészére jellemző tendenciával; a Heraclius dinasztia érmei alkotják a többséget. Valamennyi a Duna–Tisza köze déli felében található, a legészakibb lelőhely Zsana-Ciprusszék. Az egyetlen utánczat a Jászapáti 264. sírből származik.²⁰⁹⁹

A 9 solidus közül 5 érem 625 előtti kibocsátású, mint az avarföldi érmek többsége,²¹⁰⁰ ez az emisszió jelenti a solidus-beáramlás csúcspontját, az utána következő visszaesés a konstantinápolyi vereség következményének tudható be. Viszont további négy 626 utáni emisszió, ami azért érdekes, mert 626 után látványosan visszaesett a bizánci pénzek beáramlása a Kaganátusba.²¹⁰¹ Közülük három Nemetpálánk, egy pedig Bácsszentiván környékéről származik, tehát egy szűk területre korlátozódó jelenségről van szó. Igaz ugyan, hogy ezeknek az érmeknek a megítélésekor érdemes óvatosan eljárni, hiszen szórványokról van szó, lelőhelyük bizonytalan, de ismert lakhelyű személytől származó darabok, így áttételesen mégis csak köthetjük őket egy szűkebb területhez.²¹⁰² Annyit mindenképpen jeleznek ezek az érmek, hogy 626 után is jutott el bizánci solidus az avarokhoz. Ezek az érmek már egészen biztosan

²⁰⁹⁴ BUGARSKI 2009, 69.

²⁰⁹⁵ MÉSZÁROS ET AL. 2005, 148.

²⁰⁹⁶ BUGARSKI 2009, T. XVIII. 107: 6.

²⁰⁹⁷ SOMOGYI 1997, 145.

²⁰⁹⁸ WOŁOSZYN 1999, 161–162.

²⁰⁹⁹ MADARAS 1994, Taf. XXXVII. 1; SOMOGYI 1997, Kat. 32.

²¹⁰⁰ Vö. SOMOGYI 2005, 1. táblázat.

²¹⁰¹ SOMOGYI 2005, 195.

²¹⁰² SOMOGYI 1997, 115–116, 120.

nem évjáradék részeként kerültek ide, felvetődött, hogy esetleg túsok kiváltása révén jutott az avarok kezébe.²¹⁰³

A 641–650 közötti teljesen érem-mentes periódus után II. Constans solidusaival indult meg újra az érme-beáramlás. A Duna–Tisza közén II. Constans érmei csak két Szeged környéki temetőben fordulnak elő (Szeged-Makkoserdő 24. és Daruhalom dülő 21. sírok). II. Constans és IV. Constantinus arany és ezüst érmeinek elterjedését Bóna István az onogur-bolgár bevándorlással hozta összefüggésbe, az ozorai sír érméje alapján.²¹⁰⁴ Ha ez így van, akkor viszont II. Constans solidusai is csak 674/681 után kerülhettek sírba.²¹⁰⁵ Somogyi Péter vetette fel, hogy ezek inkább II. Constans azon diplomáciai törekvésének az eredményeként értékelhetők, hogy az araboktól szorongatott Bizánc az avaroktól kért támogatást.²¹⁰⁶ Így némileg értelmet nyer az is, hogy ezen érme elterjedésének súlypontja miért esik a Délkelet-Alföldre és Erdélybe.²¹⁰⁷

Korábban a bizánci pénzek 681-ig történő beáramlásával számoltak, s az eltűnésüket Bizánc általános gazdasági és pénzforgalmi válságával hozták összefüggésbe.²¹⁰⁸ De Somogyi Péter érvelése szerint az érme-beáramlást nem a válsággal, hanem a bolgárok Al-Dunától délre történt honfoglalásával lehet kapcsolatba hozni.²¹⁰⁹ A Duna–Tisza közének a déli harmadában, a Szeged–Topolya–Gombos vonalon kirajzolódó, különösen sok fegyvert, elsősorban íjat tartalmazó, fegyveres réteghez köthető temetők 7. század harmadik negyedében való nyitása ezt némileg alá is támasztja.

A Duna–Tisza közüi bizánci érme sorát a bulkeszi III. Leo és V. Constantinus (725/726–740/741) solidusa zárja, amely az egész avarföldön jelenleg a legkésőbbi bizánci aranypénz. A megkérdőjelezett hitelességét²¹¹⁰ nemrégiben Prohászka Péter állította helyre.²¹¹¹ Ez a késői érme azonban nincs egyedül a Duna–Tisza közének az alsó peremén, ott ugyanis néhány, a 8. század második felére keltezhető arab aranydinár is felbukkant,²¹¹² melyek feltehetően a Szaltovo-kultúra területéről érkezettek.²¹¹³ Már néhány tárgytypus esetében felmerült az Avar Kaganátus népeinek és a Szaltovo-kultúrájának a kapcsolata,²¹¹⁴ de kölcsönhatásuk feltérképezése, és az arab dinároknak ebben a szűk régióban való megjelenésének oka még további kutatásokat igényel.

Sem a bulkeszi bizánci solidus, sem az arab dinárok biztosan nem a hivatalos bizánci kapcsolatok eredményeként kerültek ide, hanem inkább azoknak a személyes kapcsolatoknak a következtében,

²¹⁰³ WOŁOSZYN 1999, 160; SOMOGYI 2005, 197.

²¹⁰⁴ BÓNA 1993, 531, 536.

²¹⁰⁵ SOMOGYI 2005, 220.

²¹⁰⁶ SOMOGYI 2005, 211.

²¹⁰⁷ W. Pohl és Bálint Csanád ezeket a 678. évi követjárással összefüggő, kötelező diplomáciai viszont-ajándékoknak gondolta (POHL 1988, 278; BÁLINT 2004, 605–606).

²¹⁰⁸ BÓNA 1993, 536; BÁLINT 2004, 52. Ennek tarthatatlanságát maguk azok a forráshelyek bizonyítják, melyekből világosan kiderül, hogy a válság ellenére a Bizánci Birodalom nem demoneterizálódott (LAIU 2002, 712).

²¹⁰⁹ SOMOGYI 2005, 21.

²¹¹⁰ SOMOGYI 1994, 92.

²¹¹¹ PROHÁSZKA 2004, 103–104.

²¹¹² Lelőhelylistájuk KISS 1996a, 7. lista.

²¹¹³ STANOJEVIĆ 1987, 146; POHL 1988, 197.

²¹¹⁴ BÁLINT 1975, 56; GARAM 1991, 153–155, 159–160; BÁLINT 1990, Abb. 83. Ehhez a kulturális kapcsolathoz új adalékul szolgálhatnak a topolyai temető 196. és a tatárszentgyörgyi 30. sírokból előkerült szaltovoi típusú íjlemezek.

amelyek során, nagyjából a Szeged–Baja vonaltól délre megjelentek nagyobb számban a bizánci ékszerek,²¹¹⁵ aranyozott és bronz övveretek²¹¹⁶ és a lepra²¹¹⁷ is.

A bizánci érmeiken kívül 5 éremutáztat is ismerté vált a Duna–Tisza közéről. Közülük a Kiskőrös–Pohibúj–Mackó-dűlő 53. sír két ezüst utáztat²¹¹⁸ érdemel külön figyelmet. Az utáztatok olyan érem alapján készültek, mely avarföldön nem található meg. Somogyi Péter szerint ezek konkrét minta nélkül, emlékezetből készültek és akkor már előképeik biztosan nem voltak forgalomban.²¹¹⁹

Ugyanakkor az érdekes, hogy a kiskőrösi 648–651/652 közötti éremutáztatnak a párja is ismert Szeged környékéről,²¹²⁰ és hogy a másik kiskőrösi utáztatnak (669–674 közt vert érem utáztat) is felbukkan hasonmása egy aukciós katalógusban. Ezek arról tanúskodnak, hogy helyben, a Kárpát-medencében is készülhettek ezek az érmeik, ahol egy verőtőről akár „sorozatban” is gyárthatták. A hasonló ezüst utánveretek²¹²¹ kivétel nélkül II. Constans és IV. Constantinus miliarensis alapján készültek,²¹²² s láthatóan térben csak egy viszonylag zárt területre korlátozódik előfordulásuk, a Dunától Keletre, az Alsó-Tisza-vidék tágabb környékére.

Bóna István szerint ezek nem forgalomban lévő pénzek, hanem sírobulusok voltak.²¹²³ A kiskőrösi érmeik esetében erről aligha lehet szó, ugyanis a bal csípő mellett, 3 db kova mellett feküdtek,²¹²⁴ tehát valószínűleg tarsolyban voltak. Jónás Elemér a kiskőrösi éremutáztatok párhuzamainak összegyűjtése kapcsán azt a véleményt fogalmazta meg, hogy ezek az avar utáztatú ezüstök és az aranyak az avar pénzverés kezdetét jelentették, melynek azonban nem volt ideje kiteljesedni.²¹²⁵ Felvetése máig nem nyert igazolást.

7.1.7.2. Római érmek

A szeged-kundombi temető két sírjában (102. és 260. sírok) több római bronzérem is volt: az előbbiben 3, az utóbbiban 5 db (56. kép 9) került elő.²¹²⁶ Ennek kapcsán gyűjtöttük össze azokat az avar kori sírleleteket a Duna–Tisza közéről, melyekben hasonló, át nem fűrt római érmek találhatóak. A római érmet tartalmazó kora avar kori sírok mind az Alsó-Tisza-vidéken, közvetlenül a Tisza mentén helyezkednek el, Felgyő és Óbecse között.²¹²⁷ A Tisza bal oldalán – ennél sokkal gyérebb az előfordulásuk, csak a Maros mentén találjuk meg őket.²¹²⁸ Ennél jelentősebb a Kelet-Dunántúl nagyobb temetőiben

²¹¹⁵ A teljesség igénye nélkül, pl. egyedi rekeszes boglárpár: Szeged-Kundomb 44. sír (SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 7. 44: 3); csuklós karperecpár: Szeged-Kundomb 108. sír (SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 16. 108: 11); arany fejegyűrű-pár: Topolya-Bánkert, Vágóhíd (Srb) 42. sír; arany ametisztcsüngős fülbevaló: Topolya-Bánkert, Vágóhíd (Srb) 11. sír.

²¹¹⁶ Császársportrész és császársportrész ággal (lista ld. STADLER–TOBIAS 2011, 358–359); Hochenberg-típusú övgarnitúra: Hajós-Cifrahegy 99. sír, stb.

²¹¹⁷ DONOGHUE ET AL. 2006

²¹¹⁸ SOMOGYI 1997, Kat. 35/1–2.

²¹¹⁹ SOMOGYI 1997, 126.

²¹²⁰ SOMOGYI 1997, Kat. 69

²¹²¹ Legutóbbi listájukat ld. PROHÁSZKA 2005, 2. táblázat.

²¹²² Az arany utáztatok között Mauritius Tiberius, Focas, Heraclius és IV. Constantinus is található (PROHÁSZKA 2005, 1. táblázat). Elterjedésük súlypontja a Körös–Maros közére esik.

²¹²³ BÓNA 1993, 537.

²¹²⁴ TÖRÖK 1995, 295.

²¹²⁵ JÓNÁS 1935.

²¹²⁶ SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 15. 102: 1

²¹²⁷ Bácskeresztúr 1., Felgyő, Ürmös-tanya 136., Csengele-Feketehalom 56. és Óbecse 33. sírok. Az avar kor második feléből csak egy ilyen érmes sír van, a Budapest-Rákos 36. sírban két érem volt (NAGY 1998, Taf. 75. 36: 10–11).

²¹²⁸ Deszk G 30. és Deszk T 43. sírok.

való megjelenésük,²¹²⁹ ami alapján Kiss Attila felvetette, hogy ezek az érmekek valami lokális pénzforgalomra utalhatnak, melyben ezek – hiszen az avarok aligha vették észre a különbséget a római bronzzok és a bizánci rézpénzek között – és esetleg az egyébként a bizánci gazdasági zónán kívül értéktelen follisok, félfollisok is váltópénzek lehettek.²¹³⁰ Sokkal kisebb volumenben ez akár a Tisza mentén is elképzelhető, de e kérdés további, alapos kutatást igényel.

A Duna–Tisza köze avar sírjaiban feltűnő római kisbronzok általában kilyukasztva a nyak körül, esetleg gyöngyök közé fűzve kerülnek elő. Bóna István szerint az át nem fűrt érmekek mind sírobulusok voltak.²¹³¹ Kiss Attila épp ellenkezőleg érvelt: véleménye szerint azért tehetők obulusként is sírba ezeket az érmekek, mert váltópénzként mindennapos használatban voltak.²¹³²

7.1.7.3. Érempótló lemezek (*Blanc érmekek*)

Az avar sírokban ritka, a Duna–Tisza köze több mint 8000 avar kori sírjából mindössze csak 17-ben fordul elő olyan kisméretű, lemezből kinyírt, pénzérméhez hasonlító tárgy,²¹³³ melyekre Bóna István nyomán a blanc érme elnevezést használjuk.²¹³⁴ Funkciójukat tekintve ezek „sírobulusok” voltak.²¹³⁵

Az alapvetően a közép avar korhoz, a Dunapentele–Tótipusztza–Igar körhöz kötött tárgy típus képviselői leggyakrabban a koponya mellett, alatt kerültek elő.

A kunbábonyi vezéri sír monografikus feldolgozásában H. Tóth Elvira úgy vélte, hogy a leletek között lévő 2 darab ezüst korong szintén a blanc érmekek csoportjába tartozik – bár óvatosan csak az egyiket nevezte meg végül obulusként – és azok Bóna István és Garam Éva munkái alapján megfogalmazott datáló értéküket figyelembe véve,²¹³⁶ a sír közép avar korra keltezésénél ez volt az egyik érv.²¹³⁷ Később Kiss Attila egy nagyszerű dolgozatban cáfolta, hogy a kunbábonyi 1. sír miért nem kagáni temetkezés, s többek között öt pontban érvelt amellett, hogy a leletegyüttes két, kerek ezüst lapocskája (83. kép 1–2) miért nem blanc érme.²¹³⁸ Az érveik között a sír aranyban való gazdagsága és a szerényebb ezüst obulusok között feszülő ellentmondás, a blanc érmekek egyesével való előfordulása, a két korong obulusoknál nagyobb mérete (az egyik épp a határértéken van, a másik nagyobb, mint az ismert blanc érmekek) szerepelt. Indirekt érveléssel első helyre az obulusoknak a bizánci solidusok és triensek eltűnését követő megjelenése és a kunbábonyi sír leletösszetételének kora avar jellege közti legfőbb ellentmondásra hivatkozott. A két ezüst korongot valamilyen elpusztult tárgy alsó zárólapjaiként értelmezte és mindezek alapján elvetette a sír közép avar korra keltezését.

Rendkívül meggyőző érvelésében azonban ő sem vette górcső alá az összes, akkor már ismert, hivatkozott egyéb síregyüttest, és így csak azokat az érveket sorakoztatta fel, hogy miért nem lehet blanc érme a két korong.

²¹²⁹ Kölked-Feketekapu A: 29. (1), 43. (1), 226. (1), 253. (3), 259. (2), 266. (6), 279. (2), 316. (3), 385. (1), 377. (1), 386. (1), 469. (1), 481. (1) és 500. (1) sírok (KISS 1996). Kölked-Feketekapu B: 80. (2), 111. (1), 458. (2) sírok (KISS 2001). Környe: 128. (1), 125. (1) sírok (SALAMON–ERDÉLYI 1971). Szekszárd-Bogyiszlói út: 97. (1), 221. (1), 225. (1), 246. (1), 289. (2), 551. (1), 603. (2), 616. (1), 618. (1), 667. (2), 713. (1), 730. (2). és 777. (2) sírok (ROSNER 1999). Zamárdi-Rétiföldek: 250/a (2), 701. (1), 932. (1), 977. (2), 1208. (6), 1458. (1), 1477. (1), 1978. (1), 1999. (4), 2079. (1) sírok (BÁRDOS–GARAM 2009; BÁRDOS–GARAM 2014).

²¹³⁰ KISS 1996, 223.

²¹³¹ BÓNA 1993, 530.

²¹³² KISS 1996, 228.

²¹³³ KISS 1996a, 6. lista.

²¹³⁴ BÓNA 1986, 173.

²¹³⁵ BÓNA 1970, 250.

²¹³⁶ BÓNA 1970, 258–259; GARAM 1978, 207.

²¹³⁷ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 85–87, 217, 220.

²¹³⁸ KISS 1995, 132.

83. kép. Blanc érmek a Duna–Tisza közéről. 1–2: Kunbábony; 3: Kunpeszér 29. sír; 43: Szeged-Fehértó B 75. sír; 5: Szabadszállás-Batthyányi u. 15. sír; 6: Budapest-Rákos 4. sír; 6: Hetényegyháza-Mária út 70. sír; 8: Kiskőrös-Vágóhid XII (10) sír

Fig. 83. Blanc coins from the Danube–Tisza interfluvium. 1–2: Kunbábony; 3: Kunpeszér, Grave 29; 43: Szeged-Fehértó B, Grave 75; 5: Szabadszállás-Batthyányi u., Grave 15; 6: Budapest-Rákos, Grave 4; 6: Hetényegyháza-Mária út, Grave 70; 8: Kiskőrös-Vágóhid, Grave XII (10)

Amellett, hogy magam is azok táborába tartozom, akik a kunbábonyi sírleletek kora avar kori volta mellett törnek lándzsát,²¹³⁹ azonban H. Tóth Elvirával is egyetérték abban, hogy blanc éremről van szó, az egyik esetében biztosan, a másik, a nagyobb esetében feltételesen.

A blanc érmek kora avar kori feltűnésére az avar kor első feléből több példa is felhozható. Már H. Tóth Elvira utalt arra, hogy a Kunbábonytól légvonalban néhány km-re fekvő, ahhoz több szállal kötődő kunpeszéri temető 29. sírjában is került elő egy kerek ezüst lapocska (83. kép 3). A sír egyéb leletei (nagylemezgömbös arany fülbevaló, korai típusú szemesgyöngyök, préselt négykaréjos fejű gyűrű, fel-fülezett tükör, ezüst ecsettubus, pincetta, stb.) egyértelműen egy kora avar leletösszetételű sírt tárnak elének. A gyűrű²¹⁴⁰ és a szár közepén kiszélesedő ezüst pincetta²¹⁴¹ analógiái, és a temető egésze (gúla-csüngős fülbevaló, Martynovka-típusú övgarnitúrák, P-függesztő füles kardok, stb.) kétséget kizáróan a sír avar kor első felére való keltezése mellett szól. A sírban egyébként egy *maturus* korú nő nyugodott.

Arany lemezből kinyírt, ovális lapocska került elő az endrőd-doboskerti elpusztított temető egyetlen szakember által megmentett sírjából (1. sír; MRT 8. 3/21). A K–Ny tájolású sírből arany granuláció-díszes nagylemezgömbös fülbevaló, üreges aranygyöngy, ezüst kürtösvégű karperecek és bronz tükör, valamint koporsókapcsok kerültek elő. A sírt előbb kora avar korinak határozták meg, majd a blanc érmeknek a hazai kutatásban meggyökeresedett keltezése miatt, a későbbiekben, mint közép avar sírra hivatkoztak rá.²¹⁴² További korai példaként említhetünk két, újabban előkerült Csongrád megyei darabot.

²¹³⁹ GARAM 1976, 144; BÓNA 1984, 324; WERNER 1986, 62; KISS 1986, 119; KISS 1996, 132.

²¹⁴⁰ Kölked-Feketekapu A 52., Környe 86. és Keszthely, Déli erődfal 26. sírok. Részletesen ld. 7.1.1.4. *Karikaékszerek* c. fejezetben.

²¹⁴¹ Kölked-Feketekapu A 108., Mezőbánd 60., Várpalota-Unió homokbánya 20. és a peszér-adácsi leletek. Ld. 7.1.4.1. *Pipereeszközök* c. fejezet.

²¹⁴² ORMÁNDY 1995, 160.

Az egyik a Kiszombor-Tanyahalom dűlői temető 3. női sírjában, a szájúregnél előkerült vastag lemezből kinyírt, felfülezett kerek blanc érem, mely aranyozott bronz háromkaréjos fejpántveretek, gyöngyök, két félből összeállított ezüst lemezgömbök és fülkarika mellett került elő.²¹⁴³ A másik az M43 autópálya építését megelőző feltárások során Kövegy mellett (M43 49. lh.) feltárt kora avar kori temetőrészlet egyik gyermek sírjából (39 SNR) származik, arany kislemezgömbös fülbevalópár és borostyángyöngyök mellől. Az érempótló lemezke a szegycsontnál feküdt, vastag aranylemezből készült.²¹⁴⁴ Végezetül a Dunántúlról is ismerté vált egy kora avar leletkörnyezetből származó darab. A Szekszárd-Tószegi-dűlő 1563. sírban nyugvó nő állkapcsa alól került elő egy arany lemezből kivágott blanc érem. A további mellékletei préselt ezüst fejpántveretek, nagygömbcsüngős arany fülbevaló, kőbetétes, ovális csüngő, lancetta, pincetta, ecsettubus, szűrőkanál voltak.²¹⁴⁵

A felsorolt példák²¹⁴⁶ tehát azt mutatják, hogy a blanc érmek előfordulásával, kis számban ugyan, de az avar kor első felében már számolnunk kell. Ez alapján tehát a kunbányai lemezek blanc éremként való meghatározásának útjából a kronológiai akadály elhárult.

A két ezüst lemez anyagával kapcsolatosan említhetjük, hogy ezüst²¹⁴⁷ és bronz²¹⁴⁸ lemezből kinyírt blanc érmeket is ismerünk.

A két lemezke átmérője 1,7 és 2,4 cm. Ha csak a Duna–Tisza köze blanc érmeinek adatait tekintjük, abból is kiderül, hogy a méretük kissé kilóg a sorból, a legnagyobbak közé tartoznak. A nagyobbikhoz méretben közelálló érempótló lemezkét a Hetényegyháza-Mária úti, közép és késő avar kori temető 70. gazdag férfisírjából ismerünk (átm.: 2,2 cm; 83. kép 7).²¹⁴⁹

Ha nem is két blanc éremre, de blanc és mellette római érem előfordulására, vagyis két sírobulusra is hozhatunk példát: Gyód-Máriahegy 67. és Kölked B 106. sírokban a bronz lemezből kinyírt érempótló lemezkék mellett szintén obulusként egy-egy római kisbronz is volt.

Ami az arany mellékletekben gazdag sírba tett szerény ezüst érempótló lemez(ek) kérdését, a kettő között feszülő ellentmondást illeti, más magyarázatot, mint hogy a szokás vagy maga a fém anyaga nagyobb jelentőséggel bírhatott, mint a gazdagság demonstrációja, nem találtunk. Ennek alátámasztására egy észak-afganisztáni temetkezés szolgálhat párhuzamként. A Tillya Tepe néven ismertté vált kusan-kori temető egyik női fejedelmi sírjában, melynek minden melléklete aranyból készült, a nő bal markában aranypénz volt, de a halotti maszkja alatt, a szájában ezüstpénzt találtak.²¹⁵⁰

Véleményem szerint az előzőekben sorra vett szempontok, adatok megengedik, sőt alátámasztják annak feltételezését, hogy a kunbányai sírban egy (esetleg két) ezüst lemezből kinyírt érempótló lemezke került.

A Duna–Tisza közéről eddig ismert két, az avar kor első felére tehető blanc érmes sírlelet egymás közelében, a Csepeli-síkon helyezkedik el. A többi, az avar kor második felére keltezhető blanc érme lelőhelyének súlypontja is a Duna mentére esik.

²¹⁴³ Langó Péter és Türk Attila ásatása. A leletanyag feldolgozását Lőrinczy Gáborral közösen végezzük.

²¹⁴⁴ Benedek András (MFM) közöletlen ásatása, a hivatkozás lehetőségét ezúton is köszönöm.

²¹⁴⁵ Ódor János (WMM) közöletlen anyag, baráti segítségéért és a hivatkozás lehetőségéért fogadjon köszönetemet.

²¹⁴⁶ A blanc érmek közé további éremlenyomatos lemezek is besorolhatók (Biatorbágy-Hosszúrét, Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 8. sír), melyek egy részével a blanc érmek korai megjelenését alá lehet támasztani.

²¹⁴⁷ Jászapáti-Nagyállási út 204. és 206. sír (MADARAS 1994, Taf. XXX. 204: 3, Taf. XXX. 206: 2); Kaba-Bitózug 69. sír (M. NEPPER 1982, 93–123).

²¹⁴⁸ Budapest, Csepel-Háros 73. sír (NAGY 1998, Taf. 114. 4), Budapest, Tihany tér 6. sír (NAGY 1998, Taf. 91. 6: 9); Gyód-Máriahegy 67. sír (KISS 1977, Pl. 9. 67: 9); Kölked-Feketekapu B 106. és 221. sír (KISS 2001, Taf. 32. B-106: 5, Taf. 66. B-221: 5); Mezőfalva-Vasútállomás (ADAM 2002, 238–239); Üllő I. 128. sír (GARAM 1993, 109).

²¹⁴⁹ H. TÓTH 2001, Abb. 5. 5.

²¹⁵⁰ SARIADINI 1985, 54.

A Garam Éva összefoglalása óta ismerté vált blanc érmek alapján akkori megállapításait most másképpen láthatjuk. A sírobulusos sírok nemcsak férfi sírok,²¹⁵¹ noha azért férfiak mellett gyakrabban fordulnak elő. A blanc érmek között a sima lemezből kinyírt darabok mellett préselt geometrikus (Szabadszállás-Battyhányi u. 15. sír) és akár éremleenyomatosak (Keszthely-Fenekpuszta 8. sír) is vannak. Külön érdemes a felfülezett kerek lemezekkel foglalkozni (Kiszombor-Tanyahalom dűlő 3. sír), melyeknek már gepida környezetben való előfordulására is tudunk példát Baráthely 3 249. sírből.²¹⁵²

7.2. A LELETANYAG TÁRSADALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSA

Mivel a korabeli írott források hallgatnak a társadalmi szerkezetről – csak a legmagasabb tisztségek megnevezését (kagán, jugurru és tudun) ismerjük –, ezért elsősorban a régészeti emlékegyanyag és a történeti párhuzamok, a középkori nomád birodalmakról fennmaradt adatok alapján kell elképzelnünk az egykori avar társadalom felépítését. A hazai népvándorlás kori régészetben László Gyula nevéhez fűződik egyfajta társadalomtörténeti szemléletű iskola alapítása, aki főként a régészeti adatok alapján a társadalom egészének rekonstrukciójára törekedett.²¹⁵³ Ez irányú munkásságának csúcspontját az avar társadalomról írt és 1955-ben megjelent monográfiája jelentette, melyben többek között a „bócsai fejedelem” hatalmi jelvényeit (az álcsatos öv, a kehely és a rython rangjelző szerepe) és a keceli kardot, illetve általában a nemesfém-szerelékes kardokat a központi kagáni hatalom megnyilvánulásai-ként értelmezte. Az ő nyomán a hatalmi jelképek megszerzésének mozzanatait szinte lépésről lépésre követve rekonstruálta H. Tóth Elvira az általa kagánnak tartott kunbábonyi vezér élettörténetét.²¹⁵⁴ J. Werner részben ezzel a leletgyűttessel való összehasonlításban határozta meg később Kuvrat sírjaként a perescsepinoi leletet.²¹⁵⁵

Szintén László Gyula nevéhez fűződik a sírba tett nyílcsúcok számának társadalmi hierarchiával való megfeleltetése.²¹⁵⁶ Véleménye szerint a nyílvesző rangjelző szereppel bírt, s a nyílcsúcok számából következtetett az elhunyt rangjára. Ez a fajta gondolkodás sokáig meghatározta az avar társadalmi rekonstrukciókat – és a honfoglalókkal kapcsolatosakat is.

László Gyula munkáiban a fegyver és az öv, mint a szabad férfiak attribútuma jelent meg, ezért az ő nyomdokain haladók elsősorban a fegyveres sírok vizsgálata felől közelítettek az avar társadalom kérdéseire.²¹⁵⁷

A Duna–Tisza közén mivel nem létesültek nagyobb sírszámú temetők az avar kor első felében, ezért a társadalmi elemzésnél a temetőelemzés módszere kevésbé használható. A rítussal kapcsolatosan kevés és nem túl megbízható adat áll rendelkezésünkre, ezért a sírgödör nagysága, vagy mélysége sem használható a társadalmi különbségek kimutatására. Nincsenek lovassírok és áldozati állatok, hogy azok alapján a tehetősebb, nagyobb áldozatot hozókat és a szegényebbeket esetleg szétválasszhatassuk. Így csak a temetkezésekben fennmaradt régészeti leletanyagot használhatjuk fel a társadalom vizsgálatára. A társadalmi hierarchia különböző szintjein állók meghatározásához, elkülönítéséhez a sírmelékletek közül elsősorban a presztízstárgyakra (pl. nemesfém szerelékes kardok, hatalmi jelvények), a

²¹⁵¹ Vö. GARAM 1978, 212.

²¹⁵² BÄRZU 2010, Taf. 41. G-249: 2.

²¹⁵³ A társadalomtörténettel kapcsolatos hazai és nemzetközi kutatásokról, módszerekről és megközelítésekről teljes áttekintésre itt nem törekedhetünk, csak az avar társadalommal kapcsolatos legfontosabb munkákat említjük. A társadalom vizsgálatával kapcsolatos nyugat-európai módszertani alapvetések PAULSEN 1967; CHRISTLEIN 1973, 147–181; STEUER 1968; STEUER 1982.

²¹⁵⁴ H. TÓTH 1972, 167.

²¹⁵⁵ WERNER 1984. Az újabb kutatások egy kazár előkelő emlékhelyeként értelmezik (KOMAR 2006, 243–245).

²¹⁵⁶ LÁSZLÓ 1955, 144–150.

²¹⁵⁷ SZENTPÉTERI 1985; SZENTPÉTERI 1993; ZÁBOJNÍK 1995, 205–236; CSIKY 2006.

veretes övekre és általában az aranytárgyakra támaszkodhatunk. Természetesen nem szabad elfeledkeznünk a temetési szertartás minden időben szándékolt voltáról, s így arról sem, hogy a sírba helyezett tárgyak nem, vagy legalábbis nem teljesen feleltethetők meg a halott élete során a közösségben vagy akár a társadalomban betöltött szerepének.

Míg a Duna–Tisza köze kora avar kori emléanyagára az átlagos, köznépi temetkezések és az elit aranytárgyakban gazdag sírjainak kettőssége jellemző, a temetkezési szokások tekintetében a köznépi (átlagos) és a gazdag sírok alapvetően nem mutatnak eltérést, a rítusbeli kisebb különbségek nem társadalmi, hanem regionális különbségekként, eltérő helyi szokásokként értelmezhetők.

Az életkorcsoportok szerinti esetleges különbségeket, a közösségben betöltött szerepükre vonatkozóan a temetési demonstrációban megjelenő különbségeket sajnos egyelőre nem tudtuk tanulmányozni, az embertani anyag hiányosságai miatt. A vizsgált 375 kora avar kori sírban mindössze egyetlen öves gyermeksírt találtunk, a bácsandrászállási 35. sírban 12–16 éves fiúgyermek feküdt, akinek apró kerek és pajzs alakú veretekből álló öve volt. Ebből az egyetlen adatból még a bácsandrászállási temetőre vonatkozóan is csak óvatosan jegyezhetjük meg, hogy a veretes övével eltemetett gyermek valószínűleg már a közösség felnőtt tagjai közé tartozott.

A köznépi temetkezések (átlagos felszereltségűek, hiányoznak a nemesfém ékszerek, övek és fém-szerelések fegyverek) általában kisebb sírszámú temetőekben, temetési körzetekben, ritkábban magányos sírok között fordulnak elő. A köznépi magányos férfi sírok kapcsán felvetődött, hogy esetleg a pásztorkodó életformával hozhatók összefüggésbe, hogy közösségüktől távol kerültek eltemetésre.²¹⁵⁸ Persze így kérdés, miként magyarázhatók a magányos női sírok, mint pl. a Felgyő-Ketőshalmi dülő 6. sírja vagy a szeghegyi sír.

A kisebb sírszámú temetők esetében általában azt mondhatjuk, hogy nem a közösség, hanem csak egy, ritkán néhány tagja gazdag, akik mindig férfiak, mint pl. Fajszy-Garadombon a C, Gátéren a 193. és 212. lovas, Péterrévén a 28., Felgyőn a 83., 197. és a 215. és a Szeged-Fehértó A temetőben a 34. sír esetében.

E férfiak közös jellemzői a párban viselt kis- és nagylemezgömbös, többnyire ezüst és bronz fülbevalók, az ezüst vagy bronz veretes övek, melyek egy része a korszakban ismert gazdagabb temetkezések vereteinek anyagában és technikai kivitelében is szerényebb utánpótlás. Megjelennek ebben a körben a préselt gömbös keretes, pajzs alakú veretek (Felgyő, Ürmös-tanya 83. és Péterréve 103. sírok), melyek tulajdonképpen stílusukat tekintve az álcsatos-körhöz tartoznak, de attól minőségben igen nagyon lemaradnak. Az apatin-szikesi, a gátéri 193. és 212., a bácsandrászállási 44. és Szolnok-Vegyiművek 2. férfi sírokban az övet díszítő kettőspajzs alakú veretek bizánci mintakincsűek, többségében egyedi veretsorok. A legáltalánosabb a félgömbös szegecsekkel vagy a kerek alakú apró veretekkel díszített övek.

Kardjaik között bronz és ritkán ezüst szerelések (P- és U-alakú függesztő fülekkel) is vannak. Ezekben a sírokban fordulnak elő a faragott csontlemezekkel díszített tegezek is, 1–5 nyílvezzővel.

Ezeken a helyi közösségi szinten gazdagabb férfiakon kívüli, a továbbiakat a legegyszerűbb lelettípusok jellemezik, melyek sokszor annyira jellegtelenek, hogy kronológiai helyzetük meghatározása is erősen kétséges. A férfiak reprezentációja elsődlegesen tehát a fülbevaló, a veretes öv és a fegyver viseletében nyilvánult meg.

A kis sírszámú temetőben azonban nem találjuk meg a gazdag férfisírokhoz „tartozó” gazdag női sírokat. A női sírokban ritka a nemesfém fülbevaló, az egyedi, drágább ékszer, mint pl. a mélykúti 14. és a kunpeszéri 7. sír Mezőszilas-típusú csüngője, a Mélykút-Sánc dülői 28. sír kerek lemezcsüngős nyaklánc, az óbcesei 7. sír ezüst keresztje, vagy a csepel-hárosi 14. sír korai típusú préselt boglárja.

A kevés gyermeksírban legfeljebb pár szem gyöngy, vascsat, vaskés, jellegtelen tárgyípusok fordulnak elő.

²¹⁵⁸ Ld. a 6.1.1.1. Magányos temetkezések c. fejezetben.

A férfi és női temetkezések egy közösségen belüli nagyon eltérő gazdagságára, reprezentációjára a legszembeötlőbb példát azonban nem a köznépi temetkezések körében találjuk meg, hanem a kunpeszéri temető gazdag korai sírcsoportjában. A 15 sírből 3 szegényes mellékletű gyermeksír, 6 nő és 6 férfi. A férfiakat arany és ezüst kislemezgömbös fülbevalók, ezüst Martynovka-típusú övgarnitúrák és ezüst vagy aranyozott bronz/ezüst rozettás övek mellett legfőképpen a nemesfém szerelések kardok jellemzik. A 3. sír aranszerelések kardján kívül a többi ezüst veretek díszítik. Mellettük azonban a nőkre csak az arany fülbevalók (gúlacsüngős és nagylemezgömbös típusok) és legfeljebb a borostyángyöngyök a jellemzők. Ugyanakkor a női sírokat mégis megkülönbözteti a terület többi női sírja közül, hogy ezekben felbukkannak egyrészt olyan hétköznapi, de a Duna–Tisza közén és általában az avar korban kevésbé jellemző használati tárgyak, mint pl. a tükrök (5. és 29. sírok), illetve más, a Kelet-Dunántúl felé mutató lelettipusok, mint a kiszélesedő szárú, ezüst csipeszek (26. és 29. sírok), az övesüngők, vagy a 29. sír karéjos fejű gyűrűje.

A fémszerelések kardos férfiakat és mellettük a kevésbé gazdag nőket másként értelmezni nem lehet, mint hogy a sírokban megjelenő, nemesfémekben, nemesfém szerelések tárgyakban való gazdagság nem a tényleges vagyon megnyilvánulása, hanem egy alapvetően a katonáskodásra, zsákmányszerzésre berendezkedett társadalom hierarchiájában betöltött helyre való utalás, mely ebből adódóan szerzett és nem örökölt.

A férfi és a női eltérő reprezentáció egyes tárgyainak megszerzési módja is eltérő. Míg a nők a modern, divatos darabokhoz – melyeket a késő antik kézműves hagyományokkal rendelkező dunántúli mesterek készítettek, bizánci mintákat utánozva – inkább kereskedelem útján juthattak, addig a férfiak aranszerelések díszfegyvereiket és a hozzá tartozó veretes öveiket (álsatos, vagy olyan jellegű veretes övek) kaphatták, mint egy-egy terület felett gyakorolt hatalmuk jelképeként.

A Duna–Tisza köze kora avar népességére a nemek eltérő mértékű reprezentációja a jellemző. A nők általában megfigyelhető „szegényebb” volta az Avar Kaganátus más területein nem jelentkezik. Mind a Tiszántúl, mind a Dunántúl kora avar közösségeiben egyaránt megtaláljuk a gazdag férfiak mellett a gazdag nőket is. Ezeknél nem a közösség általában gazdag, hanem egy-egy egyén. A Duna–Tisza köze esetében a helyzet más, gyakorlatilag a vezéri sírok és a kunpeszéri temető kivételével, mindeki más szegényesnek tűnik. Ez utóbbiak esetében a nők látványosan alúlreprezentáltak a férfiakkal képest.

7.3. A DUNA–TISZA KÖZE SAJÁTOS TÖRTÉNETI SZEREPE – HATALMI KÖZPONT

László Gyula az általa fejedelemnek tekintett bócsai leletegyüttes és a hozzá kapcsolt kiskőrös-vágóhídi temető kapcsán vetette fel először, hogy a kagáni székhely valahol a közelben, a Duna mentén lehetett.²¹⁵⁹ 1971-ben került elő a kunbábonyi sírleletet, melyet közlöje egyenesen kagánnak tartott,²¹⁶⁰ s néhány évvel később, a Kunbábonytól csupán néhány km-re lévő kunpeszéri temető gazdag kora avar kori sírjait pedig a kagán közvetlen kíséretének, családjának határozta meg,²¹⁶¹ s ezzel körvonalazta H. Tóth Elvira a Duna–Tisza közén a kagáni székhelyet.²¹⁶²

A korábbi kutatások, de főként a kunbábonyi és a bócsai leletek mintegy szintéziseként Bóna István fogalmazta meg azt a véleményt, mely szerint 600-tól a Duna bal partján, a Duna–Tisza közén lehetett a kagáni székhely. Ezért a kagáni családot titokban, elrejtve a Dunától 15–20 km-re temették el (Kunpszér), és a bócsai és keceli sírokat a kagán személyes kísérete temetkezéseinek határozta meg.²¹⁶³

²¹⁵⁹ LÁSZLÓ 1955, 255.

²¹⁶⁰ H. TÓTH 1972, 261.

²¹⁶¹ H. TÓTH 1984.

²¹⁶² H. TÓTH–HORVÁTH 1992.

²¹⁶³ BÓNA 1984, 322–324.

Kiss Attila az arany álcatok és az arany szerelések kardok lelőhelyeinek földrajzi elhelyezkedése alapján bizonyítottan tekintette, hogy a kora avar kagáni szállásterület a 7. század második harmadában, a Duna–Tisza közének középső harmadában helyezkedett el. A bócsai és a kunbányai arany álcatok mellett, a korábban ismeretlen lelőhelyüként nyilvántartott arany álcatról bizonyította, hogy Palánkáról származik, valamint egy másik ismeretlen lelőhelyű álcatról is felvetette – a Fleissiggyűjtemény gránát berakásos akasztóveretével való nagyfokú hasonlósága alapján –, hogy az Szeged környékéről kerülhetett elő.²¹⁶⁴ Érvéle szerint a kora avar korban egyetlen kagáni szállással lehet számolni, mely állandó szálláshelyül szolgált. Ugyanakkor ezeknek az álcatoknak a 630–650/660 közé való keltezésével csak a kora avar kor második felének kagáni központja lokalizálása oldódott meg, ezért Bóna István a Jankovich aranyak és a köztük lévő álcats alapján próbálta ennek a leletkörnek az alsó kronológiai határát lefelé húzni.²¹⁶⁵ Végül is Kiss Attila az aranyszerelések kardok elterjedési területe alapján vélte úgy, hogy a kagáni központ korábban is ezen a területen lehetett, és ide lokalizálta a közép avar hatalmi központot is, a kiskőrös-vágóhídi temető alapján.²¹⁶⁶ Évekkel később a hatalmi központ egy más aspektusát is megvizsgálta Kiss Attila, a kunbányai sír keltezését, és meggyőzően érvelt amellett, hogy a sír nem kagáni temetkezés.²¹⁶⁷

A Duna–Tisza közének északi felében egy zárt tömbben a presztízstárgyak koncentrációja rajzolja ki a hatalmi központot. Az ide tartozó 14 gazdag leletegyüttes (temetkezés) közös jellemzője, hogy e férfiakat magányosan, a közösségüktől messzebb, egységes rítus (ló és lószerszám, ételmelléklet hiánya) szerint temették el. A leletanyaguk elsőszámú jellemzője az aranyszerelések, karikásmarkolatú és hármásívű függesztő füles kard, s a hatalom legmagasabb szintjén állóknak járó arany álcats. Ezek hatalmi jelvényként való megjelenése egy új szintet jelentett a központosított hatalom szimbolikájában.

Mivel az e körbe tartozó leletek többsége közelebbi leletösszefüggések nélküli szórvány, más része hiányos leletegyüttes, a hatalmi központ kialakulásának, formálódásának folyamata csak részben rekonstruálható.

A keceli vezér lehetett az első, aki hármásívű fülel díszített kardot kapott egy kisebb terület feletti uralmának szimbólumaként. Erre valamikor a 7. század első harmadában kerülhetett sor Martynovka-típusú, sima ezüst szerelések övvereteinek párhuzamai alapján.

Neki időben közeli kortársa lehetett a petőfiszállási vezér és a dányi leletek egykori tulajdonosa. Ezekben fordulnak elő a préselt gömbsorkeretes veretek legkorábbi darabjai, melyek a veretek pontvonal mintája alapján a 7. század elejére tehető pontvonal mintás övveretek családjába tartoznak.²¹⁶⁸ A petőfiszállási sír kronológiai helyzetét a „tamgás” és ívelt hosszoldalú kisszívűvek, valamint a motívumai alapján a legkorábbi csoportba tartozó csontlemezes tegez is tovább erősíti, s összhangban a radio-karbonmérés eredményével a sír keltezését a 7. század első harmadára, esetleg a második negyedének elejére valószínűsítjük.

A karikás markolatú, hármásívű fülel ellátott kardos vezérek közül rangban magasan kiemelkedik a bócsai, amit az öntött arany álcatsja jelképez, mely csak a társadalmi piramis legtetűjén lévők szűk csoportjának attribútuma. Álcatsos öv nem jár minden vezérnek, csak a nagyobb területek felett hatalmat gyakorló „fejedelmeknek”.

Az álcatsos-kör egyik legfiatalabb képviselője a maglódi sír, melyben már a perescsepinoi leltre is olyannyira jellemző, pikkelymintás nagyszívű vég található és a kard függesztőfülelnek típusa is a P-füles kardok legfiatalabb csoportjába tartozik, sima pántfül. A sírlelet közvetlenül a 7. század közepe utánra

²¹⁶⁴ KISS 1988, 80, 91.

²¹⁶⁵ BÓNA 1984, 84–85.

²¹⁶⁶ KISS 1988, 81–82.

²¹⁶⁷ KISS 1995.

²¹⁶⁸ GARAM 2001, 119–124.

datálható. Ezzel közel egyidős, vagy kissé idősebb lehet a Kecskemét-Sallai úti, a nagykőrösi és a csengele-jóvárti temetkezés.

A kunbáonyi leletegyüttes valahová a korai és a kései csoport közé tehető, de pontosabb keltezése a 7. század középső harmadán belül nem lehetséges.

A palánkai és a Szeged környéki arany álcatokról, a tiszaujfalusi és az alpári kardfülekről semmi közelebbi információnk nincsen, ezért csak tágran keltezhetjük ezeket a 7. század második harmadára.

Korábban ezen a területen csak a katonai elit volt jelen, a hozzájuk tartozást a többnyire ezüst szerelések, P-függesztőfüles kardok jelképezték (Fajsz-Garadomb C, Kunpeszér 8. és 9., Péterréve 28. sírok). E réteg öveit a Martynovka-stílusú veretek nagycsaládjába tartozó verettípusok díszítették. Vezetőik övén préselt kerek ezüst veretek voltak, melyek közepét préselt aranybetét és üvegberakás díszítette (Petőfiszállás és a nemrégiben előkerült szalkszentmártoni együttes). A hasonló övet viselők a 7. század első harmadában területileg szinte lefedték a kora avar szállásterület középső részét, ők voltak a katonai megszállás után a hatalom fenntartói. Ilyen övet viseltek a környei 71., 78. és 82. sírokba,²¹⁶⁹ és a zamárdi 925. és 1140/b sírokba temetett férfiak is.²¹⁷⁰ Ez a verettípus préselt változatban a Deszk H 18.,²¹⁷¹ a Felgyő, Ürmös-tanya 83.²¹⁷² és a mokrini 19. sírokban²¹⁷³ fordul elő. A bócsai vezér kiváló minőségű arany veretei jól mutatják, hogy rangban kiemelkedett a hasonló veretes övesek közül.²¹⁷⁴

A hatalmi szimbolikában a 7. század második negyedében bekövetkezett változás mögött meghúzódó folyamatok még további kutatást igényelnek. Összefüggés lehet a 626. évi konstantinápolyi verezés, az avarok balkáni térvészése és a kagáni székhely északabbra költözése között.

Ebbe az új hatalmi struktúrában az ezüst és arany P-alakú függesztő füles kardot viselők továbbra is a katonai elit képviselői maradtak. Nem a hatalom gyakorlásában, hanem annak fenntartó rendszerében volt a helyük: a stratégiai pontok védelmét (Tápé, Dabas-Paphegy, Kunpeszér 3. sír, Csepel-sziget, Szeged-Fehértó A 34. sír, Csanytelek 1. sír, Gátér 193. és 212. sír, Óbecse 38. sír, Kishegyes-Sárgagödör 70. sír) látták el, részt vettek a (zsákmányszerző) hadjáratokban. P-füles kardjuk nem hatalmi szimbólum volt, hanem a hadi hierarchiában betöltött szerepüket fejezte ki. Kardjuk szerelése vagyoni helyzetük vagy beosztásuk függvénye lehetett. Ezzel a katonai szereppel válik érthetővé, hogy miért nem a központosított hatalmat zárt tömbként jelképező vezéri szállásterületen, hanem azt mintegy körbeölelve, de jóval nagyobb területet lefedve helyezkednek el temetkezéseik (69. kép).

A Duna–Tisza közén a régészeti emlékmennyiség alapján a 7. század első harmadának végéig kagáni központra utaló anyagot nem ismerünk. Nemesfém-koncentráció két helyen jelentkezik: Bócsa–Kecel és Hatvan–Zsámbok–Dány térségében. Főként ez utóbbinál az arany övveretek, nemesfém szerelések kardok, első osztályú bizánci aranytárgyak, talán még a tápiógyörgyei méceses is egy kisebb területen a bizánci eredetű tárgyakból olyan mennyiségi és minőségi koncentrációt mutat, ami biztosan nem kagáni, de egy kisebb, helyi hatalmi centrumra utal. Talán ez lehetett a Duna–Tisza közén a legkorábbi szállásterület északi szélét felügyelő, ott a hatalmat gyakorló és fenntartó hatalom szállásterülete.

A terület északi harmadában a gazdag sírok által kirajzolt vezéri szállásterület „felemelkedése” hatalmi központtá a 7. század második negyedében kezdődött el, de az e körbe tartozó temetkezések 660-ig keltezhetőek. A kunbáonyi vezér eltemetése után sem szűnt meg e terület kiemelkedő szerepe, a tágabb környéken megmaradtak az átlagnál jóval gazdagabb közösségek, melyekre az aranytárgyakban gazdag temetők utalnak.

²¹⁶⁹ SALAMON–ERDÉLYI 1971, Abb. 3. 8–11, 15, Taf. 10. 15–16, Taf. 12. 5, Taf. 13. 36.

²¹⁷⁰ BÁRDOS–GARAM 2009, Taf. 108. 925: 4–9, Taf. 130. 1140/b: 13–23.

²¹⁷¹ BALOGH 2004, 9. kép 4–5.

²¹⁷² BALOGH 2010, 35. kép 5.

²¹⁷³ RANISAVLJEV 2007, Tab. VIII. 5–6, 11–13, 26.

²¹⁷⁴ E veretek prototípusának a Kovalevszkaja által közölt szkalisztenszkiji és Bolsije Tarhan-i, öntött, ezüst darabok tűnnek (KOVALEVSKAJA 1979, ris. 3. 13–14), de hasonló, már üvegberakásos veretek Kamuntában is találhatóak (UVAROVA 1900, Tab. CXXIV. 19).

7.4. „KUNBÁBONY UTÁN” – A DUNA–TISZA KÖZE AZ AVAR KOR MÁSODIK FELÉBEN

7.4.1. GAZDAG TEMETŐK A KORA AVAR VEZÉREK SZÁLLÁSHELYÉN

A közép avar kori vezéri sírok pannoniai elhelyezkedésére alapozva a kutatók többsége oda körvonalazta az új hatalmi központot.²¹⁷⁵ Kiss Attila elsősorban a kiskőrös-vágóhídi temető alapján gondolta, hogy a közép avar korban is inkább a Duna–Tisza köze felső harmadában volt a hatalmi központ. Úgy vélte, hogy az új bevándorlókat, a Dunapentele–Tótipusztá–Igar-kör vezéreit a kagán a Duna túloldalán, a saját orduja közelében telepítette le.²¹⁷⁶ A régészeti anyag egyértelműen azt mutatja, hogy a Duna–Tisza köze északi része a közép avar korban és végig, az avar kor végéig, az Avar Kaganátus más területeinél gazdagabb közösségek szállása volt.

A temetkezési szokások és azok változásainál részletes bemutattuk, hogy ezen a területen a kora avar kori hagyományok minden eleme miként folytatódott kontinuanus a közép avar korban is. Ez azt jelenti, hogy a korai közösségek folyamatos továbbélésével biztosan számolhatunk. Emellett feltűnőek voltak olyan új jelenségek, melyek mögött komoly változások húzódhattak meg.

Az avar kor második felének anyagában azt vizsgáltuk, hogy jelentkezik-e valahol a területen olyan jellegű leletkoncentráció, mely a kora avar hatalmi központ továbbélésére utalhat, és ha igen, akkor ez meddig követhető. A leletanyagban a gazdag, magányos sírok és kisebb sírszámú temetők, nemesfém szerelések kardok, illetve szablyák, szablya–íj–nyíl fegyverkombináció, arany gyöngycsüngős fülbevalótípusok, arany varkocsszorítók, aranyozott övveretek, fémedények, a ruházathoz tartozó aranyfüst lemezek, és arany, illetve aranyozott bronz lemezekkel díszített koporsók és halotti szemfedők területi koncentrációja ilyen mutatónak bizonyult. Ezt a gondolatsort tulajdonképpen kiegészíthetjük azzal, hogy egy kissé szűkebb régióban, Dunapataj–Tatárszentgyörgy–Budapest térségében feltűnik néhány temető, melyeket nagyrészt a 8. század közepe táján nyitottak, ahol az arany vagy az aranyozott, hasáb alakú lengőcsüngős fülbevalók, a gondos kivitelű, egyedi szépségű dobozos boglárók, a késő antik ízlésű különleges nyakláncok, de legfőképpen a nagyszámú aranyozott öntött övveret arra utal, hogy e terület kiemelt státuszával egészen az avarkor legvégéig számolhatunk.

Az egyes tárgytypusok lelőhelyei a Duna–Tisza köze északi felében, nagyobb területen, szabálytalanul kisebb lokális csoportosulásokat alkotnak. A dobozos boglárók előfordulása pl. a Dunapataj–Tatárszentgyörgy–Kiskőrös háromszögre jellemző. A bordázott aranylemezből készített kúp alakú kis csüngőtágok Kiskőrös–Kunadacs–Kunbaracs térségében bukkannak fel. Ez a többféle ékszertípuson (ékszergalléron vagy fülbevalón) alkalmazott díszítmény ezt a csoportot az Ozora–Tótipusztá–Igar-körhöz köti, hisz ezek ott is megtalálhatók.

Az aranytárgyak – és a fegyverek – előfordulását illetően négy temető emelkedik ki: Kiskőrös–Vágóhídi dűlő, Kunszállás,²¹⁷⁷ Budapest-Tihany tér és Budapest-Rákos.²¹⁷⁸ Közülük még rablottsága ellenére is a kiskőrösi a leggazdagabb.

Ha a gazdagabb temetőkkel együtt a magányos sírokat is ábrázoljuk, akkor viszont a Szeged–Kecskemét vonalon láthatunk egy markánsabb csoportosulást: itt található az aranyos keresztvasú szablyák (Kecskemét-Miklóstelep, Ballószög, Ferencszállás, Tizsakécske-Óbög, stb.), gyakoriak az arany, vagy aranyozott téglalap alakú fedlappos varkocsszorítók. Erre a csoportra különösen jellemző a szablya–íj–nyílcsúcs (1–4) fegyverkombináció.

²¹⁷⁵ GARAM 1976, 134; BÓNA 1971, 247–248; BÓNA 1984, 325.

²¹⁷⁶ KISS 1988, 81.

²¹⁷⁷ LEZSÁK 2008.

²¹⁷⁸ NAGY 1998.

A három leírt területi csoport közül a Pest környékire, és ez utóbbi, Alsó-Tisza-vidékire sem jellemző az aranyékszerekben gazdag nők jelenléte, ahogyan azt a Duna–Tisza köze kora avar leletanyagában is megfigyelhettük. Ilyen értelemben ez a két csoport némileg a korai vezérek reprezentációs hagyományának folytatója.

A vágóhídi temető ezeknek éppen az ellenkezője. A temetőben még bolygatottságuk ellenére is nagyon gazdag, bizánci eredetű ékszerekkel és aranyhímzések ruhában eltemetett nők (is) voltak. A reprezentációjuk jellege sokkal jobban hasonlított az Ozora–Tótipusztá–Igar-kör női temetkezéseiben megfigyeltre, mint amennyire különbözött attól. A legszembeötlőbb eltérés azoktól, a lószerszámok és a lovastemetkezés hiánya. E tekintetben ez a gazdag közösség is a Duna–Tisza közeli kora avar hagyományok folytatója.

A Duna–Tisza közeli kora avar hatalmi központ közep avar kori továbbéléséhez a gazdag temetők mellett újabb bizonyíték lehet a hatalmi központ és a fegyveres réteg területi viszonyában a két korszakban megfigyelhető párhuzamosság.

7.4.2. FEGYVERES RÉTEG TEMETŐI A DUNA–TISZA KÖZÉN

A kora avar korhoz képest a közép és a késő avar időszakban a fegyverek számának fokozatos csökkenése a jellemző, ami a Duna–Tisza közén nem feltétlen mennyiségi változást jelentett, hanem a fegyveres lelőhelyek területi szóródása lett sokkal egyenletlenebb. A szűrőfegyverek (keskeny kúpos koják) szinte csak az északnyugati szeglet temetőiben bukkannak fel (Apostag–Célkitermelőhely, Csepel-Háros, Tatárszentgyörgy-Szabadrépuszta, Üllő I.). A fegyveres sírokat tartalmazó temetők leginkább a Duna mentén, a stratégiaileg fontos területek (gázlók, révek) közelében találhatók (Madaras-Téglavetődülő, Gombos, Dunacséb). A mai Budapest környékén és a Tisza vidéken feltűnő temetők a fegyveres elithez köthetők. A Duna–Tisza köze középső területein, a Kecskemét környéki lelőhelyek (Kunszállás-Fülöpjakab, Hetényegyháza-Mária út, Ballószög, Kecskemét-Miklóstelep) kivételével, a Szeged–Baja vonaltól délre Gombos, Topolya és Duncséb kivételével alig találni fegyveres sírokat. A Tisza menti fegyveres lelőhelyek (Tiszakécske-Óbög, Szeged-Fehértó B, Szeged-Átokháza, stb.) egy új katonai elit emlékei, akinek fegyverarszenáljában az egyélű kard vagy szablya mellett az íjak és nyílhegyek fordulnak elő. Felettük talán az Átokházán eltemetett, ezüst kehellyel és ivókürttel túlvilági útjára bocsátott vezér rendelkezett.

A korszak fegyveres sírjainak közel 80%-a három temetőből származik: Szeged-Fehértó B (132 sírből 35 sír: 26,5%), Topolya-Bánkert (132 sírből 23: 18%) és Tatárszentgyörgy (53 sírből 9: 17%). Az előbbi két temető a 7. század közepe táján indul, és a 8. század legvégén zárul a feltárt sírok alapján, míg a Tatárszentgyörgy-Szabadrépusztán nyitott temetőben a 8. századtól az avarkor legvégéig temetkeztek.

A topolyai és a fehértói temetőkben és ide sorolható még a gombosi (IV) is, a leggyakoribb fegyver az íj és a nyíl. Ezekon kívül erre a fegyveres csoportra a faragott csontlemezekkel díszített tegezsek jellemzők. Topolyán egyetlen vágófegyver sem került elő, míg a fehértói temetőben csak a 12. és 29. sírokban volt kard, egyélű, keresztvas nélkül típusok. A tatárszentgyörgyi temetőben a kard–íj–nyíl fegyverkombináció mellett csak íj–nyíl és csak kard is előfordul, egy sírban pedig csak kopja volt.

Az avar kor vége felé a sírokból egyre fogyó fegyverek valószínűleg a deponálási szokások megváltozásával (a fegyverek melléklet-adás visszaszorult) hozhatók összefüggésbe.

A kora avar hatalmi központ körül, azt körbevéve helyezkednek el a korai fegyveres-réteghez köthető lelőhelyek. A közép avar korban is hasonló területi jellegzetességet figyelhetünk meg: a nemesfém tárgyakkal gazdag és a fémszerelék fegyveres lelőhelyeket hasonlóan fogják körbe a fegyveresek temetői. Ez véleményünk szerint a terület közep avar kori gazdag temetői mellett egy újabb érv lehet amellyel, hogy ebben az időszakban a hatalmi központ továbbra is erre a területre lokalizálható.

Egy másik szempontból is érdemes a párhuzamosságot megemlíteni. A régészeti anyag alapján mind a 7. század második és harmadik negyedében is körvonalazódik a hatalmi központot körbe vevő fegyveres réteghez köthető lelőhelyek között egy-egy olyan, nem túl nagy létszámú fegyveres csoport jelenléte, akik szinte kizárólag íjjal és nyíllal (tegezzel) vannak felfegyverkezve és akik a régészeti anyag vizsgálatakor már felvetett újabb, a Kárpát-medencén kívülről érkező közösségek közé tartoznak. A kora avar korban egy szűk területen telepedtek le, a közép avar időszakban pedig egymástól távol, elszigetelt közösségeket alkottak.

8. A LELETANYAG KRONOLÓGIAI FÁZISAI

A temetkezési szokások elemzése után, az egyes szokáselemek változása, megszűnés, újjak felbukknása alapján az avar koron belül három nagy korszakot lehetett megkülönböztetni, melyeknél a korszakhatárok jól tapinthatóak voltak. Az első szakasz a terület első megszállásától a kora avar temetők megszűnéséig (Péterréve, Óbecse, Gátér, Kunpeszér, Felgyő, Ürmös-tanya, Szeged-Fehértó A stb.) és ezzel szinte párhuzamosan, új temetők nyitására tartott (Solt-Szőlőhegy, Apostag-Céltármelőhely, Szabdszállás-Batthyányi utca, Sükösd-Ságod, Hajós-Cifrahegy, Madaras-Téglavető dűlő, Topolya-Bánkert stb.). A második szakasz a korai hagyományok teljes eltűnésével és a tárgyi emlékegyűlésével ért véget. Végül a harmadik periódus az avar kor végéig tartott, melyben egy belső korszakhatárt jelölt ki néhány új temető megnyitása (Tatárszentgyörgy, Horgos-Budzsák, Dunacséb stb.) és több olyan temető teljes kifosztása (Topolya-Bánkert, Szeged-Fehértó B., Kunszállás-Fülöpjakab, Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő, Solt-Szőlőhegy, Szabadszállás-Batthyányi utca stb.), melyek már a középső szakaszban elindultak. Néhány már korábban gyakorlott, majd elhagyott szokáselem (fülkesírok, cölöpös és padkás sírok, lovastemetkezések) újra megjelent – módosult tartalommal (pl. gazdagabb férfiak helyett idősebb, szegényebb nők).

A korszakok abszolút időpontját a régészeti leletanyag vizsgálatával állapítottuk meg, s így a régészeti anyagban 6 időrendi fázist sikerült körvonalazni. Az egyes tárgytípusok keletkezésénél – mivel a legtöbb esetben nem lehetett éles határvonalat húzni – a negyedszázados beosztást követtük. Mivel a Duna–Tisza köze nyugati fele kapcsolatot mutat a dunántúli emlékegyűléssel is, ezért a dunántúli tárgytípusok harmonizációját a Meroving/nyugati időrenddel²¹⁷⁹ is fel lehetett használni.

1. fázis: ?–600–620/625. A Duna–Tisza köze régészeti anyagában a legkorábbi lelethorizontba a legfontosabb stratégiai pontok (gázlók, átkelők) környékét ellenőrzése alatt tartó, alacsonyabb rangú katonai vezetők és szűkebb környezetük temetkezései (Fajsz-Garadomb, Kunpeszér-Felsőpeszéri út) tartoznak. Martynovka-típusú veretek (ezüst álcatok, kerek veretek, áttört téglalap alakú veretek, T- és Aradka-típusú akasztóveretek, „tamgás” szíjvégek, maszkos veretek), préselt kerek, üvegberakásos veretek, arany gömbcsüngős fülbevalók és többnyire ezüst, P-alakú függesztő füles kardok jellemzik temetkezéseiket.

A áldozati leletegyűttesek (pl. Káposztásmegyér, Bácsújfaló), néhány kiscsaládi temető (Szabadka-Szand pálya, Baja-Allaga szőlő, Páhi-Kenyérhalom) is ide sorolható, valamint ekkor kerül sor a péterrévei és a csepel-hárosi temetők első sírjainak megásására is. Ezeket a temetőket mind felhagyják majd a 7. század közepe táján.

A köznépi anyagban az ázsiai eredetű tárgyak dominálnak: nagylemezgömbös fülbevalók, három kisebb és alatta nagyobb gömbbel díszített kislemezgömbös fülbevalók, rozettás övek, kettős övvisélet. A nőkre és a férfiakra egyaránt a néhány szem gyöngy és a páros fülbevaló viselet volt a jellemző. A csonttárgyak között megtaláljuk a csontcsatokat, varkocsfésűket, bemetszett oldalú bogozókat, a legkorábbi ívelt peremveretes csontlemezekkel díszített tegezket, az I/1 típusú keskeny karú íjakat. A fegyverek közül a keskeny nádlevél alakú lándzsák gyakrabban tajnyikokban, ritkábban (lovas)temetkezésekben bukkannak fel, a lófelszerelés részeként. Az áldozati leletekben a hosszú és hurkos fülű kengyelek mellett a sima kiskarikás csikózáblák és a duplakarikás csikózáblák is megtalálhatók. Később antik-bizánci eredetűek a hosszabb (Ada) és a rövidebb bronzláncok, az öntött gúlás (tömör és üvegbetétes) és a gúlacsüngős fülbevalók, melyek közül a Szentendre-típusúak már bizonyosan helyi készítmények.

²¹⁷⁹ MARTIN 1989, 65–90.

A terület délnyugati szegletében a vajsikai temető közössége egy önálló kulturális szigetet alkotott. A 7. század közepéig vagy harmadik negyedéig keltezhető temetőt egy késő antik kultúrájú kis közösség sírjai alkotják, kőládákat római téglából, száraz falazással rakták. A temető anyagából ismert kosaras fülbevaló, pektorale kereszt, monogramos fejes gyűrű alapján feltehetően keresztény közösségről lehet szó.

Ez az időszak a bizánci érem-beáramlás szempontjából a legintenzívebb időszak, az ebből a periódusból származó 11 érem döntő többsége Bajától délre, a Duna mentén és a Bács-ér tágabb környékén került elő.

2. fázis: 620/625–650/660. Aszállásterület jelentős bővülését újonnan nyitott temetők sora fémjelzi. Az áldozati leletekben megjelentek a lószerszámveretek (Csengőd), a ló- és lovastemetkezések többsége ebbe a kronológiai horizontba tartozik (Óbecse 24., 28., 34., 48. sírok, Csepel-Háros 5., 25., 27. és 39. sírok, Gátér 193., 212., 219. és 239. sírok, Öregcsertő). Új jelenségként feltűntek a legkorábbi lószerszámveretek (Péterréve 28. sír, Szeghegy) és sarlós (Szeghegy és Vaskút-Kossuth u.) temetkezések. A magányos sírok között szerényebb mellékletűek, fegyvertelenek (pl. Homokméggy-Székes) és fegyveresek (pl. Tass 38-as km-kő) is egyaránt előfordulnak.

Ebben a fázisban sajátos történeti szerepet töltött be a Duna–Tisza köze felső harmada, ahol a gazdag magányos vezéri sírok jelölik a hatalmi központot. Ezt körbe veszik a katonai elit fegyveres férfi sírjai (Apatin-Szikes 2. sír, Szeged-Fehértó A 26. sír, Felgyő, Ürmös-tanya 83. sír, Csanytelek 1. sír, Gátér 193. és 212. sír, Óbecse 38. sír, Kishegyes-Sárgagödör 70. sír stb.; *69. kép*). A kunpeszéri temető 3. sírjának és a Csepel-Kavicsbánya területén talált aranszerelések, P-füles kardnak a tulajdonosai, biztosan a katonai elithez tartoztak.

Az új hatalmi elit megjelenését a hatalom szimbolikájának megváltozása jelezte. A társadalmi piramis élén lévők hatalmi jelvényei az arany álcatos övek és a karikás markolatú, hármassívű függesztő fűles, aranszerelések kardok voltak. Elsőként a keceli, bócsai és petőfiszállási vezérek kaphattak ilyen díszfegyvert. Ebbe a kronológiai horizontba tartozik a korszak eddig ismerté vált leggazdagabb temetkezése, a kunbábonyi vezéri sír is.

Elsősorban az elit anyagában érhető tetten egy sokszálú kapcsolat a Kelet-Dunántúl germán/Meroving kapcsolatokkal rendelkező közösségei felé, melynek legbeszédesebb megnyilvánulása a Duna–Tisza közén az álcatos-körben feltűnő fogazott szalagfonatos díszű leletek (petőfiszállási, maglódi és csanyteleki csat, a csanyteleki sírlelet kisszívvégei) megjelenése. A két terület közötti kommunikáció csatornája egyrészt a helyi kereskedelem lehetett, mely a késő antik hagyományokkal rendelkező dunántúli műhelyek termékeit közvetítette a Duna–Tisza közeli lakossághoz. Késő antik–bizánci eredetű az a szépítkezési-higiéniás kultúra, mely valószínűleg germán közvetítéssel került a Duna–Tisza közén élő közösségekhez, az ezt szolgáló piperekészletek (ecsettubusok, a szűrőkanalak és a lancetták) szintén a helyi piacokon könnyen és olcsón beszerezhető áruk voltak. A Duna menti területeken megjelenő, a Szekszárd környéki késő antik hagyományokkal dolgozó fazekas központból származó, világosszürke edények (kiöntőcsöves edények és gömbösebb testű, szűk nyakú palackok) is a helyi piacokon cserélhettek gazdát.

A férfiak körében a kislemezgömbös fülbevalók azon változata terjedt el, ahol a lemezgömb egy bordás hengeres taggal kapcsolódik a fülkarikához. Öveiket bizánci stílusú veretekkel (Fönlak-, Akalan-, Gátér-, Törökkanizsa-típus, állatalakos, madaras, stb.), ritkábban fogazott szalagfonatos szíjvégekkel (Felgyő, Ürmös-tanya 83., Szeged-Fehértó A 3. és Csanytelek 1. sír) díszítették.

Használatban maradtak az 1. fázisban már meglévő, I/1. típusú ijak és a hozzájuk tartozó, ívelt peremveretes faragott csontlemezekkel díszített tegeztek. Mellettük megjelentek a legkorábbi tegezkiegészítők (faragott téglalap és szíjvég formájú lemezek).

A 7. század második negyedének tárgyi hagyatékban a távolsági kereskedelem portékái is feltűntek, mint pl. a borostyángyöngyök, a bizánci csatok és tarsolycsatok, valamint az amforák, de e körbe sorolhatók a dunavecsei és a csengelei bizánci korsók is.

A tárgyi emléanyag legmarkánsabb sajátossága, hogy ekkor bukkan fel jó néhány olyan lelettípus, mely kifejezetten a Duna–Tisza közére jellemző: a csücskös, bütykös és tüskés edények, a kézzel formált agyagkulacsok, a csont tömlővégek, az egyenesre fűrészelt peremű bogozók, a csont íjas-tűzgyújtó, a csontcsipeszek, a legkorábbi körte alakú ostor- vagy korbácsvégek, a szaluk, a sima tükrök, az I/4. és II. típusú íjvégek, a keskeny csontlécekkal díszített tegezok. Megjelent a csontlemez díszek nélküli, akasztóhurkokkal és -veretekkel rögzített tegeztípus is. A keskeny csontlécszerű tarsolyzárók mellett feltűntek a háromszög átmetszetű, kerek vagy szögletes, díszített előlapos, hátul 3–4 lyukkal áttört példányok. E körbe sorolható a Kecelről megismert egyedi öntött bronz Martynovka-típusú övgarnitúra is.

Kisebb számban a pontuszi–bizánci kézműves hagyomány felé kapcsolódó tárgytipusok is felbukkantak. Ezek sorába tartoznak a Kiskőrös-Város alatti temető 9. sírjának áttört, öntött veretei és a Mezőszilas-típusú csüngők, s ide sorolhatók azok az új tárgytipusok, melyek most csak egy-egy szórványos példányban találhatók meg, viszont majd később, a 7. század harmadik harmadában tömegesen válnak jellemzővé; köztük nem egy az Ozora–Dunapentele–Igar kör vezérletele lesz. Ezek a legkorábbi varkocsszorítók (Kunpeszér 30/A, Dabas-Paphegy) és a propeller alakú, szimmetrikus övveretek (Kunpeszér 3. sír).

Az új tárgyak koncentrált Duna–Tisza közti előfordulásuk mellett csak szórványosan lelhetők fel a kelet-dunántúli temetők anyagában (Kölked-Feketekapu A., Zamárdi) és még ritkábban a Tiszántúlon, ott is leginkább a Marostól délre eső területen (Mokrin, Csóka).

A régészeti leletanyag fenti tagoltsága mellett a temetkezési szokásokat meglepő egységesség jellemzi. Ugyanazok a szokások fordulnak elő, amelyek már az 1. fázisban is jelen voltak (ÉÉNy–DDK tájolású aknasírok, ló nélküli temetkezések, tajnyikok, öv felcsatolva, íj felajzva a koporsóra téve, stb.). Ez arról árulkodik, hogy a már korábban a Duna–Tisza közét megszálló népesség és a 7. század második negyedében ideérkező új közösségek azonos kulturális gyökerekkel rendelkeztek, s csak anyagi kultúrájuk különbözött.

A tárgyi emléanyagban a kétoldalas csontfésűk, az ujjas fibulák (Csepel-Háros 14. sír, Gátér 238. sír, Szeged-Fehértó A 33. és 375. sírok), az Alpi-típusú veretek (Felgyő, Ürmös-tanya 197. sír, Szeged-Kundomb 64. sír), a Duna mentén, egy keskeny sávban a nők övére jellemző övcsüngők germán kultúrájú közösségekkel való kapcsolatokról tanúskodnak. A fokosbalták és bárdok, a széles levél alakú lándzsák (Csengele-Feketehalom 93. sír, Szeged-Kundomb 293. sír), a szakállas-köpös nyílhegyek (Csengele-Feketehalom 83. és Jászapáti-Nagyállási út 327. sír) és a hajító lándzsák (Jászapáti-Nagyállási út 114. és 221. sír), illetve egyes temetőkben a nagyszámú ovális vascsat is eltérő kulturális hagyományra enged következtetni.

A Duna mentén a tassi és a Vaskút-Kossuth utcai magányos sírokba temetett férfiak mind a temetkezések rítusa (lószerszámos és eszközmellékletes [sarlós] temetkezés), mind a leletanyaga (öntött tarsolycsat és szíjvég, nagyméretű vas szíjvégek, fokosbalta, L-alakú bárd) alapján idegenek etnikumúak, a Dunántúlról érkezők lehettek.

A Tisza mentén az óbecsei, a szeged-kundombi, a csengele-feketehalmi és a jászapáti temetőkben nagyobb számban tűnnek fel gepida edények, ovális vascsatok, vadkanagyar csüngők, vascsipeszek stb.

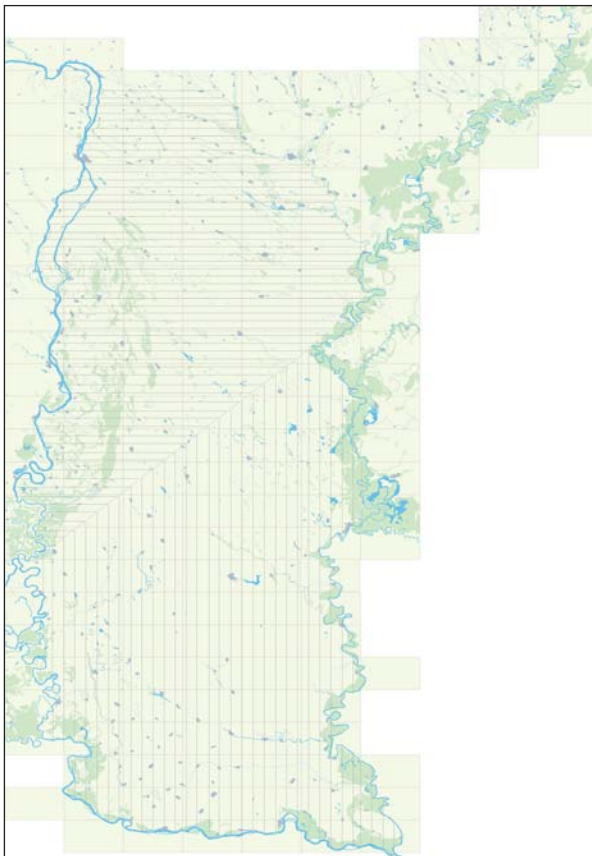
A korszak vége felé, a 7. század közepe táján megindult egy nagyon lassú belső fejlődés, amely leginkább a divatékszerek változásában mutatkozott meg. A legérzékenyebben a gyöngydivat reagált e változásra. A korábbi, néhány szemes és nagyobb méretű, lapított gömb alakú gyöngyből álló sorok helyett már hosszabb, vegyes gyöngysorokat viseltek. Ekkorra tehető a legkorábbi világoszöldes-szürkés színű dinnyemag gyöngyök feltűnése, valamint a Duna–Tisza közén szigetszerűen a türkiz zöld és szürkés sárga színű, többtagú rúdgyöngyökből fűzött hosszú láncsorok megjelenése is.

Innentől a Duna–Tisza köze két fele eltérő intenzitású, gyorsaságú fejlődést járt be. A Bajától nagyjából Csongrád irányába húzódó sánc nyugati fele szorosabban összefüggött a Kelet-Dunántúllal, míg a keleti fele egy lemaradó régió lett, melyet lassúbb fejlődés, tovább használt tárgytipusok (ódivatúság), kőjebb tolódó korszakhatárok jellemeznék (84. kép).

A 7. század második negyedében a Duna–Tisza közén jól kitapintható változások történtek. Azt a további kutatásoknak kell majd tisztáznia, hogy milyen szerepet játszottak ebben és a hatalmi központ kialakulásában azok az új „jövevények”, akik ekkor érkeztek erre a területre. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Konstantinápoly 626. évi sikertelen ostroma nemcsak az avarok balkáni tényérésének végét jelentette, hanem az így kudarcot valló Baján-dinasztia helyett egy új elit emelkedhetett fel, s ez a két mozzanat együttesen játszhatott szerepet abban, hogy egy új hatalmi központ létesült a Duna–Tisza köze északi harmadában egy új politikai elittel és részben új fegyveres csoportokkal.

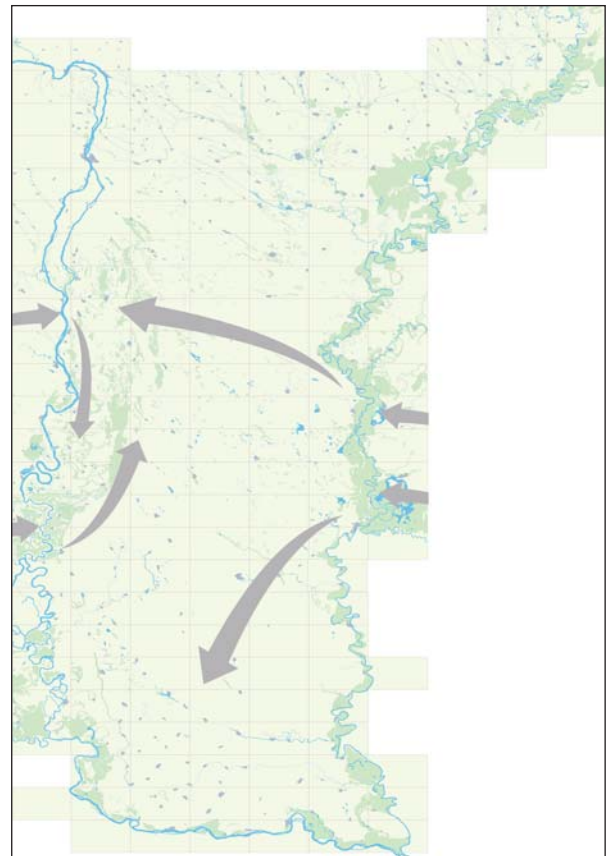
3. fázis: 650/660–670/675. A 2. fázis vége felé, a 7. század közepe táján meginduló változások miatt a két horizont között éles határvonalat nem húzhatunk. Ezt az átmeneti periódust a 2. fázistól a régi–új arányának eltolódásában megfogható eltérés különbözteti meg. Nagyjából 650/660-ig egy „tisztán” kora avar anyagi kultúra jellemzi a Duna–Tisza közét, ettől kezdve azonban egyre inkább már csak kora avar jellegű anyagi kultúráról beszélhetünk, melyben még határozottan jelen van a kora avar tárgyi anyag, de már egyre jobban érzékelhetők a változások.

A kora avar temetők megszűntek, csak a gátéri (és a jászapáti) temető használatában láthatunk folyamatosságot. A 7. század közepén új temetők nyílnak, egy részük kora avar előzményeken (Felgyő,

84. kép. A fejlődés üteme alapján kettészakadt terület

Fig. 84. Two region of the Duna–Tisza interfluve based pace of development

85. kép. Migrációs irányok a régészeti leletanyag alapján a 7. század harmadik negyedében

Fig. 85. Migration trends based on the archaeological finds in the 3rd quarter of the 7th century

Ürmös-tanya, Szeged-Fehértó A, Szeged-Kundomb, Bugyi-Ürbőpuszta, Abony-Neppel F. telke), de ezek esetében hosszabb-rövidebb hiátus jelentkezik. Ugyanakkor a temetkezési szokásaikban nincsen számottevő különbség a kora avar kori előzményekhez képest. A rendkívül szilárdnak tűnő hagyományok ezek helybéli közösségek belső migrációjával állhatnak összefüggésbe. A temetkezési szokások és a gyorsan homogenizálódó tárgyi anyag azonban nem teszi lehetővé a migrációs folyamatok nyomon követését ezekben az esetekben.

Néhány esetben azonban épp ellenkezőleg, nagyon jól kitapintható a belső „vándorlások” iránya (85. kép). Így van azoknál a rövid ideig használt (1–2 generáció) temetőknél, melyeket legkésőbb a 7. század negyedik negyedében felhagynak. Ezek mind olyan temetők, melyek elsősorban temetkezési szokásaik alapján jelentősen különböznek a Duna–Tisza köze kora avar szokásrendszerétől. Kisebb mértékben a Dunántúlról áttelepülő közösségekről van szó. A Solti- és Csepeli-síkság területén található azok a temetők (Apostag-Célkitermelőhely B, Dunavecse-Kovacsos-dűlő B terület, Solt-Szőlőhegy), melyeket a Ny–K tájolás, a nagyméretű sírípítmények (cölöpös sírok), és a lovassal egy gödörbe, a bal oldalán, párhuzamosan hasára rogyasztott, felszerszámozott lovassírok jellemeznek. E temetőknek a viszonylag gyors felhagyása a közösségek elvándorlásával vagy nagyon gyors, teljes asszimilációjával és valamely másik közösségbe való beolvadásával magyarázható.

A 7. század közepe táján a Duna–Tisza köze délkeleti felében, a Csongrád–Baja vonaltól keletre, egészen a „kis római sáncig” terjedő területen számos új temetőt kezdtek használni, a többséget egészen az avarkor legvégéig. Ezek közül egyesekben nagy arányban jelennek meg a padkás sírok (Szeged-Kundomb, Bácsandrászállás és Madaras-Téglavető-dűlő). Az induló makkoserdei temetőben a fülkesírokba való temetkezés és az aknába helyezett áldozati állatok nagy száma jellemző. A fülkesír szórványosan feltűnik még a bácsandrászállási (1), a bácskossuthfalvi (2) és a Felgyő, Ürmös-tanyai (1) temetőkben is. Ezekben az aknák üresek, de a részleges juhok, a koponyához tett edények a Körös–Tisza–Maros közéről a fülkesíros népesség kismértékű áttelepülésére utalnak. A makkoserdei 24. sír II. Constans solidusa jól keltezi a fülkesíros temetkezések felbukkanását a Duna–Tisza közén a 660-as évek körül.

E kronológiai fázis tárgyi anyagában a legmarkánsabb változás a Bócsa-kör jellegzetes anyagának eltűnése. A divatváltozás legbeszédesebb mutatója az ékszerdivat változása volt, míg az övveretek között szinte a kora avar típusok éltek tovább, csak előfordulásuk lett sokkalta ritkább. A nagylemezgömbös fülbevalókon feltűnt az üvegbetétek alkalmazása, s a méretük jelentősen növekedni kezdett. Az arany példányok teljesen kiszorultak és főként az ezüst darabok voltak jellemzők. Nagyobb arányban elterjedtek az aprógömböcsös fülbevalók. Gyakoribb lett a karperecek (sima és bordázott pántkarperecek) viselete, illetve a fejegyűrűk különböző típusai nagyobb számban jelentek meg.

Az Alsó-Tisza vidéken megjelentek a széles szájú, öblös füles fazekak, melyek a korongolt balkáni áruk első típusai Avarföldön.

4. fázis: 670/675–700/710. A fázis végét az öntött késő avar tárgyi hagyaték megjelenése jelöli ki. Ezt a fázist a klasszikusan közép avar korinak tekintett tárgytipusok uralkodóvá válása jellemzi. A Duna–Tisza közének főként a keleti felében tovább éltek a kora avar hagyományok: a gazdag(abb) vezérek magányosan, közösségüktől távolabb kerültek eltemetése (Kecskemét-Miklóstelep, Ballószög, Szeged-Átokháza), emellett gazdagabb fegyveres temetők láncolata alakult ki a Tisza mentén (Tizsakécske-Öbög, Kunszállás, Szeged-Fehértó B). A Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás vonal mentén, nagyjából a Csongrád–Dunaújváros/Intercisa közti egykori római út vonalára láncszerűen felfűződő temetők sora nyílt meg: Csongrád-Mámai csárda dűlő, Városföld, Ballószög (M5 91. lh.), Szabadszállás-Battyhányi utca, Szabadszállás B gyakorlótér, Solt-Szőlőhegy. Ezekben a temetési rítus tekintetében sok közös vonás fedezhető fel: K–Ny és ÉK–DNy tájolás, padmalyos sírok, lovas sírok, áldozati állatok (főként részleges juh, Szabadszálláson részleges marha is), juh hosszúfartó ételmellékletként, a koponya mellé helyezett edény. Ezek mind olyan jellemzők, melyek a Tiszántúl kora avar népességének temetkezési

szokásait idézik. A ráterített juhborós temetkezési rítus is a Körös–Tisza–Maros közének 7. század közepe utáni temetkezéseiben tűnik fel. E jelenségek feltűnése mögött valószínűleg szintén a Tiszántúlról érkező közösségek húzódnak meg (85. kép). A kis sírszámú temetők azt jelzik, hogy rövid idő elteltével, legkésőbb a 7. század vége felé, e temetőket felhagyják. Ugyanakkor a Dunántúl északi részén (Visegrád–Széchenyi u. 19.), késő avar környezetben tűnik fel ezen rítusok egyike-másika. Feltételezésünk szerint ezek a tiszántúli közösségek nem tudtak megfelelő választ adni a sajátos Duna–Tisza közti természeti adottságokra, és továbbköltöztek, a Dunántúl északkeleti régiójába.

Új jelenség a Duna–Tisza két, egymástól távoli területén a cölöpös sírok megjelenése a 7. század negyedik negyedében. Egyrészt a Csepeli-síkságon kirajzolódó zárt tömb (Apostag–Céltármelőlőhely B, Dunavecse–Kovacsos-dűlő B terület, Solt–Szőlőhegy), másrészt egy nagyobb területet érintő déli tömb a Dorozsmai-homokháttól nagyjából a mai Ferenc-csatornáig (Szatymaz–Makraszéki iskola, Kiskundorozsma–Daruhalom dűlő II., Horgos–Csárda, Horgos–Ördöglyuk, Topolya–Bánkert és Óverbász). Ez a fajta sírépítmény, a cölöpökön álló védőtető vagy kamra, a Tiszántúl és a Kelet-Dunántúl avar kor első felére tehető anyagára jellemző. A szokás a Duna–Tisza közén közvetlen előzmény nélküli, ezért valószínűleg ezek egy-egy lelőhelyen való feltűnése a szokás gyakorlásának törzsterületeiről érkező közösségekhez köthető.

Ebben a fázisban a külső impulzusok és a belső átalakulás, valamint a kisebb mértékű migrációs folyamatok együtt egy intenzív váltást eredményeztek az anyagi kultúrában. A férfiak aprógömbös fülbevalót viseltek, az egyik legjellegzetesebb tárgytypus a téglalap alakú fedlapos varkocsszorító volt. A nők hengerpalástos lengőcsüngős fülbevalókat hordtak. A gyöngydivatban a fekete és sárga köles méretű gyöngyök váltak uralkodóvá. Elszórtan megjelennek a nomád tükrök, s ezekkel közel azonos területen a különlegesen szép kidolgozású, tokos kétoldalas fésűk. A préselt pajzs és kettőspajzs alakú veretes övgarnitúrákat felváltotta a préselt kerek, és a négyszögletes, középen kőbetétes veretek csoportja. A korszak végén Sükösd–Hajós–Homokmégy–Kiskőrös környékén feltűntek a traszírozott szalagfonatos, lemezes övgarnitúrák, melyek ezt a régiót a Kelet-Dunántúllal kapcsolják össze.

A legmarkánsabb változások a fegyverzetben jelentkeztek. Az egyélű kardokon előbb megjelent a fokél, majd feltűnt a szablya. A korszak vége felé, illetve a késő avar időszakban a szablyák pengéje egyre nagyobb ívű lett. A lándzsák nagyrészt eltűntek, csak az északnyugati szegletben fordultak elő kis számban kúpos döfőlándzsák. A kora avar kori I/4. típusú íjkarok továbbra is használatban maradtak, de a Tisza menti temetőkben megjelentek a középszéles íjkarok (28–311 mm) (III/1. és IV/1. típusok). Ezeket a század végén kiszorították a széles változatok.

A kora avar anyagból már ismert, ívelt peremveretes faragott csontlemezekkel díszített tegezkek vezérmotívuma a hosszan elnyúló inda lett, felváltva a korábbi geometrikus elemeket. A tegezkek tartozékeként a csont akasztóhorgok és az állatfej alakú faragványok is megjelentek. A Duna mentén, az északi területeken, a lovas sírokban a kora avar kori rozetta alakú lószerszámveretekhez hasonlóak mellet, négyszögletes rozettások is feltűntek. A leggazdagabb temetkezésekben a talpas ezüstkelyhek és az ivókürtök üveg példányai is felbukkantak. A korszak egyik vezérlelete a halotti obulus szerepében feltűnő blanc érme volt.

Mindezeket a változásokat azonban csak a Duna–Tisza északi felében, a Szeged–Baja vonaltól északra tudtuk követni, mert ettől délre alig vannak erre az időszakra tehető temetők. Ami van, az nagyon szegényes (pl. Óverbász–Polet téglagyár) vagy annyira kirabolt, hogy elemzésre kevésbé alkalmas (pl. Bácskossutfalva, Topolya–Bánkert).

Azt már korábban bemutattuk, hogy a nemesfémkoncentráció alapján feltehetően a kora avar hatalmi központ ezen a területen kontinuan továbbélt. Az ezt jelző gazdag temetők közül kiemelkedik a kiskőrös-vágóhídi.

A fegyveres réteg temetői regionális csoportokat alkottak: a Duna–Tisza közének az északnyugati szegletében, a Rákos patak mentén és a Budapest–Kecskemét–Csongrád vonal mentén. A nyugati részeken fegyveres sírokat csak elszórtan találunk. E fázisban is tovább használták azt a három temetőt,

melyben nagy arányban találjuk az ijakat és az ívelt peremveretes tegezek késői típusait (Szeged-Fehértó B, Topolya-Bánkert és Gombos IV).

A fázis fontos jellemzője, hogy ebben az időszakban már állandó falusias települések viszonylag sűrű hálózata jellemzi a Duna–Tisza közét. Az életmód és mentalitásváltás párhuzamosan zajlott, egymást kiegészítő folyamatok voltak, melyek a klimatikus viszonyok változásával álltak/állhattak összefüggésbe. A kis középkori éghajlati optimum ekkor egy nedves periódussal köszöntött be.

5. fázis: 710/720–730/750. A Duna–Tisza köze betelepülésének utolsó üteme, mely a 8. század közepén előzmény nélküli új temetők megnyitásaig tartott. A régészeti leletanyagban nagyfokú egységesedés indult el. Az anyagi kultúra meghatározója az öntött technika, a motívumkincs is viszonylag szűk körű: szárnyas griff, majd kisebb késéssel a növényi ornamentika. A motívumok a 7. század vége felé szórva nyosan már feltűntek préselt kivitelben, illetve más anyagon, pl. csontfaragványokon. A növényi ornamentika hirtelen felbukkanása és minden mást kiszorító elterjedése egy rendkívül erős bizánci impulzussal magyarázható.

A Baja–Csongrád vonaltól északra békés fejlődés mutatkozik. A régészeti leletanyag nagy tömegéből kiemelkednek az arany fülbevalókat és az aranyozott övvereteket viselő elit gazdagabb temetői (pl. Kunszállás-Fülöpjakab).

A Duna–Tisza köze középső harmadában ebben az időszakban helyi kerámiaműhely működik, melynek jellegzetes edénye az ún. Duna–Tisza közű sárga kerámia.

A Baja–Csongrád vonaltól délre folytatódott a terület „leszakadása”. A temetők többségét egysíkú és nagyon szegényes leletanyag jellemzi (Kanizsa-Kultúrotthon, Horgos-Csárda, Horgos-Ördöglyuk). A temetkezési szokások területi különbségei eltűntek, az ÉNy–DK tájolású aknasírok és a koporsós temetkezés az uralkodó. A sírokban ritka az állati eredetű ételmelléklet, a kiskérődzöket felváltotta a tyúk, a lúd, ritkábban a disznó, egyes közösségekben elterjedt a szárnyas áldozati állat szerepben (pl. Felgyő, Ürmös-tanya, Szeged-Kundomb). A sírokból egy-két temető kivételével gyakorlatilag teljesen eltűntek a fegyverek.

A sírleletek alapján a korszakról csak egy viszonylag statikus képpel rendelkezünk, ami részben a sírok nagyarányú bolygatottságának a következménye. A korszakról valószínűleg a telepek feldolgozásával árnyaltabb képet kaphatunk majd.

*6. fázis: 730/750–826.*²¹⁸⁰ A Duna–Tisza köze késő avar kori emlékéanyagában, a 8. század köze körül egy belső korszakhatár jelentkezett, mely ugyan nem jelöl átfogó változásokat, de a temetkezési szokásokban és a leletanyagban is elmozdulás érzékelhető a korábbi fázishoz képest.

A Pesti- és Solti-síkságon, egészen a Kalocsai-Sárközig új temetők nyitása jelzi a fázis kezdetét, mint Budapest-Népstadion, Wekerle-telep, Tatárszentgyörgy-Szabadrétpusztá, Üllés-Disznójárás, Kunpeszér késői sírcsoportja, Kunadacs-Turupuli-tanya és Homokmégy-Halom. Ezekben egy újfajta reprezentáció jelent meg. A koporsókat robusztus vaspántokkal, elkalapált fejű, hosszú vasszögekkel rögzített vasalásokkal látták el. Főként Kunbaracs–Kunadacs–Tatárszentgyörgy körzetében arany és aranyozott bronz lemezdiszes koporsók vagy halotti leplek alkalmazása jellemző.

²¹⁸⁰ A Duna–Tisza közén az avar kor záróidőpontjának meghatározásának kérdése, a temetők felhagyásának problematikája nem fért bele e munka terjedelmi kereteibe. A korszakzáró időpontot, mérlegelés és vizsgálat nélkül így TAKÁCS 2009, Abb. 1. alapján jelöltük meg. Az avar kor végének időpontja vitatott, alsó időpontja a 8. század vége – 9. század eleje, az avar–frank háborúk kora, illetve Krum bolgár kán támadása 803–804-ben. Néhány kutató ezután közvetlenül az övgarnitúrákat előállító műhelyek megszűnésével számol (DAIM 1987, 155; SZAMEIT 1987, 166), míg mások a kettős keltezés módszerével a 9. századi hosszabb továbbélést feltételezik (SZALONTAI 1991, 463–481; SZALONTAI 1996, 145–162). Szőke Béla Miklós egészen 840 körül számol a Zala völgyében avar maradványnépeiséggel (SZŐKE 2004; SZŐKE 2008, 52), Kralovánszky Alán a 10. századig húzza fel egyes késő avar temetők használatát (KRALOVÁNSZKY 1957, 175–186).

A nők körében kedvelté váltak az arany vagy az aranyozott, hasáb alakú lengőcsüngős fülbevalók, a gondos kivitelű, egyedi szépségű dobozos boglárók, melyek között a legszebb ismert boglárpár Dunapatajról származik. Azok a gyöngysorok váltak népszerűvé, melyeknél a gyöngyök közé felfűzött különféle csüngők egy késő antik ízlésű nyakláncot alkotnak (Felgyő, Ürmös-tanya 177., Hajós-Cifrahegy 48., 63., Kunpeszér-Felsőpeszéri út 21. sír). Az előző fázis unalmas sötét dinnyemag alakú gyöngyei mellett karneol, monokrom, rúdgyöngyök, fóliásak és amfóra alakúak is felbukkantak. A férfi sírokban nagyon gyakorivá vált az öntött, növényi mintás övveretek felületi aranyozása. A fegyverek között a széles karú íjak mellett a keskeny pengéjű, egyélű kardokat lelhetjük fel.

E fázisban Szeged környékén a bizánci tárgyaknak váratlan koncentrációja jelentkezik: öntött indás, csuklós karperec (Szeged-Kundomb 104. sír), cloassonné-rekeszes boglár (Szeged-Kundomb 44. sír), bizánci császárporthés veret (Kiskundorozsma-Daruhalom). Ezek nagyrészt azokban a temetőben találhatók, ahol az íjas férfi sírok is még mindig előfordulnak. A Duna-Tisza köze ezen szögletében, a makkoserdei temetőben – közel fél évszázados hiátus után – ismét elkezdik a fülkesírba temetést és a halott mellé a ló sírba helyezését.

A terület déli harmadában a 8. század második felében arab aranydinárok fordulnak elő, s innen ismert a legkésőbbi bizánci solidus is (Bulkeszi).

A késő avar kornak ebben a második fázisában, ez a három, egymástól jelentős távolságra jelentkező egyedi bizánci leletkoncentráció további vizsgálatokat igényel. Az arab dinárok kapcsán felvetődött, hogy azok esetleg a szaltovoi kultúrával való kapcsolat révén kerültek ide. Elgondolkodtató, hogy mind a tatárszentgyörgyi, mind a topolyai temetőben feltűnik egy-egy Szaltovó-típusú íj (Topolya 20., Tatárszentgyörgy 30. sír). Az nem valószínű, hogy ezek a bizánci tárgyak hivatalos kommunikáció során kerültek ide, inkább interperszonális kapcsolatrendszerre utalnak.

Az előzőekben a Duna-Tisza köze avar kori emlékanyagának relatív időrendi tagolásával – a korszak klasszikus három fázisú felosztásához igazodva –, meghatároztuk az egyes korszakok határát. Azonban részben a temetkezési szokások, részben a leletanyag mindhárom periódusban, a nagy korszakhatárokon túl, kevésbé hangsúlyos, belső határokat is kijelölt. Az egyes fázisok határait nem lehet mereven kezelni, az anyag újabb szempontok szerinti elemzésével, új leletek előkerülésével, a telepek feldolgozásával könnyen lehet, hogy majd módosításra szorulnak.

Szükséges lenne a Duna-Tisza köze anyagában körvonalazott horizontokat az Avar Kaganátus szomszédos területein megállapítható kronológiai fázisokkal összehangolni, de ott nem állnak rendelkezésre nagy területre kiterjedő, teljes anyaggyűjtésen alapuló vizsgálatok.

A bemutatott kronológiai fázisok nagyvonalakban szinkronban vannak Garam Évának a tiszafüredi temetőben szétválasztott leletfázisaival.²¹⁸¹ A legmarkánsabb különbség, hogy míg Garam Éva a 8. század első évtizedeiben (4. fázis) egy újabb keleti eredetű, több ágból összetevődő népcsoport megjelenésével számol,²¹⁸² addig a Duna-Tisza között ennek megfogható nyomát nem találtuk. Munkájában a 8. század utolsó évtizedeire, a 9. század elejére (5. fázis) jelöli meg a tisztán indadíszes garnitúrák elterjedését,²¹⁸³ ez a Duna-Tisza közti anyagban a 8. század közepén érezhető változások egyike.

A meghatározott horizontok legjobban F. Daim fázisainak feleltethetők meg: a kora és a közép avar korszak közti határt a leletanyag ezen a területen is a 7. század közepére jelöli ki, és a közép avar perióduson belül itt is két rövidebb fázissal számolhatunk.²¹⁸⁴

²¹⁸¹ GARAM 1995.

²¹⁸² GARAM 1995, 410.

²¹⁸³ GARAM 1995, 412.

²¹⁸⁴ DAIM-LIPPERT 1987, 159.

9. A LELETANYAG KAPCSOLATRENDSZERE

A régészeti emléanyag áttekintése során, egyes jelenségek, tárgytypusok kapcsán megmutatkozott, hogy a Duna–Tisza közén élő közösségeknek, népességeknek milyen sokirányú kapcsolatrendszere alakult ki az Avar Kaganátus más területeivel és a Kaganátuson kívüli, távoli vidékekkel is. A leletanyagban felbukkanó idegen tárgyak a kommunikációs kapcsolatok nagyságrendjét mutatják, mely a Duna–Tisza közének egészét a teljes avar korszakban vizsgálva, térben és időben is igen különböző volt.

A régészeti anyagot késő antik/bizánci–mediterrán és germán (Meroving) kulturális hatások színesítették.

9.1. KÉSŐ ANTIK–BIZÁNCI (MEDITERRÁN) KAPCSOLATOK

A régészeti emléanyagban az egyes tárgytypusoknál már utaltunk a késő antik–bizánci eredetre. A bizánci tárgyak felbukkanása a Duna–Tisza közén sem térben, sem időben, sem pedig intenzitásban nem volt egyenletes. 2001-es munkájában Garam Éva elvégezte a 6. század végétől a 7. század végéig terjedő időszakból a bizánci eredetű tárgyak felgyűjtését. Térbeli és időbeli szóródásuk alapján felvázolta a Kaganátus egyes földrajzi területei szerint a bizánci kapcsolatok intenzitásának alakulását.²¹⁸⁵ Alapos anyaggyűjtésének következtében munkájában a legtöbb Duna–Tisza közti bizánci eredetű tárgy szerepel, ezért megállapításai a teljes anyag ismeretében sem sokban változnak.²¹⁸⁶ Eredményei az alábbiakban összegezhetők: Az avar–bizánci kapcsolatok első, intenzív szakaszában (6. század vége – 7. század első harmada) a Duna–Tisza köze déli részén, a Vajdaságban magas a bizánci eredetű tárgyak használatának aránya, ugyanakkor elenyésző a Duna–Tisza köze más területein. Feltűnő ebben az időszakban a bizánci érmek lelőhelyeinek sűrűsödése a mai Ferenc-csatorna környékén. A második szakaszban (7. század második–harmadik negyede) különösen a Bócsa-kör eredeti bizánci tárgyai és a bizánci ötvösgyakorlattal készített aranytárgyak révén jelentősen megnő a bizánci eredetű tárgyak száma. A harmadik szakaszban (7. század harmadik harmada) az előzővel megegyező számú bizánci tárgytypus található a Duna–Tisza közén, de mivel az Avarföld egészén csökkenő tendencia jellemző, ezért százalékos megoszlásban a Duna–Tisza közén kimagasló arány jelentkezett. Ebben az időszakban kiemelkedő volt a Kiskőrös–Vágóhídi dűlőben temetkező elit reprezentációja. A 8. század második felében a Duna–Tisza közén három helyen jelentkező bizánci leletkoncentráció (Dél-Bácska, Szeged környéke és a terület északnyugati régiója) a Kárpát-medence más területeivel ellentétben itt a bizánci kapcsolatok intenzitásának növekedésére utal.

Az avar–bizánci kommunikációnak az avar korszakban több szintje és tere volt. Egyrészt a hivatalos kapcsolat: követjárások, ajándékok, zsákmányok és az avaroknak a béke fejében fizetett évjáradék. Ezeket a javakat legfőképpen az elit élvezte. Még az érme-beáramlások szüneteltetésének időszakában (641–650) is számolhatunk azzal, hogy ezek a diplomáciai kapcsolatok valamilyen szinten léteztek, s lehet, hogy abban az időszakban a járadék más luxuscikk formájában érkezett meg a központi hatalomhoz. 681-ig számolhatunk érme-beáramlással, utána az aranyadó végkép megszűnt Asparuchék Al-Dunától délre történő megtelepedése után.

Az avar–bizánci kapcsolatok legszélesebb körben használt kommunikációs csatornája a kereskedelem volt. A távolsági kereskedelem révén az olcsó tömegáruk, de az igényesebb kistárgyak (csatok,

²¹⁸⁵ GARAM 2001, 181–199.

²¹⁸⁶ Tipológiai táblákba rendezve közölte a legtöbb bizánci tárgyat a Duna–Tisza közéről Garam Éva, ezért nem tartjuk szükségesnek újabb illusztráció összeállítását ehhez a résztémához. Ld. GARAM 2001.

ékszerek), piperecikkek (ecsettubusok, szűrőkanalak, lancetták) és távoli vidékek termékei is (borostyángyöngyök, amphorák) eljutottak már nemcsak az elithez, hanem a középréteghez is. A távolsági kereskedelem mellett helyi piacok is részesei voltak ennek a kapcsolatrendszernek. A piacok és a vándorötvösök – akikről szintén felvetődött, hogy esetleg bizánci származásúak voltak – révén jutott el a társadalmi hierarchia alsóbb fokain állókhoz a bizánci kultúra.

Keveset tudunk róla, de biztosan volt egy magán formája (interperszonális kapcsolatok) is az avarok és bizánciak érintkezésének.

Az „*imitatio imperii*”,²¹⁸⁷ a bizánci császári hatalom külsőségeinek visszatükrözöttségét a társadalmi hierarchia különböző szintjein eltérő mértékben és eltérő módon valósult meg. A helyi vezető elit pontenciájának mutatói a luxusárúk (pl. a tápiószelai kandeláber), gyakrabban az arany ékszerek, arany szerelések kések és eredeti bizánci tárgyak voltak. Emellett számolhatunk azzal, hogy a legtöbb luxustárgynak nem maradt régészeti nyoma (fűszerek, olajok, szövetek, stb.). A reprezentáció leginkább az öltözködésben és az étkezés kellékeiben nyilvánult meg. A helyi és távolsági kereskedelmen túl, a kora avar korban biztosan számolhatunk az elitnek dolgozó, önálló ötvösműhellyel/műhellyekkel. A 7. század első felére jellemző, préselt félgömbökkel keretezett tárgytipusok egységes műhelyhagyományt mutatnak. A félgömbökkel keretezett verettípusok mellett a Szentendre-típusú gúlacsüngős fülbevalók, a préselt kerek boglárok ide tartozó típusa, a rombusz fejű, a sarkain préselt gömbökkel díszített gyűrűk, a préselt négykaréjos fejű gyűrűk, a Mezőszilas-típusú csüngők hasonló ízlésről árulkodnak. A műhely(ek) Kárpát-medencébe való lokalizációja a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, ovális, gömbsorkeretes préselőtöve alapján is kézenfekvő. A Dunántúlon az elit igényeinek kielégítéséhez adottak voltak a késő antik technikai előzmények is.

9.2. GERMÁN KAPCSOLATOK

A 2. kronológiai fázisban (620/625–650/660), a Duna–Tisza köze egyes területei (egyes közösségei) és a Kelet-Dunántúl germán kapcsolatú közösségei között intenzív kapcsolat állhatott fenn. Ennek szembeötlő jele a Bócsa-kör és a Balatontól délre lévő temetők, elsősorban a Kölked A, kisebb mértékben a zamárdi temető között felfedezhető hasonlóságok és a leletanyagban feltűnő germán eredetű tárgyak sora (86. kép). Ennek tudható be a kétoldalas csontfésűk, a felfülezett kerek csüngők, a női öveken az övcsüngők megjelenése, a háromszög testű csatok, a fémszerelések hosszúkések, a fegyverek között a fokosbalta és az L-alakú bárd felbukkanása, a széles levél alakú lándzsák és a kisebb, kétélű hajtólándzsák, a szakállas-köpűs nyílhegyek jelenléte kisebb lokális csoportokban. Kereskedelmi kapcsolataik legkézenfekvőbb jele a Szekszárd környéki fazekasközpont sűrű korongolt fazekasárújának megjelenése a Duna–Tisza köze sírleleteiben. A politikai elit rangjelző övgarnitúráin a fogazott stílus szintén ebbe a körbe visz. A szoros kapcsolatokról, a rendszeres kommunikációról árulkodik egyes tárgytipusok egyezése: kiszélesedő végű ezüst csipeszek, préselt négykaréjos fejű gyűrűk, rombuszfejű gyűrűk, a maglódi pikkelymintás gömbsorkeretes nagyszíjvég párjának felbukkanása a Kölked B temetőben. Egyes tegezdszíj motívumok (geometrikus és madaras) teljes azonossága, a kunpeszéri 3. sír arany P alakú függesztő fülének rokonsága a Kölked A 107. sír kardjával.

A materiális kapcsolatokon túl germánoktól „átvett” rítus lehet a Duna–Tisza köze anyagában már a 2. fázisban feltűnő lószerszámos temetkezési szokás és a sarlós temetkezés is.

A Tisza mentén egyes temetők anyagában (pl. Óbecse, Szeged-Fehértó A, Csengele-Feketehalom és ide sorolható a Jászapáti-Nagyállási úti temető is) az ovális csatok, az Alpi-típusú övek, a vasszíjvégek, a vascsipeszek, az állatfog amulettek, a Fehértó A temető két ujjas fibulás női sírjának (33. és 375. sírok)

²¹⁸⁷ Először H. Vierck használta ezt a kifejezést a bizánci hatalom külsőségeinek germán visszatükrözöttségére (VIERCK 1981, 92–94).

86. kép. Germán eredetű tárgyak a Duna–Tisza köze régészeti anyagában

Fig. 86. Objects of Germanic origin among the archaeological materials of the Danube–Tisza interfluve

a többitől eltérő, K–Ny tájolása, s esetükben a gepida fibulaviselet megjelenése (a bal vállon és a medencében), az óbcesei 24. és 25. sírok gepida típusú edénye talán már túlmutat a kulturális vagy a helyi kereskedelmi kapcsolatokon.

Figyelemre méltó, hogy ugyanezen temetőben feltűntek olyan női ékszertípusok is, melyeknek sem az Alföld kora avar kori, sem pedig a gepida anyagában nincs előzménye, de melyeket a kora avar korszakban a dunántúli késő antik népségünk leletanyagában találunk meg. Ilyenek a rombuszfejes lemezgyűrűk, a vastag, egymásra hajló végű fülkarika, a huzalkarikára húzott monokrom gyöngyös fülbevaló, de ide sorolhatjuk a kundombi 265. sírból a Keszthely-Horreumi 5. sír arany nyakékéhez teljesen hasonló rekeszes csüngődísz is.

Ezen jelenségek értelmezéséhez további részelemzések szükségeltetnek, mint ahogyan a 3. időrendi fázisban (650/660–670/675) e terület anyagában a nyugati, a Kárpát-medencén kívüli kapcsolatok értelmezéséhez is. Az észak-itália Meroving és a bajor-alemann területek felől érkeztek a terület anyagában fellelhető, üveg ivókürtök, a bajai tausírozott csat, a Kiskunfélegyháza-Pákapusztai A temető 1. sírjának arany, pajsz alakú díszszegecse.

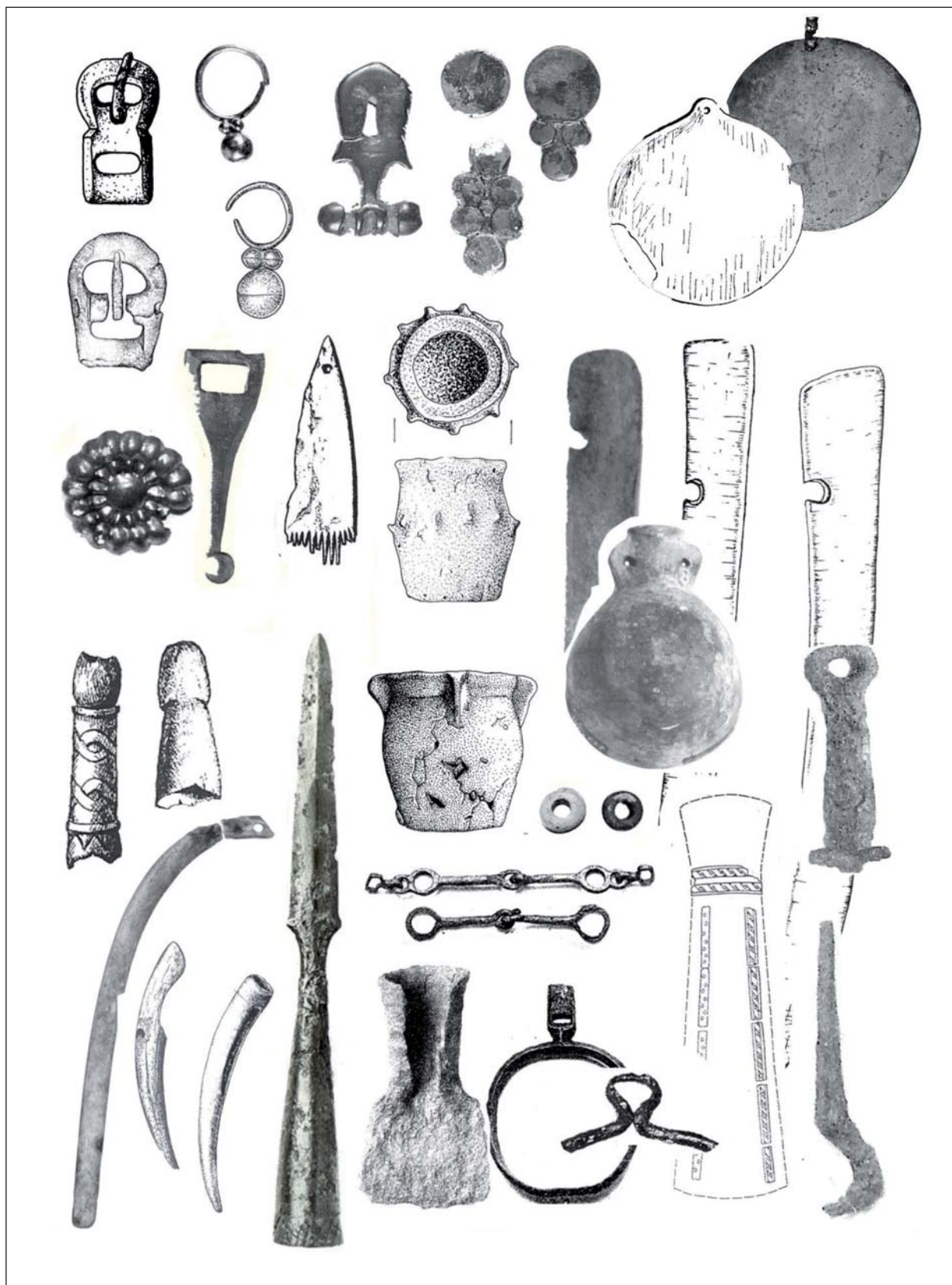
9.3. ÁZSIAI KAPCSOLATOK

Az avarok keleti területekről, valószínűleg Belső-Ázsiából érkeztek a Kárpát-medencébe a kelet-európai sztyeppén keresztül. Ezért természetes, hogy az emléktárgyak kapcsán a keleti és a sztyeppéi elemek is felmerülnek (87. kép). A Duna–Tisza köze avar kori leletanyagából a rítuselemek és a leletanyag elemzése után meghatároztuk mindazokat a kulturális hatásokat, hivatalos és perszónális kapcsolatokhoz köthető jelenségeket, melyek idegen elemként gazdagították és formálták az avar kultúrát. A Kárpát-medencében kialakult, jellegzetes avar anyagi kultúra azon részének létrejöttében, mely a Duna–Tisza közére is jellemző volt, a népesség saját hagyományai mellett a késő antik–bizánci és a germán–Meroving kulturális hatásoknak volt szerepe. Idővel már helyben kialakult új elemek színesítették tovább a műveltséget.

A tárgytipusok közül a késő antik–bizánci és a germán eredetűek leválasztása után vizsgálhattuk meg, hogy mi jellemezte azon népséget/népségeket, akik különböző ütemben betelepültek a két folyó által határolt területre. A betelepülés egyes fázisait a településtömb változása jelölte ki. A régészeti anyag alapján úgy láttuk, hogy három kronológiai fázisban is történt kisebb-nagyobb mértékű bevándorlás erre a területre.

A legkorábban ideérkezők (1. fázis) magányos sírokba, egymástól nagy távolságra lévő sírokba (temetési körzet) temetkeztek. A halotti áldozatokat külön gödörbe földelték el (tajnyikok). Sírjaikra az ÉÉNy–DDK és É–D tájolás volt a jellemző. Általában aknasírba, ritkábban padmalyos sírba temettek, de az akna mindig üres maradt. Nem temettek lovat és edény sem került a sírba. A régészeti anyagokra a nagy- és a kislemezgümbös fülbevalók, apró granulákkal fedett oldalú gúlacsüngős fülbevalók (Szegevár- és Dávod-típus) páros viselete jellemző, mindkét nemnél, a nyakukban néhány szem gyöngyöt baj-elhárító célzattal hordták. A férfiak varkocsfésűt hordtak. Veret nélküli öveiket sima vascsat, vaspeckes csontcsat zárta, gyakori a vas lemezszerítős csat. Veretes öveikre Martynovka-típusú veretek kerültek. Általános volt körükben a kettős öviselet. Az övről lelógó kés helye a bal oldal volt, itt volt felfüggesztve az ívelten bemetszett oldalú bogozó is. Ívelt peremveretes, faragott csontlemezekkel díszített tegezt és háromélű nyílhegyeket használtak. Keskeny karú íjuk vége egyenes (I/1 típus) volt, az íj felajzva került a koporsóra vagy a halottra. Közelharcú fegyverük a kard (P-füles) és a keskeny nádlevél alakú lándzsa volt. A lándzsa a ló felszereléséhez tartozott. A kard rendszerint a halott bal oldalára került a sírba. Kis- és duplakarikás csikózáblát, hosszú- és hurkos fülű kengyelt használtak.

A felsoroltak többsége széles körben, általánosan elterjedt jelenség volt Belső-Ázsia nomádjai körében. A bemetszett oldalú bogozónak keleten nem találjuk analógiáját, a tárgytipus ismeretét hozták, de

87. kép. Ázsiai eredetű tárgyak a Duna–Tisza köze régészeti anyagában az avar kor első felében
 Fig. 87. Objects of Asian origin among the archaeological materials of the Danube–Tisza interfluve
 in the first half of the Avar age

a jellegzetes ívelten behasított forma már itt kialakult sajátosságnak tűnik. A Martynovka-típusú veretek széles körben elterjedtek korjelzők voltak.

Ennél azonban sokkal érdekesebb, hogy a 2. kronológiai fázis anyagában egy markáns új ázsiai impulzust figyeltünk meg. A 7. század második negyedében számos, Kárpát-medencei előzmény nélküli, új tárgytypus tűnt fel e terület leletei között. Az új jelenségek sorába tartoznak a sírba utólag beásott áldozatok, a tajnyikokban a lószerszámok mellett a lószerszámdíszek és az apró rézüstök előfordulása is. A temetkezési szokások legmarkánsabb új eleme, a koponya mellé helyezett edény. Az edények típusa (csücskös, bütykös, négyszögletes szájú és a tuské edények, kézzel formált agyagkulacs) korábban szintén ismeretlen volt a leletanyagban. A női sírokban megjelentek a sima és az ún. nomád tükrök. Az 1. fázisban feltűnt, ívelt peremveretes, faragott csontlemezekkel díszített tegez-típus mellett megjelentek a zárószerkezetéhez tartozó faragott szíjvég vagy téglalap alakú kis lemezek. Emellett azonban új tegez-típusokként felbukkantak a csontlemez nélküli (esetleg nyírfakéreg tegez) zsák-tegezek és a keskeny, egyenes csontlécekkal díszítettek. Az utóbbi tegez-típus mellett soha sincsenek rozetta alakú veretek, melyek a másik két tegez mellett rendszeres díszei a tegezöveknek. A korábbi fázis I/1. típusú íjkarjai mellett feltűntek a felső peremüknél enyhe ívben végződő típusok (I/4.), a lekerkített végű (IV/3.) és a fent csúcsban megtörő típus is (II.). A kisebb csont tárgyak közül a csont tömlővégek, a csontból készített csipesz, tű, ár, a Kárpát-medence anyagában ma még csak egyetlen példánnyal képviselt íjas-tűzgyújtó, mind új tárgytypusok. Ezek kifejezetten a Duna–Tisza köze emlékanyagára jellemzők, s elterjedésük egy viszonylag zárt területre, a Közép-Tisza-vidékre koncentrálódik. Megjelentek a legelső, körte alakú csont ostor- vagy korbácsvégek. Ebbe a horizontba tartozik az öntött bronz, ónozott felületű, karéjos veretekből és maszkos T-alakú akasztóveretből álló keceli övgarnitúra, amelynek legjobb párhuzamai az Altajban tűnnek fel, a kudyrgai temető lovassírjaiban, lószerszámdíszként. Előzmény nélkül jelentek meg a Mezőszilas-típusú csüngők, melyek közül a Felgyő-Kettőshalmi dülő 6. sírjának egyszerű, díszítetlen ezüst példánya lehet a prototípus, s a gömbsorszegélyes többi csüngő már helyben készülhetett. Feltűntek azok a szimmetrikus veretek, melyek majd a közép avar kor veretes öveinek jellemzői lesznek (övforgók) és a varkocsszorítók prototípusai is.

Az újdonságok között kisebb részben pontusz–bizánci kézműves hagyományokban gyökerező és késő antik előzményekre visszavezethető tárgytypusok találhatók, azonban nagyobb részben az új tárgyak analógiái Ázsiába vezetnek. A nagyszámú, a korábbi avar kori anyagban előzmény nélkül felbukkanó, nagyrészt egy tömbben, a Közép-Tisza-vidéken megjelenő leletkör nem nagyon magyarázható mással, mint ide érkező új közösségekkel. A korábbi fázisban megfigyeltekhez hasonló temetkezési szokásaik arról árulkodnak, hogy a már korábban a Duna–Tisza közét megszálló népesség és a 7. század második negyedében ideérkező kisebb közösség/közösségek azonos kulturális gyökerekkel rendelkeztek.

Az itt újonnan feltűnő lelettípusok megtalálhatók az egész eurázsiai sztyeppen, azonban csak egyetlen terület van, ahol valamennyit, koncentráltan felfedezhetjük, ez pedig a mai Kazahsztán területén, a Szir Darja mentén, a Kuan Darja torkolatvidékén lévő, kurgántemetőiről ismert, s a heftalitákhoz kötött Dzsetiaszar-kultúra.²¹⁸⁸

Archaikus temetkezési rítusa, csontléces tegeze, rozettás tegezöve alapján az új keleti, közép-ázsiaiából érkező bevándorlók közé tartozhatott, sőt talán az egyik kisebb hatalmú vezetőjük volt a Csengele-Jójárton eltemetett vezér, akinek lószerszámát és lándzsáját sírjától 22 m-re rejtették el, kis gödörben, halotti áldozatul. Ezen közösségek fegyveres sírjainak döntő többségében az íj–nyíl fegyverkombináció jellemző. Kivételt egyedül a csengelei vezér képez, aki ezüst szerelések hármasívű függesztő füles kardját talán már itt kaphatta.

Markáns különbséget fedezhetünk fel fegyvereik jellegében a kagáni központot körbevevő többi fegyvereséhez viszonyítva. Ez utóbbiakat egyenes záródású íjlemezek (a keleti íj kutatás terminológiája szerint avar típus), ívelt peremveretes tegezek, a tegezszáj zárására szolgáló faragott csontlemezek

²¹⁸⁸ LEVINA 1994.

jellemzik, és tegezöveiken sohasem fordul elő rozettás veret. Ezzel szemben az új „jövevények” íjainak végére kerülő csontlemezek ívelt végződésűek (a keleti íj kutatás terminológiája szerint hun típus), keskeny lécekkel díszített tegezzeit és csontlemez nélküli zsáktegezzeit rozettás öveken viselték.

Párhuzamosnak mondható jelenségre figyeltünk fel a közép avar kori leletanyagban is (3. fázis). A Duna–Tisza köze három, nagy százalékban fegyvert tartalmazó temetőjében (Szeged-Fehértó B, Topolya-Bánkert és Gombos IV.) és a vizsgált területtel szomszédos Jászapáti-Nagyállási úti temetőben is sajátos íjlemezek, középszéles íjkarok fordulnak elő a temetők korai fázisában. Az ezek mellett lévő ívelt peremveretes csontlemezekkel díszített tegeztek nagyobb arányú előfordulása figyelhető meg. A csontlemezek formában hasonlítanak a korai időszak hasonló darabjaihoz, azonban díszítésük, melynek vezérmotívuma a hosszan elnyúló inda, meghatározó különbség. Szintén ezekre a lelőhelyekre jellemző a tegeztek tartozékaként azonosítható csont akasztóhorgok és állatfej alakú faragványok megjelenése. Ezekben az eltérő típusú és jellegű íjászfelszereléssel jellemzett temetőkben tűnnek fel az arany vagy aranyozott bronz, téglalap alakú fedlappos varkocsszorítók. Ugyanakkor e temetők anyagából teljesen hiányzik a korszak vezérlelete, a szablya és szálfegyver is csak elvétve fordul elő. E temetők közös sajátossága, hogy sírjaik döntő többsége, az íjat–tegeztt tartalmazóknak pedig szinte mindegyike feldúlt, kirabolt. E temetők esetében az új típusú fegyverek, új típusú díszítések, a temetkezések egy viszonylag szűk időintervallumra való keltezhetősége (7. század harmadik negyede) alapján, a 7. század második negyedében körvonalazottak mintájára, a Kárpát-medencébe kisebb fegyveres közösségek érkezését feltételezzük.

Az Avar Kaganátus struktúrájáról és társadalmi hierarchiájáról az írott források alapján nem tudunk képet alkotni, mint ahogy arról sem, hogy miként működött a hatalom fenntartása. A régészeti anyagból azonban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hatalom biztosítása, megerősítése céljából, időről időre fegyveres utánpótlásra volt szükség, amit keletről, elsősorban íjjas harcmodorban jártas fegyveres közösségek „behívásával” biztosítottak. Ez az elképzelésünk azonban térben és időben is tágabb keretek között hasonló jelenségek felkutatásával válik csak igazolhatóvá.

10. A DUNA–TISZA KÖZE AVAR KORI BETELEPÜLÉSÉNEK MODELLJE

Elsőként Korig Ilona tett kísérletet arra, hogy a Kárpát-medence, s így a Duna–Tisza köze kora avar kori fegyver–lőszerszám leletgyűjtéseinek (hosszúfűlű, kerek, bordástalpú kengyelek, csuklós csikózáblák, rövid kopják, a félgömb alakú, préselt lőszerszámveretek és a préselt, háromkaréjos- vagy téglalap alakú, rojtmintás lőszerszámdíszek) felgyűjtése által, azok elterjedése alapján az avar kori megszállás egy lehetséges útvonalát felvázolja.²¹⁸⁹ A legkorábbi avar szállásterületet a Duna–Tisza közére feltételezte az itteni kengyeles–kopjás leletgyűjtések alapján, s véleménye szerint a Kelet-Dunántúl megszállása az egykori *limes* mentén történt, valamint kisebb mértékben a Tisza vonalának bírtokba vétele és a Maros-vonal biztosítása csak ezután következett. Az említett fegyver–lőszerszám leletgyűjtéseket, s így a terület megszállását is a szentendrei sírnak, valamint a kunágotai leletnek a hazai kutatásban akkor általánosan elfogadott keltezése alapján, a 6. század utolsó harmadára tette.

A későbbi kutatás teljesen figyelmen kívül hagyta az avar megszállás útvonalának ezen elképzelését, s így a Duna–Tisza közén a 7. század eleji betelepülés lehetőségét is: a legkorábbi ázsiai eredetű tárgyak területi elterjedése alapján a legkorábbi avar szállásterületet a Tisza-vidékre, a Duna-mentére és a Dunántúlra a Balatontól északra eső részére lokalizálták.²¹⁹⁰ E tárgytipusok elterjedési térképén a Duna–Tisza köze gyakorlatilag fehér foltként jelentkezett. Ennek köszönhető, hogy a terület kora avar kori betelepülésével kapcsolatosan régóta az a nézet tartotta magát, hogy a terület megszállása csak Konstantinápoly 626. évi sikertelen ostroma után indult meg abban az ütemben, ahogy egyre inkább lehetetlenné vált az avarok balkáni térnyerése. S ezzel egy időben a kagáni székhely is északabbra húzódott, a Duna–Tisza köze középső részére, északi harmadába.²¹⁹¹

A Duna–Tisza közéről 525 régészeti lelőhelyéről származó 8039 sírlelet alapján, mely az összes eddig ismerté vált 90%-a, a terület avar kori betelepülésének kérdéseire az emléktanyag elemzésével kerestük a választ és a terület megszállásával kapcsolatosan egy sokkal árnyaltabb képet alakíthattunk ki. A temetkezési szokások és a régészeti leletanyag elemzése után elkülönített 6 leletfázis alapján, valamint az egyes temetkezési szokások és jelenségek földrajzi elhelyezkedése és az ezek alapján feltételezett településtömb határait figyelembe véve azt állapítottuk meg, hogy a Duna–Tisza köze területe négy lépcsőben települt be.

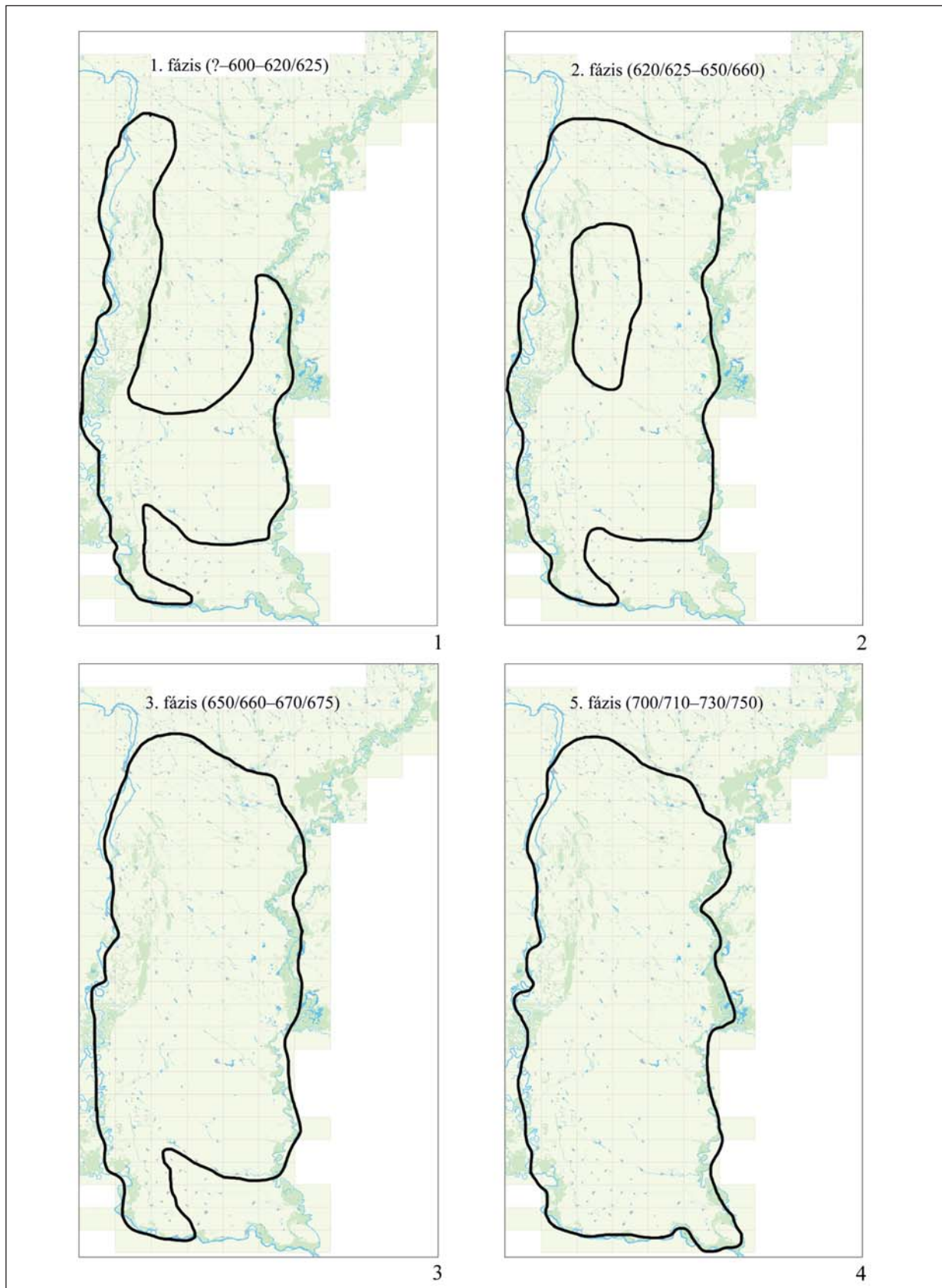
Az 1. fázisban (?–600–620/625) egy stratégiai szempontok által vezérelt katonai jelenlétről beszélhetünk, amit a stratégiaileg legfontosabb pontoknál (gázlók, egykori római utak, sáncok) a katonai elit egy-egy tagja biztosított, a Duna mentén kb. 25–30 km szélességben, a Tisza mentén nagyjából Csongrád vonaláig. A lelőhelyek többsége nagyjából a Szeged–Baja vonaltól délre található, egészen a mai Ferenc-csatornával szinte párhuzamosan, délre húzódó, ún. „római kis sáncig”. A homokhátsági területekről és a Bácspalánktól a Titeli-lőszdombig húzódó déli peremterületről e kronológiai hotizont anyaga nem került elő (88. kép 1).

A 2. fázisban (620/625–650/660) a településtömb jelentős növekedését tapasztaltuk, amit a Bácskai-lőszháton és északon nagyjából Kecskemét vonaláig, új temetők megnyitása mutat (88. kép 2). Csak a homokhátsági területről nem ismerünk lelőhelyet. Az ebben a periódusban indult temetők a stratégiaileg fontos pontokon létesültek, gázlóknál és az egykori római utak Tisza menti állomásánál. Az új

²¹⁸⁹ KOVRIG 1955, 39.

²¹⁹⁰ BÓNA 1986, 165; GARAM 1990, 254–257.

²¹⁹¹ KISS 1995, 140.

88. kép. A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kronológiai fázisai

Fig. 88. The chronological phases of the settlements of the Avar age in the Danube–Tisza interfluvium

temetőik nagyobb arányú betelepülésre utalnak, melyet az előzmény nélkül megjelent új tárgytipusok vizsgálata alapján a 620/630 körüli időszakra tehetünk.

A Homokhátságon az eddig ismertté vált leletanyag alapján az avarok a 3. kronológiai fázisban (650/660–670/675) vetették meg lábukat (88. kép 3). Ebben a fázisban a leletanyag alapján kisebb mértékű belső migrációs folyamatokat figyeltünk meg, a Tiszántúlról és a Dunántúlról is érkeztek ide kisebb közösségek. Részben ez állhatott a településtömb növekedése mögött.

A terület legdélebbi szeglete, Bácspalánktól a Titeli-löszdombig és a Sajkásvidék megszállása csak jóval később, az 5. fázisban (700/710–730/750) történt (88. kép 4). Az ennek hátterében álló okok további vizsgálatokat igényelnek.

A Duna–Tisza köze a kora középkorban a mainál kedvezőbb környezeti feltételeket nyújtott az emberi megtelepedésre. A szikes tavak és a vízfolyások változatos hasznosítási lehetősége jelentősen megnövelte a táj eltartóképességét. A táji adottságai alapján elsősorban állattartó életmódra volt alkalmas ez a terület, de kisebb részeken minden természeti feltétel adott volt a földműveléshez is. Ennek ellenére voltak olyan közösségek, akik az Avar Kaganátus más területéről, legfőképp a Tiszántúlról érkeztek ide, azonban nem tudtak itt gyökeret verni és rövid idő után felhagyott temetőik arra utalnak, hogy továbbvándoroltak, feltehetően a Dunántúlra.

A Duna–Tisza köze nem volt egy egységes régió az Avar korban, nyugati fele számos szállal kötődött a Dunántúlhoz, míg ugyanezt a keleti feléről és Tiszántúl viszonyáról nem tudjuk elmondani. Vagyis míg a Duna összekötő, a Tisza inkább elválasztó szerepet játszott a régió korabeli történetében.

A Duna–Tisza köze betelepülésével kapcsolatosan maradtak természetesen nyitott kérdések, melyek közül az egyik legfontosabb talán, a területet birtokba vevő, ázsiai eredetű népségek etnikai azonosítása. Ez azonban hosszútávon további kutatásokat igényel.

IRODALOM

FORRÁSOK

- Id. PLINIUS 2001: Id. Plinius: *Természetrész az ásványokról és a művészetekről*. C. PLINII SECUNDI NATURALIS HISTORIA XXXIV–XXXVII. Ford.: Darab Á. – Gesztelyi T. Budapest 2001.
- ÅBERG 1923: Åberg, N.: *Die Goten und Langobarden in Italia*. Uppsala 1923.
- ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. *Varia Archaeologica Hungarica* 13. Budapest 2002.
- AFANASZJEV–RUNICS 2001: Афанасьев, Г. Е. – Рунич, А. П.: *Мокрая Балка. Дневник раскопок I. – Мокрая Балка Cemetery I. Journal of excavation*. Москва 2001.
- АНМЕРОВ 1951: Ахмеров, Р. Б.: Уфимские погребения VI–VII вв. н.э. в нашей эры. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 40 (1951) 125–137.
- АЙБАВИН 1985: Айбабин, А. И.: Погребение хазарского воина. *Советская археология* 1985:3 (1985) 191–205.
- АЙБАВИН 1990: Айбабин, А. И.: Хронология могильников Крыма позднееримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 1 (1990) 3–86, 175–241.
- АЙБАВИН 1999: Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- ALFÖLDI 1942: Alföldi A.: Aquincum a későrómai világban (Aquincum in der spätrömischen Welt). In: *Budapest története I. Budapest az ókorban II*. Budapest 1942, 670–746.
- АМБРОЗ 1971: Амброз, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология* 1971:2 (1971) 96–123.
- АМБРОЗ 1973: Амброз, А. К.: I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening. Das Gräberfeld von Nevolino. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1969. *Советская археология* 1973:2 (1973) 280–298.
- АМБРОЗ 1981: Амброз, А. К.: Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 10–23.
- АМБРОЗ 1988: Амброз, А. К.: Основы периодизации южнокрымских могильников ипа Суук-Су. In: *Древности славян и Руси*. Отв. ред.: Тимошук, В. А. Москва 1988, 5–12.
- ANDÓ 1975: Andó M.: A dél-alföldi szikes tavak természeti adottságai. *Hidrológiai Közölny* 55 (1975) 27–35.
- ANDRÁSI 2000: András J.: Avar kori varkocsszorítók (Avarzeitliche Zopfspangen). *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 1997, 85–123.
- ANDRÉSI 2000: Andrési P.: *Ásotthalmom, Kiss Ferenc Emlékerdő-Láprét*. Tájak–Korok–Múzeumok Füzetek. Budapest 2000.
- АНКЕ 1998: Anke, B.: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Weissbach 1988.
- АНТОНАРАС 2010: Antonaras, A.: Early Christian and Byzantine Glass Vessels: Form and Uses. In: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter* 1. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 84. Eds.: Daim, F. – Drauschke, J. Mainz 2010.
- АНТОНИЋ 2012: Antonih, B. M.: *Nekropola iz perioda Avarske Dominacije. Lokalitet Pionirska ulica u Bečej*. Gradski Muzej Bečej Glavna 25. Bečej 2012.
- АРТАМОНОВ 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.

- АТАВИН 1996: Атавин, А. Г.: Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* ред.: Д. А. Сташенков. Самара 1996, 217–228.
- АТАВИН–ПАРОНОВ 1991: Атавин, А. Г. – Паронов, Я. М.: *Болгарское погребение с золотым поясным набором из Нижнего Прикубанья. Древности Среднего Кавказа и Причерноморья.* Москва 1991.
- АТТИЛА 2007: *Attila und die Hunnen. Ausstellungskatalog.* Stuttgart 2007.
- AURELIAN 1962: Аурелиан, П.: Предварительные сведения всвязи с хронологией могильника в Пятя Фрекэцей. *Dacia* 6 (1962) 215–234.
- BABOS 2001: Babos K.: Fafajmeghatározás – Csengele. In: Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest 2001, 353.
- BAGI 1987: Bagi, I.: The vegetation map of the Kisapaj UNESCO biosphere reserve core area, Kiskunság National Park, Hungary. *Acta Biologia Szegediensis* 33 (1987) 63–74.
- BAGI 1988: Bagi, I.: The vegetation map of the Szívós-szék UNESCO biosphere reserve core area, Kiskunság National Park, Hungary. *Acta Biologia Szegediensis* 34 (1987) 83–95.
- BAGI 1990: Bagi, I.: The Vegetation map of the Szappan-szék UNESCO biosphere reserve core area, Kiskunság National Park Hungary. *Acta Biologia Szegediensis* 36 (1990) 27–42.
- BAKAY 1973: Bakay K.: Az avar kor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén (Zur Chronologie der Awarzeit. Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgegend des Plattensees). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 5–86.
- BALASSA 1989: Balassa I.: *A magyar falvak temetői.* Budapest 1989.
- BÁLINT 1971: Bálint Cs.: A kutya a X–XII. századi hitvilágban (Le rôle du chien dans les croyances religieuses chez les hongrois du Xe–XIIe siècles). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971:1 (1971) 295–329.
- BÁLINT 1974: Bálint Cs.: A honfoglaláskori lovastemetkezések (Le tombes á ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe–XIe siècles). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971:2 (1974) 85–108.
- BÁLINT 1978: Bálint, Cs.: Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1978) 173–212.
- BÁLINT 1989: Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert.* Köln 1989.
- BÁLINT 1990: Bálint Cs.: Régészeti jegyzetek a VI–VII. századi avarok keleti kapcsolatairól. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 87–121.
- BÁLINT 1992: Bálint, Cs.: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üč-Tepe (Sow. Azerbajdzan) und der beschlagverzierten Gürtel im 6. und 7. Jahrhundert. In: *Awarenforschungen* I. Archaeologia Austriaca Monographien 1. – Studien zur Archäologie der Awaren 4. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 309–496.
- BÁLINT 1993: Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters.* Vorträge und Forschungen 41. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 195–273.
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai.* Magyar Őstörténeti Könyvtár. Szeged 1995.
- BÁLINT 2000: Bálint, Cs.: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert.* Varia Archaeologica Hungarica 10. Budapest 2000.
- BÁLINT 2000a: Bálint, Cs.: Der Schatz von Nagyszentmiklós in der bulgarischen archäologischen Forschung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000) 2000, 429–438.

- BÁLINT 2002: Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincsről röviden. In: *Az avarok aranya – A nagyszentmiklósi kincs*. Szerk.: Garam É. Budapest 2002, 57–80.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs.: A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása (Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers). *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 35–65.
- BÁLINT 2004a: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest 2004.
- BÁLINT 2006: Bálint, Cs.: Der Reichtum der Awaren. „Fürstengräber“, Prunkgräber, Schatzfunde. In: *Herrschaft, Tod, Bestattung: zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle. Internationale Fachkonferenz Kiel 16.–19. Oktober 2003*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 139. Hrsg.: von Carnap-Bornheim, C. – Krause, D. – Wesse, A. Bonn 2006, 147–159.
- BÁLINT 2006a: Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. *Századok* 140 (2006) 277–347.
- BÁLINT 2007: Bálint, Cs.: On „Orient-preference” in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians and Conquering Hungarians. In: *Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 5:1*. Hrsg.: Brandes, W. – Demandt, A. – Krasser, H. – Leppin, H. – von Möllendorf, P. Berlin–New York 2007, 545–562.
- BÁLINT 2008: Bálint, Cs.: Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. *Antaeus* 29–30 (2008) 29–61.
- BÁLINT 2000: Bálint M.: Az Árpád-kori településhálózat környezeti háttere a Dorozsma-Majsai homokhát területén. Adatok a kistáj egykori vízhálózatához. In: *A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására*. Szerk.: Fülekgy Gy. Budapest–Gödöllő 2000, 170–174.
- BALLA 1793: Balla, A.: *Mappa Specialissima Regionibus Coeli Juxta re-centissimas Obrew: Astronomicas Accomodate I. Regni Hungariae Comitatum Pest-Pilis et Solth Jazygiae Cumaniae Majoris et Minoris. 1793*. Tanulmányok Pest Megye Múltjából. Budapest 1965.
- BALOGH 1945: Balogh A.: Az esztergomi régészeti múzeum néhány avarkori tárgyáról. *Archaeologiai Értesítő* 57–58 (1944–1945) 1945, 300–332.
- BALOGH 1998: Balogh Cs.: Új adatok az avar kori sírformákhoz a Duna–Tisza közén. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében* 1997. Kecskemét 1998, 145–152.
- BALOGH 1999: Balogh Cs.: 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez Bács-Kiskun megyében I. In: *A Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak 8. Találkozásának Előadásai*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 111–124.
- BALOGH 2000: Balogh Cs.: Avar kori padmalyos sírok a Duna–Tisza közén (Awarenzeitliche Nischengräber auf dem Donau–Theiß Zwischenstromland). In: *A Népvándorláskor Kutatóinak Kilencedik Konferenciája*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Szerk.: Petercsák T. – Várad A. Eger 2000, 111–124.
- BALOGH 2000a: Balogh Cs.: Az avar kori préselt, lemezes boglárók (Die awarenzeitlichen gepreßten blechernen Agraffen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 219–235.
- BALOGH 2002: Balogh Cs.: Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseire (Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau–Theiß-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 291–340.
- BALOGH 2002a: Balogh Cs.: Petőfiszállás-Dósa-tanya, 195/b lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999 – Archaeological Investigations in Hungary 1999*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2002, 236.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Avar kori juhbőrös temetkezés Szabadszállás B. gyakorlótéren (Avar period burial with sheepskin at Szabadszállás, Drill-ground B). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon*

- 2003 – *Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 75–83.
- BALOGH 2004a: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája (Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschläge des Karpatenbeckens). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.
- BALOGH 2006: Balogh Cs.: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna–Tisza közén (Dual and multiple burials in the Region between the Danube and Tisza River from the Avar age). *Arrabona* 44:1 (2006) 41–86.
- BALOGH 2009 Balogh Cs.: Avar kori ló, lovas és lószerszámos temetkezések a Duna–Tisza közén (Burials with horse-harness of the Avarian Age in the territory between rivers Danube and Tisza). In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. *Archaeologica Cumanica* 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 9–42.
- BALOGH 2010: Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető (Avar age Cemetery in Felgyő, Ürmös-tanya). In: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szeged 2010, 185–381.
- BALOGH 2011: Balogh Cs.: Kora avar kori ún. propeller alakú övveret a kunpeszéri 3. sírból (Frühawarischer sog. propellerförmiger Gürtelbeschlag aus Grab 3 in Kunpeszér). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 257–276.
- BALOGH 2012: Balogh Cs.: A Mezőszilas type pendant from Grave 14 of the Mélykút-Sánc-dűlő cemetery. In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 269–287.
- BALOGH 2013: Balogh Cs.: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*. Doktori disszertáció. Budapest 2013.
- BALOGH 2014: Balogh Cs.: Kora avar kori sírok Felgyő-Kettőshalmi dűlőben (Early Avar Graves from Felgyő, Kettőshalmi dűlő). In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. *Opitz Archaeologica* 6. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 209–244.
- BALOGH 2015: Balogh Cs.: A homokrévi 8. sír faragott csontlemezei. Adatok az avar kori tegeztek típusaihoz (The carved bone plates of grave 8 from Mokrin [Srb]. New data to the types of the Avar age quivers). In: „...in nostra lingua Hringe nominant” – *Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára*. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2015, 39–70.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: „*Aranypillangók*” – Adatok az avar kori halotti szemfedők és koporsók díszítéséhez („*Golden butterflies*” – Contributions to the ornaments of the Avar-age shrouds and coffins). In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs T. – Takács M. Győr 2016, 45–70.
- BALOGH–P. FISCHL 2010: Balogh Cs. – P. Fischl K.: *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 1. Szerk.: Balogh Cs. – Türk A. Szeged 2010.
- BALOGH–KÖHEGYI 1999: Balogh Cs. – Köhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők I. A Fajsz-Ártér és a Fajsz-Kétágköz lelőhelyek (Begrabungsstätten aus der Zeit der Awaren in der Umgebung von Fajsz I. Die Fundorte Fajsz-Ártér und Fajsz-Kétágköz). *Cumania* 16 (1999) 247–290.
- BALOGH–KÖHEGYI 2001: Balogh Cs. – Köhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz-Garadombon (Awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsz.

- Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsz-Garadomb). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 7 (2001) 333–363.
- BALOGH–PÁSZTOR 2015: Balogh Cs. – Pásztor A.: Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevalók (Large bead-pendant earrings from the Avar period). In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6. (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, November 4–6. 2014)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKÉ BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 4. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 581–625.
- BALOGH–PINTÉR 1998: Balogh Cs. – Pintér L.: Avar sírok Városföldről (Awarengräber von Városföld). *Cumania* 15 (1998) 93–131.
- BALOGH–WICKER 2012: Balogh Cs. – Wicker E.: Avar nemzetségsíró Petőfiszállás határából (Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Petőfiszállás). In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 551–580.
- BANK 1965: Банк, А. В.: *Византийское искусство в собраниях Советского Союза*. Москва–Ленинград 1965.
- BÁRDOS 1978: Bárdos E.: Avar temető Kaposvár határában (Rescue excavation on the findspot Nr. 33 of Kaposvár). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978) 13–65.
- BÁRDOS 2000: Bárdos, E.: La necropola àvara di Zamárdi. In: *Gli Avari*. Arslan–Buora 2000, 76–141.
- BÁRDOS 2001: Bárdos, E.: La necropola avara di Zamárdi. In: *L' oro degli Avari*. Udine–Milano 2001, 76–144.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.
- BÁRDOS–GARAM 2014: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Budapest 2014.
- BARKÓCZI 1968: Barkóczi, L.: A 6th century cemetery from Keszthely-Fenekpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1968) 275–311.
- BARTHA 1996: Ö. Bartha J.: *Az anatóliai törökök temetkezési szokásai*. Studia Folkloristica et Ethnographica. Debrecen 1996.
- BARTOSIEWITZ 2006: Bartosiewicz, L.: *Régenvolt háziállatok*. Budapest 2006.
- BARTOSIEWITZ ET AL. 2014: Bartosiewicz L. – Biller A. Zs. – M. Choyke A.: Középvár nyúlláb függők a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből (Middle Avar period hare foot pendants in the collections of the Hungarian National Museum). In: *Avarok pusztái. Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 325–337.
- BÂRZU 2010: Bârzu, L.: *Ein gepidisches Denkmal au Siebenbürgen das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei*. Archaeologia Romanica 4. Cluj-Napoca–Bistrița 2010.
- BEDE 2016: Bede Á.: Mindszent, Szegvári út, Szőlő-part. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2013–2014 – Archaeological Investigations in Hungary 2013–2014*. Főszerk.: Kvassay J. Budapest 2016, in press.
- BÉL 1984: Bél M.: Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–1981:2 (1984).
- BENDE 1998: Bende L.: A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja. Adatok a késő avar kori lószerszámok díszítéséhez (Das Grab 51 im spätwarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Beiträge zur

- Verzierung des spätaawarenzeitlichen Pferdegeschirre). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 195–230.
- BENDE 2000: Bende L.: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és a lószerszámos temetkezések kronológiájához (Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 241–279.
- BENDE 2003: Bende L.: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadülői avar kori temetőben (Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadülő). In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadülői avar temető*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szeged 2003, 305–330.
- BENDE 2003a: Bende L.: Avar temető Örménykúton (Ein awarisches Gräberfeld in Örménykút). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 189–196.
- BENDE 2005: Bende L.: *Temetkezési szokások a Tisza–Körös–Maros közén az avar kor második felében*. Doktori disszertáció. Budapest 2005.
- BENDE 2006: Bende, L.: Bestattungssitten in der zweiten Hälfte der Avarzeit in der durch die Flüsse Körös, Tisza und Maros umgebenen Landschaft (Burial customs in the second half of the Avar Age in the area bordered by the Körös, Tisza and Maros Rivers). *Arrabona* 44:1 (2006) 87–110.
- BENDE 2012: Bende L.: Lószerszámos temetkezések, áldozati állatok és ételmellékletek a Körös–Tisza–Maros köze késő avar kori temetőiben (Bestattungen mit Pferdegeschirr, Tieropfer und Speisebeigaben in den spätaawarenzeitlichen Gräberfeldern des Gebietes zwischen Kreisch/Körös, Theiss/Tisza und Mieresch/Maros). In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 645–678.
- BENDE–LŐRINCZY 2005: Bende, L. – Lőrinczy, G.: A specific burial custom: the catacomb grave. Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001. *British Archaeological Reports International Series* 1355 (2005) 93–95.
- BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.
- BENDE ET AL. 2010: Бенде, Л. – Леринци, Г. – Тюрк, А.: Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X–XI вв. Карпатской котловины и его салтовская параллель (A Unique Find with Saltovo Analogies in the 10th century Material of the Carpathian Basin). In: *Культуры евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия*. Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2010, 244–254.
- BENKŐ 1982: Benkő Zs.: Cegléd a magyar honfoglalás időszakában és az Árpád-korban. *Studia Comitatensia* 11 (1982) 65–82.
- BÉRES 2002: Béres M.: Avarok a makraszéki határban (567–9. század vége). In: *Szatymaz földje és népe*. Szerk.: Péter L. Szeged 2002, 56–62.
- BEZUGLOV 1985: Безуглов, С. И.: Погребение кочевника VII в. н.э. на Нижнем Дону. *Советская археология* 1985:2 (1985) 248–252.
- BIALEKOVÁ 1967: Bialeková, D.: Žltá keramika z pohrebíšk obdobia avarsky ríše v karpatskoj kotline (Die gelbe Keramik aus den awarenzeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken). *Slovenská Archeológia* 15:1 (1967) 5–76.
- BIALEKOVÁ 1968: Bialeková, D.: Zur Frage der grauen Keramik aus Gräberfeldern der Avarzeit im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 16:1 (1968) 206–227.

- BIBÓ-BIGE 1901: Bibó-Bige Gy.: Egy érdekes szabadkai sírlelet. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 431–432.
- BIBÓ-BIGE 1902: Bibó-Bige Gy.: Népvándorláskori takácseszközökről. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 408–410.
- BIBÓ-BIGE 1903: Bibó-Bige Gy.: Szabadkai leletről. *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 276–277.
- BICHIR 1976: Bichir, G.: *Archaeology and History of the Karpi*. British Archaeological Reports 16. Oxford 1976.
- BICZÓ 1984: Biczó P.: A keceli határ régészeti emlékei. In: *Kecel története és néprajza*. Szerk.: Bárh J. Kecel 1984, 19–62.
- BIERBRAUER 1975: Bierbrauer, V.: *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. Bibliotheca Studi Medievali 7. Spoleto 1975.
- BIERBRAUER 1979: Bierbrauer, V.: Kontinuitätsproblem im Mittel- und Ostalpenraum zwischen dem 4. und 7. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. *Berichte zur deutschen Landeskunde* 53 (1979) 3–32.
- BIERBRAUER 1981: Bierbrauer, V.: É. Garam, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland* 181 (1981) 702–705.
- BIERBRAUER 1987: Bierbrauer, V.: *Invillino-Ibligo in Friaul. Die römische Siedlung und das spätantik frühmittelalterlichen Castrum*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 33. München 1987.
- BIERBRAUER 2004: Bierbrauer, V.: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8. Hrsg.: Pohl, W. Wien 2004, 45–84.
- BÓNA 1956: Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpálotá und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 183–244.
- BÓNA 1957: Bóna I.: Az úrböpusztai avar temető (Le cimetiére avar de Úrböpuszta). *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 155–173.
- BÓNA 1962: Bóna I.: Népvándorláskor. In: *A kisvárdai vár története*. Szerk.: Éri I. Kisvárdá 1962, 78–94.
- BÓNA 1963: Bóna, I.: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia* 2–3 (1961–62) 1963, 49–68.
- BÓNA 1965: Bóna I.: Későrómai és népvándorlás korszak. In: *Orosháza története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 14–135.
- BÓNA 1970: Bóna I.: Avar lovassír Iváncsáról (Grave of an avar horseman at Iváncsa). *Archaeologiai Értesítő* 97 (1970) 243–263.
- BÓNA 1971: Bóna I.: *A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* 5. Székesfehérvár 1971.
- BÓNA 1971a: Bóna, I.: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1973: Bóna I.: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaiújvárosban (Avarische Siedlungen aus dem 7. Jahrhundert und ein ungarisches Dorf aus der Árpádenzeit [11.–13. Jh.] in Dunaiújváros)*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1973.
- BÓNA 1978: Bóna I.: Erdélyi gepidák – Tisza-menti gepidák (Régészeti kutatás-módszertani és leletértelmezési problémák). *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztályának Közleményei* 27 (1978) 123–170.
- BÓNA 1979: Bóna I.: A szegvár-sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz (Das Reitergrab von Szegvár-Sápoldal. Beiträge zu den frühawarischen Bestattungssitten). *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 3–32.
- BÓNA 1980: Bóna, I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 31–95.

- BÓNA 1983: Bóna I.: A XIX. század nagy avar leletei (Die großen Awarenfunde des 19. Jahrhundert). *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1982–1983 (1983) 81–160.
- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története* I. Szerk.: Székely Gy. Budapest 1984, 265–374.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: *Erdély története három kötetben*. Szerk.: Köpeczi B. Budapest 1986, 107–234.
- BÓNA 1988: Bóna, I.: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Settimante di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 35 (1988) 437–461.
- BÓNA 1989: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: *Erdély rövid története*. Szerk.: Köpeczi B. Budapest 1989, 61–98.
- BÓNA 1990: Bóna, I.: Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990) 113–124.
- BÓNA 1993: Bóna, I.: „Barbarische” Nachahmungen von byzantinischen Goldmünzen im Awarenreich. *Rivista Italia Numismatica* 95 (1993) 529–538.
- BÓNA 2000: Bóna, I.: Die Awarenfeldzüge und der Untergang der byzantinischen Provinzen an der Unteren Donau. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.–7. Jahrhundert*. Hrsg.: Bálint, Cs. *Varia Archaeologica Hungarica* 9. Budapest 2000, 163–183.
- BÓNA 2000: Bóna, I.: Ein frühawarisches Gräberfeld in der Unio-Sandgrube von Várpalota. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 123–160.
- BÓNA ET AL. 1993: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok – Gepidák – Langobardok*. Szeged 1993.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 6. Budapest 2009.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* I. *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 1. Budapest 2002.
- BÓNA–NOVÁKI 1982: Bóna I. – Nováki Gy.: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára (Alpár. Eine Bronzezeitliche und Mittelalterliche Burg). *Cumania* 7 (1982) 18–118.
- BORBÁS 1881: Borbás V.: Békésvármegye flórája. *Értekezések a természettudományok köréből* 11 (1881) 1–105.
- BORHIDI 1998: Borhidi A.: Kerner és az Alföld növényföldrajza mai szemmel. *Kanitzia* 6 (1998) 7–16.
- BORSY 1987: Borsy Z.: Az Alföld hordalékkúpjainak fejlődéstörténete. *Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Főszerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza 1987, 5–42.
- BOTALOV 2006: Botalov, S. G.: Swords and Daggers in the Hun Epoch. *Fasciculi Archaeologiae Historicae Fasc.* 19. Łódź 2006, 35–45.
- BÖKÖNYI 1955: Bökönyi, S.: Examen des os d'animaux découverts au cimetière avar de Kiskörös város alatt. In: László, Gyula: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. *Archaeologia Hungarica* 34. Budapest 1955, 211–218.
- BÖKÖNYI 1973: Bökönyi S.: A temető állatsontanyagának vizsgálata. In: Török Gy.: *Sopronkőhida IX. századi temetője*. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1973.
- BÖRZSÖNYI 1902: Börzsönyi A.: Győri temető a régibb középkorból (Frühmittelalterliches Gräberfeld in Győr). *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 12–24, 128–143.
- BÖTTGER 1974: Böttger, B.: Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastell Iatrus in Nordbulgarien. In: *Actes du XIe Congrès International d'Études sur le Frontières Romaines*. Ed.: Pippidi, D. M. Bucharest–Cologne–Vienna 1974, 131–136.
- BRATHER 2000: Brather, S.: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78 (2000) 139–177.

- BRATHER 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. Berlin–New York 2004.
- BRATHER 2007: Brather, S.: Kleidung, Bestattung, Ritual. Die Präsentation sozialer Rollen im frühen Mittelalter. In: *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter: Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*. Ergänzungsband zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Berlin 2007, 235–274.
- BRATHER 2008: Brather, S.: Bestattungsrituale zur Merowingerzeit. Frühmittelalterliche Reihengräber und der Umgang mit dem Tod. In: *Archaeology and identity. Central and East Central Europe in the earlier Middle Ages*. Florilegium Magistrorum Historiae Archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi 2. Eds.: Spinei, V. – Rubel, A. București 2008, 279–307.
- BREUER 2005: Breuer, E.: *Byzanz an der Donau. Eine Einführung in Chronologie und Fundmaterial zur Archäologie im Frühmittelalter im Mittleren Donau Raum*. Archaeological Introductions 2. Tettngang 2005.
- BROWN 1974: Brown, D.: So-called „Needle Cases”. *Medieval Archaeology* 18. London 1974, 151–154.
- BRUCKNER 1968: Bruckner, O.: Čik, Bačko Petrovo Selo. *Archeološki Pregled* 10 (1968) 170–173.
- BRUCKNER 1982: Bruckner, O.: The Sixth Century Necropolis at Vajska. In: *Sirmium. Recherches archéologiques en Syrmie* IV. Eds.: Duval, N. – Ochsenschlager, E. L. – Popović, V. Beograd 1982, 29–42.
- BRUCKNER–NAĐ 1966: Bruckner, O. – Nađ, S.: Vajska, ul. Radićeva br. 1. – Nekropola iz doba Seobe naroda. *Archeološki Pregled* 8 (1966) 156–157.
- BUGARSKI 2006: Bugarski, I.: A Contribution to the Study of Lamellar Armours. *Starinar* 55 (2005) 161–179.
- BUGARSKI 2009: Бугарски, И.: *Некрополе из года антике и раној средњеј века на локалитету Чик (Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik)*. Београд – Белград 2009.
- BUGARSKI 2012: Bugarski, I.: Occupation of the south Pannonian soil during Antiquity and the Migration period: Šajkaška revisited. In: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*. Posebna Izdanja, Knjiga 51. Collège de France – CNRS Centre de Recherche d’histoire et civilisation de Byzance Monographies 36. Eds.: Ivanišević, V. – Kazanski, M. Paris–Beograd 2012, 11–34.
- BULLA 1950: Bulla B.: A Kiskunság kialakulása és felszíni formái. *Földrajzi Közlemények* 78 (1950) 101–117.
- BUNARDŽIĆ 1985: Bunardžić, R.: *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell’ alto medioevo*. Roma 1985.
- CHANTRE 1886: Chantre, E.: *Recherches Anthropologiques dans le Caucase. Necropole de Kammunta*. Paris 1886.
- CHOLNOKY 1910: Cholnoky J.: Az Alföld felszíne. *Földrajzi Közlemények* 38 (1910) 413–436.
- CHRISTLEIN 1973: Christlein, R.: Besitzabstufungen zur Merowingerzeit im Spiegel reicher Grabfunde aus West- und Süddeutschland. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 20 (1973) 147–180.
- ČILINSKÁ 1963: Čilinská, Z.: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni. *Slovenská Archeológia* 11 (1963) 87–120.
- ČILINSKÁ 1966: Čilinská, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*. Bratislava 1966.
- ČILINSKÁ 1970: Čilinská, Z.: Žarové hroby na predveľ komoravskom kostrovom pohrebisku v Želovciach. *Sborník Národného Muzea v Praze* 24 (1970) 27–30.
- ČILINSKÁ 1973: Čilinská, Z.: *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*. Bratislava 1973.
- ČILINSKÁ 1975: Čilinská, Z.: Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken. *Slovenská Archeológia* 23:1 (1973) 63–96.

- ČILINSKÁ 1992: Čilinská, Z.: *Slovania a Avarský kaganát: výpoved staroslovanského pohrebiska v Želovciac*. Bratislava 1992.
- CZIRÁKY 1899: Cziráky Gy.: A bogojevai (Bács-Bodrog m.) sírmező és földvár. *Archaeologiai Értesítő* 19 (1899) 268–276.
- CZIRÁKY 1900: Cziráky Gy.: Bogojeva (Gombos) régi emlékeiről. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 262–263.
- CZIRÁKY 1901: Cziráky Gy.: Gombosi (bogyoevai) régiségekről. *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 423–423.
- CS. SEBESTYÉN 1930: Cs. Sebestyén K.: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban (Rätselhafte Beinplatten in den Gräbern der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok* 6 (1930) 178–204, 220.
- CSALLÁNY 1933: Csallány D.: *A kunszentmártoni avarkori ötvössír (Goldschmiedergrab aus der Avarzeit von Kunszentmárton [Ungarn])*. Szentés 1933.
- CSALLÁNY 1934: Csallány D.: A szentes-lapistói népvándorláskori sírlelet (Der Grabfund von Szentes-Lapistó aus der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok* 9–10 (1933–34) 206–214.
- CSALLÁNY 1939: Csallány D.: Kora-avarkori sírleletek (Grabfunde der Frühawarenzeit). *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 121–180.
- CSALLÁNY 1940: Csallány D.: Kora avar kori edények Magyarországon (Frühawarische Gefäße in Ungarn). *Dolgozatok* 16 (1940) 118–144.
- CSALLÁNY 1943: Csallány D.: A Deszk D számú temető avar sírjai (Les tombes avares du cimetière de „Deszk D”). *Archaeologiai Értesítő* 56 (1943) 160–173.
- CSALLÁNY 1948: Csallány D.: Szegedi avarkori sírleletek és hun-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai (Rapports archéologiques entre les trouvailles tombales de l'époque avar de Szeged et des cors à boire Hunno-Bulgares). *Archaeologiai Értesítő* 59–61 (1946–1948) 1948, 350–361.
- CSALLÁNY 1952: Csallány, D.: Византийские монеты в аварских находках (L'importance de la circulation monétaire byzantine pour le legs archéologique des Avars). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1952) 235–250.
- CSALLÁNY 1953: Csallány Dezső: A bácsújfalusi avarkori hamvasztásos lelet. Adatok a kuturgur-bolgárok (hunok) temetési szokásához és régészeti hagyatékához (Trouvaille d'objets incinérés de l'époque avar à Bácsújfalu. Contributions à l'étude des rites funéraires et au legs archéologique des koutourgours bulgares [huns]). *Archaeologiai Értesítő* 80 (1953) 133–141.
- CSALLÁNY 1956: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Avarzeit in Mitteleuropa*. Budapest 1956.
- CSALLÁNY 1957: Csallány D.: Az Átokháza-bilisicsi avarkori sírleletek. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1957, 109–132.
- CSALLÁNY 1960: Csallány D.: A hajdúdorogi avar mellpáncél. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1958–1959 (1960) 17–23.
- CSALLÁNY 1960a: Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei (Avarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 1 (1958) 1960, 31–87.
- CSALLÁNY 1963: Csallány D.: A kuturgur-bolgárok (hunok) régészeti hagyatékának meghatározása (Die Bestimmung der archäologischen Hinterlassenschaft der Kuturgur-Bulgaren [Hunnen]). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 21–38.
- CSALLÁNY 1972: Csallány D.: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében 1 (Die Panzer der Avarzeit im Karpatenbecken 1). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 12–14 (1969–1971) 1971, 7–44.
- CSALLÁNY 1982: Csallány D.: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében 2 (Die Panzer der Avarzeit im Karpatenbecken 2). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 15–17 (1972–1974) 1982, 5–35.
- CSALOG 1959: Csalog J.: Rangjelző díszkard az avar korból. *Folia Archaeologica* 9 (1959) 105–108.

- CSALOG 1967: Csalog Zs.: *A IX–XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseire.* Budapest 1967.
- CSEH 1990: Cseh J.: Adatok a VI–VII. századi régészeti emlékekhez. *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 29–77.
- CSEH 1999: Cseh J.: Üvegleletek a 4–6. századból Kengyel környéki településeken (Kutatástörténeti áttekintés) (Glass Finds from the 4th–6th centuries on settlements in environs of Kengyel [with a short history of research]). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 11 (1999) 25–29.
- CSEH 2011: Cseh G.: Avar temetőrészlet Tatabánya-Síkvölgypusztán (Ein awarenzeitlicher Gräberfeldabschnitt von Tatabánya-Síkvölgypuszta). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (2011) 171–183.
- CSELEBI 1985: *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford.: Karácson I. Budapest 1985.
- CSÉPLŐ 1897: Cséplő P.: A csökmői és pusztai kovácsi leletekről (Über die Funde von Csökmő und Pusztakovácsi). *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 437–441.
- CSIKY 2007: Csiky G.: A kora avar kori lándzsák tipológiája. *Archaeologiai Értesítő* 132 (2007) 305–323.
- CSIKY 2009: Csiky G.: *Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia.* Doktori disszertáció. Budapest 2009.
- CSIKY 2010: Чижи, Г.: Сабли аварского периода в Карпатской котловине вопросы типохронологии. In: *Культуры евразийских степей второй половины тысячелетия н.э. вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2010, 207–216.
- CSIKY 2011: Csiky, G.: Armament and Society in the Mirror of the Avar Archaeology. The Transdanubia-Phenomenon Revisited. In: *Proceedings of the 1st International Conference Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe, October 14th-e. Sibiu, October 14th–17th, 2010.* Ed.: Ţiplic, I. M. Sibiu 2011, 9–34.
- CSIKY 2012: Csiky, G.: Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam).* Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 371–394.
- CSIKY 2013: Csiky G.: Az avar közelharci fegyverek története. Funkcionális megközelítés (A history of the Avar-Age close-combat weapons. A functional approach). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából Új sorozat 6–7 (2011–2012)* 2013, 71–90.
- CSIKY 2015: Csiky, G.: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology.* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages (450–1450) 3. Ed.: Curta, F. Leiden–London 2015.
- CSÖRE 1980: Csöre P.: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor.* Budapest 1980.
- DAIM 1979: Daim, F.: Awarische Altfunde aus Wien und Niederösterreich. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 59 (1979) 55–101.
- DAIM 1987: Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ.* Studien zur Archäologie der Awaren 3:1. Wien 1987.
- DAIM 1990: Daim, F.: Das Gräberfeld von Zillingtal. Die Grabungen 1985–89. In: *Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. Tengelic, 1989.* A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15 (1990) 155–161.
- DAIM 1990a: Daim, F.: Der awarische Greif und die byzantinische Antike. In: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II.* Hrsg.: Freisinger, H. – Daim, F. Wien 1986, 273–304.
- DAIM 1996: Daim, F.: Die Bayern, die Nachbarn der Awaren westlich der Enns. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren.* Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 308–315.

- DAIM 1998: Daim, F.: Das awarische Gräberfeld von Zillingtal: sechs Gräber mit „westlichen“ Gegenständen. In: „Zur Landeskunde des Burgenlandes“ – Festschrift Hans Schmid. Eisenstadt 1998, 97–135.
- DAIM 2000: Daim, F.: „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt: Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 77–204.
- DAIM–LIPPERT 1984: Daim, F. – Lippert, A.: *Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ*. Studien zur Archäologie der Awaren 1. Wien 1984.
- DAIM ET AL. 2011: Daim, F. – Chamerov, J. – Greiff, S. – Patscher, S. – Stadler, P. – Tobias, B.: Császárok, madarak, indadíszek. Egy bizánci övveret a 8. századból és egy új lelet Dél-Magyarországról (Kaiser, Vögel, Rankenwert. Byzantinischer Gürteldekore des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Südungarn). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 337–374.
- DAMM 1996: Damm, I. G.: Goldschmuck des 5. Jahrhunderts aus dem pontischen Raum im Römisch-Germanischen Museum Köln. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 82–89.
- DASKALOV 1998: Daskalov, M.: Ein Grab der Völkerwanderungszeit aus Südwestbulgarien (2. Hälfte des 5. Jhs. – Anfang des 6. Jhs.). *Archeologia Bulgarica* 1998:3 (1998) 77–87.
- DASKALOV–TRENDAFILOVA 2005: Даскалов, М. – Трендафилова, К.: Гроб с коланна гарнитура (втора половина на VI в.) край рупките, Чирпанско (A grave with belt mounts [second half of the 6th century AD] near Ruptike, Chirpan region). *Археология* 46 (2005) 161–171.
- DIENES 1973: Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét). *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.
- DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.: *Seoba Naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun 1962.
- DINNYÉS 1973: Dinnyés L.: A Blaskovich Múzeum régészeti gyűjteménye. *Studia Comitatus* 2 (1973) 37–70.
- DINNYÉS 1982: Dinnyés L.: A táj a honfoglalás koráig. In: *Cegléd története*. *Studia Comitatus* 11 (1982) 45–64.
- DITLER 1995: Дитлер, П. А.: *Раннесредневековый могильник Мешоко. Археология Адыгей*. Меоты 1995.
- DOBOS 2011: Dobos A.: Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései (The horse burials of the row-grave cemeteries from Transylvania). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában (Publications of the Molnár István Museum Transylvania and its connections in the early Migration period)*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Székelykeresztúr 2010–2011 (2011) 377–404.
- DOPPELFELD 1960: Doppelfeld, O.: *Das fränkische Frauengrab unter dem Chor des Kölner Domes*. Germania 38. Mainz 1960.
- DÖRFLER 1895: Wlislockiné Dörfler F.: Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben. *Ethnographia* 6 (1895) 206–213.
- DÖVÉNYI 2010: Dövényi Z.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 2010.
- ÉBER 1902: Éber L.: Abonyi sírleletek a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 241–263.
- EISNER 1952: Eisner, J.: *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště*. Bratislava 1952.
- ELIADE 1998: Eliade, M.: *Aranyág*. Budapest 1998.
- ENDRŐDI–HORVÁTH 2002: Endrődi A. – Horváth M. A.: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest, Csepel-szigeten (Budapest, XXI. II. Rákóczi F. út 345.) (Early Bronze Age and Avar graves at Budapest, Csepel-Island. Csepel-Vízmű [Budapest, XXI. II. Rákóczi F. út 345.]). *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999 – Archaeological Investigations in Hungary 1999*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2002, 27–45.

- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1975: Ercegović-Pavlović, S.: Аварски коњаничка гроб из Манделос (La tombe de cavalier avare de Mandjelos). *Starinar* 24–25 (1973–1974) 1975, 107–114.
- ERDÉLYI 1958: Erdélyi I.: A jánoshidai avarkori temető (Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jánoshida). *Régészeti Füzetek* Ser. II. No. 1. Budapest 1958.
- ERDÉLYI 1965: Erdélyi I.: Látogatás egy mongol kovácsmesternél. *Ethnographia* 76 (1965) 464.
- ERDÉLYI 1966: Erdélyi I.: *Avar művészet*. Budapest 1966.
- ERDÉLYI 1967: Erdélyi I.: Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. *Ethnographia* 78 (1967) 124–125.
- ERDÉLYI 1975: Erdélyi I.: Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 86 (1975) 153–163.
- ERDÉLYI 1982: Erdélyi I.: *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*. Budapest 1982.
- ERDÉLYI–SALAMON 1971: Erdélyi, I. – Salamon, Á.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. *Studia Archaeologica* 5. Budapest 1971.
- ERDÉLYI–NÉMETH 1969: Erdélyi I. – Németh P.: A várpalota-gimnáziumi avar temető. A Bakonyi Múzeum avarkori leletanyagának ismertetése I (Awaren-Friedhof Várpalota-Gymnasium. Besprechung der im Besitz des Bakony-Museums zu Vespém befindlichen Fundstücke aus der Awarenzeit I). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 167–198.
- EVANS 1978: Evans, J. G.: *An Introduction to Environmental Archaeology*. London 1978.
- FARKAS ET AL. 1972: Farkas, Gy. – Lengyel, I. – Marcsik, A.: Supposition of genetic connections between the finds of the cemetery at Mélykút-Sáncdülő (Southern Hungary) on the basis of blood grouping ABO. *Acta Biologica* 17 (1971) 199–207.
- FECHNER–LANGHOR 1993: Fechner, K. – Langhor, R.: Testing of the archaeopedological checklist in the excavations of Melsele and Gavisce. *Notae Praehistoricae* 12 (1993) 95–104.
- FÉNYES 1983: Fényes J.: A Duna–Tisza közti tözeges tavak fejlődéstörténete Mollusca-fauna vizsgálatok alapján. *Alföldi Tanulmányok* 7. Szeged 1983, 7–30.
- FERENCZY 1963: Ferenczy L.: A váchartyáni avarkori temető (Le cimetiére avar de Váchartyán). *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 84–107.
- FETTICH 1926: Fettich N.: Az avarkori műipar Magyarországon (Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn). *Archaeologia Hungarica* 1. Budapest 1926.
- FETTICH 1926a: Fettich, N.: Über die Erforschung der Völkerwanderungskunst in Ungarn. *Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst* 1 (1926) 265–272.
- FETTICH 1937: Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete (Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn). *Archaeologia Hungarica* 21. Budapest 1937.
- FETTICH 1943: Fettich N.: *Győr a népvándorláskorban (Győr in der Völkerwanderungszeit)*. Győr 1943.
- FETTICH 1951: Fettich N.: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművészet történetéhez (Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst). *Archaeologia Hungarica* 31. Budapest 1951.
- FETTICH 1953: Fettich N.: *A szeged-nagyszéksői hun fejedelmi sírlelet (La trouvaille de tombe princière hunnique Szeged-Nagyszéksős)*. *Archaeologia Hungarica* 33. Budapest 1953.
- FETTICH 1963: Fettich, N.: Symbolische Gürtel aus der Awarenzeit (Fund von Bilisics) (Az avar kori jelképes övről [A bilisicsi lelet]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1963, 61–89.
- FETTICH 1965: Fettich, N.: Awarenzeitliches Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. *Studia Archaeologica* 3 (1965).
- FIEDLER 1994: Fiedler, U.: Die Gürtelbesatzstücke von Akalan, ihre Funktion und kulturelle. *Izvestija na archeologičeskaja Institut Bgarija* 38 (1994) 31–47.
- FLJOROV 2000: Флёров, В. С.: *Аланы центрального Предкавказья V–VIII веков: Обряд обезвреживания погребенных (The Alans of the Central Caucasus foothills in the 5th–8th centuries: Prophylactic rite directed against the dead)*. Москва 2000.
- FLJOROV 2007: Флёров, В. С.: *Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в. н.э.* Москва 2007.

- FÓTHI ET AL. 2000: Fóthi E. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, Kárpát-medencei népesség között (Archeological and Anthropological Relationship between the Eurasian Steppe and an Early Avar Population of the Carpathian Basin). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 6 (2000) 191–198.
- FREEDEN 1991: von Freeden, U.: Awarische Funde in Süddeutschland? *Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums* 38 (1991) 593–627.
- FÜLÖP 1988: Fülöp, Gy.: Awarenzeitliche Fürstengräber von Igar. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988) 151–190.
- GÁBRIS 2003: Gábris Gy.: A földtörténet utolsó 30 ezer évének szakaszai és a futóhomok mozgásának főbb periódusai Magyarországon. *Földrajzi Közlemények* 77 (2003) 1–14.
- GALLINA 2000: Gallina Zs.: A történelmi Halas régészeti lelőhelyei. In: *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk.: Ö. Kovács J. – Szakál A. Kiskunhalas 2000, 31–42.
- GARAM 1969: Garam É.: A késő avarkori korongolt sárga kerámia (Die spätaawarenzeitliche gelbe Keramik). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 207–241.
- GARAM 1973: Garam É.: Avar temető Andocs (Avar cemeteries at Andocs). *Folia Archaeologica* 24 (1973) 129–183.
- GARAM 1975: Garam, É.: The Homokmégy-Halom Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Periods (567–829) in Hungary* I. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 13–48.
- GARAM 1976: Sz. Garam É.: Adatok a középvavarkori és az avar fejedelmi sírok régészeti és történelmi kérdéseire (Zu den Archäologischen und historischen Fragen der Mittleren Awarenzeit und der awarischen Fürstengräber). *Folia Archaeologica* 27 (1976) 129–147.
- GARAM 1978: Garam É.: A középvavarkori sírobulussal keltezhető leletköre (Der mit Grabobulus datierbare Fundkreis der Mittelawarenzeit). *Archaeologiai Értesítő* 103 (1978) 206–216.
- GARAM 1979: Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1979.
- GARAM 1982: Garam É.: Római kori rézüstök korai avar sírokban (Römerzeitliche Kupferkessel im frühawarischen Gräbern). *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 73–88.
- GARAM 1983: Garam, É.: Über die frühawarischen Gräber von Zsámbok. *Folia Archaeologica* 34 (1983) 139–155.
- GARAM 1984: Garam, É.: Spätaawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum (Késő avar kori aranytárgyak a Magyar Nemzeti Múzeum Népvándorláskori Gyűjteményében). *Folia Archaeologica* 35 (1984) 87–109.
- GARAM 1989: Garam, É.: Über das awarenzeitliche goldene Agraffenpaar von Dunapataj (A dunapataji avarkori arany mellbogláról). *Folia Archaeologica* 40 (1989) 137–154.
- GARAM 1990: Garam, É.: Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. In: *Typen der Ethnogenese unter Besonderer Berücksichtigung der Bayern* II. Hrsg.: Freisinger, H. – Daim, F. Wien 1990, 253–272.
- GARAM 1991: Garam, É.: *Die awarenzeitlichen Funde aus Ungarn im Römisch- Germanischen Zentralmuseum*. Bonn 1991.
- GARAM 1991a: Garam, É.: Über Halskette, Halsschmücke mit Anhängern und Juwelenkragen byzantinischen Ursprung aus der Awarenzeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991) 151–179.
- GARAM 1991b: Garam É.: A tiszakécske-óbögi avarkori sírok. Adatok az avarkori szabályokhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz (Awarenzeitliche Gräber von Tiszakécske-Óbög. Angaben zu den Säbeln zu den geraden, einschneidigen Schwertern der Awarenzeit). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991, 129–166.

- GARAM 1992: Garam, É.: Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit. In: *Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca Monographien 1. – Studien zur Archäologie der Awaren 4.* Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 135–250.
- GARAM 1993: Garam, É.: Die awarenzeitliche Scheibenfibeln. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993, 99–134.
- GARAM 1993a: Garam, É.: *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum.* Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica 1. Budapest 1993.
- GARAM 1995: Garam, É.: A dunapentelei avar kori sírok katalógusa. *Archaeologiai Értesítő* 121–122 (1995) 131–154.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred.* Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Hrsg.: Kiss, A. Budapest 1995.
- GARAM 1998: Garam, É.: Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok (Awarenzeitliche Knochenpeitschen- oder Karbatschenenden und Peitschenkeulen). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998, 109–119.
- GARAM 2000: Garam, É.: Über die Beziehungen des byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. *Varia Archaeologica Hungarica* 9. Budapest 2000, 217–227.
- GARAM 2000a: Garam, É.: Gürtelverzierungen Byzantinischen Typs im Karpatenbecken des 6.–7. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999/2000) 2000, 379–391.
- GARAM 2000b: Garam, É.: Kontakte zwischen den byzantinischen Fundgut. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert.* Hrsg.: Baileková, D. – Zábajník, J. Bratislava 1996, 99–105.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhundert.* Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.
- GARAM 2002: Garam, É.: Avar kori fejedelmi és köznépi sírleletek kapcsolata a nagyszentmiklósi kinccsel. In: *Avarok aranya – A nagyszentmiklósi kincs.* Szerk.: Garam, É. Budapest 2002, 81–111.
- GARAM 2003: Garam, É.: Avar kori fibulák (Awarenzeitliche Fibeln). *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 95–123.
- GARAM 2005: Garam, É.: Avar kori nemzetségtő sírja Maglódon (Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Maglód). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 407–436.
- GARAM 2009: Garam, É.: Avar kori faedények (Awarenzeitliche Holzgefäße). In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Archaeologica Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 79–100.
- GARAM 2011: Garam, É.: A zamárdi avar kori temető többes temetkezései (Merfachbestattungen des awarischen Gräberfeldes von Zamárdi). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 313–335.
- GARAM–H. VADAY 1990: Garam, É. – H. Vaday, A.: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1990, 171–219.
- GARASANIN–KOVAČEVIĆ 1961: Garašanin, M. – Kovačević, J.: *Arheološki nalazi u Jugoslaviji.* Belgrade 1961.
- GAVERILOVA 1965: Гаврилова, А. А.: *Могильник Кудырге как источник по истории алтайский племен.* Москва–Ленинград 1965.
- GAVRITUHIN 2001: Гавритухин, И. О.: Хронология „среднеаварского” периода. In: *Стены Европы в эпоху средневековья 2. Хазарское время.* Донецк 2001, 45–162.
- GAVRITUHIN 2005: Гавритухин, И. О.: Хронология эпохи становления Хазарского каганата. Материалы Международного коллоквиума Хазары. In: *Хазары. Эврей и славяны 16 (Khazars. Jews and Slavs 16).* Москва–Jerusalem 2005, 378–426.

- GAVRITUHIN 2008: Gavrituhin, I. O.: Archaeological Heritage of the Avar Khaganate and the Southern Part of Eastern Europe. Periodisation, Dating and Synchronization. *Antaeus* 29–30 (2008) 63–125.
- GAVRITUHIN–OBLOMSZKIJ 1996: Гавритухин, И. О. – Обломский, А. М.: *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст (Gaponovo Hoard and its cultural and historical Context)*. Раннеславянский Мир 3. Москва 1996.
- GERE 1998: Gere L.: Bácskai avar leletek (Awarische Funde von Batschka [Nord-Serbien]). *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 20 (1998) 49–115.
- GEREI–ZENTAY 1992: Gerei L. – Zentay T.: Karbonátos homoktalajok és ásványi összetételük jelentősége. *Agrokémia és Talajtan* 40 (1991) 60–64.
- GRACS 1968: Грач, А. Д.: Археологические раскопки в Сут-Холе и Бай-Тайге. *Тувинская комплексная археолого-этнографическая экспедиция II*. 1968, 90–105.
- GREGUSS 1939: Greguss P.: Szeged környéki régészeti leletek xylotomiai vizsgálata. *Botanikai Közlemények* 1939, 130–143.
- GRJAZNOV 1956: Грязнов, М. П.: *История древних племен Верхней Оби по раскопкам близ с Большая река*. Материалы и исследования по археологии СССР 48. Москва 1956.
- GRÜNEWALD 1988: Grünewald, U.: *Das alaminsche Gräberfeld von Unterthürheim, Bayerisch-Schwaben*. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte 59. Kallmünz 1988.
- GSCHWANTLER–WINTER 1994: Gschwantler, K. – Winter, H.: Feinschmiedehandwerk im österreichischen Teil der Avaria. *Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie* 19–20 (1991–1992) 1994, 105–121.
- GUBITZA 1906: Gubitza K.: A kishegyesi temető I–II. *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 22 (1906) 23–25, 77–92.
- GUBITZA 1907: Gubitza K.: A kishegyesi régibb középkori temető. *Archaeologiai Értesítő* 27 (1907) 346–363.
- GUBITZA 1908: Gubitza K.: Újabb népvándorláskori lovassírokról a Bácskában. *Archaeologiai Értesítő* 28 (1908) 419–421.
- GUBITZA 1909: Gubitza K.: Gombosi sírmező. *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 25: 1 (1909) 6–22.
- GUBITZA–TRENCSÉNYI 1908: Gubitza K. – Trencsényi K.: *A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat múzeumának képes kalauza*. Zombor 1908.
- GULYÁS 2013: Gulyás E.: Megjegyzések az avar kori Kárpát-medence mellkeresztjeinek kapcsolatrendszeréhez (Pectoral Crosses in the Carpathian Basin during the Avar Age). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából Új évfolyam* 8 (2013) 33–62.
- GYÖRFFY 1987: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–III*. Budapest 1987.
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994: Györffy Gy. – Zólyomi B.: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 13–37.
- GYULAI 2010: Gyulai, F.: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverages Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic until the Late Middle Ages*. Budapest 2010.
- GYULAI 2011: Gyulai F.: Újabb eredmények a késő népvándorláskor archaeobotanikai kutatásában: magvak és tanulságok. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 209–252.
- GYULAI 2015: Gyulai F.: Mérgező növények népvándorlás kori lelőhelyeken (Giftpflanzen der Völkerwanderungszeit in den Karpatenbecken). In: *„...in nostra lingua Hringe nominant” – Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára*. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2015, 83–120.

- GYULAI–KENÉZ 2013: Gyulai F. – Kenéz Á.: Talányos magleletek a népvándorlás korából. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Tempora Obscura 3. Szerk.: Liska A. – Szatmári I. Békéscsaba, 2013, 337–353.
- HAGYMÁS 1957: Hagymás, K.: Arheološki nalaz iz Srbobrana (Der archäologische Fund aus Srbobran). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 6 (1957) 236–240.
- HALIKOVA 1971: Халикова, Е. А.: Погребальный обряд Танкеевского могильника. In: *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья*. Отв. ред.: Халиков, А. Х. Казань 1971, 64–93.
- HAMPEL 1894: Hampel J.: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban I*. Budapest 1894.
- HAMPEL 1894a: Hampel J.: A Nemzeti Múzeumi régiségtár gyarapodása 1894-ben. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1894) 261–271.
- HAMPEL 1897: Hampel J.: *A régibb középkor emlékei Magyarhonban II*. Budapest 1897.
- HAMPEL 1900: Hampel J.: Újabb hazai leletek az avar uralom korából. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 97–125.
- HAMPEL 1902: Hampel J.: Régiségek a honfoglalás korából (Alterthümer aus der Landnahmezeit). *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 296–316.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III*. Braunschweig 1905.
- HANULIAK–ZÁBOJNÍK 1982: Hanuliak, M. – Zábojník, J.: Pohrebisko zo 7.–8. stor. v Čataji, okr. Bratislava-vidiek (Gräberfeld aus dem 7.–8. Jh. in Čataj, Bez. Bratislava-Land). *Acheologické Rozhledy* 34 (1982) 492–503, 583–588.
- HARHOIU 1998: Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. București 1998.
- HARHOIU 2001: Harhoiu, R.: Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens in 6.–7. Jahrhundert. *Dacia* 43–45 (1999–2001) 2001, 97–158.
- HÄRKE 1989: Härke, H.: Die anglo-amerikanische Diskussion zur Gräberanalyse. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 19 (198) 185–194.
- HÄRKE 1992: Härke, H.: Angelsächsische Waffengräber des 5. bis 7. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 6. Köln 1992.
- HÄRKE 1993: Härke, H.: Intentionale und funktionale Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methode der Gräberarchäologie. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 23 (1993) 141–146.
- HÄRKE 1997: Härke, H.: Material Culture as Myth: Weapons in Anglo-Saxon Graves. In: *Burial and Society – The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Eds.: Jensen, C. K. – Nielsen, K. H. Aarhus 1997, 119–127.
- HARMATTA 1951: Harmatta J.: A hun aranyíj (Das hunnische Goldbogen). *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei* 2 (1951) 123–188.
- HARMATTA 1986: Harmatta, J.: A Budapesti Történeti Múzeum avar rovásírásos feliratai. *Antik Tanulmányok* 32 (1985–1986) 1986, 46–56.
- HASSAN 1978: Hassan, F. A.: Sediments in Archaeology: Methods and Implications for Paleoenvironmental and Cultural Analysis. *Journal of Field Archaeology* 5 (1978) 197–213.
- HAUTUMM 1981: Hautumm, W.: *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit*. Fulda 1981.
- HAWKES 1989: Hawkes, S. Ch.: *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England*. Oxford 1989.
- HAZANOV 1963: Хазанов, А. М.: Генезис сарматских бронзовых зеркал. *Советская археология* 1963:4 (1963) 58–72.
- HEGEDŰS 1944: Hegedűs Á.: Honfoglaláskori fa- és szénmaradványok vizsgálata. *Botanikai Közlemények* 41 (1944) 106–109.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2002: Heinrich-Tamáška, O.: Megjegyzések a kora avar kori ötvösművészethez a fogazással díszített leletek kapcsán (Bemerkungen zur Feinschmiedetechnik der Frühawarenzeit

- am Beispiel der zahnschittverzierten Fundstücke). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (2002) 245–282.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2005: Heinrich-Tamáška, O.: *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 11. Wien 2005.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2006: Heinrich-Tamáška, O.: *Die Stein- und Glasinkrustationskunst des 6. und 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Monumenta Avarorum Archaeologica 8. Budapest 2006.
- HERENDI 2012: Herendi O.: Avar kori női sír Hódmezővásárhely-Kopáncson (Csongrád megye) (Avar Age female grave at Hódmezővásárhely-Kopáncs [Csongrád County]). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól (Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations)*. Szerk./Ed.: Kvassay J. Budapest 2012, 351–362.
- HICA 1974: Hica, I.: Un cimitir din secolul al VII-lea e. n. la Valea Largă (jud. Mureş) (Ein Friedhof aus dem 7. Jh. u.Z. in Valea Largă [Krei Mureş]). *Studii și Cercetări de Istoria Veche și Arheologie* 25 (1974) 517–52.
- HOFFMANN 1993: Hoffmann, C.: Close Interval Core Sampling: Tests of a Method for Predicting Internal Site Structure. *Journal of Field Archaeology* 20 (1993) 461–473.
- HORVÁTH 2006: Horváth E.: A langobard ékkő- és üvegberakás technológiai sajátosságainak vizsgálata a várpalotai és a jutasi fibulákon (The technological analysis of the langobard precious stone and glass inlay on the brooches of Várpalota and Jutas). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 24 (2006) 49–66.
- HORVÁTH 1992: Horváth M. A.: Az M5 autópálya leletmentései Lajosmizse határában. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1990*. Kecskemét 1992, 37–48.
- HORVÁTH 1994: Horváth M. A.: Beszámoló az M5 autópálya ballószögi szakaszán végzett régészeti feltárásokról. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1994*. Kecskemét 1994, 175–184.
- HORVÁTH 1935: Horváth T.: *Az üllői és a kiskőrösi avar temető (Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös)*. Archaeologia Hungarica 19. Budapest 1935.
- HUDIAKOV 1980: Худяков, Ю. С.: *Вооружение енисейских кыргызов VI–XII вв.* Новосибирск 1980.
- HUDIAKOV 1984: Худяков, Ю. С.: Вооружение древних тюрков Центральной Азии. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово 1984.
- HÜBENER 1980: Hübener, W.: Eine Studie zu den Beilwaffen der Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 8 (1980) 66–127.
- HÜBENER 1988: Hübener, W.: Materialien zur Geschichte des merowingerzeitlichen Saxen. Ein Beitrag zu seiner Chronologie, Produktion und Distribution. In: *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia Ser. 8. No. 16. Lund 1988.
- HÜBENER 1989: Hübener, W.: Die Langsaxe der späten Merowingerzeit. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 21 (1989) 75–84.
- IERUSALEMSKAJA 1996: Ierusalemkaja, A. A.: *Die Gräber der Moščevaja Balka. Frühmittelalterlich Funde an der nordkaukasischen Seidenstraße*. München 1996.
- ISTVÁNOVITS 1998: Istvánovits E.: Szarmaták a Kárpát-medencében. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Szerk.: Havassy P. Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 33–48.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 9–54.
- IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006: Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des grandes migrations*. Collège de France – CNRS Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance Monographies 22. Paris 2006.
- IVÁNYOSI 2005: Iványosi Szabó A.: 30 éves a Kiskunsági Nemzeti Park. *Természet Világa* 136/11. szám (2005) 486–487.

- JAKAB 1976: Jakab B.: Avarkori sírok tojáshéjleleteinek tanúságtétele. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1974–1975:1 (1976) 327.
- JAKAB 1978: Jakab B.: Fossilis avar- és középkori tojáshéjleletek összehasonlító vizsgálata (Vergleichende Untersuchung Fossiler Eischalenfunde aus der Awarenzeit und dem Mittelalter). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1976–1977: 1 (1978) 41–48.
- JØRGENSEN 1999: Jørgensen, A. N.: *Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n. Chr.* København 1999.
- JÓNÁS 1935: Jónás, E.: Monnaies du Temps des Avars en Hongrie. *Demareteion* 1 (1935) 130–136.
- JÓSA 1914: Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban (Landnahmezeitliche Denkmäler in Szabolcs). *Archaeologiai Értesítő* 34 (1914) 172–175.
- JUHÁSZ 1995: Juhász, I.: *Awarenzeitliche Gräberfeld in der Gemarkung Orosháza.* Monumenta Avarorum Archaeologica 1. Budapest 1995.
- JUHÁSZ 2000: Juhász I.: Avar lovassírok Békés megye északi részén (Avar graves with horses in the north part of Békés County). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 21 (2000) 63–99.
- JUHÁSZ 2004: Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-Téglagyát, FO 68.* Monumenta Avarorum Archaeologica 7. Budapest 2004.
- K. KOVÁCS 1944: K. Kovács L.: *A Kolozsvár-hóstatíak temetkezése.* Kolozsvár 1944.
- K. VÉGH 1965: K. Végh K.: A nyékládházi avar temető (Awarisches Gräberfeld von Nyékládháza). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 5 (1964–65) 1965, 177–211.
- KAÁN 1939: Kaán K.: *Alföldi kérdések.* Szeged 1939.
- KADA 1896: Kada E.: A Kecskemét miklóstelepi sírletről. *Archaeologiai Értesítő* 16 (1896) 153–154.
- KADA 1905: Kada E.: Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 360–384, 402–409.
- KADA 1906: Kada E.: Gátéri (Kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 26 (1906) 135–155, 207–221.
- KADA 1908: Kada E.: Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 28 (1907) 330–339.
- KALICZ 1965: Kalicz, N.: Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös- und der Theiss-Kultur. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1965) 27–35.
- KALMÁR 1943: Kalmár J.: Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek (Metallhaken und Beschläge der Ungarländischen Völkerwanderungszeit). *Archaeologiai Értesítő* 4 (1943) 149–159.
- KALMÁR 1945: Kalmár J.: Az avar nyílhegy (Die Typen der awarischen Pfeilspitzen). *Archaeologiai Értesítő* 57–58 (1944–1945) 1945, 283–294.
- KARAGIORGU 2001: Karagiorgu, O.: LRA2: a container for the military annona on the Danubian border? In: *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity.* Eds.: Kingsley, S. – Decker, M. Oxford 2001, 29–66.
- KAZANSKI 2002: Kazanski, M.: Die Chronologie der Anfangsphase des Gräberfeld von Djurso. In: *Probleme der frühen merowingerzeit im Mitteldonauraum.* Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 137–157.
- KAZANSKI–MASTYKOVA 2007: Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Tsibilium II. La nécropole apside de Tsibilium.* British Archaeological Reports International Series 1721. Oxford 2007.
- KELEMEN 1997: Kelemen J.: *Irányelvek a füves területek természetvédelmi szempontú kezeléséhez.* A KTM Természetvédelmi Hivatalának Tanulmány Kötetei 4. Budapest 1997.
- KENK 1982: Kenk, R.: *Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrge im Altai.* AVA-Materialien 3. München 1982.
- KERTÉSZ 2003: Kertész Á.: *Tájökológia.* Budapest 2003.
- KISS 1962: Kiss A.: *Az avar kori fegyverzet kérdéseihez.* Szakdolgozat. Budapest 1962.
- KISS 1963: Kiss A.: Az avarkori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962 (1963) 153–162.

- KISS 1977: Kiss, A.: Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. Ed.: Kovrig I. Budapest 1977.
- KISS 1982: Kiss A.: A szeged-nagyszéksői és az apahidai fejedelmi sírok aranyveretes csészéi (Die goldbeschlagenen Schalen der Fürstengräber von Szeged-Nagyszéksós und Apahida I–II). *Folia Archaeologica* 33 (1982) 95–131.
- KISS 1983: Kiss A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 95–131.
- KISS 1984: Kiss, A.: Archäologische Angaben zur Geschichte der Sättel des Frühmittelalters. *Alba Regia* 21 (1984) 189–207.
- KISS 1987: Kiss, A.: Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1987) 193–210.
- KISS 1988: Kiss, A.: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrum. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33 (1988) 77–89.
- KISS 1991: Kiss, A.: Zur Zeitstellung des „münzdatierten“ awarischen Fürstengrabes von Kunágota. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 36 (1991) 67–84.
- KISS 1992: Kiss, A.: Germanen im awarenzeitlichen Karpatenbecken. In: *Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca Monographien 1. – Studien zur Archäologie der Awaren 4.* Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 35–134.
- KISS 1995: Kiss A.: Tanulmányok a kora avar kori kunbábonyi vezérsírról (Studien zum Fürstengrab von Kunbábony aus der Frühawarenzeit). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 131–149.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1996.
- KISS 1996a: Kiss A.: ‘In terra nummus’ – A Kárpát-medence avar kori kereskedelmi külkapcsolatainak vázlata a régészeti és numizmatikai leletek tükrében (In terra nummus. Die Skizze der Handelsbeziehungen des Karpatenbeckens in der Awarenzeit im Spiegel der numismatischen und archäologischen Quellen). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 221–246.
- KISS 1999: Kiss, A.: Glasfunde aus Gräbern des frühmittelalterlichen Karpatenbeckens (400–1000). *Antaeus* 24 (1997–1998) 1999, 333–373, 726–738.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I–II.* Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- KISS 1990: Kiss G.: Koporsóhasználat a vasasszonyfai avar temetőben. *Vasi Szemle* 44 (1990) 409–428.
- KISS 1996: Kiss G.: Diesseits und jenseits der Donau. Über etliche Bestattungssitten in W- und N-Avaria. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert.* Hrsg.: Bialeková, D. – Zábajník, J. Bratislava 1996, 167–178.
- KISS 1996a: Kiss, G.: Die Mitbestattung von Pferden bei den Awaren. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren.* Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 387–390.
- KISS 1997: Kiss, G.: Das awarische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó (A Keszthely-dobogói avarkori temető). *Zalai Múzeum* 8 (1997) 115–160.
- KISS 1998: Kiss G.: A késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek (Spätawarenzeitliche Gürtel- und Hängebeschlüge mit Tierkopfverzierung). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 461–495.
- KISS 2006: Kiss G.: A vasasszonyfai avar temető kettőssírjai. Adatok Tomka Péter gyűjtéséhez (Dual Graves in the Avar cemetery of Vasasszonyfa. Contribution to Péter Tomka’s findings). *Arrabona* 44:1 (2006) 219–230.

- KISS–SOMOGYI 1984: Kiss G. – Somogyi P.: *Tolna megyei avar temető (Avarische Gräberfelder im Komitat Tolna)*. Dissertationes Pannonicae Ser. III. No. 2. Budapest 1984.
- KOCH 1998: Koch, A.: Überlegungen zum Transfer von Schwerttrag- und Kampfweise im frühen Mittelalter am Beispiel chinesischer Schwerter mit P-förmigen Tragriemenhaltern aus dem 6.–8. Jahrhundert n. Chr. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 45 (1998) 571–598.
- KOCH 1968: Koch, U.: Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg. *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit* Serie A. No. 10. Berlin 1968.
- KOCH 1977: Koch, U.: Das Reihengräberfeld von Schretzheim 1. *Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit* Serie A. No. 13. Berlin 1977.
- KOCH 1982: Koch, U.: *Die fränkische Gräberfelder von Barga und Berghausen in Nordbaden*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 12. Stuttgart 1982.
- KOCH 1990: Koch, U.: *Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 17. Stuttgart 1990.
- KOCH 2001: Koch, U.: *Das alemannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.
- КОМАР 2001: Комар, А. В.: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов. In: *Стены Европы в эпоху средневековья* 2. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2001, 11–44.
- КОМАР 2006: Комар, А. В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в. In: *Стены Европы в эпоху средневековья* 5. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 7–244.
- КОМАР 2008: Комар, А. В.: Древние венгры. In: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.* Астана 2008, 214–216.
- КОМАР ET AL. 2005: Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья (Nomad burials of VI–VII. c. from North-West Azov reaches). In: *Стены Европы в эпоху средневековья* 5. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 245–347.
- KOREK 1942: Korek J.: A Szárazér-dűlői avar lovassír (Das Awaren-Reitergrab in Szárazér-dűlő). *Dolgozatok* 18 (1942) 156–159.
- KORY 2004: Kory, R.: Schuppen- und Lamellenpanzer. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 27. Berlin–New York 2004, 375–403.
- KOVAČEVIĆ 1961: Kovačević, J.: O tamgama iz Caričinog Grada i Sonte (Sur le tamgas de Caričin grad et de Sonta). *Starinar* 12 (1961) 1–9.
- KOVAČEVIĆ 1972: Kovačević, J.: Le tombes 73 et 77 de la nécropole de „Čik”. *Balcanoslavica* 1 (1972) 65–72.
- KOVÁCS 1913: Kovács I.: A mezőbándi ásatások. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtarából* 4 (1913) 265–429.
- KOVÁCS 1983: Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló sírlelet. Adatok az avar- és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der awaren- und Landnahmezeit). *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1983) 19–52.
- KOVALEVSZKAJA 1972: Ковалевская, В. Б.: Башкирия й евразийские степи IV–IX вв. (по материалам поясных наборов). In: Проблема археологии и древней истории угров. Отв. ред.: Смирнов, А. П. Москва 1972, 95–117.
- KOVALEVSZKAJA 1979: Ковалевская, В. Б.: *Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки*. Свод археологических источников Е 1–2. Москва 1979.
- KOVALEVSZKAJA 1990: Ковалевская, В. Б.: Археология Средней Азии, Кавказа и Сибири. *Краткие сообщения Института археологии* 199 (1990) 37–63.

- KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006: Ковалевская, В. Б. – Албегова, З. Х. – Пьянков, А. В. – Евсюков, А. Н.: Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. *Археология и геоинформатика* (CD-ROM) Вып. 3. Москва 2006.
- KOVÁCS ET AL. 2008: Kovács L. – Sebők K. – Szabó G. – Váczi G.: Rákóczi-falva, Bagi-föld, 8/A sz. lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007 – Archaeological Investigations in Hungary 2007*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 266–267.
- KOVRIG 1945: Kovrig I.: Avar lószerszámveretek Csengődről (Pest megye). *Magyar Múzeum* 1945. október, 10–13.
- KOVRIG 1948: Kovrig I.: Avarkori sírleletek Csengődről (Avar Finds from Csengőd). *Archaeologiai Értesítő* 29–31 (1946–48) 1948, 339–349.
- KOVRIG 1955: Kovrig I.: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 82 (1955) 30–44.
- KOVRIG 1955a: Kovrig, I.: Contributions au probleme de l'occupation de la Hongrie par les Avars. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6 (1955) 163–192.
- KOVRIG 1957: Kovrig I.: Kora avar kori sírok Törökbálinton (Deux tombes avars de Törökbálint). *Folia Archaeologica* 9 (1957) 119–133.
- KOVRIG 1960: Kovrig I.: Újabb kutatások a keszthelyi avarkori temetőben (Neue Forschungen im frühmittelalterlichen Gräberfeld von Keszthely). *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 136–168.
- KOVRIG 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.
- KOVRIG 1975: Kovrig, I.: The Dévaványa Cemetery. In: *Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary* 1. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 121–155.
- KOVRIG 1999: Kovrig I.: A Keszthely-belvárosi avar kori temető feltárásának folytatása. *Zalai Múzeum* 9 (1999) 99–120.
- KOVRIG–KOREK 1960: Kovrig, I. – Korek, J.: Le cimetiére de l'époque avare de Csóka (Čoka). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960) 257–297.
- U. KÓHALMI 1972: U. Köhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest 1972.
- KŐHEGYI–MARCSIK 1974: Kőhegyi, M. – Marcsik, A.: Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mélykút. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971:2 (1974) 119–128.
- KŐHEGYI–VÖRÖS 211: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- KÖLTŐ 2001: Költő L.: Előzetes beszámoló az első Somogy megyei avar kori padmalyos sírokról. In: *„Együtt a Kárpát-medencében” – A népvándorlaskor fiatal kutatóinak II. összejevetele. Pécs, 1996. szeptember 27–29*. Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 2001, 93–118.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996: Költő L. – Szentpéteri J.: A Vörs-Papkert „B” lelőhely 8–9. századi temetője. In: *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti Kutatások a Kis-Balaton Területén 1979–1992*. Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 115–121.
- KÖNYÖKI 1897: Könyöki A.: A rékasi leletről (Der Grabfund von Rékas). *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 359–360.
- KRALOVÁNSZKY 1957: Kralovánszky A.: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 175–186.
- KRALOVÁNSZKY 1992: Kralovánszky A.: A hajdúdorogi VII. századi temető (Előzetes ismertetés) (Das Gräberfeld aus dem 7. Jahrhundert von Hajdúdorog [vorläufiger Bericht]). *A Debreci Déri Múzeum Évkönyve* 1989–1990 (1992) 117–139.
- KREYBIG 1938: Kreybig L.: *A M. Kir. Földtani Intézet talajfelmérési, vizsgálati és térképezési módszere és célja*. Budapest 1938.

- KROPOTKIN 1958: Кророткин, В. В.: Из истории средневекового Крыма (Чуфуткале и вопрос о локализации города Фуллы). *Советская археология* 28 (1958) 198–218.
- KROPOTKIN 1961: Кророткин, В. В.: *Клады римских монет на территории СССР* Археология СССР. Свод археологических источников. Выпуск Г4–4. Москва 1961.
- KRUGLOV 2005: Круглов, Е. В.: *Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья*. Степи Европы в эпоху средневековья 4. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2005.
- KUBAREV 1984: Кубарев, В. Д.: *Древнетюрские изваяния Алтая*. Новосибирск 1984.
- KULCSÁR 1987: Kulcsár V.: A Duna–Tisza köz településtörténeti kérdései a kora császárkorban. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1986*. Kecskemét 1987, 47–50.
- KUZMANOV 1985: Кузманов, Г.: *Рановизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV– началото на VI в.)*. Разкопки и проучвания 13. София 1985.
- KÜRTI 1983: Kürti B.: Az avarok kora (567/568–805). In: *Szeged története I: 1*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 162–218.
- KÜRTI 1984: Кюрти, Б.: Об азиатском происхождении одного типа аварских кольчанов в Карпатском бассейне. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Ред.: Мартынов, А. М. – Иванович, А. – Erdélyi, I. – Молодин, В. И. Кемерово 1984, 112–121.
- KÜRTI 1990: Kürti B.: Avar sírletek Csanytelekről és Gerláról. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1984–88 (1990)* 1990, 79–86.
- KÜRTI 1996: Kürti B.: Régészeti párhuzamok a kárpát-medencei avar kori fülkesírok (Stollengräber) keleti eredetéhez (О проблеме восточного происхождения катакомбных погребений (Stollengräber) европейских аваров). *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1996*, 125–135.
- KÜRTI–LÖRINCZY 1991: Kürti B. – Lőrinczy G.: „... avarnak mondták magukat” („...they called themselves Avars”). *Vezető a Móra Ferenc Múzeum kiállításában*. Szeged 1991.
- KÜRTI–MENGHIN 1985: Kürti, B. – Menghin, W.: Katalog. In: *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Meier-Arend, W. Frankfurt am Main 1985, 24–86.
- KÜRTI–WICKER 1991: Kürti, B. – Wicker, E.: Bemerkungen zur Agraffenfrage der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 19–34.
- LADENBAUER-OREL 1960: Ladenbauer-Orel, H.: *Linz-Zizlau. Das bayerische Gräberfeld an der Traunmündung*. Wien–München 1960.
- LAIYOU 2002: Laiyou, A. E.: *The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century*. *Dumbarton Oaks Studies* 39. Washington 2002.
- LAKATOS 2001: Lakatos, A.: Ínchizátoare de geantă din bronz în mediul avar (sec. VI–VII P. Chr.) (Bronzene Taschenverschlüsse im awarischen Milieu [6.–7. Jh. n. Chr.]). *Ephemeris Napocensis* 11 (2001) 145–163.
- LAMB 1982: Lamb, H. H.: *Climate, history and the modern world*. London–New York 1982.
- LANGOBARDI 1990: *I Langobardi. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Menis, G. C. Milano 1990.
- LANGÓ–TÜRK 2004: Langó P. – Türk A.: Kiszombor, Tanyahalom-dűlő (Feltételezett Kiszombor-Felőlőhely). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. 2004, 241–245.
- LANGÓ–TÜRK 2004a: Langó P. – Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásáról. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2003*. Szeged 2004, 203–214.
- LANTOS 2015: Lantos A.: Kora avar kori lószerszámos temetkezés Dunavecseán (Early Avar burial with a set of harness at Dunavecse). In: „...in nostra lingua Hringe nominant” – *Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára*. Szerk.: Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. Budapest 2015, 29–38.

- LÁSZLÓ 1935: László Gy.: *Adatok az avar kori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz (Contributi air apporti antichi cristiani dell' arte industriale dell' epoca avara)*. Budapest 1935.
- LÁSZLÓ 1938: László Gy.: A kunágotai lelet bizánci aranylemezei. *Archaeologiai Értesítő* 51 (1938) 55–86, 138–148.
- LÁSZLÓ 1940: László Gy.: Újabb keresztény nyomok az avarorból (Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn). *Dolgozatok* 16 (1940) 145–158.
- LÁSZLÓ 1940a: László Gy.: Avarkori pásztorkésztségeink (Zu den Beigaben der Gräber von awarischen Hirten). *Archaeologiai Értesítő* 1 (1940) 91–98.
- LÁSZLÓ 1941: László Gy.: Adatok az avarság néprajzához I. Az avarok késviselete (Contributi all' etnografia degli Avari I. Come portavano gli Avari il coltello). *Archaeologiai Értesítő* 2 (1941) 175–191.
- LÁSZLÓ 1941a: László Gy.: A Tihanyi-téri avarkori temető (Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tihanyi-Platz. Laureae Aquincences II). *Dissertationes Pannonicae* Ser. II. No. 11. Budapest 1941, 106–117.
- LÁSZLÓ 1943: László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel)*. *Archaeologia Hungarica* 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1946: László Gy.: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kolozsvár 1946.
- LÁSZLÓ 1950: László Gy.: A kunágotai lelet aranyveretes kardja. *Archaeologiai Értesítő* 67 (1950) 31–33.
- LÁSZLÓ 1955: László, Gyula: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. *Archaeologia Hungarica* 34. Budapest 1955.
- LÁSZLÓ 1976: László Gy.: A bócsai fejedelmi sír és a keceli kard. *Cumania* 4 (1976) 87–114.
- LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *Góg és Magóg népe*. Budapest 1996.
- LAZAR 1998: Lazar, L.: The Climatic Condition of Sajkaska. *Geographica Pannonica* 2 (1998) 12–16.
- LE COQ 1925: von Le Coq, A.: *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*. Berlin 1925.
- LEVASEVA 1952: Левашева, В. П.: Два могильника кыргыз-хазаков. *Материалы и исследования по археологии СССР* 24 (1952) 121–128.
- LEVINA 1994: Левина, Л. М.: *Джетыясарская культура. Могильники Алтынасар*. Низовья Сырдарьи в древности 4. Москва 1994.
- LEZSÁK 2008: Lezsák G.: *Avarok a Herke-tónál. A kunszállás-fülöpjakabi avar temető története*. Lakitelek 2008.
- LEZSÁK 2009: Lezsák G.: A kunszállási avarok temetkezési szokásai (Burial customs of the Avarians in the cemetery of Kunszállás). In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. *Archaeologica Cumanica* 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 145–164.
- LIMBREY 1975: Limbrey, S.: *Soil Science and Archaeology*. London–New York–San Francisco 1975.
- LIPP 1885: Lipp, V.: *Die Gräberfelder von Keszthely*. Budapest 1885.
- LIPPERT 1969: Lippert, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich*. *Prähistorische Forschungen* 7. Wien 1969.
- LIPTÁK 1983: Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budapest 1983.
- LISKA 1995: Liska A.: Adatok a korai avar temetési áldozat szokásának kérdéséhez (Beiträge zur Frage des Frühawarischen Brauchs des Bestattungsofners). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 93–98.
- LÓKI ET AL. 1994: Lóki J. – Hertelendi E. – Borsy Z.: Újabb koradatok a nyírségi futóhomok mozgásának idejéhez. *Acta Geographica Debreceniensis* 32 (1994) 67–76.
- LOVAS 1929: Lovas E.: A bágyog-gyűrhegyi népvándorláskori temető (Eine Grabstätte aus der Völkerwanderungszeit bei Bágyog). *Archaeologiai Értesítő* 43 (1929) 248–258, 375–376.
- LÖRINCZ 1975: Lőrincz L.: *Mongol mitológiai*. Budapest 1975.

- LÖRINCZY 1988: Lőrinczy G.: A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a Városi Múzeum. In: *Mozaikok Csongrád város történetéből*. Csongrád 1988, 7–21.
- LÖRINCZY 1991: Lőrinczy G.: A szegvár-oromdülői kora avar kori temető 1. sírja (Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdülő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 127–154.
- LÖRINCZY 1992: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás (Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30 – 32 (1987–1989) 1992, 161–172.
- LÖRINCZY 1992a: Lőrinczy, G.: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdülő. Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Avarzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992, 81–124.
- LÖRINCZY 1994: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A fülkesíros temetkezés (Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. Die Stollengräber). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer)*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 311–335.
- LÖRINCZY 1995: Lőrinczy G.: Fülkesírok a szegvár-oromdülői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól, kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről (Stollengräber im frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Szegvár-Oromdülő. Beiträge zu den Varianten, zu der Chronologie und territorialen Lage der Stollengräber). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 399–416.
- LÖRINCZY 1996: Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentés-Borbásföldről (Ein frühawarenzeitliche Grab in Szentés-Borbásföld). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 177–187.
- LÖRINCZY 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez (Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.
- LÖRINCZY–STRAUB 2003: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I (Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel I). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 171–187.
- LÖRINCZY–STRAUB 2004: Lőrinczy G. – Straub P.: Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez II (Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel II). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 305–319.
- LÖRINCZY–STRAUB 2005: Lőrinczy G. – Straub P.: Alpi típusú övgarnitúra a szegvár-oromdülői 81. sírból (Alpine-type belt set from Szegvár-Oromdülő, grave 81). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 137–167.
- LÖRINCZY–STRAUB 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medence padmalyos temetkezéseinek értékeléséhez (Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens). *Arrabona* 44:1 (2006) 277–314.
- LÖRINCZY–STRAUB 2012: Lőrinczy G. – Straub P.: Néhány megjegyzés a Hajdúdorog-Városcsok utáni 1. sírről. Adatok az avar kori sisakokhoz (Grave 1 from Hajdúdorog-Városcsok Road. Helmets of the Avar period). In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 395–405.
- LÖRINCZY–SZALONTAI 1993: Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte

- des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert I). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 279–320.
- LUMB 1965: Lumb, H.: The early medieval warm epoch and its sequel. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 1 (1965) 13–37.
- MÁCSAI 2012: Mácsai V.: *A Rákóczi-falva-Bagi-földek 8A avar temetőjének feldolgozása*. Szakdolgozat. Budapest 2012.
- MADARAS 1981: Madaras L.: A Szeged-Fehértó A és B temetők anyagának összehasonlító vizsgálata. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 34–64.
- MADARAS 1986: Madaras L.: Az avarkori csontveretes tegez. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Folklor és etnográfia 24. Debrecen 1986, 81–98.
- MADARAS 1990: Madaras L.: Előzetes jelentés a Jászapáti-Nagyállási úti avar temető feltárásáról. Az avar kori csontlemezes tegezék társadalomtörténeti jelentősége (Vorhergehender Bericht über die Freilegung des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Jászapáti-Nagyállási út. Die gesellschaftshistorische Bedeutung der awarenzeitlichen Körcher mit Knochenbeschlag). *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 167–206.
- MADARAS 1991: Madaras L.: *A szentes-kajáni avar temető és néprajzi vonatkozásai*. Folklor és Etnográfia 57. Debrecen 1991.
- MADARAS 1994: Madaras, L.: *Das Awarische Gräberfeld von Jászapáti*. Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek II. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen–Budapest. 1994.
- MADARAS 1995: Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó „A” and „B” Cemeteries*. Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek III. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1995.
- MADARAS 1999: Madaras L.: Újabb avar temetők Szentes határában (Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung von Szentes). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 317–345.
- MADARAS 2001: Madaras L.: Avarkori lovastemetkezések a Kárpát-medencében. In: *Tanulmányok Farkas József tiszteletére*. Szerk.: Cservenyák L. Studia Szatmariensia I. Mátészalka 2001, 19–37.
- MADARAS 2004: Madaras L.: Kora avar sírok Öcsödön (Frühawarenzeitliche Gräber in Öcsöd). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 339–363.
- MADARAS 2009: Madaras L.: Kora avar kori sírok Szolnok határában (Grave of the Early Avarian Age in the vicinity Szolnok). In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologica Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 165–173.
- MAIER 1973: Maier, F. G.: *Byzanz*. Fischer Weltgeschichte 13. Frankfurt am Main 1973.
- MAKKAY 1982: Makkay J.: *A magyarországi neolitik kutatás új eredményei*. Budapest 1982.
- MAKOLDI 2008: Makoldi Miklós: Adatok a Hernád-völgyi avar lovas sírok temetkezési szokásaihoz (Burial customs of the avars in the Hernád valley). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 47 (2008) 113–146.
- MARCSIK 1971: Marcsik A.: A mélykúti avarkori temető embertani leleteinek vizsgálata (Anthropological Investigation of a Cemetery at Mélykút from the Avar Period). *Anthropológiai Közlemények* 15 (1971) 87–95.
- MARCSIK 2009: Marcsik A.: A kunpeszéri avar kori széria humán csontanyagának feldolgozása (Felsőpeszéri út-Homokbánya) (Human bone material of the Avarian Age series from Kunpeszér [Felsőpeszéri út-Homokbánya]). In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologica Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 175–190.
- MÁRKINÉ 1934: K. Márkiné Poll K.: Kürtösvégű karkötők az avar korból (Armringe mit Trichterenden aus der Awarenzeit). *Archaeologiai Értesítő* 47 (1934) 56–65, 198–199.

- MAROSI–FETTICH 1936: Marosi A. – Fettich N.: *Dunapentelei avar sírleletek (Trouvailles avars de Dunapentele)*. Archaeologia Hungarica 18. Budapest 1936.
- MAROSI–SOMOGYI 1990: Marosi S. – Somogyi S.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 1990.
- MARSCHAK 1986: Marschak, B.: *Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3–13. Jahrhunderts und ihre Kontinuität*. Leipzig 1986.
- MARTIN 1984: Martin, M.: *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugust (Besteck und Geräte)*. Hrsg.: Cahn, H. A. – Kaufmann-Heinmann, A. Derendingen 1984.
- MARTIN 1990: Martin, M.: Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990) 65–90.
- MARTIN 1996: Martin, M.: Zu den tauschierten Gürtelgarnituren und Gürtelteiler Männergräber von Kölked-Feketekapu A. In: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1996, 345–361.
- MARTIN 2000: Martin, M.: Mit Sax und Gürtel ausgestattete Männergräber des 6. Jahrhunderts in der Necropole von Kranj (Slowenien). In: *Slowenien und die Nachbarländer zwischen antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. Hrsg.: Bratož, R. Ljubjana 2000, 141–193.
- MARTIN 2002: Martin, M.: Neues zu den spätantiken und frühmittelalterlichen colatoria. *Bericht der bayerischen Bodendenkmalpflege* 41–42 (2000–2001) 2002, 179–185.
- MARTIN 2002a: Martin, M.: Zum archäologischen Aussagewert frühmittelalterlicher Gräber und Gräberfelder. *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 59 (2002) 291–306.
- MARTIN 2008: Martin, M.: Die absolute Datierung der Männergürtel im merowingischen Westen und im Awarereich. *Antaeus* 29–30 (2008) 143–173.
- MÁRTON 1904: Márton L.: Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 302–318.
- MÁRTON 1906: Márton L.: 1904. évi kutatások az abonyi régibb középkori sírmezőben (Ausgrabungen in dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Abony im Jahre 1904). *Archaeologiai Értesítő* 26 (1906) 31–37.
- MAUSS–HUBERT 1899: Mauss, M. – Hubert, H.: *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice*. Paris 1899.
- MAVRODINOV 1943: Мавродинов, Н.: *Разкопки и проучвания в Плиска*. Разкопки и проучвания 3. София 1949.
- MAZSITOV 1981: Мажитов, Н. А.: Южный Урал в VI–VIII вв. Степи Евразии в эпоху Средневековья. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. *Археология СССР*. Москва 1981, 23–28.
- MEDGYESI 1991: Medgyesi P.: Római és népvándorláskor. Az avarok kora. In: *Békéscsaba története I*. Szerk.: Jankovich D. – Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 107–118.
- MEDVEGYEV 1966: Медведев, А. Ф.: *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв.* Москва 1966.
- MENDE 1995: Mende B. G.: *Metodikai tanulmány Kunszállás-Fülöppjakab avar kori temetőjének embertani anyagán*. Szakdolgozat. Szeged 1995.
- MEROWINGERZEIT 2007: *Merowingerzeit. Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 6. Jahrhunderts*. Hrsg.: Menghin, W. Berlin 2007.
- MESTERHÁZY 1969: Mesterházy K.: Népvándorláskori csontcsatok (Boucles d' os de L' époque des Grandes Invasions). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 242–246.
- MESTERHÁZY 1970: Mesterházy K.: Avar kori csonttégelyek. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1970, 109–116.
- MESTERHÁZY 1983: Mesterházy K.: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1983) 112–124.

- MESTERHÁZY 1987: Mesterházy K.: Kora avar részleges lovastemetkezés Ártándról és Biharkeresztesről (Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes). *Folia Archaeologica* 38 (1987) 219–245.
- MÉSZÁROS ET AL. 2005: Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2004*. Szeged 2005, 145–162.
- MÉSZÁROS ET AL. 2007: Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2006*. Szeged 2007, 121–134.
- MILLEKER 1906: Milleker T.: *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből* I–III. Temesvár 1906.
- MINAEVA 1955: Минаева, Т. М.: Могильники в устье р. Теберды. *Материалы по изучению Ставропольского края* 7 (1955) 261–289.
- MITHAY 1995: Mithay S.: Bronz-, avar és középkori leletek Bakonytamási-Hathalom-pusztáról (Funde aus dem Bronze-, Awarenzeitaler und aus dem Mittelalter im Bakonytamási-Hathalom-puszt). *Pápai Múzeumi Értesítő* 5 (1995) 169–184.
- MITSCHA-MÄRHEIM 1957: Mitscha-Märheim, H.: *Der Awarenfriedhof von Leithaprodersdorf*. Eisenstadt 1957.
- MOLNÁR 1961: Molnár B.: A Duna–Tisza közti eolitikus rétegek felszíni és felszínalatti kiterjedése. *Földtani Közlemények* 91 (1961) 300–315.
- MOLNÁR 1965: Molnár B.: Adatok a Duna–Tisza köze fiatal harmadidőszaki és negyedkori rétegeinek taglalásához és származásához nehézsásvány összetétel alapján. *Földtani Közlemények* 95 (1965) 217–225.
- MOLNÁR 1996: Molnár B.: A szegedi Fehér-tó keletkezése és vízföldtana. *Hidrológiai Közöny* 76 (1996) 5. szám, 263–271.
- MOLNÁR 2003: Molnár Zs.: A legnagyobb homokvidék: Duna–Tisza közti homokhátság (Kiskunság). In: *A Kiskunság száraz homoki növényzete*. Szerk.: Molnár Zs. Budapest 2003.
- MOLNÁR ET AL. 1979: Molnár B. – Iványosi A. – Fényes J.: A Kolon-tó kialakulása és limnogeológiai fejlődése. *Hidrológiai Közöny* 59 (1979) 549–560.
- MOLNÁR–KUN 2000: Molnár Zs. – Kun A.: Az erdőssztyeppék új megvilágításban. In: *Alföldi erdőssztyepp maradványok Magyarországon*. WWF-füzetek 15. Budapest 2000, 5–6.
- MOLNÁR–TÓTH 1987: Molnár B. – Tóth Á.: A paleoecological study of the lacustrine deposits of the Kiskunság Nemzeti Park. In: *Holocen Environment in Hungary*. Eds.: Pécsi, M. – Kordos, L. Contribution of the INQA Hungarian National Committee to the XIIth INQA Congress. 1987, 113–128.
- MONGAJT 1951: Монгайт, А. Л.: Археологические заметки. Могила всадника у Арцыбашева. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 41 (1951) 124–130.
- MÓRA 1932: Móra F.: *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben (Völkerrkundliche Beziehungen in Funden aus der Umgebung von Szeged, aus der Zeit der Völkerwanderung und des frühen Ungartums)*. Szeged Városi Múzeum Kiadványai 2. Szeged 1932.
- MÓRA 1979: Móra F.: *Igazlátók*. Budapest 1979.
- MORGÓS–ÁIPLINÉ–BABOS 1997: Morgós A. – Áipliné Faragó M. – Babos K.: Kiskunfélegyháza határában talált Árpád-kori vesszőfonatos és ácsolt deszka kútbélések feltárása, vizsgálata és előkészítése a konzerválásra. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1995–1996*. Kecskemét 1997, 91–100.
- MRKOBRAĐ 1980: Mrkobrad, D.: *Archeološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. – *Archäologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien*. Fontes Archaeologiae Iugoslaviae 3. – Monografije 6. Beograd 1980.
- MÜLLER 1989: Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 141–164.

- MÜLLER 2000: Müller, R.: Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenékpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000) 2000, 341–357.
- MÜLLER 2006: Müller R.: A mikebudai avar kengyelpár (Avar pair of stirrups of Mikebuda). *Arrabona* 44:1 (2006) 349–356.
- MÜLLER 2008: Müller, R.: Die früh- und mittelawarischen Bestattungen des Gräberfeldes von Gyenesdiás. *Antaeus* 29–30 (2008) 279–300.
- MÜLLER 2010: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2010.
- MÜLLER-WILLE 1971: Müller-Wille, M.: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. Mit einem Beitrag von H. Vierck: Pferdegräber im angelsächsischen England. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Jaargang* 20–21 (1970–1971) 1971, 119–248.
- B. NAGY 2003 : B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monographia Archaeologica 1. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Szeged 2003.
- NAĐ 1959: Nađ, S.: Nekropola kod Aradca iz ranog srednjeg veka (Die Nekropole bei Aradac aus dem Frühen Mittelalter). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 8 (1959) 45–102.
- NAĐ 1971: Nađ, Š.: Necropola iz srednjeg veka u ciglana „Polet” u Vrbasu (Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf Gelände der Ziegelei „Polet” bei Vrbas). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 20 (1971) 187–268.
- NAGY 1901: Nagy G.: Sírleletek a régibb középkorból III. Némedi (Tolna megye). *Archaeologiai Értesítő* 21 (1901) 314–318.
- NAGY 1983: Nagy M.: A gepidák kora. In: *Szeged története I*: 1. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 154–162.
- NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II*. Monumenta Avarorum Archaeologica 2. Budapest 1998.
- NAGY 1998a: Nagy M.: Ornamenta Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei (Ornamenta Avarica I. Die geometrischen Elemente der awarenzeitlichen Ornamentik). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 377–459.
- NAGY 1999: Nagy M.: Ornamenta avarica II. A fonatornamentika (Ornamenta avarica II. Die Flechtbandornamentik). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 279–316.
- NAGY 2004: Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés) (Das gepidische Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kishomok [Analyse]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 129–209.
- NAGY 2005: Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder in Theißgebiet II*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Budapest 2005.
- NAWROTH 2001: Nawroth, M.: *Das Gräberfeld von Pfahlheim und das Reitzubehör der Merowingerzeit*. Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 19. Nürnberg 2001.
- NEMESKÉRI 1955: Nemeskéry, J.: Études anthropologique des squelettes du clan princiere avar découverts au cimetiére de Kiskőrös-Vágóhid. *Archaeologia Hungarica* 34. Budapest 1955, 189–210.
- NÉMETH 1969: Németh P.: Újabb avarkori leletek a történeti Veszprém megyéből (Neue Funde aus der Avarenzeit auf dem historischen Gebiet des Komitats Veszprém). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 153–166.
- NÉMETHI–KLIMA 1992: Némethi M. – Klima L.: Kora avar kori lovas temetkezések (Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 173–244.
- M. NEPPER 1982: M. Nepper I.: A kaba-bitózugi avar temető (Das awarische Gräberfeld von Kaba-Bitózug). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1982, 93–123.

- NOVOTHNY–UJHÁZY 2000: Novothny Á. – Ujházy K.: A termo- és optikai lumineszcens kormeghatározás elméleti alapjai és gyakorlati kérdései a negyedidőszaki kutatásokban. *Földrajzi Értesítő* 44 (2000) 165–187.
- ОВОРИН 1964: Оборин, В. А.: О связях племен Верхнего и Среднего Прикамья с племенами Башкирии в эпоху железа. *Археология и этнография Башкирии* 2. Ред.: Кузеев, Р. Г. – Сальников, К. В. (1964) 130–135.
- ÓDOR–RÁCZ 2011: Ódor J. – RácZ Zs.: Szerszámmellékletes sír a szekszárd-tószegi-dűlői avar temetőből (Grab mit Werkzeugbeigabe aus dem awarischen Gräberfeld Szekszárd-Tószegi-dűlő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 245–255.
- OEXLE 1984: Oexle, J.: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien* 18 (1998) 122–172.
- OGDEN 1991: Ogden, J. M.: Classical Gold Wire: Some Aspects of its Manufacture and Use. In: *Classical Gold Jewellery and the classical tradition. Papers in honour of R. A. Higgins*. Jewellery Studies 5 (1991) 95–105.
- OLSEN 1946: Olsen, P.: *Die Saxe von Valsgårde*. Uppsala 1946.
- ORLOV 1985: Орлов Р. С. *Культура кочевников IV–VIII вв. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Ред.: Баран, В. Д. Киев 1985.
- ORLOV–RASSZAMAKIN 1996: Орлов, Р. С. – Рассамакин, Ю. Я.: Новые памятники VI–VII вв. из Приазовья. In: *Материалы I тысячелетия н.э. по археологии и истории Украины*. Киев 1996, 102–116.
- ORMÁNDY 1995: Ormándy J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók (Avarzeitliche Gegenstände mit Granulationsverzierung. Goldene Ohrgehänge mit Pyramiden- und Kugelanhänger). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 151–181.
- OTTINGER 1974: Ottinger, I.: Waffenbeigabe in Kindergräbern. In: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Hrsg.: Kossack, G. – Ulbert, G. München 1974, 387–410.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1987: Pálóczi Horváth A.: Kutak Szentkirályon. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1986*. Kecskemét 1987, 86–98.
- PAPP 1964: Papp L.: A nagyharsányi avar kori temető (Das avarzeitliche Gräberfeld von Nagyharsány). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 8 (1963) 1964, 113–141.
- PÁRDU CZ 1959: Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1959) 309–398.
- PÁRDU CZ 1963: Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archaeologica 1. Budapest 1963.
- PAROLI–RICCI 2005: Paroli, L.– Ricci, A.: *La necropoli altomedievale di Castel Trosino*. Ricerche di Archeologia altomedievale e medievale 32–33. Firenze 2005.
- PÁSZTOR 1986: Pásztor A.: Adatok a közép-avarkor ékszerveletének kérdéséhez (Beiträge zur Frage der mittelavarenzeitlichen Schmucke). *Archaeologiai Értesítő* 113 (1986) 113–134.
- PÁSZTOR 1995: Pásztor A.: A kora és közép avar kori gyöngyök és a bizánci éremleletes sírok kronológiai kapcsolata (Die Chronologische Bezeichnung der Perlen und Byzantinische Münzen Führenden Früh- und Mittelavarenzeitlichen Gräber). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 69–92.
- PÁSZTOR 1995a: Pásztor A.: Előmunkálatok a „budakalászi kora avar kori páncélos katonai réteg” című tanulmányhoz. Újabb adatok az avar kori páncélviselet kérdésköréhez (Neuere Angaben zum Fragenkreis der frühavarenzeitlichen Rüstungen). *Altum Castrum* 4 (1995) 58–78.
- PÁSZTOR 2008: Pásztor, A.: Ergebnisse der Typochronologischen Untersuchung avarenzeitlicher Perlenfunde in Ungarn. – Perlenstracht in der Früh- und Mittelavarenzeit. *Antaeus* 29–30 (2008) 307–324.

- PÁSZTOR 2010: Pásztor, A.: Die Perlenfunde aus den Gräbern der Keszthely-Kultur in der Nekropole vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta. In: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta*. Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2010, 349–362.
- PÁSZTOR 2011: Pásztor A.: A Keszthely-Fenekpuszta, Horreum melletti temető gyöngyleteiről (Perlenfunde aus dem Horreum-Gräberfeld Keszthely-Fenekpuszta). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 235–244.
- PÁSZTOR–SIMON 2007: Pásztor A. – Simon L.: Az avar kor emlékei Pest megyében. In: *Pest megye monográfiája I. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei*. Szerk.: Fancsalszky G. Budapest 2007, 397–439.
- PAULSEN 1967: Paulsen, P.: *Alemannische Adelsgräber von Niederstotzingen (Kreis Heidenheim)*. Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart Reihe A. Heft 12. Stuttgart 1967.
- PAULSEN ET AL. 1972: Paulsen, P. – Schach-Dörges, H.: *Holzhandwerk der Allemannen*. Stuttgart 1972.
- PÉCSI 1967: Pécsi M.: A Duna–Tisza közti hátság. In: *A dunai Alföld. Magyarország tájféldrajza sorozat* 1. Budapest 1967, 214–243.
- PEKARSKAJA–KIDD 1994: Pekarskaja, L. V. – Kidd, D.: *Der Silberschatz von Martynovka*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1994.
- PESCEREVA 1959: Пещерева, Е. М.: *Гончарное производство Средней Азии*. Москва 1959.
- PESKAR 1972: Peškař, I.: *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Prag 1972.
- PIASKOWSKI 1974: Piaskowski, J.: Metalkundliche Untersuchungen an Eisengegenständen aus dem Gräberfeld von Környe. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1974) 117–130.
- PICENO 1902: Piceno, A.: *La necropoli barbarica di Castel Trosino*. Monumenti Antichi 12. Milano 1902.
- PLATAR 2004: Arhinova, E. I. – Videjko, M. U. – Kločko, V. I. – Kločko, L. S. – Levada, M. E. – Simon'enko, O. V. – Stojanov, R. V.: *Каталог „Колекція предметів старовини родини Платонових та Тарут”*. Київ 2004.
- PLETNYOVA 1981: Плетнёва, С. А.: *Стени Евразии в эпоху средневековья*. Москва 1981.
- POGÁNY 1908: Pogány J.: A gombosi sírmező. *Archaeologiai Értésítő* 28 (1908) 404–415.
- POHL 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 568–822. n. Chr.* München 1988.
- POPOVIĆ 1997: Popović, I.: *Golden Avarian belt from the vicinity of Sirmium*. Beograd 1997.
- POSTA 1895: Posta B.: *Sziráki ásatások, Nógrád m.* Nógrád 1895, 55–86.
- PREDA 1980: Preda, C.: *Callatis necropola romanabizantină*. Bibliotheca de Archeologie 38. București 1980.
- ПРИХОДНЮК 1980: Приходнюк, О. М.: *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е.* Київ 1980.
- PROHÁSZKA 2005: Prohászka P.: Régi-új avarkori bizánci pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattárából (Alt-neue awarenzeitliche byzantinische Münzen in dem Historischen Datenarchiv des Ungarischen Nationalmuseum). In: *„Hadak útján” – Népszerűség és iparok a népvándorlás korában*. Nagykovácsi 2005 (CD-Rom).
- PRUMMEL 1992: Prummel, W.: Early medieval dog burials among the Germanic tribes. *Helinium* 32:1–2 (1992) 132–194.
- PULSZKY 1881: Pulszky F.: A bökény-mindszenti lelet (Der Fund von Bökény-Mindszent). *Archaeologiai Értésítő* 1(1881) 201–210.
- QUAST 1993: Quast, D.: *Die merowingerzeitlichen Grabfunde aus Gültlingen*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 52. Stuttgart 1993.

- RÁCZ 1993: Rác L.: Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In: *Európa híres kertje*. Szerk.: R. Várkonyi Á. – Kósa L. Budapest 1993, 67–86.
- RÁCZ 2000: Rác L.: Éghajlatváltozások a Kárpát-medencében. In: *Táj és történelem*. Szerk.: R. Várkonyi Á. Budapest 2000, 287–304.
- RÁCZ 2007: Rác T. Á.: Maglód 1. sz. lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 – Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 227–228.
- RÁCZ 1999: Rác Zs.: A madaras-téglavetői avar temető (Kőhegyi Mihály ásatása 1959–62) (Das awarische Gräberfeld von Madaras-Téglavető [Ausgrabungen von Mihály Kőhegyi 1959–62]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 347–395.
- RÁCZ 2004: Rác Zs.: *Az avar kori ötvössírok*. Doktori disszertáció. Budapest 2004.
- RÁCZ 2009: Rác Zs.: Avar kori ötvös- és kovácszserszámok (Smith and goldsmith tools from the Avar period). In: *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Nagy Z. – Szulyovszky J. Szombathely 2009, 67–96.
- RÁCZ 2012: Rác Zs.: Emberalakos kistárgyak az avar korból (Anthropomorphe Kleinfunde aus der Awarenzeit). In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 409–436.
- RÁCZ 2014: Rác, Zs.: *Die Goldschmiedergräber der Awarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseums 116. Mainz 2014.
- RADNÓTI 1957: Radnóti A.: Néhány megjegyzés a mártélyi avar szíjvégen látható ábrázoláshoz. *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 79–81.
- RADOJEVIĆ 1990: Eadojević, D.: Ranoavarski nalaz iz Starara. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 32 (1989–1990) 131–135.
- RANISAVLJEV 2007: Ранисавлев, А.: *Раносредњовековна некропола код Мокрина (Early Medieval Necropolis near Mokrin)*. Српско Археолошко Друштво 4 (Serbian Archaeological Society 4). Београд 2007.
- RAPAICS 1918: Rapaics R.: *Az Alföld növényföldrajzi jelleme*. Budapest 1918.
- RASEV 2000: Рашев, Р.: *Прабългарите през V–VII век*. Велико Търново 2000.
- RÉGKUT 2006: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Szerk.: Tari E. Szentendre 2006.
- REISS 2007: Reiß, R.: Nachkampf und Fernkampf in der Merowingerzeit. Eine Studie über Waffentechnik und Kampfesweise der Franken von ausgehenden 5. bis zu Mitte des 8. Jahrhunderts n. Chr. *Acta praehistorica et archaeologica* 39 (2007) 211–244.
- REYNOLDS 2009: Reynolds, A.: *Anglo-saxon deviant burial customs. Medieval history and archaeology*. Oxford 2009.
- RHÉ 1924: Rhé Gy.: *Veszprémvármegyei avar emlékek*. Közlemények Veszprémvármegye múltjából II. Veszprém 1924.
- RHÉ–FETTICH 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn*. Prag 1931.
- RICZ 1980: Ricz, P.: Resultate der neueren Ausgrabungen awarischen Nekropolen in der nordöstlichen Bačka-Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Sokolac (Gemeinde Bačka Topola). *Balcanoslavica* 9 (1980) 77–90.
- RICZ 1993: Ricz P.: Adatok az északbácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéseire (Angaben zur chronologischen Frage der Auflassung der awarischen Gräberfelder in der Nordbatschka). In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 171–185.
- RICZ 1995: Ricz P.: Padmalyos temetkezési szokás a szokolaci (Bački Sokolac) avar temetőben (Nischengräbern in dem awarischen Gräberfeld von Sokolac [Bački Sokolac]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 471–485.

- RICZ 1997: Риц, П.: Стање истраживања периода сеобе народа у Северној Бачкој (State of the art in research of the period of peoples' migrations in Northern Bačka). *Раd Музеја Војводине* 39 (1997) 199–207.
- RIEMER 2000: Riemer, E.: *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien*. Internationale Archäologie 57. Rahden/Westfalen 2000.
- RILEY 1979: Riley, J. A.: The coarse pottery from Berenice. In: *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)* 2. Tripoli 1979, 91–467.
- ROEDIGER 1901: Roediger L.: Lovas sír Szeghegyen (Ein Reitergrab in Szeghegy). *A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 17 (1901) 87–89.
- ROEDIGER 1903: Roediger L.: Koraközépkori lovas sírletről Szeghegyen (Bács-Bodrog megye). *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 272–276.
- ROEDIGER 1904: Roediger A.: Bácsmegeyi régiség leletekről. *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904) 262–263.
- ROEDIGER 1905: Roediger A.: A bácsmadarasi tumulusokról (Die Tumuli von Bácsmadaras). *Archaeologiai Értesítő* 25 (1905) 420–423.
- ROES 1958: Roes, A.: Origine et destination des cuillers perforées de l'époque mérovingienne. *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 9 (1958) 88–96.
- RÓMER 1897: Rómer F.: A m. n. múzeum érem- és régiségosztályának gyarapodása 1876. évi május hóban. *Archaeologiai Értesítő* 10 (1876) 198.
- ROSKA 1913: Roska M.: Árpádkori temető Vajdahunyadon (Sépultures de l'époque d'Árpád, a Vajdahunyad). *Dolgozatok* 4 (1913) 166–198.
- ROSNER 1970: Rosner Gy.: Újabb adatok Tolna megye avar kori történetének kutatásához. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 1 (1970) 40–95.
- ROSNER 1972: Rosner Gy.: Előzetes jelentés a Gyönk-Vásártér úti avar temető feltárásáról (Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Awarenfriedhofes von Gyönk-Vásártér [Marktplatz]). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 2–3 (1971–72) 85–221.
- ROSNER 1977: Rosner Gy.: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései (Die Pferde- und Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói út). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 6–7 (1975–76) 1977, 79–109.
- ROSNER 1984: Rosner Gy.: Megjegyzések az avarkori kulacsok időrendjéhez (Bemerkungen zur Chronologie der awarenzeitlichen Feldflaschen). *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 12 (1984) 81–102.
- ROSNER 1999: Rosner, Gy.: *Das Awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße*. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.
- ROSS 1965: Ross, M. C.: *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*. Dumbarton Oaks Monographs II. Washington 1965.
- RÓZSA–VÖRÖS 2004: Rózsa Z. – Vörös I.: Kora avar kori sír Gyulán (Early Avar grave at Gyula). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002 – Archaeological Investigations in Hungary 2002*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 35–41.
- RUNIČ 1979: Рунич, А. П.: Раннесредневековые склепы Пятигорья (The early Medieval vaults of the Pyatigorsk region). *Советская археология* 1979:4 (1979) 232–247.
- RUSU 1962: Rusu, M.: The prefeudal cemetery of Noşlac (VIth–VIIth centuries). *Dacia* 6 (1962) 269–292.
- SÁGI 1961: Sági, K.: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuzsta. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae* 9 (1961) 397–459.
- SALAMON 1995: Salamon, Á.: The Szeged-Makkoserdő Cemetery. In: *Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek* IV. Ed.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1995, 8–109.

- SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995: Salamon, Á. – Cs. Sebestyén, K.: The Szeged-Kundomb Cemetery. In: *Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek IV.* Ed.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1995, 8–109.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971: Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe.* Studia Archaeologica 5. Budapest 1971.
- SAMU–SZALONTAI 2015: Samu A. – Szalontai Cs.: Az avar kori sírablásról három kiskundorozsmai temető kapcsán (About Avar-period grave robbings in relation to three cemeteries at Kiskundorozsma). In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom 2014. november 4–6 (Conference of young scholars on the Migration Period, Esztergom, Novembr 4–6. 2014).* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 4. – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 763–811.
- SCHMIDT 1961: Schmidt, B.: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland.* Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 18. Halle (Saale) 1961.
- SCHULZE–DÖRRLLAMM 2002: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum.* Kataloge Römisch-Germanischen Zentralmuseums 30:1. Mainz 2002.
- SCHULZE–DÖRRLLAMM 2006: Schulze-Dörlamm, M.: Awarische Einflüsse auf Bewaffnung und Kampftechnik des ostfränkischen Heeres in der Zeit um 600? In: *Arms and Armour as Indicators of Cultural Transfer.* Hrsg.: Mode, M. – Tubach, J. Wiesbaden 2006, 485–508.
- SCHWAB 1982: Schwab, H.: Bermerkenswert ausgestattete Kindergräber der Merowingerzeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12 (1982) 251–262.
- SCSEGLOVA 1995: Sčeglova, O.: A Közép–Dnyeper–vidéki „ant régiségek” vagy „Martinovka típusú” kincsleletek tanulmányozásának néhány problémája. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 375–397.
- SELMECZI–MADARAS 1980: Selmeczi L. – Madaras L.: Avar kori és X–XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi falván (Avar and X–XIIth Century Hungarian commoner graves at Rákóczi falva). *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1979–1980* (1980) 141–172.
- SIEGMUND 2000: Siegmund, F.: *Alemannen und Franken. Archäologische Studie zu Ethnien und ihren Siedlungsräumen in der Merowingerzeit.* Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 23. Berlin–New York 2000.
- SIMON 1983: Simon L.: *Nagykőrös és környéke avar kori topográfiája. A nagykőrösi avar fejedelmi kard (Topography of Nagykőrös and its environs in the Avar Period. The Avar princely sword from Nagykőrös).* Nagykőrös 1983.
- SIMON 1985: Simon L.: Újabb avar kori leletek Nagykőrösről (Neue awarenzeitliche Funde aus Nagykőrös). *Studia Comitatus* 17 (1985) 327–344.
- SIMON 1991: Simon L.: Kora avar kardok (Frühawarische Schwerter). *Studia Comitatus* 22 (1991) 263–346.
- SIMON 1992: Simon L.: A tápéi korai avar kard (Das Schwert der Frühen Awaren von Tápé). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991–1992: 1* (1992) 31–35.
- SIMON 1993: Simon L.: Adatok a szablyák kialakulásáról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 171–192.
- SIMON 2009: Simon L.: Ismeretlen lelőhelyű (hódsági?) avar kori leletek (Awarenzeitliche Funde unbekanntes Fundortes [Hódság/Odžaci/?]). In: *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* Archaeologica Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 225–234.

- SIMON–SZÉKELY 1991: Simon L. – Székely L.: Korai avar leletek Dabas (Gyón)-Paphegyről (Frühawarenzeitliche Funde von Dabas [Gyón]-Paphegy). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 187–203.
- SOLYMOSSY 1923: Solyomossy S.: Ősi temetkezési mód emléke folklorunkban. *Társadalomtudomány* 1923.
- SOMOGYI 1982: Somogyi P.: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete (Ursprung des Bestattungsbrauches mit Sichel im Karpatenbecken). *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 191–200.
- SOMOGYI 1987: Somogyi, P.: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987) 121–154.
- SOMOGYI 1991: Somogyi P.: Lábbeli veretek a délorosz sztyeppéről (Beschläge der Fußbekleidung aus der südrussischen Steppe). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 105–125.
- SOMOGYI 1997: Somogyi P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarcheologie 5. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1997.
- SOMOGYI 2002: Somogyi, P.: Das „Reitergrab“ von Szeghegy (heute Lovćenac, Serbien) – eine Neubewertung (A szeghegyi [Lovćenac, Szerbia] „lovassír” újraértelmezése). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 283–289.
- SOMOGYI 2005: Somogyi P.: Újabb gondolatok a bizánci érmék avarföldi elterjedéséről. Numizmatikai megjegyzések Bálint Csanád közép avar kor kezdetére vonatkozó vizsgálataihoz (Neue Überlegungen über den Zustrom byzantinischer Münzen ins Awarenland. Numismatischer Kommentar zu Csanád Bálints Betrachtungen zum Beginn der Mittelawarenzeit). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11 (2005) 189–228.
- SOMOGYI 2008: Somogyi, P.: Neue Überlegungen über den Zustrom byzantinischer Münzen ins Awarenland (Numismatischer Kommentar zu Csanád Bálints Betrachtungen zum Beginn der Mittelawarenzeit). *Antaeus* 29–30 (2008) 347–393.
- SOMOGYI 2014: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld*. Dissertationes Pannonicae Ser. IV. No. 2. Budapest 2014.
- SOMOGYI 2000: Somogyi S.: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon*. Budapest 2000.
- SOMOGYI 2004: Somogyi S.: Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. *Táj és környezet* 2004, 19–29.
- SOÓ 1931: Soó R.: *A magyar puszta fejlődéstörténetének problémája*. Földrajzi Közlemények 1931.
- SOÓ 1959: Soó R.: Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése és vitás kérdései. *Földrajzi Értesítő* 1959, 1–27.
- SZOROKINA 1979: Сорокина, Н. П.: Стекланные сосуды IV–V вв. и хронология цебедьдинских могильников. *Краткие сообщения Института археологии* 158 (1979) 57–67.
- CS. SÓS 1955: Cs. Sós, Á.: Le deuxième cimetière avare d'Üllő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 6 (1955) 193–230.
- CS. SÓS 1958: Cs. Sós Á.: A keceli avar kori temetők (Die awarenzeitlichen Gräberfelder in Kecel). *Régészeti Füzetek* Ser. II. No. 3. Budapest 1958.
- CS. SÓS 1961: Cs. Sós Á.: Újabb avar kori leletek Csepel szigetről (Neuere awarenzeitliche Funde aus der Csepel-Insel). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 32–51.
- CS. SÓS–SALAMON 1995: Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th Centuries A.D.) at Pókaszeptk. Appendix by Bökönyi, S. and Matolcsi, J.* Ed.: Szőke, B. M. Budapest 1995.
- STADLER 1985: Stadler, P.: *Seriation awarischer Gürtelgarnituren I–II*. Dissertation. Manuskript. Wien 1985.
- STADLER 1993: Stadler, P.: La chronologie de l'armement des Avars du VIe au VIIIe siècle. In: *L' Armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle*. Association française d'Archéologie Mérovingienne

- et la société des amis du Musée des antiquités nationales*. Eds.: Vallet, F. – Kazanski, M. Paris 1993, 445–457.
- STADLER 1996: Stadler, P.: Quantitative Auswertung des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Kölked-Feketekapu A, mittels Seriation und Analyse der „N Nächsten Nachbarn“. In: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. – Studien zur Archäologie der Awaren 5. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1996, 363–396.
- STADLER 2005: Stadler, P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60. Wien 2005.
- STADLER–TOBIAS 2011: Stadler, P. – Tobias, B.: A „császárfej profilból” – bizánci verettípus avar párhuzamainak katalógusa. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 358–359.
- STANČEV–IVANOV 1958: Stančev, St. – Ivanov, St.: *Nekropol't do Novi Pazar*. Sofija 1958.
- STANCIK 1975: Stanczik I.: *Hild Viktor jegyzeteiből*. Szolnok 1975.
- STARK 2008: Stark, S.: *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*. Nomaden und Sesshafte 6. Wiesbaden 2008.
- STAŠŠIKOVÁ–ŠTUKOVSKA 1996: Staššiková–Štukovská, D.: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava 1996, 287–304.
- STEPHAN 2008: Stephan, E.: Beritten ins Jenseits. Pferdebestattungen in alamannischer Zeit. In: *Alamannen zwischen Schwarzland, Neckar und Donau*. Hrsg.: Dorothee, A. – Bernhard, R. – Andreas, Z. Stuttgart 2008, 134–135.
- STEFANOVITS ET AL. 1999: Stefanovits P. – Filep Gy. – Füleky Gy.: *Talajtan*. Budapest 1999.
- STEUER 1968: Steuer, H.: Zur Bewaffnung und Sozialstruktur der Merowingerzeit – Ein Beitrag zur Forschungsmethode. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 37 (1968) 18–87.
- STEUER 1970: Steuer, H.: Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel- und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster* 4 (1970) 348–383.
- STEUER 1982: Steuer, H.: *Frühgeschichtlicher Sozialstrukturen in Mitteleuropa*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen 128. Göttingen 1982.
- STEUER 1998: Steuer, H.: Datierungsprobleme in der Archäologie. In: *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung. Abhandlungen des 4. Internationalen Symposium über Runen und Runeninschriften in Göttingen von 4.–9. August 1995*. Hrsg.: Düwel, K. Berlin 1998, 129–149.
- STEUER 2003: Steuer, H.: Pferdegräber. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 24. Berlin–New York 2003, 50–96.
- STRAUB 1997: Straub P.: Avar kori tegezdzsítő csontlemezek. Motivumtipológia és kronológia (Awarenzeitliche Beinplatten als Verzierungen von Köchern. Typologie der Motive und Chronologie). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 117–151.
- STRAUB 1998: Straub P.: A sivašovkai 3. kurgán 2. sírjának faragott mintájú nyírfakéreg tegeze (Der Birkenrindenköcher mit geschnitztem Muster aus dem Grab 2 des Kurgans 3 von Sivašovka). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 325–342.
- STRAUB 2002: Straub, P.: Germanische Funde aus den Gräberfeldern Keszthely-Stadt und Keszthely-Dobogó. In: *Germanen in Plattensee*. Red.: Windl, H. Transmuer 2002, 40–41.
- STRAUB 2006: Straub Péter: Kiegészítés a kora avar kori tegezcsontok időrendjéhez (Ergänzung der Chronologie frühawarenzeitlicher beinerer Köchenplatten). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2006, 163–177.
- SUPKA 1913: Supka G.: A tépei népvándorláskori leletről. *Archaeologiai Értesítő* 33 (1913) 395–408, 470–471.

- SVOBODA 1953: Svoboda, B.: Poklad byzantského kovotepce z Zemianském Vrboku (Der Verwahrfund eines byzantinischen Meisters in Zemianský Vrbok). *Památky Archeologické* 44 (1953) 33–93, 101–108.
- SZABÓ 1939: Szabó K.: A kecskemét-ballószögi avar sír. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 185–188.
- SZABÓ 1965: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga I. Kora avar kori sírleletek Tarnaméráról (Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger I. Frühawarenzeitliche Grabfunde aus Tarnaméra). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 3 (1965) 29–71.
- SZABÓ 1966: Szabó J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga II. Sírleletek Dormánd-Hanyipusztáról (Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger II. Gräberfunde aus Dormánd-Hanyipuszt). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 4 (1966) 29–69.
- SZABÓ 1968: Szabó, J. Gy.: Topographische Angaben zur spätvölkerwanderungszeitlichen Siedlungsgeschichte des Mátra-Gebietes. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 16 (1968) 245–252.
- SZABÓ 1969: Szabó, J. Gy.: Az egri múzeum avar kori emlékanyaga III. Sírleletek Nagyréde-Ragyogóparton (Der awarenzeitliche Fundbestand des Museums von Eger III. Grabfunde aus Nagyréde-Ragyogópart). *Az Egri Múzeum Évkönyve* 6 (1969) 29–67.
- SZABÓ 1975: Szabó, J. Gy.: The Pilismarót Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Periods (567–829) in Hungary* I. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 241–281.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1992: Szádeczki-Kardoss S.: *Az avar történelem bizánci forrásai* I. Szeged 1992.
- SZALONTAI 1991: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. A késő avar karéjos övveretek (Bemerkungen zur Geschichte des Alföld im 9. Jahrhundert. Spätawarenzeitliche schuppenförmige Gürtelbeschläge). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 463–482.
- SZALONTAI 1992: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője (Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert II. Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapusztai-Kettőshalom). *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 309–347.
- SZALONTAI 1996: Szalontai Cs.: „Hohenbergtől Záhonyig”. Egy késő avar kori övverettípus vizsgálata („Von Hohenberg bis Záhony”. Untersuchung eines spätawarenzeitlichen Gürtelbeschlagtyps). *Savaria Pars Archaeologica* 22:3 (1992–1995) 1996, 145–162.
- SZALONTAI ET AL. 2014: Szalontai Cs. – Benedek A. – Károly L.: A Kiskundorozsma-Kettőshatár úti II. avar temető 434. sírja (Grave Nr. 434 of the Avar Cemetery II in Kiskundorozsma, Kettőshatár Street). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam* 1 (2014) 161–227.
- SZALONTAI-KÁROLY 2013: Szalontai, Cs. – Károly, L.: Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 66 (2013) 365–396.
- SZALONTAI-SZ. WILHELM 2006: Szalontai Cs. – Sz. Wilhelm G.: Előzetes jelentés egy késő bronzkori település és avar kori temető mentő feltárásáról Szeged-Kiskundorozsmán (M5 Nr. 38., 26/90. lelőhely). *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2005*. Szeged 2006, 133–154.
- SZAMEIT 1986 : Szameit, E.: Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich I. Die Schwerter. *Archaeologia Austriaca* 70 (1986) 385–411.
- SZAMEIT 1987: Szameit, E.: Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich II. Die Saxe und Lanzen spitzen. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987) 155–171.
- SZAMOTA 1891: Szamota I.: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten (1054–1717)*. Budapest 1891.
- SZATMÁRI 1980: Szatmári, S.: Das Gräberfeld von Oroszlány und seine Stelle in der frühawarenzeitlichen Metallkunst. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 97–116.
- SZAVIN-SZEMJENOV 1990: Савин, А. М. – Семенов, А. И.: *К реконструкции лука хазарского времени. Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца*. Луганск 1990.

- SZEKERES–RICZ 1998: Szekeres L. – Ricz P.: *Szabadka története a régmúltban. Régészeti olvasókönyv.* Szabadka 1998.
- SZELLE 1891: Szelle Zs.: Régészeti ásatások a bölcskei népvándorláskori temetőben. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1891) 239–249.
- SZEMJENOV 1987: Семёнов, А. И.: К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Учтепе. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 192 (1987) 59–66.
- SZENTPÉTERI 1984: Szentpéteri J.: Analyse eines awarenzeitlichen Gürtelbeschlagtyps (rechteckige Beschläge mit durchbrochenen Doppeldreieckmustern). In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983.* Nitra 1984, 239–254.
- SZENTPÉTERI 1990: Szentpéteri J.: „Ütközetre hívó harci kürt”. Rhyton-leletek avar vezéri sírokban („Zum Kampf aufforderndes Signalthorn”. Rhyton-Funde in awarischen Führergräbern). In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön.* Az Arany János Múzeum Közleményei 7. Szerk.: Novák L. Nagykörös 1991, 37–53.
- SZENTPÉTERI 1993: Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarantums im Karpatenbecken. I. Die waffenkundliche Hinterlassenschaft des awarischen Reiches. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993) 165–246.
- SZENTPÉTERI 1994: Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarantums im Karpatenbecken II. Die gesellschaftliche Schichtung des awarenzeitlichen Heeres. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 46 (1994) 231–306.
- SZENTPÉTERI 1995: Szentpéteri J.: Cartographia avarica. Térképészeti észrevételek ADAM-tól Bajánig. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 239–254.
- SZENTPÉTERI 1996: Szentpéteri J.: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994.* Hrsg.: Bialeková, D. – Zábajník, J. Nitra 1996, 151–165.
- SZENTPÉTERI 2006: Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek. Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44:1 (2006) 457–497.
- SZENTPÉTERI 2008: Szentpéteri, J.: Was die Verbreitungskarten erzählen. Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit. *Antaeus* 29–30 (2008) 325–346.
- SZIMONENKO 1995: Simon’enko, A. V.: Catacomb graves of the Sarmatians of the North Pontic Region (A Fekete-tenger északi partvidékének katakombás temetkezései). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 345–374.
- SZINYICIN 1959: Синицын И. В.: *Археологические исследования Заволжского отряда (1951–1953).* Материалы и исследования по археологии СССР 60. Москва 1959.
- SZKADOVSZKIJ 1897: Скадовский, Г. Л.: *Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана.* Труды VIII Археологического съезда. Москва 1897.
- SZMILENKO 1965: Смиленко, А. Т.: *Гладоські скарби.* Київ 1965.
- SZMIRNOV 1959: Смирнов, К. Ф.: Курганы у сел Иловатка и Полиотделское, Сталинградской области. *Материалы и исследования по археологии СССР* 60 (1959) 211–220.
- SZÖKE 1962: Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok. Budapest 1962.
- SZÖKE 1979: Szöke, B. M.: Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rindelschädel des Typs von Sopronköhida. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 51–103.

- SZÖKE 1996: Szöke B. M.: Az avar kor vége. In: *Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő L. – Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 108–113.
- SZÖKE 2001: Szöke B. M.: Egy avar kori indavirág. Késő avar kori övgarnitúra Zalaegerszeg-Ola, Új kaszárnya területéről. *Zalai Múzeum* 10 (2001) 103–140.
- SZÖKE 2002: Szöke B. M.: Avar kori központok a határ mentén. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása*. Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 2002, 65–87.
- SZÖKE 2004: Szöke, B. M.: Archäologische Angaben zu den ethnischen Verhältnissen Pannoniens am Anfang der Karolingerzeit. In: *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Red.: Fusek, G. Nitra 2004, 371–382.
- SZÖKE 2005: Szöke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén (Church, individuals and community in the eastern periphery of the Carolingian empire). In: „...a halál árnyékának völgyében járok”. *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. *Opuscula Hungarica* 6 (2005) 19–30.
- SZÖKE 2008: Szöke, B. M.: Veränderungen in der Struktur des awarischen Gürtels. *Antaeus* 29–30 (2008) 175–213.
- SZÖKE 2012: Szöke B. M.: Avar kor végi női fejdíszek (Kopfschmuck in der endawarischen Frauentracht). In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 287–297.
- SZÖLLÖSY 2001: Szöllősy G.: Mi célt szolgált a szablya fokéle? In: „*Hadak útján*” (Konferenciakötet). A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 23 (2001) 275–293.
- SZTANYILOV 2002: Станилов, С.: *Славяните в Първото Царство*. Второ допълнено и преработено издание. София 2002.
- SZÜCSI 2012: Szücsi F.: A kora- és középső avar kori balták és fokosok (Axes and Hammer in the Early and Middle Avar Period). In: *Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete, Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 121–137.
- T. SZÖNYI–ТОМКА 1985: T. Szönyi E. – Tomka P.: Györszentiván-Söprőshegy: későrómai és kora Árpád-kori temető (Spätrömisches und früharpadenzeitliches Gräberfeld von Györszentiván-Söprőshegy). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 97–123.
- TAKÁCS 2009: Takács, M.: Über die Chronologie der Mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 60. 223–252.
- TARI 1995: Tari E.: *Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén*. Ceglédi Füzetek 31. Cegléd 1995.
- TERGINA 1880: Tergina Gy.: Az ordosi lelet (Der Fund von Ordos). *Archaeologiai Értesítő* 14 (1880) 336–340.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. századi Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). *Studia Comitatensia* 3 (1975) 79–123.
- TETTAMANTI 1980: Tettamanti, S.: Der awarische Grabfund von Dány. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 153–160.
- TETTAMANTI 2000: Tettamanti, S.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2000.
- TOBIAS 2001: Tobias, B.: Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, 161–182.
- TOBIAS 2003: Tobias, B.: *Awarenzeitliche Tascheninhalte und Gürtelgehänge im Karpatenbecken*. Szakdolgozat. Wien 2003.
- TOBIAS 2007: Tobias, B.: Néhány érdekes tárgy a Zillingtal-Unterer Kapellenberg D 41 sírból. Csatfibulák és ecsetek (Einige interessante Gegenstände aus dem Grab D 41 von Zillingtal-Unterer Kapellenberg. Ringfibeln und Pinsel). *Archaeologiai Értesítő* 132 (2007) 325–341.

- TOBIAS 2011: Tobias B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében (Awarenzeitliche Taschenverschlüsse im Karpatenbecken). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 277–312.
- TOČIK 1968: Тоčíк, А.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare*. Bratislava 1968.
- TOLSZTOJ–KONDAKOV 1890: Толстой, И. И. – Кондаков, Н.: *Русские древности в памятниках искусства*. Санкт-Петербург 1890.
- TOMKA 1972: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban (Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. Messer im Grab). *Arrabona* 14 (1972) 27–75.
- TOMKA 1973: Tomka P.: A környei avar kori temető történeti értékeléséhez. *Antik Tanulmányok* 20 (1973) 227–231.
- TOMKA 1975: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. A tájolás (Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit II. Orientierung). *Arrabona* 17 (1975) 5–90.
- TOMKA 1979: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben (Angaben zum Bestattungsbrauch der Bevölkerung vom kleinen Alföld in der Awarenzeit III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Táp). *Arrabona* 19–20 (1977–1978) 17–108.
- TOMKA 1986: Tomka P.: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata, a hun halotti áldozat (Die eigenartige Variante der Begrabungsgewohnheiten den Steppen). *Arrabona* 22–23 (1986) 35–55.
- TOMKA 1989: Tomka, P.: Die Frage der ethnischen oder kulturellen Verwandtschaft bzw. interethnischen Wirkung im Spiegel der Begräbnissitten. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1989) 163–174.
- TOMKA 2003: Tomka P.: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések (Neue Erkenntnisse in der Forschung der Bestattungsbräuche zur Zeit der Awaren Doppel-, und Mehrfachbestattungen). *Arrabona* 41 (2003) 11–56.
- TOMKA 2005: Tomka P.: Korai avar sírok Bőrcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye) (Frühawarenzeitliche Gräber in Bőrcs-Nagydomb [Kom. Győr-Moson-Sopron]). *Archaeologiai Értesítő* 130 (2005) 137–179.
- TOMKA 2008: Tomka, P.: Die Lehre der Bestattungsbräuche. *Antaeus* 29–30 (2008) 233–263.
- TOMKA 2008a: Tomka P.: Korai avarok a Kisalföldön (Frühe Awaren in der Kleinen Tiefebene). In: *Jöttek-mentek. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője* 3. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 97–110.
- B. TÓTH 1994: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sírok Tápé-Széntglaégetőn (Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntglaégető). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer)*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–310.
- H. TÓTH 1972: H. Tóth E.: Preliminary Account of the Avar Princely Find at Kunbábony (Előzetes jelentés a kunbábonyi avar fejedelmi leletről). *Cumania* 1 (1972) 143–168.
- H. TÓTH 1981: H. Tóth E.: A kecskemét-sallai úti avar sírlelet. *A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 11–33.
- H. TÓTH 1981a: H. Tóth E.: Sajátos temetkezési szokások a Duna–Tisza közti avar kori temetőkben (Peculiar Burial Rites in Avar Period Cemeteries between the Danube and Tisza Rivers). In: *Előmunkálatok a magyarság néprajzához* 10. *Halottkultusz*. Szerk.: Hoppál M. – Novák L. Budapest 1982, 45–58.
- H. TÓTH 1984: H. Tóth E.: Korai avar vezetőréteg családi temetője a kunbábonyi kagán szállásterületén. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 1984*. Kecskemét 1984, 10–20.
- H. TÓTH 2000: H. Tóth E.: Grab 70 des awarischen Gräberfeldes von Hetényegyháza-Mária út. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000) 393–410.

- H. TÓTH 2001: H. Tóth E.: A Hetényegyháza-Mária úti avar temető 70. sírja (Das Grab Nr. 70 des awarischen Friedhofes an der Mária strasse in Hetényegyháza). *Cumania* 17 (2001) 5–32.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992: H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbáony. Das Grab eines Awarenkhagans*. Kecskemét 1992.
- TÖMÖRKÉNY 1903: Tömörkény I.: A bilisitsi ásatásokról (Szeged-Alsótanya). *Archaeologiai Értesítő* 23 (1903) 50–54.
- TÖRÖK 1936: Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között (Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit). *Dolgozatok* 12 (1936) 101–154, 155–177.
- TÖRÖK 1954: Török Gy.: Kora avar sírok Móron (Frühawarenzeitliche Gräber in Mór). *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954) 54–60.
- TÖRÖK 1971: Török Gy.: Avar kori sírok Pécelen (Awarenzeitliche Gräber in Pécel). *Folia Archaeologica* 22 (1971) 85–96.
- TÖRÖK 1972: Török Gy.: Halottsonkítás egy dunavarsányi avar sírban (Leichenverstümmelung in einem Awarengrab von Dunavarsány). *Folia Archaeologica* 23 (1972) 183–194.
- TÖRÖK 1973: Török Gyula: VII. századi sírok Kerepesről (Gräber aus dem 7. Jahrhundert in Kerepes). *Folia Archaeologica* 8 (1973) 113–134.
- TÖRÖK 1975: Török, Gy.: The Kiskőrös Pohibuj-Mackó-dűlő Cemetery. In: *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Periods (567–829) in Hungary* I. Ed.: Kovrig, I. Budapest 1975, 283–304.
- TÖRÖK 1984: Török Gy.: Avar kori temető Csengelén (Awarenzeitliches Gräberfeld in Csengele). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1980–1981:1 (1984) 43–62.
- TÖRÖK 1994: Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Solymár. Mit Beiträgen von M. Ferencz und I. Takács*. Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek I. Hrsg.: Madaras, L. – Szentpéteri, J. Debrecen–Budapest 1994.
- TÖRÖK 1995: Török, Gy.: *The Csengele-Feketehalom Cemetery*. In: Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek IV. Hrsg.: Madaras, L. Debrecen–Budapest 1995, 208–243.
- TÖRÖK 1998: Török, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba*. Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek V. Hrsg.: Madaras, L. – Szentpéteri, J. Debrecen–Budapest 1998.
- TREITZ 1903: Treitz P.: A Duna–Tisza közéneke agrogeológiai leírása. *Földtani Közlemények* 33 (1903) 297–316.
- TRUGLY 1993: Trugly, A.: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987–1989). *Slovenská Archeológia* 41 (1993) 191–307.
- TÜRK 2009: Türk A. A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Budapest 2009, 87–128.
- TÜRK ET AL. 2016: Türk, A. – Pelevina, O. – Balogh, Cs. – Totev, B.: *The Old Bulgaria Collection – Varna Стара България Музейна Сбирка Варна*. Eds.: Balogh, Cs. – Türk, A. Budapest 2016, in press.
- UENZE 1966: Unze, S.: Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31 (1966) 142–181.
- UENZE 1992: Unze, S.: *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937*. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43. München 1992.
- UVAROVA 1900: Уварова, П. С.: *Могильники Северного Кавказа*. Материалы по Археологии Кавказа. Москва 1900.
- H. VADAY 1989: H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.

- VAJNSTEIN–DIAKONOVA 1966: Вайнштейн, С. И. – Дьяконова, В. П.: Памятники в могильнике Кокэль конца I тыс. до н.э. – первых веков н.э. *Тувинской комплексной археолого-этнографической экспедиции* 2 (1966) 222–225.
- VÁLYI 2003: Vályi K.: Késő avar kori temetőrészlet Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatáron (Das Detail eines spätaawarenzeitlichen Gräberfeldes in Szeged-Kiskundorozsma-Hármashatár). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003) 211–227.
- VARÁZSÉJI 1880: Varázséji G.: A szeged-öthalmi őstelep és temető. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1880) 323–336.
- VEJMARN–AJBABIN 1993: Веймарн, Е. В. – Айбабин, А. И.: *Скалистинкий могильник*. Киев 1993.
- VÉGH 1965: K. Végh K.: A nyékládházi avar temető (Awarisches Gräberfeld von Nyékládháza). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 5 (1964–65) 1965, 177–211.
- VÉKONY 1974: Vékony G.: A kora avarkori kerámatípusok történeti topográfiájához (Zur geschichtliche Topographie der frühawarenzeitlichen Keramiktypen). *Archaeologiai Értesítő* 70 (1974) 211–232.
- VELENRAJTER 1952: Velenrajter, P. P.: Slovenska nekropola iz VII–VIII. veka u Bogojevu. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 1 (1952) 135–143.
- VELENRAJTER 1960: Velenrajter, P. P.: Izveštaj o iskopavanju avarske nekropole u Bogojevu u 1952. godini. *Rad Vojvođanskih Muzeja* 9 (1960) 176–185.
- VELENRAJTER 1965: Velenrajter, P. P.: Čonoplja, Sombor – avarska nekropola. *Arheološki Pregled* 7 (1965) 160–161.
- VELENRAJTER 1969: Velenrajter, P. P.: Terenska istraživanja na području Gradskog Muzeja u Somboru. *Arheološki Pregled* 11 (1969) 262–264.
- VIDA 1986: Vida T.: *A késő avar korongolt sírkerámia a Dunától keletre*. Szakdolgozat. Budapest 1986.
- VIDA 1991: Vida, T.: Chronologie und Verbreitung einiger awarischen Keramiktypen. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) 1991, 131–144.
- VIDA 1992: Vida, T.: Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen. In: *Awarenforschungen I. Archaeologia Austriaca Monographien 1. – Studien zur Archäologie der Awaren* 4. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 517–577.
- VIDA 1996: Vida, T.: Bemerkungen zur awarenzeitlichen Frauentracht. In: *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Red.: Bialeková, D. – Vaňkova, L. – Zábojník, J. Bratislava 1996, 107–124.
- VIDA 1998: Vida, T.: Neue Beiträge zur Forschung der frühchristlichen Funde der Awarenzeit. In: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*. Citta del Vaticano–Split 1998, 529–540.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik (6.–7. Jh.) I–II*. Varia Archaeologica Hungarica 8. Budapest 1999.
- VIDA 2000: Vida, T.: Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken. Festschrift von István Bóna. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (1999–2000) 2000, 367–377.
- VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 2002, 179–209.
- VIDA 2003: Vida T.: A korai és a közép avar kor. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 302–307.
- VIDA 2004: Vida T.: Pogányság, kereszténység és szinkretisztikus világkép a kora középkorban (Régészeti megfigyelések a kora avar kori ember hitvilágáról (Pagan and Christian elements in the Avar-age believes [Avar-age charms])). In: *Várak, templomok, Ispotályok, Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Neumann T. Analecta Mediaevalia II. Piliscsaba 2004, 327–349.

- VIDA 2004a: Vida, T.: Reconstruction of a Germanic Noble Woman's Costume (Kölked-Feketekapu B, Grave 85). In: *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Archaeologica Slovaca Monographiae 7. Red.: Fusek, G. Nitra 2004, 435–442.
- VIDA 2008: Vida, T.: Conflict and Coexistence: The Local Population of the Carpathian Basin under Avar Rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed.: Curta, F. Leiden–Boston 2008, 13–46.
- VIDA 2011: Vida, T.: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontexte spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. Budapest 2011, 397–437.
- VIDA 2012: Vida T.: A zárt kosaras fülbevalók eredetének kérdéséhez (Zur Herkunft der Ohrringe mit geschlossenen Körbchenanhängern). In: *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk./Ed.: Vida T. Budapest 2012, 63–83.
- VIDA–PÁSZTOR 1996: Vida, T. – Pásztor, A.: Der beschlagverzierte Gürtel der Awaren am Beispiel des Inventars von Budakalász-Dunapart, Ungarn, Grab 696. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 341–347.
- VIDÉKI 2003: Vidéki R.: A Kiskunság homokbuckáinak mai növényvilága. In: *A Kiskunság száraz homoki növényzete*. Molnár Zs. Budapest 2003, 39–71.
- VIERCK 1981: Vierck, H.: 'Imitatio Imperii und Interpretatio Germanica von der Wikingerzeit' in *I.R. Zeitler. Le Pays du Nord et Byzance*. Uppsala 1981.
- VINSKI 1955: Vinski, Z.: Nalaz iz Velika Kladuša i problem naušnica tipa okrenute piramide (La trouvaille de Velika Kladuša et le problème der boucles d'oreilles du type pyramide renversée). *Archeologija* 10 (1955) 63–90.
- VINSKI 1958: Vinski, Z.: O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog Avarskoga Kaganata (Zu den Funden des 6. und 7. Jahrhunderts in Jugoslawien mit besonderer Berücksichtigung der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten awarischen Khaganates). *Opuscula Archaeologica* 3 (1958) 13–67.
- VOGT 2006: Vogt, M.: *Spangenhelme. Baldenheim und verwandte Typen*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 39. Mainz 2006.
- VORONOV–GRAZSBA 1979: Воронов, Ю. Н. – Бгажба, О. Х.: Новые материалы VII в. из могильников Абхазии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 158 (1979) 67–71.
- VORONOV–JUSIN 1973: Воронов, Ю. Н. – Юшин, В. А.: Новые памятники Цебельдинской культуры в Абхазии. *Советская археология* 1973:1 (1973) 171–194.
- VÖRÖS 1991: Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II (Dog sacrifices and Burials in Medieval Hungary II). *Folia Archaeologica* 42 (1991) 179–196.
- VÖRÖS 1995: Vörös I.: *A csákberényi kora avar kori temető archaeozoológiai vizsgálata*. Budapest 1995.
- VÖRÖS 1999: Vörös I.: A halimbai késő avar kori temető állatsontleletei (Tierknochenfunde des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes von Halimba). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 9 (1999) 43–58.
- VÖRÖS 2000: Vörös I.: *A váci avar temető archaeozoológiai vizsgálata*. Budapest 2000.
- VÖRÖS 2004: Vörös I.: A Szabadszállás, B. gyakorlótéren feltárt avar kori sírok állatsontleletei (Animal bone finds from the Avar graves unearthed at Szabadszállás, Drill-ground B). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 84–85.
- WELKOV 1935: Welkow, I.: Eine Gotenfestung bei Sadowetz, Nordbulgarien. *Germania* 19 (1935) 149–158.

- WERNARD 1998: Wernard, J.: „*Hic scramasaxi loquuntur*“. Typologisch-chronologische Studie zum einschneidigen Schwert der Merowingerzeit in Süddeutschland. *Germania* 76 (1998) 747–787.
- WERNER 1950: Werner, J.: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. *Reinecke Festschrift*. Mainz 1950, 150–172.
- WERNER 1953: Werner, J.: Zu fränkischen Schwertern des 5. Jahrhunderts. *Germania* 31 (1953) 38–44.
- WERNER 1956: Werner, J.: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*. München 1956.
- WERNER 1962: Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München 1962.
- WERNER 1966: Werner, J.: Zum Stand der Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. In: *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia 1966*. München 1966, 279–286.
- WERNER 1968: Werner, J.: Bewaffung und Waffenbeigabe in der Merowingerzeit. *Settimante di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 15. Spoleto 1968, 95–108.
- WERNER 1974: Werner, J.: Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. In: *La civiltà di Langobardi in Europa*. Roma 1966, 109–139.
- WERNER 1984: Werner, J.: *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. München 1984.
- WERNER 1986: Werner, J.: *Der Schatz von Vrap in Albanien*. Studien zur Archäologie der Awaren 2. Wien 1986.
- WICKER 1978: Wicker E.: *A sükösd-ságodi avarkori temető*. Szakdolgozat. Budapest 1978.
- WICKER 1990: Wicker E.: Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőben (Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csólyospálos). *Cumania* 12 (1990) 9–69.
- WICKER 1995: Wicker E.: Pillanatképek évezredekéről. A csólyosi és a pálosi határ régészeti emlékei. Az avarok. In: *Csólyospálos. Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népeletéről*. Szerk.: Fodor F. Csólyospálos 1995, 42–61.
- WICKER 1999: Wicker E.: A csólyospálosi avar kori ivókürt. In: *Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*. Szerk.: Szakál A. Kiskunhalas 1999, 55–66.
- WICKER 2000: Wicker E.: *Avar vezér sírja Petőfiszállás határában*. Rejtett kincsek 1. Szerk.: Somogyvári Á. Kecskemét 2000.
- WINTER 1997: Winter, H.: *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 4. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 1997.
- WOSINSZKY 1894: Wosinszky M.: A czikói népvándorláskori sírmező (Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld in Czikó). *Archeologiai Közlemények* 17 (1894) 35–101.
- ZÁBOJNÍK 1984: Zábójník, J.: Zur Problematik des Waffenvorkommens auf Gräberfeldern aus der Zeit des Awarenreiches in den nordwestlichen Teilen des Karpatenbeckens. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert – Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983*. Nitra 1984, 297–302.
- ZÁBOJNÍK 1990: Zábójník, J.: Zur Frage der Kontakte der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats mit den westlichen Gebiete. Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 15 (1990) 103–111.
- ZÁBOJNÍK 1991: Zábójník, J.: Seriation von Gürtelgarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia stredodunaskej oblasti vo časnom stredoveku*. Nitra 1991, 219–321.
- ZÁBOJNÍK 1995: Zábójník, J.: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. *Slovenská Archeológia* 43: 2 (1995) 205–336.
- ZÁBOJNÍK 2000: Zábójník, J.: Zur Problematik der 'byzantinischen' Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel*

und Technologietransfer im frühen Mittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 327–365.

ZÁBOJNÍK 2008: Zábojník, J.: Die Rolle der Münzdatierung in der Mittelawarenzeit. *Antaeus* 29–30 (2008) 301–306.

ZALOTAY 1957: Zalotay E.: *Baja népe az őskortól a középkorig*. A bajai Türr István Múzeum kiadványai 3–4. Baja 1957.

ZARECKIJ 1912: Зарецкий, И. А.: *Кладъ найенный при селе Малая-Перецепина Константиновскаго уеза Полтавской губернии*. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава 1912.

ZASZECKAJA 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.) (Nomadic culture of the South Russian steppenlands: The end of the fourth and the fifth centuries A.D.)*. Санкт-Петербург 1994.

ZASECKAJA 1996: Zaseckaja, I. P.: Die Steppen des nördlichen Schwarzmeergebietes während der Hunnenzeit. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen und Awaren*. Hrsg.: Daim, F. Eisenstadt 1996, 70–72.

ZENTAY 1985: Zentay T.: A Duna–Tisza közti homoktalajok és talajképző közeteik tápanyaghordozó ásványainak vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* 1985, 11–24.

ZÓLYOMI 1989: Zólyomi B.: Természetes növénytakaró. In: *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Szerk.: Pécsi M. Budapest 1989.

THE HISTORY OF THE AVARS IN THE DANUBE–TISZA INTERFLUVE AS REFLECTED IN THE ARCHAEOLOGICAL RECORD

This book is a partly revised and updated version of my doctoral thesis, *A Duna-Tisza köze avar kori betelepülésének problémái* [The settlement of the Avars in the Danube–Tisza interfluve], defended in 2014. The main goal of the thesis was to address the issue of the occupation and settlement of the Danube–Tisza interfluve through the collection, classification and assessment of the region’s Avar period finds, most of which were unpublished. The issues discussed in the thesis were not restricted to the region’s occupation, namely to the question of who had arrived to the region first and why, and how they took possession of the region; I also examined whether there is any evidence for the subsequent arrival and settlement of other groups and for internal migrations, and I also examined the responses of the communities living in the region to the various processes in the Avar Khaganate, how they reacted to environmental changes, the communication of the communities living in the region with other areas within and beyond the Avar Khaganate, and their “official” and interpersonal contacts.

The text of the thesis was slightly revised later, and a few new chapters were added which addressed in greater detail certain issues that had received less attention in the thesis. This book therefore offers a more comprehensive picture of the Avar period archaeological relics of the Danube–Tisza interfluve known to date. Despite the roughly seventy thousand graves known from some two and a half thousand sites in the Carpathian Basin, we still lack regional overviews of burial customs and find assemblages based on a systematic collection and comprehensive assessment of the relevant material, even though many questions can only be answered in general terms and, very often, but vaguely in the lack of such systemising works. This study seeks to offer a comprehensive overview of the Avar period in the Danube–Tisza interfluve, which can serve as a basis for further research in this region and as a comparative material for other regions in the Carpathian Basin.

THE STRUCTURE OF THE BOOK AND THE MAIN RESEARCH QUESTIONS

The description of the methods used in the assessment of the large corpus of finds is followed by an overview of the region’s natural environment and the findings of various scientific research projects on the region’s carrying capacity as well as the region’s settlement history before the Avar period. The survey and discussion of the archaeological finds of the Avars in the Danube–Tisza interfluve is divided into two main thematic units: burial customs and the artefactual material.

Within these thematic units, the relevant find assemblages are discussed according to two main periods (an earlier and a later one) within the Avar period. I first identified the characteristic traits of the early Avar population and then examined certain phenomena and artefact types from a typo-chronological and chorological perspective as well as in their broader context. I reviewed what the finds reveal about social history and what they can tell us about the early Avar power centre generally located in the middle third of the Danube–Tisza interfluve. While looking at the immense corpus of finds from the later Avar period, I examined the possible survival of various distinctive traits of the earlier Avar period in burial customs, I classified new phenomena and I sought to identify the indicators of the changes. I focused on those aspects of the artefactual material that reflected the changes compared to the earlier Avar period more markedly and which shed light on the differing traits compared to other regions of the Avar Khaganate as well as on the possible survival of the early power centre.

As far as general issues were concerned, a comparison with the other regions of the Avar Khaganate was virtually impossible, even though I was able to compare my own findings regarding certain artefacts and phenomena with the conclusions drawn from the regional analyses of the Little Hungarian Plain and the Körös–Maros region. Obviously, future regional analyses will no doubt lead to the revision or modification of some of the arguments and assertions put forward in this book.

The discussion of the archaeological material is followed by the determination of the chronological horizons that could be distinguished in the material and the cultural connections of the find assemblages. The book concludes with an outline of one possible model of the Avar occupation and settlement of the Danube–Tisza interfluvium.

SPATIAL BOUNDARIES AND CHRONOLOGICAL FRAMEWORK

The spatial boundaries were determined by the extent of the Danube–Tisza interfluvium as a geographical unit. The roughly 25,000 km² large area lying between the Danube and the Tisza has clearly defined boundaries on three sides. In the north, my research extended to the sites lying along the Szolnok–Jászberény–Göd line.

The study region incorporates the eastern half of County Pest, the western third of Counties Csongrád and Jász-Nagykun-Szolnok and the entire territory of County Bács-Kiskun as well as the central and southern Bačka region lying beyond Hungary's modern borders.

The period covered in this study spans the time from the 7th century to the close of the Avar period. However, it must be noted that some issues were addressed in greater detail than others.

THE SOURCE MATERIAL

Given the lack of systematic topographic surveys and the lack of final reports on the settlement sections uncovered to date, my analysis focused on burials and stray finds by necessity. When I completed the gathering of the data in late 2012, a total of 742 Avar period sites were known in the Danube–Tisza interfluvium: 217 of these were settlements, most of which were identified during topographic work, 366 were burials, cemeteries or cemetery sections, while the remaining 164 were the find spots of stray finds that had been registered. I analysed the finds from 463 sites of the 525 sites making up the latter two groups, the data of 8039 burials on the level of finds, in a many-to-many relationship system. This material represents 90% of all the currently known finds. The overall assessment is based on the analysis of this material.

THE CHRONOLOGICAL PERIODISATION OF THE FIND MATERIAL AND THE MODEL OF THE AVAR OCCUPATION AND SETTLEMENT OF THE DANUBE–TISZA INTERFLUVE

It proved impossible to distinguish a 6th-century horizon of finds in the Avar period assemblages from the Danube–Tisza interfluvium. The abandonment of the early Avar cemeteries and the opening of new cemeteries as well as the appearance of new customs and new artefact types around the mid-7th century marked a sharp chronological divide in the period extending from the early 7th to the 9th century. The slow transformation and the marked cultural impulses in the wake of the arrival and settlement of the Onogurs led to the disappearance of the early Avar traditions by the close of the 7th century and to the emergence of a much more homogeneous material culture. At the same time, the differences between certain regions and communities were still apparent in burial customs and internal migrations can be

traced to some extent too. The opening of new cemeteries in the mid-8th century and the re-appearance of certain elements of the early Avar burial rite as well as the looting of several cemeteries indicated a marked chronological boundary.

These three periods can be correlated with the classical periodisation of the Avar period (early, middle and late Avar period), even though the boundary between the middle and the late Avar period is not as sharp as the one at the close of the early Avar period, justifying the division of the Avar period into two main periods (an earlier and a later half of the Avar period). Two find horizons could be distinguished in the earlier Avar period and four in the later Avar period

There were many links between the westerly areas of the Danube–Tisza interfluvium and eastern Transdanubia, enabling correlations with the Merovingian/western chronology, whereby the chronological phases could be determined more accurately.

The six chronological phases identified in the archaeological material indicates that the Avar period settlement of the Danube–Tisza interfluvium occurred in four successive waves.

PHASE 1 (?–600–620/625)

During this phase, we may speak of a military presence determined by strategic considerations in a narrow zone along the Danube. The burials of lower-ranking military leaders and their retinue can be found near important strategic points such as fording places and ferry crossings. The seat of a regional princely leader was established in the Zsámbok–Hatvan area on the northern fringes of the territory drawn under Avar control. Members of the military elite wore belts adorned with pressed mounts set with precious gems or glass, or Martinovka-type mounts, and gold earrings with spherical pendant, and they wielded swords with silver or, more rarely, gold fittings and a P-shaped suspension loop.

This chronological phase is characterised by solitary burials, commoners' cemeteries and small family burial places, the cemetery at Péterréve containing a larger number of graves, and a preponderance of stray finds. The Vajska cemetery, the burial ground of a late antique community, represents an independent cultural island in the Danube–Tisza interfluvium with the north–north-west to south–south-east orientation of the burials, the presence of shaft graves, animal sacrifices and the lack of grave pottery.

The grave finds from the commoners' cemeteries are dominated by artefacts of Asian origin: earrings with a large spherical pendant, rosette-decorated quiver belts, the fashion of double belts, a few beads and narrow, lanceolate spears. Bone artefacts include bone buckles, plait combs, disentangles with notched side, the earliest quivers enhanced with decorated bone plaques and bows with narrow arms and straight-cut terminals.

This period saw an enormous inflow of Byzantine coins: 11 coins are known from this period, most of which were found south of Baja, along the Danube and in the broader area of the Bač Stream.

The greater part of the artefact types typical for this chronological horizon is not attested in other parts of the Avar Khaganate and they cannot be dated before 600. It seems to me that the small communities appearing in the Danube–Tisza interfluvium during the first decades of the 7th century arrived to this region from beyond the Carpathian Basin. The military elite appearing in the area of the strategic locations points to a central settlement policy.

PHASE 2 (620/625–650/660)

The settlement territory was considerably enlarged along the Tisza, in the Jászság area, and north of Kecskemét up to the Zagyva and the Galga rivers. The growth of the settlement territory is indicated by

a series of newly-opened cemeteries. However, the sand dunes of the middle, Homokhátság area of the Danube–Tisza interfluvium were not colonised.

The upper third of the Danube–Tisza interfluvium where the solitary, richly furnished burials of high-ranking individuals indicate the seats of various princely leaders played a prominent historical role during this period. The burials with weapons of the military elite formed a ring around these centres.

The appearance of a new potent elite is reflected by the changes in the symbols of power. The emblems of the elite at the top of the social pyramid were the belts with gold pseudo-buckles and the ring-pommel swords with gold fittings and triple-lobed suspension loop. The Byzantine buckle, the gold pseudo-buckle, the tableware of golden vessels and the other resplendent finds in the princely grave uncovered at Kunbáony, the period's most lavishly outfitted burial, were all part of the "*imitatio imperii*". The finds of the elite reflect the many different strands of contact with the communities with a Germanic culture living in eastern Transdanubia (attested, for instance, in the artefacts decorated with grooved interlace patterns such as the buckles from Petőfiszállás, Maglód and Csanytelek, and the small strap-ends from Csanytelek). Local trade between the two regions was one of the communications channels whereby products of the Transdanubian workshops following the late antique traditions (such as caskets decorated with carved bone plaques, bone purse fasteners, pressed round clasps) reached the communities living in the Danube–Tisza interfluvium. The culture of personal grooming and hygiene that was adopted by these communities from the Germanic groups was ultimately of late antique-Byzantine origin – its adoption is reflected by toiletry sets (tubular handles for shaving brushes, strainer spoons, scalpels) which could have been easily acquired at local markets and fairs. The light grey pottery wares (spouted vessels and narrow-necked, globular flasks), products of the pottery workshop following late antique traditions in the Szekszárd area, appearing along the Danube were similarly sold and brought at the local markets. At the same time, the goods and commodities of long-distance trade can also be found, as evidenced by the amber beads strung into necklaces, Byzantine belt buckles and purse buckles, and amphorae and Byzantine jugs.

Earrings with small spherical pendants became popular among males, whose belts were embellished by mounts made in the Byzantine style and, more rarely, with strap-ends covered with grooved interlace patterns.

This find horizon also includes several artefact types that are expressly characteristic of the Danube–Tisza interfluvium. Some of these, such as the bone mouth-pieces, disentanglers with straight-cut terminal, bone bow drills for kindling fire, bone tweezers, pear-shaped whip ends, hatchets, plain mirrors and quivers decorated with narrow bone plaques, point towards the large nomadic cemeteries of Central Asia.

Pontic-Byzantine craft traditions are reflected by the cast openwork mounts from Grave 9 of the Kiskőrös-Város alatti burial ground, the Mezőszilas-type pendants, and a series of new artefact types which at this time are represented by no more than a handful of specimens; later, in the final third of the 7th century, some of these – such as the earliest plait clips, the symmetrical propeller mounts and the round metal plaques substituting the coins placed into burials as funerary obols – became hallmarks of the Ozora-Tótipusztá-Igar group.

The concentration of new artefact types that have no antecedents in the material of the Carpathian Basin in certain areas of the Danube–Tisza interfluvium suggests the arrival of a new population from outside the Carpathian Basin. The distribution of these artefact types indicates that the newly arriving communities had settled in one bloc in the Middle Tisza region. The man interred in the grave uncovered at Csengele-Jóhárt was probably one of their high-ranking local leaders.

The deposition of pottery in the graves of the new communities is a pronounced difference compared to the burials of Phase 1. The grave pottery comprises angular vessels and vessels decorated with round and pointed knobs. At the same time, the similarities in the burial rites suggest that the population that

had earlier occupied the Danube–Tisza interfluvium and the groups arriving in the second quarter of the 7th century had a highly similar or identical cultural background.

A strong Germanic cultural influence is reflected by certain elements of the burial rite (burials with horse harness, deposition of tools and implements such as sickles in the grave) and in the artefactual material (oval and shield-on-tongue buckles, double-sided bone combs, radiate-headed brooches, belt pendants, Alpine-type mounts, hatchets and axes, wide lanceolate and throwing spears, barbed socketed arrowheads) of the cemeteries along the Danube and the Tisza. Their concentration in a small area suggests that in addition to strong cultural impacts, we can perhaps assume the arrival and settlement of smaller groups with a Germanic tradition.

Several well-discernible changes occurred in the second quarter of the 7th century in the Danube–Tisza interfluvium. It remains the task of future research to determine the role played by the “newcomers” in these changes and in the emergence of a new power centre. It is possible that the Avars’ aborted siege of Constantinople in 626 marked the end of the Avar expansion in the Balkans and the fall of the Bayan dynasty after this fiasco, leading to the rise of a new elite. These two events jointly contributed to the establishment of a new power centre and the emergence of a new political elite. The end of the period is marked by the abandonment of the early Avar cemeteries.

The two assumed migrations, one at the beginning of the 7th century, another one in the second quarter of the 7th century, are no more than suppositions at present. However, we should not necessarily assume an immigration from the east, from outside the Avar Khaganate. The archaeological material of the territories east of the Carpathians is little known and therefore the eastern boundary of the Khaganate cannot be accurately determined. The historical sources indicate the presence of Avar communities east and south-east of the Carpathians up to 630, and thus the immigrant communities could have arrived from the Khaganate’s eastern territories.

These assumed migrations call for further studies and the meticulous survey of the eastern analogies of various ritual elements and artefact types as well as a rigorous assessment of cultural and other contacts.

PHASE 3 (650/660–670/675)

The Avar settlement territory extended to the inner, Homokhátság area too. The period beginning in the mid-7th century is characterised by a slow transformation, the slow rhythm of the changes, while its end by new cultural impulses brought by the arrival of the Onogurs.

One indication of the change is the opening of new cemeteries, although several of the new cemeteries along the Danube were used for no longer than one or two generations. The burial practices in these cemeteries (a west to east orientation, grave pits with the post-holes of some funerary structure, burials with horses) suggest that they had been opened by smaller or larger communities arriving from Transdanubia.

The archaeological material of this chronological phase has an early Avar nature, meaning that it includes early Avar artefacts, although the change in cultural tastes can best be noted in jewellery fashion, reflecting strong cultural impulses from the northern Black Sea littoral, evidenced by earrings with remarkably large spherical pendant and their enhancement with glass inlays, and the growing popularity of earrings with large bead pendants, strip bracelets and various types of bezelled finger-rings. Beads were perhaps the accessories that reacted most sensitively to the changes. Earlier necklaces strung of a few knobbed eye beads and larger flattened spherical beads were replaced by longer necklaces strung of different beads. This period marked the appearance of long strands of the earliest light greenish-grey melon seed beads and the occasional turquoise green and greyish-yellow segmented beads.

PHASE 4 (670/675–700/710)

The beginning and end of this phase are both well-defined. Its beginning can be linked to the Onogur-Bulgar immigration, its end to the appearance of cast late Avar artefacts. A chain of cemeteries containing the burials of a wealthier, weapon-wielding elite appears in addition to the solitary burials of the warrior elite in the eastern half of the Danube–Tisza interfluvium.

A chain of newly-opened cemeteries strung along the one-time Roman road between Csongrád-Dunaujváros/Intercisa, roughly along the Csongrád–Kecskemét–Szabadszállás line, in which the early Avar traditions of the trans-Tisza region can be identified (east–north-east to west–south-west orientation, niche graves, partial animal sacrifices, sheep rumps as food offerings, a vessel placed beside the head and the use of sheepskins for covering deceased), suggest the settlement of smaller communities from the trans-Tisza region.

External cultural impulses coupled with an internal transformation and a series of small-scale internal migrations resulted in a visible change in the material culture of the areas lying north of the Szeged–Baja line. The southern half of the Danube–Tisza interfluvium is characterised by poor cemeteries with a humble, indistinct grave goods and almost entirely looted burial grounds that are virtually unsuitable for any analysis.

The most striking changes can be noted in the weapons. A false edge appears on single-edge swords, followed by the appearance of sabres. Spears disappear and conical thrusting spears occur but sporadically in the area's north-western corner. The bows with medium wide arms (280–311 mm; Types III/1 and IV/1) appearing in the cemeteries along the Tisza were replaced by wide bow arms by the end of the century. The long elongated tendrils replacing the earlier geometric patterns become the decorative hallmark of the quivers adorned with curved bone plaques known from the earlier Avar period. Bone hooks and animal head-shaped carvings occur among the fittings of quivers.

The assessment of the period's settlements will no doubt illuminate additional details of the changes in lifeways and mental patterns occurring in Phases 3 and 4. The indicators of these changes can only be studied in the context of the entire Khaganate. The changes in lifeways can probably be linked to a climate change – we know that the small medieval climatic optimum began at this time.

PHASE 5 (710/720–730/750)

The last phase in the settlement of the Danube–Tisza interfluvium is marked by the appearance of smaller communities in the region's previously unoccupied south-eastern corner (Šajkaška).

A large-scale uniformisation can be noted in the archaeological material from the onset of the 8th century onward. Casting became the dominant metalworking technique; however, the repertoire of decorative motifs was rather limited: winged griffins and, slightly later, vegetal ornament. The motifs themselves appear sporadically by the close of the 7th century on pressed metal adornments as well as on other materials such as carved bone. The sudden appearance of vegetal patterns and their rapid diffusion, leading to the virtually complete disappearance of all other ornamentation, can be explained by an extremely strong Byzantine cultural impact, which was undoubtedly rooted in the early 8th-century flourishing of Byzantine culture. The sudden appearance of the casting technology definitely calls for further studies.

A peaceful development can be noted north of the Baja–Csongrád line. The golden earrings and gilded belt mounts worn by the elite stand out from the mass of the area's archaeological material. A local pottery workshop, whose distinctive products included the so-called yellow pottery, can be assumed in the middle third of the Danube–Tisza interfluvium during this period.

The impoverishment of the area south of the Baja–Csongrád line continued during this period too. Most cemeteries are characterised by simple and humble grave assemblages. The regional differences between burial customs disappeared in these cemeteries, and north–west to south–east oriented shaft graves and coffin burials became the norm. Animal food offerings were rarely deposited in the burials: small ruminants were replaced by hen, geese and, more rarely, pig, while in some communities fowl became the usual sacrificial animal.

The grave assemblages present a rather static picture of the period. This can in part be attributed to the extensive disturbance of the known graves. The assessment of the period's settlements will no doubt add new hues to this picture.

PHASE 6 (730/750–826)

An internal chronological boundary can be noted around the mid-8th century in the late Avar period material of the Danube–Tisza interfluvium, indicated by the opening of new cemeteries on the Pest and Solt Plains down to the Kalocsa Sárköz region. A new type of social display appears in these cemeteries. Gold and gilt bronze ornamental plaques adorn the funerary shrouds and the coffins fitted with robust iron bands and iron fittings. Earrings with gold or gilded prismatic pendants and masterfully crafted, elegant box clasps become popular female costume accessories, as do bead necklaces in the late antique style. The “dreary” melon seed beads typical for Phase 5 are now found together with carnelian beads, monochrome segmented beads, and foil-covered and amphora-shaped beads. The mounts adorning men's belts are generally gilded. The most common weapons are wide-armed bows and single-edged swords with a narrow blade.

A remarkable concentration of Byzantine artefacts can be noted in the Szeged area: hinged bracelets with tendril patterns, cloisonné-decorated clasps, Byzantine coins bearing the emperor's portrait and gold earrings with bead pendants. Following a gap of some fifty years, niche graves again appear in the Makkoserdő cemetery.

Arab dinars and Byzantine solidi are known from the later 8th century on the region's southern fringes. The special status of the area is reflected by the lavishly outfitted graves of the Čelarevo burial ground with its numerous graves containing the burials of warriors interred with their horses and the abundance of gilt bronze metalwork among the grave goods.

The six chronological horizons are roughly synchronous with the find phases distinguished by Éva Garam in the Tiszafüred cemetery. The perhaps most marked difference is that while Garam assumed the appearance of a new population group of eastern origin made up of several ethnic strands in the early decades of the 8th century (Phase 4), there is no trace of any migration in the Danube–Tisza interfluvium. She contended that the spread of belt sets adorned with pure tendril designs can be dated to the last decades of the 8th century and the early 9th century (Phase 5). However, in the Danube–Tisza interfluvium, this marked change occurred in the mid-8th century.

CULTURAL CONNECTIONS OF THE FIND MATERIAL

The overview of the archaeological material revealed that certain phenomena and artefact types reflected the diverse, wide-ranging contacts of the communities living in the Danube–Tisza interfluvium both with regions within the Avar Khaganate and with more distant lands lying beyond the borders

of the Khaganate. The non-local artefacts appearing in the material attest to the extent of the cultural communication.

LATE ANTIQUE–BYZANTINE (MEDITERRANEAN) CONTACTS

There were several levels and arenas of Avar-Byzantine interaction and communication during the entire span of the Avar period. There were official relations: diplomatic missions, gifts, booty and annual subsidies. These commodities were principally enjoyed by the elite. Some sort of diplomatic relations were maintained even during the period when there was a lull in the inflow of coins (641–650) and the annual subsidy took the form of various luxury articles sent to the central power. The broadest communications channel between the Avars and the Byzantines was trade. Cheap mass-produced objects as well as more carefully crafted small items such as buckles and jewellery, toiletry articles and the commodities of distant lands such as amber and amphorae reached both the elite and the commoners through long-distance trade. In addition to long-distance trade, local markets and fairs were also part of this cultural interaction. Itinerant goldsmiths represented another channel through which the products of Byzantine culture reached the folks standing on the lower rungs of the social ladder.

“*Imitatio imperii*”, the imitation of the emblems of Byzantine imperial power, took different forms and can be noted to different extents in various levels of the social hierarchy. The power of the elite was expressed through luxury goods (such as the candelabrum from Tápiószele) and, most often, through gold jewellery, knives with gold fittings and original Byzantine articles. However, most of the luxury commodities such as spices, oils, textiles and the like have left no trace in the archaeological record. Costume accessories and magnificent metal tableware were the principal mediums of social display. In addition to local and long-distance trade, we can assume the activity of an independent goldsmith’s workshop, probably in Transdanubia.

The material of Phase 1 (?–600–620/625) indicates that we can only speak of the social display of the political and military elite, which on the fringes of the region (in the Hatvan–Zsámbok area) is reflected by the splendid Byzantine objects such as the pressed belt mounts from Zsámbok and the oil-lamp from Tápiószele. Commoners had simple costume accessories, in part of Asian origin (earrings with smaller or larger spherical pendant, a few beads, unadorned belts fastened with plain iron buckles) and in part of steppean origin (pressed silver pseudo-buckles and belts decorated with Martynovka-type mounts). The most popular jewellery pieces of late antique-Byzantine origin among the commoners were the earrings with pyramidal pendant.

An intensive Byzantine cultural impact can be noted in Phase 2 (620/625–650/660), during the second half of the earlier Avar period: belts decorated with mounts in the Byzantine style, toiletry articles, collars with sheet metal pendants and the earliest pressed clasps. Amber beads, Byzantine belt buckles and purse buckles, and even Byzantine crosses reached the Avars through long-distance trade.

An “*imitatio imperii*” on an unprecedented scale is attested in the emergent power centre in the northern third of the Danube–Tisza interfluvium: magnificent Byzantine buckles, splendid goldwork, gold finger-rings with lozenge-shaped bezel, hinged gold bracelets and gold tableware attesting to the large-scale production of metal vessels.

In Phase 4 (670/675–700/710), the social display of Phase 2 is attained and surpassed by the outstandingly wealthy community which interred its dead in the Kiskőrös-Vágóhíd cemetery.

Repeated cultural impacts from Byzantium influenced the material culture of the later Avar period. Certain areas in the Danube–Tisza interfluvium are characterised by an impressive social display, while in others, there is no trace of relations or contacts with Byzantium.

GERMANIC (MEROVINGIAN) CULTURAL IMPACTS

The population of the Danube–Tisza interfluvium and the communities with a Germanic culture of eastern Transdanubia maintained intensive contacts during Phase 2 (620/625–650/660). This is reflected by the striking similarities between the pseudo-buckle group and its broader milieu and the cemeteries lying south of Lake Balaton, principally the Kőlked-Feketekapu A cemetery and, although to a lesser extent, the Zamárdi cemetery. These contacts explain the appearance of the grooved tendril style on the belt sets of the elite, the presence of double-sided bone combs, round pendants with suspension loops, belt pendants on female belts, triangular buckles and long knives with metal fittings, the occurrence of hatchets, L-shaped halberds, wide lanceolate spearheads, smaller double-edged throwing spears and barbed socketed arrowheads among the weapons of smaller regional groups. The most obvious sign of trade relations is the appearance of the grey wheel-thrown pottery wares made in the pottery workshops of the Szekszárd area in the grave assemblages of the Danube–Tisza interfluvium. Silver tweezers with flaring terminals, finger-rings with four-lobed and lozenge-shaped bezel, the discovery of the exact counterpart of the large strap-end decorated with a beadrow enclosing a scale pattern from Maglód in the Kőlked-Feketekapu B cemetery and of the gold P-shaped sword suspension loop from Grave 3 at Kunpeszér in Grave 107 of the Kőlked-Feketekapu A cemetery attest to the close relations and regular communications.

In addition to the material contacts, the custom of depositing horse harness and sickles in burials can be ascribed to Germanic cultural influences too, suggesting the settlement of smaller communities with a Germanic culture along the Danube and the Tisza.

The archaeological material of Phase 3 (650/660–670/675) reflects contacts with regions lying beyond the Carpathian Basin. The glass drinking horns, metal-inlaid buckles, the gold shield-shaped ornamental rivets found at Pákapuszta and similar finds originated from the northern Italian Merovingian lands.

Although rather pale in comparison to eastern Transdanubia, Germanic influences can still be felt in the archaeological material from the Danube–Tisza interfluvium in Phase 3 (650/660–670/675); however, these impacts are no longer attested by the fourth quarter of the 7th century, reflecting a very rapid acculturation.

ASIAN AND STEPPEAN CONTACTS

If the artefacts and artefact types reflecting late antique-Byzantine and Germanic cultural impacts and influences are separated from the archaeological material, the remaining objects can be linked to the population or population groups that settled in the area between the Danube and the Tisza in successive waves. The archaeological record indicates three waves of immigration, in Phases 1, 2 and 3, respectively. The archaeological finds typical for these phases have been discussed in the above. Although certain differences can be noted in the material culture of the newly-arriving communities and despite the diverse cultural impacts they were exposed to, their rapid assimilation nonetheless suggests that these groups had arrived from a similar cultural milieu.

THE DISTINCTIVE HISTORICAL ROLE OF THE DANUBE–TISZA INTERFLUVE –
A POSSIBLE POWER CENTRE?

A closed bloc can be noted in the northern half of the Danube–Tisza interfluve, where the concentration of prestige items strongly indicates the presence of a power centre. One element common to all of the 14 lavish assemblages is that they were recovered from solitary burials, from graves lying far from their community, and that they came from burials with a uniform burial rite, whose main characteristic is the lack of a horse burial or of a horse harness. Ring-pommel swords with golden fittings and a triple-lobed suspension loop, an emblem of the central power, are the perhaps most typical artefacts among the grave goods.

In addition to the traditional typological assessment of the finds, the radiocarbon dates on samples from the anthropological remains taken from nine burials seem to confirm the dating of the assemblages of the pseudo-buckle group to the middle third of the 7th century and the emergence of a khaganic seat at this time.

The parallels to the silver Martinovka-type belt mounts date the princely burial at Kecel to the first quarter of the 7th century. The man buried in this grave was probably the first princely leader to have received a sword with a triple-lobed suspension loop as the symbol of his lordship over a smaller area.

The mounts from Petőfiszállás and Dány can be assigned to the early 7th-century mounts decorated with a dot-and-line design. The belt decorated with glass inlaid round mounts and two small strap-ends (one of the “tamga” type, the other of the type with curved side) as well as the quiver with bone plaques whose motifs assign them to the earliest group from the princely burial found at Petőfiszállás suggest a date in the first decades of the 7th century, which was also confirmed by the radiocarbon dates. Judging from the similar stone-inlaid round mounts, the Bócsa grave assemblage most likely dates from the same period.

The latest burial in this group is represented by the Maglód burial, whose finds included a scale-decorated large strap-end of the type found at Mala Pereščepino, while the plain suspension loop of the sword assigns the weapon to the latest swords with P-shaped suspension loop. This grave can be dated to immediately after the mid-7th century. The graves unearthed at Kecskemét-Sallai Road, Nagykőrös and Csengele-Jójár were roughly contemporaneous or slightly earlier; the funeral of the man interred at Csengele was held sometime around 650.

Membership in the military elite of the Danube–Tisza interfluve in the initial decades of the 7th century was marked by the round mounts set with stones as well as the openwork rectangular mounts, T-shaped or Aradka-type suspension mounts and small strap-ends with curved sides, i.e. the articles generally found in association with mounts in the Martinovka style. Individuals wearing belts of this type are generally found in the middle portion of the early Avar settlement territory – they maintained control over the area following the military occupation.

A marked change can be noted in the symbols of power in the second quarter of the 7th century: swords with triple-lobed suspension loop and pseudo-buckles became the principal emblems of rank and power. The dynamics behind this change call for further studies – however, it would appear that this change can be linked to the aborted siege of Constantinople in 626, the loss of Avar control over Balkanic territories and the relocation of the khagan’s seat to the north.

In this new power structure, men wielding swords with silver and gold P-shaped suspension loop remained representatives of the military elite, but instead of wielding actual power, their role was the maintenance of order through the defence of strategically important points and by participating in the military campaigns. The fittings of their swords depended on their personal wealth. This military role also explains why their burials are not found in the princely territory symbolising the central power, but over a much larger area that enclosed the former.

The northerly areas of the Danube–Tisza interfluve played a prominent role during the later Avar period too, as indicated by the solitary graves or grave clusters containing the richly furnished burials of males interred with their weapons, which are concentrated in a smaller area on the northern and eastern fringes of the earlier princely territory. The survival of the early Avar power centre is suggested by the concentration of a few cemeteries with a rich array of gold or gilded finds such as gold earrings, conical gold pendants, box clasps, gold or gilded plait clips, gilded belt mounts, weapons, metal vessels and gold foil adornments. The Kiskőrös–Vágóhíd burial ground stands out by its amazing wealth. There similarities outweigh the differences with the female burials of the Ozora–Tótipusztá–Igar group regarding the nature of the social display of the women interred with Byzantine jewellery and fine gold-embroidered costumes. The most striking difference is the lack of horse harness and horse burials – in this sense, the Kiskőrös community can be regarded as having preserved and continued the earlier Avar traditions of the Danube–Tisza interfluve.

WARRIORS' CEMETERIES IN THE DANUBE–TISZA INTERFLUVE

Compared to the earlier Avar period, there was a gradual decline in the number of weapons during the later Avar period. This does not necessarily correlate with a decrease in the quantity of weapons – rather, the distribution of sites with weapons became more uneven. Thrusting weapons (narrow conical spears) are only documented in the cemeteries in the region's north-western corner. Cemeteries with graves containing weapons can only be found along the Danube, in areas with a strategic importance such as fording places and ferry crossings.

About 80% of the period's graves containing weapons were uncovered in three cemeteries, namely Szeged-Fehértó B, Bačka Topola-Bankert and Tatárszentgyörgy-Szabadrét, which can only be interpreted in a broader context than the Danube–Tisza interfluve.

The Avar period history of the Danube–Tisza interfluve cannot be viewed as a monolithic bloc. The region was occupied in successive waves, and the rhythm and intensity of development in various areas differed. The divide of the Danube–Tisza interfluve began when the khagan's seat was transferred to the region's northern third in the second quarter of the 7th century. From this time onward, the areas lying north of the Baja–Csongrád line maintained closer links with the eastern Transdanubian region than with the southerly areas of the Danube–Tisza interfluve. The Danube acted not as a barrier, but as a bridge. Links between the narrow zone along the Tisza and the trans-Tisza region can be demonstrated to a considerably lesser extent.

Development in the region's southern half halted after the mid-7th century, with some areas slumping into striking impoverishment after the final third of the 7th century. These areas developed at a much slower pace, reflected also in the extension of the chronological boundaries of some find horizons. The concentration of Byzantine finds in the Szeged area during the mid-8th century (corresponding to Phase 6) can only be set in its proper context after the meticulous assessment of the find assemblages unearthed during the past decade that are still unpublished, as can the Dunacséb cemetery with its remarkable wealth and strikingly high number of burials containing weapons and horses.

The proposed model of the Avar period occupation and settlement of the Danube–Tisza interfluve can hardly be regarded as final. The further study of the region's burial customs and finds and their comparison with the Avar Khaganate's other regions as well as the rigorous examination of the eastern connections of the finds will no doubt modify and add new hues to the picture presented in the above.

FÜGGELÉK – APPENDIX

1. táblázat. A feldolgozott lelőhelyek százalékos megoszlása közigazgatási egységek szerint

Table 1. Percentage distribution of the evaluated archaeological sites according to administrative units

	Publikált	Publikálatlan- feldolgozott	Nem hozzáférhető	Avar kori lh-ek száma	Feldolgozottság
Bács-Kiskun	58	138	19	215	91,1%
Csongrád	43	11	8	62	86,8%
Jász-Nagykun-Szolnok	7	15	3	25	88,0%
Pest	75	20	12	107	88,8%
Szerbia	27	75	14	116	87,4%
Összes	210	259	56	525	89,2%

2. táblázat. A Duna–Tisza közti avar lelőhelyek (413–425. oldal)

Table 2. Avar archaeological sites in the Danube–Tisza interfluve (pp. 413–425)

	Lelelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
						Sírok száma
1	Abony	Mo/P	tajnyik	01-13-0010-02	X	
2	Abony-Neppel F. telke	Mo/P	temető	01-13-0010-03	X	361
3	Abony-Öregszőlők, Bogyai J. földje	Mo/P	temető	01-13-0010-01	X	20
4	Abony-Táborhegy	Mo/P	szórvány	01-13-0010-04	X	
5	Ada/Ada-Vadászlak	Srb	sírlelet	06-10-0010-01	X	1
6	Ada-ciglana Bakoš/Ada-Bakos téglagyár	Srb	temető	06-10-0010-01	X	
7	Ada-ciglana Komlóš/Ada-Komlós téglagyár	Srb	temető	LÖRINCZY–STRAUB 2004	X	
8	Ada-ciglana Petefi/Ada-Petőfi téglavető, Zapletán	Srb	temető	06-10-0010-03	X	
9	Ada-ciglana Zadruga/Ada-Zadruga (Barátság) téglagyár	Srb	temető	ZM (Senta)	X	
10	Ada-Novo naselje, kuća Kiš Ištvana/ Ada-Újtelep, Kiss I. háza	Srb	temető	06-10-0010-04	X	6
11	Ada-Senčanski put/Ada-Zentai út	Srb	sírlelet	06-10-0010-05	X	1
12	Ágasegyháza-Galambháza, Csapódomb	Mo/BK	szórvány	01-03-0040-01	X	
13	Algyő-Boróka u. 1.	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0010-03	X	1
14	Algyő-Czirok M. földje	Mo/Cs	szórvány	01-06-0010-01	X	
15	Algyő-Vásárhelyi út	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0010-02	X	1
16	Alsónémedi-Kenderföldek	Mo/P	szórvány	01-13-0050-02	X	
17	Alsónémedi-Rádapuszta	Mo/P	sírlelet	01-13-0050-01	X	1
18	Apatin-Dunavska ul./Apatin-Duna u., Bútorgyár	Srb	sírlelet	06-10-0030-01	X	1
19	Apatin-Sikeš/Apatin-Szikes	Srb	sírlelet	06-10-0030-02	X	1
20	Apostag-Célkitermelőhely B terület	Mo/BK	temető	KaJM (Kecskemét)	X	44
21	Apostag-Célkitermelőhely II. terület	Mo/BK	temető	KaJM (Kecskemét)	X	3
22	Apostag-Hetényi rész (M51/1. lh.)	Mo/BK	temető	KaJM (Kecskemét)	X	9
23	Ásotthalmom (Szege-d-Alsótanya, Rtvó-dűlő)	Mo/Cs	sírlelet	TÖMÖRKÉNY 1903	X	1
24	Ásotthalmom-Átokháza	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0050-01	X	1
25	Ásotthalmom-Biliscis (Szege-d-Alsótanya, Királyhalmi kapitányság)	Mo/Cs	temető	01-06-0050-02	X	25
26	Bačka Palanka/Németpalánka	Srb	szórvány	06-10-0060-02	X	
27	Bačka Palanka/Németpalánka	Srb	szórvány	SOMOGYI 1997, Kat. 2.	X	
28	Bačka Palanka-ciglana Šrop/Bácpalánka-Schropp téglagyár	Srb	sírlelet	06-10-0060-01	X	1
29	Bačka Topola-Bankert, Klanica/Topolya-Bánkert, Vágóhid	Srb	temető	06-100070-01	X	184

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
						Sírok száma
30	Bački Breg-Vojni objekti/Béreg-Katonai objektum	Srb	sírlelet	06-10-0080-01	X	3
31	Bački Sokolac-Moravički put/Bácsandrászállás-Moravicai út	Srb	temető	06-10-0090-01	X	74
32	Bački Monostor/Monostorszeg	Srb	éremlelet	SOMOGYI 1997, Kat. 4.	X	
33	Bačko Dobro Polje/Kiskér	Srb	szórvány	06-10-0100-01	X	
34	Bačko Gradište (Bečej)/Bácsföldvár (Óbecse)	Srb	szórvány	06-10-0110-01	X	
35	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve	Srb	temető	BUGARSKI 2009	X	118
36	Bač-Šečera/Bács-Cukorgyár	Srb	szórvány	06-10-0050-01	X	
37	Bácsalmás-Szőlők	Mo/BK	szórvány	01-03-0080-01	X	
38	Bácsalmás-Toldy u. 13.	Mo/BK	sírlelet	01-03-0080-02	X	1
39	Bácsbokod-Vasútmente	Mo/BK	temető	RÉG.FÜZ Ser. I. No.14. 1960, 81.	X	
40	Bács-Kiskun megye	Mo/BK	szórvány	01-03-0000-01	X	
41	Bag	Mo/P	sírlelet	01-13-0080-01	X	1
42	Bag-vasúti töltés	Mo/P	sírlelet	01-13-0080-02	X	
43	Baja	Mo/BK	szórvány	TIM (Baja)	X	
44	Baja	Mo/BK	szórvány	ZALOTAY 1957	X	
45	Baja-Allaga szőlő (Homokváros)	Mo/BK	sírlelet	01-03-0050-01	X	1
46	Baja-Arany J. u. 1.	Mo/BK	temető	01-03-0050-07	X	6
47	Baja-Belterület	Mo/BK	sírlelet	01-03-0050-05	X	1
48	Baja-Dózsa Gy. u. 176–233.	Mo/BK	temető	01-03-0050-08, 01-03-0050-10	X	8
49	Baja-Kiscsávoly	Mo/BK	temető	RÉG.FÜZ Ser. I. No.32. 1979, 67.	X	1
50	Baja-Kisjárás	Mo/BK	temető	01-03-0050-09	X	2
51	Baja-Mélyút, Péri Szabó J. szőlője (Bátmonostor)	Mo/BK	tajnyik	01-03-0130-01, 01-03-0050-02	X	
52	Baja-Pákolits föld	Mo/BK	szórvány	TIM (Baja)	X	
53	Baja-Rákóczi u. 23	Mo/BK	sírlelet	01-03-0050-03	X	1
54	Baja-Szántóföld, Vasküti műút	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 303.	X	1
55	Baja-Szegedi út 43–45. (Szegedi úti óvoda, Malom u., Stromfeld u.)	Mo/BK	temető	01-03-0050-11	X	3
56	Baja-Szentistváni homokbánya	Mo/BK	szórvány	01-03-0050-06	X	
57	Bajmok-Kalvarija/Bajmok-Kálvária	Srb	sírlelet	06-10-0130-01	X	1
58	Baks határa	Mo/Cs	szórvány	01-06-0060-01	X	
59	Ballószög (M5 91. lh.)	Mo/BK	temető	HORVÁTH 1995	X	20
60	Ballószög-Karácsonyi Gy. szőlője	Mo/BK	sírlelet	01-03-0570-06	X	
61	Ballószög-Köncsög	Mo/BK	szórvány	KaJM (Kecskemét)	X	
62	Ballószög-Zsányi-tanya	Mo/BK	sírlelet	01-03-0570-05	X	1
63	Ballószög-Zsámboki föld	Mo/BK	temető	01-03-0570-04	X	1
64	Balotaszállás	Mo/BK	szórvány	01-03-0070-01	X	
65	Bátmonostor	Mo/BK	tajnyik	01-03-0130-01	X	
66	Bečej/Óbecse	Srb	temető	06-10-0190-01	X	
67	Bečej-Borjaš na Tisi/Óbecse-Borjas	Srb	szórvány	06-10-0190-02	X	
68	Bečej-Kereci Breg/Óbecse	Srb	sírlelet	06-10-0190-04	X	1
69	Bečej-Perlek/Óbecse-Perlek	Srb	sírlelet	06-10-0190-05	X	1
70	Bečej-ul. Pionir/Óbecse-Pionir u.	Srb	temető	ANTONIĆ 2012	X	50
71	Begeč/Begecs	Srb	szórvány	06-10-0200-01		
72	Begeč-Kuva/Begecs-Kuva	Srb	sírlelet	06-10-0200-02	X	1
73	Begeč-Partizanska u. 18./Begecs-Partizán u. 18.	Srb	sírlelet	06-10-0200-03	X	1
74	Begeč-Tatarnica/Begecs-Tatarnica	Srb	sírlelet	06-10-0200-04		
75	Bócsa-Pivarsci I. földje	Mo/BK	sírlelet	01-03-0150-01	X	1

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
						Sírok száma
76	Bodjani-Odbrambeni nasip/Bogyán-Védőgát	Srb	temető	06-10-0230-01		
77	Bogojevo-Necropola I./Gombos-I. temető	Srb	temető	06-10-0240-01	X	43
78	Bogojevo-Necropola II./Gombos-II. temető	Srb	temető	06-10-0240-02	X	4
79	Bogojevo-Necropola III./Gombos-III. temető	Srb	temető	06-10-0240-03	X	29
80	Bogojevo-Necropola IV./Gombos-IV. temető	Srb	temető	06-10-0240-04	X	66
81	Budapest IV. Káposztásmegyer; Téglagyár	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 53.	X	
82	Budapest IV. Káposztásmegyer; Váci országút	Mo/P	tajnyik	NAGY 1998, 53.	X	
83	Budapest IV. Újpest, Leiningen u. 47.	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 55.	X	1
84	Budapest IX. Ferencváros, Régi lóversenytér	Mo/P	temető	NAGY 1998, 57–61.	X	3
85	Budapest IX. Ferencváros, Soroskári út, Lámpagyár	Mo/P	temető	NAGY 1998, 61–62.	X	5
86	Budapest IX. Ferencváros, Wekerle-telep	Mo/P	temető	NAGY 1998, 62–68.	X	54
87	Budapest X. Rákos, Ejtőernyős torony, Fehér út 10.	Mo/P	temető	NAGY 1998, 68–69.	X	38
88	Budapest X. Rákos, Vasútállomás és vasúti töltés	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 77–78.	X	
89	Budapest X. Rákoskeresztúr, Izraelita temető	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 79.	X	1
90	Budapest XIII. Angyalföld, Meder u. 9.	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 101.	X	2
91	Budapest XIII. Angyalföld, Üteg u.–Gömb u. sarka	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 101.	X	1
92	Budapest XIV. Zugló	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 123.	X	1
93	Budapest XIV. Zugló, Kőszeg u. 39.	Mo/P	temető	NAGY 1998, 105.	X	4
94	Budapest XIV. Zugló, Népstadion (Régi Lóversenytér; Istvánmezei út, Vorosilov)	Mo/P	temető	NAGY 1998, 107–122.	X	36
95	Budapest XIV. Zugló, Tihany tér–Vezér u.	Mo/P	temető	NAGY 1998, 122.	X	34
96	Budapest XIV. Zugló, Vezér u. 72–74.	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 122.	X	10
97	Budapest XIX. Kispest	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 136.	X	
98	Budapest XIX. Kispest, Homokbánya (Fő u. 166.)	Mo/P	temető	NAGY 1998, 136.	X	5
99	Budapest XIX. Kispest, Városház tér 18. (Lenin tér)	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 137.	X	1
100	Budapest XIX. Kispesti temető	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 137.	X	
101	Budapest XV. Pestújhely, Ferroglobus gyár (Körvasút sor 110, Honfoglalás-telep)	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 125.	X	3
102	Budapest XVI. Sashalom	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 129.	X	
103	Budapest XVI. Sashalom, Janovetz M. u. 26. (Bajcsy-Zsilinszky E. u.–Batsányi J. u. 35.)	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 128–129.	X	5
104	Budapest XVII. Rákoshely	Mo/P	temető	NAGY 1998, 131.	X	10
105	Budapest XVII. Rákosliget, Ároktó u. 130.	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 133.	X	1
106	Budapest XX. Erzsébetfalva (Pesterzsébet)	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 139.	X	
107	Budapest XX. Pesterzsébet, Dessewffy u.–Klauzál u.	Mo/P	szórvány	NAGY 1998, 139.	X	
108	Budapest XX. Pesterzsébet, Klauzál u. 42/A.	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 140.	X	3
109	Budapest XX. Pesterzsébet, Szentkút	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 141.	X	1
110	Budapest XX. Soroksár (Soroksár-Homokbánya)	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 142.	X	2
111	Budapest XXI. Csepel	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 188.	X	1
112	Budapest XXI. Csepel és Szigetszentmiklós határa (Üdülőpart)	Mo/P	szórvány	01-01-0210-10	X	
113	Budapest XXI. Csepel, Kavicsbánya	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 178–180.	X	1
114	Budapest XXI. Csepel, Szabadkikötő	Mo/P	temető	NAGY 1998, 180–187.	X	36
115	Budapest XXI. Csepel-Dunai-dűlő (Szigetszentmiklós-Dunára-dűlő)	Mo/P	sírlelet	NAGY 1998, 144.	X	1
116	Budapest XXI. Csepel-Háros (Vízmu, Cementgyár, Dunagát, Rákóczi F. u. 289-295.)	Mo/P	temető	NAGY 1998, 144–178.	X	101
117	Bugac-Monostor	Mo/BK	temető	MÚZKUTÉRT 1919, 138.	X	
118	Bugac-Pusztaháza	Mo/BK	szórvány	01-03-0170-01	X	
119	Bugyi-Ürbőpuszta (Jankó A. földje)	Mo/P	temető	01-13-0160-01	X	56
120	Cegléd 228. és 229. vasúti őrházak között	Mo/P	szórvány	01-13-0170-04	X	
121	Čelarevo-Čipska suma, ciglana/ Dunacséb-Téglagyár	Srb	temető	06-10-0270-01	X	

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
122	Čerević-obala Dunava/Cserevics-Dunapart	Srb	szórvány	06-10-0260-01	X	
123	Čonoplja-cignala Partizan/Csonoplya-Partizán téglagyár	Srb	temető	06-10-0300-01	X	15
124	Csanytelek-Felgyői határút	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0120-01	X	2
125	Csávoly-Temetőhegy, Négyesdűlő	Mo/BK	temető	TIM (Baja)	X	
126	Csengele-Feketehalom	Mo/Cs	temető	TORÓK 1995	X	115
127	Csengele-Gyugel-tanya	Mo/Cs	szórvány	01-06-0130-03	X	
128	Csengele-Jóárt J. földje	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0130-01	X	1
129	Csengőd	Mo/BK	szórvány	01-03-0210-01	X	
130	Csengőd-Bolevard, Péter-domb	Mo/BK	temető	01-03-0210-02	X	8
131	Csengőd-Páhipuszta, Kenyérvaróhalom	Mo/BK	temető	BALOGH 2002, 309.	X	
132	Csengőd-Szántóföld I. dűlő (Szemessy L. szántója)	Mo/BK	tajnyik	BALOGH 2002, 303–304.	X	
133	Csolyospálos	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2002, 304.	X	
134	Csolyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya	Mo/BK	temető	01-03-0230-02	X	272
135	Csongrád-Berzsenyi út	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0150-01	X	2
136	Csongrád-Bokros, Buzás part, Legelő	Mo/Cs	temető	01-06-0150-02	X	10
137	Csongrád-Hunyadi tér, Mezőgazdasági Szakiskola	Mo/Cs	temető	01-06-0150-03	X	7
138	Csongrád-Kilencesi rakodó	Mo/Cs	sírlelet	LÓRINCZY–SZALONTAI 1993	X	3
139	Csongrád-Mámai csárda-dűlő	Mo/Cs	temető	LÓRINCZY–SZALONTAI 1993	X	33
140	Csongrád-Öregsőlők	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0150-06	X	1
141	Csongrád-Sárkányfark (Fohász u. 117–120.)	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0150-07	X	8
142	Csongrád-Vendelhalom, Nyilas János tanyája	Mo/Cs	szórvány	01-06-0150-08	X	
143	Dánszentmiklós-Alsódános	Mo/P	sírlelet	01-013-0260-01	X	1
144	Dány-Dánsár	Mo/P	sírlelet	TETTAMANTI 2001	X	1
145	Dávod	Mo/BK	szórvány	01-03-0240-01	X	
146	Dávod-Rétaljai szőlő, Vágner A. szőlője	Mo/BK	temető	01-03-0240-02	X	
147	Djurdevo-Nikolić-(Surkin)-salaš/ Sajkásgyörgye-Nikolics-tanya	Srb	sírlelet	06-10-0350-01	X	
148	Domaszék-Bodó	Mo/Cs	szórvány	01-06-0190-01	X	
149	Domaszék-Börcsök-tanya	Mo/Cs	temető	RÉGKUTMAGY 2005 (2006) 226–227.	X	
150	Doroslovo/Doroszló-Mosztanga-part (Srb)	Srb	sírlelet	06-10-0330-01	X	1
151	Dunaegyháza-Újsolt	Mo/BK	temető	01-03-0260-01	X	3
152	Dunakeszi-Kállai É. u. (Diófa u., MRT 9. 5/13. lh.)	Mo/P	sírlelet	MRT 9 (1993) 80.	X	1
153	Dunakeszi-Szondy u.	Mo/P	szórvány	MRT 9 (1993) 85.	X	
154	Dunapataj	Mo/BK	szórvány	01-03-0270-01	X	
155	Dunapataj-Szelidi tó	Mo/BK	szórvány	01-03-0270-02	X	
156	Dunavarsány-Hősök útja 20.	Mo/P	temető	01-13-0350-01	X	3
157	Dunavecse-Kovacsos dűlő	Mo/BK	sírlelet	LANTOS 2015	X	2
158	Dunavecse-Kovacsos dűlő B terület	Mo/BK	temető	VKM (Kalocsa)	X	94
159	Ecser 7. lh.	Mo/P	sírlelet	RÉGKUT 2006, 21–25.	X	1
160	Érsekcsanád-Dunapart	Mo/BK	szórvány	01-03-0320-01	X	1
161	Érsekcsanád-Hajóállomás	Mo/BK	szórvány	TIM (Baja)	X	1
162	Érsekcsanád-Negyvenes	Mo/BK	szórvány	TIM (Baja)	X	1
163	Érsekcsanád-Szt. György dűlő	Mo/BK	temető	01-03-0320-02	X	1
164	Érsekcsanád-Veránka	Mo/BK	szórvány	TIM (Baja)	X	
165	Észak-Szerbia	Srb	szórvány	06-00-0000-02	X	
166	Fajsz-Ártér	Mo/BK	temető	BALOGH-KŐHEGYI 1999	X	132
167	Fajsz-Garadomb	Mo/BK	temető	BALOGH-KŐHEGYI 2001	X	5
168	Fajsz-Kétágköz	Mo/BK	temető	BALOGH-KŐHEGYI 1999	X	2

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
						Sírok száma
169	Feketić-Bolmanska ul./Bácsfektehegy-Bolmán u.	Srb	temető	06-10-0380-01	X	11
170	Feketić-ciglana/Bácsfektehegy	Srb	temető	06-10-0380-02	X	2
171	Felgyő-Álsómajor, Újszőlő	Mo/Cs	temető	01-06-0220-01	X	1
172	Felgyő-Csanyteleki határút (Szabó-tanya)	Mo/Cs	temető	01-06-0120-01	X	2
173	Felgyő-Kettőshalmi dűlő	Mo/Cs	sírlelet	BALOGH 2014	X	2
174	Felgyő, Ürmös-tanya	Mo/Cs	temető	BALOGH 2010	X	236
175	Felsőgöd-Kisfaludy u. 11–13. (MRT 9. 7/6. lh.)	Mo/P	sírlelet	MRT 9 (1993) 93.	X	1
176	Ferenc-csatorna	Srb	szórvány	06-10-0390-01	X	
177	Fót-Hámán K. u.7.–Semmelweis u. 24.	Mo/P	temető	01-13-0420-01	X	5
178	Fülöpháza-Petőfi u.33.	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 304.	X	1
179	Fülöpszállás	Mo/BK	szórvány	KaJM (Kecskemét)	X	
180	Fülöpszállás	Mo/BK	szórvány	01-03-0370-01	X	
181	Fülöpszállás-Kiskunsági MgTSz, Mádi doktor szőlője	Mo/BK	szórvány	01-03-0370-02	X	
182	Fülöpszállás-Telekpuszta, Csaplár-tanya, 36.sz.	Mo/BK	sírlelet	KaJM (Kecskemét)	X	3
183	Fülöpszállás-Temető út	Mo/BK	sírlelet	01-03-0370-03	X	1
184	Gakovo-Rastina, put za Rastinu/ Gádor-Rasztinai út	Srb	sírlelet	06-10-0410-01	X	3
185	Gátér-Vasútállomás	Mo/BK	temető	01-03-0390-01	X	297
186	Gödöllő-Damjanich u. 59. (MRT XIII/3.)	Mo/P	sírlelet	01-13-0470-02	X	1
187	Gödöllő-Erdészeti műhely, Szabadság u. 70. (MRT XIII/3.)	Mo/P	temető	01-13-0470-03	X	1
188	Gödöllő-Petőfi u. (MRT XIII/3.)	Mo/P	szórvány	01-13-0470-04	X	
189	Gödöllő-Tavasmező u. 13. (MRT XIII/3.)	Mo/P	sírlelet	01-13-0470-01	X	1
190	Gyál környéke	Mo/P	szórvány	01-13-0480-01	X	
191	Gyón-Paphegy (Dabas-Nagypaphegy)	Mo/P	sírlelet	SIMON 1991	X	1
192	Gyón-Petőfi TSz (Dabas)	Mo/P	sírlelet	01-13-0250-01	X	2
193	Gyömrő-Andrássy u. 25. –Tompa u. 24.	Mo/P	sírlelet	01-13-0500-01	X	1
194	Hajdukovo/Hajdújárás-Csurgó	Srb	sírlelet	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	
195	Hajdukovo-Nosa-Pereš/Hajdújárás-Nosza, Pörös	Srb	szórvány	06-10-0440-01	X	
196	Hajós-Cifrahegy	Mo/BK	temető	01-03-0410-02	X	169
197	Hajós-Hild ÁG palackozó	Mo/BK	szórvány	RÉG FÜZ Ser. I. No.36. 1983, 15.	X	
198	Hajós-Pincefalu	Mo/BK	temető	RÉG KUTMAGY 2003, 226.	X	8
199	Harkakötöny-Babó-tanya	Mo/BK	temető	01-03-0420-01	X	6
200	Hetényegyháza-Mária út (M5 72. lh.)	Mo/BK	temető	H. TÓTH 1995.	X	222
201	Homokméggy-Halom (Tóth I. szántója)	Mo/BK	temető	01-03-0470-01	X	167
202	Homokméggy-Székes	Mo/BK	sírlelet		X	1
203	Horgoš/Horgos-Csárda	Srb	temető	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	13
204	Horgoš-Budzak/Horgos-Ördöglyuk	Srb	temető	06-10-0450-01	X	48
205	Horgoš-Djavalja rupa, imanje Karas I./ Horgos-Ördöglyuk (Kárász I. birtok)	Srb	temető	06-10-0450-02	X	6
206	Horgoš-Kamarás	Srb	szórvány	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	
207	Iklad-Iskola tér 7/a.	Mo/P	sírlelet	RÉG KUTMAGY 2005, 231–232.	X	1
208	Imrehegy	Mo/BK	tajnyik	BALOGH 2002, 305–306.	X	
209	Izsák	Mo/BK	szórvány	01-03-0490-01	X	
210	Izsák-Mező Imre u. 42.	Mo/BK	sírlelet	01-03-0490-02	X	1
211	Jánoshida-Tótképuszta	Mo/JNSZ	temető	01-16-0080-01	X	259
212	Jászalsószentgyörgy-Borsahalom	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0090-02	X	1
213	Jászberény-Csikos, Fecske-tanya	Mo/JNSZ	temető	01-16-0130-01	X	10

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
						Sírok száma
214	Jászberény-Fémnyomógyár	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0130-05	X	2
215	Jászberény-Homokbánya a ref. temető mellett	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0130-03	X	3
216	Jászberény-Hűtőgépgyár	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0130-06	X	1
217	Jászberény-Meggyespele	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0130-09	X	1
218	Jászberény-Szent Imre, Elefánti-tanya	Mo/JNSZ	temető	01-16-0130-10	X	2
219	Jászberény-Szent Imre-halom	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0130-04	X	1
220	Jászberény-Szőlők	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0130-02	X	7
221	Jászboldogháza	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0140-01	X	1
222	Kalocsa-Karján-tanya (Foktői út)	Mo/BK	temető	01-03-0530-01	X	3
223	Kalocsa-Repülőtér	Mo/BK	temető	KISS 1957, 88.	X	3
224	Kanjiza-Centar, Dom Kulture/Magyarkanizsa-Kultúrothton	Srb	temető	06-10-0480-01	X	46
225	Katymár-Fenyvesi Péter földje	Mo/BK	temető	TIM (Baja)	X	
226	Kecel	Mo/BK	szórvány	01-03-0560-04	X	
227	Kecel	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2004	X	1
228	Kecel	Mo/BK	szórvány	01-03-0560-05	X	
229	Kecel	Mo/BK	szórvány	01-03-0560-06	X	
230	Kecel	Mo/BK	szórvány	01-03-0560-07	X	
231	Kecel	Mo/BK	szórvány	CS-429	X	
232	Kecel-Határdűlő (Határút, Orcsik A. tanyája)	Mo/BK	temető	01-03-0560-01	X	91
233	Kecel-Körtefahegy	Mo/BK	temető	01-03-0560-03	X	18
234	Kecel-Schvacho János földje (Koch S. háza)	Mo/BK	sírlelet	01-03-0560-02	X	1
235	Kecel-Szilos, Öregpolgárdi szőlők (Tőzegttelep I., 175. lh.)	Mo/BK	temető	01-03-0560-08	X	5
236	Kecel-Tőzegttelep II. (180. lh.)	Mo/BK	szórvány	01-03-0560-09	X	
237	Kecskemét	Mo/BK	szórvány	01-03-0570-03	X	
238	Kecskemét	Mo/BK	szórvány	KaJM (Kecskemét)	X	
239	Kecskemét	Mo/BK	szórvány	H. TÓTH 1992, 4. t. 1-5.	X	
240	Kecskemét-Belváros	Mo/BK	szórvány	01-03-0570-02	X	
241	Kecskemét-Méntelek (Meggyes u.)	Mo/BK	sírlelet	01-03-0570-09	X	1
242	Kecskemét-Miklóstelep	Mo/BK	sírlelet	01-03-0570-07	X	1
243	Kecskemét-Piarista Gimnázium	Mo/BK	sírlelet	01-03-0570-08	X	1
244	Kecskemét-Sallai u.	Mo/BK	sírlelet	01-03-0570-01	X	1
245	Kerekegyháza	Mo/BK	sírlelet	01-03-0590-01	X	1
246	Kerepes-Kavicsbánya	Mo/P	temető	01-13-0640-02	X	11
247	Kerepes-Szilashegy (Széphegy)	Mo/P	temető	01-13-0640-01	X	
248	Kiskőrös	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2002, 306.	X	
249	Kiskőrös	Mo/BK	szórvány	01-03-0610-05	X	
250	Kiskőrös	Mo/BK	szórvány	01-03-0610-06	X	
251	Kiskőrös	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-15	X	1
252	Kiskőrös	Mo/BK	szórvány	01-03-0610-17	X	
253	Kiskőrös-Cebe	Mo/BK	temető	01-03-0610-08	X	15
254	Kiskőrös-Csukástó	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 306.	X	1
255	Kiskőrös-Damjanich u.	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-16	X	1
256	Kiskőrös-Fekete-halom	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-10	X	1
257	Kiskőrös-Gatter-tanya	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-11	X	1
258	Kiskőrös-Laktanya	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-03	X	2
259	Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő	Mo/BK	temető	01-03-0610-04, 01-03-0610-12	X	62
260	Kiskőrös-Rákóczi u. 49.	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-14	X	1

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
261	Kiskőrös-Szücsi-dűlő	Mo/BK	temető	01-03-0610-13	X	11
262	Kiskőrös-Vágóhídi-dűlő	Mo/BK	temető	01-03-0610-02	X	44
263	Kiskőrös-Martinkó P. földje	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-01	X	1
264	Kiskőrös-Város alatt	Mo/BK	sírlelet	01-03-0610-07	X	213
265	Kiskundorozsma (Dorozsma)	Mo/BK	szórvány	SOMOGYI 1997, Kat. 19.	X	
266	Kiskundorozsma-Kettőshatár I. temető	Mo/Cs	temető	MÉSZÁROS ET AL. 2005.	X	
267	Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II.	Mo/Cs	temető	RÉGKUTMAGY 2003, 293-274; MÉSZÁROS ET AL. 2005	X	
268	Kiskundorozsma-Hármashatár	Mo/Cs	temető	01-06-0290-01	X	10
269	Kiskundorozsma-Kettőshatár II. temető	Mo/Cs	temető	MÉSZÁROS ET AL. 2005	X	
270	Kiskundorozsma-Subasa	Mo/Cs	temető	SZALONTAI-SZ. WILHELM 2006	X	
271	Kiskundorozsma-Sziksóstó	Mo/Cs	temető	01-06-0290-02	X	
272	Kiskunfélegyháza	Mo/BK	szórvány	01-03-0620-02	X	
273	Kiskunfélegyháza	Mo/BK	szórvány	KM (Kiskunfélegyháza)	X	
274	Kiskunfélegyháza-Ferencszállása	Mo/BK	sírlelet	KM (Kiskunfélegyháza)	X	
275	Kiskunfélegyháza-Galambos, Alsómonostorpuszta	Mo/BK	szórvány	01-03-0620-07	X	
276	Kiskunfélegyháza-Halasi út, Pintér-tanya	Mo/BK	szórvány	BALOGH 1998	X	
277	Kiskunfélegyháza-Külsőgalambosi szőlőhegy	Mo/BK	szórvány	01-03-0620-01	X	
278	Kiskunfélegyháza-Pákapuszta	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 307.	X	1
279	Kiskunfélegyháza-Pákapuszta A.	Mo/BK	temető	01-03-0620-04	X	11
280	Kiskunfélegyháza-Pálosszentkút	Mo/BK	temető	01-03-0620-05	X	
281	Kiskunfélegyháza-Tisztviselőtelep	Mo/BK	sírlelet	KM (Kiskunfélegyháza)	X	1
282	Kiskunfélegyháza-Vásártér	Mo/BK	temető	01-03-0620-06	X	
283	Kiskunfélegyháza-Vesszősi szőlő	Mo/BK	szórvány	KM (Kiskunfélegyháza)	X	
284	Kiskunfélegyháza-Villanytelep	Mo/BK	temető	FÉLEGYHÁZI KÖZLÖNY 1911. 07. 30.	X	
285	Kiskunhalas	Mo/BK	szórvány	01-03-0630-03	X	
286	Kiskunhalas	Mo/BK	sírlelet	01-03-0630-04	X	1
287	Kiskunhalas	Mo/BK	szórvány	01-03-0630-01	X	
288	Kiskunhalas-Alsó-öregszőlő (Kopolyai út)	Mo/BK	temető	KKHALAS HELYI ÉRT. 1935	X	6
289	Kiskunhalas-Alsószállás, Darányi-tanya	Mo/BK	szórvány	GALLINA 2000, 37, Nr. 47.	X	
290	Kiskunhalas-Alsószállás, Nagy F. Lajos tanyája	Mo/BK	temető	TJM (Kiskunhalas)	X	
291	Kiskunhalas-Debeák (Imrehegy)	Mo/BK	sírlelet	01-03-048/0-01	X	1
292	Kiskunhalas-Debeák, Szarkás, D-i rész	Mo/BK	sírlelet	WICKER 1989, 23.	X	2
293	Kiskunhalas-Felsőszállás, Gyevi Benő földje	Mo/BK	szórvány	H. TÓTH 1990, 152.	X	
294	Kiskunhalas-Patika kert	Mo/BK	temető	1929.	X	
295	Kiskunhalas-Pirtó	Mo/BK	szórvány	01-03-0910-01	X	
296	Kiskunhalas-Reketyepuszta	Mo/BK	szórvány	01-03-0630-02	X	
297	Kiskunhalas-Szász Károly u. 35.	Mo/BK	sírlelet	GALLINA 2000, 35, Nr. 17.	X	2
298	Kiskunhalas-Templomhegy	Mo/BK	szórvány	GALLINA 2000, 35, Nr. 1.	X	
299	Kiskunmajsa	Mo/BK	szórvány	KGyHGy (Kiskunmajsa)	X	
300	Kiskunmajsa-Kiskunhalasi út, Halasi föld	Mo/BK	szórvány	01-03-0640-01	X	
301	Kiskunmajsa-Kökút	Mo/BK	temető	01-03-0640-02	X	4
302	Kiskunmajsa-Pálos (Antal J. földje)	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2009	X	1
303	Kiskunmajsa-Pályamesteri iroda	Mo/BK	temető	TIM (Baja)	X	
304	Kiskunmajsa-Szálas-tanya	Mo/BK	temető	KISKUNMAJSA KRÓNIKÁJA, 12-13.	X	
305	Kiskunmajsa-Tajó, Sípós-föld	Mo/BK	temető	GALLINA 2000, 40, Nr. 139.	X	
306	Kisszállás-Petőfi u. 15-17.	Mo/BK	sírlelet	Balogh 2002, 307-308.	X	2

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
307	Kisszállás-Vasútállomás	Mo/BK	sírlelet	01-03-0650-01	X	1
308	Kljajičevo-Telečka visoravan/Kerény-Kemei-Telecskai dombok	Srb	sírlelet	MRKOBRAĐ 1980	X	2
309	Kolut-Ribnjak/Küllőd-Halastó	Srb	szórvány	06-10-0500-01	X	
310	Kostol-Pontes-Trajanov most/Kostol	Srb	szórvány	06-20-0100-01	X	
311	Kovilj- <i>ul. L. Novoselca/Kabol</i>	Srb	sírlelet	06-10-0510-01	X	1
312	Kömpöc-Sarok dűlő	Mo/BK	temető		X	2
313	Krstur (Sprsi Krstur)/Szerbkeresztúr-Tisza part (Ókeresztúr)	Srb	sírlelet	06-10-0530-01	X	1
314	Kula/Kúla	Srb	szórvány	SOMOGYI 1997, Kat. 43.	X	
315	Kula-ciglana Telečka/Kula-Telecska téglagyár	Srb	sírlelet	06-10-0540-01	X	1
316	Kunadacs-Felsőadacs, Turupuli-tanya (Látosházi dűlő)	Mo/BK	temető	01-03-0670-03	X	12
317	Kunadacs-Peszéradacs	Mo/BK	szórvány	01-03-0670-01	X	
318	Kunadacs-Peszéradacs	Mo/BK	szórvány	01-03-0710-01	X	
319	Kunbaja	Mo/BK	szórvány	01-03-0680-01	X	
320	Kunbaracs	Mo/BK	szórvány	01-03-0690-01	X	
321	Kunbaracs-Baracsi pusztá, Földváry G. birtoka	Mo/BK	szórvány	01-03-0690-02	X	
322	Kunfehértó-Balázs-tanya	Mo/BK	szórvány	TJM (Kiskunhalas)	X	
323	Kunfehértó-Gatter, Fatelep	Mo/BK	sírlelet	01-03-0700-01	X	2
324	Kunfehértó-Kovács-tanya	Mo/BK	sírlelet	01-03-0700-02	X	1
325	Kunpeszér	Mo/BK	sírlelet	KaJM (Kecskemét)	X	1
326	Kunpeszér	Mo/BK	szórvány	KaJM (Kecskemét)	X	
327	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya	Mo/BK	temető	01-03-0710-02	X	31
328	Kunpeszér-Frigyesmajor	Mo/BK	szórvány	01-03-0710-05	X	
329	Kunpeszér-Kiserdő (Kunadacs-Peszéradacs)	Mo/BK	szórvány	01-03-0670-02	X	
330	Kunszállás-104. sz. tanya	Mo/BK	sírlelet	KM (Kiskunfélegyháza)	X	1
331	Kunszállás-Fülöpjakab (Homokbánya, Sertéshízalda)	Mo/BK	temető	01-03-0720-01	X	62
332	Kunszentmiklós-Bábony	Mo/BK	sírlelet	H. TÓTH-HORVÁTH 1992	X	2
333	Kunszentmiklós-Középszenttamás	Mo/BK	sírlelet	RÉG FÜZ Ser. I.No. 20. 1967, 56-57.	X	2
334	Kupišina/Bácskeretes	Srb	éremlelet	SOMOGYI 1997, 47.	X	
335	Ladánybene-Berényi, Kocsis P., Józsa P. földje	Mo/BK	sírlelet	01-03-0740-02	X	1
336	Ladánybene-Fő út 75. (Párthelyiség)	Mo/BK	sírlelet	01-03-0740-01	X	1
337	Lakútelek-Szikra, Bodvány-hegy	Mo/BK	sírlelet	01-03-0760-01	X	
338	Lászlófalva-Borbás, Szolnoki út	Mo/BK	sírlelet	01-03-0770-01	X	1
339	Lovćenac/Szeghegy	Srb	sírlelet	SOMOGYI 2002	X	1
340	Madaras-Téglavető dűlő	Mo/BK	temető	RÁCZ 1999	X	92
341	Maglód I. lh.	Mo/P	temető	RÉG KUT 2006, RÉG KUT MAGY 2007, 227-228.	X	12
342	Maglód-Katona Józsefu.	Mo/BK	sírlelet	GARAM 2005	X	1
343	Mala Bosna/Kis Bosznia	Srb	temető	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	3
344	Mali Idoš-Kalvarija, opstinka ciglana Kosut/Kishegyes-Kálvária, Kossúth téglagyár	Srb	temető	06-10-0580-01	X	30
345	Mali Idoš-Železnička stanica/ Kishegyes-Vasútállomás	Srb	temető	06-10-0580-02	X	13
346	Mali Idoš-Zuta jama/Kishegyes-Sárgagödör	Srb	temető	06-10-0580-03	X	115
347	Mali Stapar (Stapar-FO II.)/ Kissztapár	Srb	szórvány	06-10-0900-02		
348	Martonoš-Odvodni kanal/Martonos-Liget	Srb	temető	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	11
349	Mélykút-Sánc dűlő	Mo/BK	temető	01-03-0800-01	X	49
350	Mikebudaháza (Felsőpuszta, Muzsik Gy. földje)	Mo/P	tajnyik	01-13-0830-01	X	

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
351	Mol/Mohol	Srb	szórvány	06-10-0610-01	X	
352	Mol-ciglana Pionir/Mohol-Pionir téglagyár	Srb	szórvány	06-10-0610-02	X	
353	Mórahalom-Dobó (Alsóközpont)	Mo/Cs	szórvány	01-06-0410-01	X	
354	Mórahalom-Királyhalom (Szegeď-Királyhalom)	Mo/Cs	szórvány	01-06-0410-02	X	
355	Móricgát	Mo/BK	szórvány	CSALLÁNY 1953, 137.	X	
356	Mošorin-put za Šajkaš, imanje J. Popovića/Mozsor-régi Tiszapart	Srb	sírlelet	GUBITZA 1909b, 180.	X	1
357	Nadrljan-Alveg/Adorján-Alvég	Srb	sírlelet	06-10-0630-01	X	2
358	Nadrljan-Bašta Kavai, ulica Marsala Tita/Adorján-Titó marsal u. (Kávai L. kertje)	Srb	sírlelet	06-10-0630-02	X	4
359	Nadrljan-Humka na obali Kereša/ Adorján-Körösparti halom	Srb	temető	06-10-0630-03	X	35
360	Nadrljan-Major/Adorján-Papföld	Srb	temető	GERE 1998	X	52
361	Nagybaracska-Árvizes építkezés	Mo/BK	szórvány	01-03-0820-01	X	
362	Nagykörös környéke	Mo/P	szórvány	01-13-0890-02	X	
363	Nagykörös-Belterület	Mo/P	sírlelet	01-13-0890-12	X	
364	Nagykörös-Csikvár II.	Mo/P	sírlelet	01-13-0890-14	X	
365	Nagykörös-Fekete-dűlő	Mo/P	szórvány	01-13-0890-15	X	
366	Nagykörös-Homolytája, Illés-tanya	Mo/P	sírlelet	01-13-0890-06	X	2
367	Nagykörös-Homolytája, Illés-tanya	Mo/P	szórvány	01-13-0890-07	X	
368	Nagykörös-Kálmánhegy-dűlő	Mo/P	szórvány	01-13-0890-08	X	
369	Nagykörös-Nyárkútrét-dűlő	Mo/P	temető	01-13-0890-01	X	
370	Nagykörös-Száraz-dűlő	Mo/P	sírlelet	01-13-0890-09	X	1
371	Nagykörös-Szurdok	Mo/P	szórvány	01-13-0890-10	X	
372	Nagykörös-Zsíroshegy-dűlő	Mo/P	szórvány	01-13-0890-11	X	
373	Novi Sad/Újvidék	Srb	szórvány	06-10-0680-02	X	
374	Novi Sad-Čenej-Rivica, Rimski Sancevi/Újvidék-Római sánc	Srb	sírlelet	06-10-0680-01	X	2
375	Ócsa-Felsőpakony (Károlyi-birtok)	Mo/P	sírlelet	01-13-0950-01	X	
376	Odžaci/Hódság	Srb	szórvány	06-10-0700-01		
377	Odžaci-necropola IV./Hódság IV. temető	Srb	temető	06-10-0700-02	X	24
378	Odžaci-necropola V./Hódság V. temető	Srb	temető	06-10-0700-03	X	60
379	Odžaci-pored Železničke pruge/ Hódság-vasútvonal mellett	Srb	sírlelet	06-10-0700-04		
380	Ordas-Dunapart	Mo/BK	temető	01-03-0850-01	X	51
381	Orgovány-Rákóczi MGT Sz	Mo/BK	temető	01-03-0860-01	X	5
382	Öregcsertő	Mo/BK	temető	BALOGH 2002, 308–309.	X	11
383	Palić-Supljak, Kanjiški put/Palics-Suplyák, Kanizsai út	Srb	sírlelet	06-10-0720-01	X	1
384	Palić-Supljak, Zemlja Šarcević/Palics-Suplyák, Szárcević-föld	Srb	sírlelet	06-10-0720-02	X	1
385	Pálmonostor-Panca dűlő	Mo/BK	szórvány	KM (Kiskunfélegyháza)	X	
386	Pálmonostor-Postaházi dűlő	Mo/BK	szórvány	KaJM (Kecskemét)	X	1
387	Pécel-Lebuki-dűlő, Locsod-pusztá	Mo/P	temető	01-13-1030-02	X	
388	Pest megye	Mo/P	szórvány	01-13-0000-01	X	
389	Petőfiszállás-Béke TSz, 1053. sz. tanya	Mo/BK	szórvány	KM (Kiskunfélegyháza)	X	
390	Petőfiszállás-Bekötő út	Mo/BK	sírlelet	BALOGH–WICKER 2012	X	1
391	Pilis-Vadászház	Mo/P	temető	01-13-1050-01	X	6
392	Piroš-Rumenka-Kudeljara, Mošilište/ Piros-Kenderáztató	Srb	sírlelet	TAKÁCS 2002, 307.		
393	Prigrevica/Bácsszentiván	Srb	tajnyik	06-10-0760-01	X	
394	Prigrevica-Rímki sančevi/Bácsszent-iván-Római sánc	Srb	sírlelet	06-10-0760-01	X	1
395	Pusztamérges B, Meszes-tanya	Mo/Cs	temető	01-06-0490-01	X	38

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
396	Pusztaszer-Zeri dűlő	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0500-01	X	1
397	Pusztavacs	Mo/P	szórvány	01-13-1150-01	X	
398	Ráckeve-Csepel-sziget	Mo/P	szórvány	01-13-1190-01	X	
399	Ridjica/Regőce-Bessenyei L. szőlője	Srb	sírlelet	06-10-0775-01		
400	Röszke-Feketeszl, Ördög Gy. földje (Szeged-Alsótanya, Feketeszl)	Mo/Cs	temető	01-06-0520-01	X	13
401	Rtkovo-Glamija I./Paripás	Srb	szórvány	06-20-0190-01	X	
402	Ruski Krstur/Bácskeresztúr	Srb	sírlelet	06-10-0800-01		
403	Ruzsa-Honvédsori-dűlő	Mo/Cs	temető	01-06-0530-01	X	27
404	Sándorfalva-Sekéd, Serkédi major	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0540-01	X	2
405	Sándorfalva-Sövényháza	Mo/Cs	temető	01-06-0540-02	X	
406	Selenča/Bácsújfalva	Srb	tajnyik	06-10-0810-01	X	
407	Senta/Zenta-Felsőhegy, Rudič Lőrincz tanyája, 271. sz. tanya	Srb	sírlelet	ZM (Zenta/Senta)	X	
408	Senta-Batka/Zenta-Bátka, Sárka part	Srb	szórvány	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	
409	Senta-Makos/Zenta-Mákos	Srb	sírlelet	06-10-0830-01	X	
410	Senta-ul. 13. Jula/Zenta-Július 13. u.	Srb	sírlelet	06-10-0830-02	X	1
411	Senta-Veliko brdo/Zenta-Nagyhegy	Srb	szórvány	06-10-0830-03	X	
412	Solt	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 309–310.	X	1
413	Solt-Járáspuszta	Mo/BK	sírlelet		X	1
414	Solt-Kossúth TSz juhászata	Mo/BK	szórvány	01-03-0930-01	X	2
415	Solt-Meleghegy (Bajusz G. földje)	Mo/BK	temető	BALOGH 2002, 310.	X	1
416	Soltszentimre	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2002, 310.	X	
417	Solt-Szőlőhegy	Mo/BK	temető	01-03-0930-02	X	115
418	Solt-Tételhegy	Mo/BK	szórvány	KaJM (Kecskemét)	X	
419	Sombor-Aerodrom/Zombor-Repülőtér	Srb	szórvány	06-10-0860-01	X	
420	Sombor-ciglana Kukula, Sončanski put/Zombor-Kukula téglagyár, Szontai út	Srb	szórvány	06-10-0860-02	X	
421	Sonta/Szonta (S)	Srb	temető	06-10-0870-01	X	
422	Sövényháza-Kötörés (Sövényháza-Pecsora)	Mo/Cs	szórvány	01-06-0180-01	X	
423	Srbobran-ciglana „Budučnost”/Szent-tamás-Testvériség téglagyár	Srb	sírlelet	06-10-0880-01	X	2
424	Stapar/Ősztapár	Srb	szórvány	SOMOGYI 1997, Kat. 67.	X	
425	Stapar-Crpna stanica/Sztapár-Csapos kút	Srb	tajnyik?	06-10-0900-01	X	
426	Stara Moravica-Koplalo, Rekreacioni centar/Bácskossuthfalva-Koplaló, Rekreációs Központ	Srb	temető	06-10-0910-01	X	204
427	Subotica/Szabadka	Srb	szórvány	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	
428	Subotica-Aleksandrovo, Dom kultura/Szabadka-Aleksandrovo	Srb	sírlelet	SzVM (Subotica/Szabadka)	X	1
429	Subotica-ciglana Makočvič/Szabadka-Mácskovics téglagyár	Srb	sírlelet	06-10-0940-01	X	1
430	Subotica-igralište Sand/Szabadka-Szand-pálya	Srb	sírlelet	06-10-0940-02	X	3
431	Subotica-Kelebija, Govedja farma Peščara/Szabadka-Kelebia, Pescsara tehénfarm	Srb	sírlelet	06-10-0940-03	X	1
432	Subotica-Kelebijski put, kuća Berenji, J./Szabadka-Kelebiai út, Berényi J. háza	Srb	sírlelet	06-10-0940-04	X	1
433	Subotica-Tavankút/Szabadka-Alsó-Tavankút 91.	Srb	sírlelet	SZEKERES-RICZ 1998, 118.	X	2
434	Subotica-Zemlja Birčić i Mesaroš/ Szabadka-Birsics és Mészáros földje	Srb	szórvány	06-10-0940-05	X	
435	Sükösd-Ságod	Mo/BK	temető	01-03-0960-02	X	363
436	Sükösd-Vasútépítés	Mo/BK	sírlelet	01-03-0960-01	X	
437	Svilovojevo/Szilágyi	Srb	temető	06-10-0960-01	X	4
438	Szabadszállás	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2002, 310.	X	

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
439	Szabadszállás B gyakorlótér	Mo/BK	temető	RÉGKUTMAGY 2004, 268.	X	3
440	Szabadszállás-Batthyány u.	Mo/BK	temető	01-03-0970-01	X	68
441	Szabadszállás-Kovács János u.	Mo/BK	sírlelet	01-03-0970-02	X	1
442	Szalkszentmárton-Dögghalom	Mo/BK	temető	01-03-0990-01	X	18
443	Szank-Kisasszonydűlő	Mo/BK	sírlelet	01-03-1000-01	X	1
444	Szatymaz-Makraszéki Iskola	Mo/Cs	temető	BÉRES 2002	X	
445	Szeged környéke	Mo/Cs	szórvány	01-06-0570-07	X	
446	Szeged?	Mo/Cs	szórvány	01-06-0570-14	X	
447	Szeged-Alföldi pályaudvar (Rókus)	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0570-11	X	1
448	Szeged-Baktó	Mo/Cs	temető	01-06-0570-01	X	33
449	Szeged-Fehértó A	Mo/Cs	temető	MADARAS 1994	X	376
450	Szeged-Fehértó B	Mo/Cs	temető	MADARAS 1994	X	131
451	Szeged-Felsővárosi feketeföldek	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0570-04	X	1
452	Szeged-Gyevi fertő (Fertő-láposa)	Mo/Cs	temető	01-06-0570-05	X	
453	Szeged-Kolozsvári tér	Mo/Cs	szórvány	01-06-0570-06	X	
454	Szeged-Kundomb (Ballagító)	Mo/Cs	temető	SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995	X	319
455	Szeged-Makkoserdő	Mo/Cs	temető	SALAMON 1995	X	339
456	Szeged-Nemzeti Színház	Mo/Cs	sírlelet	MFM (Szeged)	X	
457	Szeged-Óthalom	Mo/Cs	temető	01-06-0570-10	X	
458	Szeged-Székhát	Mo/Cs	szórvány	01-06-0570-13	X	
459	Szeged-Szentmihálytelek	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0570-12	X	1
460	Szentmártonkáta	Mo/P	sírlelet	01-13-1280-01	X	1
461	Szigetszentmiklós-Kavicsbánya	Mo/P	sírlelet	01-13-1340-01	X	1
462	Szigetszentmiklós-Lakihegy	Mo/P	sírlelet	01-13-1340-02	X	1
463	Szolnok	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0510-03	X	
464	Szolnok-Alcsi gépállomás	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0510-08	X	1
465	Szolnok-Házgyár	Mo/JNSZ	temető	01-16-0510-01	X	9
466	Szolnok-Mezőgazdasági Gépjávitó Vállalat	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0510-05	X	1
467	Szolnok-Tisza Antal TSz	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0510-09	X	
468	Szolnok-Vegyiművek	Mo/JNSZ	sírlelet	MADARAS 2009	X	2
469	Szolnok-Zagyvagát V. gátszakasz 4. gödör	Mo/JNSZ	sírlelet	PROHÁSZKA 2015	X	1
470	Szolnok-Zagyvagát VI. gátszakasz 2. gödör	Mo/JNSZ	sírlelet	PROHÁSZKA 2015	X	2
471	Szolnok-Zagyvapart	Mo/JNSZ	temető	01-16-0510-07	X	
472	Szód-Mártírok útja (MRT 9. 28/17. lh.)	Mo/P	sírlelet	01-13-1380-01	X	1
473	Táborfalva-Kísérleti telep	Mo/P	sírlelet	01-13-1430-01	X	1
474	Tápé-Kerekgyöp	Mo/Cs	temető	01-06-0620-01	X	
475	Tápiószéle-Papszög, Páskomi-dűlő	Mo/P	szórvány	01-13-1500-01	X	
476	Tápiószéle-Somogyi B. út. 21.	Mo/P	sírlelet	01-13-1500-02	X	2
477	Tápiószentmárton-Sőreg	Mo/P	sírlelet	01-13-1510-01	X	1
478	Tass 38-as km-kő	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 310–311.	X	1
479	Tatárszentgyörgy-Szabadrét, Gengeleczki-föld	Mo/P	temető	01-13-1420-01	X	55
480	Tázlár-Windecker dűlő	Mo/BK	temető	01-03-1050-01	X	16
481	Tiszaalpár	Mo/BK	szórvány	GARAM 1993, 107.	X	
482	Tiszaalpár	Mo/BK	szórvány	LÁSZLÓ 1955, Pl. XXV. 1–1a.	X	
483	Tiszaalpár-Kántorpart	Mo/BK	sírlelet	WICKER–KUSTÁR–HORVÁTH 2001, 107.	X	1
484	Tiszaalpár-Piroska János szőlője	Mo/BK	szórvány	ARCHÉRT 77 (1950) 137.	X	
485	Tiszaalpár-Várdomb	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 311–312.	X	2

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
					X	Sírok száma
486	Tiszakécske-Óbög (Bögpusztá, Mikes I. telke)	Mo/BK	sírlelet	01-03-1060-01	X	
487	Tiszakécske-Óbög, Agyagbánya	Mo/BK	sírlelet	01-03-1060-03	X	1
488	Tiszakécske-Óbög, Jene határa (Subicz M. földje)	Mo/BK	temető	01-03-1060-02	X	9
489	Tiszaújfalu-Bokros-part, Szögi-féle birtok (Tiszaújfalu-Borsihalom)	Mo/BK	temető	01-03-1070-01, 03	X	
490	Tiszaújfalu-Mánai csárda	Mo/BK	temető	01-03-1070-02	X	
491	Tiszavárkony	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0720-02	X	
492	Tiszavárkony-Hugyinpart	Mo/JNSZ	temető	01-16-0720-01	X	
493	Titel	Srb	szórvány	06-10-0970-01	X	
494	Tompa-Állami Gazdaság	Mo/BK	sírlelet	TIM (Baja)	X	1
495	Tószeg-Laposhalom	Mo/Cs	temető	01-16-0740-01	X	
496	Tószeg-Paládics-telek	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0740-02	X	
497	Tömörkény-Aranyhegy	Mo/Cs	szórvány	01-06-0640-01	X	
498	Törtel-Sebők-tanya	Mo/P	sírlelet	01-13-1620-01	X	1
499	Újhartyán	Mo/P	szórvány	01-13-1640-02	X	
500	Üllő	Mo/P	szórvány	01-13-1680-04	X	
501	Üllő-Disznójárás (Üllő I. temető)	Mo/P	temető	01-13-1680-01, 01-13-1680-02	X	270
502	Üllő-Vecsési községhatár (Üllő II. temető)	Mo/P	temető	01-13-1680-03	X	153
503	Vajska-Radićeva ul. 1./Vajszka- Radics u. (Sajtos O. kertje)	Srb	temető	06-10-0980-01	X	
504	Valkó-Csörsz-árok	Mo/P	szórvány	01-13-1700-01	X	
505	Vasica-Gradina na Bosutu	Srb	szórvány	06-10-0990-01	X	
506	Vaskút-Homokbánya	Mo/BK	sírlelet	BALOGH 2002, 312–313.	X	1
507	Vaskút-Kossuth u. 433.	Mo/BK	sírlelet	01-03-1110-01	X	1
508	Vaskút-Temető u.	Mo/BK	sírlelet	01-03-1110-02	X	2
509	Városföld 38-as műtárgy (M5 227. lh.)	Mo/BK	temető	BALOGH-PINTÉR 1998	X	32
510	Vecsés (67. lh.Tiszaújváros–Százhal-ombatta MOL 2. lh.)	Mo/P	temető	RÉGKUTMAGY 2005, 314.	X	37
511	Vecsés-Homokbánya	Mo/P	sírlelet	01-13-1810-01	X	1
512	Veliki Gaj/Nagyúj	Srb	szórvány	MILLEKER 1898–1906, 416.	X	
513	Veresegyháza-Arany J. u. (MRT 9.37/33. lh.)	Mo/P	temető	01-13-1820-02	X	26
514	Veresegyháza-Fürdő u. 19. (MRT 9.37/30. lh.)	Mo/P	sírlelet	01-13-1820-01	X	1
515	Vezseny	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0780-01	X	
516	Vrbas-ciglana Polet/Óverbász-Polet téglagyár	Srb	temető	06-10-1020-01	X	158
517	Zagyvarékas	Mo/JNSZ	sírlelet	01-16-0790-01	X	1
518	Zagyvarékas	Mo/JNSZ	temető	01-16-0790-02	X	11
519	Zagyvarékas-Szolnoki távvezeték, 335. oszlop	Mo/JNSZ	szórvány	01-16-0790-03	X	
520	Zákányszék (Szeged-Zákány)	Mo/Cs	sírlelet	01-06-0670-01	X	1
521	Zákányszék-Kazi-föld (Domaszék-Kazi)	Mo/Cs	szórvány	01-06-0670-02	X	
522	Zenta/Senta-Bátka	Srb	szórvány		X	
523	Zenta/Senta-Mákos	Srb	sírlelet	01-13-1870-02	X	1
524	Zsana-Ciprusszék (Terbe tanya)	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2002, 312.	X	
525	Zsombó-Varga J. 96. sz. földje	Mo/Cs	temető	01-06-0090-01	X	
<i>2013–2016 között ismerté vált új lelőhelyek</i>						
526	Baja	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2014, 3. kép 5.	X	
527	Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2014, 96.	X	
528	Csanytelek-Béke utca	Mo/Cs	temető			4–5
529	Csongrád elkerülő, Homokbánya	Mo/Cs	sírlelet			1
530	Csongrád-Öregszőlősor	Mo/Cs	sírlelet			1
531	Fülöpszállás, Budai tanyától északra	Mo/BK	szórvány			

	Lelőhely		Jelleg	ADAM 2002 és/vagy egyéb hivatkozás	Leletszinten feldolgozott	
						Sírok száma
532	Hajós	Mo/BK	temető			?
533	Hajós-Pincefalu, Vízmű	Mo/BK	temető			?
534	Hercegszántó-Árpád u.	Mo/BK	temető			?
535	Jászfényszaru-Csépe-Lapos II. lh.	Mo/JNSZ	temető			63
536	Kiskunhalas, Kószó-tanya	Mo/BK	temető			9
537	Kiskunfélegyháza-Liedl	Mo/BK	sírlelet			1
538	Mórahalom-Belső-Járás, Holdi-tanya III. lh.	Mo/Cs	temető			?
539	Nemesnádudvar-Hajósi úti dűlő	Mo/BK	sírlelet			1
540	Solt-Pékmajor	Mo/BK	szórvány		X	9
541	Solt-Tételhegy, id. Csete János tanyája	Mo/BK	szórvány	BALOGH 2014, 100–101.	X	1

3. táblázat. Germán lelőhelyek a Duna–Tisza közén (425–426. oldal)

Table 3. Germanic archaeological sites in the Danube–Tisza interfluvium (pp. 425–426)

Lelőhely		Hivatkozás
1	Abony	CSALLÁNY 1961, 236–237.
2	Ada/Ada (Srb)	CSEH 1990, 37–38, 2. térkép
3	Nadrljan/Adorján (Srb)	CSALLÁNY 1961, 229.
4	Akasztó-Ökördi puszta	CSALLÁNY 1961, 231.
5	Alpár (Tiszaalpár)	CSALLÁNY 1961, 232.
6	Karavukovo/Bácsordas (Srb)	CSALLÁNY 1961, 232–233; KISS 1983, 101–112.
7	Baja	KISS 2003, 188–190.
8	Bakodpuszta (Dunapataj-Bödpuszta)	CSALLÁNY 1961, 232–233; KISS 1983, 101–112.
9	Baks határa	MFM 71.3.1.
10	Balotaszállás	KISS 2003, 190.
11	Bački Monostor/Bodrogh-Monostorszeg, Bácsmonostor (Srb)	KISS 1983, 101.
12	Budapest X. Keresztúri út 162, Rákospatak északi része	NAGY 2006, 95–96.
13	Budapest XI. Budafoki út 78.	NAGY 2006, 108–110.
14	Budapest XVI. Sashalom, Zalavár u. 7.	NAGY 2006, 102–103.
15	Čurug/Csúrog (Srb)	BUGARSKI 2012, 25.
16	Csongrád-Félegyházi határút	CSALLÁNY 1961, 226.
17	Csongrád-Ketőshalom	CSALLÁNY 1961, 224–226.
18	Csongrád-Werbőcei utca	CSALLÁNY 1961, 226.
19	Jászberény	CSALLÁNY 1961, 236.
20	Kač/Káty (Srb)	BUGARSKI 2012, 25.
21	Kecskemét környéke	KaJM 59.39.79–123.
22	Kelebia	KISS 2003, 190.
23	Kiskőrös	CSALLÁNY 1961, 230; KISS 1983, 114.
24	Kiskőrös-Csonthalom	KISS 2003, 190.
25	Kiskunfélegyháza	KISS 1983, 114–119.
26	Kiskunmajsa	KISS 2003, 191.
27	Kistelek	CSALLÁNY 1961, 227.
28	Kistelek-Alsórét	WICKER 1989, 27; BÓNA 1993, 245.
29	Vrbak/Kiszács (Srb)	KISS 2003, 190.
30	Kolluth/Kolut (Srb)	KISS 1983, 120.
31	Kunszentmiklós-Középszenttamás	KISS 2003; TÓTH 1967, 56–57.
32	Lakitelek-Szíkra	CSALLÁNY 1961, 231.

<i>Lelőhely</i>		<i>Hivatkozás</i>
33	<i>Páhi</i>	KaJM 59.39.128–131.
34	<i>Sövényháza</i>	CSALLÁNY 1961, 227.
35	<i>Sövényháza-Pecsora</i>	CSALLÁNY 1961, 227.
36	<i>Subotica /Szabadka (Srb)</i>	CSALLÁNY 1961, 232.
37	<i>Subotica-Aleksandrovo/Szabadka (Srb)</i>	CSEH 1990, 37–38, 2. térkép
38	<i>Subotica, Cooperative Home /Szabadka-Sándor, Lakásszövetkezet (Srb)</i>	CSEH 1990, 37–38, 2. térkép
39	<i>Szabadszállás-Boczka tanya</i>	H. TÓTH 1969.
40	<i>Szeged környéke</i>	MFM 53.83.2–4.
41	<i>Szeged, Tisza meder</i>	MFM 78.9.1.
42	<i>Szeged-Fehértó A</i>	CSALLÁNY 1961, 227–229.
43	<i>Szolnok-Várdomb</i>	CSALLÁNY 1961, 236.
44	<i>Szolnok-Vegyiművek</i>	CSEH 2005, 16–17.
45	<i>Szolnok-Zagyva</i>	CSALLÁNY 1961, 236; CSEH 1987, 10; B. TÓTH 2006, 45–46.
46	<i>Szolnok-Zagyva part, Alcsi</i>	CSEH 2005, 18–33.
47	<i>Szőreg-Téglagyár</i>	CSEH 1990, 37–38, 2. térkép
48	<i>Tápé-Széntégláégető</i>	B.TÓTH 1994
49	<i>Tököl</i>	CSALLÁNY 1961, 233.
50	<i>Újhartyán</i>	CSALLÁNY 1961, 234; BÓNA 1961
51	<i>Senta /Zenta (Srb)</i>	ZM 251
52	<i>Senta/Zenta (Srb)</i>	ZM 847
53	<i>Sombor/Zombor (Srb)</i>	KISS 1983, 121.
54	<i>Zsana</i>	SOMOGYI 1997, 18.

4. táblázat. Az avar kor első felének Duna–Tisza közeli lelőhelyei (427–431. oldal)
 Table 4. Archaeological sites in the Danube–Tisza interfluvium from the first half of the Avar age (pp. 427–431)

	Lelőhely	Jelleg	Kora	Közép	Késő	Szörvény	Hivatkozás
I	Abony	tajnyik?	X			lándzsa, kengyel, zabla	GRÖF 1982, 3, 41.
7	Ada-Ciglana Komlós/Ada-Komlós téglagyár (Srb)	temető	X				GUBITZA 1906, 44.
11	Ada-Sencanski put / Ada-Zentai u. (Srb)	sírlelet	X				SZEKERES 1971, 83.
19	Apatin-Sikeš / Apatin-Szikes (Srb)	sírleletek	X				ROEDIGER 1903a, 144–145.
27	Baćka Palanka / Németspalánka (Srb)	szörvény	X			Heraclius solidus	SOMOGYI 1997, Kat. 2.
32	Bački Monostor/ Monostor-szeg (Srb)	éremlelet	X			Mauricius solidus	SOMOGYI 1997, Kat. 4.
31	Bački Sokolac- Moravicki put / Bácsandrászállás-Moravicai út (Srb)	temető	X		X		
34	Backo Gradište (Becej) / Bácsföldvár (Óbecse) (Srb)	szörvény	X			arany fülbevaló	GARAM 1993, 53, Nr. 6, Taf. 1. 15.
35	Baćko Petrovo Selo, Čik / Péterréve (Srb)	temető	X				BRUCKNER 1968; BUGARSKI 2009
45	Baja-Allaga szőlő	sírlelet	X				ROEDIGER 1903a, 144–145.
47	Baja-Belterület	sírlelet?	X				BALOGH 2002, 302.
53	Baja-Rákóczi u. 23	sírlelet	X				KÖHEGYI 1989, 38, Ann. 218.
64	Balotaszállás	szörvény	X			öntött gúlacsüngős fülbevaló	HAMPEL 1905, 719–720, Abb. 1.
65	Bátmonostor	tajnyik?	X			2 kengyel, 2 zabla	ZALOTAY 1957, 63.
70	Bečej-ul. Pionir/Óbecse-Pionir u. (Srb)	temető	X		X		ANTONIH 2012
75	Bócsa-Pharasi I. földje	magányos sír?	X				FETTICH 1937, 123, Taf. 119. 1.
81	Budapest II. Káposztásmegyer; Téglagyár	szörvény	X			2 db, durva fazék	KÖVRIG 1955a, 37, Nr. 27.
82	Budapest II. Káposztásmegyer; Váci országút	tajnyik	X			2 db kengyel, csikózabla, kopja	KÖVRIG 1955a, 37, Nr. 28.
91	Budapest XIII. Angyal föld. Üteg u. – Gömb u. sarka	szörvény	X			3 gúlacsüngős fülbevaló, 2 nagygömbös fülbevaló	NAGY 1973, 197, Abb. 133.
93	Budapest XIV. Zugló, Kőszeg u. 39.	temető	X				NAGY 1934, 7, 18, Ann. 26.
95	Budapest XIV. Zugló, Tihany tér – Vezér u.	temető	X	X		vaskarika, szíjvég, vastörédé, pántgyűrű, nyílhegy, durva fazék, fa- és bőrtárgyak vereteti	CSALLÁNY 1940, 123, Nr. 52, Taf. 19. 3.
96	Budapest XIV. Zugló, Vezér u. 72–74.	sírlelet	X				LÁSZLÓ 1941, 108–109, Taf. 10. 13–25, Taf. 12. 22.
106	Budapest XX. Erzsébetfalva	szörvény	X			gúlacsüngős fülbevaló	GARAM 1992a, 44.
111	Budapest XXI. Csepel	sírlelet	X				NAGY 1988, 377–378, Abb. 3. 1–16, Abb. 20. 1–4.
113	Budapest XXI. Csepel, Kavicsbánya	sírlelet	X				FETTICH 1926, 2, Pl. 5. 1–7.
115	Budapest XXI. Csepel-Dunai-átíló	sírlelet	X				NAGY 1998, Nr. 60. Taf. 99. A.
116	Budapest XXI. Csepel-Háros	temető	X	X	X	pántgyűrű, vaskés	RÉGFÜZ. Ser. I. Nr. 31. 1978, 68–69.
118	Bugac-Pusztaháza	szörvény	X			kiöntősöves edény	HORVÁTH 1935, 87–88.

	Leilőhely	Jelleg	Kora	Közép	Késső	Szórvány	Hivatkozás
119	Bugyi-Ürböpuszta, Jankó A. földje	temető	X	X	X		BONA 1957
124	Csanylelek-Felgyői határút	temető	X				KURTI 1990
127	Csengele-Cyngel-tanya	szórvány	X			nagygömbös fülbevaló	ORMÁNDY 1995, 157.
12	Csengele-lőjárt	magányos sír-tajnyik	X				CSALLÁNY 1939
131	Csengőd-Páhipuszta, Kenyérvár-óhalom	temető	X			2 arany fülbevaló, 14 ezüst karddisz, 2 kard, P kardfűl, kengyel	FETTICH 1926a, Taf. 6. 8–20; BALOGH 2002, 309, 17. kép.
132	Csengőd-Szántó föld I. dűlő	tajnyik	X				KOVRIG 1945, 10–13, 1–2. kép; BALOGH 2002, 303–304, 1–2. kép.
133	Csólóspálos	szórvány	X			4 kengyel, lándzsa	CSALLÁNY 1953, 137; BALOGH 2002, 304, 7. kép.
135	Csongrád-Berzsenyi út	síreletek	X				LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, 282.
142	Csongrád-Vendelhalom, Nyilas János tanyája	szórvány	X			kengyelpár, csikózabla, gyöngy	LÖRINCZY–SZALONTAI 1993, V. t. 17–18.
191	Gyón-Paphegy	sírelet	X				SIMON 1987, 94, Abb. 10.
143	Dánszentmiklós-Alsódános	sírelet	X				RÉG.FÜZ. Ser. I. Nr. 44. 1992, 42, 46.
144	Dány-Dánsár	magányos sír?	X				TETTAMANTI 1980, 153–166, Abb. 2–4.
145	Dávod	szórvány	X			gütlacsingós fülbevaló	HAMPEL 1911, 40.
146	Dávod-Rétaljai szőlő, Vágner A. szőlője	temető	X				GUBITZA 1908a, 419–420.
150	Doroslovo/Doroszló-Mosztanga-part (Srb)	sírelet	X				KOVÁCS 1991, 418.
157	Dunavcsa-Kovácsos dűlő	síreletek	X				LANTOS 2015
162	Érsekcsanád-Negyvenes	szórvány	X			préselt szíjvég	
167	Fajsz-Garadomb	temető	X				BALOGH–KÖHEGYI 2001
170	Feketi-ciglana / Bácsfeketehegy (Srb)	temető	X			lószerzámveretek, préselt övveretek, szíjvégek, nyílcsúcsok, lándzsa, csont csüngő	GUBITZA 1908a, 418, 420–421, Abb. 1–6.
173	Felgyő-Ketőshalmi dűlő	sírelet	X				BALOGH 2014
174	Felgyő-Ürmös tanya	temető	X	X	X		BALOGH 2010
176	Ferenc-csatorna (Srb)	szórvány	X			nagygömbös fülbevaló	GARAM 1993, 65. Nr. 25, Taf. 29. 11.
178	Fülpöhláza-Petőfi u.33.	sírelet	X				BALOGH 2002, 304. 8. kép.
180	Fülpöszállítás	szórvány	X			gütlacsingós fülbevaló	CSALLÁNY 1956, No. 297.
183	Fülpöszállítás-Temető út	sírelet	X				CSALLÁNY 1953, 137.
185	Gáter-Vasútállomás	temető	X	X	X		KADA 1905; 1906; 1908.
190	Gyál környéke	szórvány	X				TARI 1986, 37, Abb. 7.
202	Homokméggy-Székes	magányos sír	X				
208	Imrehegy I	tajnyik	X				BALOGH 2002, 305–306, 11. kép.
209	Izsák	szórvány	X			bizánci súly	GOHL 1913, 56–57, 1. kép.
212	Jászsalsószentgyörgy-Borsahalom	sírelet	X				STANCZIK 1975, Nr. 56, 154–155, Abb. 1–15.

	<i>Lelőhely</i>	<i>Jelleg</i>	<i>Kora</i>	<i>Közép</i>	<i>Késo</i>	<i>Szórvány</i>	<i>Hivatkozás</i>
213	Jászberény-Csikos, Fecske-tanya	temető	X				KOMÁROMY 1943, 118–120, 3. kép 1–8.
220	Jászberény-Szőlők	szórvány	X			kengyelpár	MADARAS 1995, Nr. 22.
221	Jászboldogháza	sírlélet	X				MADARAS 1996, 17–18.
227	Kecel2	szórvány	X			Martynovka-típusú övgarnitúra	BALOGH 2004
229	Kecel4	szórvány	X			agyagkulacs	BALOGH 2002, 306, 12. kép 4.
230	Kecel5	szórvány	X			nyílfeletcs	
234	Kecel-Schwacho János földje	sírlélet	X			láncza	LÁSZLÓ 1976, 109–114.
236	Kecel-Tőzegttelep	szórvány	X				BICZÓ 1984, 57, No. 180.
244	Kecskemét-Sallai u.	sírlélet	X				H. TÓTH 1980.
248	Kiskőrös1	szórvány	X			nagylemezgömbös fülbevaló	BALOGH 2002, 306.
249	Kiskőrös2	szórvány	X			nagylemezgömbös fülbevaló	GARAM 1980, 171, Abb. 5. 12a–c.
254	Kiskőrös-Csukástó	sírlélet	X				BALOGH 2002, 306–307, 13. kép.
259	Kiskőrös-Pohibíj-Mackó-dűlő	temető	X	X	X		TÖRÖK 1975a
260	Kiskőrös-Rákóczi u. 49.	sírlélet	X				LÁSZLÓ 1940a, 149–150, 24. t.
264	Kiskőrös-Város alatt	temető	X	X	X		HORVÁTH 1935, 34–53.
265	Kiskundorozsma (Dorozsma)	szórvány	X			Phocas solidus	SOMOGYI 1997, Kat. 19.
278	Kiskunfélegyháza-Pákapuszta	sírlélet	X				LÁSZLÓ 1955, Pl. 69. 1–25; BALOGH 2002, 306, 14–15. kép.
289	Kiskunhalas-Alsószállás, Darányi tanya	szórvány	X			Constantinus solidus	GALLINA 2000, 37, Nr. 47.
296	Kiskunhalas-Rekettyepuszta	szórvány	X			ezüst öntött álcát	HAMPEL 1902, 307.
306	Kisszállás-Petőfi u. 15–17.	sírléletek	X	X			H. TÓTH 1990, 152.
314	Kula/Küla (Srb)	szórvány	X			Phocas solidus	SOMOGYI 1997, Kat. 43.
315	Kula-ciglama Telečka / Kula-Telecska téglagyár (Srb)	sírlélet	X				VINSKI 1958, 14, Tab. 9. 11–12.
318	Kunpeszér (Peszéradács)	sírlélet	X			szűrókanál, lanceetta, gúlaacsüngős fülbevaló, P tarsolyfűl	HAMPEL 1894, 480, 326. t.
327	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya	temető	X		X		H. TÓTH 1984
332	Kunszentmiklós-Báborny	sírléletek	X				H. TÓTH–HORVÁTH 1992
334	Kapusina/Bácskertes (Srb)	éremlelet	X			Phocas solidus	SOMOGYI 1997, Kat. 47.
337	Lakitelek-Székra, Bodvány-hegy	sírlélet	X				BANNER 1946, 113.
339	Lovcenac/Szeghegy (Srb)	sírlélet	X				ROEDIGER 1901, 87–89.
341	Maglód I. lh.	temető	X	X			REGKUT 2006, 36–38.
342	Maglód-Katona József u.	magányos sír?	X				GARAM 2005
346	Mali Idjos-Zuta jama / Kishegyes-Sárgagödör (Srb)	temető	X		X		GUBITZA 1906, 23–25.
349	Mélykút-Sánc dűlő	temető	X				

	Leelőhely	Jelleg	Kora	Közép	Késő	Szörvény	Hivatkozás
350	Mikebuda-Felső pusztá, Muzsik Gy. Földje	tajnyik	X				DARNAY 1899, 278–279, 2. kép 1–6.
355	Mórtégát	szörvény	X			kengyel	CSALLÁNY 1953, 137.
359	Nádríjan-Humka na obali Keresa / Adorján-Köröspari halom (Srb)	temető	X				DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, 49–51, Tab. 1–18, Taf. 31. 3.
362	Nagykörös környéke	szörvény	X				SIMON 1983, 79.
363	Nagykörös-Belterület	sírlélet	X				SIMON 1985, 336–337.
366	Nagykörös-Homolytája, Illés-tanya	sírlélet	X				SIMON 1985, 329–334, 4–5. kép.
369	Nagykörös-Nyár-kátrét-dűlő	temető	X				KOVRIK 1955a, 37, Nf. 31.
371	Nagykörös-Szurdok	szörvény	X			aranszerelések kard	SIMON 1983
372	Nagykörös-Zsíroshegy-dűlő	szörvény	X				SIMON 1983, 72.
382	Óregesertő	temető	X				BALOGH 2002, 308–309.
390	Petőfiszállás-Bekötő út	magányos sír	X				BALOGH–WICKER 2012
393	Prigrzevica/Bácszentiván (Srb)	tajnyik	X				ROEDIGER 1904, 261–262.
394	Prigrzevica-Rimski šančevi / Bácszentiván-Rómái sánc (Srb)	sírlélet	X				GUBITZA 1885, 75–76.
401	Rikovo-Glamija I./Paripás (Srb)	szörvény	X				GABRIČEVIĆ 1986, Abb. 22. 3.
406	Selenča/Bácsújfalú (Srb)	tajnyik	X				CSALLÁNY 1953
408	Senta-Bátka/Zenta-Bátka, Sárga part (Srb)	szörvény	X			bronz lánc, gyöngyök	BALOGH 2002, 309–310, 12. kép 1.
412	Solt	sírléletek	X				
413	Solt-Váráspuszta	sírlélet	X				
415	Solt-Meleghegy	temető	X			egybecöntött testű csat, préselt nagyszíjvég	BALOGH 2002, 310, 18. kép 1–2.
416	Solizsentimre	szörvény	X			kengyel, lándzsa	BALOGH 2002, 310, 24. kép 7.
418	Solt-Tételhegy	szörvény	X			bizánci follis	
420	Sombor-ciglana Kukula, Sombanski put / Zombor-Kukula téglagyár, Szontai út (Srb)	szörvény	X			poliéderesűngős fülbevaló, csat, szíjvég, kard, kés, nyílhegyek, lándzsa	DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, 58, Tab. 2.
313	Sprsi Krštur/Szerbkeresz-túr-Tisza part (Srb)	sírlélet	X				VINSKI 1958, 22.
425	Stapar-Crpna stamica/Szapár-Csapos kút (Srb)	tajnyik?	X			kengyel pár, zabra, kopja (munkások szerint esvázas sír és kard)	RADOJEVIĆ 1990, 131–135.
429	Subotica-ciglana Mačkovic / Szabadka-Mačkovits-léglagyár (Srb)	sírlélet	X				BIBŐ-BIGE 1901, 96, 431–432.
430	Subotica-igralište Sand / Szabadka-Szand pálya (Srb)	temető	X				
432	Subotica-Kelebijski put, kúca Berenji, J. / Szabadka-Kelebiai út, Berényi J. háza (Srb)	sírlélet	X				RIČIĆ 1979, 38.
437	Svilovojevo / Szilágyi (Srb)	sírlélet	X		X		GUBITZA–TRENCSÉNYI 1908, 30, 10. kép.
438	Szabadszállás	szörvény	X			edény	H. TÓTH 1992, 54, 14. t. 1–5, 15. t. 3–4; BALOGH 2002, 310, 12. kép 2.
449	Szeged-Fehértó A	temető	X	X	X		MADARAS 1995
453	Szeged-Kolozsvári tér	sírlélet	X				TÓMORKÉNY 1913, 248.

	Lelelőhely		Jelleg	Kora	Közép	Késső	Szórvány	Hivatkozás
457	Szeged-Órhalom		temető	X		X		VARÁZSEI 1880
462	Szigeiszentmiklós-Lakihegy		sírlélet	X				KISS 1985, 150.
463	Szolnok		szórvány	X			fibula	STANCIK 1975, 156, Nr. 87/2, 116. j.
468	Szolnok-Iegyművek		sírlélet	X				MADARAS 2009.
478	Tass 38-as km kő		sírlélet	X				BALOGH 2002, 310–311, 18. kép 4–5, 19. kép.
482	Tiszaalpár		szórvány	X			arany kardfűl	GARAM 1993, 107, Taf. 98. 3.
485	Tiszaalpár-Várdomb		temető	X				BONA 1982, 96–99; BALOGH 2002, 311–312, 20. kép.
486	Tiszakécske-Óbög		sírlélet	X				HAMPEL 1904, 437.
489	Tiszajfalu-Bokros-part, Szögi-féle bírtok		temető	X			arany övveretek, arany fűlbevaló, 252 bronz tárgy, 34 vas tárgy, 3 kard, gyöngyök, orsók, edények, csonteszközök, kova	FETTICH 1926a, 21. t.
491	Tiszavárkony		szórvány	X			nagylemezgömbös fűlbevaló	HAMPEL 1888, 380.
492	Tiszavárkony-Hugyímpart		temető	X		X		KISS 1962, 153–162.
495	Tószeg-Laposhalom		szórvány	X			nagylemezgömbös fűlbevaló	POSTA 1889, 148, 15.
500	Üllő		szórvány	X			gútlacsüngős fűlbevaló	BONA 1980, 50, Abb. 6. 3–4.
501	Üllő (Disznójárás?)		sírlélet	X				KUBINYI 1866, 190.
503	Vajnska-ut. Radiceva ul. 1. / Vajnska-Radics u. (Srb)		temető	X				BRUKNER 1966, 156–157.
506	Vaskút-Homokbánya		sírlélet	X				BALOGH 2002, 312–313, 21–23. kép.
507	Vaskút-Kossuth u. 33.		magányos sír?	X				
514	Veresegyháza-Fürdő u. 19.		sírlélet	X				MESTERHÁZY 1983, 112.
516	Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet		temető	X		X		NAGY 1971
517	Téglagyár (Srb)		sírlélet	X				KONYÓKI 1897, 359.
520	Zákányrékas		sírlélet	X				
524	Zsana-Cipruszék		szórvány	X			Heraclius solidus	BALOGH 2002, 312.

5. táblázat. Az avar kor első feléből származó lelőhelyek tájolási adatai

Table 5. Orientation of burials from the first half of the Avar age

	Lelőhely	Kora avar sírok száma	Tájolás	Hivatkozás
19	Apatin-Sikeš/Apatin-Szikes (Srb)	2	ÉK–DNY	GUBITZA 1909, 25–26.
31	Bački Sokolac, Moravicki put / Bácsandrászállás-Moravia ú (Srb)	6	ÉNy–DK	
35	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb)	105	É–D/ÉÉNy–DDK; ÉNy–DK; ÉK–DNY; Ny–K	BUGARSKI 2009
70	Becej-ul. Pionir / Óbecse-Pionir u. (Srb)	27	KÉK–NyDNy	ANTONIH 2012
116	Budapest XXI. Csepel-Háros	11	Ny–K	Cs. SÓS 1961; NAGY 1998
119	Bugyi-Úrböpuszta, Jankó A. földje	21	Ny–K	BÓNA 1957
144	Dány-Dánsár	1	ÉNy–DK	TETTAMANTI 1980
157	Dunavecse-Kovacsos dűlő	2	ÉNy–DK	LANTOS 2015
167	Fajsz-Garadomb	8	ÉÉNy–DDK	BALOGH–KÓHEGYI 2001
173	Felgyő-Kettőshalmi dűlő	6	ÉÉNy–DDK	BALOGH 2014
174	Felgyő-Űrmös tanya	9	ÉÉNy–DDK	BALOGH 2010
178	Fülöpháza-Petőfi u. 33.	1	ÉÉNy–DDK	BALOGH 2002, 304.
185	Gátér-Vasútállomás	6	ÉÉNy–DDK	KADA 1905; KADA 1906; KADA 1908
202	Homokmégy-Székes	1	KÉK–NyDNy	
212	Jászsószenygyörgy-Borsahalom	1	K–Ny	STANCIK 1975, 154.
234	Kecel-Schwacho J. földje	1	ÉÉNy–DDK	LÁSZLÓ 1976, 109.
244	Kecskemét-Sallai utca	1	ÉÉNy–DDK	H. TÓTH 1981
254	Kiskörös-Csukástó mellett	1	ÉÉNy–DDK	BALOGH 2002, 306.
260	Kiskörös-Rákóczi u. 49.	1	Ny–K	LÁSZLÓ 1940, 149–150.
306	Kisszállás-Petőfi u. 15–17.	2	ÉNy–DK/Ny–K	BALOGH 2002, 307–308.
327	Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya	15	ÉÉNy–DDK	H. TÓTH 1984, 11.
332	Kunszentmiklós-Bábony	2	ÉÉNy–DDK	H. TÓTH–HORVÁTH 1992
339	Lovcenač/Szeghegy (Srb)	1	Ny–K	ROEDIGER 1903
341	Maglód 1. lh.2	12	ÉÉNy–DDK/É–D	RÉGKUTMAGY 2007, 269.
346	Mali Idoš-Zuta jama/Kishegyes-Sárgagödör (Srb)	1	ÉK–DNY	GUBITZA 1907, 346.
349	Mélykút-Sánc dűlő	5	ÉÉNy–DDK	
382	Öregcsertő	8	ÉNy–DK/NyÉNy–KDK	BALOGH 2002, 308–309.
390	Petőfiszállás-Bekötőút	1	ÉNy–DK	BALOGH–WICKER 2012
412	Solt	2	É–D	BALOGH 2002, 309–310.
430	Subotica-igrelšte Sand/Szabadka-Szand pálya (Srb)	3	É–D	
449	Szeged-Fehértó A	32	ÉNy–DK	MADARAS 1995
468	Szolnok-Vegyiművek	2	Ny–K	MADARAS 2009
478	Tass 38-as km-kő	1	Ny–K	BALOGH 2002, 310–311.
485	Tiszaalpár-Várdomb	2	K–Ny	BALOGH 2002, 311–312.
507	Vaskút-Kossuth u. 33.	1	Ny–K	
516	Vrbas-ciglana Polet/Óverbász-Polet Téglagyár (Srb)	5	Ny–K	NAD 1971

6. táblázat. A padmalyos sírok lelőhelyek szerinti megoszlása

Table 6. Distribution of the niche graves according to archaeological sites

Lelőhely	Padmalyos sírok					Ismert sírok száma	%os előfordulás	
	férfi	nő	gyermek	bizonytalan	összes			
29	Bačka Topola-Bankert, Klanica/ Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb)	1				1	184	0,5
31	Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolác, Moravicai út (Srb)	5	4	2		11	74	15
35	Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb)			1		1		
59	Ballószög M5 91. lelőhely			1		1	20	5
157	Dunavecse-Kovacsos dűlő B	1				1	94	1
173	Felgyő-Kettőshalmi dűlő	1				1	6	16,6
174	Felgyő, Ūrmős-tanya	1				1	223	0,44
196	Hajós-Cifrahegy	1	1			2	169	1,2
204	Horgoš-Budzak/Horgos-Őrdőglyuk (Srb)		1	3		4	48	8,3
224	Kanija-Centar, Dom Kulture/Kanizsa-Kultúrotthon (Srb)			1		1	66	1,5
246	Kerepes-Kavicsbánya		1	1		2	11	18
327	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya			1		1	31	3,2
340	Madaras-Téglavető	1				1	89	1,1
344	Mali Idoš-Kalvarija/Kishegyes-Kálvária			1		1	28	3,5
349	Mélykút-Sánc dűlő		2			2	51	3,9
426	Stara Moravica-Koplalo/Bácskossuthfalva-Kopraló, Rekreációs Központ (Srb)				1	1	204	0,4
440	Szabadszállás-Batthyányi u.	4	1	3		8	68	11
454	Szeged-Kundomb		3			3	319	0,9
509	Városföld 38-as műtárgy		4	1		5	32	18
Összes		15	17	15	1	48	1717	2,8

7. táblázat. A padmalysos sírok összefoglaló táblázata (434–437. oldal)
Table 7. Summary table of the niche graves (pp. 434–437)

Letőhely	Padmaly kialakítás helye	Tájolás	Koporsó/lepel	Váz neve	Életkor	Áldozati állat	Ételmelléklet	Edény	Egyéb melléklet	Hivatkozás
Bačka Topola-Bankert, Klanica/ Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 100. sír	jobb	Ny–K		férfi	Mat. (50–60 év)				2 db vascsat, bronz lemez-törödékek, vaskarika, vaskés, kova, csiholó	
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 3. sír	bal	Ny–K		nő				durva fázék a koponya jobb oldalánál	dinnyemag alakú gyöngyök, 2 db apró bronz kapecs, vaskés, orsógomb	Ricz 1995, 473, 2. kép 1.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 4. sír	bal	Ny–K		férfi				durva fázék a bal kéztőnél	vascsat, vaskés	Ricz 1995, 473, 3. kép 1.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 10. sír	bal	ÉNy–DK		nő	Juv.		szárnyas csontok a jobb bokánál	durva fázék a bal lábfejnél	bronz, hasáb alakú gyöngycsüngős fülbevalópár, dinnyemag alakú és köles gyöngyök, vascsat, orsógomb	Ricz 1995, 473, 4. kép 1.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 11. sír	bal	ÉNy–DK		férfi	Juv.		tojás a jobb felkarcsontnál		—	Ricz 1995, 473, 5. kép 1.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 12. sír	bal	ÉNy–DK	lepel	férfi				durva fázék a jobb combtőn	—	Ricz 1995, 473, 6. kép 1–2.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 15. sír	bal	ÉNy–DK		férfi					vascsat, vaskés	Ricz 1995, 473–474, 5. kép 2.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 23. sír	bal	ÉNy–DK		férfi	Ad.				vascsat, indás kisszjívég, öntött mellekszjiveret, vaskarika, csiholó, vaslemez, pont-kör díszítésű csonttégely	Ricz 1995, 474, 7. kép 1.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 29. sír	bal	Ny–K		nő					—	Ricz 1995, 474, 4. kép 4.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 35. sír	jobb	ÉNy–DK	lepel	gyermek	Inf. II. (12–16 év)		juh csigolya a koponya jobb oldalánál		vascsat, félgömb alakú pityke, 3 db préselt pajzs alakú övveret, biköntküs, henger és köles gyöngyök (társolyon), vaskés, bogozó	Ricz 1995, 474, 8. kép 1.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 43. sír	jobb	ÉNy–DK		?	Juv.				vaskés	Ricz 1995, 474, 4. kép 3.
Bački Sokolac, Moravicki put/ Szokolac, Moravicai út (Srb) 56. sír	bal	ÉNy–DK	lepel	gyermek	Inf. II.				—	Ricz 1995, 477, 6. kép 4.
Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) 116. sír	jobb	ÉNy–DK		gyermek						BUGARSKI 2009, Cl. 71.

	<i>Lelelőhely</i>	<i>Padmaly kialakítás helye</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Koporsó/lepel</i>	<i>Víz neve</i>	<i>Életkor</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Ételmelléklet</i>	<i>Edény</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
59	<i>Ballószög M5 91. lelelőhely 70. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		gyermek	Juv.				—	HORVÁTH 1995
173	<i>Felgyő-Kattóshalmi dűlő 1. sír</i>	jobb	ÉNy-DK	koporsó	férfi	Ad.		juh lábközépcsont a halámék jobb oldalánál		szíjszorítóvascsat, vaskarika, hosszúkés, csont tarsolyzáró, csont szíjvég, csonttű, csontszekély	BALOGH 2014, 4. kép 1.
174	<i>Felgyő, Ürmös-tanya 83. sír</i>	jobb	ÉÉNy-DDK		férfi	Ad.		állatsontok a térdék között és a bal lábszárcsonton		ezüst kislemezgömbös fülbevaló, szemegyöngyök, 2 db vascsat, ezüstözött bronz, préselt gömbsorokertes övveretek, bronz fogazott szalagfónatos kisszíjvégek, sima bronz nagyszíjvég, vaskés, vasár, vaskard, tarsolyzáró, bogozó	BALOGH 2010, 28–29. kép.
196	<i>Hajós-Cifrahegy 78. sír</i>	bal	ÉNy-DK	lepel	férfi					vascsat, vaskarika, hosszúkés	BALOGH 2000, 112, 1. kép.
	<i>Hajós-Cifrahegy 79. sír</i>	jobb	ÉNy-DK	lepel	nő	Mat. (50–60 év)				—	BALOGH 2000, 112, 2. kép.
	<i>Horgos-Budzák/Horgos-Ördöglyuk (Srb) 15. sír</i>	bal	ÉNy-DK		nő					bronz gyöngyecsüngős fülbevalópár, vascsat, vaskés	
204	<i>Horgos-Budzák/Horgos-Ördöglyuk (Srb) 28. sír</i>	bal	ÉNy-DK	szerves anyag	gyermek	Inf. II. (10–12 év)				köles gyöngyök, üvegsüngő	
	<i>Horgos-Budzák/Horgos-Ördöglyuk (Srb) 36. sír</i>	bal	ÉNy-DK	szerves anyag	gyermek	Inf. I. (4–5 év)		szárnyas csontok a jobb kéztőnél		—	
	<i>Horgos-Budzák/Horgos-Ördöglyuk (Srb) 44. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		gyermek	Inf. I. (4–5 év)				—	
224	<i>Kanija-Centar, Dom Kulture/Magyarakamissa-Kulturathon (Srb) 51. sír</i>	jobb	É-D	szerves anyag	gyermek			marhacsigolya a jobb térd mellett	2 db durva fazék a jobb lábfejnél	ezüst fülkarikapár	TÖRÖK 1973, 117.
246	<i>Kerepes-Kavicsbánya F. sír</i>	bal	ÉNy-DK		gyermek	Juv.		tyúk csontjai a koponya és a jobb váll között			TÖRÖK 1973, 117, 6. ábra.
	<i>Kerepes-Kavicsbánya J. sír</i>	bal	ÉNy-DK							bronz kislemezgömbös fülbevaló, 2 db vascsat, vaskés	BALOGH 2000, 112.
327	<i>Kunpeszér-Felsőszézi út, Homokbánya 2. sír</i>	jobb	ÉÉNy-DDK		gyermek	Inf. I. (2,5–3 év)		3 db juhorda a bal felkarcsonton		horod alakú, folytatott gyöngy, vascsat, vaskés, okkerörög	RÁCZ 1999, 352.
340	<i>Madaras-Téglaveitő dűlő 52. sír</i>	jobb	ÉÉNy-DDK		férfi					vaskés	
344	<i>Mali Idos-Kalvarija/Kishegyes-Káhvárta 15. sír</i>	bal			gyermek	Inf. II.		szárnyas csontok		dinnyemag alakú gyöngyök, bronz szegecsördékek, vascsat, vaskés	

	<i>Lelőhely</i>	<i>Padmaly kialakítás helye</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Koporsó/ lepel</i>	<i>Víz neve</i>	<i>Életkor</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Ételmelléklet</i>	<i>Edény</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
349	<i>Mélykút-Sánc dűlő 34. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		nő			marha lábcsont a jobb medencecsont alatt		vascsat, orsókarika, orsógomb, fāragott csont tūtartó	
	<i>Mélykút-Sánc dűlő 54. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		nő		lófog a koponya jobb oldalánál	fiatal marha hát- és ágyékcsigolyája, bordák és combcsont a combcsontokon keresztben, 2 tyűk és lūd csontjai a lábcszár-csontok között, tojás a bokák között		bronz hengerpālástos lengőcsingős fūlbevalópár, köles győngy, bronzcsat, vascsat, vaskarika, vaskés	
426	<i>Stara Moravica-Koplató/Bácskossuthfalva-Koplató, Rekreációs Központ (Srb) 146. sír</i>	jobb	É-D		feInótt				jobb lábfejnél durva fāzék	vaskés	
440	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 20. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		gyermek			állatcsont	durva fāzék a jobb térdnél	vastőredék	
	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 28. sír</i>	jobb	?		gyermek			állatcsont a bal térdnél	durva fāzék	vascsat, vaskarika, vaskés	
	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 30. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		férfi			szárnyas csontok a bal vállnál		vascsat, kova, vaskés, vastőredék	
	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 31. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		gyermek			szárnyas csontok a jobb lábfejnél, juh lábcsont a jobb térd közelében, 1-1 tojás mindkét boka mellett	durva fāzék a jobb lábfejnél	vascsat, vaskarika	
	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 33. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		férfi			juh keresztcsont a bal combcsonton		vascsat, vaskés	
	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 35. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		nő		részleges juh a padmaly koponya felőli végében	szárnyas csontok a bal combcsont belső oldalánál		arany aprógömböcsős fūlbevalópár, vascsat, vaskés, vastű	
454	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 54. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		férfi			juh keresztcsont a lábfejéknél		ezüst fūlkarika, vaskés	
	<i>Szabadszállás-Batthyányi u. 68. sír</i>	jobb	ÉNy-DK		férfi		állatcsont?, szárnyas csontok a koponyánál		durva fāzék a sírgödör falában	vascsat	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, 11.
	<i>Szeged-Kundomb 7. sír</i>		ÉNy-DK		nő	Mat.				—	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, 11.
	<i>Szeged-Kundomb 284. sír</i>		ÉNy-DK		nő					ezüst nagylemezgömbös fūlbevalópár, szemesgyőngyök, 2 db vaskarperec, vascsat, vaskés, csontfár	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, 36, Pl. 34.
	<i>Szeged-Kundomb 286. sír</i>		ÉNy-DK		nő		szárnyas csontok a koponyánál, tojás a mellkason			vascsat, vaskarika, 3 db vascsat, vaskarika, vaskés, esztergályozott csont tūtartó	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, 37, Pl. 34.

<i>Lelőhely</i>	<i>Padmaly kialakítás helye</i>	<i>Tájékozás</i>	<i>Koporsó/lepel</i>	<i>Víz neve</i>	<i>Életkor</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Ételmelléklet</i>	<i>Edény</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Városföld, 38-as műtárgy 6. sír</i>	jobb	ÉNy-DK	lepel	gyermek	Inf. II. (8–10 év)		szárnyas csontok a térdek között, tojás a szeméremcsontnál		bronz lemeztrödéék, bronz lemezgömb, köles és rúdgyöngy, vascsat, vaslánc, 2 db vaskés	BALOGH-PINTÉR 1998, 95–96, 1. tábla; BALOGH 2000, 3. kép.
<i>Városföld 38-as műtárgy 15. sír</i>	bal	ÉNy-DK	koporsó	nő	Ad. (25–30 év)				vascsat, orsókarika	BALOGH-PINTÉR 1998, 97, 2. tábla; BALOGH 2000, 4. kép.
<i>Városföld 38-as műtárgy 33. sír</i>	bal	NyÉNy-KDK		nő	Mat. (40–45 év)		szárnyas csontok a szeméremcsontnál		bronz fülkarika, vascsat, vaskarika, vasár, csont tarsolyzáró	BALOGH-PINTÉR 1998, 99, 4. tábla; BALOGH 2000, 5. kép.
<i>Városföld 38-as műtárgy 36. sír</i>	bal	NyÉNy-KDK		nő	Ad. (30–35 év)				bronz fülbevaló, vaskarika, orsógömb	BALOGH-PINTÉR 1998, 100, 4. tábla; BALOGH 2000, 6. kép.
<i>Városföld 38-as műtárgy 41. sír</i>	bal	ÉNy-DK		üres					—	BALOGH-PINTÉR 1998, 102; BALOGH 2000, 7. kép.
<i>Városföld 38-as műtárgy 42. sír</i>	bal	ÉNy-DK	koporsó?	nő	Ad. (25–30 év)				ezüst, rátédíszes, nagylemezgömbös fülbevalópár, vascsat, vastü	BALOGH-PINTÉR 1998, 100, 6. tábla; BALOGH 2000, 8. kép.

8. táblázat. A cölöpös sírokat tartalmazó lelőhelyek
 Table 8. Archaeological sites containing graves with post-holes

	Lelőhely	Cölöpös sírok					Ismert sírok száma	%os előfordulás
		férfi	nő	gyermek	bizonytalan	összesen		
20	<i>Apostag-Célkitermelőhely B. terület</i>	7	4			11	44	25
29	<i>Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb)</i>	1	1			2	184	1
70	<i>Bečej-ul. Pionir / Óbecse-Pionir u. (Srb)</i>		1		1	2	27 (50)	7
116	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros</i>	14	8	11		33	71 (165)	46,4
158	<i>Dunavecs-Kovacsos dűlő B. terület</i>	2	2			4	94	4,2
174	<i>Felgyő-Űrmös-tanya</i>	1	1			2	236	0,84
203	<i>Horgoš / Horgos-Csárda (Srb)</i>	1				1	13	7,7
204	<i>Horgoš-Budzak / Horgos-Budzsák (Srb)</i>	1	1			2	48	4,2
327	<i>Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya</i>		2			2	15	13,3
331	<i>Kunszállás-Fülöpjakab</i>		1			1	61	1,6
417	<i>Solt-Szőlőhegy</i>	3	4			7	103	6,8
435	<i>Sükösd-Ságod</i>	2			1	3	363	0,8
440	<i>Szabadszállás-Batthyány u. 8/b-10.</i>	1	1			2	68	2,9
516	<i>Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet téglagyár (Srb)</i>	1				1	158	0,6
	<i>Összes</i>	34	26	11	2	73	1602	4,55

9. táblázat. Az avar kori ló és lovasírok összefoglaló táblázata (439–443. oldal)
 Table 9. Summary table of the horse-graves and graves with horse (pp. 439–443)

Lelőhely	Jelleg	Ló helye	Styormna	Tűnyílás	Víz nem	Kengyel	Kengyel 1 típusa	Kengyel 2 típusa	Zabla	Zabla típusa	Hevedercsai	Lszveret	Lszveret típusa	Lsz szíjvég típusa	Lsz egyéb	Egyéb melléklet	Egyéb állat	Hivatkozás
170 Feketiő/Bácsfékete-hegy (Srb)	lovasír/ egész ló					•	hurkosfülű	hurkosfülű								ő br bizánci csat, br B-alakú csatfőj, br egybe-öntött pajzstestű csat, pr br rozetta, br pszeu-doveretek, pr szalagfó-matos szíjvég, sima szíjvég, 3 nyíltestes, lándzsa		GUBITZA 1908, 419–420.
	lovasír?				ffi	•	hosszúfülű	hosszúfülű	• 2 csikó		•	pr három- és negykaréjos	etű pr maszkos		2 lándzsa			ROEDIGER 1903, 275. 3. ábra. GIERE 1998, III. t. 5–12.
70 Becéj-ül. Pionir / Obecse-Pionir u. (Srb) 13+13/a. sír	lósír		akna	ÉK-DNy		•	hosszúfülű											ANTONIH 2012, 14–15, T. VIII.
	lovasír/ részleges ló?	koporsófedé- len	akna	ÉK-DNy	ffi	•	toredék				•	pr háromkaréjos				ivelt oldaltű küsszíjvég, pr pajzs alakú veret, br huzal karperce, esont-esipesz, vaskés, tenő-kő, bepesszelt edény, ij, esontmezes tegez, nyíltestesok		ANTONIH 2012, T. I., IX–X.
	lósír		akna	ÉK-DNy														ANTONIH 2012, T. II.
	lósír		akna	ÉK-DNy			•	hosszúfülű				•	pr félgömb	pr háromka-réjos-rojtos				ANTONIH 2012, T. II., XI.
115 Budapest XXI. Csepel-Dunai-átió	lovasír/ részleges ló?	bal-párhuzamos	akna	ÉK-DNy	ffi	•	hosszúfülű									tüskés edény, vascsat, vaskés, gyöngy		ANTONIH 2012, T. III., XV.
	lovasír/ egész ló				ffi	•	hosszúfülű	• csont oldalpalcás			•	pr félgömb						NAGY 1998, Taf. 99. A.
116 Budapest XXI. Csepel-Háros 5. sír	lovasír/ egész ló		akna		ffi			• csikó			•	pr br rozetta	pr etű, szalagfó-matos veretek	br féglap alakú veretek		vascsat, jicsomok, lándzsa		NAGY 1998, Taf. 100.
	lovasír/ egész ló	jobb-elmentés	akna	ÉNy-DK	ffi			• csikó			•	pr br rozetta				vascsat, etű félgömb alakú veretek, bordázott peremű etű küsszíj-vegek, vaslándzsa		NAGY 1998, Taf. 104.
	lovasír/ egész ló		akna	Ny-K	ffi	•	hosszúfülű, alma alakú				•	pr br, bordázott pántos				2 vascsat, br küsszíj-vegek, vaskés		NAGY 1998, Taf. 105.
Budapest XXI. Csepel-Háros 39. sír	lovasír/ egész ló	jobb-elmentés	cölöpös	Ny-K	ffi	•	hurkosfülű	hurkosfülű	• csikó		•	pr br háromkaréjos-rojtos			3 vascsat, vas övveretek és bújító, vascsat, köz, nyílhegy		NAGY 1998, Taf. 106–107.	

Avar kor első fele

<i>Lelőhely</i>	<i>Jelleg</i>	<i>Ló helye</i>	<i>Sírforma</i>	<i>Tűjolás</i>	<i>Víz neve</i>	<i>Kengyel</i>	<i>Kengyel I típusa</i>	<i>Kengyel 2 típusa</i>	<i>Zabla</i>	<i>Zabla típusa</i>	<i>Hevedercsat</i>	<i>Lszveret</i>	<i>Lszveret típusa</i>	<i>Lsz szíjvég típusa</i>	<i>Lsz egyéb</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Egyéb állami</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 40. sír</i>	lovassír/ egész ló	jobb-ellenlentes	akna	Ny-K	fi				csikó		•	•	pr br és olom rozetta					NAGY 1998, Taf. 107-108.
	lovassír/ egész ló	jobb-ellenlentes	akna	Ny/DNy- KÉK	fi						•	•	pr etű szalagfomatos					NAGY 1998, Abb. 72. 3, Taf. 111.
	lovassír/ egész ló	jobb-ellenlentes	cölöpös	Ny/DNy- KÉK	fi	•	hurkosfülü, altna alakú		csikó		•	•	pr etű rozetta	br bújató	3 vascsat, vastőredék, római érem, fenékö, lándzsa, edénytőredék			NAGY 1998, Abb. 77.3, Taf. 114.
<i>Budapest XXI. Csepel-Háros</i>	3 losír																	RÉGIUMAGY 1999, 37.
<i>Bugyi-Úrhópuszta 8. sír</i>	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	akna	Ny-K	fi	•	hosszfülü	hurkosfülü	csikó		•	•	kerek veret	tégialap alakú lemezveret	vascsat, bronzlemez, kerek övverete, pr kis- szíjvég, csont botvég, vasrud, lándzsa, edény, szárnyas esonok, állatcsont			BONA 1957, 157, 30. t. 3-4, 31. t. 1, 5-8, 32. t. 38, t. 8, 42, t. 14.
	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	akna	Ny-K	fi						•	•	pr br rozetta		2 vascsat, br szalagfo- natos kisszíjvégek, bronz övbújtató, kard, állatcsontok, edény			BONA 1957, 158, 33. t.
	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	akna	Ny-K	fi										pr etű kisszíjvégek, edény			BONA 1957, 159, 34. t. 11-13, 41, t. 12.
<i>Bugyi-Úrhópuszta 28. sír</i>	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	akna	Ny-K	fi										vascsat, pr szíjvég, vaslemez, vaspalca			BONA 1957, 159, 34. t. 14-18.
	lovassír?		akna			•	hosszfülü	hosszfülü	csikó						lándzsa			TOROK 1995, 218, Pl. 5, Pl. 29. 1-3.
	lovassír?		akna			•	hosszfülü		csikó									TOROK 1995, 218, Pl. 6, Pl. 29. 5.
<i>Csengele-Feketehalom 94. sír</i>	lovassír?		akna			•	hosszfülü											TOROK 1995, 218, Pl. 6, Pl. 29. 6.
	4 lovassír/ egész ló?				fi	•		hurkosfülü	csikó						vaskés, lándzsa, vastőredékek			GUBITZA 1908, 420.
	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	padkás	ÉÉNY- DDK	fi	•	hosszfülü	hosszfülü	csikó		•	•	pr abr pajzs alakú veret		pr abr rácsmínás szíjvég			KADA 1906, 207-210.
<i>Dévod-Rétalfjai szőlők</i>	lovassír/ egész ló					•	hosszfülü											TOROK 1995, 218, Pl. 6, Pl. 29. 6.
	lovassír/ egész ló					•	hosszfülü											GUBITZA 1908, 420.
<i>Gátér 193. sír</i>	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	padkás	ÉÉNY- DDK	fi	•	hosszfülü	hosszfülü	csikó		•	•	pr abr rozetta		pr abr pajzs alakú veret			KADA 1906, 207-210.
	lovassír/ egész ló	bal-párhuzamos	padkás	ÉÉNY- DDK	fi		hosszfülü	hosszfülü	csikó		•	•	pr félgömb	vas szíjbújtató				KADA 1906, 214-218.

<i>Lelőhely</i>	<i>Jelleg</i>	<i>Ló helye</i>	<i>Síforma</i>	<i>Tűzőlás</i>	<i>Víz neve</i>	<i>Kengyel</i>	<i>Kengyel 1 típusa</i>	<i>Kengyel 2 típusa</i>	<i>Zabla</i>	<i>Zabla típusa</i>	<i>Hevedercsat</i>	<i>Lszveret</i>	<i>Lszveret típusa</i>	<i>Lsz szíjvég típusa</i>	<i>Lsz egyéb</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Egyéb állami</i>	<i>Hivatkozás</i>
Gátér 219. sír	lovassír?			ÉÉNY-DDK					magyarok									KADA 1906, 219.
	lovassír/egész ló	bal-párhuzamos	padkás	ÉÉNY-DDK	fő	•	hosszúfülű	hosszúfülű	csikó		•	pr eü félgömb	pr eü szíjvég	pr háromkaréjos szíjfel-osztó, nye-regékpa veret		pr ezüst veretimitációk, lándzsa		KADA 1908, 330-331.
	lovassír/egész ló	bal-párhuzamos	akna	ÉNY-DK	fő													BALOGH 2002, 308.
	lovassír/egész ló		akna	ÉNY-DK														BALOGH 2002, 308.
382	lovassír/egész ló		akna	ÉNY-DK														BALOGH 2002, 308.
	lovassír/egész ló		akna	ÉNY-DK		•	hurkosfülű	hurkosfülű	csikó		•							BALOGH 2002, 308.
	lovassír/egész ló		akna	ÉNY-DK		•	hurkosfülű	hurkosfülű										BALOGH 2002, 308.
	lovassír/egész ló		akna	ÉNY-DK		•	hurkosfülű	hurkosfülű										BALOGH 2002, 308.
492	lovassír/egész ló		akna			•	hurkosfülű	hurkosfülű										KOVREG 1955, 35.
	lovassír/egész ló		akna			•	hurkosfülű	hurkosfülű										KOVREG 1955, 35.
	lovassír/egész ló		akna			•	hurkosfülű	hurkosfülű										KOVREG 1955, 35.; KISS 1963, 158.
	lovassír/egész ló		akna			•	hurkosfülű	hurkosfülű	csikó		•							KOVREG 1955, 35.; KISS 1963, 155.
516	lósír		akna			•	hosszúfülű	hosszúfülű										KOVREG 1955, 35.
	lósír		akna			•	hosszúfülű	hosszúfülű										KOVREG 1955, 35.; KISS 1963, 154.
	lovassír/egész ló		akna			•	hosszúfülű	hosszúfülű										KOVREG 1955, 35.; KISS 1963, 154.
	lósír		akna			•	hosszúfülű	hosszúfülű										KOVREG 1955, 35.; KISS 1963, 154.
20	lósír		akna			•	hosszúfülű	hosszúfülű										NAGY 1971, 214, Tab. 40.
	lovassír/egész ló	bal-párhuzamos	cölöpös	ÉNY-DK	fő	•	hosszúfülű	hosszúfülű										BALOGH 2009, 21, 1-3. kép
	lovassír/egész ló	bal-párhuzamos	akna	ÉNY-DK	fő	•	hosszúfülű	hosszúfülű	csikó									BALOGH 2009, 22, 4-5. kép
	lovassír/egész ló	bal-párhuzamos	cölöpös	ÉNY-DK	fő	•	hosszúfülű	hosszúfülű										BALOGH 2009, 22, 6. kép
80	lovassír/egész ló	lábzáron keresztben	akna						csikó									POGÁNY 1908, 408.
	lovassír/egész ló		akna															NAGY 1998, Taf. 54, B.
	lovassír/egész ló		akna															
	lovassír/egész ló		akna															

Avar kor második fele

<i>Lelőhely</i>	<i>Jelleg</i>	<i>Ló helye</i>	<i>Síforma</i>	<i>Tűjolás</i>	<i>Víz neve</i>	<i>Kengyel</i>	<i>Kengyel I típusa</i>	<i>Kengyel 2 típusa</i>	<i>Zabla</i>	<i>Zabla típusa</i>	<i>Hevedercsat</i>	<i>Lszveret</i>	<i>Lszveret típusa</i>	<i>Lsz szíjvég típusa</i>	<i>Lsz egyéb</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Egyéb állami</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 2. sír</i>	lovasír/ egész ló		akna	Ny-K	nő	• egyes talpú, horkosfülű			• csikó			• pr br félgömb			lemezes veretek			NAGY 1998, Taf. 100.
	lovasír/ egész ló		akna	Ny/DNy- KEK	fi										vasscsat, eü küsszjívég, br küsszjívég, vas fo-kos, vas kopja			NAGY 1998, Taf. 104.
	lovasír/ egész ló	jobb-ellentétes	akna	Ny/DNy- KEK	fi	• hosszfülű	hurkosfülű		• nagykarikás		•				vasscsat, kopja			NAGY 1998, Taf. 109.
<i>116</i> <i>Budapest XXI. Csepel-Háros 52. sír</i>	lovasír/ egész ló		cölöpös	Ny-K	fi	• hosszfülű	hurkosfülű		• csikó		•	• pr br rozetta			arany, lemezcsingós fülbevaló, vasscsat, eü ptyke, eü négyzet alakú, fonatminős övvetret, övbújtató, sima küsszjívég, 3 vaskarika, br huzal, vaskés, vas pengeteredék, ólomlemez, kopja			NAGY 1998, Abb. 71. 3, Taf. 110.
	lovasír/ egész ló	jobb-ellentétes	cölöpös	Ny/DNy- KEK	fi				• csont oldalpalcás		•	• pr eü négyszögletes	henger alakú szíjvezető, 5 vasscsat		br lemezes testű vasscsat, pszendoveretek, eü küsszjívég			NAGY 1998, Abb. 82. 1, Taf. 118.
	lovasír/ egész ló		akna		fi													BUNARDZIC 1985, Kat. 387, Fig. 27.
<i>121</i> <i>Céklarevo-Čipska suma, ciglana/ Dunacséb-Tégla-gvár (Srb) 40. sír</i>	lovasír/ egész ló		akna		fi													BUNARDZIC 1985, Kat. 387, Fig. 28.
	lovasír/ egész ló		akna		fi													BUNARDZIC 1985, Kat. 387, Fig. 29.
	lovasír/ egész ló		akna		fi													BUNARDZIC 1985, Kat. 387, Fig. 30.
<i>134</i> <i>Csöhyoványos-Felső-pálos, volt Budaí tanyá</i>	lovasír/ egész ló		akna		fi													BUNARDZIC 1985, Kat. 388, Fig. 31.
	lovasír/ egész ló		akna		fi													BUNARDZIC 1985, Kat. 388, Fig. 36.
	lósír		akna															WICKER 1995, 60.

Lelőhely	Jelleg	Ló helye	Sírforma	Tűjolás	Víz nem	Kengyel	Kengyel I típusa	Kengyel 2 típusa	Zabla	Zabla típusa	Hevedercsat	Lszveret típusa	Lsz szíjvég típusa	Lsz egyéb	Egyéb melléklet	Egyéb állami	Hivatkozás
440	Szabadzállás-Batthyányi u. 19. sír	bal	akna	ÉNy-DK	fű										részelges juh (räterített juhbor)		
	Szabadzállás-Batthyányi u. 30. sír	bal-párhuzamos	akna	ÉNy-DK	fű				•		•				2 vascsat, négyzet alakú, br övveretek, csont karikacsingó, fazék	részelges juh (räterített juhbor)	BALOGH 2009, 1. ábra
	Szeged-Fehérvá B 67. sír		akna														MADARAS 1995, 144, Pl. 12.
455	Szeged-Makkoserdő 12+23. sír	ellenétes az aknában	fülke	Ny-K	fű				•		•	•			2 db vascsat, vaskés	részelges csikó+ marhakoponya	SALAMON 1995, 112-113, Pl. 1.
	Szeged-Makkoserdő 13+24. sír	aknában	fülke	Ny-K	fű										lira alakú bronzcsat, ovális köbötés, négyzet alakú övveretes, sokmellékszijas öv, 2 vascsat, vaskarika, vas-kés, tarsolyzáró, csont-léc, II. Constantinus és IV. Constantinus (654-659) soldátusa	csikócsontok+ borjúkoponya	SALAMON 1995, 112-113, Pl. 2.
	Szeged-Makkoserdő 38. sír	aknában	fülke	Ny-K	fű		•	hosszfüllű							hasföcsingős fülbevaló, lira alakú, br csat, br sokmellékszijas öv, 3 db vascsat, vaskés, vasár, esihló, kovák		SALAMON 1995, 115, Pl. 3.
	Szeged-Makkoserdő 39. sír	koponyánál (aknában)	fülke	Ny-K	fű										3 db br fülkarika	marhacsontok+ juhcsonatok	SALAMON 1995, 116, Pl. 5.
	Szeged-Makkoserdő 60. sír	koponyánál (aknában)	fülke	Ny-K	fű										vascsat, vaskarika, vaskés, esihló	marhacsontok	SALAMON 1995, 116-117, Pl. 5.
	Szeged-Makkoserdő 83. sír	lábánál	fülke	Ny-K	Ny-K										3 db vascsat, vaskés, vasár, esihló, kova	marhacsontok	SALAMON 1995, 118, Pl. 6.
	Szeged-Makkoserdő 95. sír	koponyánál (aknában)	fülke	Ny-K	Ny-K												SALAMON 1995, 119.
	Szeged-Makkoserdő 96. sír	koponyánál (aknában)	fülke	Ny-K	Ny-K										szármvas csontok		SALAMON 1995, 119.
	Szeged-Makkoserdő 101. sír	koponyánál (aknában)	fülke	Ny-K	Ny-K	nő?									br fülkarika, vascsat, kása-gyöngyök, br lemeztörödékek	marhacsontok	SALAMON 1995, 120, Pl. 7.
	Szeged-Makkoserdő 115. sír	koponyánál (aknában)	fülke	Ny-K	Ny-K	fű									vaskés, esihló, kova, szármvas csontok	borjú	SALAMON 1995, 121.
	Szeged-Makkoserdő 199. sír	„feje feletti” (aknában)	fülke	Ny-K	Ny-K	fű									vascsat, esihló, kova, vas-kés, edény, szármvas csont	marhacsontok	SALAMON 1995, 126, Pl. 13.
	Szeged-Makkoserdő 237. sír	aknában	fülke	Ny/DNy-KEK	fű	fű									2 vascsat, vaskés, esihló		SALAMON 1995, 130, Pl. 16.
Szeged-Makkoserdő 270. sír	aknában	fülke		fű+nő										br fülkarika, etü fülbevaló töredéke, br kari-ka, 2 db vascsat, 2 vaskés, esihló, kova	2 db marhakoponya+ juhcsonatok	SALAMON 1995, 132, Pl. 19.	
Szeged-Makkoserdő 279. sír	aknában	fülke	ÉÉNY-DDK	fű										br mufos fülkarika		SALAMON 1995, 133, Pl. 19.	
Szeged-Makkoserdő 317A+B. sír	lósír	ellenétes	akna	NyÉNy-KDK	fű		•	hurkosfüllű	•	ketőskarikás oldalpálcát	•	•	•	br szíjvezető karika			SALAMON 1995, 136-137, Pl. 25-28.

10. táblázat. A lószerszámok temetkezések összefoglaló táblázata
Table 10. Summary table of the graves with horse-harness

Leőhely	Tájolás	Váz neve	Zabla	Kenyel	Heveder-csat	Lószerszám	Szjelosztó	Szjelvezető karika	Nyereg	Lándzsa	Állózat állat	Ételmelléklet	Leletgyűjtés	Hivatkozás
Avar kor első fele	35	ff	•	•	•	•						birka borda	2 db vascsat, hosszú szíjszorító vascsat, ovális vascsat, pr eü álcatok, ostorvég, kova, bogozó, csont tömlővég, szalu, et P- füles kard, 2 db kés,, VI–VIII.	
	174	ff	•	•	•	•	rátédíszes, lemezgömbös fülbevaló, 2 vascsat, pr pajsza alakú veretes öv, téglalap alakú akasztóveret, alpi-típusú nagyszíj-vég,vaskés, vaskarika, ij, csontlemezes tegez, vas tegezakasztó, 4 nyílhegy	BALOGH 2009, Kat. 18, 199–202. kép						
									339	nő+gy	•	•	•	•
	346	ff	•	•	•	•	vaskés	GUBITZA 1907						
									478	ff	•	•	•	•
	174	nő	•	•	•	•	marha ägyékcsgolya	br fülkarika, rüdgöngyök, ovális vas-csat, orsókarika, sima tüartó, vaskés, páncéllamella						
									196	nő	•	•	•	•
	302	ff	•	•	•	•	käsagyöngyök, orsógomb, fenökő, 3 vaskarika egymásba füzve	BALOGH 2009, Kat. 20, 294. kép 1–9.						
									340	nő	•	•	•	•
450	ff	•	•	•	•	vascsat, orsógomb	RÁCZ 1999, 355, 13. kép 30–32.							
								Szegec-Fehértő B 23. sír	ff	•	•	•	•	vaspántos favödör abroncsának töredékei?
Szegec-Fehértő B 31. sír	ff	•	•	•	•	disznó csontok+ szármayas csontok+tojás	MADARAS 1995, 140, Pl. 4.							

Avar kor második fele

	Lelőhely	Váz neve	Korongolatlan										Korongolt										Fémmedény	Fémveretes	Hivatkozás		
			Fazék	Tölcséres száju edény	Csücskös és négyyszögletes edény	Tüskés edény	Füles edény	Agyagkulacs	Szirke, gombós testű edény	Kiöntőcsöves edény	Füles korsó	Füles edény	Agyagkulacs	Bepecserélt edény	Amphora	Füles edény	Füles edény	Füles edény	Füles edény	Füles edény	Füles edény	Füles edény				Füles edény	Füles edény
	Szeged-Fehértó A 3. sír	ff	•																								MADARAS 1995, Pl. 1.
	Szeged-Fehértó A 4. sír	nő	•																								MADARAS 1995, Pl. 1.
449	Szeged-Fehértó A 215. sír	nő	•																								MADARAS 1995, Pl. 23.
	Szeged-Fehértó A 220. sír	nő	•																								MADARAS 1995, Pl. 24.
	Szeged-Fehértó A 247. sír	ff	•																								MADARAS 1995, Pl. 26.
485	Tiszaalpár-Várdomb 1. sír	nő	•																								BALOGH 2002, 20. kép 6.
506	Vaskút-Homokbánya 1. sír	ff	•																								BALOGH 2002, 312.
449	Szeged-Fehértó A 24. sír	ff		•																							MADARAS 1995, Pl. 5.
	Szeged-Fehértó A 244. sír	?	•	•																							MADARAS 1995, Pl. 27.
516	Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet téglagyár (Srb) szórvány			•																							NAGY 1971, Tab. 43. 7.
35	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 60. sír	nő	•					•																			BUGARSKI 2009, Tab. XI.
	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 77. sír	nő	•					•																			BUGARSKI 2009, Tab. XIII.
70	Bečej-ul. Pionir/Óbe-cse, Pionir. u. (Srb) 48. sír	?						•																			ANTONIH 2012, cl. 61.
119	Bugyi-Úrbópuszta 29. sír	nő			•																						BÓNA 1957, Taf. 42. 10.
35	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 84. sír	ff	•	•																							BUGARSKI 2009, Tab. XIV.
	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 24. sír	nő?			•																						BUGARSKI 2009, Tab. IV.
435	Sükösd-Ságod 131. sír	nő			•																						WICKER 1976
449	Szeged-Fehértó A 248. sír	nő			•																						MADARAS 1995, Pl. 27.
	Szeged-Fehértó A 270. sír	nő			•																						MADARAS 1995, Pl. 29.
516	Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet téglagyár (Srb), szórvány				•																						NAGY 1971, Tab. 42. 8.
2	Abony 104. sír								•																		ÉBER 1902, 13. kép
	Abony 105. sír								•																		VIDA 1999, 267.
	Abony									•																	MÁRTON 1902, 10a-c.
184	Gakovo -Dunavska Banovi-na / Gádor-téglagyár (Srb)									•																	ROSNER 1984, 82.
174	Felgyő-Ürmös tanya 41. sír	ff								•																	BALOGH 2010, 20. kép 4.
496	Tószeg, szórvány									•																	ROSNER 1984, 85.
35	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 92. sír	nő									•																BUGARSKI 2009, Tab. XV.
80	Bogojevo / Gombos (Srb) IV. szórvány											•															CZIRÁKY 1900, 264, 11. ábra
96	Budapest XIV. Zugló, Vezér u. 72-74.1. sír	nő	•									•															NAGY 1998, Taf. 94.
259	Kiskőrös-Pohibu-Mackó-dűlő 5. sír												•														TÖRÖK 1975, Fig. 7. 3.
	Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 14. sír													•													TÖRÖK 1975, Fig. 7. 4.
	Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 55/B. sír														•												TÖRÖK 1975, Fig. 7. 2.
264	Kiskőrös-Város alatt 43. sír	nő													•												HORVÁTH 1935, 37. t. 4.
	Kiskőrös-Város alatt 79. sír	ff													•												HORVÁTH 1935, 39. t. 3.

	Lelőhely	Víz neve	Korongolatlan						Korongolt						Fémmedény	Fémveretes	Hivatkozás
			Fazék	Tölcséres szájú edény	Csücskös és négyyszögletes edény	Tüskés edény	Füles edény	Agyagkulacs	Szürke, gömbös testű edény	Kiöntőcsöves edény	Füles korsó	Füles edény	Agyagkulacs	Bepecserélt edény			
349	Mélykút-Sánc dűlő 43. sír	nő						•									
412	Solt 1. sír	?	•					•									BALOGH 2002, 12. kép 1, 3.
435	Sükösd-Ságod 153. sír	ff?						•									WICKER 1978, 38. t.
438	Szabadszállás szórvány							•									BALOGH 2002, 12. kép 2.
118	Bugac-Pusztaháza, szórvány								•								HORVÁTH 1935, 24. kép
167	Fajsz-Garadomb A. sír	ff							•								BALOGH-KÖHEGYI 2001, 2. kép 11.
	Fajsz-Garadomb C. sír	ff							•								BALOGH-KÖHEGYI 2001, 5. kép 8.
185	Gátér szórvány								•								BALOGH 2002, 10. kép 4.
	Gátér szórvány								•								BALOGH 2002, 10. kép 5.
	Gátér szórvány								•								HORVÁTH 1935, 23. kép
260	Kiskörös-Rákóczi u. 49. I. sír	ff							•							LÁSZLÓ 1930, 24. t. 7.	
449	Szeged-Fehértó A 376. sír	ff							•								MADARAS 1995, Pl. 37.
128	Csengele-Jójiárt	ff								•							CSALLÁNY 1939, 7. kép 1.
157	Dunavecse-Kovacsos dűlő	ff								•							LANTOS 2013, 2. t. 3.
449	Szeged-Fehértó A 242. sír	?								•							MADARAS 1995, Pl. 25.
346	Mali Doš / Kishegyes (Srb), szórvány										•						GUBITZA 1907, 352–353.
449	Szeged-Fehértó A 9. sír	ff									•						MADARAS 1995, Pl. 1.
	Szeged-Fehértó A 33. sír	nő									•						MADARAS 1995, Pl. 5.
516	Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet téglagyár (Srb) szórvány										•						NAD 1971, Taf. 43. 2.
185	Gátér szórvány											•					BALOGH 2002, 10. kép 6.
206	Horgoš / Horgos (Srb) szórvány												•				ROSNER 1984, 82.
228	Kecel szórvány													•			BALOGH 2002, 12. kép 4.
259	Kiskörös-Pohibúj-Mackó- dűlő 54/A. sír	nő												•			TÖRÖK 1975, Fig. 7. 1.
496	Tószeg szórvány													•			HORVÁTH 1935, 37. j.
70	Becej-ul. Pionir / Óbecse-Pionir u.(Srb) 25. sír	nő												•			ANTONIH 2012, cl. 60.
	Becej-al. Pionir / Óbecse-Pionir u.(Srb) 24. sír	ffi													•		ANTONIH 2012, cl. 24.
143	Dánszentmiklós-Alsódános	ff													•		TETTAMANTI 1980, Abb. 4.
185	Gátér 193. sír	ff	•												•		KADA 1906, 207–208.
259	Kiskörös-Pohibúj-Mackó- dűlő 56/C. sír	nő													•		TÖRÖK 1975, Fig. 8. 7.
	Kiskörös-Pohibúj-Mackó- dűlő 59. sír	nő													•		TÖRÖK 1975, 295.
70	Becej-al. Pionir/Óbecse-Pionir u.(Srb) 27. sír	nő													•		STANOJEVIĆ 1980, Tab. 101. 1.
332	Kunbábony 1. sír	ff													•	••••	H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. IX, Taf. X. 2, Taf. XVI. 8–13, Taf. XXVII.
75	Bócsa	ff													••	•	LÁSZLÓ 1976, I–II, V. t.
234	Kecel-Schvacho János földje	ff													•		LÁSZLÓ 1976, VII. t. 18.

Lelőhely	Víz neve	Korongolatlan										Korongolt										Fémmedény	Fémveretes	Hivatkozás		
		Fazék	Tölcséres száji edény	Csücskös és négyyszögletes edény	Tüskés edény	Füles edény	Agyagkulacs	Szürke, gombós testű edény	Kiöntőcsöves edény	Füles korsó	Füles edény	Agyagkulacs	Bepecserélt edény	Amphora	Füles edény	Füles edény	Agyagkulacs	Bepecserélt edény	Amphora							
327	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3. sír	ff																					••			
	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 9. sír	ff																						•		
Római?																										
119	Bugyi-Úrbőpuszta, szórvány																							•		BÓNA 1957, 40. t. 4.
339	Lovcenač/Szeghegy (Srb)	nő+gy																						•		ROEDIGER 1900
406	Selenča/Bácsújfalu(Srb)																							•		CSALLÁNY 1963, 31. t. 12.
516	Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet téglagyár (Srb) szórvány																							•		NAB 1971, Taf. 32. 14.

13. táblázat. Padkás- és füles sírok lelőhelyenkénti előfordulása
Table 13. The occurrence of the ledge graves according to archaeological sites

Lelőhely	Padkás sírok				Füles sírok				Füles-padkás sírok				Össz	Ismert sírok száma	%	
	ffi	nő	gy	?	ffi	nő	gy	?	ffi	nő	gy	?				
29	Bačka Topola-Bankert, Klanica /Topolya-Bán-kert, Vágóhid (Srb) (43., 130. sírok)				1									1	184	0,4
31	Bački Sokolac, Moravic-ki put/ Bácsandrászá-llása, Moravicai út (Srb) (1–2., 5., 14., 20., 22., 26., 28., 30., 34., 37., 44., 55., 62–64., 66–74. sírok)	7	12	1	2	1	2		1	2		2	28	74	37,8	
116	Budapest XXI. Csepel-Háros (32–33., 66., 85., 100. sírok)	3	2		5									10	135(165)	7,4
169	Feketič-Bolmanski ul/ Bácsfeketehegy-Bolmán u.(Srb) (2., 6., 8. sírok)	1	2											3	11	27
174	Felgyő-Űrmös-tanya (90., 95., 126., 181. sírok)	1	1	2										4	236	1,7
196	Hajós-Cifrahegy (144. sír)	1												1	169	0,6
340	Madaras-Téglavető dűlő (44., 62–63., 66. sírok)	1	3											4	82	4,8
346	Mali Idoš-Kalvarija/Kis-hegyes-Kálvária (Srb) (12., „G” sírok)		2											2	28	7
403	Ruzsa-Honvédsori dűlő (15. sír)	1												1	21	4,8
426	Stara Moravica-Kopla-lo/Bácskossuthfalva-Koppló, Rekreációs Központ (Srb) 19–21., 52., 56–57., 59., 61., 65., 73., 75–78., 80–86., 91–95., 97–98., 101–104., 107–113., 116–117., 119., 122–127., 129–130., 132., 134., 140., 142–143., 151–154., 158., 169–160., 170., 172., 175–176., 178–179., 181., 183., 186., 190., 198–196., 198., 200–202. sírok)	26	31	2	5	6	2	2		2	3		79	204	38,7	
431	Subotica-Kelebija, Go-vedja farma Pesca-ra/Szabadka-Kelebia, Pescsara-tehénfarm(Srb) (1. sír)				1									1	1	
449	Szeged-Fehértó A (356., 360–362. sírok)	2	2											4	376	1
454	Szeged-Kundomb (20., 22., 24., 32., 35., 49., 56., 76., 153., 201., 205., 212., 216., 237., 246., 258., 265–266., 277., 296., 303., 305. sírok)	6	13	2	2									23	319	7,2
Összes		49	68	7	16	7	4	2	1	4	3		161	1840	8,8	

14. táblázat. A fülkesírok összefoglaló táblázata (450–453. oldal)
Table 14. Summary table of the catacomb graves (pp. 450–453)

	Lelőhely	Tájéltás	Koporsó/ lepel	Váz neve	Életkor	Áltozati állat	Ételmelléklet	Edény	Egyéb melléklet	Hivatkozás
31	Bački Sokolac, Moravicáki put/ Szokolác, Moravicai út (Srb) 36. sír	ÉNY-DK	koporsó	férfi		részleges juh a jobb váll mellett	tyúk csontjai a térdék között és a bal lábszáresont mellett	kézzel formált edény a koponya bal oldalán	trapéz alakú bronzcsat, öntött, bronz griffes-indás veretek, kerék, sugaras veret, vaskés	RICZ 1980, T. III. 2; RICZ 1995, 475, 9. kép.
174	Fejgyő-Ürmös-tanya 4. sír	NyÉNY–KDK		férfi					–	BALOGH 2010, 186.
426	Stara Moravica-Koplató/Bácskossuthfalva-Koplató, Rekreációs Központ (Srb) 22. sír	É–D	lepel	gyermek	Inf. II.			kézzel formált fazék a koponya jobb oldalánál	dinnyemag alakú gyöngy, orsógomb	
	Stara Moravica-Koplató/Bácskossuthfalva-Koplató, Rekreációs Központ (Srb) 34. sír	É–D	lepel	gyermek	Inf. I.		marha borda a bal combosont mellett, szárnyas-esontok a lábfejek között	durva fazék a bal boka mellett	–	
267	Kis-kundorozsma, Daruhalom dtőlő II. 485. sír	NyÉNY–KDK						edény a koponyánál		RÉGKÜTTMAGY 2004, 293; MÉSZÁROS ET AL. 2005, 146, 4. kép; MÉSZÁROS ET AL. 2006, 98, 3. kép. 1.
	Szeged-Makkoserdő 4. sír	Ny–K					disznó- és szárnyas esontok a lábánál		2 db vascsat, vaskés	SALAMON 1995, 112, Pl. 1.
	Szeged-Makkoserdő 5. sír	Ny–K		nő			marhacsontok a térdék között, szárnyas esontok a koponyánál	durva fazék a váz felett 60 cm-re	bronz fülkarika, orsógomb, vascsat	SALAMON 1995, 112, Pl. 1.
	Szeged-Makkoserdő 10. sír	Ny–K		férfi			disznó- és szárnyas esontok a lábánál		vasbalta, vascsat, 2 db vaskari-ka, vaskés, vasár, „arany foglalat”, egybeöntött bronzcsat, vascsat	SALAMON 1995, 112, Pl. 1.
455	Szeged-Makkoserdő 17. sír	Ny–K		férfi						SALAMON 1995, 113, Pl. 1.
	Szeged-Makkoserdő 18. sír	Ny–K	lepel/bőr	nő					–	SALAMON 1995, 113, Pl. 1.
	Szeged-Makkoserdő 20. sír	Ny–K		nő					arany fülbevaló (?)	SALAMON 1995, 113.
	Szeged-Makkoserdő 21. sír	Ny–K		nő	Ad.		disznócsontok a medencében, szárnyas esontok a mellkason és vállon		vaskés, vascsat	SALAMON 1995, 113, Pl. 1.

<i>Leleghely</i>	<i>Tájéltás</i>	<i>Koporsó/lepel</i>	<i>Váz neve</i>	<i>Életkor</i>	<i>Általozati állat</i>	<i>Ételmelléklet</i>	<i>Edény</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Szeged-Makkoserdő 23. (+12.) sír</i>	Ny-K	koporsó	férfi	Ad.	lósír (12. sír), részleges csikó, marhakuponya	marhaforgócsont a koponya két oldalánál		kengyel, zabla, hevedercsat, pityke, vaskés, 2 db vascsat	SALAMON 1995, 113, Pl. 1.
<i>Szeged-Makkoserdő 24. (+13.) sír</i>	Ny-K	lepel/bőr	férfi	Ad.	egymásra hányt lócsontok (13. sír), közte csikócsontok, borjúkoponya			II. Constans és IV. Constantinos solidusa (654–659), profilált bronzcsat, kőberakásos, négyzet alakú, ezüst lemezveretéből álló övgarnitúra, hajfonatdíz, vascsat, vaskés, csont tarsolyzáró	SALAMON 1995, 113–114, Pl. 2
<i>Szeged-Makkoserdő 38. sír</i>	Ny-K	gyékény	férfi		lócsontok az aknában, részleges marha	borjú- és szármayas csontok a lábánál		hurkosfültű kengyelpár, heveder-csat, ezüst szíjvégek, kúp alakú csingőjén granulációdíszes arany fülbevaló, profilált bronzcsat, 2 db vascsat, kovák, csihó-ló, 2 db vaskés	SALAMON 1995, 115, Pl. 3.
<i>Szeged-Makkoserdő 50. sír</i>	Ny-K		nő	Juv.–Ad.		juh- és szármayas csontok a lábánál		hasáb és henger alakú gyöngyök, vaskarperce, vaslánc	SALAMON 1995, 116, Pl. 4.
<i>Szeged-Makkoserdő 52. sír</i>	Ny-K		nő?		egész borjú a koponya mögött			ezüstkorong (?), vascsat, lemezes szíjvég	SALAMON 1995, 116, Pl. 4.
<i>Szeged-Makkoserdő 54. sír</i>	Ny-K		férfi	Mat.				2 db vascsat, vaskés, vaskarika	SALAMON 1995, 116, Pl. 4.
<i>Szeged-Makkoserdő 57. sír</i>	Ny-K		férfi					2 db vascsat, vaskés, csihó-ló	SALAMON 1995, 116, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 58. sír</i>	Ny-K		férfi		kutya?	juh- és szármayas csontok a lábánál		2 db vascsat, négyzet alakú, lemezes garnitúra, vaskés	SALAMON 1995, 116, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 59. sír</i>	Ny-K		nő?		ló-, marha- és juhcsontok a koponyánál	szármayas csontok a lábánál		3 db bronz fülkarika	SALAMON 1995, 116, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 60. sír</i>	Ny-K		férfi		marha			vascsat, vaskés, vaskarika, csihó-ló	SALAMON 1995, 116–117, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 70. sír</i>	Ny-K		nő (?) + gyermek				durva fázék a lábánál	bronz, kislemezgömbös fülbevaló, öntött, indás lyukvédő	SALAMON 1995, 117, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 73. sír</i>	Ny-K		gyermek			tojás a bal kéztő-nél, disznócsontok a lábánál, szármayas csontok		bronz, spiralcstingős fülbevaló, bronzkarika	SALAMON 1995, 117, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 74. sír</i>	Ny-K		nő?					2 db vascsat, vaskés	SALAMON 1995, 117, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 75. sír</i>	Ny-K					szármayas csontok a lábánál		2 db vascsat, pityketőredékek, vaskés	SALAMON 1995, 118, Pl. 5.

<i>Leőhely</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Koporsó/lepel</i>	<i>Váz neve</i>	<i>Életkor</i>	<i>Áltozati állapot</i>	<i>Ételmelléklet</i>	<i>Erdény</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Szeged-Makkoserdő 76. sír</i>	Ny-K		nő			disznó- és szárnyas csontok		aranyozott bronz aprógömböcsős fülbevalópár, orsógömb	SALAMON 1995, 118, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 77. sír</i>	Ny-K		férfi	Ad.		marhacsontok a lábánál	korongolt palack a lábánál	—	SALAMON 1995, 118, Pl. XXXVI.
<i>Szeged-Makkoserdő 81. sír</i>	Ny-K		férfi			állatcsont a lábánál, szárnyas csontok a koponyánál		egybeöntött pajzstestű bronzcsat, vascsat, vaskés	SALAMON 1995, 118, Pl. 6.
<i>Szeged-Makkoserdő 85. sír</i>	Ny-K	lepel/bőr				szárnyas csontok a lapocka alatt		vascsat	SALAMON 1995, 119, Pl. 6.
<i>Szeged-Makkoserdő 87. sír</i>	Ny-K					állatcsont a koponyánál	kézrel formált palack a lábánál	bronz fülkarikapár	SALAMON 1995, 119, Pl. 6.
<i>Szeged-Makkoserdő 91. sír</i>	Ny-K		nő+gyermek		lőcsontok a koponyánál	állatcsont a koponyánál		bronz fülkarikapár, vascsat, vaskés, vaskarika	SALAMON 1995, 119, Pl. 7, Pl. XXXVI. 4.
<i>Szeged-Makkoserdő 95. sír</i>	Ny-K				lőcsontok a koponyánál			—	SALAMON 1995, 119.
<i>Szeged-Makkoserdő 96. sír</i>	Ny-K				lőcsontok a koponyánál	szárnyas csontok a térdek között		—	SALAMON 1995, 119, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 101. sír</i>	Ny-K		nő		lőcsontok	marhacsontok a koponyánál		bronz fülkarikapár, kásagyöngyök, gömb alakú gyöngy, vas-csat, bronz karejós lemeztőre-dékek a koponyán	SALAMON 1995, 120, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 105. sír</i>	Ny-K		férfi		marha, juh	juh lábcsontok a medence alatt, szárnyas csontok a lábánál		aranyozott bronz, öntött pik-kelymítés és lilíomos veretek, vascsat, vaskés, csiholó, kovák	SALAMON 1995, 120, Pl. 8.
<i>Szeged-Makkoserdő 106. sír</i>	Ny-K		férfi		marha állkapocs a koponyánál	állatcsont		2 db vascsat, vaskés	SALAMON 1995, 120, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 115. sír</i>	Ny-K		férfi		borjú	szárnyas csontok a koponyánál		2 db vascsat, csiholó, kovák	SALAMON 1995, 121, Pl. 9.
<i>Szeged-Makkoserdő 144. sír</i>	Ny-K		nő?					bronz, sodrott karikájú, kettős-kúpos lemezcsüngős fülbevaló, vascsat	SALAMON 1995, 123, Pl. 10.
<i>Szeged-Makkoserdő 209. sír</i>	ÉNy-DK		férfi	Ad.	lőkoponya, marhacsontváz, 2 marhakoponya, 3 juhkoponya	állatcsont		ezüst fülkarika, egybeöntött pajzstestű bronzcsat, kerék lemezveretek, ovális bronzcsat, 2 db vaskés, vaskarika, bogozó	SALAMON 1995, 127, Pl. 14, Fig. 4b.
<i>Szeged-Makkoserdő 210. sír</i>	Ny-K		férfi	Juv?	részleges marha	állatcsont		2 db vascsat, vaskés	SALAMON 1995, 127, Pl. 12, Fig. 4b.
<i>Szeged-Makkoserdő 235. sír</i>	ÉÉNy-DDK		férfi	Ad.				2 db vascsat, vaskarika	SALAMON 1995, 129, Pl. 15.
<i>Szeged-Makkoserdő 237. sír</i>	NyÉNy-KDK		férfi		ló	juhcsonatok		vascsat, szíjszorítócsat, vaskés, csiholó	SALAMON 1995, 130, Pl. 16.
<i>Szeged-Makkoserdő 240. sír</i>	DDK-ÉÉNy							—	SALAMON 1995, 130.

<i>Lelőhely</i>	<i>Tájéltás</i>	<i>Koporsó/ lepel</i>	<i>Váz neve</i>	<i>Életkor</i>	<i>Áltozati állat</i>	<i>Ételmelléklet</i>	<i>Edény</i>	<i>Egyéb melléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Szeged-Makkoserdő 241. sír</i>	ÉÉNY-DDK		férfi	Mat.- Sen.		szármvas csontok a koponyánál	szürke, korongolt fazék a lábánál	bronz, henger alakú varkocs-szorítópár, öntött bronz bizánci csat, öntött, profilált bronzcsat, összetett hátrvetes öv, 2 db vaskés	SALAMON 1995, 130, Pl. 17, Pl. XXII, Pl. XXXVI. 3.
<i>Szeged-Makkoserdő 255. sír</i>	ÉÉNY-DDK		férfi	Mat.		szármvas csontok a jobb kéztőnél	durva palack a koponyánál	öntött, bronz bizánci csat, 2 db vascsat, vaskés, kova	SALAMON 1995, 131, Pl. 18.
<i>Szeged-Makkoserdő 257. sír</i>	NyÉNY-KDK							2 db vascsat	SALAMON 1995, 131, Pl. 18.
<i>Szeged-Makkoserdő 262. sír</i>			férfi + nő	Ad.-Mat.				bronz fülkarika, vascsat, bronz övveretek töredékei	SALAMON 1995, 132, Pl. 18.
<i>Szeged-Makkoserdő 263. sír</i>	Ny-K		nő	Mat.		disznócsontok a lábánál		bronz gyöngycsüngős fülbevaló-pár, köles gyöngyök	SALAMON 1995, 132, Pl. 19.
<i>Szeged-Makkoserdő 270. sír</i>	Ny-K		férfi + nő	Mat.	részleges ló, 2 marhakoponya, 2 juhkoponya	szármvas csontok a medence alatt		ezüst kislemezgömbös fülbevaló, vascsat (nő), bronz fülkarika-pár, vascsat, 2 db vaskés, kovák, csiholó, bronzkarika (férfi)	SALAMON 1995, 132, Pl. 19.
<i>Szeged-Makkoserdő 279. sír</i>	ÉÉNY-DDK		nő	Ad.	lócsontok			muffos bronz fülbevaló	SALAMON 1995, 133, Pl. 19.
<i>Szeged-Makkoserdő 287. sír</i>	NyÉNY-KDK		férfi	Ad.				3 db vascsat	SALAMON 1995, 134, Pl. 19.
<i>Szeged-Makkoserdő 296. sír</i>				Juv.		marha- és juhcsontok a koponyánál		bronz fülkarika	SALAMON 1995, 135, Pl. 20.
<i>Szeged-Makkoserdő 323. sír</i>				Juv.		marha- és juhcsontok a koponyánál		2 db vascsat	SALAMON 1995, 137, Pl. 21.

15. táblázat. A kettős- és többes temetkezések összefoglaló táblázata (454–458. oldal)
 Table 15. Summary table of the double and multiple burials (pp. 454–458)

	<i>Lelőhely</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Sírgödör alajtípa</i>	<i>Hosszúság</i>	<i>Szélesség</i>	<i>Mélység</i>	<i>m³</i>	<i>Csonvázak</i>	<i>Csonvázak neme</i>	<i>Csonvázak helyzete</i>	<i>Koporsó</i>	<i>Kerevei</i>	<i>Irodalom</i>
29	11	Bácska Topola, Bankert Klanica/Topolya-Bánkert (Srb) 124. sír	ÉNy-DK	akna	241	118	150	2	ffi+nő	párhuzamos	2 árok		
	12	Bácska Topola, Bankert Klanica/Topolya-Bánkert (Srb) 149. sír	Ny-K	akna	225	76	200	2	ffi+gy	fejől-lábtól	2 árok		
	13	Bácska Topola, Bankert Klanica/Topolya-Bánkert (Srb) 165. sír	Ny-K	akna	220	74	185	2	nő+cs	csecsemő a hason			
31	14	Bácska Topola, Bankert Klanica/Topolya-Bánkert (Srb) 191. sír	Ny-K	akna	210	69	210	2	nő+cs	fejől-lábtól		gödör	
	15	Bácska Topola, Bankert Klanica/Topolya-Bánkert (Srb) 194. sír	Ny-K	akna	230	70	230	2	ffi+ffi				
	16	Bácska Topola, Bankert Klanica/Topolya-Bánkert (Srb) 86. sír	ÉNy-DK	akna				2	ffi+gy	párhuzamos			
80	17	Bácska Sokolac-Moravicki put/Bácsandrászállása, Moravicai út (Srb) 30. sír	ÉNy-DK	padkás	179	77	135	2	nő+cs	csecsemő a koporsófedélen	2 árok		GUBITZA 1909, 13.
	18	Bácska Sokolac-Moravicki put/Bácsandrászállása, Moravicai út (Srb) 55. sír	ÉNy-DK	padkás	202	85	192	2	ffi+nő	fejől-lábtól	4 gödör		
86	19	Bogojevó/Gombos (Srb) II. 23–24. sír	Ny-K				120	2	feinőt+gy	egymáson			
87	20	Budapest-IX. Ferencváros, Wekerle telep 10. sír	ÉNy-DK				160	2	ffi				NAGY 1998, 64.
	21	Budapest X. Rákossziget, Ejtőernyős torony 13. sír						2			pántok		NAGY 1998, 71. Taf. 85.
95	22	Budapest X. Rákossziget, Ejtőernyős torony 15. sír						2					NAGY 1998, 71.
	23	Budapest X. Rákossziget, Ejtőernyős torony 19. sír	ÉNy-DK					2	ffi+nő		pántok + szögek		NAGY 1998, 71–72, Taf. 59–62.
	24	Budapest XVII. Zuglói, Tihanyi tér XI–XII. sír	ÉNy-DK					2	gy+gy				NAGY 1998, 118.

	<i>Lelőhely</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Sírgödör alakja</i>	<i>Hosszúság</i>	<i>Szélesség</i>	<i>Mélység</i>	<i>m³</i>	<i>Csontvázak</i>	<i>Csontvázak neve</i>	<i>Csontvázak helyzete</i>	<i>Koporsó</i>	<i>Kervei</i>	<i>Irodalom</i>	
116	25	Budapest XXI. Csepel-Háros 101. (76.) sír	Ny-K	füles	140	32	159	2	gy+gy	párhuzamos			NAGY 1998, 177-178, Taf. 119, Abb. 83. 4.	
	26	Budapest XXI. Csepel-Háros 19. sír	Ny-K	akna	170	82	60	2	nó+gy				NAGY 1998, 150, Taf. 103.	
	27	Budapest XXI. Csepel-Háros 58. (33.) sír	Ny-K	akna			150	2	ffi+gy	párhuzamos			NAGY 1998, 164, Taf. 112.	
119	28	Budapest XXI. Csepel-Háros 63. (38.) sír	Ny-K	akna	210	65	50	2	nó+gy	párhuzamos			NAGY 1998, 164-165, Taf. 112.	
	29	Bugyi-Ürböpuszta 1. sír	ÉNy-DK	akna			50	2	ffi+nó	párhuzamos			BONA 1957, 157, 168, 30. kép 1.	
	30	Bugyi-Ürböpuszta 18. sír	Ny-K	akna			20	2	nó+cs				BONA 1957, 34. kép 10.	
126	31	Csengele-Feketehalom 100-101. sír	ÉNy-DK	akna			120	2	nó+gy	párhuzamos	kapocs		TORÓK 1995, 219, Pl. 6.	
134	32	Csölyospálos-Budai tanya 172-173. sír	ÉNy-DK	akna				2	fel nő+ fel nő	párhuzamos		elszinező- dés	WICKER 1990, 52, II. t. 3-4.	
166	33	Fajsz-Artúr 85-86. sír	Ny-K	akna			140	2	nó+nó	párhuzamos			BALOGH-KÖHEGYI 1999, 258.	
174	34	Felgyő-Ürmös-tanya 3. sír	ÉNy-DK	akna			38-44	2	gy+gy	fejtol-lábtól			BALOGH 2010, 186, 8. kép 7-8.	
	35	Felgyő-Ürmös-tanya 55. sír	ÉNy-DK	akna			107	2	ffi+nó	párhuzamos			BALOGH 2010, 193, 23. kép 7.	
	36	Felgyő-Ürmös-tanya 61. sír	ÉNy-DK	akna	230	90	170	2	ffi+nó	párhuzamos			BALOGH 2010, 194-195, 25. kép 7.	
185	37	Felgyő-Ürmös-tanya 242. sír	ÉÉNy-DDK	akna	172	66-49	17	2	fiatal fel nő+gy	párhuzamos			BALOGH-P. FISCHL 2010, 428, 9. kép 2.	
	38	Gáter 169. sír	ÉÉNy-DDK	akna	200	110	85	2	ffi+nó	párhuzamos			KADA 1906, 149-151.	
	39	Gáter 270. sír	ÉÉNy-DDK	akna				3	nő+fel- nő+cs	fejtol-lábtól			KADA 1908, 335.	
196	40	Hajós-Cjfrahegy 113. sír	ÉNy-DK	akna	230	115	54	3	ffi+nó+gy	párhuzamos				
	41	Hajós-Cjfrahegy 25-30. sír	ÉNy-DK	akna				2	gy+gy	párhuzamos				
	42	Hajós-Cjfrahegy 35. sír	ÉNy-DK	akna	190	53	171	2	nó+cs	párhuzamos				
	43	Hajós-Cjfrahegy 43. sír	ÉNy-DK	akna	190	53-74	87	2	nó+cs	cseesemő a vállon	árok+ gödör			
	44	Hajós-Cjfrahegy 67. sír	ÉNy-DK	akna	204	80	127	2	nó+gy			2 árok		
	45	Homokmég-Halom 126-127. sír	ÉNy-DK	akna			140	2	nő+Juv	egymáson			GARAM 1975, 32, Fig. 11.	
201	46	Homokmég-Halom 129. sír	ÉNy-DK	akna			190	2	nó+gy	gyermekkoponya a bokánál			GARAM 1975, 32-33, Fig. 11.	
	47	Homokmég-Halom 48. sír	ÉNy-DK	akna				2	ffi+gy	párhuzamos			GARAM 1975, 28, Fig. 6, Pl. IV. 19-24.	

	<i>Lelőhely</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Sírgödör alakja</i>	<i>Hosszúság</i>	<i>Szélesség</i>	<i>Mélység</i>	<i>m³</i>	<i>Csontvázak</i>	<i>Csontvázak neve</i>	<i>Csontvázak helyzete</i>	<i>Koporso</i>	<i>Kervei</i>	<i>Irodalom</i>	
224	<i>Kanjiza-Centar, Dom Kulture / Magyar-kan-Izsa-Kultúrothon (Srb) 8. sír</i>	É–D	akna			219	2	nő+gy	párhuzamos	párhuzamos	4 gödör			
232	<i>KeceI-Határátúlló 61. sír</i>		akna			120	2	gy+gy					Cs. Sós 1958, 10, XXII. t. 11.	
68	<i>Kiskörös-Város alatti 12. sír</i>	ÉNy–DK	akna			160	2	ff+gy	párhuzamos, egymás alatt				Horváth 1935, 37, XXXVI. t. 33–34, XXXIX. t. 34.	
69	<i>Kiskörös-Város alatti 123. sír</i>	ÉNy–DK	akna			130	2	ffi+gy	párhuzamos				Horváth 1935, 44, XXVII. t. 15–16, XXXIX. t. 5.	
264	<i>Kiskörös-Város alatti 156. sír</i>	ÉNy–DK	akna			210	2	ffi+gy	csecsemő a mellén				Horváth 1935, 47, XXXIX. t. 1–17.	
71	<i>Kiskörös-Város alatti 167. sír</i>	ÉNy–DK	akna			110	2	ffi+nó					Horváth 1935, 49.	
72	<i>Kiskörös-Város alatti 29. sír</i>	ÉNy–DK	akna				2	ffi+gy	párhuzamos				Horváth 1935, 38, XXVII. t. 17–23, XXXVII. t. 2.	
73	<i>Kiskörös-Város alatti 97. sír</i>	ÉNy–DK	akna			160	2	nő+cs	csecsemő a lábánál				Horváth 1935, 43.	
340	<i>Madaras-Téglavető átúlló 20. sír</i>	É–D	akna	221	97	213	2	nő+cs	párhuzamos	párhuzamos			RÁCZ 1999, 349, 4. kép.	
75	<i>Mali Idjos-Kahvarija, opstinska ciglana Kosut /Kishegyes-Káhvária, Kossúth téglavár (Srb) 16. sír</i>	ÉNy–DK	akna			235	2	nő+cs	párhuzamos	párhuzamos			BALOGH 2006, 64.	
344	<i>Mali Idjos-Zuta jama/ Kishegyes-Sürgögödör (Srb) 74. sír</i>	ÉK–DNy	akna	200	69	150	2	ffi+nó	párhuzamos	párhuzamos			GUBITZA 1908, 127–130.	
349	<i>Mélyhát-Sáncdűllő 16. sír</i>	ÉNy–DK	akna	200	112	105	2	nő+gy	fejtol-lábtól	fejtol-lábtól	eliszinezódés			
78	<i>Sükösd-Ságod 200–201. sír</i>	ÉNy–DK	akna	212	96	145	2	nő+gy	párhuzamos	párhuzamos	gödör+kapocs			BALOGH 2006, 66.
435	<i>Sükösd-Ságod 47–48. sír</i>	DNy–ÉK	akna	163	120	52	2	ffi+fiatal felnőt+gy	párhuzamos	párhuzamos			BALOGH 2006, 65.	
80	<i>Sükösd-Ságod 51–52. sír</i>	É–D	akna	215	72	130	2	fiatal felnőt+gy	gyermek a hason				BALOGH 2006, 65.	
81	<i>Sükösd-Ságod 57–58. sír</i>	ÉNy–DK	akna	200	130	140	2	ffi+nó	párhuzamos	párhuzamos		eliszinezódés	BALOGH 2006, 65–66.	
82	<i>Szeged-Fehértó A 152. sír</i>		akna	220	60	40	2	nő+gy	párhuzamos	párhuzamos			MADARAS 1995, 30, Pl. 19.	
449	<i>Szeged-Fehértó A 168–169. sír</i>		akna	210	100	60	2	ffi+nó	fejtol-lábtól	fejtol-lábtól			MADARAS 1995, 32, Pl. 21; MÓRA 1932, 2. ábra	

	<i>Lelőhely</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Sírgödör alakja</i>	<i>Hosszúság</i>	<i>Szélesség</i>	<i>Mélység</i>	<i>m³</i>	<i>Csontvázak</i>	<i>Csontvázak neve</i>	<i>Csontvázak helyzete</i>	<i>Koporsó</i>	<i>Kervei</i>	<i>Irodalom</i>
	84	Szeged-Fehértó A 17. sír	akna	240	70	200	3,36	2	nő+magzat	magzat a hasüregben			MADARAS 1995, 16, Pl. 3.
	85	Szeged-Fehértó A 21I. sír	akna	200	70	90	1,26	2	nő+gy	párhuzamos			MADARAS 1995, 36, Pl. 23.
	86	Szeged-Fehértó A 238. sír	akna			120		2	ffi+ffi	párhuzamos			MADARAS 1995, 38.
	87	Szeged-Fehértó A 240. sír	akna	200	60	220	2,9	2	nő+magzat				MADARAS 1995, 38–39, Pl. 25.
	88	Szeged-Fehértó A 28. sír	akna	200	70	140	1,96	2	nő+cs	párhuzamos			MADARAS 1995, 17, Pl. 5.
	89	Szeged-Fehértó A 282. sír	akna	200	80	80	1,28	2	nő+gy	fejől-lábtól			MADARAS 1995, 43, Pl. 29.
	90	Szeged-Fehértó A 325. sír	akna	130	70	90	0,8	2	gy+gy	párhuzamos			MADARAS 1995, 47, Pl. 34.
	91	Szeged-Fehértó A 60. sír	akna	140	40	110	0,6	2	nő+gy	gyermek a lábnál			MADARAS 1995, 21, Pl. 11.
	92	Szeged-Fehértó A 76. sír	akna	200	100	165	3,3	2	nő+gy	párhuzamos			MADARAS 1995, 23.
	93	Szeged-Fehértó B 130. sír	akna	250	90	200	4,5	2	nő+cs	párhuzamos			MADARAS 1995, 149, Pl. 20.
450	94	Szeged-Fehértó B 45. sír	akna	180	100	180	3,24	2	nő+gy				MADARAS 1995, 14, Pl. 10.
	95	Szeged-Fehértó B 6. sír	akna			190		2	nő+koponya				MADARAS 1995, 138, Pl. 1.
	96	Szeged-Fehértó B 74. sír	akna	200	80	130	2,08	2	?				MADARAS 1995, 144, Pl. 15.
452	97	Szeged-Fertő láposa 8. sír	akna	232	108	45	1,12	2	ffi+nő	párhuzamos	elszíneződés		BALOGH 2006, 66–67. 6. ábra 1–3.
266	98	Kiskunorozsma, Kettőshatár I. temető 49. sír	akna					2		fejől-lábtól			MÉSZÁROS ET AL. 2005, 159.
	99	Szeged-Kundomb 148. sír	akna	200	70	200	2,8	2	nő+cs	párhuzamos			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 25, Pl. 21.
	100	Szeged-Kundomb 183. sír	akna	200	80	140	2,24	2	nő+cs	fejől-lábtól			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 28, Pl. 24.
454	101	Szeged-Kundomb 212. sír	padkás	200	150	230	6,9	2	nő+cs	párhuzamos			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 30, Pl. 27.
	102	Szeged-Kundomb 213. sír	akna	230	80	178	3,27	2	nő+cs	párhuzamos			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 30, Pl. 27.
	103	Szeged-Kundomb 241. sír	akna	200	80	98	1,56	2	ffi+nő	párhuzamos			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 32, Pl. 30
	104	Szeged-Kundomb 84. sír	akna	200	90	90	1,62	2	nő+cs	párhuzamos			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 19.

<i>Lelőhely</i>	<i>Tájolás</i>	<i>Sírgödör alakja</i>	<i>Hosszúság</i>	<i>Szélesség</i>	<i>Mélység</i>	<i>m³</i>	<i>Csontvázak</i>	<i>Csontvázak neve</i>	<i>Csontvázak helyzete</i>	<i>Koporsó</i>	<i>Kervei</i>	<i>Irodalom</i>
455	105	Szeged-Makkoserdő 225–226. sír	NyÉNy–KDK	akna			2	?+?	párhuzamos			SALAMON 1995, 129, Pl. 14.
	106	Szeged-Makkoserdő 253–254. sír	NyÉNy–KDK	akna			2	feinótt+gy	párhuzamos			SALAMON 1995, 131.
	107	Szeged-Makkoserdő 262. sír		fülke	160	200–350	2	ffi+nő				SALAMON 1995, 132, Pl. 18.
	108	Szeged-Makkoserdő 270. sír	Ny–K	fülke	278	125–400	2	ffi+nő	párhuzamos			SALAMON 1995, 132, Pl. 19.
	109	Szeged-Makkoserdő 281. sír	Ny–K	akna	200	140	2	ffi+gy	gyermekváz merőlegesen a lábánál			SALAMON 1995, 133, Pl. 19.
	110	Szeged-Makkoserdő 297. sír	ÉNy–DK	akna	200	174	2	nő+cs	fejől-lábtól			SALAMON 1995, 135, Pl. 21.
	111	Szeged-Makkoserdő 35. sír	Ny–K	akna	200	70	2	nő+cs				SALAMON 1995, 114, Pl. 2.
	112	Szeged-Makkoserdő 70. sír	Ny–K	fülke	160	90–170	2	nő?+gy				SALAMON 1995, 117, Pl. 5.
	113	Szeged-Makkoserdő 83. sír	Ny–K	akna	250	90	2	feinótt+gy	párhuzamos			SALAMON 1995, 118, Pl. 6.
	114	Szeged-Makkoserdő 91. sír	Ny–K	fülke	200	160–270	2	feinótt+gy	gyermek a felhótt lábánál			SALAMON 1995, 119, Pl. 7.
	115	Üllő I. temető 154. sír	ÉNy–DK	akna		310	2	ffi+nő	ffi koponya és vázesontok a betöltésből			HORVÁTH 1935, 21.
	116	Üllő I. temető 199. sír	ÉNy–DK	akna		150	2	ffi+nő	párhuzamos			HORVÁTH 1935, 26.
	117	Üllő I. temető 30. sír	ÉNy–DK	akna		300	2	nő+gy	gyermek a felhótt bordáin			HORVÁTH 1935, 13.
	118	Üllő I. temető 56. sír	ÉNy–DK	akna		250	2	nő+gy	gyermekkoponya a láb felett			HORVÁTH 1935, 15, V. t. 25–27.
119	Üllő I. temető 69. sír	ÉNy–DK	akna		200	3	nő+gy+ koponya	párhuzamos+ gyermekkoponya a lábánál			HORVÁTH 1935, 16, XX. t. 1.	
502	120	Üllő II. temető 113. sír	ÉNy–DK	akna	200	270	2	nő+gy+ koponya	párhuzamos+ gyermekkoponya a lábánál			Cs. Sós 1955, 203, Pl. LXXIX. 6.
	121	Üllő II. temető 12. sír	ÉNy–DK	akna	240	130–140	2	nő+fiatal felnótt	párhuzamos			Cs. Sós 1955, 194.
	122	Üllő II. temető 120. sír	ÉNy–DK	akna	170	120	2	nő+fiatal felnótt	párhuzamos			Cs. Sós 1955, 203, Pl. LXXIX. 10.
	123	Üllő II. temető 139. sír	ÉNy–DK	akna	190	185	2	ff+cs	csecsemőkoponya vállon			Cs. Sós 1955, 204, Pl. LXXI. 1–11, LXXII. 1–28.

16. táblázat. Az avar kor második feléből származó, áldozati állatot tartalmazó sírok összefoglaló táblázata (459–464. oldal)
 Table 16. Summary table of the graves containing animal sacrifices from the second half of the Avar age (pp. 459–464)

Lelőhely	Nem	Áldozati állat	Tipusa/helye	További áldozati állat	Tipusa/helye	Ételmelléklet	Hivatkozás
Bački Sokolac-Moravički put/ Bácsandrászállás-a-Moravi- cai út (Srb) 36. sír	férfi	részleges juh	göngyölt juhbőr a koponya jobb oldalánál				RICZ 1995, 475, 9. kép.
Bačka Topola-Bankert, Klani- ca/Topolya-Báankert, Vágóhid (Srb) 79. sír	nő	tyúk					
Bačka Topola-Bankert, Klani- ca/Topolya-Báankert, Vágóhid (Srb) 165. sír	nő+ csecsemő	5 db lófog	3 db a hason, 2 db a koponya alatt				
Bogojevo necropola I./Gom- bos I. temető (Srb) 21. sír		tyúk koponya					
Bogojevo necropola II./Gom- bos II. temető (Srb) 22. sír	férfi	részleges ló	lábszáron keresztben				POGÁNY 1908, 408.
Budapesti IX. Ferencváros, Soroksári út, Lámpagyár 5. sír	férfi	ló					NAGY 1998, Taf. 54B.
Bugyi-Úrböpuszta 41. sír	férfi	kecskekoponya					BONA 1957, 159.
Felgyő-Űrmös-tanya 4. sír	férfi	tyúk	térdek között				BALOGH 2010, 186.
Felgyő-Űrmös-tanya 5. sír	nő	kakas	térdek és lábszárcson- tok között				BALOGH 2010, 186, 8. kép 9.
Felgyő-Űrmös-tanya 16. sír	férfi	disznó állkapocs	jobb félkarcsonton			marha csigolya+ tojás	BALOGH 2010, 188.
Felgyő-Űrmös-tanya 59. sír	nő	tyúk	jobb félkar és jobb comb között				BALOGH 2010, 194, 26. kép
Felgyő-Űrmös-tanya 95. sír	nő	tyúk	bal térdnél			juh borda+tokás	BALOGH 2010, 200–202, 41. kép
Felgyő-Űrmös-tanya 100. sír	férfi	tyúk	bal lábszárcsontok mellett	daru	uo.	kakas csontok	BALOGH 2010, 202, 44. kép 1.
Felgyő-Űrmös-tanya 124. sír	nő	tyúk	jobb lábszárcsontokon			juh csigolya és borda	BALOGH 2010, 205, 52. kép 1.
Felgyő-Űrmös-tanya 128. sír	férfi	1 db juhfog	bal combtónél	tyúk	bal lábszárcsonton	marha agyékcsigolya+ szármás	BALOGH 2010, 206, 53. kép 2–3.
Felgyő-Űrmös-tanya 157. sír	férfi	tyúk	jobb combcsonton	tyúk	bal térdén	juh agyékcsigolya, bor- da+marha hátr, agyék- csigolya+ 2 db tojás	BALOGH 2010, 209, 62–63. kép
Felgyő-Űrmös-tanya 159. sír	Juv.	tyúk	jobb térdnél			juh csigolya és borda+3 db tojás	BALOGH 2010, 210, 64. kép
Felgyő-Űrmös-tanya 160. sír	férfi	marhakoponya szarvasapokkal	a jobb combcsont mellett	juh lábközépesont	koponyánál	marha csigolya	BALOGH 2010, 210, 65. kép 5–7.
Felgyő-Űrmös-tanya 161. sír	férfi	tyúk	koponya jobb oldalánál			juh agyékcsigolya	BALOGH 2010, 210, 65. kép 8–10.

<i>Leőhely</i>	<i>Nem</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Tipusa/helye</i>	<i>További áldozati állat</i>	<i>Tipusa/helye</i>	<i>Értelmelléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 170. sír</i>	férfi	tyúk	jobb lábszár-csontok mellett			marha csigolya+juh csigolya	BALOGH 2010, 212, 69. kép 1–3.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 179. sír</i>	Inf. II.	tyúk	bal combcsonton			juh borda	BALOGH 2010, 213, 72. kép 10–12.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 181. sír</i>	férfi	tyúk	ellentétesen jobb lábszárcsonton			marha csigolya	BALOGH 2010, 213–214, 73. kép 11–15.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 188. sír</i>	férfi	tyúk	ellentétesen a jobb karsontokon				BALOGH 2010, 214, 74. kép 6–7.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 200. sír</i>	férfi	tyúk	jobb bokánál				BALOGH 2010, 217, 83. kép 4–6.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 202. sír</i>	nő	tyúk koponya nélkül	bal lábszárcsontok mellett				BALOGH 2010, 217, 85. kép
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 205. sír</i>	nő	tyúk koponya nélkül	koponya bal oldalánál			marha borda és hátszigolya	BALOGH 2010, 218, 87. kép 1–8.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 207. sír</i>	férfi	2 db juh <i>asiragalus</i>	bal combtőnél			szárnyas csontok	BALOGH 2010, 218, 86. kép 8–13.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 208. sír</i>	férfi	2 db juh <i>asiragalus</i>	combcsontok között				BALOGH 2010, 218, 87. kép 10–12.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 228. sír</i>	nő	tyúk	jobb térdén			marha ágyékcsigolya+juh borda	BALOGH 2010, 220–221, 94–95. kép
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 234. sír</i>	nő	tyúk	jobb combcsont belső oldalánál			3 db tojás	BALOGH 2010, 221, 97. kép 6–9.
<i>Felgyő-Űrmős-tanya 235. sír</i>		juhkoponya	bal felkarsonton			marha lábcsont	BALOGH 2010, 221–222, 97. kép 4.
204 <i>Horgos-Budák/Horgos-Ördöglyuk (Srb) 38. sír</i>	gyermek	kutyakoponya	lábfejek között				
224 <i>Kanjiza-Centar; Dom Kulture/Magyarakanizsa-Kultúrothon (Srb) 44. sír</i>	férfi	tyúk	jobb lábfej mellett				
<i>Kiskörös-Város alatt 81. sír</i>	férfi	tyúk					BOKONYI 1955, 211.
<i>Kiskörös-Város alatt 146. sír</i>	férfi	juh állkapocs					BOKONYI 1955, 211–212.
<i>Kiskörös-Város alatt 180. sír</i>	férfi	marha állkapocs					BOKONYI 1955, 212.
264 <i>Kiskörös-Város alatt 191. sír</i>	gyermek	juhkoponya		tyúk	jobb lábszár-csontok mellett		BOKONYI 1955, 212.
<i>Kiskörös-Város alatt 209. sír</i>		disznó állkapocs				marha hátszigolya	BOKONYI 1955, 212.
<i>Kiskundorozsma-Hármashatár 1. sír</i>	nő	tyúk					VÁLYI 2003, 211, 3. kép 1.
<i>Kiskundorozsma-Hármashatár 5. sír</i>	?	részleges disznó?	koponyánál				VÁLYI 2003, 212, 3. kép 17.
<i>Kiskundorozsma-Hármashatár 7. sír</i>	nő	részleges juh	jobb lábszárcsontnál			szárnyas csontok?+állatcsontok	VÁLYI 2003, 212, 4. kép 4–10.

<i>Leőhely</i>	<i>Nem</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Típusa/helye</i>	<i>További áldozati állat</i>	<i>Típusa/helye</i>	<i>Értelmelléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
316	nő	részleges juh	göngyölt juhbőr a medence felett			szárnyas csontok	
	nő	részleges juh	göngyölt juhbőr a lábfejeknél	részleges juh	betöltésben	kalcinált csontok	
	nő	részleges juh	göngyölt juhbőr a bal felkarcsont mellett			szárnyas csontok, kalcinált csontok	
	férfi	részleges juh	betöltésben	részleges juh	uo.	marha ágyakcsigolya és lábcsont	
346	férfi	marhafog	lábfejnél				GUBITZA 1909, 77.
349	nő	1 db lófog	koponya jobb oldalán			marha csigolya, combcsont, 2 tyúk+ lüdcson- tok+tojás	
360	férfi	marhakoponya	lábzárcsontok között				GERE 1998, 68, 28. tábla 6-8.
417	férfi+nő	disznó állkapocs					
426	?	kakas	bal térd mellett				
		részleges juh	jobb-párhuzamos			szárnyas csontok	
		részleges juh	ráterített juhbőr				
	nő	részleges juh	göngyölt juhbőr a jobb térdnél			szárnyas csontok+tojás	
	nő	részleges juh	göngyölt juhbőr a bal térdnél				
	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok+tojás	
	férfi	részleges juh	göngyölt juhbőr a lábánál			tojás	

<i>Leőhely</i>	<i>Nem</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Tipusa/helye</i>	<i>További áldozati állat</i>	<i>Tipusa/helye</i>	<i>Értelmelléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Stara Moravica-Koplató, Reakciós központ / Bácskossuth-fálya-Koplató, Rekreációs Központ (Srb) I 52. sír</i>	nő	lúd					
<i>Sütőkőd-Ságod 98. sír</i>	férfi	kutya	jobb-párhuzamos göngyölt juhbőr a bal lábfejnél				
<i>Sütőkőd-Ságod I 77. sír</i>	férfi	részleges juh	bal lábfejnél			juh keresztcsont	
<i>Sütőkőd-Ságod 202. sír</i>	férfi	egész juh				ló combcsont	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 18. sír</i>	nő	részleges juh	ráterített juhbőr			juh keresztcsont és fark-csigolyák	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 22. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			állatsontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 25. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok+2 db tojás	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 26. sír</i>	férfi+nő	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 29. sír</i>	férfi?	részleges juh					
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 32. sír</i>	férfi?	részleges juh					
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 34. sír</i>	férfi	részleges juh	halott alá terített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 35. sír</i>	nő?	részleges juh	göngyölt juhbőr a padmaly koponya felőli végén			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 36. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			tojás	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 38. sír</i>	nő	részleges juh	ráterített juhbőr				
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 39. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr				
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 42. sír</i>	férfi	részleges(?) juh					
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 43. sír</i>	gyermek	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 44. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 45. sír</i>	nő	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 46. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr				
<i>Szabadszállás-Baththyányi u. 47. sír</i>	férfi	részleges juh				szárnyas csontok	

<i>Leióhely</i>	<i>Nem</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Típusa/helye</i>	<i>További áldozati állat</i>	<i>Típusa/helye</i>	<i>Értelmelléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 50. sír</i>	férfi	egész ló felszerszámozva	bal-párhuzamos	részleges juh	ráterített juhbőr	szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 51. sír</i>	nő	részleges juh	ráterített juhbőr			állatsontok	
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 52. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			marha keresztcsont+szárnyas csontok+tojás	
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 62. sír</i>	nő?	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 63. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr			szárnyas csontok	
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 64. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr				
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 65. sír</i>	gyermek	részleges juh	ráterített juhbőr			tojás	
<i>Szabadszállás-Bathányi u. 66. sír</i>	nő	részleges juh	ráterített juhbőr				
<i>Szabadszállás B. gyakorlatlétér 3. sír</i>	férfi	részleges juh	ráterített juhbőr	marhafog	betöltésben	marhacsigolya+borjú ke-resztesont és ágyékesigolya+juh keresztcsont, csi- golyák+ szárnyas csontok	BALOGH 2004, 76–77, 2–3. kép; VORÓSI 2004.
<i>Szeged-Fehértó A 70. sír</i>	férfi	lókoponya				disznó csontok+tojás	MADARAS 1995, 22, Pl. 12.
<i>Szeged-Fehértó A 310. sír</i>	férfi	kecske				szárnyas csontok	MADARAS 1995, 46.
<i>Szeged-Fehértó A 317. sír</i>	férfi	kutya állkapocs				tojás	MADARAS 1995, 46.
<i>Szeged-Kundomb 192. sír</i>	nő	kutyakoponya				égett csontok	SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 29.
<i>Szeged-Kundomb 194. sír</i>	nő	kutya állkapocs				szárnyas csontok+disznó csontok	SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 29.
<i>Szeged-Kundomb 290. sír</i>	nő	kutyakoponya				szárnyas csontok+tojás	SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 37, Pl. 34.
<i>Szeged-Makkoserdő 13+24. sír</i>	férfi	lőcsontok	aknában	csikócsontok+ borjúkoponya	uo.		SALAMON 1995, 112–113, Pl. 2.
<i>Szeged-Makkoserdő 52. sír</i>	nő	egész borjú	aknában				SALAMON 1995, 116, Pl. 4.
<i>Szeged-Makkoserdő 58. sír</i>	férfi	kutyacsontok	lábaknál			szárnyas csontok+juh- csontok	SALAMON 1995, 116, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 59. sír</i>	férfi	lőcsontok	koponyánál (aknában)	marhacsontok+ juhcsontok	uo.	szárnyas csontok	SALAMON 1995, 116, Pl. 5.
<i>Szeged-Makkoserdő 60. sír</i>	férfi	lőcsontok	koponyánál (aknában)	marhacsontok	uo.		SALAMON 1995, 116–117, Pl. 5.

<i>Leőhely</i>	<i>Nem</i>	<i>Áldozati állat</i>	<i>Típusa/helye</i>	<i>További áldozati állat</i>	<i>Típusa/helye</i>	<i>Értelmelléklet</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>Szeged-Makkoserdő 83. sír</i>	?	esikő	lábánál	marhacsontok	uo.		SALAMON 1995, 118, Pl. 6.
<i>Szeged-Makkoserdő 86. sír</i>	?	kutyacsontok	lábánál			szárnyas csontok+juh-csontok	SALAMON 1995, 118, Pl. 6.
<i>Szeged-Makkoserdő 90. sír</i>	nő	borjú állkapocs	lábánál	juh állkapocs	koponyánál		SALAMON N 1995, 119, Pl. 6.
<i>Szeged-Makkoserdő 91. sír</i>	nő+gyermek	nagy állatesontok	koponyánál				SALAMON 1995, 119, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 95. sír</i>	?	lőcsontok	koponyánál (aknában)			szárnyas csontok	SALAMON 1995, 119.
<i>Szeged-Makkoserdő 96. sír</i>	?	lőcsontok	koponyánál (aknában)				SALAMON 1995, 119.
<i>Szeged-Makkoserdő 100. sír</i>		borjú állkapocs	lábánál	juh állkapocs	uo.		SALAMON 1995, 120, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 101. sír</i>	nő?	lőcsontok	koponyánál (aknában)	marhacsontok	uo.		SALAMON 1995, 120, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 105. sír</i>	férfi	marhacsontok	koponyánál	juhcsontok	uo.	szárnyas csontok	SALAMON 1995, 120, Pl. 8.
<i>Szeged-Makkoserdő 106. sír</i>	férfi	borjú állkapocs	koponyánál				SALAMON 1995, 120, Pl. 7.
<i>Szeged-Makkoserdő 115. sír</i>	?	lőcsontok	koponyánál (aknában)	borjú	uo.	szárnyas csontok	SALAMON 1995, 121.
<i>Szeged-Makkoserdő 161. sír</i>	nő	juh állkapocs	lábánál				SALAMON 1995, 124, Pl. 12.
<i>Szeged-Makkoserdő 199. sír</i>	férfi	lőcsontok	„feje felett” (aknában)	marhacsontok	uo.	szárnyas csontok+juh-csontok	SALAMON 1995, 126, Pl. 13.
<i>Szeged-Makkoserdő 209. sír</i>	férfi	egész marha	aknában	lőkoponya+3 db marhakoponya+2 db juhkoponya	uo.		SALAMON 1995, 127, Pl. 14.
<i>Szeged-Makkoserdő 210. sír</i>	férfi	részleges marha	aknában				SALAMON 1995, 127, Pl. 12.
<i>Szeged-Makkoserdő 218. sír</i>	férfi	részleges marha	lábak felett magasabban				SALAMON 1995, 128, Pl. 14.
<i>Szeged-Makkoserdő 220. sír</i>	férfi	marhakoponya	lábfejéknél	borjúkoponya+juhkoponya+báránykoponya	uo.		SALAMON 1995, 128, Pl. 14.
<i>Szeged-Makkoserdő 254. sír</i>	gyermek	kutyacsontok	lábánál	bárányláb	koponyánál		SALAMON 1995, 131.
<i>Szeged-Makkoserdő 258. sír</i>	férfi+nő	állatkoponya	lábánál				SALAMON 1995, 131, Pl. 18.
<i>Szeged-Makkoserdő 270. sír</i>	férfi	részleges ló	aknában	2 db marhakoponya+juhcsontok	uo.		SALAMON 1995, 132, Pl. 19.
<i>Szeged-Makkoserdő 279. sír</i>	férfi	lőcsontok	aknában				SALAMON 1995, 133, Pl. 19.
<i>Szeged-Makkoserdő 295. sír</i>	nő	kutyacsont	koponyánál			szárnyas csontok+borjú-csont	SALAMON 1995, 135.
<i>Szeged-Makkoserdő 323. sír</i>	Juv.	marhacsontok	koponyánál (aknában)	juh csontok	uo.		SALAMON 1995, 137, Pl. 21.

17. táblázat. Az edények előfordulása az avar kor második felének temetőiben (465–466. oldal)

Table 17. The occurrence of the pottery in the cemeteries from the second half of the Avar age (pp. 465–466)

	Lelőhely	Feltárt sír	Edényt tartalmazó sír	%
20	Apostag-Célkotermelőhely B terület	44	26	59
25	Ásotthalom-Bilisics	25	1	4
29	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb)	184	35	19
31	Bački Sokolac-Moravički put / Bácsandrászállása-Moravicai út (Srb)	74	24	32
59	Ballószög (M5 91. lh.)	20	0	0
77	Bogojevo-necropola I / Gombos I. temető (Srb)	43	4	9,3
80	Bogojevo-necropola IV / Gombos IV. temető (Srb)	62	11	17,7
86	Budapest IX. Ferencváros, Wekerle-telep	54	17	31
87	Budapest X. Rákos, Ejtőernyős torony, Fehér út 10.	38	16	42
94	Budapest XIV. Zugló, Népstadion (Régi Lóversenytér, Istvánmezei út, Vorosilov)	36	3	8,3
95	Budapest XIV. Zugló, Tihany tér – Vezér u.	34	17	50
104	Budapest XVII. Rákoshegy	10	9	90
114	Budapest XXI. Csepel, Szabadkikötő	36	3	8,3
116	Budapest XXI. Csepel-Háros (Vízmű, Cementgyár, Dunagát, Rákóczi F. u. 289-295.)	101	13	12,8
119	Bugyi-Ürbőpuszta (Jankó A. földje)	53	18	33,9
126	Csengele-Feketehalom	115	7	6
134	Csolyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya	272	8	3
136	Csongrád-Bokros, Búzás part	10	2	20
166	Fajsz-Artér	132	41	31
169	Feketić-Bolmanska ul. / Bácsfektehegy-Bolmán u. (Srb)	11	7	63,6
174	Felgyő-Ürmös tanya	236	6	2,54
185	Gátér	291	8	2,74
196	Hajós-Cifrahegy	169	51	30,1
201	Homokméggy-Halom	167	22	13,1
203	Horgoš / Horgos-Csárda (Srb)	13	7	53,8
204	Horgoš-Budzak / Horgos-Ördöglyuk (Srb)	48	1	2
224	Kanjiža-Centar, Dom Kulture / Magyarkanizsa-Kultúrotthon (Srb)	47	27	57,4
232	Kecel-Határdűlő	91	42	46
233	Kecel-Körtefahegy	18	5	27,7
246	Kerepes-Kavicsbánya	11	4	36,4
259	Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő	36	11	30,5
261	Kiskőrös-Szúcsi-dűlő	11	2	18
262	Kiskőrös-Vágóhídi-dűlő	75	9	12
264	Kiskőrös-Város alatt	213	25	11,7
316	Kunadacs-Felsőadacs, Turipuli tanya	11	6	54,5
327	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya	15	9	60
331	Kunszállás-Fülöpjakab	62	18	29
340	Madaras-Téglavető dűlő	92	12	13
344	Mali Idjos-Kalvarija / Kishegyes-Kálvária (Srb)	28	3	10,7
346	Mali Idjos-Zuta jama / Kishegyes-Sárgagödör (Srb)	115	60	52,2
348	Martonoš-Odvodni kanal / Martonos-Liget (Srb)	11	2	18
349	Mélykút-Sánc dűlő	49	11	22,4
359	Nadrljan-Humka na obali Kereša / Adorján-Körösparti halom (Srb)	39	24	61,5
360	Nadrljan-Major / Adorján-Papföld (Srb)	52	30	57,6
395	Pusztamérges B	38	7	18,4
403	Ruzsa-Honvédsori dűlő	27	0	0
417	Solt-Szőlőhegy	115	40	34,8
426	Stara Moravica-Koplalo, Rekreaicioni centar / Bácskossuthfalva-Koplaló, Rekreációs Központ (Srb)	204	110	54
435	Sükösd-Ságod	363	44	12
440	Szabadszállás-Batthyányi u. 10.	68	37	54,4
449	Szeged-Fehértó A	376	62	16,5

	<i>Lelőhely</i>	<i>Feltárt sír</i>	<i>Edényt tartalmazó sír</i>	<i>%</i>
450	<i>Szeged-Fehértó B</i>	132	5	3,8
454	<i>Szeged-Kundomb</i>	319	47	14,7
455	<i>Szeged-Makkoserdő</i>	339	22	6,5
479	<i>Tatarszentgyörgy-Szabadrét</i>	54	10	18,5
501	<i>Üllő-Disznójárás (Üllő I. temető)</i>	270	53	19,6
502	<i>Üllő-Vecsési községhatár (Üllő II. temető)</i>	153	116	75,8
509	<i>Városföld 38-as műtárgy (M5 227. lh.)</i>	32	4	10,5
516	<i>Vrbas-ciglana Polet / Óverbász-Polet téglagyár (S)</i>	159	39	24,5
	<i>Összes</i>	5902	1253	21,2

18. táblázat. Az üvegleletek összefoglaló táblázata
Table 18. Summary table of the glass finds

	Lelőhely	Nem	Ételtkor	Szín	Típus	Helye	További mellékletek	Állatsont	Hivatkozás
87	Budapest X. Rákos, Ejtőerőös torony 36. sír	ferfi			küpos pohár				NAGY 1998, Taf. 75.
116	Budapest XXI. Csepel-Háros 90. sír								NAGY 1998, Taf. 117.
134	Csőhyospálos-Felsőpálos, Budai-tanya 52. sír	nő	Ad.	halványzöld	ryton	bal medencecsont	bronz fülkarika, kameoöngyöngők, dinnyemag, nyomott gömb alakú opak üveg gyöngyök, vaskarperec, vaskés	a bal alkar mellett	WICKER 1999
262	Kiskőrös-Vágóhídi átűlő IV. sír				ryton				LÁSZLÓ 1955, 25–26, Pl. 2. 12.
271	Kiskundorozsma-Sziksóstó 5. sír	nő		világoskék	korsó				KÜRTI-LÖRINCZY 1991, XVI. kép.
331	Kunszállás 42. sír	nő		sötétkék	talpas kehely				
346	Mali Idoš-Zuta jama/ Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 74a sír	nő		kék	pohár				GUBITZA 1907, 361.
423	Srboban-ciglana Budúé-nost/ Szenttamás-Barátáság téglagyár 2. sír	nő		zöld	ryton	bal medencecsont	vascsat, vaskés, orsókarika		HAGYMAS 1957
502	Útűlő II. 22. sír	?		—	üvegpohár	jobb szeméremcsontnál	vascsat, vaskarika		Cs. Sós 1955, 195.

19. táblázat. Kora avar kori nagylemezgömbös fülbevalók (468–469. oldal)
 Table 19. Earrings with large spherical pendant from the Early Avar Age (pp. 468–469)

	Lelőhely	Sírszám	Váz neme	Fv anyag/db	Nagylemezgömbös fv típusa	Fv2 típusa	Hivatkozás
4	Abony	szórvány		arany/1	granulációs		BALOGH 1945, 301.
35	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	5	nő	bronz/1	sima		BUGARSKI 2009, T. II. 5. 3.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	17	nő	bronz/2	sima		BUGARSKI 2009, T. IV. 17. 9.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	58	nő	bronz/2	sima		BUGARSKI 2009, T. XI. 58. 1–2.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	92	nő	bronz/1	sima	bronz lemezgömbös	BUGARSKI 2009, T. XV. 92. 7.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	103	férfi	bronz/2	sima		BUGARSKI 2009, T. XVII. 103. 16.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	108	nő	ezüst/1	sima		BUGARSKI 2009, T. XVI. 108. 1.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Pé- terréve (Srb)	116	nő ?	bronz/1	sima	bronz fülkarika	BUGARSKI 2009, T. XVIII. 116. 1.
70	Bečej-ul. Pionir/Becse-Pionir u. (Srb)	27	nő	arany/2	granulációs		ANTONIH 2012, T. XII. 1.
75	Bócsa-Pivaresi föld		ff	arany/2	granulációs	ezüst fülkarika	LÁSZLÓ 1976, 98.
91	Budapest XIII. Angyalföld, Gömb u.–Úteg u.	szórvány		arany/2	granulációs		NAGY 1973, 197, Abb. 133.
116	Budapest XXI. Csepel-Háros	8	nő	ezüst/2	sima		Cs. Sós 1961, 7. kép 3–4.
	Budapest XXI. Csepel-Háros	14	nő	arany/2	granulációs- rekeszutánzatos		Cs. Sós 1961, 11. kép 2–3.
	Budapest XXI. Csepel-Háros	17	nő	ezüst/2	sima		Cs. Sós 1961, 16. kép 1–2.
	Budapest XXI. Csepel-Háros	18	nő	bronz/2	sima		Cs. Sós 1961, 20. kép 1–2.
	Budapest XXI. Csepel-Háros	41	nő	ezüst	granulációs- rekeszutánzatos		NAGY 1998, Taf. 108.
	Budapest XXI. Csepel-Háros	50	nő	arany	granulációs		NAGY 1998, Taf. 109.
	Budapest XXI. Csepel-Háros	63A	nő	ezüst	granulációs- rekeszutánzatos		NAGY 1998, Taf. 112.
124	Csanytelek-Felgyői határút	1 (A)	ff	arany	granulációs	bronz nagyle- mezgömbös	KÜRTI 1990, 1. kép 1.
127	Csengele-Gyugel-tanya	szórvány		arany/1	sima		ORMÁNDY 1995, 157.
131	Csengőd-Páhipuszta, Kenyérvárohalom	szórvány		arany/2	granulációs		Cs. Sós 1961, 21. kép 6a–b.
135	Csongrád-Berzsenyi út	9	nő	bronz	nagylemezgömbös		PÁRDU CZ 1963, Abb. 4. 3–4.
167	Fajsz-Garadomb	4	ff	ezüst/1	sima	ezüst fülkarika	BALOGH–KÖHEGYI 2001, 7. kép 2–4.
174	Felgyő-Űrmös-tanya	97	nő	ezüst/2	granulációs		BALOGH 2010, 43. kép 1–2.
	Felgyő-Űrmös-tanya	120	nő	aranyozott ezüst/2	granulációs- rekeszutánzatos		BALOGH 2010, 50. kép 1–2.
	Felgyő-Űrmös-tanya	159	nő	ezüst/2	rekeszdszes		BALOGH 2010, 64. kép 2–3.
	Felgyő-Űrmös-tanya	197	ff	ezüst/2	granulációs- rekeszutánzatos		BALOGH 2010, 79. kép 2–3.
176	Ferenc-csatorna (Srb)	szórvány		arany/1	granulációs		GARAM 1993, Taf. 29. 11.
185	Gátér	szórvány		arany/2	sima		BALOGH 2002, 10. kép 3.
	Gátér	11(ötvössír)	ff	ezüst/2	sima		KADA 1905, 369, 12–13.
	Gátér	30	nő	bronz/2	granulációs- rekeszutánzatos		KADA 1905, 372.
	Gátér	93	nő	ezüst/2	granulációs- rekeszutánzatos		KADA 1905, 405.
	Gátér	203	nő	ezüst/1	sima		KADA 1908, 212.

	<i>Lelőhely</i>	<i>Sírszám</i>	<i>Váz neme</i>	<i>Fv anyag/db</i>	<i>Nagylemezgömbös fv típusa</i>	<i>Fv2 típusa</i>	<i>Hivatkozás</i>
	<i>Gátér</i>	244	nő	arany/2	granulációs		KADA 1908, 332.
	<i>Gátér</i>	242	nő	ezüst/2	granulációs-rekesztánzatos		KADA 1908, 331.
212	<i>Jászalsószentgyörgy-Borsahalom</i>	1	ff	ezüst/2	sima	nagylemezgömbös	STANCIK 1975, 155. 2ß.
244	<i>Kecskemét-Sallai u.</i>	1	ff	arany	granulációs	bronz fülkarika	H. TÓTH 1980, 141.
248	<i>Kiskőrös1</i>	szórvány		arany/1	granulációs		GARAM 1993, Taf. 47. 17.
249	<i>Kiskőrös2</i>	szórvány		arany	granulációs		GARAM 1980, 171, Abb. 5. 12a-c.
259	<i>Kiskőrös-Pohibúj-Mack-dűlő</i>	54/A	nő	arany/2	granulációs		TÖRÖK 1975, Pl. 34. 1-2.
264	<i>Kiskőrös-Város alatt</i>	29	ff+ gy	arany/1	sima		HORVÁTH 1935, XXVII. t. 18-19.
	<i>Kiskőrös-Város alatt</i>	184	ff	arany/1	granulációs		HORVÁTH 1935, XXXIV. t. 10.
327	<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya</i>	5	nő	arany/2	granulációs		
	<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya</i>	8	ff	ezüst/2	sima		
	<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya</i>	29	nő	arany/2	sima		
332	<i>Kunszentmiklós-Bábonny</i>	1	ff	arany/2			H. TÓTH-HORVÁTH 1992
342	<i>Maglód-Katona József u.</i>	1	ff	arany	granulációs		GARAM 2005
349	<i>Mélykút-Sánc dűlő</i>	43	nő	ezüst/2	sima		
390	<i>Petőfiszállás-Bekötő út</i>		ff	arany/2		ezüst fülkarika	BALOGH-WICKER 2012, 6. kép 1-2.
394	<i>Prigrevica-Rimski šančevi / Bácsszentiván-Római sánc(Srb)</i>	szórvány		arany/1	granulációs		GUBITZA 1885, 75.
430	<i>Subotica-igraliste Sand/Szabadka-Szand pálya/ (Srb)</i>	1	nő	ezüst/2	sima		
449	<i>Szeged-Fehértó A</i>	4	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 1.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	33	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 5.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	34	ff	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 6.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	50	ff	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 9.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	215	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 23.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	253	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 27.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	255	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 28.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	257	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 28.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	270	nő	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 29.
	<i>Szeged-Fehértó A</i>	371	ff	ezüst/2	sima		MADARAS 1995, Pl. 37.
453	<i>Szeged-Kolozsvári tér</i>	szórvány		aranyozott bronz/1	granulációs		
485	<i>Tiszaalpár-Várdomb</i>	1 (1949)	nő	ezüst/2	sima		ORMÁNDY 1995, 5. kép 1.
491	<i>Tiszavárkony</i>	szórvány		arany/1	granulációs		HAMPEL 1888, 380.
495	<i>Tószeg-Laposhalom</i>	szórvány		arany/1	granulációs		POSTA 1889, Abb. 15.
500	<i>Üllő</i>	1	nő	arany/2	sima		KUBINYI 1866, 190.
506	<i>Vaskút-Homokbánya</i>	1	ff	ezüst/2	sima	ezüst felhúzott lemezgömbös	BALOGH 2002, 21. kép 1.

20. táblázat. A Duna–Tisza közéről származó kora avar kislemezgömbös fülbevalók
Table 20. Earrings with small spherical pendant from the Danube–Tisza interfluve

	<i>Leőhely</i>	<i>Váz neme</i>	<i>Fv anyaga/db</i>	<i>Kisgömbös fv típusa</i>	<i>Hivatkozás</i>
29	<i>Bačka Topola -Bankert, Klanica/Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 2. sír</i>	ff	ezüst/2	sima gömb, 3 aprógömb	
	<i>Bačka Topola -Bankert, Klanica/Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 205. sír</i>	ff	ezüst/2	sima gömb, 3 aprógömb	
31	<i>Bački Sokolac, Moravicki put/Bácsandrászallás-Moravicai út (Srb) 9. sír</i>	Juv. nő	ezüst/1	sima gömb, 3 aprógömb	
116	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 64. sír</i>	leánygy	ezüst/2		NAGY 1998, Taf. 112.
	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 65. sír</i>	leánygy	ezüst/2	sima	NAGY 1998, Taf. 112.
	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 68. sír</i>	nő	ezüst	sima gömb, 3 aprógömb	NAGY 1998, Taf. 113.
	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 77. sír</i>	leánygy	bronz/2		NAGY 1998, Taf. 115.
	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 98. sír</i>	leánygy	ezüst/2	sima	NAGY 1998, Taf. 119.
	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros 101/A–B. sír</i>	gy+gy	ezüst	sima, granulációs	NAGY 1998, Taf. 119.
126	<i>Csengele-Feketehalom 96. sír</i>	nő	ezüst/2	sima	TÖRÖK 1995, Pl. 6.
137	<i>Csongrád-Hunyadi tér; Mezőgazdasági Szakiskola 2. sír</i>		ezüst	sima	
174	<i>Felgyő-Űrmös tanya 10. sír</i>	nő	ezüst/1	sima gömb, 3 aprógömb	
	<i>Felgyő-Űrmös tanya 83. sír</i>	ff	ezüst/2	sima gömb, bordázott hengeres tag	
	<i>Felgyő-Űrmös tanya 82. sír</i>	Inf. I.	bronz/2	sima	
	<i>Felgyő-Űrmös tanya 104. sír</i>	nő	bronz/2	sima	
	<i>Felgyő-Űrmös tanya 215. sír</i>	ff	ezüst/2	sima	
259	<i>Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 55/B. sír</i>		arany/2	sima	TÖRÖK 1975, Pl. 34. 3–4.
264	<i>Kiskőrös-Város alatt 2. sír</i>	nő	ezüst/2	sima	HORVÁTH 1935, XXIII. t. 4–5.
327	<i>Kunpeszér-Felsőpezséri út, Homokbánya 3. sír</i>	ff	arany/2	sima gömb, 3 aprógömb	
	<i>Kunpeszér-Felsőpezséri út, Homokbánya 9. sír</i>	ff	arany karika, ezüst gömb/2	sima gömb, 3 aprógömb	
	<i>Kunpeszér-Felsőpezséri út, Homokbánya 26. sír</i>	nő	ezüst/2	sima gömb, hengeres tag	
	<i>Kunpeszér-Felsőpezséri út, Homokbánya 30/B. sír</i>	ff	ezüst/2	sima gömb, 3 aprógömb	
349	<i>Mélykút-Sáncdűlő 45. sír</i>	ff	ezüst/2	sima gömb, bordázott hengeres tag	
449	<i>Szeged-Fehértó A 9. sír</i>	ff	ezüst karika, arany gömb/2	granulációs	MADARAS 1995, Pl. 2.
	<i>Szeged-Fehértó A 26. sír</i>	ff	ezüst/2	sima	MADARAS 1995, Pl. 4.
	<i>Szeged-Fehértó A 34. sír</i>	ff	bronz karika, arany gömb/1	granulációs	MADARAS 1995, Pl. 6.
	<i>Szeged-Fehértó A 48. sír</i>	ff	ezüst karika, arany gömb/2	granulációs	MADARAS 1995, Pl. 9.
	<i>Szeged-Fehértó A 79. sír</i>	ff	ezüst/1	granulációs	MADARAS 1995, Pl. 13.
	<i>Szeged-Fehértó A 148. sír</i>	ff	2	sima	MADARAS 1995, Pl. 19.
	<i>Szeged-Fehértó A 240. sír</i>	ff+gy	bronz/2	sima	MADARAS 1995, Pl. 25.
454	<i>Szeged-Kundomb 79. sír</i>	gy	bronz/2	sima	SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 13.
	<i>Szeged-Kundomb 180. sír</i>	ff	ezüst/2	sima	SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, 28.
	<i>Szeged-Kundomb 275. sír</i>	ff	ezüst/2	sima	SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 32.
	<i>Szeged-Kundomb 280. sír</i>	nő	ezüst/2	sima	SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 33.
	<i>Szeged-Kundomb 281. sír</i>	nő	ezüst/2	sima	SALAMON–Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 34.

21. táblázat. Az avar kor első feléből származó öves sírok összefoglaló táblázata (471–475. oldal)

Table 21. Summary table of the graves containing belt sets from the first half of the Avar age (pp. 471–475)

Lelőhely	Váz neme	Övek száma	Öv-1			Öv-2			Hivatkozás
			Övveret formája	Övveret díszítése	Szíjvég díszítése	Övveret formája	Övveret díszítése	Szíjvég díszítése	
2	ff		pajzs	pont-vonal				GARAM 2001, Taf. 85. 5.	
	ff		pajzs	madaras				GARAM 2001, Taf. 111. 5.	
19	ff	1	pajzs, kettős- pajzs, B-alakú	geometrikus- szalagfonatos	szalagfonatos			VINSKI 1958, Tab. IX. 17–29.	
	ff	1	diszszegecs	sima	sima			BUGARSKI 2009, Tab. I.	
35	ff	1	pr álsat					BRUKNER 1968, Taf. 59. 16.; BUGARSKI 2009, Tab. VII.	
	ff	1	veret nélküli		sima			BUGARSKI 2009, Tab. X.	
	ff	1	veret nélküli		sima			BUGARSKI 2009, Tab. XIII.	
	ff	2	pajzs	gömborkeretes	szalagfonatos			BUGARSKI 2009, Tab. XVII.	
	gy	1	pajzs, diszszegecs	sima					
31	ff	2	pajzs, kettős- pajzs, B-alakú	geometrikus	gömborkeretes		veret nélküli		
	ff	2	pajzs, diszszegecs, veretimitáció	sima	sima		veret nélküli		
	ffi	1	pajzs	?	ívelt hosszoldalú			ANTONIH 2012, T. IX. 2–3.	
70	ffi	1	pajzs	Gátér-típus				ANTONIH 2012, T. XIII. 33.3.	
	ffi	1			csúcsos végű kisszíjvég			ANTONIH 2012, cl. 36.	
75	ff	2	álsat, pajzs, ovális, B-alakú, ívelt oldallú pajzs, T-alakú akasztóveret	üvegbetétes, gömborkeretes	üvegbetétes, gömborkeretes	kerék, hosszú szárú akasztóveret, kettős sasos, áttört veret, veretimitáció	üvegbetétes, gyöngyözött peremű	gyöngyosor-keretes LÁSZLO 1976.	
111	nő	1	téglalap	fogazott rozettás	rácsos, szalagfonatos, fogazott szalagfonatos			NAGY 1998, Taf. 130. B.	
116	nő	1	téglalap	sima	fogazott szalagfonatos			Cs. Sós 1961, 7. kép	
	ff		diszszegecs	sima	sima			NAGY 1998, Taf. 104.	

Lelőhely	Váz neme	Évek száma	Öv-1		Öv-2		Hivatkozás
			Övveret formája	Övveret díszítése	Övveret formája	Övveret díszítése	
116	Budapest XXI. Csepel-Háros 30. sír	gy	veret nélküli	Síjvég díszítése	sima	Síjvég díszítése	NAGY 1998, Taf. 105.
	Budapest XXI. Csepel-Háros 55. sír	ff	veretimitáció	sima	sima		NAGY 1998, Taf. 111.
119	Budapest XXI. Csepel-Háros 88. sír	ff	veret nélküli		vas	sima	NAGY 1998, Taf. 116.
	Budapest, XXI. Csepel-sziget, Vízmű 36. sír	nő	téglalap	áttört	fogazott szalagfonatos	fogazott szalagfonatos	RÉGKUTMAGY 1999, 5. kép 9.
124	Bugyi-Ürböpuszta 14. sír	ff	bújtató		fogazott szalagfonatos		BONA 1957, 33. kép 1-6
	Bugyi-Ürböpuszta 22. sír	ff	veret nélküli		sima		BONA 1957, 34. kép 11-12.
128	Csanylelek-Felgyői határúti 1. sír	ff	pajzs, kettős-pajzs, B-alakú	Törökkanizsa-típusú	fogazott szalagfonatos		KÜRTI 1980, 1. kép 3-17.
	Csengele-Jójár	ff	pajzs, kettőspajzs	pont-vonal, állatalkos	rácós	sima	CSALLÁNY 1939, VII. t.
130	Csengőd-Bolevárd 4. sír	ff	kerek	maszkos	Akalan-típusú, sima		KÓVRIG 1948, LXXII. t.
	Dabas-Paphegy 1. sír	ff	veret nélküli		sima		SIMON-SZÉKELY 1991, 1. kép
139	Dány-Dánsár	ff	pajzs, kettős-pajzs, ívelt oldallú	pont-vonal, gömbsorkeretes			TETTAMANTI 1980.
	Dunavecse-Kovacsos dűlő 1. sír	ff	pajzs és kettőspajzs	?		veret nélküli	
167	Csongrád-Mámai csárda dűlő	ff	kettőspajzs	Gáter-típusú	Pancevo-típusú		GARAM 2001, Taf. 108. 3.
	Fajsz-Garadomb A. sír	ff	pajzs	Gáter-típusú	sima	veret nélküli	BALOGH-KŐHEGYI 2001, 2. kép 1-8, 10.
170	Fajsz-Garadomb C. sír	ff	pajzs	?	sima	veret nélküli	BALOGH-KŐHEGYI 2001, 3. kép 1-6.
	Fajsz-Garadomb 1. sír	ff	pajzs, kettőspajzs	halszájka miniatúra	sima	veret nélküli	BALOGH-KŐHEGYI 2001, 6. kép 2-6.
174	Fajsz-Garadomb 4. sír	ff	pr álcát	pont-kör	?		BALOGH-KŐHEGYI 2001, 7. kép 5-16.
	Feketi/Bácsfeketehegy (Srb)	ff	díszszegecs	sima	szalagfonatos	sima	GUBITZA 1908, 418-421.
178	Felgyő-Ürmös tanya 62. sír	ff	díszszegecs, bujtató	sima	sima szíjvégek	veret nélküli	BALOGH 2010, 27. kép 3-28.
	Felgyő-Ürmös tanya 83. sír	ff	pajzs, ovális	gömboskeretes	fogazott szalagfonatos	veret nélküli	BALOGH 2010, 35. kép 5-19.
178	Felgyő-Ürmös tanya 108. sír	ff	veret nélküli		szalagfonatos	szalagfonatos	BALOGH 2010, 46. kép 3-4, 6.
	Felgyő-Ürmös tanya 136. sír	ff	veret nélküli		rácós	veret nélküli	BALOGH 2010, 55. kép 5.
178	Felgyő-Ürmös tanya 197. sír	ff	pajzs, téglalap alakú akasztóveret	?	sima, Alpi-típusú szíjvég	veret nélküli	BALOGH 2010, 79. kép 6-17.
	Felgyő-Ürmös tanya 215. sír	ff	pajzs, kettőspajzs	Fönlak-típusú	Fönlak-típusú	veret nélküli	BALOGH 2010, 88. kép 6-19.
178	Fülöpháza-Petőfi u.	ff	veret nélküli		sima		BALOGH 2002, 8. kép 1-5.

	Lelőhely	Váz neme	Évek száma	Öv-1			Öv-2			Hivatkozás
				Örveret formája	Örveret díszítése	Színvég díszítése	Örveret formája	Örveret díszítése	Színvég díszítése	
162	Érsekcsanak-Negyvenes, szórvány									
	Gátér 11. sír	ff		elporladt		Pančevo-típusú	elporladt	?		KADA 1905, 369.
	Gátér 150. sír	nő	2	téglalap	sima	sima		veret nélküli		KADA 1906, 146.
	Gátér 176. sír	ff		díszszegecs	rovátkolt peremű, sima	szalagfonatos				KADA 1906, 152.
185	Gátér 193. sír	ff		elporladt		sima				KADA 1906, 207.
	Gátér 212. sír	ff	2	pajzs, kettőspajzs	Gátér-típusú	Pančevo-típusú, rácsos, szalagfonatos	rozetta, pajzs alakú akasztóveret		sima	KADA 1908, 216–217.
	Gátér 239. sír	ff		veretimitáció	sima		pajzs, kettőspajzs			KADA 1908, 331.
202	Homokméggy-Székes 139. sír	ff	2	veretimitáció	sima					
446	Ismeretlen lelőhely/Szeged vidéke, szórvány			pajzs, pr álcát, szimmetrikus ve-ret, T-alakú akasztóveret	pont-vonal	ívelt hosszoldaltú, pont-vonal				BALOGH 2004, 19. kép 4–16.
212	Jászsalsószentgyörgy- Borsahalom	ff	1	rozetta						STANCIK 1975, Nr. 56, 154–155, Abb. 1–15.
234	Kecel-Schvahó J. földje	ff	2	pajzs, veretimitáció, áttört téglalap, T-alakú akasztóveret	sima	sima	veret nélküli		sima	LÁSZLÓ 1976, VII. t. 1–17.
227	Kecel	ff		veretimitáció, há-rom-, négy- és hatkaréjos, T-alakú akasztóve- ret	öntött Martynovka-típusú	sima, karéjos				BALOGH 2004, 1. kép
244	Kecskemét-Sallai u.	ff	2	pajzs, kettőspajzs, B-alakú, veretimitáció, bújatató	Gátér-típusú, rovátkolt peremű	Pančevo-típusú		veret nélküli		H. TÓTH 1981, 15–19. kép
	Kiskőrös-Pohibí-Mackó-dűlő 16. sír	ff	1	pajzs	Akalan-típusú	Akalan-típusú				TÖRÖK 1975, Fig. 2.
259	Kiskőrös-Pohibí-Mackó-dűlő 53. sír	ff	1	pajzs, kettőspajzs	madaras	madaras				TÖRÖK 1975, Fig. 5.
	Kiskőrös-Pohibí-Mackó-dűlő 56. sír	ff	1	B-alakú	rovátkolt peremű					TÖRÖK 1975, Fig. 6.
260	Kiskőrös-Rákóczi u. 49.	ff	1	pajzs	Akalan-típusú					LÁSZLÓ 1940, XXIV. t.
264	Kiskőrös-Város alatt 9. sír	ff	2	hosszakás, bújatató	öntött Martynovka-típusú	Martynovka-típusú	rozetta		sima	HORVÁTH 1935, XXIV. t.
332	Kumbábony 1. sír	ff		álcát, pajzs, ovális, B-alakú, ívelt oldaltú pajzs, pajzs alakú akasztóveret	almandin betétes, gömborkeretes	rekeszes, gömborkeretes				H. TÓTH–HORVÁTH 1992.

Lelőhely	Váz neme	Évek száma	Öv-1		Öv-2		Hivatkozás
			Övveret formája	Övveret díszítése	Övveret formája	Övveret díszítése	
278 Kiskunfélegyháza-Pákapusztai	ff	2	pajzs, álesat, ovális, T-alakú akasztóveret	pr gömbsorkeretes, üvegbetétes	rozetta		LÁSZLÓ 1955, Pl. LXIX; BALOGH 2002, 15. kép
Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 1. sír	nő	1	szimmetrikus veret	pont-vonal			
Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3. sír	ff	2	veretimitáció, övforgó?	sima	rozetta	medallionos	BALOGH 2011, 4. kép 5–24.
Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 6. sír	ff	2	pajzs, veretimitáció	sima	rozetta	sima	
Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 8. sír	ff	2	veretimitáció, T-alakú akasztóveret	sima	rozetta		
327 Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 9. sír	ff	2	veretimitáció, áttört téglalap, hosszú szarú akasztóveret	sima	rozetta	sima	
Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 27. sír	ff	2	?		rozetta		
Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 30/B. sír	ff	1	veretimitáció	sima			
342 Maglód	ff	1	álcasat, pajzs, ovális, B-alakú veret, ívelt oldaltú pajzs, T-alakú akasztóveret	üvegbetétes, gömbsorkeretes			GARAM 2005, 3–6. kép
Mélykút-Sánc díltű 28. sír	nő		veret nélküli				
Mélykút-Sánc díltű 42. sír	ff	2	diszszegecs	sima	veret nélküli	sima	
Mélykút-Sánc díltű 45. sír	ff	2	diszszegecs	sima	veret nélküli	sima	
Mélykút-Sánc díltű 55. sír	ff		elporladt				
362 Nagykőrös, szórvány			pajzs	madaras			SIMON 1983, 33. kép 1–2.
390 Perőfjs-állás-Bekőtőút	ff	2	pajzs, ovális, B-alakú, ívelt oldaltú pajzs, T-alakú akasztóveret	üvegbetétes, gömbsorkeretes	kerék, veretimitáció, hosszúszerű akasztóveret	ívelt hossz- oldaltú, Martyovka- típusú, sima	BALOGH–WICKER 2012, 6–7. kép
413 Solt-Járáspuszta	ff	1	veret nélküli				
415 Solt-Meleghegy	ff	1	veret nélküli				BALOGH 2002, 18. kép 1–2.
429 Subotica-ciglána Makočević / Szabadka Mácskovics-téglagyár(Srb)	ff		pajzs	maszkos		sima	BIBÓ-BIGE 1903.

Lelőhely	Váz neme	Ővek száma	Őv-1		Őv-2		Hivatkozás
			Őrveret formája	Őrveret díszítése	Szíjnég díszítése	Őrveret díszítése	
449	Szeged-Fehértó A 3. sír	ff	1	veret nélküli	fogazott szalagfonatos		MADARAS 1995, Pl. 1.
	Szeged-Fehértó A 9. sír	ff		veret nélküli	sima		MADARAS 1995, Pl. 2.
	Szeged-Fehértó A 16. sír	ff		díszszegecs	sima		MADARAS 1995, Pl. 2.
	Szeged-Fehértó A 24. sír	ff		veret nélküli	sima		MADARAS 1995, Pl. 5.
	Szeged-Fehértó A 26. sír	ff	2	díszszegecs	sima	sima	MADARAS 1995, Pl. 4.
	Szeged-Fehértó A 167. sír	ff		pajzs	Akalan-típusú		MADARAS 1995, Pl. 19.
	Szeged-Fehértó A 247. sír	ff		veret nélküli	sima		MADARAS 1995, Pl. 26.
	Szeged-Fehértó A/Fleissig-gy. 4/A sír	ff		?, bújtható	Fönlak-típusú	sima	MADARAS 1995, Pl. 40.
	Szeged-Kundomb 64. sír	ff	1	háromszög, trapéz	Alpi-típusú	Alpi-típusú	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 11.
	Szeged-Kundomb 102. sír	ff	1	pajzs	?	szalagfonatos	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 15.
454	Szeged-Kundomb 180. sír	ff	2	veretimitáció, téglalap	sima	Törökkamizsa-típusú	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 25.
	Szeged-Kundomb 275. sír	ff	1	veretimitáció	sima		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 32.
	Szeged-Kundomb 276. sír	ff	1	díszszegecs	sima		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 33.
	Szeged-Kundomb 289. sír	ff	1	pajzs	Fönlak-típusú	Fönlak-típusú, Tarnaméra-típusú	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 36.
	Szeged-Kundomb 293. sír	ff	1	?	?		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 36.
	Szeged-Kundomb 305. sír	ff	1	díszszegecs	sima	sima	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 38.
	Szolnok-Iegyművek 2. sír	ff	1	pajzs, kettős-pajzs, félhold, T-alakú akasztóveret	geometrikus-szalagfonatos	geometrikus	MADARAS 2009, 3. kép
	Tápiószéle, szórvány					állatalakos	GARAM 2001, Taf. 101. 1.
	Tiszavárkony-Hugyimpárt	ff		pajzs	Fönlak-típusú	Gátér-típusú, Pančevo-típusú	GARAM 2001, Taf. 83. 1.
	Tiszavárkony-Hugyimpárt	ff				Gátér-típusú	GARAM 2001, Taf. 109. 2.
Zagyvarékas	ff		tokveret	Gátér-típus	Gátér-típusú	KÖNYÖKI 1897, 360.	
Vajska-ul. Radiceva/Vajszka-Radics u. 1. (Srb) 2. sír	ff	1	pajzs, kettőspajzs	pont-vonal	pont-vonal	GARAM 2001, Taf. 89. 1.	
Vaskút-Homokbánya	ff	1	veret nélküli	veret nélküli	sima, keresztben rovátkolt peremű	BALOGH 2002, 21. kép 7-8.	
Vaskút-Kossuth u. 433.	ff	1	veret nélküli	veret nélküli	vas		
Vrbas-ciglana Polet/Óverbász-Polet téglagyár (Srb) 8. sír	ff	1	veretimitáció	sima		NAD 1971, Tab. II. 15.	

22. táblázat. Bronz láncot tartalmazó síregyüttesek
Table 22. Graves containing a bronze lance

	Lelőhely	Váz neme	Lánc1 típusa	Lánc1 helye	Lánc2 típusa	Lánc2 helye	Hivatkozás	
Avar kor első fele	7	Ada-ciglana Komloš/Ada-Komlós (Srb)szórvány	nő?	br-nyolcas 90°			LŐRINCZY–STRAUB 2003, 1. kép 3.	
	35	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 1. sír	ffi	br-nyolcas 90°			BUGARSKI 2009, Tab. 1.	
		Bečej-Pionirskaja ul./Obecse-Pionir u. (Srb) 12. sír	nő	br-nyolcas 90°			ANTONIĆ 2012, T. 12: 2.	
	116	Budapest XXI. Csepel-Háros 1. sír	nő	br-nyolcas 90°			Cs. Sós 1961, 3. kép 1.	
		Budapest XXI. Csepel-Háros 8. sír	nő	br-nyolcas 90°			Cs. Sós 1961, 8. kép 2.	
		Budapest XXI. Csepel-Háros 14. sír	Juv. nő	br-nyolcas 90°	jobb térd mellett	vas-kerek	állkapocsnál	Cs. Sós 1961, 11. kép 8; 12. kép 1.
	166	Fajsz-Ártér 19. sír	nő	br-nyolcas 90°	állkapocs alatt			BALOGH–KÖHEGYI 1999, 251, Taf. II. 11.
	185	Gátér-Kisszállás 150. sír	nő	br-nyolcas 90°	jobb felkarnál			KADA 1906, 145.
		Gátér-Kisszállás 228. sír		br-nyolcas 90°	ismeretlen			KADA 1906, 220.
		Gátér-Kisszállás 286. sír		br-nyolcas 90°	bal kéztőnél			KADA 1908, 337.
	339	Lovčenac/Szeghegy (Srb)	nő	br-nyolcas 90°	csörgönél	vas-kerek		ROEDIGER 1906, 89.
	367	Nagykörös-Homolytája szórvány		br-nyolcas 90°				SIMON 1985, 329–334. 4. kép.
408	Senta/Zenta-Bátka (Srb) szórvány	nő	br-bordázott-nyolcas					
430	Subotica-igradište Sand/Szabadka-Szand-pálya (Srb) 3. sír	nő	br-nyolcas 90°					
Avarkor második fele	2	Abony-Neppel F. telke 98. sír		br-nyolcas-egyenes	nyak környékén			MÁRTON 1904, 303.
		Abony-Neppel F. telke 137. sír	nő	br-nyolcas-egyenes	nyak környékén			MÁRTON 1904, 304.
		Abony-Neppel F. telke 177. sír	nő	br-nyolcas-egyenes	nyak környékén			MÁRTON 1904, 308.
	174	Felgyő-Űrmös tanya 61. sír	kettőssír	br-kerek	bal lapockánál			BALOGH 2010, 194–195.
		Felgyő-Űrmös tanya 95. sír	nő	br-kerek	jobb csecsnyúlványnál			BALOGH 2010, 41. kép 7.
	77	Gombos-I. sz. temető 31. sír		br-kerek	térd tájékáról			CZIRÁKY 1899, 59.
		Gombos-I. sz. temető 35. sír		br-kerek	?			CZIRÁKY 1899, 59.
	196	Hajós-Cifrahegy 168. sír	nő	br-kerek	bal kulcs-csontnál			
	259	Kiskörös-Pohibúj- Mackódűlő 40. sír	nő	br-S-hosszú szárú	nyak környékén			TÖRÖK 1975, 294, Fig. 3.
	395	Pusztamérges B 4. sír		br-S-hosszú szárú	bal alkarnál			
454	Szeged-Kundomb 180. sír	ffi	br-nyolcas-egyenes				SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 28, Pl. 25. 3.	
	Szeged-Kundomb 283. sír	nő	br-nyolcas-egyenes	jobb kéz-csontoknál			SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, 36, Pl. 33. 7.	

23. táblázat. A csontlemezkes skatulyákat tartalmazó síregyüttesek összefoglaló táblázata (477–478. oldal)
 Table 23. Summary table of the grave containing boxes with bone plate ornaments (pp. 477–478)

	Lelőhely	Halott neve/ életkora	Csontlemezkek helye	Csontlemezkek mérete (cm)	Kísérőleletek	Hivatkozás
1	Alattján-Tüldát 41. sír	nő	combcsontok mellett	?	nagylemezgömbös fülbevaló, gyöngyök, vascsat, orsógomb	KOVRIG 1963, 13, Taf. III. 3.
29	Bačka-Topola, Bankert-Klanica/Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 55. sír	nő (20–25)	bal medencecsonton	6,1 × 2,6	gyöngyök, vaskarperccel, vascsat, vaskés	BUGARSKI 2009, 29–30, Tab. I. 1: 3.
3	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 1. sír	férfi	jobb combtőnél	4,3 × 2,5	fülkarika, gyöngyök, vascsat, vaskarika, lamella	BUGARSKI 2009, 30, Tab. I. 2: 1–2.
4	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 2. sír	nő	jobb combtőnél	5,5 × 2,5	nagylemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, ólomkereszt, füles csengő, 2 vascsat, 1 rozetta, orsógomb, vaskés, 2 lamella, edény	BUGARSKI 2009, 36, Tab. IV. 17: 6.
35	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 17. sír	nő	bal kéztőnél	6 × ?	fülkarika, szűrőkanál, 2 lancetta, 2 orsókarika, vaskés, vaskarika, 2 edény	BUGARSKI 2009, 56–57, Tab. XIII. 77: 11–13.
6	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 77. sír	nő	jobb lábfejénél, az edényben	7 × 2,8; ? × 1,2	fülkarika, szűrőkanál, 2 lancetta, 2 orsókarika, vaskés, vaskarika, 2 edény	NAGY 1998, 78, Taf. 97. A. 1.
89	Budapest X. Rákospalotya, Izraelita temető	szórvány	—	5,4 × 2,8?		
196	Hajós-Cifrahegy 156. sír	nő (30–39)	bal combtő mellett	6,9 × 1,9; 6,8 × 0,8	nagylemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, vaskarperccel, vaskarika, vaslánc, orsógomb, vaskés, tűtartó, edény	MADARAS 1994, 62, Taf. XXXII. 211: 2.
9	Jászapáti-Nagyvállási út 211. sír	nő	bal kéztőnél	8 × 3,6	kislemezgömbös fülbevaló, kásagyöngy, vascsat, vaskés, tömlővégs, orsógomb, 2 vaskarika, állatsontok	MADARAS 1994, 79, Taf. XLII. 309: 1.
10	Jászapáti-Nagyvállási út 309. sír	férfi	bal kéztőnél	7,2 × 2	vascsat, bronz lemeztördék, 2 vascsat, tarsolyzáró, csíholó, 2 kova	TÖRÖK 1973, 116, 6. ábra 8.
246	Kerepes-Kavicsbánya D sír	nő	bal könyöknél	6,3 × 2,7 × 1	kislemezgömbös fülbevaló, nagy gyöngycsüngős fülbevaló, vaslánc, gyöngy, vascsat, orsógomb, sertés csontok	
349	Mélykút-Sánc dűlő 45. sír	férfi	bal alkarcsonton	5,5 × 2	kislemezgömbös fülbevalópár, fülkarika, vascsat, ptyikék, 6 kisszívűg, vaskarika, vaskés, 4 kova, tojás, szárnyas csontok, marha csontok	
13	Orosháza-Közégszánta, Szűcs-tanya 94. obj.	juv. nő (16–18)	bal alkar külső oldalánál	6,5 × 2,2	kislemezgömbös fülbevalópár, orsógomb, láncpáncél	LICHTENSTEIN 2006, 148, 3. kép 8–9.
14	Szeged-Fehértó A 17. sír	nő+gyermek	bal könyöknél	7,2 × 2,2	nagy gyöngycsüngős fülbevaló, gyöngyök, vaskarperccel, 2 vascsat, vaskés, orsógomb, tűtartó, edény (nő mell.)	MADARAS 1995, 17, Pl. 3. 17: 1.
449	15 Szeged-Fehértó A 50. sír	nő (Maturus)	jobb könyöknél	5,8 × 2,4	lemezgömbös fülbevalópár, torques, vaskarperccel, vascsat, vaskarika, vaskés, vaslánc, szűrőkanál, lancetta, tarsolyzáró	MADARAS 1995, 20, Pl. 9. 50: 1a–b.

	<i>Lelőhely</i>	<i>Halott neve/ életkora</i>	<i>Csontlemezek helye</i>	<i>Csontlemez mérete (cm)</i>	<i>Kísérőleletek</i>	<i>Hivatkozás</i>
	16 Szeged-Fehértó A 136. sír	nő?	jobb combtónél	7 × 2,6	fülkarikapár, gyöngyök, vaslánc, vaskés, edény	MADARAS 1995, 29, Pl. 18. 136: 1a-b.
	17 Szeged-Fehértó A 215. sír	nő	bal combtő mellett	?	nagylemezgömbös fülbevalópár, kásagyöngy, vascsat, orsókorong, vaskés, edény, állatcsontok	MADARAS 1995, 36, Pl. 23. 215: 3.
	18 Szeged-Fehértó A 270. sír	nő	?	6 × 2	nagylemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, vaskamperec pár, övesüngő, vascsat, vaskés, orsókorong, edény	MADARAS 1995, 42, Pl. 29. 270: 1a-b.
454	19 Szeged-Kundomb 298. sír	?	bal combsont mellett	6,4 × 1,6	vascsat, vaskarika, fenékö és vastőredék, kavics, szárnycsontok	SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, 38, Taf. 37. 298: 4.
	20 Várpalota-Gimnázium	férfi	—	5,8 × 2; 6,9 × 2,1; 7,2 × 2,5	II. germán állatfilussal díszített nagyszíjvég, tömlővég	ERDÉLYI-NÉMETH 1969, 180. V. tábla 10-12.
	21 Várpalota-Unió homokbánya 20. sír	nő	a bal combtónél	5,8 × 2,4	nagylemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, maszkos üveggyöngy, ólomkereszt, préselt négyszögletes övszeretek, bronzcsat, kapszula, bronzlánc, csipesz, fibula, üvegpothár töredéke, vaskés, tűtartó	BÓNA 2000, 132, Taf. V. 2-3.
	22 Várpalota-Unió homokbánya 24. sír	nő	a bal combtónél	7 × 2,5	nagylemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, Cyprea, 2 vaskarika, préselt pitykek, vascsat, egybeöntött pajzstestű csat, kisszíjvég, bronzlánc, tűtartó, vaskés, átfűrt állatfog	BÓNA 2000, 132, Taf. VII. 6-7.
<i>Csontlemez dobozkák</i>						
	23 Szeged-Fehértó A 240. sír	nő	bal felkaron		kislemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, vaskarpe- rec, vascsat, vaskarika, vaskés, vaslánc, orsókarika	MADARAS 1995, 38-39, Pl. 25, 240: 1.
449	24 Szeged-Fehértó A 371. sír	nő	medencében		nagylemezgömbös fülbevalópár, gyöngyök, 2 vas- csat, láncpáncél, vastű	MADARAS 1995, 38-39, Pl. 37, 371: 1.

24. táblázat. A fésűs síregyüttesek
Table 24. Grave assemblages with combs

	Lelőhely	Halott neve	Fésű típusa	Hivatkozás
70	Bečej-ul. Pionir/Óbecse-Pionir u. (Srb) 16. sír	?	kétoldalas	ANTONIĆ 2012, T. VIII. 16:3.
116	Budapest XXI. Csepel-Háros 88. sír	ffi	kétsoros	NAGY 1998, Taf. 116. 88:14.
	Budapest XXI. Csepel-Háros 101/A–B sír	gyermek+gyermek	kétsoros	NAGY 1998, Taf. 119. 101/A–B:4.
174	Felgyő-Ürmös tanya 39. sír	nő	kétsoros	BALOGH 2010, 18. kép 8.
196	Hajós-Cifrahegy 168. sír	nő	kétsoros tokos	
259	Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 8. sír	nő	kétsoros	TÖRÖK 1975, Fig. 2. 8:2.
357	Nadrljan/ Adorján, Adorjáni út (Srb) 15. sír	nő	kétoldalas	GERE 1998, XI. tábla 14.
429	Subotica-cigłana Mačkovič/Szabadka-Mácskovics téglagyár (Srb)	ffi	varkocs-fésű	BIBÓ-BIGE 1902, 409.
449	Szeged-Fehértó A 248. sír	nő	kétsoros	MADARAS 1995, Pl. 27. 248:1–2.
454	Szeged-Kundomb 10. sír	nő	kétsoros	SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 1. 10:4.
	Szeged-Kundomb 260. sír	nő	púpos hátú	

25. táblázat. Csont tömlővéget tartalmazó sírok
Table 25. Grave assemblages containing bone mouthpieces

	Lelőhely	Halott neve	Csont szopóka		Hivatkozás
			Db	Helye	
	Alattán-Tulát 22. sír	nő	1	bal oldalon	KOVRIK 1963, Taf. I. 22:59.
	Alattán-Tulát 77. sír	ffi	2	bal oldalon	KOVRIK 1963, Taf. VI. 77:29–30.
29	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 20. sír	ffi	1	?	
35	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) I. sír	nő	1	?	BUGARSKI 2009, T. I. I:6.
	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 73. sír	nő	1	jobb combtő belső oldalánál	BUGARSKI 2009, T. XII. 73:3.
	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 81. sír	nő	1	jobb kéztőnél	BUGARSKI 2009, T. XIV. 81:2.
	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 122. sír	nő	1	bal lábfejnél	BUGARSKI 2009, T. XIX. 122:6.
174	Felgyő-Ürmös tanya 108. sír	ffi	3	bal combtőnél	BALOGH 2010, 47. kép 2–4.
	Felgyő-Ürmös tanya 119. sír	nő?	2	jobb kéztőnél	BALOGH 2010, 49. kép 12–13.
	Felgyő-Ürmös tanya szórvány		1		BALOGH 2010, 98. kép 6.
201	Homokméggy-Halom 141. sír	juv. ffi	1	bal combtőnél	GARAM 1975, Fig. 12. 141:1.
	Jászapáti-Nagyállási út 91. sír	ffi	1	betöltésből	MADARAS 1994, Taf. Taf. XIV. 91:3.
	Jászapáti-Nagyállási út 103. sír	gyermek	1	gerincoszlop felső részén	MADARAS 1994, Taf. XV. 103:1.
	Jászapáti-Nagyállási út 211. sír	nő	1	bal alkarnál	MADARAS 1994, Taf. XXXII. 211:6.
435	Sükösd-Ságod 17. sír	nő	1	jobb alkarnál	
449	Szeged-Fehértó A 26. sír	ffi	1	bal kéztőnél	MADARAS 1995, Pl. 4. 5.
	Szeged-Fehértó A 220. sír	nő	1	bal kéztőnél	MADARAS 1995, Pl. 24. 220:1.
	Szeged-Fehértó A 247. sír	ffi	1	bal kéztél	MADARAS 1995, Pl. 26. 4.
	Szeged-Fehértó A 358. sír	nő	1	?	MADARAS 1995, Pl. 35. 358:1.

26. táblázat. A bogozt tartalmazó sírok összefoglaló táblázata (480–483. oldal)
 Table 26. Summary table of the graves containing disentanglers (pp. 480–483)

Lelőhely	Halott neve	Db	Technika	Diszítés	Helye	Egyéb kísérőlelet	Megjegyzés	Hivatkozás
31	Bački Sokolac-Moravički puti/Szokolac-Moravicai út (Srb) 35. sír	fiú gy	faragott	karcolt kalász	jobb medencénél	vascsat, vaskés, pr pajzs- és pszeuoveretek, gyöngyös tarsoly	töredék	BUGARSKI 2009, T. III. 16: 1.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 16. sír	ffi	faragott		jobb alkar alatt	2 db vascsat, vaskés, csiholó, edény		BUGARSKI 2009, T. VII. 6.
35	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 28. sír	ffi	faragott		jobb könyök alatt	pr álcát, 3 db vascsat, br csat, 2 db vaskés, kova, korbácsvég, ij, 2 db nyíl, P-füles kard, szalu, félgömbös lószerszámveret, 2 db hosszúfűlű kengyel, 2 db zablá	lószerszamos temetkezés	BUGARSKI 2009, T. V. 30: 2.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 30. sír	ffi	faragott		másodlagos helyzetben	ívegbetétes gúlaesüngős fv, varkoesszorító, egybeöntött pajzstestű br csat, vaskés, edény		BUGARSKI 2009, T. X. 54: 4.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 54. sír	ffi	faragott		jobb combtő külső oldalánál	br csat, vascsat, pr szíjvégek, vaskés, nyílcsúcs, edény		BUGARSKI 2009, T. XII. 68: 2.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 68. sír	ffi	faragott		jobb medencecsont alatt	vascsat, pr verettörödékek, vaskés, vasár, kova, vaseszköz, edény		BUGARSKI 2009, T. XIV. 84: 2.
	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 84. sír	ffi	faragott	betűtögetett ívelt vonalak	bal könyök belső oldalánál	br csat, vascsat, vaskarika, vaskés, 2 db edény		BUGARSKI 2009, T. XVI. 98: 1.
167	Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 98. sír	ffi	faragott	bekarcolt vonalak	bal könyök belső oldalánál	vascsat, csiholó, vaskés		BALOGH-KÖHEGYI 2001, 6. kép. 13.
	Fajsz-Garadomb 1. sír	ffi	faragott	karcolt körök	jobb könyök belső oldalán	pr br halszájka minitás kettőspajzs alakú veret, lemezes és pr szíjvégek, ovális vascsat, ólom-csat, trapéz alakú ólom karika, vaskés, bőrtarsoly maradványa, 2 db lamella, 3 db kova, ij		BALOGH-KÖHEGYI 2001, 8. kép. 9.
174	Fajsz-Garadomb 4. sír	ffi	faragott	karcolt geometrikus	jobb medencecsont alatt	eü nagylemezgömbös fv, pr eü álcátok, pr szíjvégek, br csat, 2 db vascsat, vaskés, ij, 3 db nyílcsúcs		
	Felgyő-Ürmös-tanya 83. sír	ffi	faragott			kislemezgömbös fv, gyöngyök, 2 db vascsat, pr ovális és pajzs alakú veretek, fogazott szalagfonatos szíjvégek, vaskés, vasár, tarsolyzáró, vaskard		
185	Gátér 212. sír	ffi	?		jobb alkar és a medence között	eü fk vagy lemezgömbös fv, szemegyőny-gyök, pr Gátér-típusú veretek, pr rozetta, eü szerelések vaskés, P-füles eü szerelések vas-kard, ij, 2 db nyílcsúcs, br tegezakasztó, csikózablá, hosszúfűlű kengyelpár, pr gömbszelet alakú lószerszámveretek, sima peremes szíjvégek	elporladt, padmalys lovassír	KADA 1906, 214.

<i>Lelőhely</i>	<i>Halott nem</i>	<i>Db</i>	<i>Technika</i>	<i>Diszítés</i>	<i>Helye</i>	<i>Egyéb kísérőlelet</i>	<i>Megjegyzés</i>	<i>Hivatkozás</i>
185	ffi (?)	1	fűrészelt		jobb kéznél	br fk, tarsolyzáró		KADA 1908, 336.
						vascsat, 2 db kisszjívég, vaskés, tarsolyzáró, ij, 2 db nyílhegy	töredék	MADARAS 1994, Taf. XXXIII. 210: 9
						pr etű B alakú veret, ij, amphora		GARAM 1975a, Fig. 6. 56: 2.
259	ffi	1	fűrészelt	karcolt		pr etű dudoros korongveretek, etű kinyírt négyzet alakú veretek, lemezszjívégek, tarsolyzáró, ij, csontlemez tegez		GARAM 1975a, Fig. 5. 60: 4.
429	ffi	1	faragott			vascsat, etű öntött pajzs alakú veret, etű szjívégek, nyílhegyek, ij, farkocsfésű, faragott csontléc		BIBÓ-BIGE 1902, 1903
449	ffi	1	fűrészelt		bal kéznél	etű nagylemezgömbös fv, 3 db vascsat, vaskarika, 2 db vaskés, csiholó		MADARAS 1995, Pl. 36, 366: 1.
482		1	faragott	állatok				LASZLÓ 1955, Fig. 41.
					jobb vállnál	vascsat, vaskarika, vasár, 3 db kova		
21	ffi	1	fűrészelt	pont-kör				
					jobb medencénél	2 db vascsat, vasár, vaskés, tarsolyzáró		
86	gy	1	?			vascsat, edény	töredék	NAGY 1998, Taf. 53. 47: 1.
174	ffi	1	faragott		jobb medencénél	fk, köles gyöngyök, 2 db vascsat, vaslánc, tarsolyzáró, vaskés, kettőssíp, edény		
185	ffi	1	faragott		medencénél	vaskés, vaskarika, csont háromágú írtartó(?), szárnyas csontok		KADA 1906, 135. 1.
196	ffi	1	fűrészelt	pont-kör	jobb medence alatt	aprógömböcsös fv		
201	ffi	1	fűrészelt	karcolt keresztben rovátkolt ívelt vonalak		köles gyöngyök, vascsat, br lemezes szjívégek, vaskés, vaskarika, tarsolyzáró, szárnyas csontok		GARAM 1975, Fig. 9. 102: 9.
204	ffi	2	fűrészelt			szemesgyöngy, vascsat, vaskarika, vaskés, tarsolyzáró	az egyik töredék	
	gy	1	faragott		bal oldalon	2 db vascsat, vaskés, csiholó, 2 db kova, edény		MADARAS 1994, Taf. XV. 96: 1.
						fk, vascsat		MADARAS 1994, Taf. XXI. 153: 2.

Avar kor második fele

<i>Lelőhely</i>	<i>Haltól neve</i>	<i>Db</i>	<i>Technika</i>	<i>Diszítés</i>	<i>Helye</i>	<i>Egyéb kísérőlelet</i>	<i>Megjegyzés</i>	<i>Hivatkozás</i>
224	<i>Kanjiza-Centar; Dom Kulture/Kanjiza-Kültür-othon (Srb) 15. sír</i>	1	fűrészelt		jobb combtónél	2 db vascsat, vaskés, csiholó, 2 db kova, edény		
253	<i>Kiskőrös-Cebe-pusztá 14. sír</i>	1	fűrészelt	vészt szalagfo-matok és kereszt-ben rovátkolt ívelt vonalak		eü lemezgömbös fű, négyyszögletes vaslemez, vascsat, vaskés		Török 1975, Fig. 2. 14.
259	<i>Kiskőrös-Pohibij-Mackó-dűlő 22. sír</i>	1	faragott			ovális vascsat		GARAM 1975a, Fig. 2. 22: 2.
195	<i>Kiskőrös-Pohibij-Mackó-dűlő 50. sír</i>	1	fűrészelt			2 vaskarika, vaskés, tarsolyzáró	töredékes	GARAM 1975a, Fig. 4. 50: 3.
449	<i>Subotica-Nosa/Szabad-ka-Nosza-Pörös (Srb)</i>	1	faragott	karolt vadászjelenet és életfű				László 1941
	<i>Szeged-Fehértó A 12. sír</i>	1	fűrészelt		lábak között	br csat, vaskarika, fenőkö, vaskés		MADARAS 1995, Pl. 2. 12: 1.
	<i>Szeged-Fehértó A 94. sír</i>	1	fűrészelt			fk, 2 db ovális vascsat, széles kisszjívégek, vaskés		MADARAS 1995, Pl. 15. 94: 5.
	<i>Szeged-Fehértó A 126. sír</i>	1	fűrészelt		bal kéznél	3 db vascsat, vaskarika, vaskés, tarsolyzáró	töredékes	MADARAS 1995, Pl. 17. 126: 2.
	<i>Szeged-Fehértó A 188. sír</i>	1	faragott			vaskés, vascsat, edény		MADARAS 1995, Pl. 22. 188: 1.
	<i>Szeged-Fehértó A 363. sír</i>	1					töredékes	MADARAS 1995, Pl. 36. 363: 1
	<i>Szeged-Fehértó A 373. sír</i>	1		pont-kör	bal comb mellett	2 db vascsat, 2 db vaskarika, vaskés, csontár?, tarsolyzáró, csiholó	töredékes	MADARAS 1995, Pl. 37. 373: 3.
450	<i>Szeged-Fehértó B 32. sír</i>	1	faragott			fk, csat, vaskés, széles karú íj, 2 db nyílhegy, koporsókapocs		MADARAS 1995, Pl. 7. 13.
	<i>Szeged-Kundomb 76. sír</i>	1	fűrészelt	pont-kör	jobb kéznél	vascsat, vas tokos szjívég, vaskarika, vaskés, edény		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 12. 76: 4.
454	<i>Szeged-Kundomb 80. sír</i>	1	faragott		jobb medencénél	3 db vascsat, vaskés, kova, koporsókapocs		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 13. 80: 4.
	<i>Szeged-Kundomb 179. sír</i>	1	faragott		jobb medencénél	eü fk, vascsat, ovális vascsat, pr korong alakú veretek, rövid, széles kisszjívég, vaskés, edény		MADARAS 1995, Pl. 22. 188: 1.
	<i>Szeged-Kundomb 266. sír</i>	1	faragott	karolt geometrikus	bal könyöknél	br fk, eü lemezes kisszjívégek, 2 db vascsat, fenőkö		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 32. 266: 4.
	<i>Szeged-Kundomb 275. sír</i>	1	faragott	keresztben rovátkolt perem	bal kéznél	br kislemezgömbös fű, pr pszeudoveretek, eü alszjívégek, vaskés, fenőkö		SALAMON-Cs. SEBESTYÉN 1995, Pl. 32. 275: 6.

27. táblázat. Kardok az avar kor első feléből (484–485. oldal)
 Table 27. Swords from the first half of the Avar age (pp. 484–485)

		<i>Lelőhely</i>	<i>Szerelék</i>	<i>Helye</i>	<i>Egyéb fegyver</i>	<i>Hivatkozás</i>
<i>P-füles kardok</i>	35	<i>Bačko Petrovo Selo-Čik/Péterréve (Srb) 28. sír</i>	<i>bronz</i>	<i>bal</i>	<i>íj+2 db nyílhegy</i>	BUGARSKI 2009, T. VI. 3.
	70	<i>Bečej-ul. Pionirska/Óbecse-Pionir u. (Srb) 38. sír</i>	<i>bronz</i>			ANTONIH 2012, T. XIII. 38: 1.
	116	<i>Budapest XXI. Csepel-Kavicsbánya</i>	<i>arany</i>		<i>4 db nyílhegy</i>	NAGY 1998, Taf. 120. 1.
	124	<i>Csanytelek-Felgyői határút 1. sír</i>	<i>ezüst</i>		<i>2 db nyílhegy</i>	KÜRTI 1990, 1. kép 18.
	191	<i>Dabas-Paphegy 1. sír</i>	<i>ezüst</i>		<i>íj+6 db nyilcsúcs</i>	SIMON–SZÉKELY 1991, 3. t. 1–5.
	164	<i>Fajsz-Garadomb C sír</i>	<i>ezüst</i>		<i>ezüst szerelékés hosszúkés</i>	BALOGH–KÓHEGYI 2001, 4. kép, 5. kép 1.
	185	<i>Gátér 212. sír</i>	<i>ezüst</i>	<i>bal</i>	<i>íj+2 db nyílhegy</i>	KADA 1906, 217.
		<i>Gátér szórvány</i>	<i>bronz</i>			FETTICH 1926, Pl. X. 24.
	278	<i>Kiskunfélegyháza-Pákapusztá</i>	<i>bronz</i>			LÁSZLÓ 1955, Fig. LXIX. 23.
	327	<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya 3. sír</i>	<i>arany</i>	<i>bal</i>	<i>íj+7 db nyílhegy</i>	BALOGH 2011, 5. kép 1–2.
		<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya 8. sír</i>	<i>ezüst</i>	<i>bal</i>	<i>hosszúkés, ezüst szere-lékes P-füles tórkés, íj +7 db nyílhegy</i>	
		<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya 9. sír</i>	<i>ezüst</i>	<i>bal</i>	<i>hosszúkés, íj+7 db nyílhegy</i>	
		<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya 27. sír</i>	<i>ezüst</i>	<i>bal</i>	<i>hosszúkés, íj+4 db nyílhegy</i>	
		<i>Kunpeszér-Felsőpezéri út, Homokbánya 30/B sír</i>	<i>ezüst</i>	<i>bal</i>	<i>íj+5 db nyílhegy</i>	
	332	<i>Kunbábony 2. sír</i>	<i>arany</i>			H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. XXXIII: 1.
	346	<i>Mali Idoš-zuta Yama/Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 72. sír</i>	<i>ezüst</i>			GUBITZA 1907, 358–359.
	131	<i>Páhi-Kenyérhalom A sír</i>	<i>ezüst</i>			FETTICH 1926, Cl. T. 8–12.; BALOGH 2002, 17. kép 1.
<i>Páhi-Kenyérhalom B sír</i>		<i>bronz</i>			BALOGH 2002, 17. kép 2.	
449	<i>Szeged-Fehértó A 34. sír</i>	<i>ezüst</i>		<i>íj+3 db nyílhegy</i>	MADARAS 1995, Pl. 6. 34: 11.	
474	<i>Szeged-Tápé 11. sír</i>	<i>ezüst</i>			SIMON 1992, 1–5. kép	
492	<i>Tiszavárkony-Hugyinpart 20. sír</i>	<i>bronz</i>			KISS 1962, XIV. t. 2.	
<i>Háromkaréjos függesztőfüles kardok</i>	75	<i>Bócsa</i>	<i>arany</i>		<i>tegez, 25 db nyílhegy</i>	LÁSZLÓ 1976, III–VI. t.
	128	<i>Csengele-Jójárt</i>	<i>ezüst</i>		<i>tegez, íj+11</i>	CSALLÁNY 1939, 2. t.
	234	<i>Kecel</i>	<i>arany</i>		<i>11 db nyílhegy</i>	LÁSZLÓ 1976, VII. t.
	244	<i>Kecskemét-Sallai utca</i>	<i>arany</i>		<i>hosszúkés, íj+11 db nyílhegy</i>	H. TÓTH 1981, 3a–b kép
	332	<i>Kunbábony 1. sír</i>	<i>arany</i>		<i>2 hosszúkés, tegez, íj+25 nyílhegy</i>	H. TÓTH–HORVÁTH 1992, Taf. V–VIII.
	371	<i>Nagykörös</i>	<i>arany</i>			SIMON 1985
	390	<i>Petőfiszállás-Bekötő út</i>	<i>arany</i>		<i>íj+4 db nyílhegy</i>	BALOGH–WICKER 2012, 8. kép 1–3, 10–11.
	489	<i>Tiszaújfalu</i>	<i>ezüst</i>			FETTICH 1926, Abb. 21.
	485	<i>Tiszaalpár-Várdomb A sír</i>	<i>arany</i>			FETTICH 1926, Taf. X. 26.
<i>U-alakú pánt-füles kardok</i>	342	<i>Maglód</i>	<i>ezüst</i>		<i>íj+7 nyílhegy</i>	GARAM 2005, 10. kép
	185	<i>Gátér szórvány</i>				FETTICH 1926, Taf. XX.
	264	<i>Kiskörös-Város alatt 9. sír</i>	<i>ezüst</i>			LÁSZLÓ 1955, Fig. XLVII.

		<i>Lelőhely</i>	<i>Szerelék</i>	<i>Helye</i>	<i>Egyéb fegyver</i>	<i>Hivatkozás</i>
	449	<i>Szeged-Fehértó A 26. sír</i>				MADARAS 1995, Pl. 4. 14.
Ismeretlen/bizonytalan típusú kardok	5	<i>Ada (Srb)</i>				MRKOBRAĐ 1980, 98.
	19	<i>Apatin-Sikeš/Apatin-Szikes (Srb) 2. sír</i>				GUBITZA 1909, 26.
	77	<i>Bogojevo I./Gombos I. (Srb) 10. sír</i>	<i>bronz</i>			VELENRAJTER 1960, 180–181.
	119	<i>Bugyi-Úrbőpuszta 14. sír</i>				BÓNA 1957, XXIII. T. 16.
	123	<i>Čonoplja/Csonoplya (Srb)</i>				MRKOBRAĐ 1980, 152.
	183	<i>Fülöpszállás, Temető út</i>				CSALLÁNY 1956, 116.
	221	<i>Jászboldogháza</i>				MADARAS 1982, 64.
	308	<i>Kolut/Küllőd (Srb)</i>				CSALLÁNY 1956, 150.
	339	<i>Lovčenac/Szeghegy (Srb)</i>				ROEDIGER 1903, 272–276.
	346	<i>Mali Idoš-zuta jama/Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 84. sír</i>	<i>ezüst</i>			GUBITZA 1911, 125.
	420	<i>Sombor-ciglana Kukula/Zombor-Kukula téglagyár (Srb)</i>				MRKOBRAĐ 1980, 98.
	424	<i>Stapar-Mali Strapar/Őstapár-Kisszapár (Srb)</i>				MRKOBRAĐ 1980, 98.
	449	<i>Szeged-Fehértó A 16. sír</i>				MADARAS 1995, Pl. 2. 16: 6.
	454	<i>Szeged-Kundomb 180. sír</i>				SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 25. 5.
	492		<i>Tiszavárkony-Hugyinpart 24. sír</i>			
		<i>Tiszavárkony-Hugyinpart 39. sír</i>				KISS 1962, XXXVIII. t. 1.
		<i>Tiszavárkony-Hugyinpart 55. sír</i>				KISS 1962, XXXVII. t. 5.
		<i>Tiszavárkony-Hugyinpart 84. sír</i>				KISS 1962, XXXVII. t. 6.

28. táblázat. Lándzsák az avar kor első feléből (485–486. oldal)
Table 28. Lances from the first half of the Avar age (pp. 485–486)

<i>Típus</i>		<i>Lelőhely</i>		<i>Jelleg</i>	<i>Halott neme</i>	<i>Egyéb fegyver</i>	<i>Hivatkozás</i>
	<i>CSIKY 2007</i>						
I/1a	I/1b	119	<i>Bugyi-Úrbőpuszta szőrvány</i>	sírlelet?			BÓNA 1957, XL. t. 1.
	I/1c	82	<i>Budapest IV. Káposztásmegyer, Váci országút</i>	tajnyik		—	NAGY 1998, Taf. 46. 1.
	I/1b	128	<i>Csengele-Jóhárt</i>	tajnyik+ temetkezés	ffi	kard hármásívű füllel, ij, tegez + 11 db nyílhegy	CSALLÁNY 1939, VIII. t. 1.
	—	237	<i>Kecskemét környéke</i>	?			KOVRIK 1955, 36.
	I/1a	406	<i>Selenča/Bácsújfalu (Srb)</i>	tajnyik		fokosbalta, láncpáncél, lamellás vért	CSALLÁNY 1953, XXXI. t. 6.
I/1b	I/1b	45	<i>Baja-Allaga szőlő</i>	sírlelet			ROEDIGER 1903, 3. ábra
I/1c	I/1c	116	<i>Budapest XXI. Csepel-Háros szőrvány</i>	?			CSIKY 2007, 318.
	—	339	<i>Lovčenac/Szeghegy (Srb)</i>	halotti áldozat	gyermek+nő	fokosbalt, vas-kard?	ROEDIGER 1903, 275–276.
I/3b	—	146	<i>Dávod-Rétaljai szőlő</i>	sírlelet			GUBITZA 1908, 419–420.
	<i>Dávod-Rétaljai szőlő</i>		sírlelet			GUBITZA 1908, 419–420.	
	—	346	<i>Mali Idoš-Zuta jama/Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 70. sír</i>	lovassír?	ffi	—	GUBITZA 1907, 357–358.

Típus		Lelőhely		Jelleg	Halott neve	Egyéb fegyver	Hivatkozás
	CSIKY 2007						
I/3c	—	185	Gátér 239. sír	padmalyos lovassír	ffi	—	KADA 1908, 331.
	—	393	Prigrevica/Bácsszentiván (Srb)	tajnyik		—	ROEDIGER 1903, 273.
	—	238	Ismeretlen/Kecskemét környéke (?)	?		—	
	—		Ismeretlen/Kecskemét környéke (?)	?		—	
I/3d	—	35	Bačko Petrovo Selo-Čik/ Péterréve (Srb) 107. sír	sírlelet		—	BUGARSKI 2009, T. XVIII. 107: 3.
	I/3d	133	Csolyospálos	tajnyik		—	BALOGH 2002, 7. kép 6.
	—	185	Gátér 193. sír	padmalyos lovassír	ffi	eü szerelékés tör, 2 db nyilhegy, ij	KADA 1906, 208.
	I/3b	208	Imrehegy	tajnyik		—	BALOGH 2002, 11. kép 4.
	—	425	Stapar-Crpna stanica / Szapár-Csapos kút (Srb)	tajnyik		—	RADOJEVIĆ 1990, T. 4.
III/1a	III/1	45	Baja-Allaga szőlő	sírlelet		—	ROEDIGER 1903, 3. ábra
	—	386	Pálmonostor-Postaházi dűlő	?		—	
III/2	III/1	119	Bugyi-Úrbőpuszta 21. sír	sírlelet	ffi	—	BÓNA 1957, XLIII. t. 27.
	—	126	Csengele-Feketehalom 93. sír	lósír		—	TÖRÖK 1995, Pl. 5. 93: 4.
	—	238	Ismeretlen/Kecskemét környéke (?)	?		—	
	—		Ismeretlen/Kecskemét környéke (?)	?		—	
	—	454	Szeged-Kundomb 293. sír	sírlelet	ffi	—	SALAMON—Cs. SEBESTYÉN 1995, 36. 293: 9.
IV/1	IV/1	116	Budapest XXI. Csepel-Háros 5. sír	sírlelet	ffi	ij	NAGY 1998, Taf. 100. 1.
Nem-meghatározható/ ismeretlen	—	140	Csongrád	kengyel párral			KOVRIG 1955, 36.
	—		Jászapáti	kengyel párral			KOVRIG 1955, 36.
	—	363	Nagykőrös	lovassír?			KOVRIG 1955, 37.
	—	416	Soltszentimre	kengyel párral			KOVRIG 1955, 37.
	—	478	Tass 38-as km-kő	sírlelet	ffi	fokosbalta	BALOGH 2002, 19. kép 5.
	—	492	Tiszavárkony-Hugyinpart 51. sír	lósír		—	KOVRIG 1955, 35.
	—		Tiszavárkony-Hugyinpart 54. sír	ember és ló külön gödörben	ffi	—	KOVRIG 1955, 35.

29. táblázat. A baltát és bárdot tartalmazó sírok
Table 29. Graves containing axes and hatchets

	Lelőhely	Jelleg	Balta	Bárd	Típus (Szűcsi 2012)	Halott neme	Helye	Egyéb fegyver	Hivatkozás	
Avar kor első fele	119	Bugyi-Ürbőpuszta szórvány	sírlelet?	•		1-H-II		—	BÓNA 1957, XL. t. 2.	
	339	Lovčenac/Szeghegy (Srb)	halotti áldozat	•		1-H-II	gyermek+nő	lábnál	lánzsa, vaskard?	ROEDIGER 1903, 275–276.
	406	Selenca/Bácsújfalu (Srb)	tajnyik	•		1-H-II			lánzsa, láncpáncél, lamellás vért	CSALLÁNY 1953, XXXI. t. 5.
	478	Tass 38-as kmkő	sírlelet	•		1			lánzsa	BALOGH 2002, 19. kép 5.
	507	Vaskút-Kossuth u. 433.	sírlelet		•	6-B			—	
Avar kor második fele	20	Apostag B terület 9. sír	lovassír	•		2-H-I		ember bal lábszáránál		BALOGH 2009, 2. kép 3.
	29	Bačka Topola-Bankert, Klani-ca/Topolya-Bankert, Vágóhíd (Srb) 87. sír	sírlelet	•		5-I-III		jobb felkarcsonton	—	
	60	Ballószög (Kecske-mét-Ballószög) 4. sír	sírlelet	•		3-I-IV			—	SZABÓ 1939, 1. kép 3.
	77	Bogojevo I. szórvány	sírlelet?	•		?			—	CZIRÁKY 1903, 60.
	116	Budapest XXI. Csepel-Háros 28. sír	lovassír	•		3-I-II			lánzsa	NAGY 1998, Taf. 104. 28: 5.
	246	Kerepes-Kavicsbánya G sír	sírlelet		•	8	ffi		—	TÖRÖK 1973, 5. kép
	259	Kiskörös-Pohibuj-Mackó-dűlő 53. sír	sírlelet	•		3-I-I	ffi		—	TÖRÖK 1975, Fig. 5. 53: 16.
	262	Kiskörös-Vágóhíd VIII (A) sír	sírlelet		•	6-B	kislány (4–6)	koponya mellett	—	LÁSZLÓ 1955, Fig. VII. A.
	346	Mali Idoš-Zuta jama/Kishegyes-Sárgagödör (Srb) 90. sír	sírlelet	•		3-H-I	ffi		—	GUBITZA 1911, 134.
	349	Mélykút-Sánc dűlő 25. sír	sírlelet	•		?-I-IV	ffi	lábfejek között	—	
		Mélykút-Sánc dűlő 50. sír	sírlelet	•		2-I-I	ffi	jobb bokánál	—	
	449	Szeged-Fehértó A 40. sír	sírlelet	•		3-?-IV	ffi		—	MADARAS 1995, Pl. 8. 40:1.
		Szeged-Fehértó A 120. sír	sírlelet	•		3-?-IV	ffi		—	MADARAS 1995, Pl. 17. 120: 1.
		Szeged-Fehértó A 125. sír	sírlelet	•		3-I-I	ffi		—	MADARAS 1995, Pl. 17. 125: 2.
		Szeged-Fehértó A 175. sír	sírlelet	•		3-I-I	ffi	bal lábszár mellett	—	MADARAS 1995, Pl. 8. 40:1.
454	Szeged-Kundomb 248. sír	sírlelet	•		I-?-?	ffi		—	SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995, Pl. 30. 248: 6.	
455	Szeged-Makkoserdő 10. sír	lovassír (fülke)	•		3-G-II	ffi		—	SALAMON 1995, Pl. 1. 10: 2.	
488	Tiszakécske-Óbög A sír	sírlelet	•		1-G-I			szablya	GARAM 1991, 7. kép 4.	
509	Városföld 46. sír	sírlelet	•		2-I-IV	ffi (40–45)	jobb kéztőnél		BALOGH–PINTÉR 1998, VII. t. 12.	
501	Üllő I. 94. sír	sírlelet		•	8	ffi		hosszúkés	Cs. Sós 1955, Fig. XVI. 5.	

30. táblázat. Tegezes sírok (488–490. oldal)
Table 30. Graves containing quivers (pp. 488–490)

Lelőhely		Díszítés anyag			Keltetés			Hivatkozás
		Fém	Csont		Kora	Közép	Késő	
			Típusa (STRAUB 1997)	Tartozék				
2	Abony-Nepper telek 265. sír		•	6. típus		•		MÁRTON 1904, 314.
19	Apatin-Sikeš / Apatin-Szikes (Srb) 2. sír		•	egyedi			•	DIMITRIJEVIĆ ET AL. 1962, cl. 3.
29	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 20. sír		•	STRAUB 2006/3a			•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 36. sír		•	STRAUB 2006/3a	szalagfonatos csontlapocska		•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 48. sír		•	egyedi			•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 74. sír		•	STRAUB 2006/3a			•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 122. sír		•	STRAUB 2006/3a			•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 129. sír		•	egyedi			•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) 131. sír				csont, kúpos végű zár		•	
	Bačka Topola-Bankert, Klanica / Topolya-Bánkert, Vágóhid (Srb) C. sír		•	egyedi				
31	Bački Sokolac-Moravički put / Szokolac-Moravicai út (Srb) 54. sír				levél alakú tegezaskasztó	•		
35	Bačko Petrovo Selo-Čik / Péterréve (Srb) 37. sír		•	1/a		•		BUGARSKI 2009, T. IX. 34: 3.
70	Bečej-ül. Pionir/Óbecse-Pionir u. 24. sír		•	5/b		•		ANTONIH 2012, T. IX. 9.
80	Bogojevo/Gombos IV. (Srb) 4. sír		•	egyedi			•	VELENRAJTER 1952, cl. 7.
	Bogojevo/Gombos IV. (Srb) 6. sír		•	13/b			•	VELENRAJTER 1960, Taf. II. 3–4, 7.
	Bogojevo/Gombos IV. (Srb) 12. sír		•	14/c			•	VELENRAJTER 1960, Taf. IX.
	Bogojevo/Gombos IV. (Srb) 13. sír		•	13/b+14/a			•	VELENRAJTER 1960, Taf. II. 1–2, 5–6.
	Bogojevo/Gombos IV. (Srb) 22. sír		•	14/a			•	KOROŠEC 1959, Taf. 19a–b.
	Bogojevo/Gombos IV. (Srb) 25. sír		•	13/b+14/b+ egyedi			•	KOROŠEC 1959, Taf. 20.
75	Bócsa	•		arany állatfej-es-pajzs alakú akasztóveret		•		LÁSZLÓ 1976, 94–96.
89	Budapest-Rákoskeresztúr		•				•	NAGY 1998, Taf. 97. 1.
95	Budapest-Tihany tér 8. sír		•	14/c			•	LÁSZLÓ 1941, Taf. XI. 9.
128	Csengele-Jójiárt		•	csontléces		•		CSALLÁNY 1939, 5. kép 4.
130	Csengőd-Bolevárd 3. sír		•	13/a			•	KOVRIK 1948, Taf. LXIX. 7–11.
157	Dunavecse-Kovacsos dűlő 1. sír	•				•		LANTOS 2015, 31.
167	Fajsz-Garadomb C sír				vas akasztó	•		BALOGH–KÖHEGYI 2001, 5. kép 5.

Lelőhely		Díszítés anyag			Keltetés			Hivatkozás
		Fém	Csont		Kora	Közép	Késő	
			Típusa (STRAUB 1997)	Tartozék				
185	Gátér 212. sír			bronz akasztóhorog	•		KADA 1908, 217. 212/b: 10.	
174	Felgyő, Ürmös-tanya 197. sír	•	egyedi+díszítetlen peremlemez	szíjvég formájú, fonatmintás lemez	•		BALOGH 2010, 81. kép 7–8.	
	Jászapáti-Nagyállási út 19. sír	•	6	szalagfonatos szíjvég formájú csontlemez	•		MADARAS 1994, Taf. III. 10–11.	
	Jászapáti-Nagyállási út 29. sír	•	5/c+7/b		•		MADARAS 1994, Taf. V. 1–2.	
	Jászapáti-Nagyállási út 68. sír	•	4		•		MADARAS 1994, Taf. X. 4–6.	
	Jászapáti-Nagyállási út 84. sír	•	egyedi	kúpos végű, áttört tartozék		•	MADARAS 1994, Taf. XII. 10–11.	
	Jászapáti-Nagyállási út 110. sír	•	6+7/b		•		MADARAS 1994, Taf. XVI. 5–12.	
	Jászapáti-Nagyállási út 182. sír	•	egyedi	csontakasztó		•	MADARAS 1994, Taf. XXVI. 13–14.	
	Jászapáti-Nagyállási út 208. sír	•	7/a+7/b+15	kúpos formájú tartozék		•	MADARAS 1994, Taf. XXXII. 8–10.	
	Jászapáti-Nagyállási út 264. sír	•	4			•	MADARAS 1994, Taf. XXXVII. 15–16.	
	Jászapáti-Nagyállási út 265. sír	•	6+15	madárfej formájú tartozék		•	MADARAS 1994, Taf. XXXVIII. 6–9.	
	Jászapáti-Nagyállási út 402. sír	•	töredék		•		MADARAS 1994, Taf. L. 1.	
244	Kecskemét-Sallai utca			vas akasztó	•		H. TÓTH 1981	
278	Kiskunfélegyháza-Pákapusztá			Aradka-típusú akasztóveret	•		LÁSZLÓ 1955, Fig. LXIX. 24.	
253	Kiskőrös-Cebe 7. sír	•	7/a			•	TÖRÖK 1975, Fig. 1. 10.	
259	Kiskőrös-Pohibúj-Mackó-dűlő 60. sír	•	11+13/a			•	TÖRÖK 1975a, Fig. 5. 2, 5.	
264	Kiskőrös-Város alatt 35. sír	•				•	HORVÁTH 1935, XXVII. T. 24.	
332	Kunbábony 1. sír	•		arany állatfej-es-pajzs alakú akasztóveret+ ezüst áttört fejú akasztóveret	•		H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 155–160.	
	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 3. sír			levél alakú vas akasztóveret	•		BALOGH 2011, 5. kép 6.	
327	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 6. sír	•		hurkos végű vas akasztó+nyírfakéreg	•			
	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 8. sír	•		nyújtott pajzs alakú akasztó+vaskampó	•			
	Kunpeszér-Felsőpeszéri út, Homokbánya 9. sír	•			•			
	Madaras-Téglavető dűlő 1. sír	•	töredékes	kúpos tartozék		•	RÁCZ 1999, 3. kép 5–6.	
340	Madaras-Téglavető dűlő 29. sír	•	6			•	RÁCZ 1999, 7. kép 18.	
	Madaras-Téglavető dűlő 74. sír	•	13/a			•	RÁCZ 1999, 13. kép 13.	
342	Maglód	•		vas akasztó	•		GARAM 2005, 8. kép 8.	
390	Petőfiszállás	•	1/a		•		BALOGH–WICKER 2012, 9. kép 1–2.	
449	Szeged-Fehértó A 26. sír	•		téglalap alakú, pont-kör és hullámvonalas csontlemez	•		MADARAS 1995, Pl. 4. 6.	

Lelőhely		Díszítés anyag			Keltezés			Hivatkozás
		Fém	Csont		Kora	Közép	Késő	
			Típusa (STRAUB 1997)	Tartozék				
450	Szeged-Fehértó B 5. sír	•	1/b+2		•		MADARAS 1995, 138, 184. Pl. 1. 5: 1–2.	
	Szeged-Fehértó B 8. sír	•	egyedi			•	MADARAS 1995, 184. Pl. 1. 8: 2.	
	Szeged-Fehértó B 12. sír (B tegez)	•	3+7/a+9		•		MADARAS 1995, Pl. 3. 12: 5–7; STRAUB 1997, 128–129.	
	Szeged-Fehértó B 12. sír (A tegez)	•	14/b+14/c+ díszítetlen lemezek			•	MADARAS 1995, Pl. 3. 12: 1–4, 8–18. STRAUB 1997, 128–129.	
	Szeged-Fehértó B 15.	•	csontléces		•		MADARAS 1995, Pl. 3. 15: 1.	
	Szeged-Fehértó B 33.	•		állatfejes tartozék		•	MADARAS 1995, Pl. 8. 33: 2.	
	Szeged-Fehértó B 44. sír	•	10+13/b			•	MADARAS 1995, Pl. 10. 44: 10–11.	
	Szeged-Fehértó B 69. sír	•	14/c	téglalap alakú, pont-kör és fonatos csontlemez			•	MADARAS 1995, Pl. 13. 10–12.
	Szeged-Fehértó B 78. sír	•	7/a			•	MADARAS 1995, Pl. 15. 78: 3.	
	Szeged-Fehértó B 81. sír	•	13/a			•	MADARAS 1995, Pl. 17. 81: 1.	
Szeged-Fehértó B 88. sír	•	13/b			•	MADARAS 1995, Pl. 17. 88: 1–2.		
468	Szolnok-Vegyiművek 2. sír	•			•		MADARAS 2009, 166–167.	

31. táblázat. A Duna–Tisza közéről származó érmek és utánzatok (491–492. oldal)
Table 31. Coins and their imitations from the Danube–Tisza interfluve (pp. 491–492)

Uralkodó	Lelőhely		Érme	Emissio	Halott neve	Érem helye	Mellékletek	Hivatkozás
II. Justinus	35	Bačko Petrovo Selo-Čik/ Péterréve (Srb)	follis	576/577 (?)	fiú	jobb combtó	vascsat, vaskés, szalu, sarló, lándzsa, edény	RANISAVLJEV 2007, 69, T. XVIII. 107.6
Mauricius	32	Bački Monostor/ Monostorszeg (Srb)	solidus	568–602				SOMOGYI 1997, Kat. 4.
	334	Kupušina/Bácskeretes (Srb)	solidus	602–610				SOMOGYI 1997, Kat. 47.
Focas	265	Dorošma (Szeged-Kiskundorozsma)	solidus	603–607				SOMOGYI 1997, Kat. 19.
	314	Kula/Küla (Srb)	solidus	603–607				SOMOGYI 1997, Kat. 43.
Focas vagy Heraclius		Pusztamonostor	follis	7. sz.				PROHÁSZKA 2005, Kat. 11., 114.
	313	Krštur/Bácskeresztúr (Srb)	solidus	610(?)	nő		római érem	SOMOGYI 1997, Kat. 42.
	524	Zsana-Cirusszék	solidus	610–(?)				BALOGH 2002, 312.
	418	Solt-Tételhegy	follis	613/614				SZENTPÉTERI 2006, 306.
	35	Bačko Petrovo Selo-Čik/ Péterréve (Srb)	solidus	616–625				SOMOGYI 1997, Kat. 5.
	339	Lovčenac / Szeghegy (Sr)	solidus	616–625	nő		fk, tarsolyesat, bronz-csőrgő, 8-as alakú br láncszem, vaslánc, vasa-kszáló, rézüst, vaspántos favödör, fokos, kés, sarló, sarlótöredék, lándzsa	SOMOGYI 1997, Kat. 48.
Heraclius	54	Bajja, Vaskúti műút	solidus	616–625?	fiú		pr félgömbös lószerszámveret, edény	BALOGH 2002, 303.
	26	Bačka Palánka (?)/ Németpalánk (Srb)	solidus	629–631				SOMOGYI 1997, Kat. 3.
	27	Bačka Palánka (?)/Németpalánk (Srb)	solidus	629–631?				PROHÁSZKA 2005, Kat. 10.
	393	Prigrevica/Bácsszentiván (Srb)	solidus	632–641				SOMOGYI 1997, Kat. 58.
		Bačka Palánka (?)/ Németpalánk (Srb)	solidus	637/638				SOMOGYI 1997, Kat. 2.
		Jászapáti-Nagyállási út	utánzat	637–641	fiú			SOMOGYI 1997, Kat. 32.
	420	Sombor/Zombor (Srb)	follis	652/653				BONA 2002, 478.
II. Constans	259	Kiskörös-Pohibuj-Macko-dűlő	utánzat	648–651/652				SOMOGYI 1997, Kat. 35/1.
	445	Szeged környéke (?)	utánzat	648–651/652				SOMOGYI 1997, Kat. 69.
	455	Szeged-Makkoserdő	solidus	654–659				SOMOGYI 1997, Kat. 71.

<i>Uralkodó</i>	<i>Lelőhely</i>		<i>Érme</i>	<i>Emissio</i>	<i>Halott neme</i>	<i>Érem helye</i>	<i>Mellékletek</i>	<i>Hivatkozás</i>
IV. Constantinus	267	<i>Kiskundorozsma, Daruhalom dűlő II.</i>	solidus	667–668	fiú	nyakcsigolya alatt	„br veretes öv, készségek”	MÉSZÁROS ET AL. 2005, 148, 12. kép 7.
	424	<i>Stapar/Ósztapár (Srb)</i>	solidus	668–?				SOMÓGYI 1997, Kat. 67.
	259	<i>Kiskörös-Pohibuj-Mackó-dűlő</i>	utánzat	669–674				SOMÓGYI 1997, Kat. 35/2.
III. Leo és V. Constantinus	450	<i>Szegeď-Fehértó B</i>	utánzat	674–681				SOMÓGYI 1997, Kat. 70.
		<i>Bulkeszi (Maglic, Srb)</i>	solidus	725/26–740/741				PROHÁSZKA 2005, Kat. 4.

THE HISTORY OF
THE AVARS IN THE
DANUBE-TISZA
INTERFLUVE AS
REFLECTED IN THE
ARCHAEOLOGICAL
RECORD

